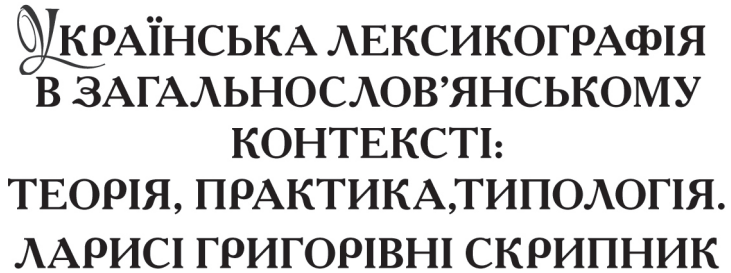


Національна академія наук України  
Інститут української мови

A decorative, hand-drawn style frame with a central notch at the top and a small hook at the bottom, enclosing the title text.

**Українська лексикографія  
в загальнослов'янському  
контексті:  
теорія, практика, типологія.  
Ларисі Григорівні Скрипник**

Київ 2011

**Не все сплива рікою часу...**

## РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

С. Я. Єрмоленко, *доктор філологічних наук, професор,  
член-кореспондент НАН України,*

П. Ю. Гриценко, *доктор філологічних наук, професор,*

К. Г. Городенська, *доктор філологічних наук, професор,*

І. С. Гнатюк, *кандидат філологічних наук (відповідальний редактор),*

І. А. Самойлова, *кандидат філологічних наук,*

О. М. Тищенко, *кандидат філологічних наук (відповідальний секретар),*

Т. В. Цимбалюк-Скопненко, *кандидат філологічних наук*

### Рецензенти

*доктор філологічних наук, професор В. В. Жайворонок*

*кандидат філологічних наук Л. В. Рябець*

У книзі вміщено матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої пам'яті відомого українського мовознавця, професора Л. Г. Скрипник (1921–2004); висвітлено питання історичної й описової лексикології та лексикографії, сучасної фразеології та фразеографії, окреслено напрями розвитку словникарства.

Для лінгвістів, викладачів, студентів.

Інститут української мови НАН України

## ЗМІСТ

### ЛАРИСА ГРИГОРІВНА СКРИПНИК — УЧЕНИЙ І ЛЮДИНА

<b>Гнатюк І. С.</b> Відповідальність перед словом: професор Лариса Григорівна Скрипник.....	17
<b>Масенко Л. Т.</b> Українство її було глибинним і незнищеним (з родинних спогадів) .....	23
<b>Єрмоленко С. Я.</b> Слово про колегу .....	28
<b>Мацько Л. І.</b> Світлий пам'яті Лариси Григорівни Скрипник.....	31
<b>Пономарів О. Д.</b> Незабутня Лариса Скрипник .....	32
<b>Лозова Н. Є.</b> З історії створення Словника «Власні імена людей» Л. Г. Скрипник та Н. П. Дзятківської .....	33
<b>Скрипник В. І.</b> Спогади про матір .....	39
Праці Л. Г. Скрипник ( <b>І. А. Прядко</b> ) .....	41

### СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ФРАЗЕОЛОГІЇ ТА ФРАЗЕОГРАФІЇ

<b>Прадід Ю. Ф.</b> (Сімферополь) Історія дослідження української фразеології (50–80-ті роки ХХ ст.) .....	50
<b>Клименко Н. Ф.</b> (Київ) Новогрецько-українські паралелі у фразеологічному полі виразників розумової діяльності .....	74
<b>Бабич Н. Д.</b> (Чернівці) Способи реєстрації і тлумачення фразеологізмів в історичній та сучасній фразеографії .....	86
<b>Дядечко Л. П.</b> (Київ) Крилаті вислови у фразеологічній концепції Лариси Григорівни Скрипник та сучасні лінгвістичні погляди на них.....	99

<b>Скаб М. В.</b> (Чернівці) Фразеологізми з релігійним компонентом в українських словниках .....	107
<b>Мойсієнко А. К.</b> (Київ) Актуалізація фразеологічних одиниць у художньому тексті .....	115
<b>Жуйкова М. В.</b> (Луцьк) Фреймове моделювання у фразеології.....	122
<b>Єрмоленко С. С.</b> (Київ) Про взаємовідношення лексичної та фразеологічної семантики .....	130
<b>Хобзей Н. В.</b> (Львів) Фразеологізми та паремії із компонентами <i>виганяти /вигнати</i> в говорах південно-західного наріччя .....	138
<b>Задорожний В. Б.</b> (Київ) Семантична реконструкція фразеологізму <i>пасти задніх</i> .....	145
<b>Лебеденко Ю. М.</b> (Харків) Експлікація моральних якостей особистості в українській фразеології (на базі фразеологізмів з компонентом «хата») .....	150
<b>Цимбалюк-Скопненко Т. В.</b> (Київ) Джерела української фразеології крізь призму мови художнього перекладу (зі спостережень над ідіостилем Миколи. Лукаша) .....	157
<b>Кірілкова Н. В.</b> (Рівне) Відображення деяких семантичних процесів у фразеологічному словнику південноволинських говірок .....	164
<b>Баган М. П.</b> (Київ) Способи формування заперечних значень фразеологізмів в українській мові .....	171
<b>Іваненко О. В.</b> (Київ) Слов'янські міфосвіти (укр. <i>відійти у [далекі] засвіти</i> та ін.) .....	179
<b>Ситар Г. В.</b> (Донецьк) Особливості лексикографічного опису синтаксичних фразеологізмів української мови .....	186

<b>Коваленко Б. О.</b> (Кам'янець-Подільський) Засади укладання словника фразем мови творів Анатолія Свидницького .....	194
<b>Коваленко Н. Д.</b> (Кам'янець-Подільський) Назви кухонного начиння в складі фразем українських говірок.....	202
<b>Кобиринка Г. С.</b> (Київ) Із спостережень над наголошуванням у фразеологізмах .....	209
<b>Яким М. Б.</b> (Дрогобич) До проблеми синоніміїності ареальних фразеологізмів (на матеріалі бойківських говірок) .....	216
<b>Савченко Л. В.</b> (Сімферополь) Етнолінгвістичне моделювання семантики фразеологізмів із компонентом антропономеном .....	226

## ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

<b>Гриценко П.Ю.</b> (Київ) «Слово поза словником»: реєстр словника як проблема сучасної тлумачної лексикографії .....	238
<b>Данилюк Н. О.</b> (Луцьк) Принципи укладання словника мови української народної пісні .....	250
<b>Загнітко А. П.</b> (Донецьк) Функційна типологія часток: лексикографічний аспект .....	260
<b>Пономарів О. Д.</b> (Київ) Що нового в новому словнику? (про «Словник української мови» у 20 т.) .....	276
<b>Карпіловська Є. А.</b> (Київ) Призабуті ресурси української номінації (за матеріалами словників 1920–1930-х років) .....	278

<b>Широков В. А., Сидорчук Н. М., Бугаков О. В., Кригін М. Ю. (Київ)</b> Застосування Українського національного лінгвістичного корпусу в лексикографії та лінгвістичних експертизах.....	285
<b>Щербін В. К. (Мінськ)</b> Тлумачальна лексікаграфія Беларусі .....	295
<b>Симоненко Л. О. (Київ)</b> Тлумачно-перекладна термінографія .....	308
<b>Старко В. Ф. (Луцьк)</b> Проблема авторитетності двомовних словників.....	315
<b>Федонюк В. Є. (Київ)</b> Термінологічна лексика в перекладних словниках слов'янських мов .....	323
<b>Шульгіна В. І. (Черкаси)</b> Визначення предметної галузі як етап у розробленні галузевих інформаційно-пошукових тезаурусів .....	330
<b>Грязнухіна Т. О., Бугаков О. В., Любченко Т. П., Шкурко В. В. (Київ)</b> Текстові колокації в лексикографічній системі Словника української мови.....	336
<b>Ярун Г. М. (Київ)</b> Кореляція форми й змісту реєстрової одиниці в тлумачному словнику.....	346
<b>Критська В. І., Пуздирєва Т. К. (Київ)</b> Засади опису словозміни в «Граматичному словнику української літературної мови. Словозміна» .....	352
<b>Романюк Ю. В. (Київ)</b> Особливості опису дієвідмінювання в «Граматичному словнику української літературної мови. Словозміна».....	359
<b>Габай А. Ю. (Київ)</b> «Словник граматичного керування прикметників»: концептуальні засади та принципи укладання.....	367

<b>Колібаба Л. М.</b> (Київ) «Словник граматичного керування дієслів» як лексикографічно- граматична праця .....	375
<b>Мейзерська І. В.</b> (Київ) Прийменникові синтаксеми в мікроструктурі тлумачного словника .....	384
<b>Волков С. С.</b> (Санкт-Петербург) Словарь языка Михайла Васильевича Ломоносова .....	390
<b>Тєлєжкіна О. О.</b> (Харків) Основні засади укладання тезауруса поетичної мови Дмитра Павличка .....	397
<b>Казимиrowa І. А.</b> (Київ) Ономастична терміносистема О. А. Білецького в сучасній термінографії .....	406
<b>Мовчун Л. В.</b> (Київ) Підсумки роботи над Додатковим томом Словника української мови .....	412
<b>Тищенко О. М.</b> (Київ) Паспортизація реєстрових одиниць та лексикографічних джерел у словникових матеріалах «Нові й актуалізовані слова та значення» .....	418
<b>Тименко Л. О.</b> (Київ) Мережа Інтернет як ресурс словникових матеріалів «Нові й актуалізовані слова та значення» .....	428
<b>Таран А. А.</b> (Черкаси) Принципи подання конкурентних номінацій в українській лексикографічній практиці .....	433
<b>Скиба І. Г.</b> (Луганськ) Репрезентація тематичних груп лексики у словниках кінця XIX – початку XX століття .....	440
<b>Щербакова Н. В.</b> (Харків) «Білі плями» сучасної української ономастичної лексикографії .....	447



# АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ТА ІСТОРИЧНОЇ ЛЕКСИКОЛОГІЇ

<b>Мальшева И. А.</b> (Санкт-Петербург) О проекте «Лексический фонд русского языка XVIII века».....	456
<b>Рычкова Л. В.</b> (Гродно) Единицы иноязычного происхождения в общефилологических толковых словарях белорусского языка .....	465
<b>Скаб М. С.</b> (Чернівці) Система українських найменувань адресата мовлення та її лексикографічне опрацювання .....	476
<b>Осташ Л. Р., Остап Р. І.</b> (Львів) Лексикографічне опрацювання історичної антропонімії як назріла проблема часу.....	485
<b>Осінчук Ю. В.</b> (Львів) Картотека «Історичного словника українського языка»: минуле і сучасне .....	494
<b>Ковтун А. А.</b> (Чернівці) Семантичний обшир релігійних лексем у творах Пантелеймона Куліша та відображення його в словниках .....	504
<b>Ракшанова Г. Ф.</b> (Черкаси) Когнітивно-дискурсивний механізм уживання науково-технічної термінології .....	512
<b>Кислюк Л. П.</b> (Київ) Словотвірна параметризація лексико-семантичного поля «мистецтво».....	521
<b>Сніжко Н. В.</b> (Київ) Актуальні проблеми системного дослідження лексики .....	532
<b>Кравець Л. В.</b> (Київ) Реципієнтні зони метафор в українській поезії XX ст. ....	544

**Томіленко Л. М. (Київ)**

Актуалізація та пасивізація української лексики на сучасному етапі (на матеріалі I тому Словника української мови у 20 томах)..... 553

**Наші автори** ..... 559

## **CONTENTS**

### **LARYSA GRYGORIVNA SKRYPNYK AS A SCIENTIST AND PERSONALITY**

<b>Hnatyuk I. S.</b> Responsibility to the Word: Larysa Skrypnyk .....	17
<b>Masenko L. T.</b> Her Ukrainianship Was Deep and Ineradicable (from the Family Memories).....	23
<b>Yermolenko S. Y.</b> A Word About the Colleague .....	28
<b>Macko L. I.</b> To the Memory of Larysa Skrypnyk.....	31
<b>Ponomariv O. D.</b> The Unforgettable Larysa Skrypnyk.....	32
<b>Lozova N. Y.</b> History of the Dictionary <i>Proper Names of People</i> by L. G. Skrypnyk and N. P. Dzyatkivska .....	33
<b>Skrypnyk V. I.</b> Memories of Mother .....	39
<b>L. G. Skrypnyk's Scientific Heritage</b> (I. A. Pryadko).....	41

# PROBLEMS IN CONTEMPORARY PHRASEOLOGY AND PHRASEOGRAPHY

<b>Pradid Y. F.</b> (Simferopol) History of Ukrainian Phraseology Studies (50-80th Years of the 20th Century).....	50
<b>Klymenko N. F.</b> (Kyiv) Modern Greek-Ukrainian Parallels in the Phraseological Field of Representatives of Mental Work.....	74
<b>Babych N. D.</b> (Chernivtsi) Ways of Recording and Interpreting of Phraseological Units in Historical and Modern Phraseology .....	86
<b>Dyadechko L. P.</b> (Kyiv) Idioms in the Phraseological Conception of L. G. Skrypnyk and Modern Linguistic Views on Them.....	99
<b>Skab M. V.</b> (Chernivtsi) Phraseological Units with Religious Component in the Ukrainian Dictionaries .....	107
<b>Moysiyenko A. K.</b> (Kyiv) Actualization of Phraseological Units in the Fiction .....	115
<b>Zhujkova M. V.</b> (Lutsk) Frame Modeling in Phraseology .....	122
<b>Yermolenko S. S.</b> (Kyiv) On Relationships Between Lexical and Idiomatic Semantics .....	130
<b>Khobzey N. V.</b> (Lviv) Idioms with Components <i>виганяти / вигнати</i> in South-Western Dialect .....	138
<b>Zadorozhnyi V. B.</b> (Kyiv) Semantic Reconstruction of the Phraseological Unit <i>пасти задніх</i> .....	145
<b>Lebedenko Y. M.</b> (Kharkiv) Explication of Personal Characteristics in the Ukrainian Phraseology (Based on Phraseological Units with the Component <i>хата</i> ).....	150

<b>Tsybalyuk-Skopnenko T. V.</b> (Kyiv) Sources of Ukrainian Phraseology Through the Prism of Language of Literary Translation (Observations over M. Lukash's Language).....	157
<b>Kirilkova N. V.</b> (Rivne) Reflection of Some Semantic Processes in the Phraseological Dictionary of South Volyn Dialects .....	164
<b>Bagan M. P.</b> (Kyiv) Ways of Formation of Negative Meanings of Idioms in the Ukrainian Language.....	171
<b>Ivanenko O. V.</b> (Kyiv) The Slavonic Myth-Worlds (Ukrainian <i>vidiïtu y [daleki] zascïmu</i> , etc.) .....	179
<b>Sytar G. V.</b> (Donetsk) Features of a Lexicographic Description of Syntactic Idioms in the Ukrainian Language.....	186
<b>Kovalenko B. O.</b> (Kamyanets-Podilskiy) Principles of Compilation of the Phraseological Dictionary of A. Svydnytskiy's Idiolect.....	194
<b>Kovalenko N. D.</b> (Kamyanets-Podilskiy) Nominations of Kitchen Utensils as a Component of the Phraseological Units of Ukrainian Dialects.....	202
<b>Kobrynka G. S.</b> (Kyiv) From Observations of Accentuation in Phraseological Units.....	209
<b>Yakym M. B.</b> (Drohobych) To the Problem of Dialectal Phraseological Units Synonymy (on the Basis of Boyki's Subdialects) .....	216
<b>Savchenko L. V.</b> (Simferopol) Ethnolinguistic Modelling of Semantics of Phraseological Units with Anthroponymic Phraseologeme .....	226

# THEORY AND PRACTICE OF THE UKRAINIAN LEXICOGRAPHY

<b>Hrytsenko P. Y. (Kyiv)</b> “Word beyond the Dictionary”: Dictionary Register as a Problem of Contemporary Explanatory Lexicography.....	238
<b>Danylyuk N. O. (Lutsk)</b> Compilation Principles of the Dictionary of the Ukrainian Folk Song .....	250
<b>Zahnitko A. P. (Donetsk)</b> The Functional Typology of the Particles: Lexicographical Aspect.....	260
<b>Ponomariv O. D. (Kyiv)</b> What’s New in the New Dictionary? (About the «Dictionary of the Ukrainian Language» in 20 Volumes) .....	276
<b>Karpilovska Y. A. (Kyiv)</b> The Forgotten Resources of the Ukrainian Nomination (on the Materials of Dictionaries of 1920-1930-ties) .....	278
<b>Shyrovkov V. A., Sydorhuk N. M., Bugakov O. V., Krygin M. Y. (Kyiv)</b> Using Ukrainian National Linguistic Corpus in Lexicography and Linguistic Expertises.....	285
<b>Shcherbin V. K. (Minsk)</b> Explanatory Lexicography of Belarus .....	295
<b>Symonenko L. O. (Kyiv)</b> Explanatory-interlingual Terminography.....	308
<b>Starko V. F. (Lutsk)</b> The Problem of Authority of Bilingual Dictionaries .....	315
<b>Fedonyuk V. Y. (Kyiv)</b> Terminological Vocabulary in Bilingual Dictionaries of Slavonic Languages.....	323
<b>Shulgina V. I. (Cherkasy)</b> Identifying the Subject Area as a Step in the Development of Information Search Thesaurus for Special Fields.....	330

<b>Hryaznukhina T. O., Bugakov O. V., Lyubchenko T. P., Shkurko V. V. (Kyiv)</b>	
Text Collocations in the Lexicographical System of Explanatory Dictionary of the Ukrainian Language .....	336
<b>Yarun G. M. (Kyiv)</b>	
Correlation of Form and Content of Registered Units in an Explanatory Dictionary .....	346
<b>Krytska V. I., Puzdyreva T. K. (Kyiv)</b>	
Principles of the Inflection Description in «The Grammatical Dictionary of the Ukrainian Literary Language. Inflection» .....	352
<b>Romaniuk Y. V. (Kyiv)</b>	
Features of Description of Conjugation in «The Grammatical Dictionary of the Ukrainian Literary Language. Inflection» .....	359
<b>Gabay A. Y. (Kyiv)</b>	
Theoretical Bases and Principles of Compilation of the Adjectival Grammatical Government Dictionary .....	367
<b>Kolibaba L. M. (Kyiv)</b>	
<i>The Dictionary of Grammatical Government of Verbs</i> as Lexicographical and Grammatical Scientific Work .....	375
<b>Meyzerska I. V. (Kyiv)</b>	
Prepositional Syntaxemes in the Explanatory Dictionary Microstructure .....	384
<b>Volkov S. S. (Saint Petersburg)</b>	
<i>The Dictionary of Michael Lomonosov's Idiolect</i> .....	390
<b>Telezhkina O. O. (Kharkiv)</b>	
Underlying Principles of Compiling of Dmytro Pavlychko's Poetic Language Thesaurus .....	397
<b>Kazymyrova I. A. (Kyiv)</b>	
Onomastic Terminological System of A. O. Biletskiy in the Modern Terminography .....	406

<b>Movchun L. V.</b> (Kyiv) The Results of Compilation of the Additional Volume of <i>The Ukrainian Language Dictionary</i> .....	412
<b>Tyshchenko O. M.</b> (Kyiv) Certification of Register Items and Lexicographic Sources in the Dictionary Materials <i>New and Updated Words and Meanings</i> .....	418
<b>Tymenko L. O.</b> (Kyiv) The Internet as a Resource for the Dictionary Materials <i>New and Updated Words and Meanings</i> .....	428
<b>Taran A. A.</b> (Cherkasy) Principles of Competitive Nominations Processing in the Ukrainian Lexicographical Practice.....	433
<b>Skyba I. G.</b> (Lugansk) Thematic Lexical Groups Representation in the Dictionaries of the End of the 19th — Beginning of the 20th Century.....	440
<b>Shcherbakova N. V.</b> (Kharkiv) «Blank Spaces» of the Modern Ukrainian Onomastics Lexicography .....	447

## TOPICAL PROBLEMS OF MODERN AND HISTORICAL LEXICOLOGY

<b>Malysheva I. O.</b> (Saint Petersburg) About the Project «Lexical Fund of the Russian Language of the 18th Century» .....	456
<b>Rychkova L. V.</b> (Grodno) The Units of Foreign Origin in General Philological Dictionaries of the Belarussian Language.....	465
<b>Skab M. S.</b> (Chernivtsi) System of Ukrainian Speech Addressee's Nomination Units and Its Lexicographic Presentation.....	476

<b>Ostash R. I., Ostash L. R. (Lviv)</b> Lexicographical Processing of Historical Anthroponymy as an Urgent Problem.....	485
<b>Osinchuk Y. V. (Lviv)</b> Card-register of <i>The Historical Dictionary of the Ukrainian Language: the Past and the Present</i> .....	494
<b>Kovtun A. A. (Chernivtsi)</b> Semantic Scope of Religious Vocabulary in P. Kulish's Works and Its Reflection in Dictionaries.....	504
<b>Rakshanova G. F. (Cherkasy)</b> Cognitive-Discourse Mechanism of the Usage of Scientific Technical Terminology .....	512
<b>Kysliuk L. P. (Kyiv)</b> Word-Formation Parameterization of the Semantic Field «Art».....	521
<b>Snizhko N. V. (Kyiv)</b> Actual Problems of Systemic Lexical Research .....	532
<b>Kravets L. V. (Kyiv)</b> Recipient Metaphor Zones in the Ukrainian Poetry of the 20th Century .....	544
<b>Tomilenko L. M. (Kyiv)</b> Actualization and Passivization of the Modern Ukrainian Lexicon (Based on the First Volume of the Ukrainian Dictionary in 20 Volumes) .....	553
<b>Our Authors</b> .....	559



# ЛАРИСА ГРИГОРІВНА СКРИПНИК — УЧЕНИЙ І ЛЮДИНА

*І. С. Гнатюк*

## Відповідальність перед словом: професор Лариса Григорівна Скрипник

Лариса Григорівна Скрипник народилася 21 квітня 1921 року в селі Єгорівці Новоукраїнського району Кіровоградської області. Батько — Григорій Іванович Скрипник — був лікарем, мати — Катерина Іванівна — вчителювала. Лариса Григорівна дуже рано втратила батьків: мати померла в 1927 році, батько — в 1934-му. Після смерті батька 13-тирічна Лариса Скрипник живе в родині його співробітниці Ольги Володимирівни Дедової. Через два роки, в 1936 році, О. В. Дедова помирає. З 1936 до 1938 року дівчина виховувалася в дитячому будинку села Богданівки Знам'янського району Кіровоградської області. У 1938 Лариса Скрипник закінчила 10-ий клас Дмитрівської середньої школи Знам'янського району і вступила на філологічний факультет Київського державного університету імені Тараса Шевченка.

Ці скупі автобіографічні дані з особової справи говорять нам про те, що Лариса Григорівна народилася в родині сільських інтелігентів, що раннє сирітство загартувало її характер, що свій майбутній фах вона обрала, можливо, в знак пам'яті про свою матір, Катерину Іванівну, яку втратила в 6-річному віці. На сайті Знам'янської міської центральної бібліотеки в рубриці «Видатні люди» поряд з іменами Миколи Віталійовича Лисенка та Михайла Петровича Старицького є згадка про Ларису Григорівну Скрипник, яка «жила і навчалася в нашому місті круглою сиротою, жила серед добрих, чуйних людей. Стала доктором філологічних наук, автором багатьох підручників, наукових посібників, одним з авторів багатотомного Словника української мови».

До початку Великої Вітчизняної війни Лариса Скрипник закінчила три курси університету. У вересні 1941 року евакуювалася з України і упродовж року працювала в радгоспі імені Чапаєва в Кінельському районі Куйбишевської області. У жовтні 1942 року добровільно вступила до лав Радянської Армії. Спер-

шу рік навчалася у Першому Московському авіатехнічному училищі зв'язку, після чого була направлена до діючої армії, де два роки прослужила молодшим метеорологом у 451-му Батальйоні аеродромного обслуговування Другої повітряної армії, де забезпечувала метеорологічними даними бойову авіацію Першого Українського фронту. Кілька днів тому ми святкували День Перемоги. До цього свята Лариса Григорівна мала безпосередню причетність. Від 1943 до 1945 року пройшла бойовими шляхами Першого українського фронту через Україну, Польщу, Угорщину, Німеччину. Як учасник війни Лариса Григорівна була удостоєна урядових нагород: медалей «За бойові заслуги», «За перемогу над Німеччиною», «За оборону Києва». Ми пам'ятаємо портрет усміхненого старшого сержанта Лариси Григорівни Скрипник на стенді учасників Великої Вітчизняної війни в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні, а також пригадуємо розповіді Лариси Григорівни про військову службу, про те, як важливо було, щоб метеорологічний прогноз відповідав дійсному стану погоди, адже йшлося про зліт та приземлення бойових літаків. Однак, метеорологічний прогноз іноді підводив, тому не обходилося без курйозних випадків, про що також дотепно і з гумором уміла розповісти Лариса Григорівна.

Після демобілізації, у вересні 1945 року, Л. Г. Скрипник повертається до Київського університету, який успішно закінчує в лютому 1947 року.

Півтора року, з березня 1947 до вересня 1949, працює за направленням Міністерства освіти УРСР асистентом кафедри української мови Сумського педагогічного інституту.

У жовтні 1949 року вступає до аспірантури Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. Після успішного закінчення аспірантури в 1952 році Лариса Григорівна Скрипник залишається працювати в Інституті, з яким надалі була пов'язана майже вся її плідна наукова та науково-організаційна діяльність. Адже впродовж ряду років (з грудня 1952 р. до березня 1955 р.) вона працювала ученим секретарем Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні, та й у наступні роки вистачало посад і «постів», що їх Лариса Григорівна посідала в комсомолі, партійній організації, місцевкомі. Активна участь у громадському житті була природним виявом її натури: щирої, діяльної, відкритої до людей. До неї завжди йшли за порадою і розрадою чи просто — відкрити серце. Завжди в неї було багато друзів — ближчих і дальших, ще з юних літ і нових, любила спілкуватися з молоддю, завжди вона була серед людей.

Кандидатську дисертацію «Лексика і фразеологія української радянської художньо-історичної прози» Л. Г. Скрипник захистила в 1953 році, диплом доктора філологічних наук за дисертаційну роботу «Фразеологія української мови» одержала в 1976 році.

Важливе місце в науковому доробку Л. Г. Скрипник займає праця «Особливості мови і стилю української радянської художньо-історичної прози» (Київ: Вид-во Академії наук УРСР, 1958. — 105 с.). У ній дослідниця простежує, як автори художньо-історичних творів розв'язують специфічні для цього жанру художньої прози проблеми, як-от: художнє використання історичного факту, створення історично-побутового колориту, вироблення особливої мови, яка б відображала певну історичну епоху.

Докладно розглянувши історичні романи, що охоплюють період XIII–XVII ст., а саме: «Данило Галицький» Антона Хижняка, «Наливайко» Івана Ле, «Людолови» Зінаїди Тулуб, «Іван Богун» Якова Качури, «Переяславська Рада» Натана Рибак і «Гомоніла Україна» Петра Панча, Л. Г. Скрипник в цілому високо оцінює мовну майстерність письменників у художньому відтворенні історичного минулого українського народу. Заслуговує на увагу методика дослідження, що полягає в зіставленні засобів наукового і художнього зображення, а також у спостереженні того, як письменники осмислюють та художньо відтворюють фольклорні та історичні джерела. Привертає інтерес не стільки пряма цитата таких джерел, скільки піддання їх своєрідним трансформаціям, творчому ограненню. Дуже красномовними є численні приклади, де зіставляються відповідний фрагмент історичного документа і відтворення епізоду чи події в художньому тексті.

Уже в першій монографії увагу Л. Г. Скрипник привертають особливості функціонування в художньому тексті прислів'їв і приказок, які, на її думку, «дають особливо багатий матеріал для типізації мови персонажів художньо-історичних творів» (с. 53). «Зміст прислів'я, відомого читачеві здавна, — зауважує Лариса Григорівна, — в художньо-історичному творі стає зрозумілішим, бо пов'язується з конкретними історичними умовами, що породили його» (с. 53). Окрасою праці є щедрий ілюстративний матеріал, який підтверджує активне звернення письменників-романістів до такого промовистого фольклорного джерела, як прислів'я і приказки. Можливо, під впливом цього матеріалу формувалися майбутні наукові уподобання найвідомішого українського фразеолога Лариси Григорівни Скрипник.

Вічно жива, яскрава, багатобарвна стихія народної мови знайшла в особі Л. Г. Скрипник пильного дослідника, глибокого інтерпретатора. Окрема й особлива царина її багатогранної наукової діяльності — це лексикографія. Майже на всіх знакових лексикографічних працях другої половини XX століття зазначено ім'я Лариси Григорівни Скрипник. Це і шеститомний «Українсько-російський словник» (1953–1963 років видання), і створений на його основі однотомник, котрий періодично перевидавався. Разом з іншим видатним лексикографом — Тетяною Купріянівною Черторизькою — Лариса Григорівна стала

відповідальним редактором оновленої версії українсько-російського одностомника, який з 1999 року розпочав шлях у нове тисячоліття.

Вихід у світ великого академічного «Українсько-російського словника» був етапною подією не лише в розвитку української лексикографії, але й у розвої національної культури в цілому. Він став базовим для створення як серії загальнодоступних одностомних перекладних словників, що набули великої популярності, так і для великого загальномовного академічного словника тлумачного типу.

Паралельно з підготуванням Українсько-російського словника в 6-ти томах Словниковий відділ Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні в 1954 році розпочав роботу зі створення Словника мови творів Т. Г. Шевченка, що його було видано до 150-річчя від дня народження Кобзаря лексикографами Інституту та працівниками Музею Тараса Шевченка в Києві. «Словник мови Шевченка» започаткував новий напрям в українському словникарстві — авторську лексикографію. Лариса Григорівна була причетна і до створення цієї фундаментальної праці. Збереглися протоколи засідань відділу тих часів. З них довідуємося, як обговорювалася інструкція до укладання цього словника. Зокрема, зафіксовано думку Лариси Григорівни про те, що «найбільше хвилює те, як відтворити специфіку Шевченкового поетичного слова». Для цього, вважає вона, треба розширити граматичну характеристику слова в Словнику. Разом з тим, укладачі Словника мови Т. Г. Шевченка, які водночас працювали й над УРСом, дбали про те, щоб жодне Шевченкове слово не було пропущене в Українсько-російському словникові.

Значним кроком у розвитку перекладної лексикографії став тритомний «Російсько-український словник» 1968 року, удостоєний Державної премії УРСР в галузі науки і техніки 1971 року. Л. Г. Скрипник входила до складу редколегії словника, у 90-х роках ХХ ст. розпочинала роботу над новою редакцією цього словника.

Вершинною лексикографічною працею ХХ століття є Словник української мови в 11-ти томах. Укладання першого в історії вітчизняної науки і культури українського тлумачного словника розпочалося в 1958 році. Останній, одинадцятий, том побачив світ у 1980-му. У його створенні брали участь лексикографи кількох поколінь: 43 автори, 19 редакторів, 26 членів редколегії. 11 членів авторського колективу були удостоєні високої відзнаки — Державної премії СРСР в галузі науки і техніки 1983 року. Серед лауреатів Державної премії була й Л. Г. Скрипник. Вона здійснювала наукове редагування ІХ тому. Мабуть, це був збіг, але символічно, що в ІХ томі опрацьовано матеріали літери С, на яку починається прізвище Лариси Григорівни. Дев'ятий том СУМа — один із найбільших за обсягом (157 обл.-вид. арк.). Вражає багатство ілюстративного

матеріалу, чіткість і лаконічність словникових дефініцій, повнота відтворення семантичної структури слова.

Помітні успіхи вітчизняної лінгвістики в науковому опрацюванні фразеології пов'язані насамперед з виданням у 1973 р. монографії Л. Г. Скрипник «Фразеологія української мови». У цьому першому в Україні монографічному дослідженні з фразеології розкрито багатогранність і різноманітність жанрових та граматичних типів фразеологізмів, простежено їх системний взаємозв'язок, схарактеризовано специфіку форми та змісту цих мовних одиниць. Багато уваги приділено також еволюційним процесам, які безперервно діють у сфері фразеології. Характеризуючи збір і систематизацію українського фразеологічного матеріалу, авторка як досвідчений лексиколог і лексикограф подає в монографії об'єктивні, науково аргументовані оцінки опублікованих в Україні фразеографічних праць, інколи коментуючи опрацювання в них окремих фразеологічних одиниць. Незважаючи на те, що монографія «Фразеологія української мови» побачила світ близько 40 років тому, вона не втратила своєї актуальності понині, бо належить до числа кращих монографічних наукових робіт у галузі українського мовознавства другої половини ХХ століття. Ця праця впродовж багатьох років є настільною книжкою науковців, викладачів, студентів. Жодна серйозна робота, присвячена проблемам української фразеології, не ропочинається з посилання на працю Л. Г. Скрипник. Вона є взірцем теоретичної глибини, авторського наукового пошуку, професійного оперування багатим фактичним матеріалом, майстерного володіння українським науковим словом. Низка блискучих етюдів з історії окремих фразеологізмів (*березова каша, топтати ряс, від дошки до дошки ні кола, ні двора, накрити мокрим рядном, плести смаленого дуба, розбити горицика, видно пана по халявах, стрибати в гречку, не бачити смаленого вовка*), що впродовж багатьох років публікувалися на сторінках журналів «Мовознавство», «Українська мова в школі», «Культура слова» увійшли до золотого фонду української і слов'янської фразеології, стали базовими у викладанні філологічних курсів у вищій школі.

Завдяки дослідженням Л. Г. Скрипник значно інтенсифікувався розвиток фразеології в Україні. І сьогодні в цьому залі є багато послідовників Лариси Григорівни Скрипник.

Помітний внесок Л. Г. Скрипник і в розвиток української ономастичної лексикографії. Можна сказати, що праця «Власні імена людей» пройшла крізь усі її життя. Розпочиналася вона зі створення «Українсько-російського та російсько-українського словника власних імен людей», що його Л. Г. Скрипник упорядкувала разом з Ніною Пантелеймонівною Дзятківською і Сергієм Пилиповичем Левченком. Словник вийшов у 1954 році і витримав чотири перевидання (у 1961, 1967, 1972 і 1976 роках). Ця лексикографічна праця стала основою

нового, розширеного в українській частині, словника «Власні імена людей» Л. Г. Скрипник і Н. П. Дзятківської, перше видання якого вийшло у 1986 році, а друге, виправлене і доповнене, — у 1996 році. Словник досі лишається найповнішим джерелом як офіційних форм українських імен, так і розмовно- побутових, зменшувально-пестливих варіантів, щедро ілюстрованих прикладами з художньої літератури.

Очоливши в Київському державному інституті культури (нині — Національна академія культури і мистецтв України) в 1977 році новостворену кафедру галузевого бібліографознавства, Лариса Григорівна Скрипник зуміла втілити нагромаджений нею багатий досвід роботи в системі Академії наук України в практику діяльності вищого навчального закладу, спрямувати роботу викладачів кафедри на поліпшення якості навчально-виховного процесу, створити працездатний дружний колектив, своєю принциповістю, вимогливістю і водночас людяністю завоювати авторитет і велику шану колективу.

Віддавши понад десять років свого життя науково-педагогічній діяльності, Лариса Григорівна повертається до колективу лексикографів, з яким були пов'язані найяскравіші сторінки її творчої біографії. І знову — така мила серцю лексикографічна праця, редагування, перевидання Українсько-російського одностомника, словника «Власні імена людей» у тісній співпраці з редакторами видавництва «Наукова думка». І як завжди — духовне і професійне наставництво, підтримка молоді, спілкування з колегами і спогади, спогади...

Наукові праці Лариси Григорівни Скрипник позначені печаттю її яскравої творчої індивідуальності, визначальними рисами якої були відповідальність і наукова сумлінність, а ще — щира залюбленість у рідну мову, глибинне знання її невичерпних скарбів, багатства фразеології, пареміології, фольклору.

І сьогодні науковий доробок Лариси Григорівни Скрипник сприяє піднесенню престижу української мовознавчої науки, зокрема лексикології та лексикографії, на працях невтомної і винятково сумлінної дослідниці мовних скарбів українського народу виховуються нові покоління дослідників мови.

### **Iryna HNATYUK**

#### **Responsibility to the Word: Larysa Scrypnuk**

The article is dedicated to the famous Ukrainian lexicologist, phraseologist and lexicographer Larysa Scrypnuk, whose 90-th anniversary is commemorated on April 21, 2011. Her life and work is highlighted in their connection with the history of Ukrainian linguistics of the second half of the 20th century. Philological heritage of this famous Ukrainian scientist and collector of folk wisdom treasures encourages promotion of Ukrainian philological science, especially phraseology and lexicography. New generations of researchers are brought up on scientific works by Larysa Scrypnuk.

## Українство її було глибинним і незнищеним (з родинних спогадів)

Лариса Григорівна Скрипник, пам'яті якої присвячено нашу конференцію, була в моєму житті людиною особливою. І не тільки тому, що вона — моя рідна тітка, сестра моєї матері Катерини Григорівни, а й тому, що з-поміж усіх моїх родичів, за винятком батька, справила найбільший вплив на моє формування й на вибір української філології як майбутнього фаху. Їй я зобов'язана і своїм іменем. Річ у тім, що тьотя Лариса і моя мама, рано лишившись сиротами, були дуже близькі. У дорослому віці, коли їхні життєві шляхи на якийсь час розійшлись, вони домовились: якщо в старшої сестри (а моя мама була старша за тьотю Ларису на чотири роки) народиться дочка, вона назве її Ларисою, молодша ж сестра мала назвати майбутню дочку Катериною. Реалізувати домовленість змогла лише мама, коли я народилась у 1942 році. У тьоті Лариси дочки не було, вона мала єдиного сина Володимира.

Малою батьківщиною сестер була нинішня Кіровоградщина. Вони росли в родині інтелігентів — батько був лікарем, а мати вчителькою. Як згадували сестри, батько був родом з Криму, з міста Саки, де мешкав зі своєю першою дружиною і дітьми. З їхньою матір'ю, Катериною Іванівною, він одружився, коли став уже вдівцем, і вона була набагато молодша від нього. Проте доля склалася так, що моя бабуся померла від сухот молодю, у 28 років, і двох малих дівчаток мусив доглядати батько. Мама і тьотя Лариса згадували, що, попри поважний вік, їхній батько був струнким і гарним на вроду, його любили селяни, він не лише лікував хворих, а й нерідко у вільні години збирав односельців і читав їм книжки.

Так і лишилась загадковою для сестер та обставина, що їхня родина не затримувалась довго на одному місці. Вони часто переїздили з одного містечка чи села до іншого, хоча й у межах однієї області — сучасної Кіровоградщини. Найчастіше вони згадували Знам'янку, Єгорівку і Дмитрівку, де, очевидно, затримались довше.

У пам'яті сестер збереглися деякі яскраві епізоди з їхнього дитинства. Цікавою, зокрема, була оповідь тьоті Лариси про перші роки її шкільного навчання, що засвідчувала її формування вже в ранньому віці як сильною особистості з вольовим характером і розвиненим почуттям власної гідності.

Лишившись без материнської опіки, згадувала Лариса Григорівна, вона не виявляла великого бажання міняти свою дитячу свободу на нудні обов'язки шкільної науки, а старий батько не мав достатнього впливу на неї, тож перший клас вона закінчила з низькими оцінками. На другу осінь вони черговий раз переїхали до іншого села, і Лариса пішла до школи до нової вчительки. Трапилося так, що якраз на той час із села виїхала інша дівчинка, яка вчилася дуже добре. І вчителька щодня, починаючи заняття, виголошувала, як мантру, одну й ту саму промову, в якій мала Лариса фігурувала в такому приблизно контексті: «Чи є справедливість на світі? Хороша дитина, відмінниця, залишила нашу школу — і хто ж приїхав на її місце? Якесь двієчниця, ні на що не здатне ледащо!»

Хтозна, чи були жалі вчительки щирими, чи це був продуманий педагогічний прийом, однак він виявився дієвим. Самолюбство Лариси було вражене і вона вирішила довести, що не є гіршою, ніж відмінниця, за якою так побивається вчителька. Дівчинка почала вчитися так наполегливо, що швидко наздогнала згаяне і на кінець другого року стала першою ученицею в класі.

Трагічні роки пережила Лариса після смерті батька, лишившись в одинадцять років круглою сиротою. Старша Катерина вже була с'як-так влаштована, бо вчилася в місті в технікумі. Ларису ж спочатку забрала до себе одна жінка, але через два роки з причин, не відомих дитині, її опікунка наклала на себе руки. Дівчинку забрали до дитячого будинку, де вона виховувалась до 1938 року. У цьому році вона вступила до Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка.

В останні роки життя, згадуючи минуле, Лариса Григорівна розповідала мені, яке неймовірно радісне піднесення пережила, побачивши своє прізвище в списках студентів філологічного факультету. Щаслива, вона довго йшла бульваром Шевченка, минула Євбаз (нині площа Перемоги) і зупинилась лише десь далеко на околиці міста.

Проте радіти новому, вже студентському, життю їй судилося недовго. Почалася війна. І знову дівчина виявила твердий характер і непересічну, загартовану раннім сирітством самостійну вдачу — у 1942 році вона добровольцем пішла до армії. Закінчивши в Москві авіатехнічне училище, Лариса Григорівна виконувала обов'язки синоптика у діючій армії Першого Українського фронту і дійшла з нею аж до Берліна.

Після закінчення війни вона продовжила навчання в Київському університеті. Тоді відбулося й наше знайомство. Пригадую, як мама розбудила мене вночі, і я, трирічна, побачила — о прекрасна мить, неповторна мить! — біля ліжка першу в моєму житті чудову ляльку. Мама повела мене в сусідню кімнату — там чекала на мене мила молода дівчина з дуже доброю, зверненою до мене усмішкою. «Знайомся, — сказала мама, — це твоя тьотя Лариса. І це вона привезла тобі ляльку».



Деякий час тьотя Лариса мешкала у нас, у відомому Роліті — письменницькому будинку на колишній вулиці Леніна, 68. Після закінчення університету вона поїхала за призначенням до Сум, де викладала в педагогічному інституті. Там вона познайомилась із своїм майбутнім чоловіком, викладачем цього ж інституту Іваном Петровичем Давиденком. У Сумах у 1948 році в них народився син Володя.

У 1949 році Лариса Григорівна вступила до аспірантури Інституту мовознавства АН УРСР і невдовзі переїхала з родиною до Києва. З того часу все її життя професійне було пов'язане з цим Інститутом. Після захисту в 1953 році кандидатської дисертації на тему «Лексика і фразеологія української радянської художньо-історичної прози» вона працювала у відділі лексикології і лексикографії над укладанням словників.

Однією з найбільших лексикографічних праць, у створенні якої активну участь брала Лариса Григорівна, був «Українсько-російський словник» у шести томах, виданий впродовж 1953–1963 років. Прізвище Лариси Скрипник зазначене в передмові до кожного тому, починаючи з другого. Цей словник був значним поступом в українській радянській лексикографії порівняно з попереднім періодом 30–40-х років — періодом бруталного партійного втручання в лексикографічну практику, сумнозвісною пам'яткою якого став «Русско-украинский словарь», виданий у Москві 1948 року.

Після смерті Сталіна терор, розв'язаний проти української нації, уже не мав таких жажливих форм, послабився й тиск на українське мовознавство, що мало наслідком значне поліпшення словникарської справи. Попри часткове збереження тенденції до обмеження у вжитку питомої української лексики через систему ремаркування слів, реєстр шеститомного словника було розширено до 120 тисяч слів. Він став основою наступних видань, зокрема «Російсько-українського словника» у трьох томах (1968 р.) і тлумачного «Словника української мови» (1970–1980 рр.).

Поліпшенню якості зазначених словників, безперечно, сприяла активна участь у їх укладанні й редагуванні такого блискучого носія і знавця української мови, яким була Лариса Скрипник. Українство її було глибинним і незнищеним. Його сформувала природна, тоді ще не зруйнована, мовна і фольклорна стихія малих містечок і сіл центрально українського Правобережжя, де минули дитячі літа Лариси Григорівни. Звідси винесла вона органічне знання української мови, народнопісенної творчості, прислів'їв і приказок, які з такою любов'ю досліджувала згодом у своїй докторській дисертації «Фразеологія української мови». Вона знала безліч народних пісень і, обдарована гарним голосом, любила співати їх у родинному і товариському колах.

Міцна закоріненість в українській культурі виявлялась і в такій рисі Лариси Григорівни, як мовна стійкість. Українською вона говорила завжди — не лише в родині і в професійному середовищі філологів-україністів, а й в усіх ситуаціях неформального міського спілкування, не пристосовуючись до російськомовних співрозмовників. Випадки комунікативних провалів, в які зрідка потрапляла в російськомовній столиці, переповідала без злостивості, з притаманним їй почуттям гумору. Треба сказати, що назагал в конфліктні ситуації на мовному ґрунті майже ніколи не потрапляла. Людина інтелігентна, відкрита й доброзичлива, Лариса Григорівна викликала повагу й симпатію і серед знайомих, і серед незнайомих людей. Відповідно й українська літературна мова, якою спілкувалась, переважно сприймалась не лише в україномовних колах, а і в російськомовному оточенні як мова поважана й авторитетна.

Тим більше порозуміння й теплоти товариських стосунків знаходила вона серед колег і друзів. У її невеликій кімнаті на першому поверсі комунальної квартири по вулиці Прорізній, 10, яку вона отримала від Академії наук після кількох років поневірянь по винайманих кімнатах у тодішніх київських комуналках, завжди збиралось на різні родинні свята чимале товариство друзів і колег. Бував тут науковий керівник її кандидатської дисертації Василь Семенович Ільїн, колишня однокурсниця, працівниця музею Тараса Шевченка Клавдія Василівна Чумак з чоловіком, родина лексикографа Леоніда Сидоровича Паламарчука, мовознавця Зиновії Тарасівни Франко та інших співробітників Інституту мовознавства.

У цій комуналці Лариса Григорівна з родиною прожила 15 років аж поки не дійшла її черга на поліпшення житлових умов. Двокімнатну квартиру у будинку №10 по вулиці Желябова вона отримала, вже коли її син був студентом фізикоматематичного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Невдовзі Володя одружився з Ганною Парнською (нині відомий етнолог, директор Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського), у них народилися син Тарас і дочка Софійка. Відтоді Лариса Григорівна багато часу віддавала вихованню онуків, а родичі й друзі збиралися в її новому помешканні вже переважно на дитячі дні народження.

Як я вже зазначала, майже вся плідна наукова праця Лариси Скрипник була пов'язана з Інститутом мовознавства. І хоча для більшості співробітників вона була незаперечним моральним авторитетом, а можливо, саме через це, а також через її принципове й послідовне українство, Ларису Григорівну не оминули неприємності в глухі 70-ті роки панування щербиччини. Її докторську дисертацію «Фразеологія української мови», яку вона захистила в 1974 році, довго не затверджували в Москві. Коли минув майже рік і вона почала з'ясувати при-

чини такого довгого зволікання, ВАК-івські клерки повідомили, що дисертація десь загубилася.

Врешті-решт вона дістала з Москви підтвердження ступеня доктора філологічних наук, але невдовзі, у 1977 році її спіткала ще одна прикра несподіванка. Тодішнє керівництво Інституту мовознавства з невідомих причин вирішило, що саме вона має негайно, щойно досягла пенсійного віку, піти «на заслужений відпочинок». Удар був неочікуваний і незбагнений — адже переважно не тільки доктори наук, а й співробітники нижчої наукової кваліфікації мали змогу працювати в Інституті роками й після досягнення пенсійного віку. Чим не догодила начальству одна з найкваліфікованіших і найдосвідченіших працівниць Інституту мовознавства, збагнути важко, а проте таким було безпеліяційне рішення керівництва.

Цю несправедливість Лариса Григорівна пережила тяжко — навіть потрапила після стресу до лікарні в критичному стані, що змусило мене, як і всю її родину, кілька днів не на жарт хвилюватись за її життя. На щастя, криза тоді минула, але образа й гіркота від втрати улюбленої праці ще довго лишалась в її душі.

У тому ж 1977 році одна з її приятельок Нінель Федорівна Королевич, яка викладала в Київському державному інституті культури ім. О. Є. Корнійчука (нині Київський національний університет культури і мистецтв), запропонувала Ларисі Григорівні очолити в цьому Інституті кафедру галузевого бібліографознавства. Лариса Григорівна погодилася, і на цій посаді пропрацювала шість років, до 1983 року. Хоча й тут вона легко ввійшла в колектив, її любили викладачі й студенти, а проте, до цієї роботи її душа не лежала. Нерідко вона скаржилась мені, що бібліографія — не її фах і вона б радо повернулась до своїх улюблених словників. І щойно така можливість з'явилась у 1984 році, вона залишила кафедру і повернулась до Інституту мовознавства, де й завершила свою наукову кар'єру на посаді провідного наукового співробітника-консультанта цього Інституту, а з 1991 року — Інституту української мови НАН України.

Завершити ці епізодичні спогади про дорогу мені людину, якій зобов'язана не лише іменем, хочеться рядками з поезії Василя Жуковського, які любила цитувати незабутня Михайлина Коцюбинська:

О милых спутниках,  
которые наш мир  
своим присутствием животворили,  
не говори с тоской «Их нет»,  
а с благодарностию — «Были!»

**Larysa MASENKO**

**Her Ukrainianship Was Deep and Ineradicable (from the Family Memories)**

## Слово про колегу

Говорити про Ларису Григорівну Скрипник — це гортати, образно кажучи, сторінки історії Інституту мовознавства. Це спогади про ті часи, коли на різних територіях — у приміщенні на бульварі Шевченка, в приміщенні на розі вулиць Володимирської і теперішньої Богдана Хмельницького, на поверхах сучасної академічної будівлі на Грушевського, 4 — вирувало інститутське життя. У ньому люди різних поколінь, різного наукового статусу поєднували свої наукові, громадські, особисті інтереси.

В особі Лариси Григорівни різні іпостасі — науковця, громадського діяча, товариської привітної людини — гармонійно поєднувалися. Кілька штрихів про ці характерні ознаки особистості.

Наукові інтереси Лариси Григорівни — *мова історичного роману, фразеологія української мови, словникова робота.*

Кінець 50-х років, хрущовська відлига. Знаковий для цього часу роман Зінаїди Тулуб «Людолови» — саме його мова стає предметом аналізу дослідниці поряд з творами Петра Панча, Івана Ле, Натана Рибак. Запропонований аналіз фактографічного матеріалу виявляє інтереси й улюблені методи дослідника-лексиколога й лексикографа, а також стиліста.

Те, що сучасними термінами зветься «мовна картина світу» або «наукова картина світу», називалося тоді по-іншому: «Взаємозв'язок засобів наукового і художнього зображення». Або пригляньмося до таких формулювань: «Мовні засоби соціального окреслення епохи», «Мовностилістичні засоби відтворення культурно-побутового колориту епохи», «Осмислення письменниками історичних і фольклорних джерел», «Історична стилізація мови персонажів». Кожна із назв — це окрема проблема, що заслуговує на продовження в сучасних монографічних дослідженнях на новому фактичному матеріалі. У зв'язку з цим поставлю й риторичне питання: чи вдасться колись нашим дослідникам змінити моду цитувань зарубіжних авторів і розвивати свою, як тепер кажуть, питому, метамову?

Коли б не було Теми №1, Лариса Григорівна, напевно, писала б велику наукову роботу про мову українського історичного роману. Бо її праця про мову історичного роману 50–60-х років містить тонкі й цінні спостереження і як лек-

сиколога, і як стиліста, дослідника художнього стилю. Варто звернути увагу на використаний авторкою метод зіставлення історичних документів, зокрема літописів, і художніх текстів.

З погляду еволюції мовної свідомості читачів цінними є зауваження дослідниці про приклади конкретного слововживання: «і в авторській мові А. Хижняка зустрічаються якось неприродно для української мови архаїзовані слова типу *мніх, коромольник, копіє, лодья, древодел*, які скоріше дивують читача, ніж сприяють відтворенню колориту епохи».

А втім, одна річ — внести до списку літератури праці Л. Г. Скрипник, і зовсім інша — розвинути висловлені нею положення, прокоментувати, наприклад, висновок авторки про поширеність у тогочасному літературному вжитку Шевченкового вислову *Громадою обух сталить*. Через півстоліття можемо констатувати, що тепер актуалізовані інші Шевченкові фраземи: *В своїй хаті своя правда, Ну що б, здавалося, слова...* Ось такі думки навіюють наукові розвідки Лариси Григорівни.

А тепер про іншу іпостась нашої колеги...

Не можна не згадати образу надзвичайно співучої людини, активної учасниці хору, людини, яка тонко відчувала гумор (пам'ятаємо жартівливий вислів про будку в академічних садах, яку власниця охрестила як «будуар мадам Скрипник») ... Пригадуються наші з нею «походи» до президії, до управління справами з приводу квартирної справи. Знову ж таки, коли б Ларисі Григорівні не треба було займатися лексикографічною роботою, вона могла б не гірше Євгена Дударя описати непоборну, вічну бюрократичну машину...

Мовознавцям заздрили співробітники сусідніх інститутів, бо в нашому колективі функціонувала не лише реальна каса грошової взаємодопомоги (це була структура профспілкової організації), а відбувалися найцікавіші вечори відпочинку (Лариса Григорівна була ініціатором культосвітньої роботи: була посада відповідального за цю роботу в профбюро), святкування урочистих подій. Справді родинну атмосферу створювали насамперед люди старшого покоління, такі як Лариса Григорівна. Вони, до речі, показували зразок ставлення до своїх старших колег. Запам'яталося, скажімо, ставлення до Тетяни Варфоломіївни Зайцевої.

Ларисі Григорівні у її роботі над словником постійно допомагали Ніна Пантелеймонівна Дзятківська (вона мала феноменальну пам'ять на дати і знала дні народження не тільки співробітників, а і їхніх дітей) і Шеля Гдалівна Кренцель. Це тепер маємо план підготовки кандидатів і докторів наук, а тоді при виконанні державної Теми №1 люди набували високої лексикографічної кваліфікації, але не мали наукових ступенів, як Дзятківська і Кренцель.

Зразок ефективної співпраці Лариси Григорівни із Ніною Пантелеймонівною Дзятківською засвідчив і виданий Словник власних імен.

Сумлінність у використанні картотечних матеріалів (Лариса Григорівна часто приходила з карточками, запитуючи про якесь конкретне слово чи словоформу). У походженні й значенні фразеологічних зворотів вона дошукувалася найточнішого тлумачення.

Звичайно, не можемо наздогнати літа на калиновім мості, але, на щастя, можемо згадати ці літа, як і тих, хто залишаються світлою пам'яттю, світлою сторінкою в українському мовознавстві.

**Svitlana YERMOLENKO**  
**A Word About the Colleague**

А. І. Мацько

## Світлій пам'яті Лариси Григорівни Скрипник

Визначними мовознавчими подіями весни 2011 року стали вихід у світ і обговорення першого тому «Словника української мови» у 20 томах в електронному та паперовому виданнях, підготовленого лексикографами і лексикологами Інституту української мови НАН України та Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Віртуальною лексикографічною лабораторією «Словники української мови» Українського мовно-інформаційного центру НАН України та Лексикографічна конференція Інституту української мови НАН України, присвячена світлій пам'яті Лариси Григорівни Скрипник, якій цієї розквітлої пори виповнилося б 90 років.

Коли я прийшла у 1962 році в Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, Лариса Григорівна уже була відомим мовознавцем-олімпійцем, авторитетним фахівцем. Вона зразу ж запам'яталася жвавою співрозмовницею, уважною до кожного слова. Могла зупинити в коридорі інституту, тримаючи лексикографічну картку в руках, питанням: «А що у вас, на Переяславщині, означає оце слово? Як наголошується?» Пригадую, що на одній з наукових інститутських конференцій молодих учених Лариса Григорівна запропонувала нам поповнювати лексичну картотеку Інституту мовознавства в такий спосіб: читаючи художню літературу або інший цікавий матеріал, вибирати нові слова або старі з новим значенням, чимось примітні нам, і потім перевіряти в лексичній картотечі, чи є вони там з таким значенням.

Не могу сказати, наскільки ми поповнили лексичну картотеку! Але звичка стежити за словом, його значенням, що б я не читала, виробилася в мене з того часу на все життя.

Коли готувала й вела мовні телепередачі «Рідна мова», «Наша мова», «Говоримо українською», то часто зверталася до книги Лариси Григорівни Скрипник «Фразеологія української мови», до Словника власних імен, іноді радилася з авторкою телефонічно. Користуюся нев'янучою науковою спадщиною Лариси Григорівни і в повсякденній викладацькій роботі. Основним у її науковій лексикографічній діяльності вважаю **опертя на живу розмовну природну народну практику**. А це заповідь вічної пам'яті словникаря, лексикографа, фразеолога.

Lyubov MACKO

To the Memory of Larysa Skrypnyk

О. Д. Пономарів

## Незабутня Лариса Скрипник

Лариса Григорівна Скрипник 21 квітня 2011 року мала б відзначати своє 90-річчя. Але її вже сім років немає з нами. Досвідчений лексикограф, знавець лексичних тонкощів української мови, після закінчення аспірантури під керівництвом відомого словникаря В. С. Ільїна й захисту кандидатської дисертації «Лексика й фразеологія української радянської художньо-історичної прози» Лариса Григорівна взялася до української фразеології. Результатом копітких досліджень стала ґрунтовна праця «Фразеологія української мови», захищена як докторська дисертація 1974 року. Лариса Григорівна була працьовита, поважна, принципова в науці і в житті. Їй було властиве тонке почуття гумору. Гумор вона сприймала не тільки щодо інших, але й щодо себе. Якось вона заповнювала анкету для закордонної поїздки, де обов'язково мала бути така сентенція: «Морально стійка, в побуті скромна». Зустрівши мене в коридорі Інституту мовознавства, Лариса Григорівна всміхнулася й каже: «Послухай, Сашку, як я до тепло написала — неодружена, має сина, морально стійка, в побуті скромна!»

Зайнята науковими дослідженнями, вихованням сина, Лариса Григорівна не забувала про культуру й мистецтво. Вона стала однією з засновниць та активних учасниць хору Академії наук України. Була душею товариства і своїм авторитетом завжди легко розв'язувала будь-які конфлікти.

Одна з укладачів багатьох словників української мови, особливо ретельно готувала в співавторстві з С. П. Левченком та Н. П. Дзятківською словник «Власні імена людей», рецензентом якого я мав честь бути. Словник витримав кілька видань і зробив великий внесок у нормалізацію українських імен та прізвищ. Цього словника дуже бракує в незалежній Україні, через що й маємо офіційно зафіксовані такі покручі, як Альона, Вера, Єкатеріна, Кіріл, Філіп, Даніла, Васілішин, Волік, Козицький, Кіріченко, Колеснік тощо замість нормальних Олена, Віра, Катерина, Кирило, Пилип, Данило, Василичин, Волик, Козицький, Кириченко, Колесник.

Словник «Власні імена людей» конче потрібно перевидати. Це сприятиме наведенню ладу в українському антропоніміконі й буде даниною пам'яті відомого мовознавця й шляхетної людини.

**Oleksandr PONOMARIV**  
**The Unforgettable Larysa Skrypnyk**



## З історії створення словника

### «Власні імена людей»

Л. Г. Скрипник та Н. П. Дзятківської

1954 року вийшов «Українсько-російський і російсько-український словник власних імен людей», який уклали Ніна Пантелеймонівна Дзятківська, Сергій Пилипович Левченко та Лариса Григорівна Скрипник. Редактором словника був член-кореспондент АН УРСР Ілля Микитович Кириченко. Словничок побачив світ у Видавництві Академії наук Української РСР накладом 50 000 примірників і містив 56 сторінок, що становило 1,9 обліково-видавничих аркушів.

Словник був надзвичайно потрібним, оскільки орієнтований не лише на читача, що цікавиться вживанням та написанням певного імені, але й на юридичні організації. До того ж у деяких словниках (а це в першу чергу «Словарь української мови» за ред. Б. Грінченка), де були додатки — імена людей, подано в основному розмовні форми. Змінилися за цей час і орфографічні норми, тому словник мав на меті показати правильне написання слів.

У передмові автори зазначають, що чинний на той час Український правопис 1946 року не давав норм написання власних імен людей. Тому словник мав установити й закріпити певні форми імен у офіційному та розмовно-побутовому вжитку.

До словника ввійшли найпоширеніші імена у їхній повній формі. Як ми знаємо, у 20–50-х роках виникло (а часто зразу ж і зникло) чимало імен, пов'язаних з новими реаліями. Так, до словника вносять політизовані імена Нінель, Вілен, Октябрина як такі, що продовжують функціонувати, але уникають новотворів типу Айстра, Іриса або Ера, Ідея, Поема.

Минуло захоплення й на імена Гаррі, Генрієта, Жан, Ричард (зразу можна зазначити, що деякі з іншомовних імен, що були свідомо вилучені з цього словника, з'явилися в наступних виданнях. Так, зокрема, уже в словнику 1961 року повертається ім'я Адольф, яке не сприймається настільки гостро і не завжди асоціюється лише з Гітлером, як у повоєнний час). Частина ж іншомовних слів залишається. Це все ще модні через західну літературу та фільми Альберт, Альфред, Ераст тощо.

Друге видання, виправлене та доповнене, побачило світ у 1961 році. Словник став набагато більшим і за форматом, і за кількістю сторінок (75 сторінок — 3,5 обліково-видавничих аркушів). На цей час Іллі Микитовича Кириченка вже немає, і редактором стає Сергій Пилипович Левченко.

Словник є вдосконаленим варіантом попередника, уміщуючи після коротенької передмови до другого видання передмову з видання першого.

Принципові засади словника збережені ті самі, що й у попередньому, хіба що вилучено більшість рідковживаних та застарілих слів. Однак з'явилася ще одна форма — по батькові при чоловічих іменах. І ще — нова рубрика: список застарілих та рідковживаних імен, які трапляються в історичній та художній літературі.

Дещо змінюється назва — «Словник власних імен людей» (українсько-російський і російсько-український). Такою вона залишиться ще на три найближчих видання.

Наступне, третє видання вийшло в 1967 році. Обліково-видавничих аркушів стало 5,11. Кількість сторінок — 111. Однак дещо зменшився формат.

Видання виправлене та доповнене.

Склад авторів той самий, що й у попередньому словнику.

У передмові, написаній спеціально для цього видання, автори окреслюють свою аудиторію: це, у першу чергу, загси, паспортні столи та відділення міліції, юридичні консультації тощо, тобто словник розрахований насамперед на органи влади і відіграє функцію нормативного документа. Звідси наголос на офіційні форми імен. Якщо ж подано розмовні форми, то з відповідними позначками і з указівкою в передмові про небажане вживання їх у мові офіційній.

Одне із завдань словника — допомогти загсам уникнути потрапляння зменшених форм імен до документів (Жора, Тома, Ньюра тощо).

Основні засади словника збігаються із засадами попередніх видань.

Третьою частиною (після українсько-російської та російсько-української частин) тут уміщено Список застарілих та рідковживаних імен, як і в попередньому виданні. Однак зазначено, що подано цей список лише як довідковий матеріал.

Наприкінці словника зроблено огляд довідників та словників імен, що з'явилися за останні роки в Росії та Білорусі. Уміщено анотацію до цих видань.

І з'являється зовсім новий розділ, обумовлений призначенням словника, — пам'ятка про порядок реєстрації народжених та про порядок зміни імені або прізвища громадянами СРСР.

Четверте видання форматом нагадує перше. Проте наскільки збільшився сам словник! Тепер він містить 6,8 обліково-видавничих аркушів, 279 с. (перше

видання містило 56 с.). Матеріал, що подає чоловічі імена в українсько-російській частині, займає 55 с. (раніше 12 с.), матеріал з розглядом жіночих імен — 36 с. (раніше 8 с.).

Четверте видання вийшло друком 1972 року (слід відзначити, що перерва між виданнями дедалі скорочується, що говорить про надзвичайний попит на словник). Укладачі залишилися ті самі, але через смерть С.П. Левченка редактором стає Лариса Григорівна Скрипник.

За збереження принципів попередніх видань словник збільшив обсяг та дещо видозмінився.

Розділ — пам'ятку про порядок реєстрації народжених та про порядок зміни імені або прізвища громадянами СРСР замінено переліком нових законодавчих матеріалів, призначених доповнити вміщені в попередньому виданні.

Огляд довідників та словників імен, що з'явилися за останні роки в Росії та Білорусі, значно розширено за рахунок нових видань, та залучено видання, що вийшли в Молдові та Болгарії.

І нарешті з'являється довгоочікувана рубрика: «Особливості правопису власних імен людей». Це і подвоєння та подовження приголосних в українських іменах, і правопис йотованих, і правопис присвійних прикметників, утворених від імен, і відмінювання імен, і особливості творення та відмінювання форм по батькові.

Ще один дуже потрібний розділ — «Правопис прізвищ». Тут ідеться про творення українських прізвищ та особливості їхнього відмінювання, особливості правопису й правила відтворення українських прізвищ російською мовою. Окремо подано правила відтворення російських прізвищ українською мовою.

П'яте видання (1976 р.) мало той самий склад авторів, що й попереднє. Однак суттєво зросло в обсязі (8,73 обліково-видавничих аркушів, 315 с.), таким чином, словник виріс порівняно з першим виданням у 4,6 разу.

Зміст словника майже збігається зі змістом попереднього (правда, видання дещо виправлене, доповнене, перекомпоноване, додано нові джерела в списку довідників та словників імен. Та з'являється нова, дуже цікава для читача рубрика — походження найпоширеніших імен людей. Видається, що саме вона стала важливим кроком до перетворення «Словника власних імен людей» на словник «Власні імена людей», який ми знаємо зараз.

До розділу додано передмову про джерела походження імен, що побутують серед східнослов'янських народів. Потім наведено список скорочень, які додано до імен. Це, у першу чергу, ремарки, покликані вказати на те, з якої мови походить ім'я.

1986 року виходить словник Л.Г. Скрипник та Н.П. Дзятківської за ред. В.М. Русанівського, що має назву «Власні імена людей. Словник-довідник». В анотації автори наголошують на зв'язку з попереднім виданням і на значних відмінностях від нього. Дійсно, це зовсім інший словник і за будовою, і за оформленням.

Від попереднього видання тут залишилися (оновлені й доповнені) «Українсько-російський та російсько-український словник імен» (разом із застарілими та рідковживаними іменами); «Правописний довідник», що містить особливості правопису власних імен та прізвищ; «Додатки» зі списком літератури (тепер сюди, крім значно зрослою переліку словників та довідників імен та прізвищ, входить наукова, навчальна та навчально-популярна література), «Основні закономірності матеріали».

Це дає підстави вважати, що попередня аудиторія словника збереглася.

Однак з'явилася ще кілька аспектів, що дозволило цю аудиторію безмежно розширити. По-перше, передусе словникові написаний Ларисою Григорівною Скрипник розлогий популярний вступ, що буде цікавий кожному. Тут і історія входження імен вжиток на східнослов'янських територіях, і варіативність імен, і мотиви, якими користуються батьки під час вибору імені для дитини, і юридичні підстави для вибору імені або написання прізвища.

Та найцікавішими є зміни в тексті словника. Це, насамперед, ілюстрації, подані до імен. Вони взяті з художньої літератури і (більшою мірою) з фольклору. Автори наводять пісні, де обігруються різні імена або форми одного імені, вірші, де імена наділені пестливими суфіксами або де вони дістають узагальненого значення (це, насамперед, стосується імен Іван та Марія). Завдяки певним віршованим контекстам унаочнюються складні питання відмінювання чи наголошення імен.

Цей словник мав на меті прислужитися не лише адміністративним органам та тим, хто вибирає імена або з'ясовує правильність їхнього написання, а й дослідникам, учителям-мовникам, і всім, хто цікавиться рідною мовою.

В основній частині з'єднані відомості про ім'я, його походження, зменшені й пестливі форми. Далі ілюстрація з народної пісні або художнього твору. Окремо подано покажчик скорочених та здрібніло-пестливих варіантів імен з відсиланням на повне ім'я. І лише після цього українсько-російський та російсько-український словники імен, правописний довідник та додатки.

Словник виконано як сувенірне видання. До основної частини епіграфом подано слова Гомера з Одиссеї:

...взагалі без імення ніхто між людей не буває –

Хто б не родився на світ — родовита людина чи проста,

Кожного з них, породивши, іменням батьки наділяють.

Епіграфи є й до частини «Чоловічі імена» та частини «Жіночі імена».

Словник містить 310 сторінок (17, 78 обліково-видавничих аркушів).

Десять років пройшло від виходу попереднього видання до виходу другого, виправленого й доповненого (Л.Г. Скрипник та Н.П. Дзятківська, «Власні імена людей. Словник-довідник» за ред. В.М. Русанівського) — 335 с. (16, 35 обліково-видавничих аркушів). У словнику 1996 року з'явилися відмінкові закінчення (і в першу чергу кличний відмінок) при іменах в українсько-російській частині.

Словник укладався в часи суперечок про правописні норми, і тому автори дуже обережно і виважено поставилися до змін у написанні імен. Про що зазначили у вступній частині.

Майже десять років минуло після виходу другого видання. Третє з'явилося 2005 року, вже після смерті Лариси Григорівни. Здавалося б, не так давно, але «Власні імена людей» можна знайти лише на полицях з букіністичною літературою. На часі перевидання словника. І було б бажано, щоб він побачив світ найближчим часом.

### Література

1. Дзятківська Н.П. та ін. Українсько-російський і російсько-український словник власних імен людей / Н.П. Дзятківська, С.П. Левченко, Л.Г. Скрипник; ред. І.М. Кириченко. — К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1954. — 56 с.

2. Левченко С.П. та ін. Словник власних імен людей (українсько-російський і російсько-український). 2-е вид., випр. і доп. / С.П. Левченко, Л.Г. Скрипник, Н.П. Дзятківська; ред. С.П. Левченко. — К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1961. — 75 с.

3. Левченко С.П. та ін. Словник власних імен людей (українсько-російський і російсько-український). 3-є вид., випр. і доп. / С.П. Левченко, Л.Г. Скрипник, Н.П. Дзятківська; ред. С.П. Левченко. — К.: Наук. думка, 1967. — 111 с.

4. Левченко С.П. та ін. Словник власних імен людей (українсько-російський і російсько-український). 4-е вид., випр. і доп. / С.П. Левченко, Л.Г. Скрипник, Н.П. Дзятківська; ред. Л.Г. Скрипник. — К.: Наук. думка, 1972. — 279 с.

5. Левченко С.П. та ін. Словник власних імен людей (українсько-російський і російсько-український). 5-е вид., випр. і доп. / С.П. Левченко, Л.Г. Скрипник, Н.П. Дзятківська; ред. Л.Г. Скрипник. — К.: Наук. думка, 1976. — 315 с.

6. Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей: Словник-довідник / За ред. В.М. Русанівського. — К.: Наук. думка, 1986. — 310 с.

7. Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей: Словник-довідник. — 2-е вид., випр. й доп. / За ред. В.М. Русанівського. — К.: Наук. думка, 1996. — 335 с.

8. Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей: Словник-довідник. — 3-є вид., випр. / За ред. В.М. Русанівського. – К.: Наук. думка, 2005. – 335 с.

**Nina LOZOVA**

**History of the Dictionary *Proper Names of People* by L. G. Skrypnyk and N. P. Dzyatkivska**

*The Ukrainian-Russian and Russian-Ukrainian Dictionary of Proper Names of People* by S. P. Levchenko & L. G. Skrypnyk was published in 1954. The dictionary contained the most frequent names in all their forms.

The four subsequent editions of the dictionary were issued in 1961–1976. In 1986 a new dictionary by L. G. Skrypnyk & N. P. Dzyatkivska edited by V. M. Rusanivskyi (*Proper Names of People*) appeared. This is a new type of dictionary that combines information about names, their origin, diminutive forms illustrated by folk songs or fictions. The dictionary was issued three times.

## Спогади про матір

Прорізна 10, кв. 24. Ця київська адреса запам'яталась багатьом працівникам Інституту мовознавства АН України ще з 50–60-их років минулого століття. За цією адресою, починаючи з 1955 року, мешкала Лариса Григорівна Скрипник — співробітниця цього інституту — зі мною, її сином, та помічницею по господарству — Єфросинією Тихонівною Бугаєнко (Фросею). Запам'яталась вона тим, що протягом кількох років мама запрошувала багатьох своїх колег-друзів на мій день народження. На свято приходили також: мій тато — Давиденко Іван Петрович, моя тітка — Катерина Григорівна та її чоловік — відомий поет Терень Германович Масенко, який дарував мені свої книги. Серед гостей до 1963 року обов'язково був відомий мовознавець Василь Семенович Ільїн — науковий керівник мами, повний добряк та гуморист, який любив посидіти в компанії.

У нашому будинку на Прорізній мешкало багато відомих українських науковців. Академіки та член-кори мали окремі квартири, а доктори та кандидати наук — великі кімнати в комунальних квартирах.

Неподалік від нашого будинку — оперний театр, театри української та російської драми, а також, школа № 92 — колишня колегія Галагана, у якій я вчився. Це була українська школа з викладанням англійської мови з початкових класів. Зараз в її будинку діє музей літератури.

Ми з мамою часто відвідували ці театри. Вона стежила також за виступами видатних співаків Б. Гмирі, Д. Гнатюка, В. Тимохіна, В. Третяка. У нашій кімнаті часто лунав полонез Огінського в моєму виконанні на баяні. Мама дуже гарно співала і мій день народження часто закінчувався співом. Вона співала також в академічному хорі, яким керував В. Мальцев.

У теплу пору року суботу та неділю ми проводили в нашому саду, в якому багато яблунь гарних сортів: кальвіль, джонатан, макентош, ранет, антонівка. Коли вони були молодими, у нас було багато полуниці, смородини і малини, з яких виходили гарні наливки і варення. Мама вирощувала троянди, чорнобривці, піони, три великих кущі яких цвітуть і зараз.

Мама була учасницею Другої світової війни (синоптиком у повітряних силах дійової армії). Вона постійно листувалася з однополчанами П. Яшеліним з Брянська та гречанкою Т. Рогочею з Маріуполя. Остання нам допомогла кварти-

рою в Маріуполі, де ми півроку рятували від чорнобильської радіації мого сина Тараса та доньку Софійку. З ними там майже весь час була мама.

Особливе значення для нас мало село Дмитрівка Знам'янського району Кіровоградської області, де мама жила до 1938 року (до вступу в університет). Велика дружба пов'язувала її з родиною Добровольських. Микола Миколайович Добровольський довгий час був головою колгоспу, а його дружина Тамара Миколаївна — головним лікарем.

Мама розмовляла виключно українською мовою і стежила за моєю мовою. Після закінчення школи я вдосконалював свою англійську мову і прочитав в оригіналі «Портрет Доріана Грея» Оскара Вайльда. Потім я самотужки вивчив французьку мову і спромігся читати в оригіналі твори Мопасана та Пруста. Сорок років тому вивчення іноземних мов українською людиною ускладнювалось тим, що не було великих українських словників і доводилось користуватись російськими.

Мама була вченим секретарем Інституту мовознавства в 50-х роках минулого століття, коли він містився в нинішньому жовтому корпусі Університету і директором його був видатний мовознавець Л. А. Булаховський (при зустрічі він частував мене цукерками «Театральні»). Вони мали на останньому поверсі спільну велику кімнату, вікна якої виходять на парк Шевченка. На великому столі Леоніда Арсеновича стояв годинник у кришталевій оправі. Він виблискував кольорами веселки та чимось зачаровував мене.

Мій фах — математична і теоретична фізика. Двадцять два роки тому захистив докторську дисертацію в Інституті математики, де я працюю і нині.

### **Післямова**

Енергія кристалу зіграла велику роль у розвитку науки: багато значних відкриттів було здійснено завдяки телескопу, мікроскопу та спектроскопу. Кристалічні ґратки, їх симетрії, правильні тіла Платона та напівправильні тіла Архімеда, комірки Вороного разом з теорією кодування формують дискретну математику. Вони, також, є суттю естетики науки, яка формувалась за античних часів і пов'язана з творчістю видатних Піфагора, Архімеда та Кеплера. Останній (астролог і послідовник Піфагора) написав книгу Гармонія Світу, яку не перекладено українською мовою і яка мало відома українським інтелектуалам. У ній Кеплер розробляє теорію гармонії, астрономії та музики (гармонія вищих сфер). Він також створив гармонійну статичну модель сонячної системи у вигляді правильних тіл Платона, вписаних у концентричні сфери.

**Volodymyr SKRYPNYK**  
**Memories of Mother**



## ПРАЦІ Л. Г. СКРИПНИК

### 1952

- Лексика и фразеология украинской советской художественно-исторической прозы. («Наливайко» И. Ле, «Переяславська Рада» Н. Рыбака, «Запорожці» П. Панча, «Іван Богун» Я. Качуры) / Дисс. ... канд. філол. наук. — К., 1952. — 340 с. (машинопис).
- Лексика и фразеология украинской советской художественно-исторической прозы. («Наливайко» И. Ле, «Переяславська Рада» Н. Рыбака, «Запорожці» П. Панча, «Іван Богун» Я. Качуры): Автореф. дис. ... канд. філол. наук / АН УССР. Інститут мовознавства ім. А. А. Потебни. — К., 1952. — 15 с.

### 1953

- Засідання Вченої ради Інституту мовознавства АН УРСР до третьої річниці виходу в світ праці Й. В. Сталіна «Марксизм і питання мовознавства» // Українська мова в школі. — 1953. — № 5. — С. 92–94.
- Льїн В. С. Префікси в сучасній українській мові / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебни АН УРСР; Відп. ред. Л. Г. Скрипник. — К.: Вид-во АН Української РСР, 1953. — 166 с.

### 1954

- В Інституті мовознавства ім. О. О. Потебни АН УРСР // Українська мова в школі. — 1954. — № 3. — С. 83.
- В Інституті мовознавства ім. А. А. Потебни АН УССР [О расшир. засед. Ученого совета Института 9, 10 и 13 марта 1954 года, посвящ. обсужд. работы Л. А. Булаховского «Вопросы происхождения украинского языка»] // Вопросы языкознания. — 1954. — № 5. — С. 147–151.
- В Інституті мовознавства ім. О. О. Потебни АН УРСР [Вчена рада. 9, 10 і 13 березня 1954 року. Обговор. праці Л. А. Булаховського «Питання походження української мови»] // Українська мова в школі. — 1954. — № 3. — С. 83–85.
- Використання історичних джерел і фольклору в мові персонажів художньо-історичної прози // Українська мова в школі. — 1954. — № 4. — С. 22–29.
- Нотатки про мову сучасного історичного роману // Літературна газета. — 1954. — 5 серп. — С. 2-3.

Суспільно-політична лексика в українській радянській художньо-історичній прозі («Наливайко» І. Ле, «Переяславська Рада» Н. Рибака, «Запорожці» П. Панча, «Іван Богун» Я. Качури) // Лексикографічний бюлетень. — К.: Вид-во АН УРСР, 1954. — Вип. IV. — С. 3–23.

В Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні Академії наук УРСР. Засідання Вченої ради з нагоди 300-річчя возз'єднання України з Росією (26, 27 квітня 1954 року) // Українська мова в школі. — 1954. — № 4. — С. 90–93. (Співавтор Л. С. Паламарчук).

Українсько-російський і російсько-український словник власних імен людей / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; За ред. І. М. Кириченка. — К.: АН УРСР, 1954. — 56 с. (Співавтори Н. П. Дзятківська, С. П. Левченко).

### 1955

Створити «Курс історії української літературної мови» [В Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні Академії наук Української РСР] // Українська мова в школі. — 1955. — № 3. — С. 90–94.

Ювілейне засідання Вченої ради Інституту мовознавства АН УРСР, присвячене 5-річчю лінгвістичної дискусії [29-30 червня 1955 року] // Українська мова в школі. — 1955. — № 5. — С. 92–94.

### 1957

Граматики-стилістичні помилки та стилістичні недоліки в письмових роботах учнів 8-10 класів // Українська мова в школі. — 1957. — № 6. — С. 32-38.

### 1958

Особливості мови і стилю української радянської художньо-історичної прози / АН УРСР. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; Відп. ред. В. С. Ільїн. — К.: Вид-во АН УРСР, 1958. — 105 с. [Рец.: М. Висоцький // Літературна газета. — 1958. — 15 серп. — С. 2.]

Українсько-російський словник. У 6 т. / АН Української РСР. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; Гол. ред. І. М. Кириченко. — Т. II. — К.: Вид-во АН УРСР, 1958. — 767 с. (Попереднє редагування).

### 1960

Проти суб'єктивізму в оцінці мовних фактів // Вітчизна. — 1960. — № 2. — С. 181–190.

### 1961

Республіканська нарада, присвячена обговоренню другого тома Українсько-російського словника // Лексикографічний бюлетень. — К., 1961. — Вип. 8. — С. 114–123.

Словник власних імен людей (українсько-російський і російсько-український). — 2-е вид., випр. і доп. / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; За ред. С. П. Левченка. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — 75 с. (Співавтори С. П. Левченко, Н. П. Дзятківська).

Українсько-російський словник. У 6 т. / АН Української РСР. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; Гол. ред. І. М. Кириченко. — Т. III. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — 528 с. (Член редколегії; перша редакція матеріалів).

Українсько-російський словник. У 6 т. / АН Української РСР. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; Гол. ред. І. М. Кириченко. — Т. IV. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — 570 с. (Член редколегії; перша редакція матеріалів).

### 1962

Українсько-російський словник. У 6 т. / АН Української РСР. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; Гол. ред. І. М. Кириченко. — Т. V. — К.: Вид-во АН УРСР, 1962. — 591 с. (Член редколегії; перша редакція матеріалів). (Співредактори С. П. Левченко, Л. С. Паламарчук, М. Т. Рильський).

### 1963

Українсько-російський словник. У 6 т. / АН Української РСР. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; Гол. ред. І. М. Кириченко. — Т. VI. — К.: Вид-во АН УРСР, 1963. — 618 с. (Член редколегії).

### 1964

Словник мови Шевченка. У 2 т. / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; Відп. ред. В. С. Ващенко. — К.: Наук. думка, 1964. — Т. 1 — 484 с. — Т. 2 — 566 с. (Співавтори М. Ф. Бойко та ін.).

Українсько-російський словник / АН Української РСР. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; За ред. В. С. Ільїна. — К.: Наук. думка, 1964. — 1064 с. (Співавтори В. С. Ільїн та ін.).

### 1965

Збираючи скарби рідної мови. Словникова справа на Україні // Прапор перемог. — 1965. — 28 серп. — С. 3.

*Рецензія:* Коваль А. П., Коптілов В. В. 1000 крилатих виразів української літературної мови... — К.: Наук. думка, 1964. — 671 с. // Жовтень. — 1965. — № 4. — С. 140-143.

### 1966

Фразеологія і лексикографія // Лексикологія та лексикографія. — 1966. — Вип. II. — С. 197-202.

*Рецензія:* Я. В. Закревська. Казки Івана Франка. — К.: Наук. думка, 1966. — 107 с. // Українська мова і література в школі. — 1966. — №8. — С. 91-93.

### 1967

Ім'я — життю окраса. [Про імена Алик, Жорж, Нінель] // Молодь України. — 1967. — 13 черв. — С. 2.

Ім'я — життю окраса. [Про імена Ярослава, Меланія, Людмила, Маргарита, Рая, Валентина] // Молодь України. — 1967. — 11 лип. — С. 2.

Ім'я — життю окраса. [Про імена Таїса, Анастасія, Логвин, Андрій] // Молодь України. — 1967. — 1 серп. — С. 2.

Ім'я — життю окраса. [Про імена Леонід, Леонтій, Зіновій, Пелагея, Поліна, Любов, Олександр, Олександра, Альбін, Альбіна, Ніна, Ніла, Нінель, Світлана] // Молодь України. — 1967. — 15 серп. — С. 2.

Ім'я — життю окраса [Про імена Борис, Інна, Феофанія, Фаїна] // Молодь України. — 1967. — 10 жовт. — С. 2.

Словник власних імен людей (українсько-російський і російсько-український). — 3-є вид., випр. і доп. / АН УРСР. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; За ред. С. П. Левченка. — К.: Наук. думка, 1967. — 111 с. (Співатори С. П. Левченко, Н. П. Дзятківська).

Увага! Стиль! // Рад. жінка. — 1967. — № 6. — С. 24.

Усне слово Максима Рильського // Українське усне літературне мовлення. — К.: Наук. думка, 1967. — С. 38–46.

Основні аспекти дослідження лексики і фразеології української мови // Мовознавство на Україні за п'ятдесят років. — К.: Наук. думка, 1967. — С. 79–102.

Консультації [Що означає і звідки походить вислів «березова каша»?] // Мовознавство. — 1967. — № 2. — С. 83.

Письменник і мова епохи [П. Панч] // Мовознавство. — 1967. — № 3. — С. 66–73.

Про вислови «топтати ряст», «від дошки до дошки» // Мовознавство. — 1967. — № 4. — С. 85–86.

Українське усне літературне мовлення / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. — К.: Наук. думка, 1967. — 303 с. (Член редколегії).

### 1968

Із таємниць фразеології [Про вислів «ні кола, ні двора»] // Мовознавство. — 1968. — № 1. — С. 56–57.

Із таємниць фразеології [Про вислови «накрити мокрим рядном», «плести смаленого дуба»] // Мовознавство. — 1968. — № 2. — С. 75-76.

- Із таємниць фразеології [«Розбити горщика (глека) з кимось»] // Мовознавство. — 1968. — № 3. — С. 68–69.
- Із таємниць фразеології [«Видно (знати, пізнати) пана по халявах»] // Мовознавство. — 1968. — № 4. — С. 80–81.
- Із таємниць фразеології [«Стрибати в гречку»] // Мовознавство. — 1968. — № 5. — С. 76–78.
- Імена, прізвиська та географічні назви в українській фразеології [анкета] // Мовознавство. — 1968. — № 5. — С. 81.
- Ім'я — життю окраса. [Про імена Зіновій, Зінаїда, Федір, Ксенія, Оксана] // Молодь України. — 1968. — 6 лют. — С. 2.
- Ім'я — життю окраса. [Про імена Клавдія, Тетяна, Антон, Анатолій, Ляля] // Молодь України. — 1968. — 20 лют. — С. 2.
- Ім'я — життю окраса. [Про імена Руслан, Марія, Марина, Тамара, Таміла, Лідія, Мирон] // Молодь України. — 1968. — 12 берез. — С. 2.
- Конференція молодих науковців [2-3 листопада 1966 року] // Інформаційні матеріали Наукової ради з проблеми «Закономірності розвитку національних мов...». — К., 1968. — Вип. 4. — С. 16–17.
- Мовознавчі студії. Реферативні матеріали конференції молодих учених. — К.: Наук. думка, 1968. (Відповідальний редактор).
- Основні аспекти вивчення української лексики після Жовтня // Українська мова і література в школі. — 1968. — № 2. — С. 17–21.
- Російсько-український словник. У 3 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. — К.: Наук. думка, 1968. — Т. 1 — 700 с. — Т. 2 — 756 с. — Т. 3 — 727 с. (Член редколегії).
- Чому ми так говоримо? [«Натщесерце». «Видно пана по халявах»] // Радянська жінка. — 1968. — № 2. — С. 18.
- Чому ми так говоримо? [Чи можна говорити «наглий», «нагло» замість «нахабний», «нахабно»] // Радянська жінка. — 1968. — № 2. — С. 18.
- Чому ми так говоримо? [Про походження імені «Роман»] // Радянська жінка. — 1968. — № 2. — С. 18.

## 1969

- Із таємниць фразеології («Руський місяць») // Питання мовної культури. — К.: Наук. думка, 1969. — Вип. 3. — С. 90–91.
- Із таємниць фразеології [«Не бачити смаленого вовка»] // Мовознавство. — 1969. — № 1. — С. 68–70.
- Із таємниць фразеології [«Хоч тури гони», «зглядається (зирається, видивляється), як на тура»] // Мовознавство. — 1969. — № 3. — С. 83–85.

Видозміни форми фразеологічних одиниць // Мовознавство. — 1969. — № 4. — С. 3–13.

Видозміни форми фразеологічних одиниць // Мовознавство. — 1969. — № 6. — С. 12–20.

### 1970

Вічно живий пам'ятник Іллічу [З мовної лєнініани] // Мовознавство. — 1970. — № 4. — С. 79–80.

Словник і мовна дійсність // Мовознавство. — 1970. — № 5. — С. 58–66.

Власні назви в українській народній фразеології // Мовознавство. — 1970. — № 2. — С. 54–65.

Типи повторів однокорених слів в усному мовленні // Усне побутове літературне мовлення. — К.: Наук. думка, 1970. — С. 132–139.

### 1971

Українсько-російський словник. — 2-е вид., стереотип. / АН Української РСР. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; За ред. В. С. Ільїна. — К.: Наук. думка, 1971. — 1064 с. (Співавтори В. С. Ільїн та ін.).

Фольклорні елементи в українській фразеології // Мовознавство. — 1971. — № 2. — С. 58–65.

Крилате слово // Друг читача. — 1971. — 16 берез. — С. 6.

### 1972

Розвиток полісемії у фразеологічній системі української мови // Мовознавство. — 1972. — № 3. — С. 3–11.

Словник власних імен людей (українсько-російський і російсько-український). — 4-е вид., випр. і доп. / АН УРСР. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; За ред. Л. Г. Скрипник. — К.: Наук. думка, 1972. — 279 с. (Співавтори С. П. Левченко, Н. П. Дзятківська).

Синоніміка у фразеології // Українська мова і література в школі. — 1972. — № 6. — С. 25–35.

### 1973

Фразеологія // Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія. — К.: Наук. думка, 1973. — С. 331–438.

Фразеологія української мови / АН УРСР. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; Відп. ред. Л. С. Паламарчук — К.: Наук. думка, 1973. — 280 с. [Рец.: А. П. Коваль // Мовознавство. 1973. — № 3. — С. 91–94; В. Л. Карпова, І. С. Олійник // Українська мова і література в школі. — 1973. — № 10. — С. 88–90; І. К. Сидоренко. Дослідження фразеології української мови // Народна творчість та етнографія. — 1974. — № 2. — С. 95; Юрченко О.,

Медведев Ф. Дослідження перлин народної мудрості // Прапор. — 1974. — № 2. — С. 100–101; В. М. Мокиєнко // Вопросы языкознания. — 1974. — № 4. — С. 135–138; J. Mlacek. Komplexný rozbor ukrajinskej frazeológie // Slavica Slovaca. — 1975. — № 1. — S. 94–98.]

#### 1974

Фразеологія українського мовознавства: Автореф. дис. ... докт. філол. наук / АН УРСР. Відділення літератури, мовознавства та мистецтвознавства. — К., 1974. — 79 с.

#### 1975

Хроніка [Про засідання Вченої ради Інституту російської мови АН СРСР 13 лютого 1975 року щодо проекту Словника мови В. І. Леніна] // Мовознавство. — 1975. — № 3. — С. 93–94.

Українсько-російський словник. — 3-є вид. / АН Української РСР. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; Відп. ред. Л. С. Паламарчук, Л. Г. Скрипник. — К.: Наук. думка, 1975. — 944 с. (Співатори В. С. Ільїн та ін.).

#### 1976

Василь Семенович Ільїн. (До 75-річчя) // Мовознавство. — 1976. — № 1. — С. 86–87. (Співатор Л. С. Паламарчук).

Словник власних імен людей (українсько-російський і російсько-український). — 5-е вид., випр. і доп. / АН УРСР. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; За ред. Л. Г. Скрипник. — К.: Наук. думка, 1976. — 315 с. (Співатори С. П. Левченко, Н. П. Дзятківська).

#### 1977

Фразеологічні скарби української мови // Мова. Людина. Суспільство. — К.: Наук. думка, 1977. — С. 190–200.

#### 1978

Словник української мови. В 11 т. — К.: Наук. думка, 1978. Т. IX. — 916 с. (Співатори І. Р. Вихованець та ін.; співредактори І. С. Назарова, О. П. Петровська, Л. А. Юрчук).

#### 1980

Давня абетка і фразеологія // Українська мова і література в школі. — 1980. — № 9. — С. 74–75.

## 1984

Українсько-російський словник. — 5-е вид. / АН Української РСР. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; Відп. ред. Л. С. Паламарчук, Л. Г. Скрипник. — К.: Наук. думка, 1984. — 937 с. (Співавтори В. С. Ільїн та ін.).

## 1986

Власні імена людей: Словник-довідник / АН УРСР. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; За ред. В. М. Русанівського. — К.: Наук. думка, 1986. — 310 с. (Співавтор Н. П. Дзятківська).

Українсько-російський словник. — 6-е вид. / АН Української РСР. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; Відп. ред. Л. С. Паламарчук, Л. Г. Скрипник. — К.: Наук. думка, 1986. — 937 с. (Співавтори В. С. Ільїн та ін.).

*Рецензія:* Жуков А. В. Фразеологическая переходность в русском языке. — Л.: ЛГПИ, 1984. — 93 с. // Мовознавство. — 1986. — №4. — С.71-73.

## 1987

Народна мудрість проти пияцтва // Сільські вісті. — 1987. — 9 квіт. — С. 4.

## 1990

Українсько-російський словник. — 7-е вид. / АН Української РСР. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; Відп. ред. Л. С. Паламарчук, Л. Г. Скрипник. — К.: Наук. думка, 1990. — 937 с. (Співавтори В. С. Ільїн та ін.).

## 1994

Російсько-український словник наукової термінології: Суспільні науки / Й. Ф. Андерш та ін. — К.: Наук. думка, 1994. — 600 с. (Член редколегії).

## 1996

Власні імена людей: Словник-довідник. — 2-е вид., випр. й доп. / НАН України. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; За ред. В. М. Русанівського. — К.: Наук. думка, 1996. — 334 с. (Співавтор Н. П. Дзятківська).

## 1999

Українсько-російський словник / НАН України. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; Відп. ред. Л. Г. Скрипник, Т. К. Черторизька. — К.: Наук. думка, 1999. — 964 с. (Співавтори Г. П. Їжакевич та ін.).

## 2004

Українсько-російський словник. — 2-е вид., доопр. і доп. / НАН України. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, Інститут української мови; Відп. ред. Л. Г. Скрипник, Т. К. Черторизька. — К.: Наук. думка, 2004. — 1008 с. — (Словники України). (Співавтори Г. П. Їжакевич та ін.).



**2005**

Власні імена людей: Словник-довідник. — 3-є вид., випр. / НАН України. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; За ред. В. М. Русанівського. — К.: Наук. думка, 2005. — 334 с. (Співатор Н. П. Дзятківська).

Уклала **І. А. Прядко**

## СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ФРАЗЕОЛОГІЇ ТА ФРАЗЕОГРАФІЇ

*Ю. Ф. Прадід*

### Історія дослідження української фразеології (50–80-ті роки ХХ ст.)

Початки вивчення фразеології, як відомо, учені пов'язують з іменем швейцарського лінгвіста Ш. Баллі, який ще на початку ХХ ст. у своїй праці «Нарис стилістики» (1905) і «Французька стилістика» (1909) ввів розділ про фразеологію. Ш. Баллі резюмував, що якщо в якомусь словосполученні кожна графічна одиниця втрачає частково або повністю своє значення і лише словосполучення в цілому зберігає чіткий смисл, то можна стверджувати, що маємо справу з фразеологічним виразом [Баллі 1961, 87].

Ідея про необхідність виділення фразеології в окрему лінгвістичну дисципліну виникла в кінці 20-х – на поч. 30-х років ХХ ст. Проф. Є.Д. Поливанов, наприклад, із цього приводу писав, що фразеологія «займе відособлену і стійку позицію (як фонетика, морфологія і под.) у лінгвістичній літературі майбутнього, коли в послідовній постановці різних проблем наша наука буде позбавлена випадкових прогалин» [Поливанов 1928, 61], а трохи пізніше зазначав: «Треба сказати, однак, що як окрема дисципліна або розділ мовознавства фразеологія (або ідіоматика) ще не завоювала собі осібної позиції в літературі нашої науки, тобто немає більш або менш великих розділів лінгвістичної літератури, присвячених саме фразеології (подібно до інших дисциплін: фонетики, морфології, синтаксису, лексики), незважаючи на всі її теоретичні права на існування і практичну вагу для викладання мов» [Поливанов 1931, 144].

Згодом, ґрунтуючись на теорії Ш. Баллі, свою фразеологічну концепцію розробив акад. В.В. Виноградов, який і поставив питання про фразеологію як окрему лінгвістичну дисципліну [Виноградов 1946; 1947; 1972]. Через десять років це питання знову порушив Б.О. Ларін: «Фразеологія як лінгвістична дисципліна знаходиться ще на стадії «прихованого розвитку» ..., але вона ще не оформилася як зрілий плід підготовчих праць. ... Виділити таку дисципліну нам уже конче треба, бо всім зрозуміла дилетантська безпорадність, різнобій і без-

успішність побіжного, випадкового аналізу цього матеріалу в лексикографії, стилістиці, синтаксисі. Усім зрозуміла вага спеціального вивчення цього своєрідного фонду виразових засобів мови» [Ларин 1956, 200-201].

Праці В.В. Виноградова, без сумніву, сприяли з'яві значної кількості робіт із фразеології, написаних на матеріалі різних мов, у т. ч. й української. Помітно розширилася проблематика фразеологічних досліджень.

Таким чином, накопичення спеціальних праць із фразеології й стало однією з важливих передумов вирізнення фразеології в самостійну лінгвістичну дисципліну. Досягнення фразеологічної науки в 50 – 60-ті роки ХХ ст. дало підстави С.Г. Гаврину навіть констатувати: «За два десятиліття радянська фразеологія пройшла шлях від невеликого розділу в лексикології до великої теоретичної й утилітарно-практичної галузі мовознавства. Явище видатне, якого не знає лінгвістика зарубіжних країн» [Гаврин 1974, 16].

Здобутки української фразеології в різні періоди її становлення і розвитку були об'єктом описання у працях Н.А. Москаленко [Москаленко 1967], Ф.П. Медведєва [Медведєв 1967] Л.Г. Скрипник [Скрипник 1967; 1973, Ф.П. Медведєва і О.С. Юрченка [Медведєв, Юрченко 1975], але з того часу минуло майже півстоліття. Зрозуміло, що за цей час фразеологія досягла нових здобутків, а тому описання їх якраз на часі.

Хоч визначення періодів, їхніх меж, проблема надскладна, адже межі будь-якої періодизації є якоюсь мірою умовними, все ж спробуємо виділити в історії вивчення української фразеології три періоди: 1) підготовчий (50–60-і роки ХХ ст.) – обґрунтування основних понять фразеології, описання стилістичного використання фразеологізмів у художніх текстах тощо; 2) структурно-семантичного описання фразеології (70 – 80-і роки ХХ ст.) – систематизація фразеологічного матеріалу за структурою, семантикою, граматичними і стилістичними параметрами; 3) функціонального вивчення фразеології (90-і роки ХХ ст. – поч. ХХІ ст.) – комплексне дослідження фразеології в прагматичному, культурологічному, ідеографічному та інших аспектах із залученням досягнень наук, які досліджують людський феномен.

Тепер детальніше про вивчення української фразеології в 50 – 60-х роках ХХ ст., тобто в підготовчий період, коли фразеологія як наука почала розвиватися на українському мовному ґрунті.

У 1952 р. побачила світ перша частина «Нарисів з української фразеології (з російсько-українськими паралелями): Прийменникові конструкції» І.Г. Чердниченка – перша фразеологічна праця в Україні, яка, як зауважує сам автор у передмові, мала «нормативно-довідкове призначення» [Чердниченко 1952, 7]. Передбачалося, що книга складатиметься з двох частин: 1. Прийменникові

конструкції; 2. Фразеологічні сполучення повнозначних слів, але з невідомих нам причин друга частина книги так і не з'явилася.

При написанні «Нарисів» перед проф. І.Г. Чередниченком стояло непросте завдання – «розглянути найважливіші факти і явища української фразеології в порівнянні з російською», ... бо фразеологічні багатства української мови не тільки ще не вивчені, а навіть і не зібрані» [Чередниченко 1952, 5].

Перша частина «Нарисів» складалася з трьох розділів. У першому з них автор описав фразеологічні конструкції з простими прийменниками (без, біля, від, для, до та ін.), а потім подав в алфавітному порядку російські конструкції з описуваним прийменником та їх фразеологічні відповідники в українській мові. Що ж до другого і третього розділів, то вони не мають жодного відношення до фразеології, бо в них досліджується функціонування в українській мові синтаксичних конструкцій зі складними прийменниками (задля, заради, з-за, з-між, побіля та ін.), а також форм повнозначних слів, що виконують функції прийменників (близько, вздовж, замість, кінець, край та ін.), і навіть не вказано на їх фразеотворчу функцію й не наведено російські паралелі, як у першому розділі.

Цікаво, що І.Г. Чередниченко послуговується термінами фразеологія, фразеологічний склад, фразеологічні конструкції, фразеологічне значення, фразеологічні засоби, фразеологічні утворення, фразеологічні властивості, фразеологічний характер, фразеологічні багатства, фразеологічний матеріал, фразеологічні явища, фразеологічні відмінності, фразеологічна систематизація, фразеологічні особливості, фразеологічні сполучення, фразеологічні відповідники, фразеологічний тип, однак жодного разу не вживає термінів фразеологізм, фразеологічна одиниця. Не подається визначення й терміна ідіома, ужитого автором один раз у такому контексті: ... До фразеологічного розгляду включаються різні прийменникові конструкції, незалежно від того, в якій мірі вони фразеологізовані (себто перетворились на ідіоми, сталі словосполучення тощо) всередині даної мови [Чередниченко 1952, 7].

У 50-х роках ХХ ст. фразеологія української мови стає об'єктом дослідження і в кандидатських дисертаціях Л.Г. Скрипник «Лексика і фразеологія української радянської художньо-історичної прози» [Скрипник 1953], М.М. Богдан «Фразеологія художніх творів М.М. Коцюбинського» [Богдан 1956], Л.І. Добржанської «Фразеологія мови Шевченка» [Добржанская 1957].

У той самий час починають з'являтися і перші публікації в наукових всеукраїнських виданнях «Мовознавство» та «Українська мова в школі» (див. праці І.К. Білодіда «Із спостережень над фразеологією української прози післявоєнного періоду» [Білодід 1953], Н.О. Крижанівської «Фразеологічні зво-

роти в романі П. Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні» [Крижанівська 1956], В.О. Шадури «Лексика і фразеологія поезій П.Г. Тичини» [Шадура 1957], Г.В. Сенчука «Фразеологічні вирази в творах Олекси Десняка» [Сенчук 1958] та інших учених), у яких досліджується стилістичне використання фразеологізмів у творчості окремих письменників або ж в окремих творах.

З 2 пол. 50-х років ХХ ст. статті про українську фразеологію починають друкуватися і в регіональних збірниках наукових праць. Серед них слід назвати розвідки Б.І. Бондар «Синтаксична структура і функції фразеологізмів у художній прозі І. Я. Франка» (Чернівці) [Бондар 1956], Г.М. Удовиченка «Спостереження над використанням лексики і фразеології в українській радянській драматургії 30 – 40 років» (Ужгород) [Удовиченко 1957], М.С. Тофан «Фразеологічний склад новел В. Стефаника» (Чернівці) [Тофан 1957], М.М. Богдан «Із спостережень над роботою М. Коцюбинського при вдосконаленні текстів (використання фразеологізмів)» (Житомир) [Богдан 1958], О.П. Григорук «Фразеологічні засоби сатири і гумору в художніх творах Леся Мартовича» (Одеса) [Григорук 1958], О.М. Шляхова «Фразеологізми у мові сучасних українських фейлетонів» (Станіслав, нині – Івано-Франківськ) [Шляхов 1959] і деяких інших учених.

У «Библиографическом указателе литературы по фразеологии, изданной в СССР с 1918 по 1961 г.» указано 64 публікації українських учених, із яких понад 50 присвячені стилістичному аналізу фразеологічного матеріалу у творах українських письменників і народній мові [Сергеев 1964, 255-309].

Висловлені вище міркування, дають підстави зробити висновок, що в 50-ті роки ХХ ст. фразеологізми вивчаються, як правило, або на матеріалі художньої літератури (причому до фразеологізмів зараховуються й інші стійкі звороти: прислів'я, приказки, афоризми, порівняння і под., які, власне, й становлять основу цих досліджень), або паралельно з лексикою, а тому окремі роботи й мають назву на кшталт «Лексика і фразеологія ... твору ...», причому проблеми, пов'язані з дослідженням лексики, явно домінують над вивченням проблем фразеології.

На кінець 50-х років ХХ ст. припадають і перші спроби систематизації фразеологічного матеріалу в спеціальних словниках. Починаючи з 1958 р. протягом двадцяти років на сторінках харківського часопису «Прапор» друкувався «Російсько-український фразеологічний словник» І. Виргана і М. Пилинської [Вирган, Пилинська 1958-1971], в основу реєстру якого покладені російські фразеологізми, зафіксовані в «Словаре современного русского литературного языка» в 17 томах, а згодом і в «Фразеологическом словаре русского языка» за редакцією О.І. Молоткова. Укладачі розширили реєстр словника не тільки

прислів'ями, приказками, крилатими висловами, але й словами, що відзначаються певними особливостями граматичних зв'язків у російській та українській мовах. Щоб уникнути критики, автори словника, у разі видання його окремою книгою, мали намір уточнити його назву – «Російсько-український словник фразеологізмів, типових синтаксичних та інших сполук», – про що самі писали в 10 номері часопису «Прапор» за 1971 р. [Прапор 1971, 112]. Однак окреме видання цього словника побачило світ лише в 2000 р. під назвою «Російсько-український словник сталих виразів» [Вирган, Пилинська 2000].

60-ті роки ХХ ст. характеризуються тим, що на сторінках як центральних, так і регіональних видань, окрім праць, у яких досліджуються стилістичні особливості фразеологізмів у конкретних художніх текстах, як наприклад: «Фразеологізми та їх роль у байках Глібова» В.Т. Мариниченко [Мариниченко 1960], «Про деякі особливості використання фразеології в романі П. Козланюка «Юрко Крук» К.О. Яскевич [Яскевич 1960], «Фразеологізми та їх стилістична роль у памфлетах Я. Галана» С.С. Дідик [Дідик 1960], «Фразеологія творів А. Тесленка» А.П. Сизька [Сизько 1960, 131-143], «Спостереження над фразеологічним матеріалом романів М. Стельмаха («Кров людська – не водиця». «Велика рідня»)), «Індивідуально-авторське оновлення фразеологізмів у романах О. Гончара «Прапорнощі» і «Людина і зброя» Н.А. Москаленко [Москаленко 1963; 1965] та деяких інших (про інші праці з української фразеології, що побачили світ в Україні в 50 – 60 рр. ХХ ст. див.: [Ройзензон, Бушуй 1971]).

У цей час починають з'являтися й розвідки українських учених, у яких описуються основні поняття фразеології та терміни, що їх позначають, семантичні й граматичні параметри, компонентний склад фразеологізмів, основи фразеографії тощо: «Принципи укладання «Словника фразеологізмів української мови» Г.М. Удовиченка [Удовиченко 1961], «Займенникові фразеологізми» О.М. Масюкевича [Масюкевич 1962], «Подача фразеологічного матеріалу в регіональних словниках» М.А. Грицака [Грицак 1965], «Предмет фразеології та семантичні типи фразеологізмів» Г.М. Удовиченка [Удовиченко 1965], «Фразеологічні синоніми і варіанти» А.М. Матвієнко [Матвієнко 1965], «Фразеологізми антропонімічного походження в українській мові» Н.А. Москаленко [Москаленко 1969] та деякі інші.

На сторінках часопису «Українська мова в школі» у 2 пол. 50 – на поч. 60 років ХХ ст. друкується низка праць із теоретичних проблем фразеології російських мовознавців, як наприклад: «Фразеологічні вирази» А.Я. Рожанського [Рожанський 1956], «Про народну фразеологію» Б.О. Ларіна [Ларін 1959], «Про вживання терміна «фразеологія» К.С. Горбачевича [Горбачевич 1962], «Про природу і характер фразеологічних одиниць» О.М. Бабкіна [Бабкін 1962].

Правда, усі вони, окрім статті Б.О. Ларіна, базуються на російському ілюстративному матеріалі, а отже не враховують специфіки української фразеології.

У 60-х роках ХХ ст. все частіше в журналі «Українська мова і література» (саме під такою назвою почав виходити часопис «Українська мова в школі» з січня 1963 р.) починають з'являтися праці українських учених, у яких досліджуються семантика [Удовиченко 1965; Матвієнко 1965], компонентний склад [Муқан 1966, 24-26], граматичні особливості фразеологізмів [Муқан 1968], методика їх вивчення у середній школі [Чак 1968; Демський 1969; Чак 1969; Дорошенко 1969].

У 2 пол. 60-х років ХХ ст. відбувається становлення одразу двох напрямків в українській фразеографічній практиці: 1) створення праць навчально-методичного характеру, 2) укладання тлумачних фразеологічних словників. Обидва напрямки в україністиці започаткувала Н.О. Батюк, уклавши невеличкий за обсягом (близько 1100 фразеологізмів) «Фразеологічний словник» [Батюк 1966]. Цей словник, як уважає сама авторка, мав слугувати вчителю довідником, бо в ньому подається тлумачення найбільш влучних і поширених фразеологізмів, зафіксованих у художніх творах, що вивчаються в середній школі (див. рецензію на працю Н.О. Батюк: [Чак 1966]).

Найважливішою ж фразеографічною працею кінця 60-х років ХХ ст. є, безперечно, «Словник українських ідіом» Г.М. Удовиченка [Удовиченко 1968], реєстр якого налічує понад 2 тис. фразеологізмів. Це найповніше зібрання фразеологічного складу української мови на той час. Автор подає граматичну, семантичну і стилістичну характеристики реєстрових фразеологізмів. Словник має широку ілюстративну частину, яка розкриває функціонування фразеологізмів у текстах, що належать до різних функціональних стилів літературної мови, характеризує варіантні, синонімічні, антонімічні, полісемічні можливості фразеологічного складу української мови (див. рецензії на працю Г.М. Удовиченка: [Чак 1969; Ройзензон 1969]).

У 1967 р. започаткований часопис «Мовознавство», на сторінках якого за ініціативою Л.Г. Скрипник із перших чисел під рубрикою «Із таємниць фразеології» почали друкуватися статті-історико-етимологічні довідки про походження фразеологізмів [Скрипник 1967-1; Скрипник 1967-2; Медведєв 1967; Скрипник 1968-1; Скрипник 1968-2; Скрипник 1968-3; Денисов 1968; Скрипник 1968-4; Скрипник 1968-5; Коломієць, Майборода 1968; Скрипник 1969-1; Коломієць, Майборода 1969; Скрипник 1969-2]. Окрім того, в журналі опублікована ґрунтовна стаття Л.Г. Скрипник «Видозміни форми фразеологічних одиниць» [Скрипник 1969-1; Скрипник 1969-2], а також стаття М.Т. Демського «Дієслівна фразеологія з двопозиційним оточенням в українській мові» [Демський 1969].

Слід наголосити на тому, що на активізацію наукових пошуків у галузі української фразеології мали неабиякий вплив всесоюзні конференції та наради з проблем фразеології, які проводилися з метою координації актуальних питань фразеологічної науки в СРСР у кінці 50–70 рр. ХХ ст. в Самарканді (1959 р.), Ленінграді (1961 р.), Баку (1964 р.) [Проблемы... 1968], Москві (1964 р.) [Проблемы... 1964], Череповці (1965 р.), Вологді (1967 р.) [Проблемы... 1967], Тулі (1968 р.) [Проблемы... 1968], Самарканді (1970 р.) [Труды... 1970], Новгороді (1971 р.) [Вопросы... 1968], Тулі (1972 р.) [Проблемы... 1972], Самарканді (1974 р.) [Труды... 1975] і в яких брали активну участь й українські мовознавці.

У 1972 р. Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні проводить республіканську наукову конференцію «Питання фразеології східнослов'янських мов», із доповідями на якій виступають такі відомі українські мовознавці, як Д.Х. Баранник, С.П. Бевзенко, І.І. Ковалик, Л.І. Коломієць, Л.А. Лисиченко, Ф.П. Медведєв, Н.А. Москаленко, Л.Г. Скрипник та ін., а також знані в Радянському Союзі фразеологи І.В. Абрамець, О.М. Кожин, О.І. Молотков, Л.І. Ройзензон та ін. [Питання... 1972].

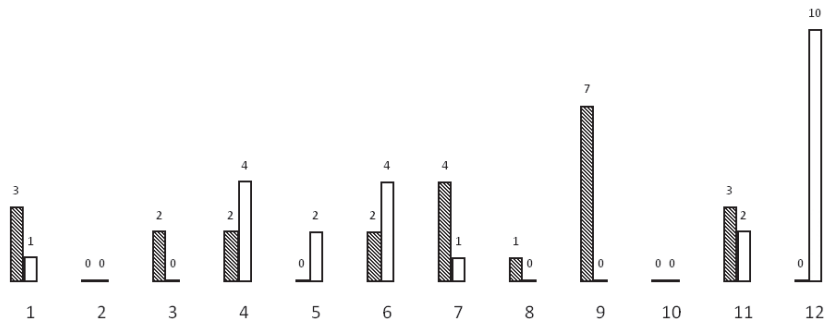
70-ті роки ХХ ст. характеризуються тим, що розпочався новий етап у дослідженні української фразеології – систематизація фразеологічного матеріалу за структурно-семантичними, граматичними і стилістичними параметрами. Лише на сторінках часописів «Мовознавство» та «Українська мова і література в школі» з цієї проблематики опубліковано по 24 статті (тематичну характеристику праць, опублікованих у цих виданнях, див. на гістограмі 1).

У 1970 р. М.Т. Демський захистив кандидатську дисертацію на тему «Дієслівна фразеологія в сучасній українській мові» [Демський 1970], у якій уперше комплексно дослідив морфологічні особливості українських дієслівних фразеологізмів. Уже тоді М.Т. Демський і в кандидатській дисертації, і в своїх пізніших працях послідовно відстоював думку, що предметом фразеології як науки, мають бути лише фразеологізми, одиниці номінативного характеру, на відміну від прислів'їв, приказок та інших подібних стійких сполучень, які є одиницями комунікативного характеру (у працях багатьох українських і, особливо, російських мовознавців тоді домінував так званий широкий погляд на фразеологію). М.Т. Демський у своїй кандидатській дисертації вперше в радянській лінгвістиці (українська лінгвістика була її невід'ємною складовою частиною) зазначив, що зважаючи на природну сутність фразеологізмів їх слід вважати одиницями самостійного рівня мови – фразеологічного [Демський 1970, 4].

Протягом 1970–1971 рр. у Чернівцях побачив світ перший в Україні навчальний посібник «Фразеологія української мови» у двох частинах, автором якого була Н.Д. Бабич [Бабич 1970–1971], яка окрім того в 1972 р. захистила



кандидатську дисертацію на тему «Співвідношення загальнонародного і вузьколокального у фразеології української мови» [Бабич 1972].



Гістограма 1.

Тематична характеристика праць із фразеології, опублікованих на сторінках часописів «Мовознавство» та «Українська мова і література в школі» протягом 1970–1979 рр.

- 1 – загальні проблеми фразеології;
- 2 – проблеми фразеотворення;
- 3 – характеристика компонентного складу ФО;
- 4 – семантична характеристика ФО;
- 5 – граматична характеристика ФО;
- 6 – стилістична характеристика ФО;
- 7 – історична фразеологія;
- 8 – діалектна фразеологія;
- 9 – порівняльна і зіставна фразеологія;
- 10 – фразеографія;
- 11 – рецензії на фразеологічні та фразеографічні праці;
- 12 – методика викладання фразеології у школі.

У першій частині посібника подано короткий огляд вивчення фразеології в радянському мовознавстві, потім уперше в українському мовознавстві на багатому фактичному матеріалі скрупульозно проаналізовано граматичні моделі українських фразеологізмів, що побудовані за структурою словосполучення і речення, простого і складного.

Друга частина посібника присвячена описові системних зв'язків у сфері фразеології. Уперше в українському мовознавстві робиться спроба довести, що, як слушно зауважує Н.Д. Бабич, «явища синонімії, антонімії та полісемантизму у фразеології так само поширені, взаємозв'язані і взаємообумовлені, як і в лексиці» [Бабич 1971, 6]. Особлива увага приділяється розмежуванню понять полісемантизму й омонімії у фразеологічній системі української мови. Робиться спроба систематизувати різноплановий фразеологічний матеріал за семантико-стилістичними параметрами, описати способи трансформації форми і змісту фразеологізмів. Слід акцентувати увагу на тому, що дослідження проводиться на великому фразеологічному матеріалі, дібраному з творів буковинських письменників кінця XIX – початку XX ст., а також зібраному авторкою в буковинських діалектах.

У 1971 р. з'являється «Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник» І.С. Олійника та М.М. Сидоренка, у якому в алфавітному порядку наведено 7 тис. українських та 6,5 тис. російських фразеологізмів із найуживанішими лексико-граматичними варіантами, вказівкою на функціонально-стилістичне та емоційно-оцінне значення [Олійник, Сидоренко 1971]. Н.А. Москаленко у рецензії на цю працю зазначила, що «філологи одержали солідну систематизовану збірку фразеологізмів. Викладачі вузів і вчителі зможуть використати словник і для розвитку мови, і при аналізі різних граматичних явищ, і як цінний довідник. Працівники преси, перекладачі мають достатньо повний перекладний словник, що прискорить і полегшить їхню повсякденну роботу» [Москаленко 1971, 93].

Особливий резонанс у наукової громадськості на початку 70-х років XX ст. викликала монографія Л.Г. Скрипник «Фразеологія української мови» [Скрипник 1973], про що переконливо свідчать одразу дві рецензії, опубліковані в тому ж 1973 р. у часописах «Мовознавство» [Коваль 1973] й «Українська мова і література в школі» [Карпова, Олійник 1973].

У монографії Л.Г. Скрипник глибоко і всесторонньо з урахуванням здобутків радянської фразеологічної школи описує теоретичні проблеми української фразеології: фразеологізм як лінгвістична одиниця, принципи наукової класифікації різноманітного фразеологічного матеріалу, зміст і форма фразеологізму, структурно-семантичні типи фразеологізмів, системні зв'язки у фразеології тощо. Уперше в українському мовознавстві досліджуються джерела української фразеології в тісному взаємозв'язку з історією, культурою і побутом народу, історія систематизації фразеологічного матеріалу в основних фольклористичних, лексикографічних і фразеографічних працях, починаючи від зібрання Климентія Зиновіва до з'яви «Словника українських ідіом» Г.М. Удовиченка.

Л.Г. Скрипник не обмежується лише описом здобутків фразеології як лінгвістичної дисципліни, але й чітко та послідовно формулює тематику можливих майбутніх фразеологічних розвідок, окреслює межі окремих проблем і т. ін. Усе це дало підстави А.П. Коваль резюмувати: «Поява цієї праці – давно очікуваної і конче потрібної, праці, яка заповнює відчутні прогалини в теоретичному доробку сучасної україністики в галузі фразеології, – є помітною подією в нашому мовознавстві» [Коваль 1973, 91].

До сказаного понад сорок років слід додати, що монографія Л.Г. Скрипник, без перебільшення, була і залишається сьогодні «вратами учености» для українських фразеологів різних поколінь.

У 1973 р. побачила світ четверта книга колективної праці «Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія» за редакцією акад. І.К. Білодіда [Сучасна українська літературна мова... 1973], у якій розділ «Фразеологія» написаний теж Л.Г. Скрипник. Уперше в академічній граматиці української мови та, власне, й в українському мовознавстві взагалі так емно висвітлені найактуальніші теоретичні та прикладні аспекти української фразеології: об'єкт і завдання фразеології, її класифікаційні схеми, структурно-граматичні типи і компонентний склад фразеологізмів, системні зв'язки у сфері фразеології і т. ін.

Роком пізніше, у 1974 р., Л.Г. Скрипник успішно захистила докторську дисертацію на тему «Фразеологія української мови» [Скрипник 1973], яка є першою в ряду докторських дисертацій, захищених на українському фразеологічному матеріалі (до речі, останньою, одинадцятю, в цьому ряду є дисертація М.В. Жуйкової (2009) [Жуйкова 2009]).

У кінці 60 – на поч. 70-х років ХХ ст. у Харківському університеті під керівництвом проф. Ф.П. Медведєва почав формуватися перший в Україні науковий центр із проблем вивчення української фразеології. Окрім праць самого проф. Ф.П. Медведєва, почали дедалі частіше з'являтися праці його учнів, зокрема й кандидатські дисертації. Так, у 1969 р. захистив дисертацію на тему «Фразеологія прозових творів М. Стельмаха» Л.Г. Авксент'єв [Авксент'єв 1969], у 1973 р. – дисертацію на тему «Фразеологія творів Остапа Вишні» В.Д. Ужченко [Ужченко 1973].

Дещо згодом побачила світ і книга Ф.П. Медведєва «Українська фразеологія. Чому ми так говоримо» [Медведєв 1977], в основу якої «покладено лекції, читані автором на філологічному факультеті Харківського університету» [Медведєв 1977, 3], яка перевидавалася без змін і доповнень у 1982 р. [Медведєв 1982].

Праця складалася з двох частин. Перша з них – «Предмет і завдання фразеології» – мала теоретичний характер і присвячувалася вивченню джерел та

систематизації фразеологічного матеріалу в різноманітних збірниках і збірках XIX–XX ст., описові поняття фразеологічна одиниця, до яких автор зараховував і прислів'я, приказки, крилаті вислови, мовні штампи, каламбури, семантичній і структурній організації української фразеології тощо. Друга частина – «Звідки пішли мудрі фразеологічні вислови» – є фактично коротким етимолого-історичним фразеологічним словником, у якому, окрім тлумачення значення 205 стійких висловів, що постали за різних часів, починаючи від найдавнішої доби, подається їх етимолого-історична довідка, ілюстративний матеріал із різних джерел від доби Івана Котляревського до наших днів (див. рецензію на працю Ф.П. Медведєва: [Колесник 1978]).

У 1977 р. в Харкові видано невеличкий за обсягом навчальний посібник «Фразеологія сучасної української мови», авторами якого були представники харківської фразеологічної школи Л.Г. Авксентьєв, В.С. Калашник і В.Д. Ужченко [Авксентьєв, Калашник, Ужченко 1977]. У посібнику висвітлюються теоретичні питання фразеології, зокрема предмет і завдання фразеології як окремої лінгвістичної дисципліни, погляди учених на її обсяг і межі та ін.

Автори зараховують до складу фразеології не лише ідіоми, але й прислів'я, приказки, крилаті вислови та афоризми. Детально в роботі проаналізовано семантичні, структурні, генетичні та стилістичні класифікації фразеологізмів, системні відношення полісемії, омонімії, синонімії й антонімії у фразеології, різні способи утворення українських фразеологізмів тощо. Як слушно зауважує Й.Ф. Андерш у рецензії на працю: «Цей посібник буде корисним як для дальшого розгортання фразеологічних досліджень, більш поглибленого теоретичного осмислення мовного матеріалу, так і для практики викладання фразеології ...» [Андерш 1978, 86].

Питання фразеології в 70-ті роки XX ст. продовжують бути об'єктом дослідження в дисертаційних роботах. Так, проблемам історичної фразеології присвячена докторська дисертація Л.І. Коломієць «Фразеологія української мови другої половини XVI – першої половини XVII ст. (генеза і стилістичне використання)» [Коломієць 1978]. Як стверджує Л.І. Коломієць, «... проблема генези – одна з найгостріших проблем фразеологічної теорії і практики. Однак вона залишається найменше опрацьованою в науці про мову» [Коломієць 1978, 2].

Основою для дисертаційного дослідження стала полемічна література, хоч для добору фразеологічного матеріалу залучалися й інші пам'ятки української літератури 2 пол. XVI–I пол. XVII ст.: канонічної, дидактичної, поетичних творів, панегірики, інтермедії тощо. На підставі скрупульозного аналізу цих пам'яток Л.І. Коломієць робить спробу визначити першоджерела споконвічної, книжної та запозиченої фразеології староукраїнської мови XVI–XVII ст., не за-

буваючи про те, що історія фразеологізму аж ніяк не збігається з її письмовою фіксацією. Як і в більшості досліджень 70-х років ХХ ст., у дисертації Л.І. Коломієць описові підлягають не лише ідіоми, але й інші стійкі звороти української мови.

У 2 пол. 70-х років ХХ ст. захищено ще дві кандидатські дисертації, об'єктом дослідження в яких стали лексико-фразеологічна синоніміка [Коломієць 1977] та структурно-семантичний аналіз компаративних фразеологізмів української мови [Алефіренко 1978].

Серед найвагоміших здобутків українських учених у 80-і роки ХХ ст. – монографічні праці О.С. Юрченка «Формування фразеологічного фонду української літературної мови (кінець ХVІІІ – початок ХІХ ст.)» [Юрченко 1984] й М.Ф. Алефіренка «Теоретичні питання фразеології» [Алефіренко 1987], що побачили світ у Харкові, і захищені О.С. Юрченком і М.Ф. Алефіренком через деякий час докторські дисертації [Юрченко 1986; Алефіренко 1989], а також докторська дисертація М.Т. Демського [Демський 1985].

Оригінальним є дослідження харківського фразеолога О.С. Юрченка, який у своїй монографії описує фразеологічний фонд української мови кінця ХІІІ – початку ХІХ ст. – важливого етапу в історії української літературної мови, етапу становлення нової української літературної мови на національній мовній основі, зачинателем якої вважається І.П. Котляревський, а основоположником – Т.Г. Шевченко.

Фразеологічний фонд української мови кінця ХІІІ – початку ХІХ ст. вивчається в зіставленні як із фразеологічним фондом 2 пол. ХVІІ – ХVІІІ ст., так і сучасної української літературної мови. На великому фактичному матеріалі (реєстр фразеологізмів, які підлягають аналізу, налічує близько 450 тис. фразеологізмів) учений досліджує як фразеологізми, що функціонують в українській літературній мові кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. з давніх-давен, так і нові фразеологізми, що з'явилися в українській літературній мові досліджуваного періоду.

Монографія М.Ф. Алефіренка присвячена загальнотеоретичним проблемам фразеології: сутність фразеології, місце в мовній системі, взаємодія фразеологізмів з одиницями різних мовних рівнів тощо. Одним з фундаментальних положень цієї праці є твердження М.Ф. Алефіренка, слідом за М.Т. Демським, про окремий фразеологічний мовний рівень, скрупульозний опис підстав для його виділення. Автор показує, що фразеологічне значення включає в себе, окрім денотативного і сигніфікативного компонентів, які властиві лексичному значенню, ще й конотативний компонент. Чимало уваги в монографії приділяється особливостям семантико-граматичної категоризації фразеологізмів, взаємодії

фразеологічних і синтаксичних одиниць (див. рецензії на працю М.Ф. Алефіренка: [Баранник, Коломієць 1988; Лисиченко, Тимченко 1988]).

Окремо слід сказати про докторську дисертацію М.Т. Демського «Українська фраземіка (дериваційна база, семантико-граматичні особливості)» [Демський 1985], захищену в 1985 р., яку не затвердила Вища атестаційна комісія в Москві з політичних міркувань, прикрившись бюрократичними закарлючками. У дисертації вчений на великому фактичному матеріалі (майже 17 тис. фразеологізмів-ілюстрацій, значну частину яких навіть не фіксували наявні лексико-і фразеографічні джерела) описує семантико-граматичні розряди українських фразеологізмів. Вагомим є внесок ученого в дослідження проблем української фразеодериватології, діалектної фразеології тощо.

Забігаючи наперед, зазначимо, що та ж сама спеціалізована вчена рада в Ужгородському університеті майже 10 років потому схвалила дисертацію М.Т. Демського повторно, а Вища атестаційна комісія вже незалежної України на початку грудня 1994 р. її затвердила, хоч диплома доктора філологічних наук учений так і не дочекався, як не побачив виходу у світ своєї праці «Українські фраземи й особливості їх творення» [Демський 1994] (5 січня 1995 р. М.Т. Демського не стало).

У 80-ті роки ХХ ст. відчувалася гостра потреба у навчальних посібниках із фразеології української мови, а тому праці Л.Г. Авксентьєва «Сучасна українська мова: Фразеологія» [Авксентьєв 1983] і М.П. Коломійця з фразеологічної синоніміки [Коломієць 1986; 1987; 1989] до певної міри заповнили цю лакуну.

Л.Г. Авксентьєв чимало уваги у своєму посібнику приділяє досягненням у галузі фразеології в 50–70-ті роки ХХ ст., особливо в дослідженні її теоретичних проблем і внеску українських мовознавців. Детально описуються основні диференційні ознаки фразеологізму, типи їх класифікацій, системні зв'язки у сфері фразеології, структурно-граматичні типи фразеологізмів тощо. Оригінальним є розділ про історію опису фразеологічного матеріалу в лексикографічних і фольклористичних працях, засади укладання фразеологічного словника української мови. Окрім того, автор подає зразки словникових статей для фразеологічного словника (дет. див. рецензію на посібник Л.Г. Авксентьєва: [Панько 1984]). До сказаного слід додати, що посібник Л.Г. Авксентьєва, виданий у 1983 р., як і друге видання 1988 р. зі змінами та доповненнями [Авксентьєв 1983] (рецензію на друге видання праці Л.Г. Авксентьєва див.: [Алефіренко 1990]), був і залишається сьогодні важливим джерелом знань у царині освіти і фразеологічної науки.

Протягом 1986–1989 рр. з'являються навчальні посібники М.П. Коломійця, які присвячені різноманітним аспектам фразеологічної синоніміки [Коло-

місьць 1986; 1987; 1989] і які органічно доповнюють один одного. Перший із них присвячений описові фразеологічних синонімів дієслівного, прислівникового, прикметникового й іменникового типів, другий – аналогічних лексико-фразеологічних розрядів, третій – теоретичним питанням фразеологічної синоніміки.

Окрім презентованих вище наукових і навчально-методичних праць, різноманітним проблемам української фразеології присвячені кандидатські дисертації Л.Г. Боярової «Синонімія дієслівних фразеологічних одиниць сучасної української літературної мови» [Боярова 1981], І.С. Гнатюк «Трансформація традиційних фразеологізмів у мові сучасної української художньої прози» [Гнатюк 1982], В.М. Білоноженко «Фразеологічне значення і способи його розробки в словнику» [Білоноженко 1984], Є.Г. Конопленко «Адвербіальні фразеологічні одиниці сучасної української мови» [Конопленко 1985], Л.Ю. Шевченко «Структурно-семантичні особливості фразеологічних одиниць сурядного типу (на матеріалі української мови)» [Шевченко 1987], П.О. Редіна «Фразеологізми з просторовим і часовим значенням у сучасній українській мові» [Редін 1989], захищені у 80-ті роки ХХ ст.

Кінець 80-х років ХХ ст. ознаменувався виходом у світ монографій В.М. Білоноженко та І.С. Гнатюк «Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів» [Білоноженко, Гнатюк 1989] і М.О. Алексєенко «Фразеологія лєнінського мовлення і способи його перекладу» [Алексєенко 1989], захистом двох докторських дисертацій – М.П. Коломійця «Фразеологічна синоніміка української мови» [Коломієць 1990] і М.А. Алексєєнка «Фразеологія творів В.І. Леніна та її українське відтворення» [Алексєєнко 1990].

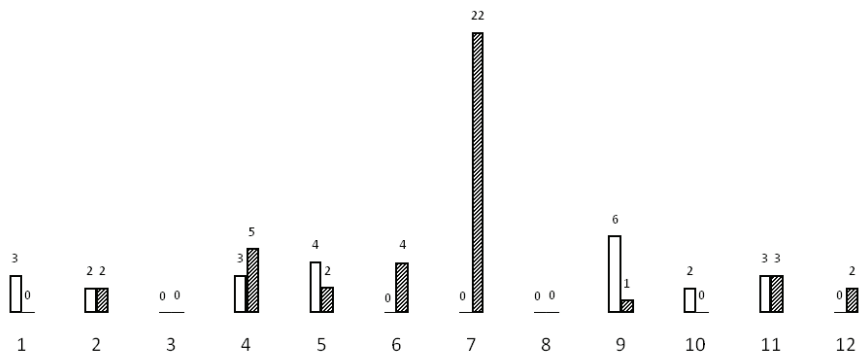
Наявні в українському мовознавстві прогалини в царині теоретичного осмислення проблем фразеології вдалося частково усунути В.М. Білоноженко в монографії «Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів» (перші два розділи монографії), де, використовуючи досягнення сучасної мовознавчої теорії та практики, теоретично обґрунтовуються основні моделі тлумачення фразеологізмів з урахуванням специфіки фразеологічного значення, а також структури, синтаксичних функцій, парадигматики та особливостей їх функціонування.

Різнманітні способи та прийоми фразеологічних трансформацій всебічно висвітлюються І.С. Гнатюк у наступних двох розділах монографії. У першому з них міститься ґрунтовний виклад теоретичних основ дослідження семантичних трансформацій, власне семантичних і подвійної актуалізації, у другому – структурно-семантичних трансформацій, при яких зміни форми фразеологізму впливають на зміни в його значенні. Теоретичні викладки широко ілюструються фразеологічним матеріалом, удало дібраним із творів українських письмен-

ників (див. рецензію на працю В.М. Білоноженко та І.С. Гнатюк: [Регушевський 1991]).

Актуальним у 80-і роки ХХ ст. ще залишалася проблема перекладу творів В.І. Леніна українською мовою, що повною мірою стосувалося і фразеологічних засобів, які досліджував у своїй монографії М.А. Алексеєнко. Дотримуючись так званого широкого погляду на фразеологію, автор простежує специфічну роль різних типів стійких висловів у працях В.І. Леніна, описує різноманітні способи перекладу їх українською мовою, розробляє типологію їх фразеологічних і нефразеологічних відповідників (див. рецензію на працю М.А. Алексеєнка: [Рінберг 1990]).

На сторінках часописів «Мовознавство» та «Українська мова і література в школі» у 80-ті роки ХХ ст. продовжують друкуватися статті українських мовознавців про українську фразеологію (до речі, перелік публікацій із проблем фразеології в цих виданнях див.: [Мітрохіна, ПрадіД 2006; Савченко, ПрадіД 2007]) та її зіставлення з фразеологією інших мов (тематичну характеристику праць, опублікованих у цих виданнях, див. на гістограмі 2).



Гістограма 2.

Тематична характеристика праць із фразеології,  
опублікованих на сторінках часописів  
«Мовознавство» та «Українська мова і література в школі»  
протягом 1980–1989 рр.

- 1 – загальні проблеми фразеології;
- 2 – проблеми фразеотворення;



- 3 – характеристика компонентного складу ФО;
- 4 – семантична характеристика ФО;
- 5 – граматична характеристика ФО;
- 6 – стилістична характеристика ФО;
- 7 – історична фразеологія;
- 8 – діалектна фразеологія;
- 9 – порівняльна і зіставна фразеологія;
- 10 – фразеографія;
- 11 – рецензії на фразеологічні та фразеографічні праці;
- 12 – методика викладання фразеології у школі.

Як бачимо, кількість праць із фразеологічної проблематики в порівнянні з 1970 – 1979 рр. помітно зростає лише в журналі «Українська мова і література в школі» (з 24 до 41 статті), правда, за рахунок історико-етимологічних зауваг до конкретних фразеологізмів (22 статті з 41).

Окремо слід сказати про досягнення українських учених у 80-ті роки ХХ ст. у галузі фразеографії. Так, у 1984 р. з'являється «Фразеологічний словник української мови» у двох томах Г.М. Удовиченка, у якому налічується близько 7,5 тисяч фразеологізмів [Удовиченко 1984]. Як слушно зауважують у своїх рецензії на цю працю В.М. Мокієнко і Л.О. Симоненко, – «це поки що найповніший фразеологічний словник східнослов'янської фразеології» [Мокієнко 1985], «який на даному етапі лексикографії є одним із найповніших зібрань багатств української фразеології, засвідченої у творах художньої літератури від І. Котляревського до наших днів» [Симоненко 1985].

Фразеологізми в словнику розміщено в алфавітному порядку, позначено граматичними, функціональними, стилістичними ремарками. До кожного фразеологізму подається тлумачення значення, підтверджене ілюстраціями з художньої літератури або газетно-журнальних статей. У словникову статтю автор включає не тільки конкретний описуваний фразеологізм, а й цілу низку варіантів і синонімів, посилання на вже описані фразеологізми.

2 пол. 80-х років ХХ ст. ознаменувалася виходом у світ «Словника фразеологічних синонімів», укладеного М.П. Коломійцем і Є.С. Регушевським [Коломієць, Регушевський 1988], у якому подається понад 300 рядів фразеологічних синонімів – фразеологізмів, що тотожні чи близькі між собою за значенням. Словник розрахований насамперед на вчителів і учнів середньої школи (про це пишуть самі автори), хоч, звичайно, ним можуть скористатися і фахівці. Словник подає коментарі семантико-стилістичного і граматичного характеру як до синонімічного ряду фразеологізмів загалом, так і, при потребі, до окремих фра-

зоологізмів, що входять у ряд; досить повно характеризує явище варіантності у фразеологічній системі української мови; ілюструє реальне функціонування фразеологізмів в українській мові (див. рецензії на словник М.П. Коломійця та Є.С. Регушевського: [Гнатюк 1989; Мокієнко 1990]).

У становленні фразеології як науки в Україні важливу роль відіграли праці Б.М. Ажнюка, Н.Д. Бабич, М.В. Гамзюка, М.В. Жуйкової, Р.П. Зорівчак, М.П. Коломійця, О.П. Левченко, Ю.Ф. Прадіа, О.О. Селіванової, В.Д. Ужченка та ін. українських учених, що з'явилися в 90-ті роки ХХ ст. – на початку ХХІ ст., але це тема окремих наукових розвідок.

### Література

1. Авксентьев Л.Г. Фразеология прозаических произведений М. Стельмаха: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Харьков, 1969.
2. Авксентьев Л.Г. Сучасна українська мова: Фразеологія. – 2-вид., доп. і перероб. – Харків, 1988. – 134 с.
3. Авксентьев Л.Г. Сучасна українська мова: Фразеологія. – Харків, 1983. – 137 с.
4. Авксентьев Л.Г., Калашник В.С., Ужченко В.Д. Фразеологія сучасної української мови: навчальний посібник. – Харків, 1977. – 65 с.
5. Алексеенко М.А. Фразеология ленинской речи и способы ее перевода. – Львов, 1989. – 206 с.
6. Алексеенко М.А. Фразеология сочинений В.И. Ленина и ее украинское воспроизведение: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1990. – 39 с.
7. Алефіренко Н.Ф. Структурно-семантический анализ компаративных фразеологизмов современного украинского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1978. – 24 с.
8. Алефіренко Н.Ф. Фраземообразующее взаимодействие языковых уровней: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – К., 1989. – 39 с.
9. Алефіренко М.Ф. Авксентьев Л.Г. Сучасна українська мова: Фразеологія. – 2-вид., доп. і перероб. // Українська мова і література в школі. – 1990. – № 7. – С. 91 – 93.
10. Алефіренко М.Ф. Теоретичні питання фразеології. – Харків, 1987. – 135 с.
11. Андерш Й. Л.Г. Авксентьев, В.С. Калашник, В.Д. Ужченко. Фразеологія сучасної української мови (рецензія) // Мовознавство. – 1978. – № 4. – С. 84 – 86.
12. Бабич Н.Д. Соотношение общенародного и узлокального в фразеологии украинского языка: Автореф. ... дис. канд. филол. наук. – Одесса, 1972. – 21 с.
13. Бабич Н.Д. Фразеологія української мови: Навчальний посібник: У 2 ч. – Чернівці, 1970 – 1971. – Ч. 1. – 63 с.; Ч. 2. – 90 с.
14. Бабкін О.М. Про природу і характер фразеологічних одиниць // Українська мова в школі. – 1962. – № 3. – С. 11-16.

15. Балли Ш. Французская стилистика / Пер. с фр. К.А. Долинина. – М., 1961. – 394 с.
16. Баранник Д., Коломієць М. Фраземотворення в аспекті взаємодії різних рівнів мови. Алефіренко М.Ф. Теоретичні питання фразеології (рецензія) // Мовознавство. – 1988. – № 3. – С. 77–78.
17. Батюк Н.О. Фразеологічний словник. – К., 1966. – 235 с.
18. Белоноженко В.М. Фразеологическое значение и способы его разработки в словаре: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1984. – 24 с.
19. Білодід І.К. Из спостережень над фразеологією української прози післявоєнного періоду // Мовознавство. – 1953. – Т. 12. – С. 17– 50.
20. Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. – К., 1989. – 156 с.
21. Богдан М.М. Из спостережень над роботою М. Коцюбинського при вдосконаленні текстів (використання фразеологізмів) // Філологічний збірник Житомирського педінституту, присвячений IV Міжнародному з'їзду славистів. – Житомир, 1958.
22. Богдан Н. М. Фразеология художественных произведений М.М. Коцюбинского: Автореф. дис. канд. ... филол. наук. – К., 1956.
23. Бондар Б. І. Синтаксична структура і функції фразеологізмів у художній прозі І. Я. Франка // Тези доповідей міжвузівської наукової конференції з проблем синтаксису української мови. – Чернівці, 1956.
24. Боярова Л.Г. Синонимия глагольных фразеологических единиц современного украинского литературного языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1981. – 20 с.
25. Вирган І., Пилинська М. Російсько-український словник сталих виразів / За ред. М.Ф. Наконечного. – Харків, 2009. – 864 с.
26. Вирган І., Пилинська М. Російсько-український фразеологічний словник // Прапор. – 1971. – № 10. – С. 112.
27. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // Академик А.А. Шахматов (1864 – 1920): Сб. ст. и мат. / Под ред. С.П. Обнорского. – М.; Л., 1947. – С. 339–364.
28. Виноградов В.В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины // Труды юбилейной научной сессии Ленинградского гос. ун-та: Секция филол. наук. – Л., 1946. – С. 45–69.
29. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – М.; Л., 1947 (посил. на вид.: Виноградов В.В. Основные типы фразеологических единиц в русском языке // Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове: 2-е изд. – М., 1972. – С. 23–30).
30. Вопросы семантики фразеологических единиц. – Новгород, 1971. – Ч. 1.
31. Гаврин С.Г. Фразеология современного русского языка: В аспекте теории отражения: Учеб. пособие по спецкурсу для филологов. – Пермь, 1974. – 269 с.

32. Гнатюк И.С. Трансформация традиционных фразеологизмов в языке современной украинской художественной прозы: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1982. – 24 с.
33. Гнатюк І.С. Коломієць М.П., Регушевський Є.С. Словник фразеологічних синонімів (рецензія) // Українська мова і література в школі. – 1989. – № 12. – С. 67–69.
34. Горбачевич К.С. Про вживання терміна фразеологія // Українська мова в школі. – 1962. – № 3. – С. 8–11.
35. Григорук О.П. Фразеологічні засоби сатири і гумору в художніх творах Леся Мартовича // Праці Одеського державного університету: Серія "Філологічні науки". – Одеса, 1958. – Т. 148. – Вип. 8.
36. Грицак М.А. Подача фразеологічного матеріалу в регіональних словниках // Тези доповідей до ХІХ наукової конференції. – Ужгород, 1965.
37. Демский М.Т. Глагольная фразеология в современном украинском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Львов, 1970.
38. Демский М.Т. Украинская фраземика (деривационная база, семантико-грамматические особенности): Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Ужгород, 1985.
39. Демський М.Т. Дієслівна фразеологія з двопозиційним оточенням в українській мові // Мовознавство. – 1969. – № 6. – С. 38–41.
40. Демський М.Т. Збагачення мови учнів фразеологізмами // Українська мова і література в школі. – 1969. – № 3. – С. 57–60.
41. Демський М.Т. Українська фраземіка (дериваційна база, семантико-граматичні особливості): Автореф. дис. ... д-ра філол. наук. – Ужгород, 1994.
42. Демський М.Т. Українські фраземи й особливості їх творення. – Львів, 1994.
43. Денисов І.Г. Із таємниць фразеології: про вислів обух стальть // Мовознавство. – 1968. – № 3. – С. 69.
44. Дідик С.С. Фразеологізми та їх стилістична роль у памфлетах Я. Галана // Наукові записки Львівського педінституту. – Львів, 1960. – Т. 16.
45. Добржанская Л. И. Фразеология языка Шевченко: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Харьков, 1957.
46. Дорошенко М.І. Про лексико-фразеологічну роботу на уроках // Українська мова і література в школі. – 1969. – № 5. – С. 54 – 57.
47. Жуйкова М.В. Генеза образної предикації в етнолінгвістичному аспекті: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук. – К., 2009. – 36 с.
48. Карпова В.А., Олійник І.С. Л.Г. Скрипник. Фразеологія української мови (рецензія) // Українська мова і література в школі. – 1973. – № 10. – С. 88–91.
49. Коваль А. Л.Г. Скрипник. Фразеологія української мови (рецензія) // Мовознавство. – 1973. – № 3. – С. 91–94.
50. Колесник Г. Медведєв Ф.П. Українська фразеологія. Чому ми так говоримо (рецензія) // Мовознавство. – 1978. – № 3. – С. 85–87.

51. Коломиец Л.И. Фразеология украинского языка второй половины ХУІ – первой половины ХУІІ вв. (генезис и стилистическое использование): Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – К., 1978. – 48 с.
52. Коломиец Н.Ф. Лексико-фразеологическая синонимика украинского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Днепропетровск, 1977. – 24 с.
53. Коломієць Л., Майборода А. Из таємниць фразеології: кучму дати // Мовознавство. – 1968. – № 5. – С. 78 – 80.
54. Коломієць Л., Майборода А. Из таємниць фразеології: шапка як гніздове слово фразеологізмів // Мовознавство. – 1969. – № 2. – С. 78 – 80.
55. Коломієць М.П. Питання фразеологічної синоніміки. – Дніпропетровськ, 1987. – 52 с.
56. Коломієць М.П. Фразеологічна синоніміка української мови. – Дніпропетровськ, 1986. – 80 с.
57. Коломієць М.П. Фразеологічні синоніми. – Дніпропетровськ, 1989. – 67 с.
58. Коломієць М.П., Регушевський Є.С. Словник фразеологічних синонімів. – К., 1988. – 198 с.
59. Коноplenko E.Г. Адвербиальные фразеологические единицы современного украинского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1985. – 20 с.
60. Крижанівська Н.О. Фразеологічні звороти в романі П. Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні» // Українська мова в школі. – 1956. – № 1. – С. 37–40.
61. Ларин Б.А. Очерки по фразеологии // Очерки по лексикологии, фразеологии и стилистике: Ученые записки Ленинградского гос. ун-та. – Л., 1956. – № 198.
62. Ларін Б.О. Про народну фразеологію // Українська мова в школі. – 1959. – № 5. – С. 30–36.
63. Мариниченко В.Т. Фразеологізми та їх роль у байках Глібова // Лексикографічний бюлетень. – К., 1960. – Вип. 7.
64. Масюкевич О.М. Займенникові фразеологізми // Українська мова в школі. – 1962. – № 4. – С. 12–22.
65. Матвієнко А.М. Фразеологічні синоніми і варіанти // Українська мова і література в школі. – 1965. – № 8. – С. 16–20.
66. Медведєв Ф.П., Юрченко А.С. Состояние изученности украинской фразеологии, актуальные задачи ее дальнейшего исследования // Труды Самаркандского ун-та. – № 288. – Вопросы фразеологии. – 1975. – Вып. 9. – С. 30–40.
67. Медведєв Ф.П. Скарби української фразеології // Мовознавство. – 1967. – № 5. – С. 69–74.
68. Медведєв Ф.П. Українська фразеологія. Чому ми так говоримо. – Харків, 1977. – 232 с.

69. Медеведєв Ф.П. Фразеологія – багатющій скарб і невичерпне джерело народної мудрості та культури // Підсумки і проблеми наукового вивчення української мови в повоєнний період. – К., 1967.

70. Мітрохіна Л.М., Прадіа Ю.Ф. Проблеми фразеології на сторінках часопису «Мовознавство» (1967 – 2006 рр.): Бібліографічний і тематичний покажчики. – Сімферополь, 2006. – 35 с.

71. Мокієнко В. Удовиченко Г.М. Фразеологічний словник української мови: в 2-х т. (рецензія) // Мовознавство. - 1990. - № 3. - С. 73–74.

72. Мокієнко В.М. Фразеологічний довідник з української синонімії. М.П. Коломієць, Є.С. Регушевський. Словник фразеологічних синонімів (рецензія) // Українська мова і література в школі. - 1985. - № 6. - С. 67–68.

73. Москаленко Н.А. З історії дослідження української фразеології // Українська мова і література в школі. – 1967. – № 10. – С. 22–26.

74. Москаленко Н.А. І.С. Олійник, М.М. Сидоренко. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник (рецензія) // Українська мова і література в школі. – 1971. – № 11. – С. 90–93.

75. Москаленко Н.А. Індивідуально-авторське оновлення фразеологізмів у романах О. Гончара «Прапороносці» і «Людина і зброя» // Тези наукової конференції філологічного факультету Одеського університету. – Одеса, 1965. – С. 18–20.

76. Москаленко Н.А. Спостереження над фразеологічним матеріалом романів М. Стєльмаха («Кров людська – не водиця». «Велика рідня») // Праці Одеського держуніверситету: Серія філологічних наук. – Одеса, 1963. – Т. 152. – Вип. 16.

77. Москаленко Н.А. Фразеологізми антропонімічного походження в українській мові // Тези IV республіканської ономастичної конференції. – К., 1969.

78. Муқан Г.М. Лексичний склад українсько-російських фразеологічних відповідників // Українська мова і література в школі. – 1966. – № 9. – С. 24–26.

79. Муқан Г.М. Структура і синтаксична роль фразеологізмів // Українська мова і література в школі. – 1968. – № 5. – С. 13–20.

80. Олійник І.С., Сидоренко М.М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник. – К., 1971.

81. Панько Т. Авксентьев Л.Г. Сучасна українська мова: Фразеологія (рецензія) // Мовознавство. – 1984. – № 5. – С. 76–77.

82. Питання фразеології східнослов'янських мов. – К., 1972. – 175 с.

83. Поливанов Е.Д. Введение в языкознание для востоковедных вузов. – Л., 1928.

84. Поливанов Е.Д. За марксистское языкознание. – М., 1931.

85. Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц. – Тула, 1968.

86. Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц. – Тула, 1972.

87. Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе. – Вологда, 1967.

88. Проблемы фразеологии и составления фразеологических словарей: Материалы 9-го Всесоюзного координационного совещания. – Баку, 1968.
89. Проблемы фразеологии. Исследования и материалы. – М.-Л., 1964. – 318 с.
90. Регушевський Є. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк. Актуальні проблеми фразеології та фразеографії. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів (рецензія) // Мовознавство. – 1991. – № 1. – С. 75 – 78.
91. Рєдин П. А. Фразеологізми с пространственным и временным значением в современном украинском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Харьков, 1989. – 24 с.
92. Рінберг В. Проблеми перекладу мови В. І. Леніна. Алексеєнко М. А. Фразеологія лєнінської речі і способи її перекладу (рецензія) // Мовознавство. – 1990. – № 5. – С. 78–80.
93. Рожанський А. Я. Фразеологічні вирази // Українська мова в школі. – 1956. – № 2. – С. 17–21.
94. Ройзензон Л. Словник українських ідіом. Уклад Г. М. Удовиченко (рецензія) // Мовознавство. – 1969. – № 4. – С. 91–95.
95. Ройзензон Л. И., Бушуй А. М. Материалы к общей библиографии по вопросам фразеологии. – Самарканд, 1971. – Вып. II. – С. 176–198.
96. Савченко Л. В., Прадід Ю. Ф. Проблеми фразеології на сторінках часопису «Дивослово» (1951 – 2005 рр.): Бібліографічний і тематичний покажчики. – Сімферополь, 2007. – 30 с.
97. Сенчук Г. В. Фразеологічні вирази в творах Олексі Тєслєнка // Українська мова в школі. – 1958. – № 2. – С. 28–32.
98. Сергєєв В. М. Библиографический указатель литературы по фразеологии, изданной в СССР с 1918 по 1961 г. // Проблемы фразеологии. – М., Л., 1964. – С. 255–309.
99. Сизько А. П. Фразеологія творів А. Тєслєнка // Научные записки Днепропетровского университета : сб. работ филфака. – Днепропетровск, 1960. – Т. 70. – Вып. 17. – С. 131–143.
100. Симоненко Л. Скарбниця народної мудрості. Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови: в 2-х т. (рецензія) // Мовознавство. – 1985. – № 6. – С. 76–77.
101. Скрипник Л. Із таємниць фразеології: видно (знати, пізнати) пана по халявах // Мовознавство. – 1968-4. – № 4. – С. 80 – 82.
102. Скрипник Л. Із таємниць фразеології: накрити мокрим рядном, плєсти (правити) смалєного дуба // Мовознавство. – 1968-2. – № 2. – С. 75–76.
103. Скрипник Л. Із таємниць фразеології: не бачити смалєного вовка // Мовознавство. – 1969-1. – № 1. – С. 68–70.
104. Скрипник Л. Із таємниць фразеології: ні кола ні двора // Мовознавство. – 1968-1. – № 1. – С. 56–57.

105. Скрипник Л. Із таємниць фразеології: про вислів розбити горщика (глека) з кимось // Мовознавство. – 1968-3. – № 3. – С. 68–69.
106. Скрипник Л. Із таємниць фразеології: стрибати у гречку // Мовознавство. – 1968-5. – № 5. – С. 76–78.
107. Скрипник Л. Із таємниць фразеології: хоч тури гони, зглядається (ззирається, видивляється), як на тура // Мовознавство. – 1969-2. – № 3. – С. 83–85.
108. Скрипник Л.Г. Видозміни форми фразеологічних одиниць // Мовознавство. – 1969-1. – № 4. – С. 3 – 14.
109. Скрипник Л.Г. Видозміни форми фразеологічних одиниць // Мовознавство. – 1969-2. – № 6. – С. 12–19.
110. Скрипник Л.Г. Із таємниць фразеології: про вислів березова каша // Мовознавство. – 1967-1. – № 2. – С. 85.
111. Скрипник Л.Г. Із таємниць фразеології: про вислови топтати ряст, від дошки до дошки // Мовознавство. – 1967-2. – № 4. – С. 85–86.
112. Скрипник Л.Г. Лексика и фразеология украинской советской художественно-исторической прозы: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1953.
113. Скрипник Л.Г. Основні аспекти дослідження лексики і фразеології української мови // Мовознавство на Україні за п'ятдесят років. – К., 1967. – С. 79–102.
114. Скрипник Л.Г. Фразеология украинского языка: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – К., 1974. – 79 с.
115. Скрипник Л.Г. Фразеология української мови. – К., 1973. – 279 с.
116. Скрипник Л.Г. Фразеология // Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеология / За заг. ред. акад. І.К. Білодіда. – К., 1973. – С. 331–435.
117. Тофан М. С. Фразеологический состав новел В. Стефаника // Тезисы докладов 13-й отчетной научной сессии профессорско-преподавательского состава Черновицкого госуниверситета. – Черновцы, 1957.
118. Труды Самаркандского ун-та. – № 288. – Вопросы фразеологии. – 1975. – Вып. 9.
119. Труды Самаркандского ун-та. – Вопросы фразеологии. – 1970. – Вып. 178.
120. Удовиченко Г.М. Предмет фразеології та семантичні типи фразеологізмів // Українська мова і література в школі. – 1965. – № 2. – С. 20–24.
121. Удовиченко Г.М. Принципи укладання «Словника фразеологізмів української мови» // Тези доповідей ІУ міжвузівської республіканської славистичної конференції. – Одеса, 1961.
122. Удовиченко Г.М. Словник українських ідіом. – К., 1968. – 463 с.
123. Удовиченко Г.М. Спостереження над використанням лексики і фразеології в українській радянській драматургії 30 – 40 років // Наукові записки Ужгородського державного університету. – 1957. – Т. 24.
124. Удовиченко Г.М. Фразеологічний словник української мови: в 2-х т. – К., 1984. – Т. 1. – 303 с.; Т. 2. – 384 с.



125. Ужченко В.Д. Фразеология произведений Остапа Вишни: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Харьков, 1973.
126. Чак Є.Д. Матеріали для позакласної роботи з фразеології // Українська мова і література в школі. – 1968. – № 6. – С. 52 – 58.
127. Чак Є.Д. Матеріали для позакласної роботи з фразеології // Українська мова і література в школі. – 1969. – № 3. – С. 60 – 63.
128. Чак Є.Д. Н.О. Батюк. Фразеологічний словник (рецензія) // Українська мова і література в школі. – 1966. – № 9. – С. 83 – 85.
129. Чак Є.Д. Словник українських ідіом. Уклад Г.М. Удовиченко // Українська мова і література в школі. – 1966. – № 3. – С. 85 – 87.
130. Чердниченко І.Г. Нариси з української фразеології (з російсько-українськими паралелями): Прийменникові конструкції. – К., 1952. – Ч. 1. – 144 с.
131. Шадура В.О. Лексика і фразеологія поезій П.Г. Тичини // Українська мова в школі. – 1957. – № 1. – С. 22 – 27.
132. Шевченко Л.Ю. Структурно-семантические особенности фразеологических единиц сочинительного типа (на материале украинского языка): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1987. – 20 с.
133. Шляхов О.М. Фразеологізми у мові сучасних українських фейлетонів // Наукові записки Станіславського педагогічного інституту: Серія філологічна. – 1959. – Т. 2.
134. Юрченко А.С. Формирование фразеологического фонда украинского литературного языка (конец XVIII – начало XIX вв.): Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – К., 1986. – 46 с.
135. Юрченко О.С. Формування фразеологічного фонду української літературної мови (кінець ХУІІІ – початок ХІХ ст.). – Харків, 1984. – 208 с.
136. Яскевич К.О. Про деякі особливості використання фразеології в романі П. Козланюка «Юрко Крук» // Питання мови і літератури. – Львів, 1960.

## Yuriy PRADID

### History of Ukrainian Phraseology Studies (50-80th Years of the 20th Century)

The article considers the history of Ukrainian phraseology study in 50-80s of the 20th century. The study of Ukrainian phraseology can be divided into three periods: 1) preparatory — (50-60s of the 20th century) — a substantiation of basic concepts of phraseology, description of stylistic usage of phraseologisms in fiction texts and so on; 2) semantic-structural description of phraseology (70-80s of the 20th century) — a classification of phraseological materials according to their structure, semantics, grammar, and stylistic features; 3) functional study of phraseology (90s of the 20th century — the beginning of the 21st century) — a comprehensive study of phraseology in pragmatic, cultural, ideographic, and other aspects involving the achievements of sciences examining the human phenomenon.

## Новогрецько-українські паралелі у фразеологічному полі виразників розумової діяльності

У полі фразеологізмів — виразників розумової діяльності людини в новогрецькій та українській мовах представлено різноструктурні одиниці. До них належать лексеми, які окреслюють розумові здібності людини своїми прямими кретин — ο κρετίνοϛ або переносними значеннями, наприклад, іменник *курка* виступає мірилом розумових здібностей людини, у якої мало, як у курки, розуму. До нього входять різнотипні фразеологічні словосполучення: прикметниково-іменникові *здоровий глузд* — ο κοινόϛ νοϛ; дієслівно-іменникові *голова варить* — το μυαλό κατεβάζει, прислів'я та приказки *валити з хворої голови на здорову* — σηκώθηκαν τα λόδια να χτυπήσουν το κεφάλι.

Встановлення змістового, образного, структурного та оцінно-стилістичного паралелізму (часткового або повного) фразеологізмів у двох зіставлюваних мовах можливе за умови розроблення адекватної метамови для їх опису. Отже, необхідне виділення сукупності семантичних множників та смислів, зіставлюваних за шкалою позитивних та негативних оцінок, окреслення образів-еталонів порівняння (зоометафори, фітометафори, предмети, артефакти та ін.) Це уможлиблює порівняння їх у мовах як еквівалентних або сумірних за семантикою, але різних за структурою одиниць, пор. укр. *порожня (пуста) голова*, тобто нерозумна голова, і новогрецькі композити з еквівалентними фразеологізованими значеннями κουφόνοϛ, ο κουφοκεφαλάκης чи ξεροκέφαλοϛ (буквально — з головою, у якій висох мозок).

Важливу роль у такому зіставленні фразеологічних одиниць відіграє правильна організація матеріалу дослідження, який потрібно добирати з фразеологічних словників, упорядкованих за абетковим принципом. Ними є двотомний академічний фразеологічний словник української мови [ФСУМ], одинадцятитомний словник української мови [СУМ]; фразеологічні [6; 16], перекладні словники [1; 9; 10], тлумачні словники новогрецької мови [24], перекладні [3, 4; 5; 19; 23], а також тематичні словники українських [11; 12; 13; 15; 17] та новогрецьких ідіом [20]. З джерел першого типу добираємо фразеологізми,

що є словосполученнями, з одним обмеженням — до їхнього складу повинен увійходити компонент *голова* або його синоніми. До одного ряду належать словосполучення, що синонімізуються з цим іменником у його першому значенні «голова — частина людського тіла»: *казан, макітра, лоб, довбешка*. До другого — іменники-синоніми значення голови — «вмістилище мозку, органу мислення»: *розум, думка, глузд, кебета, тьяма, пам'ять, свідомість*.

За тематичними словниками ідіом доповнюємо матеріал дослідження одиницями одного поняттєвого поля. Воно охоплює понад 640 одиниць, що так чи інакше характеризують розумову діяльність людини. У кожній мові аналізуємо це поле в аспекті вираження значень «інтелектуальні здібності», «фізичний стан», «поведінка людини», тобто за трьома лексико-семантичними групами, на які поділяємо поле виразників розумової діяльності людини, їх виділяємо внаслідок розгляду метамови пояснення фразеологізмів у тлумачних словниках та словниках ідіом.

Шкалу оцінок розумових здібностей людини впорядковано опозиціями однакових слів: *розумний — дурний, мудрий — немудрий, досвідчений — недосвідчений, тямущий, кмітливий — дурний, розсудливий — нерозсудливий, хитрий — винахідливий — простакуватий*. Ці прикметники засвідчено в метамові фразеологічного словника української мови, що описують їхню семантику. Словник синонімів української мови [ССУМ] подає довші синонімічні ряди від тих, що їх наведено вище. Так, до прикметника *розумний* подано ще прості слова — синоніми *недурний, мисливий, мислячий, премудрий* та композит *хитромудрий*.

Синонімічний ряд з домінантою *дурний* значно довший: *нерозумний, відсталий, недотепний, безголовий, безмозкий, кручений, пришепелкуватий, пришепелкуватий, дурнуватий, придуркуватий, недоумкуватий, дубуватий, тумануватий, благуватий, глупуватий, безглуздий*. У ньому представлено численні композити: *тупоумний, дурноголовий, пустооголовий, твердооголовий, тупоголовий, дубоголовий, дурнолобий, пустолобий, твердолобий, туполобий, міднолобий, тупорилий, дурноверхий* і словосполучення *несовна розуму*.

Отже, в українській мові негативно (від'ємно щодо розуму) забарвлений ряд прикметників — ознак розумових здібностей людини має численніше лексичне наповнення порівняно з рядом позитивних ознак.

Подібну картину аналізованої лексики спостерігаємо в новогорецькій мові. Це стає очевидним з аналізу статті *ανόητος* дурний, в поясненні до якої Г.Бабійотис підкреслює, що синонімічний ряд прикметника-домінанти *έξυπνος* розумний набагато коротший від ряду його антоніма *ανόητος*: *άνους, αμόαλος, ανευκέφαλος, κεφάλας, άφρων, κουτός, κουτούλιακας, κουτεντές, χαζός, χαζούλης, χάχας; επιπόλαιος, ελαφρός, αβδηρίτης, απερίσκεπτος, άκριτος, αστόχαστος,*

ασυλλόγιστος, αλόγιστος, ασύνετος, ασυνάρτητος, ανέγνωμος, μωρός, παιδαριώδης, ραμολιμένος, αγαθός, αγαθιάρης, αφελής, λειψός, χαμένος, λίγος.

Прикметник *έξυπνος* розумний також має синоніми: *δαιμόνιος*, *ευφυής*, *επινοητικός*, *δημιουργικός*, *πανούργος*, *πονηρός*, *πνευματώδης*, *προσεκτικός*, однак їх значно менше, ніж у *ανόητος*. Серед них численніші, ніж в українській мові, композити, що виражають ступінь інтелектуальних здібностей людини *παμπόνηρος* дуже хитрий, *πανέξυπνος* дуже розумний, *πολυμορφωμένος* дуже освічений або інші характеристики розуму: *οξυδερκής* спостережливий, *τετραπέρατος* далекоглядний, *εύστροφος* з гнучким розумом. Спостерігається істотна відмінність у питомій вазі композитів у синонімічних рядах з домінантами *έξυπνος* та *ανόητος*. У першому — це поодинокі названі прикметники, у другому — їх 21, що доповнюють 33 прості афіксальні слова.

Характерною особливістю композитів — ознак розумових здібностей людини є їхня фразеологізована семантика в обох мовах. У новогрецькій вони часто утворюють ще й словотвірні ряди з тотожними другими основами. Такі ряди формують прикметники з основою, співвідсною з іменником *νοος* розум: *μικρόνους*, *κουφόρους*, *βραδύνους*, *αμβλύρους*, *βαρύνους*, *ελαφρόρους*; *μυαλό* розум: *λιγόμευαλος*, *στενόμυαλος* *κοκορόμυαλος*, *μικρόμυαλος*, *χοντρόμυαλος*, *ελαφρόμυαλος*, *κουτόμυαλος*, *φυρόμυαλος*; *κεφάλι* голова: *χοντροκέφαλος*, *μικροκέφαλος*, *στενοκέφαλος*, *βαριοκέφαλος*, *κουφιοκεφαλάκης*, *κουτορνίθι*, *κουτοπόνηρος* [22: 196–197].

В обох зіставлених мовах трапляються прості прикметники, що є ознаками розумових здібностей людини, які семантично еквівалентні та мають подібну словотвірну структуру. До них належать, наприклад, похідні прикметники, утворювані за допомогою префіксів *не-* або *без-*: *άκριτος* — нерозважливий, необачний, *αλόγιστος* непродуманий, *άνους*, *αμύαλος* — безмозкий, *άσκεφτος* — бездумний, непродуманий, необережний, *ατερίσκεπτος* — необачний, непродуманий, *ασύνετος* — нерозсудливий, нерозважливий.

Деякі грецькі складні слова є структурними та семантичними паралелями українських композитних прикметників: тупоумний, тупоголовий, туполобий — *αμβλύρους*, пустоголовий, пустолобий — *κουφόρους*, *κουφιοκεφαλάκης*; вузьколобий — *στενοκέφαλος*, *στενόμυαλος*; твердоголовий, твердолобий — *χοντρόμυαλος*. У деяких випадках вони є лише семантичними паралелями, пор. українські іменники *тугодум* і новогрецькі прикметники *βαρύνους*, *βραδύνους* або прикметник *легковажний* та грецькі *ελαφρόρους*, *ελαφρόμυαλος*. Іноді такий паралелізм спостерігаємо між простими афіксальними словами на зразок дієслова *ξεμωραίνομαι* (що має словотвірні зв'язки зі словом *μωρό* немовля) та

українським фразеологізмом *впадати в дитинство*, отже втрачати здоровий глузд, діяти, міркувати, поводитися несерйозно.

Фразеологізованість семантики композитів у багатьох випадках можна розглядати як продовження образної семантики ідіом-словосполучень. Так, український фразеологізм *порожня (пуста) голова* характеризує людину тупу, нерозумну, нетямущу. Структурно і семантично подібний фразеологізм у новогорецькій мові відсутній, однак композити κουφόνοϋς, κουφιοκεφαλάκης співвідносні за образом та семантикою з цим українським фразеологізмом. До нього близький грецький прикметник ξεροκέφαλος: буквально з висушеною головою, з головою без мозку. Український фразеологізм *сушити голову* напружено думати означає іншу стадію думання. А ось іменник το ξερό, що є субстантивом прикметника ξερός сухий, одним із своїх переносних значень «довбешка, казанок» підтверджує існування метафоричних асоціативних зв'язків у ряді слів ξεροκέφαλος та ξερό, які означають людей нерозумних, нетямущих, порожньоголових. На користь цієї думки свідчить і грецький фразеологізм δεν κατεβάξει το ξερό του, що паралельний українським словосполученням *у нього казанок/макітра не варить* (про того, хто не може ясно, чітко думати, міркувати). Домінантою повних паралельних фразеологізмів або композитів, що характеризують брак розуму в людини, може виступати неологізм новогорецької мови το βλακόμετρο та його український еквівалент *дурномір* — про того, хто є мірилом нерозумності, глупства.

Цікаві приклади паралелізму фразеологічних одиниць у двох зіставлених мовах засвідчує аналіз образної основи їхнього виникнення. Прикладом такого семантичного і образного паралелізму може бути український прикметниково-іменниковий фразеологізм *куряча голова* про некмітливу, неухважну, неповоротку людину. Цю семантику передають грецькі композити κακορόμυαλος, κουτορvíθι, у яких мірилом розумових здібностей людини виступають зоометафори *курка* та *півень*.

Характерно, що в новогорецькій мові прикметник κουτός дурний, нетямущий етимологічно походить від іменника κόττος зі значенням *півень* [22: 952]. Існування асоціативного зв'язку між словами *курка* — *півень* — *людина з недалеким розумом* підтверджує грецьке прислів'я είπε ο γάιδαρος τον πετεινό κεφαλα, у якому фігурують два персонажі оселі і великоголового півня. Воно має український аналог *Який дідько печений, такий і варений*. До них близьке прислів'я Σαράντα πέντε ιάνηδες ενός κοκόρου γνώση — якийсь Янніс дурний, нерозумний, Іван дурний.

Використовувані в кількох прислів'ях української мови іменники *курка*, *кури* теж характеризують людину не дуже розумну, що справляє про себе невивідне

враження, виставляє себе в смішному світлі: *кури засміють, кури сміються*. Існує їх грецький еквівалент *είναι για να γελάν οι κότες*. Фразеологізм *розводити химині кури* стає поведінковою характеристикою людини, яка говорить щонебудь пусте, не варте уваги. У полі виразників розумової діяльності перебуває іменник *тютя*, що став образом безвільної, неенергійної, млявої людини з дитячого *тютя* — курка, курча. У стилістично маркованому як лайливий фразеологізм *тютя з полив'яним носом* це слово означає нетямущу людину.

Слід образу курки як мірила розумових здібностей людини, її поведінки відчутний в іменника *о коўркос* «мала індичка» з синонімами *γαλόπουλο, διάνος*, який грецькі етимологи виводять зі слов'янського *курка*. Український етимологічний словник наводить у реєстрі гіпотетичну форму [kurkan] — «індик» як запозичення з молдавської, що в ній також є запозиченням, але з тюркських мов: *gyrk* індик [ЕСУМ: 146].

У новогрецькій мові серед цих слів представлено також *ο γάλος* індик з новолатинського *galloravo* — *παρώνι της Γαλατίας* «павич з Галатії», тобто з тієї області Західної Європи, де спершу поселили індійського півня, перевезеного з Північної Америки, *ο διάνος* (наслідок синкопи слова *ινδιάνος*) «індича». Їхніми синонімами є *ινδιακή όρνιθα, κοўркος* та *τοўркος* [22: 495]. Останній синонім у новогрецькій є вторинною номінацією від іменника *Тоўркос* турок. Її переносне значення характеризує розлучену, несамовиту людину, що в такому стані втрачає розум: *έίνα τοўркος μ'αυτά που εγραψε ένας δημοσιογράφος εις βάρος μου* — я став дундуком від того, що про мене написав один журналіст. Отож, цей іменник переводить представника цього пташиного ряду до розряду слів з поведінковими характеристиками людини. І це зближує його з метафоричним значенням українського іменника *дундук* про нетямущу, бундючну і некмітливу людину.

Використання зоометафори з найменуванням домашньої птиці індіка як мірила розуму (пор. лайливе *індик думав та здох*) властиве українському стилістично маркованому іменникові *дундук* лайливе, що називає безнадійного дурня, характеризуючи людину тупу й неповоротку. Цей іменник має пряме значення «індійський півень» та переносне «старий бовдур». За етимологічним словником української мови етимологія цього іменника неясна. Він, можливо, пов'язаний з [дунда] товстун, ледар, дурень, однак вірогідне його походження з тюркських мов, у яких він трапляється зі значенням дурень [ЕСУМ: 146]. З таким значенням іменник *дунда* трапляється в східнослов'янських мовах. Згадаймо для прикладу в'їдливу епіграму Олексія Костянтиновича Толстого на тодішнього міністра освіти Уварова: «Почему сидит дундук в академии наук? // Оттого сидит дундук в академии наук, // что имеет чем сидеть».

По-іншому, ніж у прикметниково-іменникових фразеологічних словосполученнях, відбувається метафоризація в означуванні розумової діяльності людини в межах дієслівно-іменникових словосполучень на зразок *голова крутиться, думка цвяшком стримить у голові* — грецьких то κεφάλι στριφογυρίζει та μου καρφώνεται / μπαίνει στο μυαλό (κάτι). У таких фразеологізмах метафора спрямована на пізнання мислення через порівняння умосяжних дій, станів, процесів думання, розмірковування, пригадування, зіставлення з реаліями буденного життя, буденної свідомості, тобто шляхом часткового «заземлення» і порівняння зі світом відчуттєвим.

Такий напрямок дослідження поглиблює розгляд фразеологізмів за матеріалами ідеографічних, тематичних словників з їхніми поняттєвими групами [11; 12; 13]. Він дозволяє, з одного боку, чіткіше окреслити образний світ фразеологізмів кожної мови. З другого, — розкрити схожість і відмінність реалізації цього світу мовними засобами. У такий спосіб окреслюються паралелі в мовнокультурних картинах світу і водночас встановлюються їхні етномовні особливості.

Скажімо, поширеним образом **голови** у фразеологізмах української мови є *макітра, казан, казанок*. Про людину, здатну добре, логічно думати, кажуть, що в неї *голова / макітра / казанок варить*. У новогорецькій мові існує довший ряд еквівалентних за змістом і стилістичними реєстрами фразеологізмів: *κατεβάζει ο νους μου / το κεφάλι μου / η κούτρα μου / το ξερό μου / η γκλάβα μου*. У цьому ряді синонімами-міралами розумових здібностей відповідно є розум (νους), голова (κεφάλι), лоб (κούτρα), довбешка (το ξερό). Вони можуть сполучатися з дієсловом *κατεβάζει* та часткою *δεν* **не** і тоді ставати характеристикою людини нетямущої: *δεν κατεβάζει το ξερό μου* — не варить моя голова (довбешка). Метонімічне використання іменника *лоб* в українській мові як мірила розумових здібностей підтверджують композити *вузьколобий, міднолобий, твердолобий* та фразеологізми *лобом неширокий, мідний лоб, пустий лоб*. Усі вони заперечують наявність у людини великого розуму.

На особливу увагу заслуговують фразеологізми *казанок варить* та *η γκλάβα κατεβάζει*. Українські іменники *казан, казанок* та грецький *καζάνι* запозичено з турецької мови. Їх використовують у фразеологізмах, що характеризують мислення людини. Український фразеологізм означає людину розумну, кмітливую. А ось грецький *μου κάνει το κεφάλι καζάνι* подає характеристику фізичного стану голови. Його українським аналогом є словосполучення *у мене голова, як казанок*. Воно означає людину, у якої сильний головний біль, запаморочення, велика втома, отже, у людини голова гуде, як казанок, його грецький еквівалент *το κεφάλι βοιίζει*.

У фразеологізмі *κατεβάζει η γκλάβα μου* іменник *η γκλάβα* грецькі етимологи розглядають як запозичення зі слов'янських мов — від *glava* глава, що пов'язане з давньогерманським *gebal* «череп», давньоскандинавським *galf* «лоб», а також з давньогрецьким *κεφαλή* голова. Отож, він є повним еквівалентом українського *голова варить*, а ще й синонімом кількох інших грецьких фразеологізмів *κόβει ο νους μου*, *κόβει το κεφάλι μου*, *κόβει το μυαλό μου*, що означають дуже розумну людину (пор. укр. розмовне *він добре січе*, тобто добре думає).

Паралелізм фразеологізмів на позначення розумової діяльності людини в зіставлених мовах виявляється в способах метафоризації умосяжних абстрактних дій через переносні значення дієслів конкретної фізичної дії. Таке явище спостерігаємо у фразеологічних словосполученнях *βάζω στο κεφάλι μου* — вбивати (забивати, забирати) собі в голову, брати в тямки, взяти в розум та антонімічних до них *βγάζω (λέω) απ' το κεφάλι μου* — викинути з голови (з пам'яті, з думки) кого-небудь. У них дієслова *κλαсти, брати, забивати, викидати* використано в переносних значеннях. У поєднанні з прийменниково-іменниковими словосполученнями вони зіставляють значення дієслів мислення: *усвідомити, зрозуміти, збагнути* що-небудь та перестати *думати* про кого-, що-небудь, *збути* назавжди.

Подібну до цього метафоризацію дієслів-виразників відчуттєвого реагування на довколишній світ, на позначення дій умосяжних ілюструють фразеологізми *σπάζω το κεφάλι μου* — ламати собі голову, тобто напружено розмірковувати над чим-небудь, намагаючись розібратися в чомусь. Її підтверджує також фразеологічне словосполучення *χτυλώ στο κεφάλι* — вдаряти в голову (про алкоголь, наркотик, нервово напруження, сильний біль), що вказує на приведення до певного фізичного або психічного стану людини — «викликати запаморочення, п'янити» та фразеологізм *παίρνω το κεφάλι (κάποιο)* — забивати чимось голову (розмовами, балачками).

Серед таких фразеологізмів словосполучення, що характеризують інші стани людини, наприклад, *πληρώνω με το κεφάλι* — накладати головою, платити життям, позбутися голови, який має значення «умирати, звичайно передчасно (від нещасного випадку, в бою)». До нього близькі *παίζω το κεφάλι μου* — ризикувати життям (головою) та *τρώω το κεφάλι μου* — поплатитися головою (внаслідок неправильного, фатального вибору). Два останні можна розглядати як аналог наведених вище українських відповідників.

Семантичний та структурний паралелізм виявляють ті фразеологізми, стрижневими компонентами яких виступають дієслова руху, що допомагають «унаочнити» процеси мислення. До таких належать українські лексеми *влізати, звалюватися, йти* та грецькі *μπαίνω* заходити, *έρχομαι* прибувати: *μου μπαί-*



νει (κάτι) στο κεφάλι — щось влізло в мою голову, не йде з голови зі значенням «що-небудь постійно виникає в думці, сидить у голові (в думках)», μου έρχεται (κάτι) στο κεφάλι — біди обсадають, звалюються на голову.

Різні напрямки руху в новогрецькій та українській мові метафоризуються подібним способом. Так, рух по колу, що асоціює голову з небесними світилами і веде до давньої міфологеми голова — сонце, зірки — вмістилище розуму — світло, пізніше трансформувалася в них в ознаки розумових здібностей людини, станів розуму, мислення та знання людини. Українські та російські фразеологізми *голова крутиться, голова йде обертом (ходором)*, російські *голова идет кругом, голова горит, голова закружилась* виражають значення «хтось втратив рівновагу, має відчуття, ніби все навколо хитається, перебуває в коловому русі». У грецькій мові існує еквівалент до них то κεφάλι στριφογυρίζει. Про дуже розумну людину українці кажуть *розумна, світла голова, золота голова*, росіяни — умная, светлая, золотая голова, а греки стверджують, що є *γερó κεφάλι* — ясна, твереза голова, *μεγάλο μυαλό* — великий розум. Вони водночас мають фразеологізми, що виникли пізніше і є паралелями східнослов'янських. Це *χρυσά χέρια* — золоті руки (про вправні руки Майстра, зокрема хірурга) та розмовне *χρυσά πόδια* — золоті ноги (про футболіста, який забив на чемпіонаті світу найбільшу кількість м'ячів).

Важливим для метафоризації є напрям руху голови вгору (до світла) і вниз. Тут можна згадати хрестоматійний вислів «Учение — свет, неучение — тьма» або афоризм Л.Толстого «В России две напасти, вверху — власть тьмы, внизу — тьма власти» та українські фразеологізми цього типу у *голові просвітліло*, тобто не стало запаморочення, непритомності, *розвиднятися* в (темній) голові (в очах) — краще розуміти, усвідомлювати що-небудь з їхнім антонімом *голова туманіє (туманиться, чманіє)* — про того, хто втрачає ясність думки, здатність виразно сприймати все навколишнє (від хвилювання, сильного болю, голоду і т. ін.).

Рух голови вгору означає ще непокору і може бути у фразеологізмах характеристикою людей нескорених. Так, грецьке словосполучення *σκούβω το κεφάλι* подібне до українського *схилияти голову*, тобто коритися, погоджуватися. Однак з частками *δεν* та *не* вони виражають непокору та незалежність *οι Έλληνες δεν σκούβουν το κεφάλι* — греки не підкоряються нікому, пор. укр. *не схилияти голови (чола, ший)*.

Деякі з грецьких та українських фразеологізмів з іменником *голова* виявляють прослідки зв'язків з другою міфологемою — **голова** — Бог, головне, важливе. До них належать *περπατάω με το κεφάλι ψηλά* — ходити з високо піднятою головою, тобто жити з почуттям власної гідності, *είναι ένα κεφάλι πιο ψηλά*

από κάποιον — бути на голову вищим (кращим у якому-небудь відношенні). Цей паралелізм простежуємо у фразеологізмах ο επί κεφαλής — голова (делегації уряду і т. ін.) та παίρνω κεφάλι — очолити біг, перегони). Таких фразеологізмів дуже мало порівняно з тими, що асоціюються з головою — вмістилищем розуму, світла.

Багато семантичних і структурних паралелізмів виявлено серед тих ідіом з іменником **голова**, що формують поведінкові характеристики людини на ґрунті її психічного, фізичного та інших станів. Так, аналогом грецького πάει να φύγει το κεφάλι є українське *крівля поїхала (дах поїхав)*. Коли ж згадати його синонім η βίδα του έστριψε клепка випала, то стає ще прозорішою семантична еквівалентність цих одиниць у двох зіставлених мовах. Такими виявляються ще паралелі δε σηκώνω κεφάλι απ' τη μελέτη — з головою поринути (зануритися) в що-небудь (роботу, навчання і т. ін.), γυρίζει / βουίζει / πάει / να σπάσει το κεφάλι μου — голова крутиться / гуде / пухне / розпухає / розбухає / тріщить (про сильний головний біль).

Подібні між собою поведінкові характеристики людини окреслюють фразеологізми έχω (κάποιον) πάνω από το κεφάλι μου — висіти над головою, тобто вимагати негайного і невідкладного виконання чогось; постійно тиснути або контролювати когось; βάζω / κόβω το κεφάλι μου — ручатися головою, давати голову на відруб зі значенням «брати на себе повну відповідальність за когонебудь до готовності поплатитися життям». Таких паралелізмів значно більше, ніж наведено в цій статті. Ми згадаємо тут ще зо два, які є висловленнями — наріканнями і належать до розмовних: κακό του κεφαλιού του — лихо на його (твою) голову; φύγε απ' το κεφάλι μου — геть з моєї голови! (з очей!).

У матеріалі дослідження небагато паралельних фразеологічних словосполучень з компонентом **голова**, які б засвідчували їхнє книжне походження. Деякотрі з них вказують на своєрідність засвоєння таких інтернаціоналізмів у порівнюваних мовах. Так, біблійний вислів *посипати голову попелом* характеризує давній звичай євреїв посипати (присипати) голову попелом або землею, оплакуючи нещастя свої або близьких. У східнослов'янських мовах він виражає значення «вдаватися в тугу» і зберігає свій книжний реґістр звучання. Книжними за своїм звучанням є фразеологізми ζητώ την κεφαλή (κάποιον) επί πινάκι — вимагати смерті на пласі зі значенням карати через страту та (δεν έχω) που την κεφαλήν κλίνα — немає де й голови прихилити, приткнути — немає пристановища.

Повну еквівалентність ілюструють фразеологізми *рвати на собі волосся* — τραβώ τα μαλλιά μου, виражаючи стан великого відчаю, розпачу. Близькі до них за значенням фразеологізми χτυπώ το κεφάλι μου στον τοίχο — битися головою об стіну (мур) — перебувати в стані розпачу. Натомість фразеологізми βάζω

то κεφάλι μου στον вторβά (στο σακκί) — класти голову на плаху, маючи певну семантичну еквівалентність, виявляють відмінність стилістичну, оскільки в грецькій мові це словосполучення має розмовний характер. Про це свідчить запозичений з турецької мови іменник ο вторβάς (до речі, він є також і в українській як *торба* мішок). У новогорецькій голову кладуть у торбу (в мішок). Його семантичний український відповідник зі словом *плаха* дотримується книжного регістру звучання. А ось синоніми *давати голову на відруб, покласти голову під сокиру*, відрізняючись від грецького структурно, наближуються до нього стилістично. Усі вони виражають значення «відтинати голову, караючи» та переносне «ручатися за кого-, що-небудь».

Ще цікавіший приклад семантичного збігу і водночас відмінностей в структурному і стилістичному засвоєнні ілюструють фразеологізми *ховати голову в пісок* зі значенням «уникати небезпеки, тікати від неї» та грецький композит στρουθοκαμηλιζω. Обидва вони первісно пов'язані з образом страуса, що ніби в такий спосіб рятується від небезпеки. Однак у сучасній українській мові лише етимологічні розвідки цього фразеологізму розкривають суть тієї метафори, що лежить в його основі. У розмовній мові існує його синонім *ховатися в куцах*. У новогорецькій мові семантику іменника *страус* представлено його формою, дієслово στρουθοκαμηλιζω — афіксальне похідне від іменника η στρουθοκάμηλος страус, що є метафоричним перекладом назви цього птаха. Адже він кольором свого пір'я схожий на горобця στρουθί (співвідносний з першою основою слова), а розміром, ногами і зовнішнім виглядом — на верблюда η κάμηλος (співвідноситься з другою основою слова). Отож, твірний іменник η στρουθοκάμηλος як зоометафора мотивує фразеологізоване значення дієслова-композита, що характеризує поведінку людини, яка замість того, щоб усунути проблему, робить вигляд, ніби її немає. І це дієслово належить до розмовної лексики.

Паралелізм фразеологізмів розмовного характеру виразно виявляється навіть у непоширених одиницях. Так, в обох зіставлюваних мовах у фразеологічному полі виразників розумової діяльності рідко вживаними є ті з них, що виникли на основі фітметафори. В українській, наприклад, до них належить (*у нього*) *мак росте (цвіте) на голові*. Однак у двох зіставлюваних мовах поширене ідіоматичне словосполучення з відтінком зневажливості, що пов'язане з рослиною блекота: τρώω κουτόχορτο — об'ївся (наївся) блекоти (дурману, чемериці) — про людину нерозумну, яка дивно, безглуздо поводить себе або говорить беззмістовно, нерозбірливо, незрозуміло. Існує ще один український її варіант *неначе собачої блекоти наївся*.

Аналіз матеріалу дослідження дозволяє нам зробити висновок про те, що більшість розглянутих фразеологізмів належить до розмовних: їх багато в обох

зіставлюваних мовах. Таке явище, мабуть, не випадкове і, можливо, свідчить про виникнення багатьох із них внаслідок безпосередніх слов'янсько-грецьких контактів у VI–VII сторіччях п.Р.Х. під час великого переселення народів, зокрема другої і третьої його хвилі, тобто в добу переселення і поселення частини слов'ян у Тесалії, Тракії, на Пелопоннесі та в Греції. Звичайно, це припущення потребує подальшого підтвердження на більшому матеріалі слов'янських мов і в діахронному аспекті.

### Література

1. Вирган І.О., Пилинська М.М. Російсько-український словник сталих виразів. — Х.: Прапор, 2000.
2. Дубенко О.Ю. Англо-американські прислів'я та приказки. — Вінниця: Нова книга, 2004.
3. Иоаннидис А.А. Русско-новогреческий словарь. — М., 1966.
4. Клименко Н. Ф., Пономарів О. Д., Чернухін Є. К. Новогрецько-український словник. — К.: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2003. — 1-е вид., 2005. — 2-е вид.
5. Клименко Н. Ф., Пономарів О. Д., Савенко А. О. Українсько-новогрецький словник. — К.: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2008.
6. Коломієць М.П., Регушевський Є.С. Словник фразеологічних синонімів. — К., Рад. школа, 1988.
7. Мізін К.І. Німецько-український фразеологічний словник (усталені порівняння). — Вінниця: Нова книга. - 2005.
8. Мізін К.І. Англо-український словник компаративної фразеології. — Кременчук: Щербатих О.В, 2010.
9. Млодзинський Г. Практичний російсько-український словник приказок / За ред. М.Йогансена. — К.: Ін-т енциклопедичних досліджень НАНУ, 2009 (за виданням 1929 р.).
10. Олійник І.С., Сидоренко М.М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник. — К.: Наук. думка, 1971.
11. Прислів'я та приказки. Природа. Господарська діяльність // Упоряд. М.М.Пазяк. — К.: Наук. думка, 1989.
12. Прислів'я та приказки. Людина. Родинне життя. Риси характеру // Упоряд. М.М.Пазяк. — К.: Наук. думка, 1990.
13. Прислів'я та приказки. Взаємини між людьми // Упоряд. М.М.Пазяк. — К.: Наук. думка, 1991.
14. Російсько-український словник: У 3 тт. — К.: Наук. думка, 1968.
15. Скарби народної мудрості. Закарпатські українські прислів'я та приказки. — Ужгород, 1959.

16. Удовиченко Г.М. Фразеологічний словник української мови: У 2 тт. — К.: Наук. думка, 1984.
17. Українські прислів'я, приказки і таке інше // Уклад М.Номис. — К.: Либідь, 1993.
18. Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток // Упоряд. М.М.Пазяк. — К.: Наук. думка, 2001.
19. Хоригов И. П., Малев М. Г. Новогреческо-русский словарь. — М., 1980.
20. Αδάμ Λ. Η μαγική γλώσσα των Ελλήνων (ενοιολογική κατηγοριοποίηση των ελληνικών ιδιωματικών φράσεων. — Αθήνα: Εκδόσεις Γεωργιάδη, 2003.
21. Ανδριώτης Ν. Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής. — Θ/κη: Α.Π.Θ., 1995.
22. Λεξικό της κοινής νεοελληνικής. — Θεσσαλονίκη, 1998.
23. Λογοθέτη Κ. Большой русско-греческий словарь: В 2 тт. — Αθήνα, 1987.
24. Μπαμπινιώτης Γ. Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας. — Αθήνα, 1998.

### Джерела

- ЕСУМ** Етимологічний словник української мови. — К.: Наук. думка, 1985. — Т.ІІ.
- ССУМ** Словник синонімів української мови: У 2 тт. — К.: Наук. думка, 1999.
- СУМ** Словник української мови: В 11 тт. — К.: Наук. думка, 1970–1980.
- ФСУМ** Фразеологічний словник української мови: У 2 кн. — К.: Наук. думка, 1993.

**Nina KLYMENKO**

### **Modern Greek-Ukrainian Parallels in the Phraseological Field of Representatives of Mental Work**

In the article modern Greek and Ukrainian phraseological units with component *голова* and its synonyms *розум*, *думка*, *гадка*, etc. characterising mental work of the person and representing full or partial parallelism in two compared languages are considered. The material for the research has been gathered from thematic dictionaries and includes over 640 idiomatic units characterizing human mental activity. In the proposed investigation the material falls into certain groups such as «intellectual abilities», «physical state», «human behaviour» that have been singled out as a result of analyzing metalanguage used for explaining phraseologisms in explanatory and idiomatic dictionaries.

## Способи реєстрації і тлумачення фразеологізмів в історичній та сучасній фразеографії

Фразеологія — у всіх значеннях цього слова: і як сукупність стійких образних одиниць, і як наука про них — це своєрідна «річ у собі». В Україні вона — як фенікс: то нею займаються «масово», то вона стає предметом зацікавлень одиниць. Не скажу, що в нас немає взагалі фразеологічних шкіл. Є, але вони не дуже потужні. А ще фразеологія — це як та птиця у Сквороди: все ловимо її, а впіймати не можемо. Бо не знаємо, у яку таку клітку золоту можемо її вмістити, цебто у який словник. Адже їх є багато! Навіть у тлумачних загальномовних словниках — перли фразеологічні, загальнонаціональні й вузьколокальні; якби їх звідти нанизати, то був би значний матеріал для окремого фразеологічного словника. На сьогодні є вже навіть діалектні та тематичні як власне фразеологічні, так і паремійні словники. Маємо й довгоочікуваний академічний словник учених лексикографів НАН України. Історію таких словників маємо також славу. Та однозначної відповіді на всі фразеологічні запитання не існує, а саме: Що є фразеологізм? Чи є фразеологією прислів'я і приказки? Чи є фразеологізмами складні, відтворювані в готовому вигляді терміни? Чи є фразеологізмом службове слово + повнозначне? Чи полісемічні фразеологізми? Де межа полісемії й омонімії? Що є фразеологічні синоніми, а що — варіанти? Тощо, тощо...

А все починається із джерела. Ним є, безсумнівно, пам'ять народна. Її ж треба записати до словника (ми колись теж мали намір створити словник фразеологізмів буковинських говірок. На жаль, не вистачило цілеспрямованості).

Фіксація фразеологізмів, а особливо прислів'їв і приказок, розпочалася в глибокому історичному минулому, але й досі не сформовано єдиних критеріїв добору матеріалу, його систематизації та способів тлумачення. У пошуках найдоцільнішого способу опрацювання цього національного мовного скарбу з метою визначення його пізнавально-комунікативних можливостей як особливого сегмента мовної картини світу, зокрема українців, запропоновано цілу низку теоретичних і практичних рекомендацій, які попри збіг більшості положень усе ж мають чимало суперечностей, через що їх неможливо звести до системи.

Спробуємо поглянути на проблему ретроспективно-перспективно, хоч не можемо претендувати на всеохопність аналізу ані фразеологічних, ані наукових джерел.

Уже перші збірки народної мудрості засвідчили, що усталені народні вислови не можуть бути дібрані за якимсь одним принципом — тематичним чи структурним, характером мотивації значення (мотивовані / немотивовані / частково мотивовані значенням одного чи всіх компонентів) чи походженням, особливістю емоційності чи сферою використання тощо. Ось що пише про збірку К. Зіновієва «Приповісті посполиті» її дослідниця І. Чепіга: «Неоцінним джерелом вивчення живої мови кінця XVII — початку XVIII ст. є також збірка **прислів'їв, приказок, народних афоризмів**, що їх зібрав Климентій... Фактично це поки що **одна з перших** (1700–1709) відомих збірок народної мудрості, складена принаймні на 30 років раніше від збірки І. Ушівського (1738–1743 pp.). Климентій зібрав понад півтори тисячі таких перлин, крім того в рукопису є близько 200 приказок, прислів'їв, **ідіом**, дописаних пізніше» [6: 26]. Звернімо увагу на виділені нами слова в цитаті й переконаємося в строкатості матеріалу ще за такими прикладами реєстру: *«Баба з воза возу легше(и). Восковые руки м'Беть. Дождавъ греччанои паски. Окномъ двери. Обоє ребое. У пяти вступи-ло. Цнота л'Бше(и) мовя(т) от злота. Языкъ Києва доводитьъ. Завяжи соб'Б на пояс'Б. Не стр'Бля(и) напередъ.* Отже, автор фіксував те, що вільно вживали і розуміли без пояснень люди його часу. Цікаво, що засвідчені орфоепічні, а подеколи й граматичні варіанти окремих компонентів.

Через понад 150 років у збірці М. Номиса (М. Симонова) «Прислів'я, приказки і таке інше» укладач у зміст слів «і таке інше» вклав, як свідчать матеріали праці, поняття власне фразеологізму, каламбура, етикетних формул, порівняльних конструкцій і навіть загадок (їх 505) тощо. Порівн.: *Ликом пастернаку не викопаш (Ил.), Клин клином виганяють (Кр. ...) — Кли́н клина вибиває (2). (Кан. К.). Пошився у дурні (Пир. ...). Младенці в голові (дур.) (Кон.). Еге, дудки (Пир.). Наказав на вербі груш (Об. ...). Нехай на тебе индики брешуть! (Евх.). Прийшов, як слітий до хвіри (Ил.). Лисий віл усіх людей звів (день) (Не., Х.). Двічі родиця, а раз поміра (птаха) (Полт.).*

«Перед Номисом як укладачем постало складне питання, — пише автор передмови до видання 1993 р. М. Пазяк, — класифікації матеріалу, оскільки одержані (ним. — Н. Б.) друковані і рукописні матеріали мали різні системи класифікації або надсилалися неупорядкованими. Панівним в українській пареміології до того часу був алфавітний принцип систематизації матеріалу. За таким принципом були укладені всі збірки прислів'їв від Климентія Зіновієва до О. Шишацького-Ілліча та М. Закревського. **М. Номис уперше в українській**

**пареміології застосовував тематичний принцип** (виділено нами. — *Н. Б.*), за яким були впорядковані праця Ф.-Л. Челаковського «Mudroslovi narodu slovan-skego ve příslovich» і «Пословицы русского народа» В. Даля [13: 17].

До речі, тематичний принцип подання фразеологізмів за В. Далем підтримує сучасний фразеолог Ю. Прадід [див. 17], який видав у 1994 р. «Русско-украинский и украинско-русский фразеологический тематический словарь: Эмоции человека» [15]. М. Номис зазначав назви місцевостей, де вислів був записаний, а також подавав варіанти з різних регіонів. Наголосимо, що цей словник містить чимало коментарів щодо виникнення одиниць, тобто є почасти етимологічним. Дуже вдало автор подає покажчики до приказок і окремо до загадок, що значно полегшує компонентний аналіз матеріалу. Номисівська систематизація дещо відмінна, як констатує М. Пазяк, від Далевої, хоч принцип фіксації однаковий.

Свої «Галицько-руські народні приповідки» І. Франко розраховував видавати протягом 10 років по одному випуску «Етнографічного збірника» щорічно. Учений пояснив обраний ним принципи укладання і тлумачення своїх фразеологічних матеріалів так:

«1) Кожна приповідка повинна бути записана якнайдокладніше, в тім діалекті і в тій формі, як живе в устах народа; коли її вживають у різних формах, у різних мовних конструкціях, треба записувати всі відміни.

2) При кожній приповідці зазначую, де вона записана; тільки там, де се неможливо (при приповідках, узятих із старших збірок, у яких не зазначено місцевости) подано назву збирача.

3) **До кожної приповідки дано більш або менше детальне поясненє річєве, а де треба, то й мовне** (виділено нами. — *Н. Б.*), по змозі черпане також з уст народа; се конечно тому, що вже тепер деякі приповідки в наших старших збірках незрозумілі, бо виплили не раз із якихсь місцевих чи випадкових обставин.

4) При кождім поясненю, а властиво там, де се можу зробити, вказую паралелі даної приповідки в інших збірках наших і чужих, інколи цитуючи вповні ті чужі приповідки, де їх текст може [24: 17] причинитися до поясненя нашої, частіше даючи тільки бібліографічну вказівку.

5) При впорядкуваню матеріалу я **держався** прийнятої в науці **системи** — **азбучного порядку тем** (виділено нами. — *Н. Б.*). Так упорядкована найбільша з виданих доси збірок приповідок, п'ятимовний Spichwörter — Lexicon К. Вандера (1880–1887. — *Н. Б.*), одначе я занехаяв проведений Вандером (і Словаком Зутрецьким) скрізь поділ на властиві приповідки і приказкові звороти, порівняня, образи і т. п., йдучи тут за упрощеною системою Адальберта. Для ліпшого перегляду і для вигоди при уладжуваню покажчика я звів подвійну нумерацію:



одну в рамках кожної теми, а другу в живій пагінації, де показую загальне число всіх приповідок у збірці» [24: 17–18].

Як бачимо, І. Франко не ставив собі за мету створити класифікацію записаних і запозичених з друкованих джерел своїх матеріалів — головне для нього було подати якомога повніше українські (галицько-руські) приповідки, серед яких фразеологізми-словосполучення і речення, та все ті ж прислів'я, приказки, порівняння, каламбури і т. ін.

Наведемо зразки Франкового тематичного прийому: теми «Біда» і «Голова».

57. Біда як булка на столі (Бартн.). Знач. Готова, очевидна, безсумнівна. Порівн. Wand. IV, 1448 (Unglück 246).

58. Біда як дуда: куди йде, то реве (Ільк.). Себто: дає сама про себе знати. В іншому значінню порівняє біди з дудою див. ч. 38, а також білор. Бѣда як дуда: станеш дуць, слёзы сами йдуть (Нос. 268).

59. Біди і грім не заб'є (Ільк.). Може мати двояке значінє: а) Лихо (in abstracto) не згине від грому; б) злого чоловіка грім не заб'є (З: I, 78).

53. Вдарило му до голови. (Наг.). Значінє двояке: 1) підступила слабість, горячка до голови, 2) чоловік загордів. Поч. Wand. II (Kopf 724).

54. Вибий собі це з голови! (Кол.). Значінь: покинь про се думати, зміни сю постанову.

55. Вивітрило ми то з голови (Наг.). Значінь: забулося, не тямлю сього.

56. Вилами му в голові поукладано (Гнідк.). Значінь: у нього в голові хаос, безладні думки та примхи. Пор. висше ч. 40.

57. Випало ми з голови. (Наг.). Значінь: забулося.

58. Виплило му з голови, як вода з решета. Забув, нездібний зятимити.

59. Від голови до ніг. (Гнідк.)... до п'ят (Збар.). Scil. однаковий, прим. збитий. Пор. Wand. II (Kopf 834) [З: I, 546].

Способи тлумачення фразеологізмів у зібранні І. Франка уже досліджували. Напр., Ю. Прадід та Л. Самойлович констатують, що укладач «використовує різні за структурою форми тлумачення значень ФО: а) некомбіновані, виражені одним словом, словосполученням, реченням, б) комбіновані, виражені поєднанням двох некомбінованих елементів [20: 127] — слово та словосполучення, словосполучення та слово, словосполучення та речення, речення і словосполучення тощо (див. приклади, наведені вище). А оскільки правильно те, що від повного й правильного розкриття змісту ФО залежить успіх побудови як словникової статті, так і словника в цілому [20: 127], то можна впевнено констатувати, що праця І. Франка належить до успішних і за обсягом матеріалу, і за повнотою його паспортизації та за якістю тлумачень.

Але до наукових принципів фразеографії було ще багато часу, який наближали загальнономвні тлумачні словники, що подавали поряд із прямим значенням слова і його фразеологічно зв'язані контексти (напр., словник П. Білецького-Носенка, Б. Грінченка), адже в таких словниках поєднуються риси й історико-етимологічного, і енциклопедичного словників.

Л. Карпова вважає, що «при винесенні словосполучень за ромб в історичному словнику більш виправданим буде принцип словника тлумачного, щоб у кінці словникової статті подавати тільки ті, повністю фразеологізовані словосполучення, значення яких не дорівнює сумі значень компонентів. Словосполучення ж «стилістично замкнені» (вираз А. Цоя), компоненти яких зберігають семантичну самостійність, очевидно, треба подавати не відокремлено від викладу значень, а під відповідними значеннями слова» [5: 146]. Ця праця Л. Карпової побачила світ 1965 року, коли ще не створювалися фразеологічні словники академічного типу і коли традицією був такий підхід: «Оскільки в словнику прийнятий схвалений більшістю лексикографів принцип подачі фразеологізмів в алфавітному порядку за першим компонентом (а не так званим опорним словом, бо визначення опорного слова в багатьох випадках само по собі є дуже проблематичним), то фразеологізми із змінним порядком слів розташовуються в різних словникових статтях», — пише Л. Карпова [5: 151].

Поява «Фразеологического словаря русского языка» за редакцією О. Молотова в 1967 році спричинила перелом у поглядах на предмет фразеології, принципи фразеографії і типи фразеологічних словників. У ґрунтовній вступній статті цього словника «нового типу» головний редактор вказав на цілу низку «не», тобто на те, чого не бажано робити у словниках такого типу, а саме:

1) Недопустиме розташування фразеологізмів за так званим «семантично головним» компонентом, оскільки виділення семантично головного компонента штучно розчленовує лексичну цілісність фразеологізму.

2) Недопустиме розташування фразеологізмів за «граматично головним» компонентом, оскільки виділення граматично головного компонента у фразеологізмі можливе лише за повної відповідності лексико-граматичної характеристики фразеологізму його структурі. Цієї відповідності немає в багатьох фразеологізмах.

3) Недопустиме розташування фразеологізмів за першим компонентом, оскільки, з одного боку, перший компонент: а) може бути факультативним і б) може мати лексичні варіанти; з другого боку, такий порядок розташування виключає взагалі будь-яке групування фразеологізмів.

4) Недопустиме також розташування фразеологізмів за вокабулами, оскільки конструювання з компонентів фразеологізму слів-вокабул є штучним само по

собі і навряд чи допоможе читачеві знайти потрібний фразеологізм [10: 21–22].

А що ж тоді допустиме, доцільне і новаторське?

«Кожен фразеологізм подається у словнику стільки разів, скільки є у його складі компонентів, включаючи всі лексичні і видові варіанти. Виняток складають компоненти, які генетично є службовими словами» [10: 22].

Фразеологізм отримує місце розробки залежно від своєї структурної організації: 1) якщо фразеологізм структурно організований як словосполучення, місце розробки в словнику він отримує на структурно організуючий компонент, напр., авгієві стайні — на «стайні»...

Якщо фразеологізм структурно організований як речення, місце розробки він отримує залежно від типу своєї структури. ...Підмет двоскладного речення, головний член односкладного речення, перший компонент у сполученні двох чи кількох членів речення. Напр.: гибели. на краю гибели. См. краю; гибель. чертова гибель. См. пропасть; гиблое. гиблое дело. См. дело\*; гигантскими. Гигантскими шагами. См. шагами.

Порівн. ще: *Деле. В самом деле* (далі — значення, ілюстрації).

*Дело. Видимое дело. В чём дело? Гиблое дело. Дело в шляпе. Дело десятое. Дело идёт к чему, дело пошло к чему? Моё (твоё, его, её, наше, ваше, их) дело маленькое. Дело не станет. Моё (твоё, его, её...) дело сторона. Дело табак (труба). Другое (иное) дело. Есть такое дело. За небольшим (малым, за немногим) дело стало. За чем (за кем) дело стало? И дело с концом. Известное дело. Идти в дело. Иметь дело. См. идти. Иметь дело. См. иметь. Какое дело кому* [10: 132–134].

Така структура словника і прийняті для нього критерії відбору матеріалу на багато років залишалися прикладом для багатьох фразеографів, хоча не поступився своєю позицією і традиційні тематичний та алфавітний принцип подання і тлумачення стійких мовних одиниць (див., напр., праці Г. Удовиченка, М. Медведєва та ін.). Укладачі «Українсько-російського і російсько-українського словника» (1971) І. Олійник та М. Сидоренко дещо модифікували алфавітний принцип, підтвердивши розміщення фразеологізмів у строго алфавітному порядку з урахуванням не тільки літер першого слова, а й літер інших слів стійких словосполучень. «Окремо, на своєму місці за алфавітом наводяться варіанти цих фразеологічних зворотів» [12: 7] (залишимо осторонь непоодинокі випадки калькування. — *Н. Б.*). «Деякі фразеологізми вживаються з різним порядком складових частин. У словнику вони подаються з найбільш типовим порядком. У тих же випадках, коли такий порядок визначити важко, фразеологічний зворот слід шукати на різні слова, що входять до його складу» [12: 8] (не будемо коментувати практичну трудомісткість такого пошуку. — *Н. Б.*).

Коли в Інституті мовознавства АН України почалася цілеспрямована робота над фразеологічним словником, укладачі розробили концепцію на основі історичної і сучасної фразеографічної практики. Оприлюднила цю концепцію, принаймні своє бачення її, також Л. Юрчук. Справедливо акцентуючи на тому, що словник не можна творити без чіткого визначення, що таке фразеологізм, лексикограф веде дискусію з Д. Шмельовим та О. Бабкіним, приєднується до наукових викладів О. Реформатського та О. Шахматова і приймає таку характеристику:

1) фразеологізм, як і слово, має специфічне значення — фразеологічне, у складі фразеологізму слова-компоненти не виражають окремо свого прямого лексичного значення: чим більше фразеологізми втрачають особливості слова, тим ціліснішим є їх фразеологічне значення;

2) значення фразеологізму, як і значення слова, не може проявлятися окремо або незалежно від його граматичних особливостей; як і слово, фразеологізм вступає в синтаксичні зв'язки узгодження, керування, прилягання та виконує синтаксичні функції головних і другорядних членів речення;

3) фразеологізм має постійний, відтворюваний за традицією, компонентний склад [див. 25].

На цей час (цебто 1983 р.) українська наука вже мала монографію Л. Скрипник «Фразеологія української мови» (1973 р.), у якій описано джерельну базу, семантичні групи, стилістичні функції, системні відношення, структурні модифікації стійких мовних одиниць, точніше, фразеології у широкому розумінні поняття. Але в словнику передбачалося подати лише т.зв. власне фразеологізми, тобто стійкі сполучення слів, які утворилися на основі вільних синтаксичних словосполучень, шляхом фразеологізації т. зв. крилатих слів, «стискання» прислів'їв і приказок, з тавтологічних словосполучень і т. ін.

У 1990 році вийшов друком «Фразеологічний словник лемківських говірок східної Словаччини», укладений Н. Вархол та А. Івченком. Це було, за оцінкою В. Мокієнка, перше книжкове видання діалектної української фразеології, в якому 2300 фразеологізмів розташовані за стрижневим принципом. Укладачі пояснювали, що у збірці «фразеологізми тлумачаться переважно на перший за рахунком іменник у називному відмінку. Якщо іменник у складі фразеологізму відсутній, то тлумачення подається на іншу частину мови у зазначеному порядку: прикметник, дієслово, займенник, числівник, прислівник. Відсилання зроблено на всі іменники, що входять до складу фразеологізму. Фразеологізми подаються у спрощеній фонетичній транскрипції. До словника додаються списки обстежених пунктів та словничок малозрозумілих слів» [4: 15]. На жаль, окрім «Матеріалів до фразеологічного словника слобожанських і степових го-

вірок Донбасу» (1997 р.) В. Ужченка і Д. Ужченка (2002), зібрані, як нам відомо, В. Лавером із Закарпаття та нами із Буковини фразеологічні матеріали досі не укладені в словники, хоч друкувалися навіть проспекти таких праць [див. 1].

Перше видання академічного фразеологічного словника у 2-х томах побачило світ 1993 року. У передмові, точніше — пояснювальній записці до словника вичерпно і переконливо пояснено, що укладачі зараховують до фразеології, а що ні; як вибудовується стаття, яким способом тлумачиться фразеологізм; яким є стилістичний коментар, які особливості ілюстрацій тощо. Подамо фрагменти з цієї Передмови. У словнику: «Подається повна лексикографічна характеристика ФО. Кожен реєстровий фразеологізм представлений у всіх варіантах, з якомога ширшим і повнішим розкриттям усіх його значень та їх відтінків, з можливими похідними формами, що підкріплене ілюстративним матеріалом авторитетних джерел — творів художньої літератури, фольклорних записів, публіцистичної та науково-популярної літератури, окремих перекладних праць, які репрезентують світову класичну спадщину, а також періодичної преси. Деякі фразеологізми у досить рідких випадках ілюструються словосполученнями-реченнями, взятими авторами з усного мовлення» [22: 4].

«Не вносилися до словника сталі словосполучення, у яких відсутнє метафоричне (за принципом подібності) або метонімічне (за принципом суміжності) переосмислення (*наживати ворогів, не час...*), прислів'їв (*дарованому коневі зубів не лічать...*), приказки (*мова — не полова...*), усталені порівняння (*кремезний як дуб...*), крилаті вирази (*усе тече, все змінюється...*), перифрастичні звороти, які замінюють слова в описовій формі (*виявляти піклування = піклуватися...*), складені терміни (*лінгвістична географія...*), нефразеологізовані тавтологічні (із повторюванням слова) словосполучення (*з боку на бік...*)» [22: 4–5].

«Реєстрова одиниця оформляється у вихідній формі, яка у фразеологізмах визначається передусім співвіднесеністю її з тією чи іншою частиною мови, що забезпечується, як правило, опорним компонентом, який і визначає цю співвіднесеність. Фразеологізми, які можуть змінюватися, у реєстрі подаються у прийнятій для словників вихідній формі цих компонентів» [22: 5].

Часові форми дієслівних фразеологічних одиниць дістають відображення не у реєстрі, а в ілюстраціях. «Також відображаються не у реєстрі, а лише в ілюстраціях і дієприслівникові форми фразеологічних одиниць... Усі можливі зміни форми фразеологічних одиниць відображаються в ілюстраціях до них... Але не всі фонетичні варіанти дістають відображення у реєстровому фразеологізмі» [22: 6].

«До складу реєстрової одиниці не входять так звані супровідні слова, які є обов'язковим словесним оточенням фразеологізму... Такі лексеми обов'язково

фіксуються у Словнику після реєстрової одиниці таким чином: **вірою і правдою**, переважно зі словами *служити, послужити*. Якщо фразеологізм має форму словосполучення із сурядним зв'язком (? — Н. Б.), то він розробляється при першому компоненті» [22: 10]. За прикладом «Фразеологического словаря» В. Молоткова, фразеологічні одиниці в українському словнику подаються в алфавітному порядку з урахуванням усіх компонентів, у т. ч. факультативних; нумерація одиниць у межах букви, варіанти не нумеруються; стилістичні коментарі такі: *вульг., грубо, жарг., жарт., заст., зруб., зневажл., лайливе, народнопоет., просторічне, фамільярне, рідко, рідше* тощо.

Наприклад:

«231. *Гострити очі* на кого, рідше на що, жарт. 1. Кокетливо поглядати на когось, намагаючись привернути увагу. — Катря на тебе так *очі гострила*, що мені тільки у ченці одна дорога (Н. Рибак). 2. Стежити за кимось, приглядатися до кого-, чого-небудь, прагнути здійснити щось. І ворог мій на тебе очі гострить (Сл. Б. Грінченка)» [22: 164].

В. Кононенко справедливо зауважив, що «складність аналізу зумовлена тим, що семантична цілісність фразем ґрунтується на деактуалізації її складових; у той же час первісне значення компонентів тією чи іншою мірою впливає на семантику звороту, з лексичного наповнення фраземи прямо чи опосередковано впливає її загальний зміст» [8: 22]. На перший погляд, це суперечить загальноприйнятій характеристиці фразеологізмів, навіть якщо врахувати можливість їх поділу на «мотивовані»/ «немотивовані» /«частково мотивовані». Але «тема» (за І. Франком), або стрижневе слово дало змогу помістити у «Словнику фразеологізмів української мови» повний «Покажчик» (понад 300 сторінок), який значно полегшує наукову роботу зі словником.

На думку Ю. Прадіда, у фразеологічному значенні, як і в лексичному, розрізняються три аспекти: *денотативний* — виражає співвіднесеність фразеологізму з предметами та явищами навколишнього світу, їх ознаками, властивостями тощо. Під *сигніфікативним* аспектом фразеологічного значення розуміємо обсяг інформації, що несе фразеологізм стосовно позначуваного ним елемента дійсності, тобто зміст узагальненого поняття, реалізованого в значенні фразеологізму. *Конотативний* аспект виражає ставлення суб'єкта до предметів, явищ тощо навколишнього світу, їх оцінку — позитивну чи негативну [19: 76]. І всі ці значення потребують різного відображення у словнику, про що йшлося ще на засіданнях науково-методичної школи-семінару Комісії з фразеології та фразеографії, друге засідання якої відбулося в Орлі 1990 року і в праці, яка цьому передувала, — колективна монографія «Фразеологизм и его лексикографическая разработка» (М., 1987). Свої відповіді на актуальні питання подавали й автори

праці В. Білоноженко та І. Гнатюк «Функціонування та лексикографічна робота українських фразеологізмів» (К., 1989).

Таким чином, можна б підсумувати, що станом на сьогодні академічний фразеологічний словник як одне з найповніших і найдоступніших джерел для наукових студій фразеологів розв'язав переважно більшість суперечностей щодо предмета фразеології. Але є у слов'янській науці ще «суперечливіші», здавалось б, підходи до обсягу фразеологічного матеріалу. Польські фразеологи і фразеографи, лексикографи вводять до фразеологічних словників усталені художні (і не лише) метафори, епітети, порівняння, навіть без передпорівняльного слова, термінологічні стійкі конструкції, у т. ч. стереотипи ділового стилю тощо. І ми не бачимо в цьому суперечності: адже ці конструкції відтворюються в готовому вигляді, мають сталу структуру, зрозумілі всім носіям мови, мають самостійну синтаксичну функцію, компоненти втратили своє вільне лексичне значення тощо. Тож чи це не фразеологізми? Порівн. у фразеологічному словнику С. Скорупки [див. 26]:

*aromat* 1. a. siana, ziół, akacji, maciejki, jaśminu, róż. 2. przen. a. poezji. 3. Roztaczać, wdychać, wydzielać a. 4. Napawać się aromatem czego. 5. Przepoić, przesiąknąć, tchnąć, zionąć aromatem.

*czynsz* 1. c. dzierżawny, mieszkaniowy. 2. daw c. wieczysty (stała opłata za dożywotnie użytkowanie gruntu). 3. opłacać, płacić c. 4. Uwolnić, zwolnić od czynszu.

Нам видається, що кожна стійка конструкція з переносним значенням, відтворювана всіма носіями мови у готовому вигляді, вартує того, щоб бути введеною у фразеологічний словник і фіксуватися в ньому стільки разів, скільки перестановок компонентів у ній без змін у значенні можна допустити. Найраціональнішим для народномовленневої практики вважаємо тематичний словник (синонімічно-варіативний), а для наукових студій — алфавітний варіативно-компонентний, тобто за літерою кожного повнозначного слова у його складі. Ідеально — щоб це був словник загальнонаціональної мови — літературної і діалектної, як вибудовувався у свій час «Словарь...» за ред. Б. Грінченка. Одним із типів словників міг би бути (принаймні, як пробний) словник, побудований за прикладом С. Скорупки, цебто за «гаслом» — ключовим словом вислову, у т. ч. паремій, крилатих слів, образних порівнянь, епітетів разом з означуванним словом, метафор тощо. Вважаємо, що розбіжності в поглядах учених на обсяг фразеології, її природу, принципи відбору до словника збережуться й надалі, бо фразеологія — це сталі і одночасно змінні фрагменти мовної картини світу, яку, як Птицю Г. Сковороди, усе життя ловитимеш, але остаточно не впіймаєш.

## Література

1. Бабич Н. Д. О фразеологическом словаре буковинских говоров // Вопросы фразеологии: Труды Самаркандского государственного университета имени Алишера Навои. Новая серия. — Вып. № 272. — Т. 3. — Самарканда, 1975. — С. 5–13.
2. Беларуска прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы / Склаў Ф.Янкоўскі. — Выд. 2, дапоўненае. — Мінск: АН БССР, 1962. — 556 с.
3. Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упорядкував і пояснив д-р Іван Франко: У 3-х т. — Вид. 2. — Львів: ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. — Т. 1 — 832 с.; Т. 2 — 818 с.; Т. 3 — 700 с.
4. Вархол Н., Івченко А., Вархол Н. Від авторів // Вархол Н., Івченко А. Фразеологічний словник лемківських говірок східної Словаччини. — Пряшів — Братіслава, Словацьке педагогічне видавництво в Братіславі, відділ української літератури в Пряшеві, 1990. — С. 15.
5. Карпова Л. В. Фразеологічне словосполучення у словнику староукраїнської мови XIV–XV вв. // Лексикологія та лексикографія: Республіканський міжвідомчий збірник. Серія «Питання мовознавства». — Ч. II. — К.: Наук. думка, 1965. — С. 144–153.
6. Климентій Зіновійв. Вірші. Приповіді посполиті / Підгот. тексту І. П. Чепіги. Вст. ст. В. П. Колосової та І. П. Чепіги. Історико-літературний коментар В. П. Колосової. — К.: Наук. думка, 1971. — 392 с.
7. Колосова В.П., Чепіга І.П. Визначна пам'ятка українського письменства // Климентій Зіновійв. Вірші. Приповіді посполиті / Підгот. тексту І. П. Чепіги. Вст. ст. В. П. Колосової та І. П. Чепіги. Історико-літературний коментар В. П. Колосової. — К.: Наук. думка, 1971. — С. 5–27.
8. Кононенко В. І. Українська народна фраземіка: трансформація образу // Мовознавство. — 1993. — № 5. — С. 21–27.
9. Мокієнко В. М. Фразеологія в лемківських говірках східної Словаччини // Вархол Надія, Івченко Анатолій. Фразеологічний словник лемківських говірок східної Словаччини. — Пряшів-Братіслава, Словацьке педагогічне видавництво в Братіславі, відділ української літератури в Пряшеві, 1990. — С. 5–14.
10. Молотков А. И. Фразеологизмы русского языка и принципы их лексикографического описания // Фразеологический словарь русского языка / Под ред. Молоткова А. И. — М.: Сов. энциклоп., 1967. — С. 7–23.
11. Номис М. Од видавця // Українські приказки, прислів'я і таке інше: Збірники О. В. Марковича та інших / Уклав М. Номис. — К.: Либідь, 1993. — С. 27–38.
12. Олійник І. С., Сидоренко М. М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник. — К.: Рад. шк., 1971. — 352 с.



13. Пазяк М. М. М. Номис і збірка «Українські приказки, прислів'я і таке інше» // Українські приказки, прислів'я і таке інше: Збірники О. В. Марковича та інших / Уклаав М. Номис. — К.: Либідь, 1993. — С. 5–25.
14. Пилипчук С. Книга українського мудрослов'я // Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упорядкував і пояснив д-р Іван Франко: У 3-х т. — Вид. 2. — Т. 1. — Львів: ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2006. — С. 8–16.
15. Прадид Ю. Ф. Русско-украинский и украинско-русский фразеологический тематический словарь: Эмоции человека. — Симферополь, 1994. — 244 с.
16. Прадід Ю.Ф.Засади укладання фразеологічного словника ідеографічного типу // Мовознавство. — 1995. — С. 35–38.
17. Прадід Ю. Актуальні проблеми фразеологічної ідеографії // Мовознавство: Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. — Х.: Око, 1996. — С. 212–218.
18. Прадід Ю.Ф. Стан і тенденції розвитку фразеології на сучасному етапі // Ученые записки Симферопольского государственного университета. — 1999. — № 10. — С. 97–103.
19. Прадід Ю.Ф. Значення фразеологізму та його тлумачення у словнику (на матеріалі іменникових фразеологізмів) // Культура народів Причорномор'я. — 2001. — Вип. 23. — С. 157–162.
20. Прадід Ю. Ф., Самойлович Л. В. Способи тлумачення значення фразеологізмів у збірці І.Франка «Галицько-руські народні приповідки» // Система і структура східнослов'янських мов: зб. наук. праць. — К.: Знання України, 2005. — С. 246–250.
21. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. — К.: Наук. думка, 1973. — 280 с.
22. Словник фразеологізмів української мови / Укл. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук, Н. М. Неровня, Т. О. Федоренко / Відп. ред. В. О. Винник. — К.: Наук. думка, 2003. — 1098 с.
23. Українські приказки, прислів'я і таке інше: Збірники О.В.Марковича та інших / Уклаав М.Номис. — К.: Либідь, 1993. — 776 с.
24. Франко І. Тимчасова оповістка // Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упорядкував і пояснив д-р Іван Франко: У 3-х т. — Вид. 2. — Т. 1. — Львів: ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2006. — С. 17–24.
25. Юрчук Л. А. Теоретичні засади реєстру фразеологічного словника української мови // Мовознавство. — 1983. — № 5. — С. 23–32.
26. Skoputka Stanisław. Słownik frazeologiczny języka polskiego: Wstęp // Słownik frazeologiczny. — Т. I-II / Wiedza Powszechna, 1985. — Т. 1. — С. 5–11.

**Nadia BABYCH**

**Ways of Recording and Interpreting of Phraseological Units in Historical and Modern Phraseology**

So far there is no definite answer to the questions: what is phraseology; can proverbs, sayings, and popular expressions be considered as phraseological units; whether the constructions consisting of a form word and a word of full meaning can be considered as phraseological units; is phraseological homonymy possible; what phraseological units are synonymous and what are their variants? Different views on these and other problems, which are the subject matter of this article, caused the usage of different ways of recording and interpreting phraseological units in the works of such authors as K. Zinoviev, M. Zakrevsky, M. Nomys, I. Franko, and others including *The Modern Academic Dictionary of Phraseological Units of the Ukrainian Language*, the authors of which agreed on the principles of the first innovatory academic phraseological dictionary of the Russian language edited by O. Molotkova. There are no generally accepted answers to all the above mentioned questions although the scientists are still in search of the proper answer. The author of this article considers that it would be expedient to compile a universal dictionary that would include, as in Polish collections, all the idiomatic expressions, figurative means of speech with both word-combination structures and sentence structures.

## Крилаті вислови у фразеологічній концепції Лариси Григорівни Скрипник та сучасні лінгвістичні погляди на них

Монографія Л. Г. Скрипник «Фразеологія української мови» [16], що відіграла одну з ключових ролей у становленні окремого лінгвістичного напрямку загалом і вирішальну — у формуванні фразеології як відгалуження українського мовознавства зокрема, вийшла в той час, який можна віднести до третього етапу розвитку цієї наукової дисципліни.

Перший етап — так би мовити, довиноградівський — характеризувався виокремленням та накопиченням фактичного матеріалу різних національних мов. У цей період — з XIX століття до 30-х років XX століття — розуміння фразеології як наукового напрямку кардинально змінилося. Якщо в XIX столітті вона трактувалася у стилістичному дусі (див. розділ «Фразеологія» в посібнику Ф. І. Буласєва, де вчений аналізує тропи, образні використання слів [2: 344–345], або визначення фразеології М. І. Міхельсоном як сукупності прийомів та методів, «определяющих физиономию речи того или другого автора, резко очерчивающих индивидуальность его стиля», чи — ширше — як комплексу законів, «которыми пользуется и управляется речь каждого отдельного народа» [12: IV]), то наприкінці 20-х років XX століття майже одночасно Л. А. Булаховський [1: 49–92] та Є. Д. Поливанов [14: 75–76] впроваджують розуміння фразеології як науки про цілісні словосполучення із власним значенням.

Така інтерпретація стала панівною завдяки роботам В. В. Виноградова 1946–1947 рр. [3; 4], які нині визнають класичними. Вони знаменували початок другого етапу (II пол. 40-х — 50-ті рр. XX століття), коли особливо гостро велися дискусії щодо об'єму фразеології. У цей час С. І. Ожегов запропонував розрізняти фразеологію у вузькому й широкому розумінні [13].

Третій етап (60 — 70-ті рр.) був надзвичайно продуктивним: з'явилося понад 20 фундаментальних розробок з оригінальними науковими концепціями, персоніфікованими такими іменами, як Н. М. Амосова, В. Л. Архангельський, В. П. Жуков, О. В. Кунін, Б. О. Ларін, А. М. Мелерович, В. М. Мокієнко, О. І. Молотков, З. Д. Попова – М. М. Копиленко, Л. І. Ройзензон, М. Т. Тагієв,

В. М. Телія, Г. М. Удовиченко, В. Д. Ужченко, О. І. Федоров, І. І. Чернишова, М. М. Шанський та ін. У центрі уваги в цей час стояли проблеми методів власне фразеологічного аналізу, визначення диференційних ознак та меж варіантності фразеологічних одиниць, співвідношення фразеологізму зі словом і вільною сполукою слів, особливостей складу та формування фразеологічних фондів національних мов тощо.

Серед розмаїття публікацій цього періоду монографія Л. Г. Скрипник відрізняється виваженістю підходів та увагою до різних груп фразеологічних одиниць, зокрема, й такого фразеологічного розряду, як крилаті вислови.

Уперше про ці мовні феномени авторка згадує, коли йдеться про типологію фразеологічних одиниць. Говорячи про фразеологічні єдності, Л. Г. Скрипник наголошує: «До цього розряду фразеологічних одиниць В. В. Виноградов залучає «фразові штампи, кліше, типові для різних літературних стилів, і літературні цитати, і крилаті вислови, і народні прислів'я та приказки»» [16: 14]. Це зауваження, як не дивно, є важливим у наш час, коли поширилась думка (мабуть, завдяки численним інтерпретаціям та переповіданням статей В. В. Виноградова [3; 4] в першу чергу в університетських посібниках та підручниках), що виноградівська типологія не покриває всіх різновидів фразеологічних одиниць, і коли розгалуження фразеології у вузькому та широкому смислі в більшості випадків ведеться залежно від того, залучаються чи ні до фразеології прислів'я та крилаті вислови. При цьому забувається, що сам В. В. Виноградов, як це свідчить наведена цитата, розробляючи класифікацію не брав до уваги, яку структуру — словосполучення чи речення — має фразеологічна одиниця. Таке розгалуження з'явилося пізніше. Отже, недостатньо при сучасному вузькому тлумаченні обсягу фразеології зараховувати до неї всю виноградівську тріаду (або — при найвужчому розумінні фразеологічних меж — тільки перші два класи: фразеологічні зрощення та фразеологічні єдності), треба обов'язково зробити застереження щодо будови, а точніше — ще й щодо цілісності значення, бо деякі фразеологічні одиниці, маючи структуру речення, проте вже лексикалізувалися, стали еквівалентними слову, наблизились за номінативною функцією до нього, наприклад: *кіт наплакав* 'дуже мало' [17: 298], *і комар носа не підточить* 'не буде до чого причепитися, прискіпатися' [17: 306] (докладніше див.: [5]).

Але найсуттєвішим у книзі Л. Г. Скрипник є те, що в ній подано розгорнутий аналіз крилатих висловів. Наукова вагомість цього факту стає очевидною на тлі опублікованих у згаданий період розвитку фразеології як наукової дисципліни монографій: прихильники вузького розуміння фразеологічних меж зовсім не розглядали крилаті вислови, апелюючи до їхньої структури — здебільшого

речення, або залучали до фразеологічних одиниць лише деякі з них, які, по-перше, мали будову словосполучення і, по-друге, на думку цих науковців, уже втратили «печатку авторства»; а прибічники широкого розуміння — зазвичай лише декларували наявність крилатих виразів у фразеологічних фондах національних мов (за винятком чи не єдиного в цьому плані навчального посібника Л. І. Ройзензона [15]). У 70-ті роки, фактично, фразеологія розвивалася як «діомологія», так звані периферійні фразеологічні явища майже не розглядалися.

Тим ціннішими є спостереження Л. Г. Скрипник не тільки для розвитку науки про фразеологічний склад української мови, але й для фразеології як лінгвістичного напрямку в цілому.

Опису крилатих слів авторка присвячує окремий розділ, де після їхнього визначення [16: 44] дає всебічну характеристику цих мовних явищ з огляду на: 1) їхню будову, виділяючи чотири групи (I — окремі слова; II — словосполучення; III — прості та складні речення; IV — структури ускладненого типу) [16: 44–46]; 2) їхню семантику, розрізняючи слідом за А. П. Коваль та В. В. Коптіловим «крилаті вислови-цитати» та «власне крилаті слова» і звертаючи увагу на семантичну неоднорідність та механізм «відчуження» крилатого слова від свого джерела [16: 46–48]; 3) їхнє походження, називаючи три основні групи джерел (I — вислови зі спільного для європейської цивілізації культурного фонду; II — вислови з давньоруських джерел; III — «вислови, що виникли на власне українському національному ґрунті») та деталізуючи кожну з них [16: 48–64]; 4) оцінку, функціональну роль у мовленні (на прикладі шевченкових зворотів) [16: 60–62]; 5) зміну зворотами свого авторства [16: 64–67]. Завершується аналіз висновком щодо входження власне крилатих висловів до складу фразеології [16: 68–69].

Кожне з висловлених Л. Г. Скрипник положень має наукову цінність для свого часу, але найважливіше те, що вони не втрачають аргументативної значущості для нинішніх лінгвістичних дискусій, навіть незважаючи на зміну в суспільно-економічному та духовному житті народу, яка мала б відбитися на таких культурозалежних утвореннях, як крилаті слова, та на підходах до вивчення їх. Насправді, зараз спостерігаємо, як адепти тих чи тих політичних течій переносять свої погляди на мовознавчу проблематику, говорячи, наприклад, про дисфункціональність біблеїзмів у дискурсі радянської доби та неможливість їхнього лінгвістичного аналізу в цей період нашої історії. Це спростовує праця Л. Г. Скрипник, де докладно розглядаються біблійні (як старозаповітні, так і євангельські) звороти, поширені в українській мові [16: 49–51]. Можливі докори сучасних дослідників щодо уваги автора до марксистсько-ленінських джерел будуть теж неправомірними: те, що відкарбувалося в українському мов-

ленні в різні епохи, надовго залишається в ньому. Доцільність цієї уваги, детермінованої, звичайно, намірами авторки зберегти колорит часу, відбити стан фразеологічного фонду на момент публікації монографії, не втрачає актуальності сьогодні: вислови комуністичної орієнтації продовжують активно функціонувати, маючи протилежні семантичні характеристики в текстах представників різних політичних таборів. Багато з таких зворотів нині вживають здебільшого іронічно; пор. назви статей: *Вийшли ми всі із народу* (про демократичне походження першого українського президента, інтернет-видання «Народний кореспондент», 12.02.2010) та *Вийшов із народу* — не зачиняй за собою дверей... (про хвороби нашого суспільства та засоби його лікування, газ. «Високий Замок», 13.01.2010). Деякі кардинально змінили клас референтних ситуацій, до яких відсилають (наприклад, зворот *вихори ворожі* раніше використовували як символічну назву контрреволюційних сил, тепер він трапляється переважно в контекстах про погоду).

Для наукового осмислення природи крилатих слів найбільше значення має той фрагмент розділу, де розглядаються структурні типи крилатих одиниць, за суттю тотожні виділеним в ептології (початок терміну від гомерівського *ερεα pteroenta* ‘слова крилаті’) [6: 27], у якій під ептонімами розуміють одиниці з «печаткою авторства» у вузько лінгвістичному тлумаченні, тобто, за термінологією Коваль — Коптілова — Скрипник, «власне крилаті слова».

Зрозуміло, що у фразеологічних концепціях ішлося лише про неоднослівні утворення. Розвитком фразеологічних ідей на матеріалі крилатих висловів стала книжка С. Г. Шулежкової [19]. Цей підхід можна назвати екстенсивним, бо головним об'єктом дослідження виступила так звана периферійна група фразеологічних одиниць, до того ж збільшена за рахунок утворень нових типів текстів (кінематографічних, естрадних), яка ще не мала монографічного опису. Інтенсивний підхід спостерігаємо в останні роки в роботах про крилаті висловлення в руслі когнітивної лінгвістики, лінгвокультурології, теорії прецедентності. Нарешті, інтенсивно-екстенсивний підхід запропоновано в [6], де було розроблено метод подвійної аплікації, який передбачає аналіз усіх структурних типів одиниць зі знаком авторства — від однослівних (включаючи слова-речення: архімедівське *Еврика!*, євангельське *Розігни!*, естрадне *Одобрямс*, гагарінське *Поїхали!*) до багатослівних, до об'єднань фраз (наприклад: *Ти де? ... А я на морі!*) та виводить ептоніми — крилаті слова за межі фразеологічної парадигми.

Симптоматично, що Л. Г. Скрипник, ніби передбачаючи формування нових шляхів до вивчення крилатих одиниць, розглядає в монографії з фразеології ці утворення як цілісний масив, залучаючи до нього й окремі слова (див. вагоме

уточнення в дужках у назві розділу «Крилаті вислови (слова)», що відсилає до родового поняття, яке є лексико-фразеологічним, а не виключно фразеологічним).

Про глибоке проникнення Л. Г. Скрипник у суть описуваного явища свідчать також приклади однокомпонентних утворень, серед яких знаходимо лише власні імена: *Аркадія, Едем, Одиссей, Робінзон, Калитка* тощо. Важливим для розуміння природи епонімів є те, що не будь-яке цитоване слово може виступати крилатим. Наприклад, відомий новотвір Ніцше *надлюдина* є філософським поняттям, використання якого підпорядковується правилам відповідної терміносистеми, тоді як крилате слово призначене характеризувати реалію або ситуацію. У російській лексикографії доволі часто слова такого типу й іншу апелятивна лексика фіксують як крилаті, але націленість загальних імен на покриття значної кількості предметів вступає в протиріччя із специфікою використання епонімів — крилатих слів, відміченою ще С. Г. Займовським, який установив межі на шкалі частоти цитування крилатого слова, що має траплятися «достаточно часто, чтобы казаться общеизвестным», «но не на каждом шагу, не походя, иначе меткая фраза теряет свой «вкус»» [7: 31]. Збільшення кількості вкраплень у мовлення спричиняє девальвацію епонімічності. Прикладом крилатого слова, яке втратило свій статус, може слугувати відносно недавнє запозичення *фазенда*, що ввійшло до нашого вжитку завдяки телесеріалу «Рабиня Ізаура» з іронічним відтінком, уже майже зниклим, і зараз стало звичайним синонімом до лексеми *дача*.

Принциповою для ептології є також наявність у структурній типології Л. Г. Скрипник четвертої групи крилатих висловів з будовою ускладненого типу. Щоправда, приклад одиниць цієї групи презентує крилаті вислови в широкому розумінні, які є об'єктом не стільки фразеології, скільки теорії прецедентності, бо вислів давньоримського письменника *Життя людини подібне до заліза. Коли пускати в діло — воно стирається, якщо не пускати, то його іржа з'їдає* вживається як цитата, часто із вказівкою автора, як й у фрагменті зі спогадів П. Тичини, наведеному авторкою [16: 44].

Саме ж визначення розгорнутої структури у складі фразеологічних одиниць було нетиповим для науки в період виходу монографії Л. Г. Скрипник. Навпаки, навіть ті, хто дотримувався широкого підходу до обсягу фразеології, поза нею залишали саме утворення, що перевищували складне речення [9: 26].

Якщо не доводити до абсурду розширення меж фразеології (див. справедливе зауваження: «...Придавать статус единиц языка всем тем выражениям, которые воспроизводятся в готовом виде, — это, если быть последовательными, включить в лексико-фразеологический состав и такие «цитации», как общеизвестные

стихотворення, анекдоти, даже молитви...» [18: 75]), то очевидно, що важливішим за будову є кількісний склад крилатих висловів. Як було доведено за лексикографічними даними, у понад 90 % нових ептонімів російської мови [6: 85] кількість компонентів не перевищує знаменитого числа Міллера — Інгве, що визначає обсяг інформації, яку може отримати, переробити й запам'ятати людина [11: 222; 212]. Такий кількісний склад характеризує й основну частину крилатих висловів української мови, навіть коли вони є послідовністю речень (*Ніч яка, господи! Місячна, зоряна: ясно, мов голки збирай* [8: 330], *Думо мої, думи мої! Квіти мої, діти!* [8: 130], *Схаменіться! Будьте люди, бо лихо вам буде!* [8: 451]) або діалогічну єдність (*Батьку! чи чуєш ти? — Чую!*).

Головний висновок Л. Г. Скрипник щодо мовного статусу «власне крилатих слів» (висловів), яка підтримувала в цьому питанні І. І. Чернишову, називаючи такі ознаки, притаманні всім фразеологізмам, як-от: нарізнооформленість; стійкість структури й лексичного складу; семантичну цілісність, експресивність як основне функціональне призначення [16: 69] — є також принциповим у наш час, коли в теорії прецедентності відстоюється дискурсивна природа прецедентних висловлювань, до яких зараховуються й крилаті вислови. Послідовне дотримання останнього положення передбачає зіставлення кожного вживання крилатого вислову в мові із першоджерелом і кваліфікацію відступу від висхідної цитати як трансформацію, як це зроблено в [10: 107 та ін.]. Однак насправді ми нерідко маємо справу з фразеологічними (ептонімічними) варіантами: тиск мовної системи у процесі кристалізації (ептонімізації) тої чи тої одиниці забезпечує її варіювання. Так, довгий синонімічний ряд утворює перший компонент біблеїзму *голуб* (*голубка / голубок / птиця / птах / пташка*) *миру* (порів. Буття, 8: 11 у перекладі І. Огієнка: «*І голубка вернулась до нього вечірнього часу, і ось у неї в дзьобку лист оливковий зірваний*»); різну структуру в мові має біблійно-шевченкове *Адамові діти / діти Адама (і Єви)*.

Відносна сталість структури й лексичного складу крилатих висловів забезпечується відтворюваністю, яку не можна плутати зі звичайною повторюваністю-citaцією. Поява згаданих у наведеному фрагменті [18: 75] форм (до них додамо також дефініції, закони, правила тощо) обумовлюється не стільки власне номінативно-виражальними потребами, скільки виконанням різновидів художньо-естетичної, релігійної, наукової, навчальної діяльності людини, які, звичайно, реалізуються у вербальній комунікації. У той же час треба мати на увазі, що завдяки повторюваності зазвичай і народжуються відтворювані крилаті вислови, наприклад, відоме з молодшої школи арифметичне правило зараз розвинуло переносне значення й закріпилося в мові як усталене висловлювання: *Від переміни місьць доданками сума не міняється. Усе це люди Януковича.*



*Міняти треба Януковича* (інтернет-коментар до публікації «Експерти: Янукович звільнить Азарова за три місяці» у ТСН.ua, 09.03.2011); *Віктор Матчук: ... дуже часто опозиція в Україні веде себе так, що в людей мабуть обгрунтовано складається враження, що це просто боротьба за владу. Вийдіть на вулиці, підтримайте нас, а ми повернемося до влади і... Людям це вже трошки остогидло, від переміни доданків сума не змінюється...* (радіо «Свобода», 13.05.2010).

Отже, наукова прозорливість, глибоке відчуття мовного матеріалу конструктивність диференційного підходу до різних груп крилатих висловів та обгрунтованість зарахування однієї з них до складу фразеологізмів забезпечили вітальність теоретичних здобутків Л. Г. Скрипник та їх розвиток у сучасній лінгвістиці.

### Література

1. Булаховский Л. А. Лекция III. «Русская лексика и фразеология» // Его же. Русский язык: Лекции I — X. — Харків: Всеукр. заочн. ін-т народної освіти, [1928]. — С. 49–92.
2. Буслаев Ф. И. О преподавании отечественного языка. — 2-е изд. — М.: Изд. бр. Салаевых, 1867. — 472 с.
3. Виноградов В. В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины // Его же. Избр. труды: Лексикология и лексикография. — М.: Наука, 1977. — С. 118–139.
4. Виноградов В. В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // Его же. Избр. труды: Лексикология и лексикография. — М.: Наука, 1977. — С. 140–161.
5. Дядечко Л. П. Фразеология до и после Виноградова: диалектика интерпретации // Рус. язык, литература, культура в школе и вузе. [– К.] –2005. — № 1. — С. 30–34.
6. Дядечко Л. П. «Крылатый слова звук», или Русская эптология: Учебн. пос. — К.: Аванпост-Прим, 2006. — 336 с.
7. Займовский С. Г. «Крылатое слово» и как им пользоваться // Большевицкая печать. — 1938. — № 19. — С. 29–31.
8. Коваль А. П., Коптілов В. В. 1000 крилатих виразів української літературної мови. — К.: Наукова думка, 1964. — 671 с.
9. Кунин А. В. Курс фразеологии современного английского языка. — 2-е изд. — М.: Высш. шк., Дубна: «Феникс», 1996. — 381 с.
10. Мельник Ю. А. Прецедентные высказывания песенного происхождения в современном русскоязычном публицистическом дискурсе / Таврический нац. ун-т им. В. И. Вернадского. — Симферополь, 2011. — 401 с.
11. Миллер Дж. Магическое число семь, плюс или минус два. О некоторых пределах нашей способности перерабатывать информацию (пер. Д. В. Меняло и Л. В. Фат-

кина) // Инженерная психология: Сб. статей / Пер. с англ.; Под ред. Д. Ю. Панова и В. П. Зинченко. — М.: Прогресс, 1964. — С. 192–225.

12. Михельсон М. И. Предисловие // Михельсон М. И. Русская мысль и речь. Свое и чужое. Опыт русской фразеологии: Сборник образных слов и иносказаний. — Т. 1. [СПб., 1902–1903]. — С. I–VIII.

13. Ожегов С. И. О структуре фразеологии (в связи с проектом фразеологического словаря русского языка) // Его же. Лексикология. Лексикография. Культура речи. — М.: Высшая шк., 1974. — С. 182–219.

14. Поливанов Е. Д. Труды по восточному и общему языкознанию. — М.: Гл. ред. восточной лит., 1991. — 623 с.

15. Ройзензон Л. И. Лекции по русской и общей фразеологии: Уч. пособие. — Самарканд: СамГУ, 1973. — 321 с.

16. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. — К.: Наук. думка, 1973. — 280 с.

17. Словник фразеологізмів української мови / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук та ін. — К.: Наук. думка, 2003. — 1098 с.

18. Телия В. Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. — М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. — 288 с.

19. Шудежкова С. Г. Крылатые выражения русского языка, их источники и развитие. — Челябинск: Факел, 1995. — 223 с.

### **Lyudmyla DYADECHKO**

#### **Idioms in the Phraseological Conception of L. G. Skrypnyk and Modern Linguistic Views on Them**

The article examines the significant contribution of L. G. Skrypnyk to the beginnings and development of phraseology, the study of winged words in linguistics proper. Her most significant achievement is that she gave a thorough in-depth analysis of idioms with different structure laying the foundations of systemic studying of idioms. Scientific works by L. G. Skrypnyk are of vital importance for the development of modern phraseology as a branch of linguistics.

## Фразеологізми з релігійним компонентом в українських словниках

Лінгвісти неодноразово підкреслювали, що різні релігії, а головню християнство великою мірою вплинули на мовну практику українського народу. Фразеологізми з релігійним компонентом в українських лексикографічних працях уже привертала увагу лінгвістів (див. праці О. Антонів, В. Білоноженко, Б. Галаса, І. Гнатюк, М. Демського, В. Денисюка, О. Кровицької, Г. Наконечної, В. Німчука, М. Петровича, Л. Полюги, Н. Пуряєвої, Л. Струганець, В. Ужченка, Л. Юрчук та ін.), однак динаміка фіксації їх в українських лексикографічних працях залишається поза увагою дослідників, хоча думаємо, що у зв'язку з укладанням нового тлумачного словника української мови це питання є надзвичайно важливим.

Відображення тієї чи тієї групи лексики в загальномовних тлумачних словниках, за нашими спостереженнями, відбувається загалом пропорційно до загального словникового складу мови [13], однак лексика та фразеологія, пов'язана з релігією, становлять виняток через неоднозначне ставлення до релігії в різні періоди історії розвитку української лексикографії. Таким у край несприятливим періодом для об'єктивного відображення релігійної лексики та фразеології був радянський період.

Яскравим свідченням цього є зауваження укладачів словників при фіксації окремих типів фразеологізмів. Порівняймо: А. Коваль та В. Коптілов у передмові до праці «Крилаті вислови в українській літературній мові» (1975) в коментуванні джерел реєстру біля фрази «вислови з церковно-релігійних джерел», ніби виправдовуючись, подають як примітку цитату з праці російського фразеолога О. Бабкіна: «Вислови цього роду, як правило, міцно засвоєні і широко вживані в тих національних мовах, які пройшли стадію християнської культури. Ставши невід'ємною приналежністю зображального мовного репертуару, вони придатні для вираження таких понять, яким зовсім чужий дух християнської моралі чи застарілого церковного способу життя й світогляду. Свідомість тих, що вживають чи чують подібні вислови в контекстах сучасної мови, не асоціює їх колишніх термінологічних значень, що і забезпечує їм стійке місце у

фразеологічному фонді» (А. Бабкин. Русская фразеология, ее развитие и источники. — Л., 1970. — С. 151) [4: 4] і у вступній частині першого тому «Словника української мови» у 20-ти томах (далі — СУМ-20) у спеціальному підрозділі сказано: «Однією із засад укладання СУМ-20 є максимально повне представлення лексики та фразеології Святого Письма» [18: 26].

Справді, як зауважував В. Німчук, «у державі з офіційною атеїстичною ідеологією, яка прагнула знищити віру в Бога, не могло бути й мови про використання багатющих покладів української лексики та фразеології, засвідченої в перекладах Св. Письма, зокрема трьох повних перекладах Біблії, при укладанні різного типу словників, у тому числі й тлумачного. На жаль, і нині ще далеко до повного використання мовних надбань української мови в перекладах Євангелія і повної Біблії» [8: 20]. І далі: «...переклади Св. Письма, опубліковані християнськими церквами та переклади богослужбових текстів, молитов дуже збагатили лексичний і семантичний фонд української мови. Чимало важливого словникового матеріалу містять твори українських богословів — православних церков, особливо Автокефальної, Греко-католицької та ін., періодичні видання конфесій, що діють в Україні. Без залучення зазначеного вище величезного масиву матеріалу не може обійтися справді повний «Словник української мови» [8: 28]. На щастя, як побачимо нижче, ситуація змінюється на краще.

Використання згаданих ученим текстів як джерел, без сумніву, дає змогу не лише доповнити реєстр словника, але й уточнити семантичну структуру окремих лексем та фразеологізмів. Причому реєстр словника, на нашу думку, при цьому суттєво не змінюється, оскільки, як ми зауважували на конференції у Львівській Богословській Академії [12: 182], «Словник української мови» в одинадцяти томах (далі — СУМ-11) досить повно відображає релігійну та церковну лексику української мови, бо ця тематична група слів займає таке важливе місце у світогляді українців і так широко використовується, що, незважаючи на виразні атеїстичні позиції укладачів, її просто не можна було не включати до реєстру словника. Що ж до фразеологізмів, то їх виникнення власне пов'язано з тим, що типові конструкції з релігійним компонентом стандартизуються, лексикалізуються і перетворюються на фразеологічні одиниці, які з часом набувають більш узагальненого, абстрактного значення, саме тому словники сучасної української літературної мови подають їх значення як досить далеке від первинної релігійної їх суті (саме таким одиницям, за нашими спостереженнями, надавали перевагу при залученні до реєстру СУМ-11). Напр.: *брати (взяти) гріх на душу* — «1. Діяти всупереч власній совісті, загальноприйнятим нормам моралі; робити щось несхвальне. 2. Чинити злочин, убивати кого-небудь. 3. *жарт*. Нести моральну відповідальність за кого-небудь, за чийсь вчинки, дії» [23: 49].

Хоча, на нашу думку, фразеологізми такого типу в устах віруючої людини набувають первісного релігійного змісту і сприймаються як вільні словосполучення або ж мають хоча й фразеологізований, однак глибоко релігійний зміст.

Порівняльний аналіз українських фразеологічних та тлумачних словників свідчить про значне зростання фіксації в них фразеологізмів із релігійним компонентом: якщо в «Словнику українських ідіом» Г. Удовиченка (1968) [16] вміщено всього 4 фразеологізми зі словами *Бог, Божий*, то в його ж двотомному словнику (1984) [21] їх уже 24, у «Словнику фразеологізмів української мови» (далі — СФУМ) [19] — 175 (зауважимо, правда, що покажчик словника подає варіанти як окремі фразеологізми), у першому томі СУМ-20 [18] їх 170. Порівняння реєстрів СФУМу та СУМ-20 засвідчує, що останній використав практично всі надбання першого з додаванням одиниць з інших словників (наприклад, «Фразеологічного словника української мови» у двох томах (1993) [23] тощо), а також зафіксував новий фразеологічний матеріал. Так, у СУМ-20 вперше подано *Бог (Христос) з ним (з нею, з тобою і т. ін.), зглянься на Бога, уповати на Бога, Боже (Господи) праведний (правий), Боже (Господи) [тебе (мене, його і т. ін.)] спаси, Божа (Господня, Пречиста) Мати, Пресвята Діво ([Маріє], Мати Божа [милостива], Раба Божа, Служба Божа, Божий дар, Божий (Страшний) суд, Закон Божий, Син Божий та ін.*

Звичайно ж, словники не повністю відображають фразеологію мови того чи того періоду. Причинами неповноти відображення стійких сполучень слів, пов'язаних із релігією, у словниках є:

– велика варіантність компонентів аналізованих фразеологічних одиниць, яка не дає змоги вмістити в словнику всі використовувані варіанти, наприклад, у «Словнику фразеологізмів української мови» є лише *віщує серце* [19: 639], але ж є ще *душа віщує, душа відчуває, душа підказує, душа передчуває, душа чує* (останній, наприклад, функціонує у творах Ю. Федьковича, А. Свидницького, М. Старицького, Б. Грінченка, О. Кониського, І. Карпенка-Карого та інших письменників);

– використання фразеологізму на окремій території; наведемо дуже поширені буковинські фразеологізми, ілюструючи їх мікроконтекстами із творів Ю. Федьковича: *наче тіло без душі* — «мляво»: *Так се жила і Софрона у новій господі: і ходить, і робить — і нічого не тямить, **неначе то тіло без душі; мати щось одне, як одну душу** [в тілі]: Доньок не дав їм бог, а сина мали лиш **одним одного, як одну душу**, але за того й хороший собі був, прехороший; за упокій душі: Знов три священика, як три голуби сиві, правили парастас над дністровов кручев **за упокій душі** Максима і Петра, що їх тіла під хрестарефов скалов спочивали «без труни і без ями» та ін.;*

– наявність великої кількості трансформацій фразеологізмів у творах українських письменників (як зауважує В. Телія, «розкріпачення внутрішньої форми і оживлення образності фразеологізмів — характерна особливість художніх творів і розмовного мовлення» [20: 24]); лише в поемі І. Франка «Мойсей» М. Яким та О. Пілько зафіксували такі фразеологізми з компонентом *душа*, не зафіксовані словниками: *пан душ і тіла*; *зглушити живу душу*; *зір вгризається в душу* чий, кого; *кліщити душу*; *офірувати душу й тіло* кому; *перейти в кров і душу* кому, чію; *печать наложити на язик, на душу* чію; *покласти в душу* кому, що; *сумнів у душу тисне жало* кому; *тривожити душу* чію, чим [26]; у перекладах М. Лукаша знаходимо ще й інші фразеологізми: *розпалити душу*, *розважати душу*, *укладати душу*, *збурити душу*, *хвилювати душу*, *шарпати душу*, *прихилити душу*, *загорітися душею*, *сміятися душею*, *заснути душею*, *наложити душею*, *не видно душі*, *урізатися душею*, *увігбатися душею*, *гадова душа*, *до повноти душ*, *вовча душа*, *ані сантима за душею*, *визівнути душу в пекло*, *не мати й су за душею*, *душа гнітиться*, *душа бринить* та ін. [24]; як ілюстрації добре було б використати й поетичні фразеологізми, наприклад, *Не вмирає душа наша*, *Не вмирає воля*, наведений Л. Скрипник [15: 61], та інші.

Окремо варто сказати про біблійні фразеологізми. Те, що не вся біблійна фразеологія включена до СУМ-11, уже відзначав на Всеукраїнській науковій конференції, присвяченій 110-тій річниці від дня народження І. Огієнка, 1992 року у Львові М. Демський. Учений був подивованим, чому в словнику немає таких фразеологізмів, як *шукати душу* та ін., які «ні формою, ні семантично не виламуються з кола українських фразем», «їх невключення до СУМу призвело до збіднення фраземного корпусу сучасної української мови й до звуження її виражальних можливостей» [3: 74]. Раніше ми зауважували [11], що, окрім наведеного М. Демським гебрейського фразеологізму *шукати душу* у значенні «чигати на життя, прагнути чієї смерті, намагатися вбити», який перекладач І. Огієнко неодноразово пояснює в посторінкових примітках як у тексті Старого Заповіту, так і Нового Заповіту [1], варто було б включити до реєстру й фразеологізми *долучити душу свою до дому свого* — «померти, бути похованим», *питати про мир* — «привітати, поздоровити», *увійти у дні* — «стати похилого віку», *ситий днями* — «нажившись, похилого віку», *дім плачу*, *дім жалоби* — «цвинтар, кладовище» та інші усталені вислови із позначкою *бібл.*, яка, до речі, уведена до СУМу-20.

Зараз ми маємо вже кілька словників біблійних фразеологізмів: «Спочатку було Слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові» А. Коваль (К., 2001. — 312 с.) [5], «Слово Благовісті: словник-довідник фразем біблійного походження» Ж. Колоїз та З. Бакум (Кривий Ріг, 2002. — 96 с.) [6] та

«Фразеологізми біблійного походження: короткий словник-довідник» Л. Будівської та З. Сікорської (Луганськ, 2007. — 76 с.) [22]. Порівнявши реєстр праць А. Коваль та Ж. Колоїз і З. Бакум, а також згадані в окремих спеціальних статтях біблійні фраземи із реєстром першого тому СУМ-20, на жаль, констатуємо, що в ньому відсутні такі біблійні усталені вислови: *бідний, як Лазар, Боже ягня, бути записаним на скрижалі, блаженні миротворці* [5]; *антихристова печать, архангельські труби, берегти, як зіницю ока* [5; 6], *блаженні вбогі духом* [5; 6; 2], *брат піднявся на брата* [5; 2], *Бог дав, Бог взяв* [25], *Адам і Єва, бог Мамона облутав* [7], *Божя воля, блаженна смерть, буква в букву* [9], *апокаліптичний звір, бубон гудячий, братовбивче клеймо, брат на брата повстав, Божий знак, близький час, близька година, блажен, хто вірить, блажен муж, що не йде на раду нечестивих, блажений край, біблійний пророк* [6] та ін.

І ще одна група фразеологізмів потребує окремої уваги — фразеологізми старослов'янського чи церковнослов'янського походження. У словнику А. Коваль «Спочатку було слово» їх більше 30. Можливо, не всі вміщені авторкою фраземи мають бути зафіксовані СУМ-20, однак хочемо вказати на одну дуже важливу деталь: вважаючи українську редакцію церковнослов'янської мови величезним культурним надбанням української культури, думаємо, що потрібно фіксувати фразеологізми саме в українській редакції. На жаль, у книзі А. Коваль «Спочатку було слово» всі вони подані в російській редакції (навіть там, де ілюстрації фіксують українську):

*вкушать от древа познания* замість *вкушати от древа познания*,  
*во многоглаголаніи несть спасенія* замість *во многоглаголаніи ність спасенія*,  
*во многой мудрости много печали* замість *во многой мудрости много печалі*,  
*ізбіеніє младенцев* замість *ізбіеніє младенцев*,

*камо грядеши* замість *камо грядеши* (порівн.: [6] із покликаннями на Ю. Смолича та В. Стуса і навіть [4]),

*мерзость запустенія* замість *мерзость запустенія*,  
*метать жребій об одеждах* замість *метати жребій об одеждах*,  
*на землі мир і во чоловіцех благоволеніє* замість *на землі мир і в чоловіцех благоволеніє*,

*не добро человеку бити єдину* замість *не добро человеку бити єдину*,  
*не ведают, что творят* замість *не відають, що творять* (порівн.: [6] із покликаннями на С. Єфремова),

*несть ні печалі ні воздыханія* замість *ність ні печалі ні воздыханія*,  
*нині отпуцаєши* замість *нині отпуцаєши*,  
*нічтоже сумняшеся* замість *ничтоже сумняшеся*,  
*отрясти прах от ног своїх* замість *отрясти прах от ног своїх*,

*предел, его же не преідеши* замість *преділ, его же не преідеши*,  
*тайна сія велика єсть* замість *тайна сія велика єсть*,  
*темна вода во облацех* замість *темна вода во облацїх*,

особливо ж вражає фраза з тропаря Воскресіння Христового *смертію смерть поправ*, яке кожного року сотні разів під час великодніх служб звучить у наших українських церквах як *смертію смерть поправ*. Ж. Колоїз і З. Бакум подають дуже яскраві ілюстрації до цього вислову: *То буде їхне вороття під неба синю гать. Так смерть народжує життя, Щоб смертю смерть попрасть* (В. Сосюра); *І знову повертають тебе землі, що почала віддавна утікати. Стреми ж до неї – в два крила, щоб смертю смерть попрасти* (В. Стус) [6]. До речі, у словнику «Крилаті вислови в українській літературній мові» А. Коваль та В. Коптілов подавали фразеологізми церковнослов'янського походження в українському звуковому оформленні [4].

Отже, укладаючи новий загальнономовний тлумачний словник, обов'язково потрібно враховувати напрацювання лексикографії останніх років, у яких представлена релігійна лексика та фразеологія (словник Н. Пуряєвої [10], згадані праці А. Коваль [5], Ж. Колоїз і З. Бакум [6], Л. Будівської та З. Сікорської [22] й інші).

Аналізуючи роль різних мовних засобів у вираженні сакральних концептів, ми прийшли до висновку, що фразеологізми, які на тлі інших вербалізаторів концепту демонструють чи не найбільшу консервативність й культуроаккумулятивні властивості, є одним з основних мовних засобів збереження важливої для народу сакральної інформації (як дохристиянської, так і християнської), що мало особливо важливе значення в атеїстичні часи [14]. Відштовхуючись від цитати О. Бабкіна, згаданої на початку, закінчимо так: маємо надію, що фіксація в нових словниках фразеологізмів із релігійним компонентом, які стали «невід'ємною приналежністю зображального мовного репертуару», навпаки, відновлять у наступних поколіннях «дух християнської моралі», познайомлять їх із церковним способом життя й світогляду, а «свідомість тих, що вживають чи чують подібні вислови в контекстах сучасної мови» якраз буде асоціювати їхні колишні термінологічні значення, і саме це, на наш погляд, і забезпечує їм стійке місце у фразеологічному фонді української мови.



### Література

1. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена.
2. Бурдіна Г. Вплив Біблії та конфесійного стилю на збагачення української лексики й фразеології // Християнство й українська мова: матер. наук. конф., Київ, 5 — 6 жовтня 2000 р. — Львів: Вид-во Львівської Богословської Академії, 2000. — С. 258–265.
3. Демський М. Фраземіка в Євангелії Матвія у перекладі І. Огієнка й І. Хоменка // Іван Огієнко [незабутні імена української науки]: тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 110-річчю від дня народження професора Івана Огієнка: Ч. I. — Львів, 1992. — С. 70–74.
4. Коваль А. П., Коптілов В. В. Крилаті вислови в українській літературній мові: Афоризми. Літературні цитати. Образні вислови. — Вид. 2-е, перероб. і доп. — К.: Вища шк., 1975. — 335, [1] с.
5. Коваль А. П. Спочатку було Слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові. — К.: Либідь, 2001. — 312 с.
6. Колоїз Ж. В. Бакум З. П. Слово Благовісті: словник-довідник фразем біблійного походження. — Кривий Ріг: Вид-во «І.В.І.», 2002. — 96 с.
7. Мороз О. Фразеологічні одиниці з біблійним ономастичним компонентом у сучасній українській мові // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць. — Донецьк: ДонДУ, 2000. — Вип. 6. — С. 305–310.
8. Німчук В. Християнство й українська мова // Українська мова. — 2001. — № 1. — С. 11–30.
9. Політило В., митр. протоієр. Роль лексики і фразеології біблійного походження в ораторському мовленні // Християнство й українська мова: матер. наук. конф. — Львів: Вид-во Львівської Богословської Академії, 2000. — С. 27–33.
10. Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. — Л.: Свічудо, 2001. — 156 с.
11. Скаб М. Біблія як лексикографічне джерело // Біблія і культура: Зб. наук. статей / Відп. ред. А. Є. Нямцу. — Чернівці: Рута, 2000. — Вип. 1. — С. 238–240.
12. Скаб М. Богословська термінологія у «Словнику української мови» // Сучасна українська богословська термінологія: від історичних традицій до нових концепцій: матер. Всеукр. наук. конф. Львів, 13–15 травня 1998 р. — Львів, 1998. — С. 178–183.
13. Скаб М. В. Відображення розвитку найменувань діяча староукраїнською та сучасною українською лексикографією // Актуальные проблемы исторической лексикологии и лексикографии восточнославянских языков: Тезисы докл. Второй Всесоюзной конф. — Ч. 2. — Днепропетровск, 1988. — С. 97–98.
14. Скаб М. В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери: Монографія. — Чернівці: Рута, 2008. — 560 с.

15. Скрипник А. Г. Фразеологія української мови. — К. : Наук. думка, 1973. — 280 с.
16. Словник українських ідіом: понад 2200 ідіом / уклад Г. М. Удовиченко. — К.: Рад. письменник, 1968. — 464 с.
17. Словник української мови. — В 11-ти томах. — К.: Наук. думка, 1970–1980.
18. Словник української мови. — У 20-ти томах. — Т. 1: А–Б. — К.: Наук. думка, 2010. — 911 с.
19. Словник фразеологізмів української мови / уклад, В. М. Білоноженко та ін. — К. : Наук. думка, 2003. — 1104 с.
20. Телия В. Н. Типы языковых значений. Связанное значение слова в языке. — М. : Наука, 1981. — 269 с.
21. Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови : у 2-х т. / Г.М. Удовиченко. — К. : Вища школа, 1984.
22. Фразеологізми біблійного походження : короткий словник-довідник / укладачі: Л. П. Будівська, З. С. Сікорська. — Луганськ: Луганськ-Арт, 2007. — 76 с.
23. Фразеологічний словник української мови / уклад, В. М. Білоноженко та ін. — Кн. 1–2. — К.: Наук. думка, 1993. — 984 с.
24. Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: словник-довідник / укл. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. — К.: Довіра, 2002. — 735 с.
25. Шевченко Л. Біблія і становлення української літературної мови // Мовознавство. — 2004. — № 5–6. — С. 56–61.
26. Яким М., Пілько О. Фраземіка поеми Івана Франка «Мойсей». — Дрогобич: Коло, 2005. — 67 с.

### **Maria SKAB**

#### **Phraseological Units with Religious Component in the Ukrainian Dictionaries**

The article presents the analysis of phraseological units with a religious component in the Ukrainian dictionaries reflecting the tendency to increasing the number of recorded units in the lexicographical works and suggesting that the main attention while compiling new dictionaries should be paid to phraseological units of both biblical and Old Church Slavonic origin.

## Актуалізація фразеологічних одиниць у художньому тексті

Питання актуалізації текстових структур на різних мовних рівнях неодноразово ставали увагою дослідників, які слідом за представниками Празької школи намагалися розглядати художні явища з погляду поетичної функції мови [3: 28]. Дослідження, присвячені проблемі актуалізації, значною мірою заторкають і фразеологічну сферу, зокрема, на українських теренах цікаві спостереження подибуємо в працях І. Гнатюк, В. Калашника, Ж. Колоїз, Л. Скрипник, В. Ужченко, Л. Щербачук та ін.

Будь-який фразеологізм, потрапляючи в авторський текст, передає останньому ту енергію, що вироблена і закріплена в ньому протягом тривалого функціонування в народному побуті, у сфері виробничій, культурно-науковій тощо. І, акумулюючись у художній структурі, така енергія в своєму синтаксичному, характеристичному вираженні спрямована на певну подієвість, певний образ, наприклад, через описову, комунікативну ситуацію в прозовому творі (*Та як підеш тепер на ті місця, де колись з ягнятами ходив, гай-гай: Не той тепер Миргород, Хорол-Річка не та* (О. Вишня), через внутрішнє світовідчуття ліричного героя в поетичному тексті (*Років тягар ляга мені на плечі, Мій полудень зі мною вже на ти, І все частіш повторюю, до речі: Життя прожить — не поле перейти* (М. Карпенко), через відповідне представлення персонажа в драматургічному творі (Калитка в «Сто тисяч» І. Тобілевича, маючи намір поміняти в казначействі «фальшиві» гроші, виправдовує це прислів'ям «Береженого бог береже»).

Отже, сам факт органічного введення в тканину твору фразеологічного вислову є важливим актуалізаційним чинником художньої структури. Причому, та сама фраза в різних контекстуальних ситуаціях може характеризуватися різною значеннєвістю, різною актуалізацією смислового, емотивного плану вираження, в чому неважко переконатися, простеживши функціонування, наприклад, словосполучення *поставити на ноги* в художніх текстах М. Стельмаха: а) виступає зі значенням «вилікувати; виходити після хвороби» — про людей,

тварин (*Коли б він міг, – з усього світу скликав би лікарів, щоб вони по капельці, мов бджоли, знесли здоров'я дружині, поставили її на проворні, веселі ноги; – Якраз на перших сторінках і згадують про вас, – уже догадується про все хлопець і в очі сміється конюхам. – Так що там пишуть? – знову перепитує Карпець. – Давню історію. Як ви поставили на ноги напівживе тягло...); б) зі значенням «допомогти утвердитися, зробити заможними» — людей, господарство (*А це ж усе люди, яких власть на ноги землю поставила, то що за інтерес їм накидати петлю?; – Тільки поставимо соз на ноги ... так, щоб ясно можна було людям глянути в очі... і поїду з Свиридом Яковлевичем до райпарткому...); в) зі значенням «закликати до якоїсь справи, діяльності; підняти до праці» (–... Дмитре, що ми будемо з людьми робити? Зараз не встигнемо об'явити своїм – скоро вистава почнеться. – Кого побачимо, тому й скажемо, – спокійно відповів Дмитро, не знаючи, що Варивон уже всю свою бригаду поставив на ноги; Завтра я наші бригади до останнього чоловіка на ноги поставлю. За три дні поле покриємо хворостом).**

Виразно актуалізованими контекстами є такі, у яких фразеологічний вислів «супроводжується» (у препозиції чи постпозиції) лексичною одиницею, фонетично тотожною з домінантним словом фраземи, вжитою, як правило, у прямому значенні, хоч, зрідка, і в переносному: –...*Штраф будеш зараз платити, чи в районі від зарплати вірjємо... – Рjєте! Без ножа рjєте, бодай воно прахом пішло! – зарепетував Барило (В. Кучер). – А хвалився, погуляємо на всю губу, – розчаровано махнув рукою Мітла і вже повернув до брами, як на поріг вийшов гладкий і розпарений шинкар з товстими губами (П. Панч). – То як, сину, здіймали з тебе стружку? – Стружку столяр здійсмає, а мене по-плотницьки обтесували (М. Стельмах). «І тепер оце мені чудно: і трест, і кооператив наш сів у калошу, а споживач без калош!» (О. Вишня).*

До найбільш потужних засобів актуалізації слід віднести ті, що пов'язані з трансформуванням (структурним, смисловим) фразеологічної одиниці. Як зазначав В. Мокієнко, «активна мобільність форми і взаємозаміна компонентів — постійне джерело поновлення експресивності фразеологізму, основна причина актуалізації стійких сполучень у мовленні» [2 : 26]. Видозміненість фразеологізму в системі художнього тексту сприяє «включенню» певних асоціативних планів «прочитання» того чи того образу, конкретної контекстуальної ситуації. Так, синтаксичне поширення фразеологічної конструкції в свою чергу привносить відповідний смисловий, емоційний елемент до загальної семантики вислову; в одних випадках авторська видозміна «працює» на утвердження, підсилення загального значення фраземи (*Життя прожить — не поле перейти, Та це коли те поле заміноване, У штабі акуратно розліноване На горбики, квадра-*

тики і... хрестики (Б. Олійник)), в інших така видозміна відзначається певною опозиційністю до фраземи-прототипу (*Береженого й Бог береже, Тільки нас не беріг ніхто На фронтах світових пожеж* (Г. Турелик), ще в інших — виразним змістовим «зсувом» на глибинно імпліцитному рівні: пор. загальновідоме *оббивати пороги* («постійно ходити, приходити до когось..., багато разів звертатися до когось, кудись, у якій-небудь справі, домагаючись її вирішення») [ФС, 2: 561–562] з такими віршовими рядками Т. Федюка: *Додому. Прорвавши турбот облоги. Додому. В червоний від яблук сад... Якщо уже оббивати пороги — То тільки пороги батьківських хат.*

Як бачимо, відома фраза може ставати компонентом нового, авторського, фразеологізму, поєднуючи в собі кілька планів вираження, взаємозумовлених певною причиновістю, певною авторською інтенційністю. Таким, наприклад, у поезії Б. Нечерди є фразеологічне утворення *Береженого Бог береже, а козака шабля*, яке характеризується відповідним смисловим прирошенням, що переводить вислів у план значеннєвості, суголосної тій, що маємо, наприклад, у звороті з чернігівської діалектної стихії: *На Бога надзейсе, а сам не плашай*. Або в поезії М. Шевченка: *І хоч без бога вже ні до порога, А без людей таки — ні до дверей*. У романі М. Стельмаха «Чотири броди» старий Магазаник звертається до сина: — *Увійшов ти в літа, увиходь і в розум* (пор.: *увійти в літа = вбитися в літа*, «стати дорослим або старим») [ФС, 1: 70].

Нерідко спостерігаємо своєрідне розщеплення відомого фразеологічного вислову, наповнення його іншими лексичними одиницями, що надають новому утворенню певної тематичної, соціальної спрямованості, історичної, місцевісної прив'язаності тощо. Один із Гончаревих героїв, що звів усі перипетії на дорогах війни, з повним правом міг повторити відомий фразеологізм *пройти Крим і Рим і мідні труби*, і він робить це, проте «з поправкою» на географію (бої за Будапешт, будапештське підземелля): *Дістаючись підземеллям до готелю «Європа», Хома Хасцький «не втримався»: — Денисе, відтепер кажі: пройшов Крим, Рим і будапештські труби*. Акцентованість на певні вподобання-амбіції героя позначена в романі О. Черногуза «Аристократ із Вапнярки» репліка Євграфа Сідалковського, який над усе пишався своїм почерком і відповідно так інтерпретував знаменитий чеховський вислів: — *У людини повинно бути все гарне: одяг, манери, гарнітур і каліграфія*. Іноді такі видозміни фразеологізму в художньому тексті супроводжуються авторською ремаркою, що, по суті, пояснює, чому саме вжите те чи те «нефразеологічне» слово (йдеться про конкретику ситуації, характер висловлювання героя). Ось, наприклад, репліка прокурора Ступача зі згадуваного роману М. Стельмаха «Чотири броди»: — *А начадили — хоч шаблю вішай! — театральню зупинився посеред просторого*

кабінету. — В приказці він сокиру замінив шаблею, бо перед ним сиділи колишні червоні козаки.

Нова фразема може вибудовуватися на основі контамінованого поєднання сталих виразів типу *гірка доля, усмішка долі* — відповідно: *гірка усмішка долі* (Вона ненавидить його, проедр це знає, він усе життя використовував і обдурював Феофано, — їй це також достеменно відомо, проте така вже гірка усмішка долі, один крук ніколи не літає, де він з'явився, туди прилетить інший, стане важко — вони виключють один одному очі... (С. Скляренко). «Сигналом» до контамінованого поєднання кількох фразеологізмів можуть слугувати домінантні слова, які, вступаючи в метафоричні, синонімічні відношення, перебирають на себе роль трансляторів асоціативної інтенції. Так, *сікти, сікнути* у сполучі зі зворотом *як батогом* означає «сказати різко щось неприємне» (— *А ви наших дітей, коли вони з голоду пухли, хоч раз пожаліли? — як батогом сікнув Лесь* (М. Стельмах). Словосполуки *сікти на січку, на капусту сікти* (*рубати*) означають «дуже, нещадно, вщент побити, порубати, посікти»: — *Вони [міномети] страшні? — Січуть німців на січку. У нас їх звуть «самоварами»* (О. Гончар); *Він бачив, що коли справа дійде до бою, півсотні дужих козаків порубають його з почтом на капусту* (З. Тулуб). А в наступному прикладі компонент *язиком мовби* заступає порівняльну метафору *як батогом*, аби набути нової метафоричної якості у поєднанні з дієсловом *сікти*, яке вже традиційно взаємопоєднується зі зворотом *на капусту*: *І собою нічогенька, і очі христовоскресні мас, і куделиця, мов ранній підбіл, золотиться, тільки лихоманство позичала у відьмуги. Як не обкрутить когось із новеньких, то зіче язиком на капусту* (М. Стельмах).

Якщо фразеологізми з домінантним словом *зуб* (*зуби*) — *зуби проріжуться, мати зуб* (*зуба*), зі значенням «хто-небудь наберецься сили, стане владним, грізним» і «сердитися, гніватися на кого-небудь» відповідно вимагають синтаксично керованих форм родового і знахідного відмінків у структурі речення (пор.: *Проріжуться і в нас зуби, зачекай [Насте]... Не завжди нам по чужих прикажчикувати...* (О. Гончар); *Пан Андрій мав зуба на Кишівольського за його завжди зухвалі і гвалтовні виступи* (Г. Хоткевич)), то в іншому контексті такі фраземи можуть функціонувати з контамінованою семантикою, відображаючи певну лінійність (послідовність) подій, учинків.

Один із персонажів повісті М. Стельмаха «Гуси-лебеді летять» — Юхрим, — який «строчив матеріали в усі інстанції, писав не тому, що в нього **прорізвався зуб на Порфирія чи хотів зайняти посаду голови комнезаму**, — нащо йому ця халепа, коли за неї не платять грошей? Юхриму Бабенку потрібна була пильність і недремність викривача, щоб на цих конях доскочити до служби поки що хоча

*б у повіті. Оте прорізався зуб на Порфирія, що вирізняється граматично контамінованою формою вживання дієслова, розширює семантику і відповідно характеризує персонажа не лише як такого, що «набрався сили», а й такого, що спрямовує свою злу силу на інших з певною корисливою метою. На прикладі Гуцалової прози Є. Конопленко [1:14] спостерегла, що, наприклад, «фразеологізм *через пень-колоду* логічно (нормативно) поєднується лише з дієсловами на позначення трудових процесів і має значення «абияк, сяк-так (робити)». Письменник же сполучає його з дієсловами, що передають процес говоріння, внаслідок чого виникає значення «нечітко, неконкретно (висловитись)»: *Щось і мене повело-покрутило так, щоб я не прямо сказав, а висловився через пень-колоду, через дорогу навприсядки з допомогою семи мішків гречаної вовни, та й ті неповні*. Дослідниця резонно зазначає, що «лінгвостилістичний ефект тут підсилюється ще й завдяки контамінації з іншими фразеологізмами, ужитими в реченні», «завдяки градації стійких сполук».*

Плеонастичність фразеологічних сполук сприяє динамізації художньої оповіді, актуалізації певних інтонаційно-сміслових моментів, незалежно від того, чи це авторська оповідь, чи репліка персонажа. Причому, такі градаційні структури постають як на основі узусних одиниць (*Ой боже! А ви ж йому помстились? — одразу ж запитала, хиже блиснувши очима, Малуша, в ній прокинувся голос її предків, жадоба справедливої помсти: **око за око, смерть за смерть*** (С. Скляренко)), так і утворень, у яких традиційна фраза сусідє з власне авторською, пор. у «Солодкій Дарусі» М. Матіос: ***Зарізали без ножа і застрелили без карабіна***.

Акцентованість на домінантному слові (словосполуці), особливою експресивністю відзначаються і еліпсовані утворення: структурне «згортання» таких фразеологізмів сприяє акумуляції образно-смісловій інтенсивності, аперцептованої позатекстовою (узусною) семантикою вислову. Пор.: *відкрити Америку* («говорити чи оголошувати про те, що всім давно відоме» [ФС, I:121] і *Подумаєш — Америка* (О. Вишня): «подумаєш — відкриття». Звичайно, доречність «скороченого» чи, навпаки, «розширеного» функціонування відомої фрази зумовлюється конкретним контекстом, певними законами композиційно-стилістичного творення в кожному конкретному випадку.

Цікаво спостерегти використання авторами того чи того фразеологізму описово — коли в художній тканині наявні лише окремі конструкти сталої словосполуки. Причому, при певній фрагментарності такого введення в текст вона постає алюзійно цілісною — завдяки нашому позатекстовому досвіду. Ось кілька прикладів: *Чи має він бодай би який дім-двір, чи кіл біля двору* (М. Матіос) (пор.: *ні кола ні двора*, «не мати ніякого господарства, бути дуже бідним» [Уд,

П: 83]; *Йому доводилось пожинати те, що ним посіяно, розв'язувати вузли, які він сам свого часу зав'язав* (С. Скляренко) (пор. : *яке посієш, таке й пожнеш* [Ном., 7176]. Пор. також: асоціативний натяк від заперечного: *Хоч як пробивався їхній отець до Києва, не доводив його туди ні язик, ні спис, ні меч* (П. Загребельний) (*язик до Києва доводить* [Ном, 11415]; *Хіба мало таких, що люблять умочити руку в гречану муку, що з-перед очей візьмуть — на таких і шапка не горить* (Є. Гуцало) (*на злодієві шапка горить* [Уд, II, 20].

Нерідко така описовість, що постає на основі певної конкретики, переростає в розгорнуту образно-композиційну картину зображуваного, характеристики персонажа тощо. У наступному прикладі з повісті М. Стельмаха «Гуси-лебеді летять» — *Оці проклятуці раки, які я пік у повіській світлиці, і зараз починають ворухитися клешнями на моїх цоках*— ліричний герой не лише констатує факт ніяковіння, почервоніння від сорому, а передає його у доволі зримих образах, що надзвичайно предметно відтворюють внутрішній стан персонажа, навіть через певний часовий проміжок.

Отже, фразеологічні одиниці, функціонуючи в системі художніх структур, виконують важливу інтенсифікаційну роль, зокрема виступають виразними репрезентантами народнопоетичної стихії в літературному творі. Авторські видозміни (структурні, образно-сміслові) значною мірою розширюють функціональне поле таких висловів, з урахуванням композиційних, власне стилістичних особливостей.

## Література

1. Конопленко Є. Г. Прислівникові фразеологізми у романі Є. Гуцала «Позичений чоловік» // *Культура слова.*– 1984.– Вип. 27.– С. 12–15.
2. Мокиєнко В.М. Славянская фразеология. — М.: Высш. шк., 1989. — 287 с.
3. Тезиси Пражского лингвистического кружка // *Пражский лингвистический кружок.*– М.: Наука, 1967.– С. 17–41.

## Джерела

- Ном** Українські приказки, прислів'я і таке інше: 36. О. В. Марковича та інших / Уклад М. Номис.– К.: Либідь, 1993.– 768 с.
- Уд** Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови.– К.: Вища школа.– 1984.– Т.1.– 304 с.; Т.2.– 384 с.
- ФС** Фразеологічний словник української мови.– К.: Наук. думка, 1993.– Т. 1–2. — 980 с.



**Anatoliy MOYSIYENKO**

**Actualization of Phraseological Units in the Fiction**

The article studies the idiomatic means of linguistic structures as an important stylistic factor of a fiction text. It is stressed that the very fact of introducing any kind of idiom in the literary work contributes to the actualization of figurative, notional, and emotive aspect of expression. Special attention is paid to the author's transformation of phraseological units, to their functional specifics in fiction texts.

## Фреймове моделювання у фразеології

Виникнення нових методик та прийомів дослідження, спричинене бурхливим розвитком когнітивних досліджень, не може не позначитися і на такій важливій сфері мовознавства, як фразеологія. Фразеологічний фонд різних мов активно залучають до когнітивних досліджень переважно як емпіричну базу при експлікації концептуальних структур абстрактних сфер досвіду. Разом з тим новий науковий апарат, що розробляється в когнітивній науці, застосовується передусім для аналізу лексичного рівня мовної системи, а у сфері фразеології використовується ще недостатньо.

Серед понять, на які спирається когнітивна лінгвістика, важливе місце посідає поняття «фрейм». Ми приймаємо таке розуміння фрейму, яке поширене в сучасних лінгвістичних дослідженнях, — як ментальної структури, що відповідає класу типових ситуацій і слугує для збереження знань про цей клас. «Фрейм — структура даних для представлення стереотипної ситуації» [3: 188]. Інтерпретація ситуації як стану речей передбачає наявність у ній учасників (дійових осіб) та певного антуражу (взаємин між ними, їх ролей, цілей та можливостей, змін у процесі розгортання ситуації тощо), а також просторово-часових координат ситуації. Ця обставина викликала потребу в розширенні поняття «фрейм» шляхом його доповнення так званими слотами — елементами ситуації, які, зберігаючи загальну абстрактність у ментальній моделі, наповнюються конкретним змістом у кожному особному випадку її реалізації. У працях відомих дослідників фразеології А. М. Баранова та Д. О. Добровольського фрейм трактується як концептуальна структура «для декларативного (описового) представлення знань про типізовану ситуацію, що містить слоти, пов'язані між собою певними семантичними відношеннями» [1: 227]. Таким чином, фреймова модель ситуації включає в себе імена слотів та зміст слотів. Ім'я слоту можна розглядати як комірку матриці фрейму (інваріантний параметр), яка заповнюється певними варіативними змістами (значеннями цього параметру), що відповідають характеристикам різних екстралінгвальних ситуацій.

Іншим важливим поняттям когнітивної лінгвістики є поняття скрипту. Скрипт розглядається як різновид фрейму, у якому зберігається знання про послідовність певних дій, характерних для тих чи тих ситуацій і / або соціаль-

них ролей, а тому скрипти пов'язані передусім з поведінковими параметрами: «звичні ситуації описуються скриптами як стереотипні зміни подій» [3: 172]. Дослідники відзначають, що різним ситуаціям відповідають скрипти різного типу та рівня складності. Найпростіший скрипт містить інформацію про типізовану соціальну роль, для якої характерна певна типізована дія чи поведінка.

**Мета статті** полягає у виявленні компонентів фреймових моделей на матеріалі двох великих фразеологічних груп, що передають значення «бути п'яним» та «вдарити, побити».

Для аналізу, спрямованого на виявлення способів та характеру вербалізації фреймових структур лексичними чи фразеологічними засобами, можна використовувати ті одиниці, які для актуальної мовної свідомості зберігають свою мотивацію та внутрішню форму (наприклад, укр. *частувати кулаками*, рос. *прописать лому*). Крім того, для цього завдання можна залучати й ті одиниці, мотивація яких встановлюється шляхом нескладних відсилань лінгвістичного чи екстралінгвального характеру (наприклад, мотивація рос. ідіоми *прописать ижжу* прояснюється при актуалізації відомостей про побиття школярів різками, що залишало на спині сліди, подібні за формою на стару літеру «іжиця»). До процедури фреймового моделювання не можуть бути залучені одиниці, внутрішня форма яких не дає однозначних підстав до виявлення їхньої мотивації (наприклад, укр. *дати духопеликів*, *докласти воза*, *всіпати перцю*, *всіпати по перше число* із значенням 'побити').

Розгляньмо поведінковий скрипт «бути п'яним» та його вербалізацію у фразеологічних одиницях української мови. Скрипт «бути п'яним» містить інформацію про основні ознаки поведінки п'яного, позбавлені індивідуальних рис. Це, зокрема, нетверда хода, хитання, заточування, падіння, намагання співати та веселитися, неконтрольовані крики, чіпляння до інших, погане володіння язиком, вживання лайок, неможливість сконцентрувати погляд, блювання та інші.

У фразеологічному матеріалі української мови ми виявили як динамічні, так і статичні компоненти скрипту «поведінка п'яного». До динамічних компонентів, організованих у певну логічну послідовність (сценарій), належать такі:

1. П'яний заточується при ходінні, не може просуватися прямо вперед: *бублики ногами малювати (рисувати)* [Ужч.: 38]; *виводити розалики* [Ужч.: 204]; *всю дорогу хрестити* [Ужч.: 86]; *ногами кросворд розгадувати* [Ужч.: 169]; *нога за ногу чіпляється* [Ужч.: 169]. Сюди ж належить старий вираз *мисліте писати* [Ном.: № 11778], який вийшов з ужитку з причини деактуалізації внутрішньої форми.

2. П'яного хитає, він зачіпає тілом певні предмети, що знаходяться обабіч: *штати (хитати) стовпи* [Ужч.: 226]; *стовпи цілувати, забори цілувати* [Ужч.:

100]; *цитати стовпи* [Ужч.: 226]; *збивати фонарі* [Ужч.: 237]. Та ж поведінкова особливість п'яного відбита у фраземі *вузька вулиця (для когось)* [Ужч.: 57].

3. П'яний зупиняється під час ходи і тримається за опору, щоб не впасти: *прилип, як п'яний до тину* [Ном.: № 5029]; *стовпи обнімати* [Ужч.: 226].

4. П'яний пересувається на колінах чи повзе: *лізти рачки* [ФСУМ: 438].

5. П'яний спотикається, падає і знов встає: *гриби збирати; оре носом* [Ном.: № 11738].

6. Зрештою п'яний падає на дорозі і довго не може встати: *асфальт обіймати* [Ужч.: 23]; *стелитися по землі* [Ужч.: 105]. Пор. укр. приказку, зафіксовану М. Номисом: *У п'яниці коли не очі сині, то спина в глині* [Ном.: № 11656], де компонент *спина в глині* вказує на те, що п'яний часто валяється в багні і вимазується.

Серед статичних поведінкових характеристик, які не творять сценарію, виявлено такі:

1. П'яний не може сконцентрувати свій погляд: *очі на півдесятого (на півдев'ятого); очі ножницями, очі косинусом; очі рогом, хоч налигуй* [Ужч.: 175].

2. У п'яного заплітається язик: *язик за зуби чіпляється; язика не поверне, наче він йому повстаний* [Ном.: № 11756].

3. У п'яного трусяться руки: *ложки до рта не донесе* [Ном.: № 11742].

Очевидно, ширше залучення фразеологічного матеріалу (особливо ареальної фразеології, а також даних інших слов'янських мов) дозволить «прописати» цей скрипт докладніше і повніше, проте і наведений матеріал свідчить, що засобами фразеології репрезентуються ті компоненти скрипту, які якнайкраще слугують для ідентифікації та розпізнання п'яного за його поведінкою. Можна припускати, що фразеологічні одиниці маркують у портреті п'яного саме ті риси, які стають підставою для його негативної суспільної оцінки.

Звернімося до аналізу фреймової моделі побиття та її вербалізації у фразеологічних одиницях української мови. Наочність ситуації побиття, її висока релевантність для мовців породжує значну кількість різноманітних за формою та семантикою мовних одиниць — лексем та фразем. Масив фразеологізмів із значенням 'побити' лише в говірках української мови, за даними А. О. Івченка, налічує більше 340 одиниць [2: 159], а коли взяти до уваги загальнономвні, авторські та субстандартні фраземи, то, очевидно, кількість одиниць цієї семантичної групи може досягти значно більших показників.

Інваріантний фрейм побиття складається з таких слотів:

- Суб'єкт дії в цілому
- Активний орган суб'єкта дії («Партитив суб'єкта»)

– Інструмент, який використовується суб'єктом дії для її передачі (трансляції) об'єкту («Інструмент»)

– Фізична дія («Дія»)

– Об'єкт дії в цілому (як сукупність тілесного та чуттєвого)

Частини та органи тіла об'єкта («Партитив об'єкта»)

Тілесні зміни, які відбуваються в об'єкті внаслідок дії (дій) суб'єкта («Вплив на об'єкт»).

Три слоти: «Суб'єкт дії в цілому», «Дія» та «Об'єкт дії» — є тривіальними, оскільки вербалізуються у будь-якій одиниці з семантикою удару / побиття.

На конкретному мовному матеріалі розподіл слотів реалізується таким чином: у виразі *затопити (заїхати) в око кому* актуалізуються слоти «Суб'єкт», «Об'єкт», «Партитив об'єкта» (око), «Дія» (удар). У фреймовій структурі фраземи *пустити юшку кому* реалізовано п'ять слотів: «Суб'єкт», «Об'єкт», «Партитив об'єкта» (ніс), «Дія» (удар), «Вплив» (кров на обличчі). Отже, цей вислів виявляється інформативно багатшим за попередній, оскільки містить додатковий слот «Вплив». Безперечно, що різноманітність у засоби вираження ситуації побиття вносять нетривіальні слоти «Інструмент», «Партитив суб'єкта», «Партитив об'єкта» та «Вплив», тому зупинимося спочатку саме на таких фраземах.

1. Фразеологічні одиниці, що вербалізують слот «Інструмент».

Фраземи цієї групи в образній формі передають інформацію про засіб, який використовується для підсилення больових відчуттів (наприклад, батіг, різки, палиця, хворостина, ремінь, бич тощо). Частина таких фразем містить похідні від іменника *береза (березовий, березина)*, що вказує на поширену в минулому практику використання березових гілок для побиття (покарання): *(дати) всипати березової каші, пригостити березовою кашею; у три березини потягти* [СФС: 96]; *почесати березовим віником* [ФСУМ: 822]. До складу фраземи можуть вводитися назви інших типових інструментів побиття: *відважити кия* [ФСУМ: 115]; *оброку з бича дати* [Фр., II: 465]; *дати рубля* (де рубель — старовинний дерев'яний прилад для качання білизни) [Ужч.: 206]; *освятити воду у три батоги* [Ном.: № 3614]; *давати ремінних капель* [Ужч.: 112]; *дати канчука* [Біл.: 178].

2. Фразеологічні одиниці, що вербалізують слот «Партитив суб'єкта»

Це відносно нечисленна група фразем, до складу яких входить назва активної частини тіла суб'єкта (рук, кулаків, зрідка нігтів): *дати волю рукам* [ФПЛ: 56]; *на кулаках носити* 'часто бити, знущатися з кого' [Ужч.: 139]; *частувати кулаками* [СФС: 14]; *видати з п'ютки* (див. коментар І. Франка: «ударив його долонею (п'ятірнею) в лице») [Фр., I: 162].

3. Фразеологічні одиниці, що вербалізують слот «Партитив об'єкта»

У значній групі фразеологічних одиниць вербалізовано різноманітні частини тіла та органи людини, на які припадають удари. Серед них виділимо номінації таких партитивів, що трапляються у фраземах найчастіше.

Верхня частина голови з волоссям: *почесати роги* [Ужч.: 202]; *да(ва)ти по між ріг* [Ужч.: 202]; *почубеньків дати* [Ном.: № 3854].

Обличчя в цілому: *ляца в пику дати* [Ном.: № 3852]; *дати по циферблаті* [Фр., II: 518]; *відрихтувати табло* [УЖ: 317]; *загасити табло* [УЖ: 317]; *мордник дати* [КП: 104].

Зуби: *дати в зуби* [ФПЛ: 180]; *двигонути в зуби* [ФПЛ: 180]; *дати зуботичину* [ФСУМ: 207]; *годувати зуботичками* [Ужч.: 108].

Губи: *дати по макоїдах* [Фр., II: 518].

Вухо: *драти (накручувати, наминати) вуха* [СФС: 14]; *вуха намити* [Ужч.: 59].

Ніс: *дати носака* [ФПЛ: 282].

Шия та потилиця: *потиличниками нагодувати* [Ном.: № 3855]; *частувати потиличниками* [СФС: 14]; *у потилицю заглядати* [Ужч.: 192].

Спина: *стригти по спині* [СФС: 14]; *заглядати в холку* [Ужч.: 243]; *почесати спину* [ФСУМ: 685].

Бік: *полатати боки* [ФСУМ: 668]; *нам'яти боки* [ФСУМ: 530].

Ребра: *полатати ребра, порухувати ребра* [ФСУМ: 670].

Ноги: *полатати штани* [ФСУМ: 668].

Зад: *всіпати по заднє число* [Ужч.: 249]; *заглядати під хвіст* [Ужч.: 240].

Це далеко не повний перелік фразеологічних одиниць, у яких прямо чи за посередництвом евфемістичного замітника (див. *макоїди* 'губи', *клов* 'ніс', *табло*, *циферблат* 'обличчя', *заднє (число)* 'зад' та ін.) позначено ту частину тіла, на яку припадають удари.

4. Фразеологічні одиниці, що вербалізують слот «Вплив»

Під впливом ми розуміємо як травми, тобто ті тілесні зміни, що виникають в об'єкта внаслідок спрямованих на нього фізичних дій, так і деякі відчуття побитого. До таких травм належать поява крові, синців (гематом), набряків, вибиті зуби тощо.

Кров на обличчі вербалізовано в таких фразеологічних одиницях: *спустити йушку* «ударити так, щоб з носа кров потекла» [Арк.: 56]; *вибити бубну (бубни)* [СФС: 14]; *олію видавити* [Ном.: № 3865]; *дати киселя* [СФС: 14]. Оскільки кров має солоний смак, деякі фразеологічні одиниці з семантикою побиття містять лексичні компоненти *сіль*, *солоний* або відсилку до семи «сіль». Зокрема, ідіома *запросити на солоні паляниці* у збірнику І. Франка має такий коментар: «Запросив до своєї хати і набив сильно» [Фр., II: 155]. Деякі фразеологічні оди-

ниці вказують на появу синців, переважно коло очей: *змісити в синьку* [УЖ: 298], пор. також вираз, зафіксований І. Франком: *поблагословив, аж синці поробив* [Фр., I: 60].

Відзначимо також численні фраземи на позначення відчуття жару, що виникає на шкірі побитої людини внаслідок сильного удару: *всипати гарячих, дати гарячих* [Фр., II: 427]; *дати шкварки* [ФСУМ: 223]; *справити кольбиду з горькими ковбасами* [Фр., III: 286].

5. Фразеологічні одиниці, у яких вербалізовано декілька слотів.

Як свідчить розглянутий матеріал, найчастіше до складу фразем із загальною семантикою 'побиття' входять компоненти, що репрезентують слоти «Партитив об'єкта», «Інструмент» та «Вплив». Саме ці слоти можуть бути представлені в різних комбінаціях у межах певних фразеологічних одиниць. Розгляньмо деякі характерні випадки.

Слоти «Партитив об'єкта» та «Вплив» комбінуються у фраземах поля «побиття» доволі активно: *нагріти боки* [ФСУМ: 522]; *погріти спину (ребра, плечі)* [ФСУМ: 198]; *зігріти чуприну* [Гол.: 558]. У фраземі *[розбитий] ніс на пумідор* [Арк.: 31] поєднується інформація про партитив та наслідки побиття (появу на обличчі крові). Фраземи *списати на спині, списати спину, списати шкуру вздовж і впоперек*, а також оказіональний вислів *расписать задний фасад*, вжитий М. Гоголем у листі до Г. Висоцького у 1827 р., експліцитно вербалізують як партитив об'єкта, так і вплив (сліди побиття на спині).

Лише у незначній кількості фразем наявне комбінування слотів «Партитив суб'єкта» та «Партитив об'єкта» (*приміряти кулак до вуха* [Ужч.: 139]).

Серед одиниць фразеологічного поля «побиття» можуть зрідка траплятися такі, що вербалізують одночасно три нетривіальні слоти. Пор., зокрема, вислів *погріти ломакою спину* [Гр., III: 236] з експліцитними слотами «Партитив суб'єкта» (*спина*), «Інструмент» (*ломака*) та «Вплив» (*погріти*). Якщо врахувати три тривіальних слоти, які присутні завжди («Суб'єкт», «Об'єкт», «Дія»), то виявиться, що в конкретно-ситуативному мовленні цей фразеологізм позначає шість слотів фреймової моделі.

Ми не зупиняємося спеціально на засобах вираження слота «Дія», однак цілком очевидно, що цей слот посідає центральне місце в інваріантній моделі побиття. У багатьох випадках він залишається імпліцитним і виводиться із семантики фраземи в цілому, наведені вище *олію видавити, запросити на солоні паляниці, загасити табло, освятити воду у три батоги*. Проте існує чимала група фразем, у яких слот «Дія» виражено експліцитно, зокрема, це сто-сується сталих висловів з першим компонентом *дати*, який зазнав десемантизації: *дати товчеників, лупня, наминачки*.

На основі проведеного дослідження ми можемо твердити, що когнітивний підхід до фразеологічних одиниць виявляє свою більшу ефективність у порівнянні з формально-семантичним, який описує рольову структуру предиката. Інформація про ті чи ті слоти, вербалізовані у внутрішній формі фразем, може залишатися імпліцитною; у таких випадках вона виводиться мовцями завдяки знанню конкретних реалізацій загальної фреймової моделі.

Фреймове моделювання одиниць фразеологічних полів з конкретною семантикою (зокрема, таких як «бути п'яним», «вдарити, побити») дає змогу класифікувати фраземи залежно від виду інформації, яка міститься в їхній внутрішній формі. Тим самим можна виявити міру релевантності для носіїв мови того чи того компонента фреймової структури. Матеріал української мови свідчить про те, що найчастіше фраземи поля побиття вербалізують три слоти: «Інструмент», «Партитив об'єкта» та «Вплив на об'єкт», представлені у фраземах окремо або в різних комбінаціях. На цій підставі доречно припускати, що саме ця інформація для мовної свідомості українців виявляється найважливішою. Фреймове моделювання із залученням матеріалу різних мов дає можливість зіставити вербалізовані у фраземах слоти чи компоненти скриптів, виявити їхню національно-культурне навантаження та роль у національних картинах світу.

### Література

1. Баранов А. Н., Добровольский Д. О. Аспекты теории фразеологии. — М. : Знак, 2008. — 656 с.
2. Івченко А. Фразеологізми зі значенням 'бити, карати' в українських народних говорах: ономасіологічний аспект // Збірник Харківського історико-філол. товариства. Нова серія. Т. 8. — Харків, 1999. — С. 159–172.
3. Краткий словарь когнитивных терминов / Под общ. редакцией Е. С. Кубряковой. — М. : Из-во МГУ, 1996. — 245 с.

### Джерела

- Арк.** Аркушин Гр. Сказав, як два зв'язав : народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині. — Люблін–Луцьк, 2003. — 175 с.
- Біл.** Білецький-Носенко П. Словник української мови. — К. : Наук. думка, 1966. — 422 с.
- Гол.** Головацький Я. Словник української мови // Науковий збірник Музею української культури. — Пряшів, 1982. — № 10. — С. 351–612.
- Гр.** Словарь української мови / Упорядк. Б. Грінченко : в 4-х т. — К., 1907–1909.



- КП** Піпаш Ю., Галас Б. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського р. Закарпатської області). — Ужгорода, 2005. — 266 с.
- Ном.** Українські приказки, прислів'я і таке інше / Уклав М. Номис. — К. : Либідь, 1993. — 768 с.
- СФС** Коломієць М. П., Регушевський Є. С. Словник фразеологічних синонімів. — К. : Рад. школа, 1988. — 198 с.
- УЖ** Український жаргон : Словник / Уклад. Ставицька Леся. — К. : Критика. — 496 с.
- Ужч.** Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник східнословобанських і степових говірок Донбасу. – Луганськ : Альма матер, 2002. — 263 с.
- ФПА** Фразеологія перекладів Миколи Лукаша : Словник-довідник. — К. : Довіра, 2003. — 735 с.
- Фр.** Франко Іван. Галицько-руські народні приповідки. — Т. 1. — Львів, 1901; Т. 2. — Львів, 1908; Т. 3. — Львів, 1909.
- ФСУМ** Фразеологічний словник української мови : у 2-х кн. — К. : Наук. думка, 1993. — 980 с.

### **Marharyta ZHUJKOVA**

#### **Frame Modeling in Phraseology**

The article raises the question of the possibility of frame modeling of the group of phraseological units with common semantics. Ukrainian phraseological units with general semantics «to be drunk» show that they represent important components of this behavioral script (characteristics of walk, conversational peculiarities, etc.). Building a frame model of beating and analysis of the phrasemes' inner form with the meaning «to punch, to beat» enables us to single out the slots of the frame «beating» that are most frequently used when this frame is verbalized (Instrument, Object Partitive, Influence on the object). We assume that language conscience singles out these slots and that they are the most relevant while comprehending the situation of beating. The investigation shows that a phraseological unit can be used to verbalize different number of slots (6 being the maximum number).

## Про взаємовідношення лексичної та фразеологічної семантики

Завданням цієї розвідки є привернути увагу до проблематики, котру в найзагальніший спосіб можна окреслити як проблематика взаємовідношень лексичної та фразеологічної семантики багатозначних слів. Говорячи тут про фразеологічне значення, маю на увазі не цілісне значення (умотивованої) ідіоматичної фраземи, а значення слова, ужитого у складі такої фраземи. Отже, мене цікавить взаємовідношення між семантикою багатозначного слова на рівні лексико-семантичної системи, з одного боку, і семантикою багатозначного слова, що використовується як складник більш-менш прозорих ідіоматичних фразем, з іншого боку. Відомо, що багатозначні слова як одиниці лексико-семантичного рівня становлять ієрархічно упорядковані сукупності своїх кодифікованих, тобто властивих мовній системі, лексико-семантичних варіантів. Мислячи за аналогією, можна припустити, що на лексико-фразеологічному рівні, вживаючись у ролі складової частини вмотивованих («зрозумілих») ідіоматичних фразем, слова виступають там у вигляді своїх варіантів, що їх можна окреслити як фразео-семантичні. Постулювавши наявність у слова таких фразео-семантичних варіантів, логічно поставити питання про їхнє взаємовідношення з варіантами лексико-семантичними.

На тлі антропологічної, культурно- та концептуально-лінгвістичної та інших орієнтацій сучасного мовознавства взагалі і модерних фразеологічних студій зокрема таке формулювання дослідницького завдання виявляє іншу, іманентномовну (чи, якщо завгодно, структуралістичну) спрямованість, через що і саме завдання постає як далеко традиційніше. Проте аналіз зазначеної проблематики виявляє її дуже тісні пов'язання із підходом до фразеології як до осердя мовних засобів вираження картини світу; і мій особистий інтерес до цієї проблеми виник саме у зв'язку із тими наявними у фразеології мовними образами позамовної дійсності, що їх обрала, як об'єкт свого дисертаційного дослідження, моя аспірантка, Яна Валеріївна Бечко (яку, отже, можна вважати співавтором висловлених отут міркувань). Конкретніше, у неї йшлося про вивчення закономірностей смислової еволюції слів термічної семантики у внутрішньо-фразеологічному контексті і, відповідно, про роль лексики на позначення термічних

процесів і явищ у фразеологічній картині світу. Але у ході вивчення цих речей постала необхідність врахувати той факт, що на лексико-фразеологічному рівні і, відповідно, у внутрішньо-фразеологічному контексті лексична семантика функціонує двоїстим чином, що є властивим і цьому рівню, і цьому контексту.

Вихідна для цієї розвідки теза про наявність у слова, використаного в рамках ідіоматичного фразеологізму, свого особливого значення, властивого саме цьому типу вживання, — ця теза не є новою, і вона також не є загальноприйнятною. Альтернативою їй є думка, згідно з якою у випадках типу *дати здачі* «вдарити» (точніше, «вдарити у відповідь») цілісне фразеологічне значення не виводиться із значень складників виразу (БЭКМ) [5]. Це твердження повторює аналогічне формулювання зі статті «Ідіома» авторства В. М. Телії у Великій радянській енциклопедії [4] (щоправда, на початку цієї статті її авторка говорить дещо інше: вказавши, що цілісне значення ідіоми не збігається зі значенням її складників, проф. Телія додає: «ця невідповідність може бути наслідком зміни значень елементів у складі цілого» [тж.]) А у розділі «Фразеологія», написаному тією ж дослідницею в рамках колективної монографії «Загальне мовознавство» за ред. Б. О. Серебренникова, вона прямо зазначала, що з метою опису слів у складі ідіом можна приписати лише умовні (чи, як вона каже, евристичні) смислові еквіваленти (і давала при цьому покликання на статтю І. О. Мельчука [8]); але, продовжує далі цей автор, якщо розглядати компоненти ідіом в аспекті рівневого моделювання, то кожен із цих компонентів становить таку одиницю системи мови, якій не можна поставити у відповідність окрему одиницю лексико-семантичної системи мови, оскільки при такій інтерпретації порушується реальна система значень слів, відображена у словниках [9: 502]. Виходить так, що відсутність відповідності між зафіксованим у словнику лексико-семантичним варіантом певного слова, з одного боку, і цим же словом, ужитим у складі фраземи, з іншого, є свідченням того, що такі словесні компоненти фразем є, так би мовити, *sui generis*, тобто вони генетично не є пов'язаними з одиницями лексичної системи, а мають власне, хоч і незрозуміло яке, іманентно-мовне джерело виникнення; крім того, значення таких одиниць у складі фраземи є суто умовним дослідницьким конструктом і не має мовної реальності, адекватного корелята в онтології мови.

На нашу думку, таке твердження є рівнозначним тому, щоб визнати цілісну семантику фразеологізмів невмотивованою, або ж суто умовною — навіть у тих випадках, коли фразема видається нам вмотивованою, точніше, коли її мотивація є (чи видається) зрозумілою, прозорою. У цьому, у свою чергу, можна вбачати відображення програмної тези сосюріанського структуралізму (а також і доструктуралістичного мовознавства — класичного компаративізму XIX ст.) про

невмотивований характер мовного знаку взагалі. Проте сучасна лінгвістика, не відмовляючись від цієї тези, водночас і не зберігає її у її ригористичному розумінні, а, як кажуть філософи, «знімає» її у контексті складнішого розуміння мотиваційно-семіотичної структури мовних утворень [7: 26–61]. Відмова ідіоматичному значенню у внутрішньомовній та екстралінгвістичній умотивованості суперечить не лише інтуїції пересічного мовця, але й тим психолінгвістичним і психосеміотичним засадам мовленнєвої діяльності, згідно з якими людина, людська психіка в аспекті знакової інформації є генетично зорієнтованими, як на оптимальну для себе, саме на вмотивованість мовних знаків. Простіше кажучи, саме з умотивованими знаками людині найлегше і природно мати справу [тж.]. Ця засада знаходить численні вияви у функціонуванні та розвитку мови, зокрема у такому явищі, як народна етимологія, а ця остання виступає, як відомо, також і в царині фразеології. Скористаємося відомим прикладом: слово *нос*, що фігурує у виразі рос. *зарубить себе на носу*, та й весь цей вираз у цілому сприймаються зараз як «анатомічна» метафора, хоча дуже ймовірним ключовим фразеотвірним компонентом був інший *нос*: «використовуваний у давнину дерев'яний брусок для зарубок на пам'ять» [3: 409; 10: 53]. Але це, звісно, застаріле слово, яке позначає застарілу реалію, натомість вторинне народно-етимологічне анатомічне переосмислення є, очевидно, не менш виразним і вдалим, про що свідчать похідні варіанти *зарубить на лбу (на кожсе)* [3: 409].

Таким чином, зазначена позиція В. М. Телії фактично не дозволяє поставити питання ні про характер тієї образної інтерпретації, яку надають ідіоматичні фраземи своїм денотатам (тобто про властиве їм когнітивно-лінгвістичне профілювання цих останніх), ні про етимологію непрозорих ідіом, і, нарешті, ні про внутрішньомовний механізм вираження притаманного ідіомам витлумачення дійсності.

Але існує і альтернатива такому підходу, і її можна найкраще висловити формулою зі статті «Фразеологізм» в енциклопедії «Українська мова» авторства М. Ф. Алефіренка: «Лексична і граматична семантика компонентів ніби розчиняється у значенні фразеологічного цілого, а з іншого — вона бере участь у вираженні значення цього цілого» [2: 709]. Характеризуючи мотивацію цілісного фразеологічного значення з боку окремих складників фраземи, доречно також ужити окреслення *єдинороздільність*, яке використовував щодо системних утворень О. Ф. Лосєв. Саме з презумпції такої єдинороздільності слід виходити, вивчаючи взаємовідношення фразеологічної і лексичної семантики.

Далі, природно припускати, що в цьому взаємовідношенні лексична семантика виступає як його генетично первинний член, а фразеологічна семантика — як член вторинний, похідний. Є також усі підстави вважати, що лексема бере

участь у фразеотворенні, виступаючи у формі своїх системних (кодифікованих) семантичних варіантів. Отже, стосовно відповідних фразеологічних утворень ці лексико-семантичні варіанти (чи значення, або семантими, ключової лексеми) виступають як компонент твірного підґрунтя цих фразем, функціонуючи як фразеотвірні одиниці. Натомість значення, що його вони отримують у внутрішньофразеологічному контексті, можна окреслити як фразеопохідне. Це останнє і має стати об'єктом спеціального дослідження; можна також сказати, що існує потреба у опрацюванні спеціальної теорії та методології подібних студій.

У випадку ідіом із прозорою внутрішньою формою завдання встановлення й аналізу фразеопохідної семантики їх компонентів, а також і питання, що при цьому постають, можна зіставити з тими завданнями й проблемами, які притаманні аналізу образного вживання мовних одиниць у художніх текстах. Водночас тут є, як видається, і певна істотна різниця: значення художніх висловлень і, відповідно, значення одиниць, які виступають у їхньому складі, є, наскільки можна судити, за своїм характером складнішими, зокрема, через те, що ці висловлювання з логічної точки зору є т. зв. квазісудженнями, зміст яких співвідноситься з дійсністю дуже складним чином і не може оцінюватися з точки зору його істинності/хибності [11: 179–243]. Натомість у випадку фразем, навіть найбільш образно-вигадливих та експресивно маркованих, їхній зміст, інколи дифузний чи взагалі неясний дослідникові (але не мовцю, який ними користується), — цей зміст у випадку їхнього вживання має у принципі чітку реальну референцію і, відповідно, може експлікуватися раціональним чином. Це, безсумнівно, полегшує роботу тих, хто вивчає фразеологічну семантику.

Згадане нами дослідження Я. В. Бечко українських, а також англійських та німецьких фразеологізмів із термічною лексикою під кутом зору смислової еволюції відповідних ключових слів показало, що реалізація систем значень полісемантичних лексем у внутрішньофразеологічному контексті є, по-перше, вибірковою: одні лексико-семантичні варіанти знаходять для себе фразеотвірне використання, а інші ні [7: 46–50].

Далі, це дослідження виявило також те, що можна назвати полісемією фразеотвірних лексико-семантичних варіантів, наявність у тих чи інших лексичних семантем більшого чи меншого числа фразеологічних (чи, якщо завгодно, ідіоматичних) похідних. При цьому такі похідні ідіоматичні смислові відгалуження спостерігаються як у первинних, вихідних лексичних семантем, так і у вторинних, похідних, унаслідок чого утворюється складна картина смислових пов'язань і опосередкувань (додамо, що у певних випадках, зокрема у пареміях, фразеологічне значення може виявитися тотожним лексичному). Крім того, у дослідженому матеріалі смисловий розвиток лексем у внутрішньофразеоло-

гічному контексті мав переважно ірадіативний характер: фразеологічні семантики виникали як відгалуження від спільного твірного лексико-семантичного центру, і лише в окремих випадках мало місце послідовне породження попереднім фразеологічним значенням наступного (так, англійський вираз *hot air* «пусті обіцянки» (дослівно «гаряче повітря») гіпотетично виник на підставі незафіксованої у словниках метонімічної фраземи зі значенням «міраж, фата моргана»). Приміром, пряме, вихідне значення лексем типу укр. *вогонь* породжує такі ірадіативні (паралельні, взаємно незалежні) фразеологічні варіанти: 1. «джерело інтенсивного деструктивного, головню негативного, але не завжди негативного впливу»; 2. «цілеспрямована ефективна позитивна конструктивна діяльність» (і його субваріант «причина; діяльність, що має певний наслідок»); 3. «головню позитивний інтенсифікуючий вплив на людину»; 4. «психічні (та співвідносні з ними фізіологічні) стани і властивості) людини»; 5. «болісні соматичні почуття» [Гж.].

Як фразеотвірні (лексичні), так і фразеологічні семантики виявляють також певну вибірковість щодо конкретних типів фразеологічних утворень (таких, зокрема, як ідіоми у звичному значенні цього слова, паремії чи, приміром, номінативні фраземи термінологічного характеру). Стосовно фразеологічних семантем слід додати, що вони відрізняються між собою й за кількістю фразем, які це значення реалізують (звісно, підрахунки ускладнюються явищем фразеологічної варіативності); так, перша зі згаданих фразеологічних семантем виступає у найбільшому числі фразеологізмів у всіх трьох досліджених мовах, натомість «вогонь» як метафора «причини» фігурує лише у висловах типу укр. *немає диму без вогню* (з іншого боку, використання «вогню й диму» як метафоричного образу причинно-наслідкових відношень становить давню смислову модель із значною мовно-культурною поширеністю).

Відповідні значення здебільшого не фіксуються у тлумачних словниках (хоч і не без винятків, приміром, тлумачний Словник сучасної англійської мови серії Логнман часом подає їх, але у загальному переліку семантем реестрового слова). Однак, на нашу думку, немає причин відмовляти їм у системному статусі, тобто в належності до мовної системи, лише через їхню належність до лексико-фразеологічного рівня (пор. протилежну думку у [1:706]). Справді, це фразеологічні варіанти, які виступають в одиницях лексико-фразеологічного рівня мовної системи і є через це належними до цієї системи.

Окрім зв'язків похідності між лексико-семантичними та фразеологічними варіантами, у яких первинними є перші, а вторинними другі, можливою є й ситуація, коли саме фразеологічний варіант переміщується у площину лексичної семантики. Так, очевидно, зараз багатьом впадає в око прикметник

укр. *гарячий*, який виступає у «напіввідоматичному» словосполученні *гаряча пропозиція*, де він виражає значення «такий, що становить утилітарний інтерес і зберігає цей свій характер протягом короткого часу». Можна припустити, це значення і сама сполука та їхні російські, німецькі та інші відповідники є нещодавними кальками англійського походження, де подібне вживання теж виникло, наскільки можна судити, недавно, базуючись на такому витлумаченні твірної семантики «гарячого», згідно з яким «гаряче» — це «таке, що щойно з печі, отже, воно свіже, добре, становить утилітарну цінність і, відповідно, викликає споживчий інтерес» (додатковим обертоном цього значення є його співзвучність із значенням англ. *hot* «сексуально привабливий, такий, що викликає еротичний інтерес»). Однак тут між англійською та українською мовами є та істотна різниця, що в українській ця семантика є фразеологічно-похідною і, відповідно, фразеологічно пов'язаною, натомість в англійській воно фіксується новішими словниками у переліку лексичних значень цього прикметника. Але можна вважати, що лексична сполучуваність прикметника укр. *гарячий*, уживаного в цьому значенні, буде розширюватися (не без прямого та опосередкованого — через російські взірці — впливу англійської мови), пор. такі приклади, як рос. *горячая десятка* (*сотня*), *горячие хиты*, *горячие новости* (*темы, известия*) тощо. У цьому разі відповідне значення позбудеться фразеологічної пов'язаності і стане одним із лексико-семантичних варіантів даної лексеми.

Крім відношень похідності, лексико-семантичні та фразео-семантичні варіанти об'єднують й інші відношення, що їх можна кваліфікувати як парадигматичні. Ми вже згадали, що слово укр. *вогонь*, як і його іншомовні відповідники, у певних фразеологічних утвореннях зберігає своє вихідне пряме значення «полум'я». Але матеріал свідчить, що можливою є синонімія (щоправда, не абсолютна, а відносна) і між похідними лексичними і фразеологічними семантемами. Так, значення, що належить до емоційно-афективної сфери і передає явища, стани і властивості людської психіки (такі, як запал, ентузіазм, пристрасть, темпераментність, гарячкуватість) — це значення властиве різним словам із термічною семантикою як лексичним одиницям, про що свідчить і відповідне трактування їх у словниках. Подібне ж значення виражається ними і на фразеологічному рівні, у внутрішньофразеологічному контексті, пор. англ. *ball of fire* «запальна людина» (дослівно «вогняна куля») чи універсально розповсюджені вирази, де згадується *гаряча кров* тощо. Однак вважати, що у даному випадку фразеологізми просто точно відтворюють відповідний лексико-семантичний варіант, який, отже, і є фразеотвірним, — так вважати, на нашу думку, немає підстав. Адже на рівні своєї внутрішньої форми подібні словосполучення позначають наочні матеріальні термічні об'єкти і явища, і саме це дослівне

позначення й інтерпретується як образне підгрунття фразеологічної семантики (людину можна уявити як вогняну кулю, але не як пристрасну кулю). Таким чином, фразеотвірним значенням тут є та чи інша вихідна термічна семантика, яка ніби повторює ту ж смислову еволюцію, наслідком якої стало і виникнення синонімічного їй похідного лексико-семантичного варіанта — із тією різницею, що, виступаючи у складі позначення певного конкретного чуттєвого образу, фразео-семантичний варіант зберігає своє мотиваційне підгрунття і, отже, свою первісну експресивність, залишаючись, так би мовити, свіжим і «гарячим».

Думається, наведені міркування достатньою мірою свідчать про важливість проблематики лексично-фразеологічних взаємовідношень і про доцільність її дослідження: адже якщо те чи інше наукове питання можна поставити, це означає, що його слід поставити.

### Література

1. Алефіренко М. Ф. Фразеологізація // «Українська мова». Енциклопедія. — К.: Українська енциклопедія, 2000. — С. 708.
2. Алефіренко М. Ф. Фразеологізм // «Українська мова». Енциклопедія. — К.: Українська енциклопедія, 2000. — С. 708–710.
3. Бирих А. К., Мокиенко В. М., Степанова Л. И. Словарь русской фразеологии: историко-этимологический справочник. — СПб.: Фолио-пресс, 1999. — 701 с.
4. Большая советская энциклопедия. — М.: Сов. Энциклопедия, 1969–1978. — Т. 1–30 (електронне видання)
5. Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия 2009. — М.: Компания «Кирилл и Мефодий», 2009 (електронне видання).
6. Єрмоленко С. С. Мовне моделювання дійсності і знакова структура мовних одиниць. — К.: Вид. Дім Дмитра Бураго, 2006. — 386 с.
7. Єрмоленко С. С., Бечко Я. В. Відображення семантичної структури багатозначних слів на фразеологічному рівні // Мовознавство. — 2010. — № 6. — С. 45–54.
8. Мельчук И. А. О терминах «устойчивость» и «идиоматичность» // Вопросы языкознания. — 1960. — № 4. — С. 73–80.
9. Телия В. Н. Фразеология // Общее языкознание. Внутренняя структура языка. — М.: Наука, 1972. — С. 456–515.
10. Шанский Н. М., Зимин В. И., Филиппов А. В. Опыт этимологического словаря русской фразеологии. — М.: Русский язык, 1987. — 240 с.
11. Ingarden R. Ingarden R. O dziele literackim. Badania z pogranicza ontologii, teorii języka i filozofii literatury — Warszawa: PWN, 1988. — 494 s.



**Serhij YERMOLENKO**

**On Relationships Between Lexical and Idiomatic Semantics**

The paper focuses on relationships between lexical and idiomatic semantics, specifically, between the meaning of a word as a unit of the lexical-semantic level and the meaning that word takes on when used as a part of an idiom, thus becoming a unit of the lexical-phraseological level. In the first half of the paper, the author refuses the claims that deny the notion of word's idiomatic meaning as linguistic reality and so regard it as artificial construct; he argues that this approach contradicts well-established linguistic facts such as folk etymology of idioms and provides the analysis of the way the idiom's inner form (i.e. its literal sense) operates generating its meaning. Then he proceeds to elucidate a range of relationships between word's lexical and idiomatic meaning (those between underlying lexical meaning and derivative idiomatic meanings and those between synonymous lexical and idiomatic meanings) as well as some other relevant phenomena.

## Фразеологізми та паремії із компонентами *виганяти* / *вигнати* в говорах південно-західного наріччя

Предметом статті є семантичний обсяг фразем та паремій, компонентами яких є видова пара *виганяти* / *вигнати*. Стаття ґрунтується на системно зібраному матеріалі записів живого мовлення носіїв говорів південно-західного наріччя, архівних матеріалів до другого тому «Атласу української мови», опублікованих діалектних, етнографічних, фольклорних текстів та лексикографічних праць.

Одинадцятитомний «Словник української мови» у вокабулі *виганяти* / *вигнати* наводить 5 значень: «1) примушувати кого-небудь іти, виходити геть, залишати якесь приміщення, місце, місцевість і т. ін.; проганяти»; «гнати кудись, до чогось, в якесь місце і т. ін.»; *розм.* «виключати звідкись, виводити із складу чогось»; *розм.* «видаляти (хворобу)»; 2) *перех.* «в процесі росту посилено витягуватися, довшати якоюсь своєю частиною (про рослину)»; «прискорено вирощувати (рослини); *безос.* «робити високим в процесі росту»; 3) *перех., перен., розм.* «робити, споруджувати що-небудь високе, велике»; 4) *перех. і неперех., розм.* «виробляти, одержувати в процесі праці значну кількість чогось»; 5) *перех.* «виробляти, одержувати в процесі праці значну кількість чогось»; 6) *перех., спец.* «одержувати в процесі хімічної обробки, перегонки» [СУМ, I: 371].

Основне значення пари *виганяти* / *вигнати* формується на підставі руху об'єкта, який примусово має покинути місце перебування. Діячем найчастіше є людина, а об'єктом дії — жива істота:

– людина: *Жінка мі з хати вижене, як бим того зробив* (Нагуєвичі) [ГРП, II: 168]; *Ни прова́т'є г'ешѣфту мин'і ў хак'і, бо за́ра в'їжену* (Косів) [КГ]; *Так вигнала н'а свекра зос хыжы* (Красний Брід) [Горбач 1973: 72]; *А йік нэ прінэсѣш полотна́, то йа табѣ вїжэну зс хати і біришэ абис мэн'і нэ ўказуваласи на оч'и* (Княже) [АУМар, №101: 80]; *Прийшоў даскал читати псалтирь, та дытько йік зачыў воўувати, шьоби коньчыє даскала вигнати* (Іспас) [ЗУД, II: 250] тощо;

– тварина (перев. свійська): *В'їжэни кўри з хор'ім* (Тулови) [АУМар, №101: 25]; *Біж'и Іванэ вїжэни гўси з хор'ім, бо зар'є нарбўют к'ірін'у* (Княже) [АУ-

Мар, №101: 52]; *Вігнаў свин'у з карника́* (Верхня) [АУМар, №104: 3]; *Товар вигнали на толоку* [(Косів) АУМар №109: 7a] тощо;

– міфічна істота: *Але хтось єго відтак порадиў, аби «єго» свьиченоў водоў вігнаў из хати* (Зелена Н) [Онищук 1909: 79]; *О, чьорти вже у хату налізли, вигонїт їх* (Голови) [ПЗО: 260]; *До нової хыжи пуцают когута, штобы вишиткы дяблы выгнаў* (Лосє) [ГРП, III: 341]; *Колис даўно ходила холера по силу (така жінка ходила), та де зайшла до хати та ї файно приймали, то там нічьо ни казала, а де ї вигнали, тай зараз на рано упало там двоє-троє* (Карлів) [ПЗО: 317] та ін.

О. В. Падучева вважає, що префікс змінює значення дієслова, створюючи обов'язкову «скеровувальну» валентність. На відміну від початкової форми дієслова, префіксальний варіант акцентує на одному з орієнтирів, який відсутній у безпрефіксній початковій формі. Результатом приєднання «скеровуючого» префікса стає обов'язковим один із двох учасників — «кінцева точка» (*Куди?*), або «вихідна точка» (*Звідки?*). Відповідно до цього формуються «два класи дієслів:

– лативні дієслова, з обов'язковим учасником *Куди?*;

– елативні дієслова, з обов'язковим учасником *Звідки?*» [2: 379].

До елативних дослідниця зараховує і дієслова із префіксом *ви-* [2: 379], однак вказує, що Ю. Д. Апресян [1] виявив несиметричність у тому, наскільки учасник «кінцева точка», який для лативних дієслів є обов'язковим, виключає учасника «початкова точка»; і навпаки – в елативних. Беручи до уваги свідчення Л. Ферма [3], дослідниця вказує, що в елативного дієслова його валентність на «початкову точку» не перешкоджає наявності приєднаних до групи, яка вказує на «кінцеву точку» [2: 380].

Для пари *виганяти* / *вигнати* в досліджуваних говірках домінує обов'язковий елемент *звідки?*, проте в низці текстів, об'єктом дії яких є домашні тварини (перев. худоба), компонент *звідки?* часто є потенційним, натомість має перевагу компонент *куди?*, виражений приєдником (*на, до, в / у*) у поєднанні з іменником, що вказує на конкретне місце: *Товар вигнали на толоку* (Косів) [АУМар, №109: 7a]; *Вігнав корбву пástи на оболон'у* (Жабокряки) [Шило: 188]; *Віжени корови на толоку, на пасовиско* (Кавсько) [АУМар, №2: 7]; *Вигнаў віўц'ї до чиридї* (Дмитрів) [АУМар, №19: 35]; *Ми лишє вигнали ў полє худббу, а вона йак забїцкайєс'є, тай вс'є ў л'їс поўт'їкала* (Долина) [АУМар, №97: 22]; *Віжєни корбву на лан* [(Бистриця) АУМар, №99: 16], *Віжени кон'и на грєчїнку* (Верхня) [АУМар, №104: 4]; *А цєїї осєни бўло де пástи худббу, лиш віжєну ў полє, а там такї пашиїст'ї стєрн'ї з жїта, пшєніцї, йїчмєн'у, віўса, а найбїршє худбба напаслási на стєрн'ї з проса і віўса, такá йде дводбму йїк бóч'ка* (Княже) [АУМар №101: 11] тощо.

У деяких випадках обидва учасники *куди?* та *звідки?* є потенційними: *Катруси, уже час худобу вигонити пасту* (Будилів) [АУМар, №102: 24]; *Пастухи в'їгнали худобу* (Хімчин) [АУМар, №109: 19] тощо.

Фразеологізм *Сам сі пасу, сам сі виганью* (Нагуєвичі) [ГРП, II: 676] має значення: «я не потребую стороннього втручання»; пор. у І. Франка: «іншому нема чого до мене мішатися» [там само].

Із вигоном тварини із господарського приміщення пов'язана ще одна паремія, яка вказує на скрутне становище від невмілого господарювання, а дієслово *виганяти* набуває також значення 'позбуватися; продавати': *Йак пос'їйши у Покрові — б'удеш виган'єти за хл'їб по корові* [(Саджавка) АУМар №110: 23]

Словосполучення *вигнати з хати* має різні семантичні вияви: 'змусити небажану людину (чи тварину) покинути приміщення': *Вони кажуть, ж'їнко, дайтє нам дашчо з'їсти, а ўна дала і вігнала з хати швидко* (Вишків) [АУМар №95: 110]; *І так донєсло сьи до того газді, шчо йиго хата, шчо хлѡпцѣй вігнано сірид нѡчи і сірид дошчѣ* (Коропець) [ЗГРД: 88]; *Йди віжєни курій з хорім* (Кобаки) [АУМар №96: 25b], а також 'позбавити права на проживання у власному помешканні; виселити': *З наших хатіў н'їхтѡ нас нє віжєнє* [(Тростянець) АУМар №103: 44]. Зрештою, і дієслово *вигнати* у значенні 'виселити': *У дванáцатум годѣ нас в'їгнал'ї на хуторá* (Березове) [АУМар №37: 47]

Як і в літературній мові, у говірках південно-західного наріччя фіксуємо дієслово із семантикою 'виключати звідкись, виводити зі складу чогось': *Та тої наш головá дурній ѡек т'ўрок, а́ли го не в'їгон'ат, бо в'їн ѡм'їе п'їдмáзати ѡ Путїл'ї* (Дихтинець) [КГ].

На рух об'єкта, який примусово має покинути місце перебування, вказує дієслівна пара *виганяти / вигнати* у фразеологізмах та пареміях, у яких обидва учасники *куди?* та *звідки?* можуть бути явними або потенційними. Наприклад, відсутні вони у фразеологізмах *пса шкода вигнати* 'про погану, сльотаву погоду' (*Пса чкѡда выгнати* (Кленова) [ФСЛГ: 101]; *У такѣ слѡту шкѡда ѡ пса на двѣр ўгнати* (Старе Давидково) [ЛАЗО, III: к.443]; *Такый час, што шкѡда пса на двѣр ўгнати* (Велика Копаня) [ЛАЗО, III: к.443]; *Ий, жоно, така увѡн стѣд'їн' та фѣфела, шо шкѡда пса ўгнати* (Великий Бичків) [АУМар №26: 8a]; *Такá погѡда, шо псá шкѡда вігнати* [ЛЛар]), а також *не мати з чим пса вигнати* 'про дуже бідну людину' (*Не мáти з чим пса выгнати* (Остружниця) [ФСЛГ: 100]), однак потенційно загальновідомо, що *звідки?* передбачає «затишне приміщення», а *куди?* — «незахищений простір, де лютує негода».

Дієслівну пару фіксуємо і в загадках *без рук, без ніг, без палички, вигнало з кута три зайчики* <рушниця> – *Без рук, без ніг, без пáлички вѡгнало з кутá три зáйчики* <фуз'їя> (Присліп) [АУМар, №9: 67]; *Пѡўна стáйн'ї тлѣстїх кѡн'ї, а*

*прійде сухий і їх віжси<sup>ни</sup>* <втягувати хліб коцюбою> (Зоротовичі) [АУМар, №4: 85] та в дитячих забаянках: *Тос''і, тос''і, свін'і ў зорос''і, п'ішл'а Нас''ц''і вогон'ати, та си найшла грóш'і* (Присліп) [АУМар, №9: 69]]

Уживання дієслова *вигнати* (*виганяти*) зі спонукальною часткою *геть* вказує на рішучість, а навіть і агресивність дій щодо об'єкта – ‘застосовуючи силу, змусити покинути місце перебування’: *Вікунірувати, вігнати гет. Як не хоче сі ступіти, о тебе го вікунірувати звіти* (Поляна) [ФАр Шелемех ~ TernavaIV: 14].

Компонент рух об'єкта, який примусово має покинути місце перебування фіксуємо й у фраземах *вигнати на гостинець* (Нагуєвичі) [ГРП, I: 619], *вигнати на штири вітри* (*Єдна баба тігнулася з востатного, і екпенсувала такі кошти на сина в Перемишлі, же пару морг полі купивби, а він сі скумпанував з якимись жидками тай го вигнали на штири вітри* [Гірний: 54]). Ці фраземи містять також слова, які вказують, що простір, у який потрапляє об'єкт, є неосвяжним, незахищеним, незатишним. А отже, людина, яка потрапляє в нього, залишається безпомічною, без засобів на існування. Натомість на причину покидання рідної оселі вказує паремія: *Достатки й випадки виганяють із хатки* (Комарно) [ГРП, II: 61].

Приміщення та його частини, конкретні чи потенційні, наявні в низці інших паремій та фразеологізмів, що, наприклад, спостерігаємо в жартівливому бойківському вислові *що-м вигнав, то назад жену* – ‘про того, хто повертається з ярмарку без виторгу’ (Нагуєвичі) [ГРП, I: 231].

Зафіксовано паремію *Бут'а, віжени с\_кут'а* із семантикою ‘надто веселе провадження часу, гуляння матимуть відповідні наслідки’ (Ісаїв) [АУМар, №9: 34]’, у говірці с. Лосинець засвідчено, що такою фразою сварять дітей, які бешкетують [АУМар, №9: 31]. Низку паремій зі словами *бута* подав І. Франко, зокрема, *Хиба їх бута вигнала з кута* ‘про того, хто маючи достаток, покинув усе в пошуках кращого життя’ (Мшанець) [ГРП, I: 193]. І. Франко пояснює слово *бута* так: «зробив се з бути, з зарозумілости» [ГРП, I: 193]; пор. теж: *Що за бута сі тебе хапле?* – «І знов приклад, як певний внутрішній психічно-моральний стан чоловіка уявлено як якусь сторонню силу, якогось демона, що «хапається», посідає чоловіка» [там само]. Тож чи належить *бута*, про яку йдеться у висловах із дієслівним компонентом *вигнати*, до реального чи до ірреального світу – невідомо.

Якщо ж місцем, яке примушують покинути, є людське тіло, то *вигнати* <з когось> *хворобу* (*болу, злу болу*) означає ‘оздоровити,вилікувати’: *Війшов золотий чоловік з золотої церкви и йшов на золоту гору у золотім убраню и здибав (имя рек); паде він на коліна и просит золотого чоловіка: «Золотий чоловіче, прошу тебе, віжени з мене злу болу!»* (Шешори) [Шухевич, V: 248]. СУМ про-

понує у цьому випадкові значення ‘видалити (хворобу)’. Діалектні матеріали з Гуцульщини виявляють інше контекстуальне вживання слова: *Як скло забє сі у ногу чи у руку, то кладе сі з другого боку (не з того, відки скло вбите) ліновице з гада, то оно віжене скло з кіла гет. Але як би приложиу відтіу, де пробито, то най бі’ боронит, то скло пробило би цілу руку и війшло би другим боком* (Зелена Н) [Онищук 1909: 34].

Валентність «звідки?» притаманна фразеологізмам, у яких місце, яке покидає об’єкт, – тіло людини: *Очи му вигнало з голови ‘осліпнути від тяжкого удару або слабості’* [(Нагуєвичі) ГРП II: 638]; *Вижену я з тобі мухи з носа ‘збити пиху, відучити від поганих звичок’* [(Нагуєвичі) ГРП I: 231]; *Вигнати дитину ‘зробити аборт’* (*П’ішла ў л’ікарн’у і в’ігнала дитіну*) [(Верховина) КГ].

Зафіксовано також фраземи з компонентом *душа* та *пара*. *Вигнати душу ‘спричинити смерть’*: *Йи такій, що хоче дрого зігнати з світа так йдйє до знахарь тай знахарь берє кіюкі, бє, такі гий палец з йикого нібудь дєрева, тай бє ў зємлю у колесо – вігонит дуюу с того* (Розтоки Пт) [ЗУД, II: 155–156]; *Ўна [смерть] приходит з косоу, мітлоу, вильми і лопатоу. Косоу зітне, граблями зребе, мітлоу змете, лопатоу прикідає, а душу віжене з кіла* (Тростянець) [ПЗО: 302]. Зафіксовано приповідку: *Душа – не сусіда, цоби і вигнати* (Орелець) [ГРП, II: 110]; пор. у літературній мові *виганяти дух* ‘дуже втомлювати, знесилювати кого-небудь чимось або доводити до смерті’ [ФСУМ, I: 84].

Натомість у говірках південно-західного наріччя зафіксовано фразеологічну одиницю *виганяти пару* ‘сильно бити, лупцювати, що може призвести до смерті’: *Не виганьий пари з тіла!; Вижену я з тебе тоту погану пару* [(Нагуєвичі) ГРП I: 231]. Коментуючи прокляін *Вийшла би з тебе пара!* (Нагуєвичі) [ГРП, I: 244], І. Франко зазначив: «прокляте; «пара» згідно зам[ісь] душа. «Пара» по народньому віруваню тільки у звірів, які не мають душі такої, як чоловік» [ГРП, II: 244].

Зі значенням ‘у процесі росту посилено витягуватися, довшати якоюсь своєю частиною (про рослину)’ пов’язане порівняння *вигнати як верба* ‘швидко вирости, стати високим (про молодого парубка)’ (Нагуєвичі) [ГРП, I: 231; Онишкевич, I: 98].

Зафіксовано й інші значення видової пари *виганяти / вигнати*, серед яких:

‘спричинити значні грошові витрати; коштувати’: *Страішно н’а дрива вігнали* (Росішка) [КГ]; *Так н’а багато вігнало* (Зелена Н) [КГ];

‘збільшити кількість надоїв (про доїння овець)’: *Буди від’іти, йа мойї віженут, ци даст кожна стрижка по л’ітрови* (Росішка) [КГ] тощо.

Зазначмо, що всі зафіксовані значення є результатом розвитку основного. У процесі семантичного розвитку дієслівної видової пари *виганяти / вигнати*

важливими є початкова та кінцева точки («куди?» і «звідки?»), а також об'єкт дії. Дослідження діалектної лексики як системи дає простежити аналогічні явища в різних говірках, показати багатство образного мислення носіїв.

### Література

1. Апресян Ю.Д. Опыт описания значений глагола по их синтаксическим признакам (типам управления) // Вопросы языкознания. — №5. — 1965. — С. 51–66.
2. Падучева Е. В. Динамические модели в семантике лексики. — Москва, 2004.
3. Ферм Л. Выражение направления при приставочных глаголах перемещения в современном русском языке // Acta universitatis upsaliensis. Studia slavica upsaliensia. — Упсала, 1990

### Джерела

- АУМар** Архів «Атласу української мови» (т. II) / Зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України (м. Львів).
- Гірний** Гірний В. «Розгублені сили» та інші твори. — Перемишль, 2008. — 940 с. («Перемиська бібліотека» Перемиського відділу Об'єднання українців у Польщі. Т. XIV).
- Горбач 1973** Горбач О. Південнолемківська говірка й діалектний словник села Красний Брід бл. Меджилаборець (Пряшівщина). — Мюнхен, 1973.
- ГРП** Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко. — Т. I–III. — Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006–2007.
- ЗУД** Етнографічний збірник: видає етнографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка. Т. XXXIII–XXXIV: Знадоби до української демонології / Зібрав В. Гнатюк. — Т. I. — Вип. 1–2. — Львів: НТШ, 1912.
- КГ** Картотека словника гуцульських говірок / Зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України (м. Львів).
- ЛАЗО** Дзедзелівський Й. О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області України. — Т. III: Лексика. — Ужгорода, 1993.
- ЛЛ** Хобзей Н., Сімович К., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. Лексикон львівський: поважно і на жарт. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. («Діалектологічна скриня»).

- Ллар** Архів «Лексикону львівського: поважно і на жарт» / Зберігається в особистому архіві авторок.
- Онишкевич** Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок. – Т. 1–2. – Київ, 1984.
- Онищук 1909** Онищук А. Матеріали до гуцульської демонології (записав у Зелениці Надвірнянського повіта, 1907–1908) // Матеріали до української етнології. — Т. II. — Ч. 2. — Львів, 1909. — С. 1–139.
- ПЗО** Гнатюк В. Похоронні звичаї й обряди // Етнографічний збірник: видає етнографічна комісія Наукового товариства імени Шевченка. — Т. XXXI–XXXII. — Львів: НТШ, 1912. — С. 131–424.
- СУМ** Словник української мови: В 11 т. — Київ, 1970–1980.
- Фар** Архів звукових записів / Зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України (м. Львів).
- ФСАГ** Вархол Н., Івченко А. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини. — Братіслава; Пряшів, 1990.
- ФСУМ** Фразеологічний словник української мови / Ред. колегія: Л. С. Паламарчук (голова). — Кн. 1. — К.:Наук. думка, 1993. —528 с.
- Шухевич** Шухевич В. Гуцульщина. — Т. V. — Львів, 1908.

### **Nataliya KHOBZEY**

#### **Idioms with Components *виганяти* / *вигнати* in South-Western Dialect**

The article focuses on semantic volume of idioms with verbs *виганяти* / *вигнати* as their components. It is based on systematically recorded live speech of South-Western Dialect speakers, materials for the second volume of *The Ukrainian Language Atlas* as well as published dialectal, ethnographic, folklore texts and lexicographic works. It has been stated that all the meanings fixed with these lexemes are the result of their core meaning's semantic development. Systemic approach to the dialectal lexicon allows observing analogues in different dialects and showing the wealth of the speakers' creative mind.



## Семантична реконструкція фразеологізму *пасти задніх*

Як відомо, фразеологізми становлять найколеритніший шар лексичного багатства будь-якої мови. Фразеологічні звороти, що виникли на власне українському мовному ґрунті, відбивають не тільки особливості мовотворчості українського народу, а й специфіку його світобачення, оригінальність осмислення реалій навколишнього світу.

Фразеологія як спеціальна мовознавча дисципліна серед своїх завдань має вивчення механізмів витворення семантичної цілісності в сполученні слів, що становлять фразеологізм, дослідження причин їхньої фразеологізації. Найбільшого ступеня семантичної невмотивованості свого значення значенням своїх складників досягли в мові т. зв. фразеологічні зрощення, до яких належить і аналізований нами фразеологізм *пасти задніх*. У спеціальному дослідженні, присвяченому вивченню української фразеології, Л. Г. Скрипник називає такі чинники, що спричиняють і потім підтримують семантичну неподільність фразеологічних зрощень: наявність у складі фразеологічних одиниць застарілих слів, незрозумілих для загалу; наявність граматичних архаїзмів; втрата в межах фразеологічної одиниці живого синтаксичного зв'язку [2: 338]. На перший погляд, жодне з перелічених дослідницею явищ не відбулося між уживаними в сучасній мові словами, що становлять аналізований фразеологізм, див.: *пасти* «виганяти худобу, птицю на пашу, пасовисько, доглядаючи за нею» [СУМ, VI: 90]; *задній* «який рухається, перебуває, міститься і т. ін. позаду, ззаду; протилежне передній» [СУМ, III: 112]; див. тут же й фразеологізм *пасти задніх* — «бути позаду, відставати, поступатися у чомусь» [СУМ, VI: 90]. Таке саме тлумачення фразеологізму подає спеціальне лексикографічне джерело сучасної української мови, див.: *пасти задніх* «бути позаду всіх, останнім, відставати або поступатися у чому-небудь» [ФСУМ, II: 609]; див. також: *плентатися* (*плестися*) *в хвості і пасти задніх* «бути позаду всіх, відставати в чомусь» — (рос.) *плестись в хвосте* [УР і РУ ФТС: 25]. До речі, міжмовний українсько-російський паралелізм в одному випадку (укр. *плестися в хвості* і рос. *плестись в хвосте*) і відсутність його в іншому (укр. *пасти задніх*) засвід-

чують власне український характер останнього. Відзначену семантику цього фразеологізму підтверджує також його антонімічність до фразеологізму *іти попереду* [див.: ФСУМ, II: 609]. Таким чином, семантика вживаних у сучасній мові слів-компонентів фразеологізму *насти задніх* (а також і відзначеного його варіанта *насти задні* [див.: ФСУМ, II: 609]) не визначає його семантики.

У фразеологізмі насамперед привертає увагу слово *задніх* (*задні*), що може бути потрактоване як субстантивований прикметник: *насти задніх* (+іменник на позначення тих, кого пасуть). Варіант *насти задні* теж не прояснює змісту фразеологізму, оскільки український синтаксис допускає можливість паралельних зворотів типу *насти овець* (*задніх*) і *насти віці* (*задні*); *гнати коней* (*задніх*) і *гнати коні* (*задні*), *доїти корів* (*задніх*) і *доїти корови* (*задні*) тощо. Однак варіативне оформлення фразеологізму може слугувати за відправну точку для віднайдення його первісного значення, адже варіанти свідчать про пошук ним остаточної форми, якою в сучасній мові є формула *насти задніх* з усіма ознаками фразеологічного зрощення.

«Нормальність» граматичного зв'язку між компонентами фразеологізму змушує шукати його первісний зміст у семантиці його складників. Уже порівняно незначне заглиблення в його історію виявляє наявність у ньому іншого компонентного складу, пор.: *задню насти* «оставаться сзади, не успевать, быть последним» [Грінч., II: 35], а також *насти задню* «быть позади всех» [Грінч., III: 100]. Цікавим є формально-граматичний аналіз варіантів цього фразеологізму: тотожними тут є форми прикметника жіночого роду однини *задню* (Р. в.) та прикметника множини *задніх* (Р. в.), форма *задні* (Зн. в. мн.) — формально відмінна від них. Однак граматична самодостатність історично первинного варіанта фразеологізму *насти задню* дає змогу припустити, що *задня* — це не прикметник жіночого роду, а іменник 1-ої відміни типу *бодня*, *обідня*, *рудня*, *студня* тощо. Тоді зміниться й граматична характеристика словоформи *задні*; це може бути або Р. в. однини (т. зв. родовий часткового або тимчасового використання), або З. в. множини. Очевидно, саме в цій множинності можливого формально-граматичного сприйняття форм і криється причина змін у первісному складі фразеологізму. У староукраїнській мові, справді, вживався такий іменник — евфемізм на позначення нижньої задньої частини тіла, див.: *здняя: хребеть, задокъ* [Бер.: 163], пор.: *задокъ: здняя* [Синоніма: 115]. Зрозуміло, що назви цієї частини тіла періодично табувалися, тому впродовж розвитку української мови на позначення її існувало чимало синонімів, поки роль загальноприйнятого евфемізму не взяв на себе іменник *зад* [1: 42].

Однак, навіть прийнявши таке тлумачення іменника *здняя* в цьому фразеологізмі, виявити первісне значення давнього словосполучення *насти задню*

неможливо. Слово *пасти* сучасне своє значення (див. вище) теж дістало внаслідок тривалого семантичного розвитку; первісне ж його значення містить семи «стерегти», «берегти», «доглядати», «дбати» тощо, які ще можна відчутти в словах того ж кореня, напр.: *запас, запасти, спасти, Спас, Спаситель*, рос. *опасаться* тощо [див.: Преобр., II: 22–24; Фасмер, III: 215–216]. У давньоруській мові для слова *пасти* зафіксовано такі значення: а) «стерегти», «пасти»; б) «керувати», «напучувати» [Срезн., II: 885]; *пастися* має також значення «годуватися» [Срезн., II: 886]; пор. також ретельно розроблену статтю *пасти* в «Толковом словаре живого великорусского языка» [Даль, III: 23] із засвідченими численними архаїчними значеннями цього дієслова в російській мові, збереженими ним переважно в контексті церковно-релігійної сфери. Наприклад, значення «дбати», «турбуватися» досить виразно відчувається у вживаному й тепер фразеологічному звороті *пастися про кого*, який, на жаль, залишився поза увагою українських фразеологів. Первісне значення слова *пасти* також ще якоюсь мірою зберігається у фразеологізмі *пасти очима (оком, зором, поглядом)* «дуже пильно стежити за ким-, чим-небудь, дивитися на когось, щось» [ФСУМ, II: 609], однак сучасна мовна свідомість переносить його вже на другий компонент семантично неподільної одиниці. Новітнє значення слова *пасти* призводить до появи в сучасній мові нових фразеологізмів типу *пасти очі* «пильно дивитися» [ФСУМ, II: 609] і вже за перенесенням — «зазіхати на що-небудь, прагнути заволодіти чимсь» [ФСУМ, II: 609]. Про таке ж усвідомлення фразеологізму *пасти очима (оком)* свідчить і його синонімізація з фразеологізмом *їсти (поїдати, пожирати) очима* «дивитися на кого, на що дуже пильно» [УР і РУ ФТС: 71]. Пор. первісний синкретизм тепер самостійних фразеологізмів: *пасти очі* (чим), *оком, очима* (кого) «зариться, заглядываться, смотреть, не сводя глаз, на что» [Грінч., III: 100]. Безперечно, що ці значення з'явилися у фразеологізмі під впливом значення дієслова *пасти* «з'їдати, пасучись» [див.: Грінч., III: 100].

За умови такого тлумачення складників сучасного фразеологізму *пасти задніх* (первісно *пасти задню*) стає зрозумілим як його первісний доволі драстичний зміст, так і причини фразеологізації звороту, що вже при своєму виникненні був, безперечно, образним, метафоричним. За свідченням В. В. Німчука, неевфемістичною назвою нижньої задньої частини тіла було в давньоруській та староукраїнській мовах слово *рить* «зад» [1: 315], що ще донедавна було вживане в українській мові, напр.: *рить* «зад, задньопрхідний отвір» [Желех.: 804], а також відбите в тепер архаїчних утвореннях прислівникового характеру *ритьми, ритью* «назад» [Грінч., IV: 18]. Саме в цьому, згрубілому, а тому й емоційно виразнішому, варіанті словосполучення *пасти і рить* було утворене в староукраїнській мові складне слово *пасорить* [Бер.: 57], яке було синонімом

до слів *ласкатель, похлібца, потоковник* [Бер.: 57], що в сучасній українській мові належить до кола значень слів *підлабузник, підлесник* та інших з числа табуйованої лексики.

Таким чином, відновивши первісні значення складових частин сучасного фразеологізму *пасти задніх* і зіставивши його зі значенням синонімічного у своїх складниках староукраїнського композита *пасорить*, можна, на нашу думку, встановити як первісну його семантику (семантичне ядро «підлабузнюватися»), так і механізм його все більшої фразеологізації, викликаній семантико-граматичними змінами його складників, що привело до появи в сучасній мові семантично нерозкладного фразеологічного зрощення зі значенням «бути позаду, відставати, поступатися в чомусь».

### Література

1. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексичі української мови. — К., 1992. — 414 с.
2. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. — К., 1973. — 439 с.

### Джерела

- Бер.** Лексикон словеноруський Памви Беринди / Підготовка тексту і вступна стаття В. В. Німчука. — К., 1961.
- Грінч.** Словарь української мови: В 4-х т. / За ред. Б. Грінченка. — К., 1907–1909.
- Даль** Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х т. — М., 1995.
- Желех.** Желеховский С., Недільский С. Малорусско-німецкий словарь. — Львів, 1886.
- Преобр.** Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка: У 2-х т. — М., 1959.
- Синоніма** Синоніма славеноросская // Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская / Підготовка тексту В. В. Німчука. — К., 1964.
- Срезн.** Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам: В 3-х т. — СПб., 1895.
- СУМ** Словник української мови: В 11-ти т. — К., 1970–1980.
- УР і РУ ФТС** Олійник І.С., Сидоренко М. М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник. — К., 1991.

- Фасмер** Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. — М., 1964–1973.
- ФСУМ** Фразеологічний словник української мови: У 2-х т. — К., 1993.

**Vasyl ZADOROZHNYI**

**Semantic Reconstruction of the Phraseological Unit *насти задніх***

The article is an attempt of semantic reconstruction of the phraseological unit *насти задніх* that in Ukrainian language means «to be behind all, last, fall behind or yield in anything». The comprehensive analysis of modern phraseological unit allows to detect its primary, non-phraseological meaning, so the mechanism of phraseological processes caused by changes in semantic-grammatical characteristics of its parts can be traced.

## Експлікація моральних якостей особистості в українській фразеології (на базі фразеологізмів з компонентом «хата»)

Характеристика моральних якостей особистості, засвідчена у фразеології, відбиває українське національне світобачення. Фразеологізми з названою семантикою представлені в нашій картотеці 48 одиницями. Заперечення таких низьких моральних якостей, як безвідповідальність, нахабність, неповага до інших тощо, протистоїть ушануванню високих моральних якостей, серед яких вирізняються щедрість і гостинність, порядність, милосердя й т. ін. Можна стверджувати, що загальнолюдська система цінностей так чи інакше живиться через етнічне коріння традиційними природними зв'язками народу, його психологічними характеристиками та ін.

Українська фразеологія (та її складова частина — пареміологія) щодо визначення моральних якостей особистості представлена переважно фразеологічними одиницями (ФО) з негативною конотацією (33 одиниці) — безвідповідальність, нахабність, неповага, злість, пияцтво, корисливість, недовіра, непорядність, хвалькуватість, хитрість, вередливість, заздрість, брехливість. Позитивні характеристики людини, що становлять фразеосемантичну мікрогрупу «високі моральні якості», представлені п'ятнадцятьма ФО. Така непропорційність зумовлена виховними цілями влучного фразеологічного слова.

Носієм характеру є людина. Риси її характеру проявляються в діяльності, стосунках, способах дії в найширшому їх розумінні — у сім'ї, у колективі тощо. Типові ознаки характеру створюють тло для індивідуальних проявів його особливих рис, а виявлення не властивих для більшості певної соціальної групи рис характеру викликає заперечення, осуд, що й реалізується в сталих формулах — фразеологізмах.

Тож семи 'безвідповідальність' + 'невтручання' реалізуються у вісьмох одиницях, наприклад, ідіома *вискочити з конопель до хати* [7: 522], яка означає «не відповідати за свої вчинки». Ця ФО дає можливість спостерігати за таким явищем у фразеології, як авторська трансформація, що стосується видозміни форми та переосмислення змісту фразеологічної одиниці. Першоджерелом

трансформованої одиниці став фразеологізм *вискочити* (*вистрибнути, вихопитися*) як (*мов, ніби і т. ін.*) *Пилип (Кузьма) з конопель (маку)*, зневажл. — «недоречно, неадекватно або невчасно зробити, сказати що-небудь чи виступити з чимсь» [8: 85–86]. Як бачимо, автор застосував такі способи трансформації, як усічення (редукція) та нарощення компонентів фразеологізму, що спричинило оновлення його форми і змісту. Тут *хата* є об'єктом, куди можна сховатися од відповідальності за сказане або зроблене.

Когнітивно-ономасіологічним джерелом приказки *хата скраю* [8: 741], *моя хата скраю* (*я нічого не знаю*) [5: 101] є такий сценарій: живучи на краю села, селянин не зразу дізнавався, що діється в селі. Пізніше цей вислів почали вживати в переносному значенні — 1) «хто-небудь через власну байдужість не бажає втручатися у щось, бути причетним до чогось; кого-небудь щось не стосується»; 2) «небажання втручатися у щось». Наприклад: «*Я не чинитиму перешкод твоєму бажанню, але і не допомагатиму... Моя хата скраю, я нічого не знаю*» [М. Бурлак].

Семантично близькою з попередніми сталими висловами є приказка *я не я, і хата не моя* [2: 420] — зі значенням «нічого не стосується, не моя справа». Приказка *не первує окном з хатуи утікати* [4: 235] має значення «унікати відповідальності за сказане або скоєне», містить інтегральну сему «безвідповідальність». Варіанти *і Гнат не винуват, і Килина не винна, тільки винна, бачся, хата, що пустила на ніч Гната* [2: 776]; *і Гнат не винуват, і Килина (Юстина) не винна, тільки хата винувата, що впустила на ніч Гната* [11: 167] зі значенням «перекладати свою провину на іншого, не відповідати за свої вчинки». Тут *хата* — об'єкт, на який перекладається власна провина.

Засудження викликала й така негативна риса характеру людини, як нахабність. Наша картотека нараховує п'ять одиниць на її позначення, а саме: а) ідіома: з *хатуи не виженеш* [7: 522] — про нахабну людину, яка тривалий час перебуває в чужій хаті; б) прислів'я: *пусти чорта в хату, то він і на ніч залізе* [2: 526]; *пусти його до сіней, то він і до хатуи хоче* [11: 32] — про нахабну людину, яка перебільшує межі дозволеного; в) приказка *в чужій хаті й б'ється* [12: 428] — так само; г) стале народне порівняння *як у себе в хаті* [9: 239] — «поводитися занадто впевнено (інколи — нахабно) в чужій хаті».

Неповагу до людини, передусім до господаря хати, засуджувало суспільство та й сам господар. Загальнокультурна опозиція своє/чуже (своя хата/чужа хата) чітко простежується в такій варіантно-синонімічній групі: *коли з топленої хатуи вийде, то вже й дверей не зачинає* [7: 521]; *у свого батька і хлів зачинав, а в нашого не хоче й хатуи* [12: 51]; *твій батько й хлів зачинав, а ти не хочеш і хатуи причинити* [12: 145]. Цю опозицію можна обґрунтувати не лише наявніс-

тню семантичних складників, які її зумовлюють, а й особливостями синтаксичної структури (наявністю протиставного сполучника).

Стале народне порівняння *відігнав як пса од хати* [15: 155] має таку семантику: «суворо поставитись до того, хто заслуговує на зневагу». Тут суттєво є негативна конотація лексеми *пес*. Фразеологічний ряд з лексемною опорою *собака (пес)* «домашня тварина родини собачих, яку використовують для охорони, на полюванні і т. ін.» , реалізує й інші лексико-семантичні варіанти цього слова, наприклад: «про злу, жорстоку й недобррозичливу людину».

Варіантно-синонімічна група, що містить фразеологічні одиниці на позначення злої, недобррозичливої людини, складається з 3 сталих народних порівнянь (ірон.) *Такий добрий, як чортового назимка хата* [14: 340]; *добрий як чортового назімка хата* [15: 155]; *такий добрий, як чортового надімка хата* [13: 95]. У семантичній структурі таких компаративем порівнюється непорівнюване, тобто протилежності: добрий (+) — чорт (–) — категорії, які за суттю є загальнопротилежними і порівнюватися не можуть. Такий прийом обраний з метою актуалізації значення даних ФО, у яких план вираження не відповідає плану змісту. Тут лексема «добрий» має невластиве їй протилежне значення — «злий», «поганий».

Недовіра до людини може бути викликана її попередніми вчинками, які не відповідали нормам поведінки, установленим суспільством; відсутністю авторитету тощо, наприклад: *бував по дворах, бо до хати не пускали* [3, I: 128]. У цьому прикладі *хата* має високий «ступінь святості», сюди не могла потрапити пересічна людина або та, що втратила довіру. Інколи почуття недовіри виникає у зв'язку з тим, що суб'єкт переоцінює власні сили й вважає неможливим довірити серйозні справи іншим (у нашому випадку — опікуватися хатою). Такий зміст простежуємо в приказках: *не можу піти з хати, бо нема кому заступити мене* [2: 332]; *нема на кого (ні на кого, не маю на кого) лишити хату (дім)* [2: 277].

Пияцтво є однією із загальнолюдських вад незалежно від національності, віку, статі тощо. ФО, що містять у своєму значенні сему «пияцтво», марковані в лексикографічних джерелах переважно як «іронічне» або «зневажливе». У нашій картотечі є дві таких приказки. Одна з них — *упивсь у Таці — просиця у хати* (ірон.) [4: 251]. У цьому разі хата є місцем, де «лікують» усі людські вади, де можна врятуватися від негараздів (зокрема, й від наслідків пияцтва). У прислів'ї у *п'яниці хата броваром смердить* (зневаж.) [3, II: 611] негативна конотація експлікована в семантиці лексем «п'яниця», «смердіти». Це один із небагатьох українських фразеологізмів, де лексема *хата* вживається з негативною конотацією.



Варіантно-синонімічна група «Корисливість» представлена двома фразеологічними одиницями, а саме приказками: *добрий до чужої хати* [2: 230] та *бігав не за Натом, а за її хатою* [10: 32]. У першому прикладі сигнальної семою до декодування змісту є «бути охочим до чужого», тобто корисливість. Об'єкт бажань суб'єкта — «чужа хата» — є диференційною семою. Друга приказка містить також сему «хитрість щодо господаря хати», «привласнення чужого майна (хати)».

Непорядність — це моральна вада, негативні якості людського характеру, поведінки, які засуджуються в суспільстві. У нашій картотеці є приказка, яка характеризує людину, що порушує не тільки моральні, а й християнські норми — здійснює один із найтяжчих гріхів — перелубство: *од пона з церкви, од понаді з хати* [12: 47].

Приказка *швець копилом хату перекинув, кричить, аж з шкури вилазить* [1: 65] означає перебільшення власних здобутків. Ономазіологічне декодування семантичної структури цієї паремії доводить цю думку: «людина» (швець) + «діяльність» (перекинути хату) + «засіб діяльності» (копило) + «невеликий результат діяльності» → «**перебільшення** результату діяльності» (*кричати, аж з шкури вилазити* — у зн. «дуже кричати»).

Прозонливу та хитру людину характеризує прислів'я *миша не одну має діру до хати* [2: 826]. Семи, що характеризують лексему «миша» — «в'юнка», «прудка», «може скрізь прошмигнути непоміченою» тощо, становлять внутрішню форму імплікованого в наведеному фразеологізмі компонента «людина». Зіставляється можливість подолати якість життєві перепони, знайти вихід із будь-якої ситуації. Хата уособлює прагнення людини, що намагається щось здобути.

Коли дівчина вибирає судженого, вона перелічує різні вади майбутнього чоловіка, серед них — відсутність власного житла в парубка: *перший — недоверший, другий — недолугий, третій — недопертий, четвертий — без чверти, п'ятий — без п'яти, шестий — без чести, сьомий — такий самий, восьмий — недорослий, дев'ятий — без хати, десятий — вусатий — віддай же ня моя мати!* (діал.) [3, II: 513]. Компонент «хата» в структурі цього фразеологізму відіграє важливу роль: хата — першоелемент будови сімейного гнізда.

Українці здавна вважалися релігійною, богобоязливою нацією. Вони намагалися уникати семи усім відомих смертних гріхів: гордині, заздрості, жадібності, гніву, хоті, ліні, ненажерливості. Цей «набір» у XIII столітті створив християнський теолог Фома Аквінський, хоча в Біблії вони записані не були. Ці гріхи він виділив не тому, що вони найтяжчі, а тому, що вони неминуче тягнуть за собою інші гріхи, які вже вимірюються десятками. Заздрість є одним із таких

християнських гріхів. Бажання бути першим завжди і скрізь, почуття зверхності й переваги над усіма, гіпертрофований снобізм — усе це рано чи пізно карається, уважали наші предки. Прислів'я *заздрісна жінка цілу хату держить у вогні* [6: 126] доводить, що людина, одержима заздрістю, іде на інші гріхи: злість, гординю тощо. Сталий вислів *держати хату у вогні* означає, на нашу думку, створення нестерпних (пекельних) психологічних умов у хаті.

Брехливість також каралася, і не лише Богом, а й суспільством. Людині, яка хоч раз була звинувачена в брехні, надалі не довіряли серйозних справ, таємниць. Вона була ізольованою від людської довіри й поваги. У нашій картотеці є приказка *підвести під дурного хату* [9: 239], що означає «ошукати, обдурити», наприклад: *«Другого дня поліція повернулася у село. Було соромно за вчорашній переляк, бо вже всі знали, що то дід Макар підвів їх під дурного хату»* [Ю. Збанацький].

Про високі моральні якості йдеться у 15 фразеологізмах.

Одна з найвизначніших рис українського характеру — гостинність. Здавна й до сьогодні збереглася традиція зустрічати, частувати дорогих гостей хлібом-сіллю. На позначення щедрості та гостинності зафіксовано 12 фразеологізмів із лексемою *хата*; це ідіоми *хата (двері) не зачиняється (-ються)* [5: 221]; *хата без дверей* [9: 239] — про гостинного господаря), стали народні порівняння: (діал.) *витають, як доброго, а женут з хату як пса (діал.)* [13: 127], прислів'я: *у нашого брата всім одна хата* [14: 23]; *в (у) нашого свата всім одна хата* [12: 106]; *де добрі люди, там хата не тісна* [2: 569]; *чим хата багата, тим і рада* [5: 228]; *що хата має, тим і приймає* [5: 229]; *не чепурна хата убранням, та щедра частуванням* [5: 125]; *частуй усім, що хата має* [5: 228]; *хоч хата (ї) похила, та пирогів сила* [2: 36]; *що хата має, тим хата і приймає* [2: 647]. Наприклад: *«Вибачайте, кумонько, — мовить журавель, випорожнивши горнятко, — чим хата багата, тим і рада»* [І. Франко].

Поодинокі фразеологізми пов'язані з тематикою порядності, напр., приказка *я за людською брехнею від хату до хату не піду* [3, I: 125] означає відмову від асоціальної поведінки (збирання пліток тощо), де *хата* є прообразом людини або родини — носія неправдивої інформації; або з темою милосердя, напр., прислів'я *не будуй хату, а радше вигодуй сироту* [11: 128] наголошує на важливості почуття милосердя, допомоги ближньому. небайдужість до долі країни — прислів'я *наша хата не скраю, наша хата — майдан!* (патріот.) [розм.], яке цікаве для нашого дослідження з погляду встановлення шляхів формальної та семантичної переінтерпретації.

Отже, фразеосемантична мікрогрупа на позначення низьких моральних якостей людини ширша за обсягом і складніша за семантикою, ніж та, що по-

значає високі моральні якості. Людина, яка мешкає в хаті, впливає на внутрішній і зовнішній вигляд оселі. Тож оцінне ставлення до людини виявляється в різному змісті рис характеру та різній формі їхнього прояву, у цьому разі — чез характеристику помешкання.

### Література

1. Білецький-Носенко П. П. Словник української мови / Підг. до вид. В. В. Німчук. — К.: Наук. думка, 1966. — 423 с.
2. Вирган І. О., Пилинська М. М. Російсько-український словник сталих виразів. — Харків: Прапор, 2000. — 864 с.
3. Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упоряд. і пояснив др. Іван Франко: В 3 т., 6 вип. / Етнографічний збірник. — Львів, 1901.
4. Зіновійв К. Вірші. Приповіді посполиті. — К.: Наук. думка, 1971 — 402 с.
5. Олійник І. С., Сидоренко М. М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник. — Харків: Прапор, 1997. — 462 с.
6. Приповідки або українська народна філософія / Зібрав та видав В. С. Плав'юк. — Едмонтон, 1946 — 423 с.
7. Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка. У 3-х томах. — Т. 3. — Хар. держ. ун-т ім. О. М. Горького. — Харків, 1979. — 689 с.
8. Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В.М. Білоноженко та ін. — К.: Наук. думка, 2003. — 1104 с.
9. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу. — Луганськ: Альма-матер, 2002. — 263 с.
10. Українські міфи, демонологія, легенди: Збірник / Упоряд. М. К. Дмитренко. — К.: Муз. Україна, 1992. — 141 с.
11. Українські народні прислів'я та приказки / Упоряд. В. Бобкова, Ф. Лавров, М. Ліждвой, Г. Сухобрус, Ф. Ткаченко. — К.: Вид-во АН УРСР, 1955 — 460 с.
12. Українські приказки, прислів'я і таке інше: Зб. О. В. Марковича і других / Спорудив М. Номис. — Спб., 1864. — 304 с.
13. Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток / Упоряд. М. М. Пазяк. — К.: Наук. думка, 2001. — 392 с.
14. Українські прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упоряд. Й. Багмут, В. Бобкова, А. Багмут. — К.: Держлітвидав, 1963. — 382 с.
15. Юрченко О. С., Івченко А. О. Словник стійких народних порівнянь. — Харків: Основа, 1993. — 176 с.

**Juliya LEBEDENKO**

**Explication of Personal Characteristics in the Ukrainian Phraseology (Based on Phraseological Units with the Component *xama*).**

The article is devoted to personal characteristics in the Ukrainian phraseological units with component *xama*. The author defines bad personal characteristics (about 70 %), such as: irresponsibility, impudence, disrespect to others, malice, drunkenness. Also the author defines good personal characteristics (more than 30 %), such as: generosity, hospitality, decency, mercy, etc. Such disproportion is stipulated for educational aim of phraseology. This investigation is based on cognitive and onomasyological base of phraseological units with the component *xama*.

## Джерела української фразеології крізь призму мови художнього перекладу (зі спостережень над ідіостилем Миколи Лукаша)

У працях Л. Г. Скрипник — монографії «Фразеологія української мови» (1971), розділі «Фразеологія» з академічного курсу «Сучасна українська літературна мова» (1973) та ін. — досить детально проаналізовано генезу фразеологічного складу української мови, подано історію окремих фразеологізмів. Дослідниця розрізняє три генетичні групи фразеологічних одиниць (далі — ФО): питома українські фразеологізми, запозичені ФО та фразеологічні кальки і напівкальки [7: 149–191]. Питання формування фразеологічного фонду літературної мови з погляду його взаємодії з ФО багатьох різновидів національної мови не були в центрі уваги Л. Г. Скрипник. У працях інших мовознавців спостерігаємо тенденцію до розширення досліджень у царині формування фразеологічного фонду літературної мови. Скажімо, М. А. Жовтобрюх у відомому «Курсі сучасної української літературної мови» (1972) розглядає проблематику походження фраземіки досить побіжно [2: 75–77], виклад А. П. Грищенка [1: 234–237] в ґрунтовному вишівському підручнику «Сучасна українська літературна мова» (1997) також не можна назвати детальним. У посібнику «Українська фразеологія» В. Д. Ужченка та Л. Г. Авксентьєва (1990) частина, присвячена формуванню фразеологічного фонду, також не вирізняється докладністю подання відповідного матеріалу. І тільки в посібнику В. Д. Ужченка та Д. В. Ужченка «Фразеологія сучасної української мови» (2007) формування української фразеології висвітлено в кількох великих структурних підрозділах [9; 10; 11].

У науковій літературі не вдалося виявити розгляду фразеології перекладного твору як окремого джерела формування фразеологічного фонду сучасної української літературної мови. Принаймні таке розуміння, якщо воно й наявне в розвідках, не має чітко виражених меж і критеріїв, а застосовуване загалом у парадигмі вивчення мови художньої літератури. Проте для конструювання історії деяких літературних мов використання згаданого підходу цілком виправдане, оскільки переклади ставали не тільки каталізаторами творчих процесів у мовах-реципієнтах, а й відігравали роль постійного запасу поповнення арсена-

лу різноманітних виражальних засобів певних ідіомів. Наприклад, відомо, що становлення старослов'янської мови на початковому етапі цілковито залежало від процесів перекладу з грецьких оригіналів релігійних текстів, які, до певної міри, входять до континууму художньої літератури. Аналогічний культурний сценарій розгорнувся й під час становлення давньовірменської мови — грабару. Роль перекладів в історії вірменського народу настільки важлива, що це навіть знайшло своє інформаційне закріплення в сакральному просторі: у Вірменській апостольській церкві щороку врочисто святкують пам'ять *собору святих перекладачів*. Такими у вірменській традиції визнано святого Григорія Просвітителя, святого Месропа Маштоца (творця вірменської абетки) та ін. [5]. Натомість у церковнослов'янській традиції, а також подальших національних практиках, що постали на її ґрунті, святі Кирило й Мефодій відомі як *учителі словенския* (укр. *святі Кирило (Кирил) і Мефодій (Методій), учителі слов'янські*; рос. *святые Кирилл и Мефодий, учителя словенские*; біл. *Кірыл (Кірыла) і Мятод (Мяфодзій), настаўнікі славянскія (настаўнікі славянаў)*; серб. *свети Ћирило и Методије* (найчастіше в церковній та світській літературі без означення або з додаванням словосполучення *просветители Словена (просветители и апостоли Словена)*, хоч у сербськомовних житіях виявлене й поєднання імен зі субстантивом *учитель* («Живот и доживљаји и подвизи светог оца нашег Константина Философа, првог наставника и учителя словенског народа») тощо). Як бачимо, навіть у конструюванні культурного простору фокус змістового навантаження типологічно однієї події може істотно різнитися: від перекладу (*святі перекладачі*) — до навчання (*учителі слов'янські*). Цей ескіз підкреслює, що важливо не тільки від часу до часу наголошувати на важливості художнього перекладу в культурному житті народу, а й формувати певні загальнонаціональні промовисті образи перекладачів, без яких культурний простір не міг би обійтися.

На думку Р. П. Зорівчак, у нашій новітній історії художній переклад відіграв таку саму роль, як у фінській, індійській та інших культурах, що змушені були функціонувати в умовах чужинського панування. Р. Ойттінен щодо фінської ситуації зауважила: «Протягом шестисот років шведського й ста російського панування фінська культура була вдома на задвірках. Хоч народ загалом розмовляв по-фінському, його літературною мовою була шведська. У ХІХ ст. стало очевидним, що фіни досягнуть цивілізованого статусу лише тоді, коли фінська мова стане мовою літератури й торгівлі. Почали з перекладу книжок для дітей, і перекладна дитяча література започаткувала національну літературу» [цит. за: 3: 224]. Існує твердження, що українська література «розвивалася в річищі загальноєвропейського літературного процесу, ... в цьому величезна

заслуга художнього перекладу» [3: 224]. «Художній переклад — месником — постає на повен зріст як своєрідна адекватна компенсація трагічно руйнованої у своєму історичному розвитку оригінальної української літератури. Так перекладацтво набуло несподівано політичного значення, опинилося на передньому краї у боротьбі за українську культуру. Це була вкрай унікальна ситуація, коли перекладали, щоб рятувати мову й будувати з етнічної маси націю. То була величезна і благородна праця», — зазначає Р. П. Зорівчак [3: 231]. Справедливість її слів також підтверджують інші дослідники, які переконані, що український переклад XIX–XX ст. «виконував не тільки інформаційну функцію..., а передусім — функцію націєтворчу» [8: 9].

Якщо погодитися зі щойно наведеними аргументами, то мову художнього перекладу в історії українського ідіому варто розглядати як окреме джерело розвитку. З огляду на це виникає й досить складне та багатомірне завдання повному підійти до укладання наших тлумачних словників, зокрема фразеологічних, а також здійснити коригування у відповідних вишівських посібниках (це можна зробити досить оперативно), адже створення сучасного академічного курсу історії української літературної мови тільки задеклароване. Нині ж складається враження, що перекладознавство, сформоване в окрему галузь у другій половині XX ст., та історія літературної мови розвиваються рівнобіжно, не вельми часто перетинаючись у синтетичних наукових розвідках.

Художній переклад виконує подвійну функцію, об'єднану в синкретичному симбіозі: передає зміст оригінального твору засобами мови перекладу й творить перекладний текст як окрему національно-мовну вартість. І через це його варто оцінювати як з позицій адекватності передання оригіналу, так і з погляду побудови перекладного тексту безвідносно до першоджерела. («*Мова перекладних творів повинна бути українською*», — зауважував М. Лукаш, критикуючи на Республіканській нараді 1956 р. «перекладацький жаргон» [4: 227]). У добробку Л. Г. Скрипник питання впливу мови перекладу на літературний стандарт чітко не оформлене, але не можна сказати, що воно проігнороване, бо дослідниця використовує набутки українських перекладачів як джерела для ілюстрацій. Скажімо, розглядаючи зворот *дати пам'ятного (пам'яткового) прочухана*, дослідниця зауважує, що ця одиниця відома в літературному вжитку, зокрема в Лукашевому перекладі «Декамерона» Дж. Боккаччо: «*Отсе ж я й вирішив дати тобі пам'яткового, щоб знала, як знуцатися з мудрого*» [7: 158]. Як бачимо, дослідниця не проводить розмежування мови власне перекладу та мови художньої літератури в ролі джерел фразеологічного фонду. Великою мірою такий підхід виправданий, адже, на перший погляд, засоби художнього перекладу не мусять вирізнятися чимось особливим від арсеналу мови художньої

літератури. Разом з тим мова художнього перекладу — це завжди експеримент, покликаний конструювати зміст, стиль та інтерконтекстуальні зв'язки чужомовного оригіналу. До такого ж наближення завжди має бути й особлива увага. На окреме дослідження заслуговує питання, яким чином можна визначити основу ідіостилу самого перекладача, адже в такому випадку вдалося б побудувати важливі паралелі між перекладом та оригінальною українською літературою сучасників і попередників Майстра. Це дасть змогу побачити формування мовних смаків перекладача на тлі його доби (і як рецепцію, і як конфронтацію до її панівних тенденцій мовного розвитку).

Аналогічним чином розв'язали питання й під час укладання Словника української мови (1970–1980) (далі — СУМ), Фразеологічного словника української мови (1993) (далі — ФСУМ) та Словника фразеологізмів української мови (2003) (далі — СФУМ). Скажімо, у СУМі джерелами визнано 24 твори перекладної художньої й публіцистичної літератури [СУМ, I: XXII, XXV; СУМ, XI: [4] ], у ФСУМі такими названо 16 перекладних творів [ФСУМ: 10], а у СФУМі — 12 (?) [СФУМ: 18]. Щоправда, з передмови СФУМу не можна достеменно довідатися про справжню кількість використаних перекладних джерел, адже укладачі не подали розшифрування назв цих творів, обмежившись тільки констатацією, що використано ілюстрацію з перекладу, як-от: *«переклад Бориса Тена», «переклад М. Лукаша», «переклад М. Лукаша і В. Мисика»* та ін. У деяких випадках у цьому словнику ми не можемо навіть визначити, кому належить перекладний текст, адже, напр., певні цитати-ілюстрації паспортизовані як *«переклад за ред. М. Рильського»* [СФУМ: 18]. Такий підхід знецінює евристичну вартість перекладного твору, неначе підкреслює його вторинність, а мовний портрет перекладача за цих умов у загальній системі лексикографічного кодексу опиняється поза шкалою зацікавлення.

У СУМі в ролі джерел використано кілька знакових Лукашевих перекладних текстів, зокрема його переклади «Декамерона», «Фауста» та поезій Р. Бернса. Щоправда, наскільки повно враховані мовні засоби М. Лукаша, за якими критеріями їх відбирали, ще треба докладно з'ясувати. За спостереженням О. Т. Федунівич-Швед, тільки в перших трьох томах СУМу (вийшли друком упродовж 1970–1972 рр.) наявні ілюстрації з Лукашевих перекладів. 1973 р. М. Лукаша позбавили членства в Спілці письменників України. «В четвертому томі Словника, що з'явився того ж таки 1973 р., а також в усіх наступних томах ілюстративних контекстів із його перекладів уже немає. Можна з цілковитою певністю припускати, що виключення М. Лукаша зі Спілки письменників, а також критичні статті щодо мови тогочасних перекладів спричинили й вилучення мовних надбань перекладача зі Словника української мови», — твердить



дослідниця [12: 37]. О. Т. Федуневич-Швед доводить, що в перших трьох томах міститься 135 слів, проілюстрованих цитатами з перекладів М. Лукаша [12: 37–38].

Серед цих реєстрових статей нам удалося виявити тільки дві ФО, ілюстрацією до яких стали цитати з Лукашевих перекладів. Ідеться про фразеологізми: **вийти в люди** (разом з ілюстрацією з творів Т. Шевченка) (*Будем знов чумакувати, Поки вийдем в люде* (Шевч., II, 1953, 52); *Побував він [Джаннотто] потім у багатьох країнах, та ніде йому не щастило в люди вийти* (Боккаччо, Декамерон, перекл. Лукаша, 1964, 122) [СУМ, I: 532–533]) та **бути на божій (останній) дорозі** (разом з ілюстрацією з творів Г. Квітки-Основ'яненка) (*Позвав [Наум] панотця, той аж здивувався, що така здорова дівка у три дні, як занедужала, а вже й на божій дорозі* (Кв.-Осн., II, 1956, 84); *Бувши на останній дорозі і не маючи жодного.. приятеля, котрому довіряв би більше, ніж Джакомінові, приручив йому дівчинку свою, ..років десяти* (Боккаччо, Декамерон, перекл. Лукаша, 1964, 326) [СУМ, II: 378]. Проте в трьох перших томах СУМу серед ілюстрацій з Лукашевих текстів до реєстрових одиниць-лексем знаходимо 36 ФО. Іншими словами, з творчого доробку М. Лукаша укладачі залучили до лексикографічного опису меншу кількість ФО, ніж можна виявити серед ілюстраційного матеріалу.

Навіть побіжне порівняння реєстрових одиниць-фразеологізмів перших трьох томів СУМу та словника «Фразеологія перекладів Миколи Лукаша» (далі — ФПМЛ) свідчить, що до загальнономовного словника (а отже, до літературної мови або до її «потенційного запасу» не потрапило багато ФО, використовуваних в ідіостилі М. Лукаша). Скажімо, ФПМЛ подає такі звороти: **безголов'я спало**: (*Недарма ж то, Санчо, кажуть люди: «Не чекай дяки од репаного мугиряки». Якби я був тобі повірив і послухався тебе, то не спало б на нас таке безголов'я* (Сервантес, с. 131) [ФПМЛ: 16]); **ускочити в біду**: (*Щоб же нам по нехоті чи по недбалості своїй та не вскочити в біду, якої при бажанні можна було б так чи сяк уникнути, думка в мене така (не знаю, чи ви на те пристанете), що треба нам, як єсть, відсіль тікати* (Боккаччо: 38) [ФПМЛ: 18]); **дістати в боки**: (*Через вашу [, лікарю,] зраду ми такого минулої ночі в боки дістали, що тими ударами осла до Рима догнати можна, і мало вас не вигнали з того товариства, куди ми хотіли вас увести* (Боккаччо, с. 493) [ФПМЛ: 19–20]). Розглянуті одиниці активно функціонують в ідіостилі перекладача, але всіх їх немає в СУМі.

Упродовж останніх двох десятиліть вивчення творчості М. Лукаша помітно активізувалося, про що свідчать численні статті та кілька захищених перекладо-

знавчих дисертацій. Проте перед мовознавцями постає ще багато нерозв'язаних проблем у цій галузі, адже, як бачимо, і в теоретичній, і в практичній площинах перекладознавства, фразеографії, лексикографії та історії літературної мови ще треба зробити дуже багато. Передусім треба докласти відповідних зусиль, щоб Лукашева спадщина була повною мірою залучена до фразеографічних і лексикографічних кодексів, які забезпечать їй повноцінне функціонування в межах національного культурного простору.

### Література

1. Грищенко А. П. Джерела фразеології // Сучасна українська літературна мова: підруч. [для студ. філол. спец. вищ. навч. закл.] / За ред. А. П. Грищенка. — [2-ге вид., перероб. і допов.]. — К.: Вища школа, 1997. — С. 234–237.
2. Жовтобрюх М. А. Джерела української фразеології // Курс сучасної української літературної мови : підруч. [для філол. фак-тів пед. ін-тів]. — К.: Вища школа, 1972. — С. 75–77.
3. Зорівчак Р. Боліти бодем слова нашого... — Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2005. — 296 с. (Львівський національний університет імені Івана Франка).
4. Лукаш М. Прогресивна західноєвропейська література в перекладах на українську мову // Микола Лукаш: Моцарт українського перекладу: Біографічно-бібліографічний та мистецький нарис / Черноватий Л. М., Карабан В. І., Черняков Б. І. та ін.. — Вінниця : Нова книга, 2009. — С. 190–232.
5. Петросян Е. Армянская апостольская святая церковь [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.armenianhouse.org/petrosyane/church-ru/part1.html#14>.
6. Скрипник Л. Г. Джерела української фразеології // Сучасна українська літературна мова: лексика і фразеологія / За заг. ред. акад. І. К. Білодіда. — К. : Наукова думка, 1973. — С. 396–413.
7. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. — К. : Наук. думка, 1973. — С. 149–191.
8. Стріха М. Український художній переклад : між літературою і націєтворенням. — К. : Факт — Наш час, 2006. — С. 9.
9. Ужченко В. Д. Структурно-екстралінгвістична підоснова фразеологізмів // Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови [навч. посібник]. — К.: Знання, 2007. — С. 137–156.
10. Ужченко В. Д. Формування української фразеології // Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови [навч. посібник]. — К.: Знання, 2007. — С. 157–209.

11. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Динаміка українських фразеологізмів // Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови [навч. посібник]. — К.: Знання, 2007. — С. 210–237.

12. Федаунівич-Швед О. Т. Лексика перекладів Миколи Лукаша в одинадцятитомному «Словнику української мови» // Наукові записки НаУКМА / Національний університет «Києво-Могилянська академія»; гол. ред. Моренець В. П. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — Т. 60 : Філологічні науки. — С. 36–42.

### Джерела

- СУМ** Словник української мови: в 11-ти т. / Ред. колегія: І. К. Білодід та ін. — К.: Наук. думка, 1970–1980.
- ФСУМ** Фразеологічний словник української мови / Укл. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін. — К.: Наук. думка, 1993. — 984 с.
- СФУМ** Словник фразеологізмів української мови / Укл. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін. — К.: Наук. думка, 2003. — 1104 с.
- ФПМА** Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: словник-довідник / Укл. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. — К.: Довіра, 2002. — 735 с.

### Tetyana TSYMBALYUK-SKOPNENKO

#### Sources of Ukrainian Phraseology Through the Prism of Language of Literary Translation (Observations over M. Lukash's Language)

The article examines the problem of using of language of translation as source of replenishment of phraseological Fund of the Ukrainian language. The author focuses on the need to attract material from works of M. Lukasz to the lexicographical codes of the Ukrainian language. The language of this interpreter is peculiar of wealth of vocabulary and phraseology. The use of the most of elements of this arsenal in dictionaries will contribute to a significant expansion of the Fund means of expression of the modern Ukrainian literary language. In the modern phase of development the lexicography have not developed adequate methods of attracting of extensive information from the language of literary translations to dictionaries. The solution of this question is an actual goal of the Ukrainian Philology.

## Відображення деяких семантичних процесів у фразеологічному словнику південноволинських говірок

Укладання діалектних фразеологічних словників залишається актуальним завданням, зокрема у вітчизняному мовознавстві недостатньо досліджень з фразеології південноволинських говірок української мови. Пропонована стаття — це спостереження над матеріалами до словника диференційного типу, який містить фразеологію, що не ввійшла до основного складу української мови з ряду причин: 1) не потрапила до літературних творів; 2) не українська; 3) містить вульгарні, лайливі компоненти. Для зіставлення був обраний Словник фразеологізмів української мови, укладачі В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук, Н. М. Неровня, Т. О. Федоренко (К.: Наук. думка, 2008 р., далі — СФУМ).

Зібрані автором матеріали — одиниці, які 1) не засвідчені лексико- і фразеологічними працями літературної мови: *піти за свояками* (Дубно); *піти норчка* (Вілія Остр.); *як з кобилою в болоті* (поговорив) (Вільгор Гощ.); *як у діда в торбі* (Косиківці Новоуш. Хм.); 2) відрізняються від фіксованих у нормативних працях ФО семантикою чи формальними ознаками, зокрема: а) компонентним складом: *вуж голову не встромить* (пор. СФУМ *вуж не пролізе*); *дивитися звіром* (пор. СФУМ *дивитися вовком*); *обіцяти гори-долини* (пор. СФУМ *обіцяти золоті гори*); б) формою компонентів усталених висловів: *язик чешеться* (пор. СФУМ *чесати язика*); *побити горшки* (пор. СФУМ *розбити (побити) глек (глека, горщик, горщика, макітру)*); в) семантикою: *простягати руки* — ‘бити’ (пор. СФУМ 1. ‘намагатися заволодіти чим-небудь’, 2. ‘жебракувати, просити милостиню’); *горіти в руках* — ‘псувати, ламати’ (пор. СФУМ ‘виконується, здійснюється і т. ін. успішно, швидко’).

Додаткові конотації ФО створені також шляхом фонетичних варіацій, які, на нашу думку, мають фіксувати діалектні словники. Прийнято вважати росіянізми негативним впливом російської мови. У досліджуваних говірках у складі ФО також спостерігаємо компоненти, які вимовляються на кшталт російської мови *картина Репіна «Пріплілі», багатенький Буратіно, Бобік здох* тощо. Звинувачувати мешканців сіл південної Рівненщини у незнанні української мови —

нонсенс. У районних центрах українська мова, безумовно, пріоритетна, російська — znana. Пародіюють не тільки офіційну вимову, а й просторічну російську вимову: *пальці всяром* (Вілія Остр.), *доїсти до нету* (Вілія Остр.). Трапляються усталені сполуки з польською вимовою: поруч із *і ні туди і ні сюди* є *ні тенди ні сенди* (Острог), де мовці зумисне зберігають сполуку [ен] на місці польського носового [е]. Загальновідомий фразеологізм *як церковна миша* із значенням ‘дуже бідний’ на досліджуваній території засвідчуємо у варіантах *як сусідська миша* (Почіпки Остр.) і *як костельна миша* (Радивилів). Тут розвинено уявлення про те, що в сусідів гірше, ніж у себе. Отже, *костельна* вимовляється по-польськи з м’яким [т’]. Так само вимовляється *холера ясна* (Бугрин Гош.) тощо. В усталеному вислові *до вибору і до кольору* (Повча Дубрина) наголошування компонентів, так як у польській мові. У деяких випадках цій самій меті слугує проривний [г]. Також у південноволинських говірках зафіксовано певне зіставлення своєї вимови з особливостями вимови поліщуків, наприклад, *артист погорелого театру*. Зібраний матеріал дає приклади трансформації єврейських ФО: *мишигін гольц* (Залісся Полон. Хм.), *як Мишигін* (Косиківці Новоуш. Хм.), *тьотушка мишигана* (Олексин Рівн.). У деяких ФО збережено старослов’янську вимову: *на веки вєчні, амінь; святая тройца* (Вілія Остр.). Отже, російська вимова окремих компонентів ФО, як і польська, старослов’янська, єврейська, є джерелом додаткової конотації і має характер пародіювання вимови когось недотепного або несимпатичного, зарозумілого, не такого, як усі. На нашу думку, це не нехтування своєю мовою, а виявлення обізнаності на побутовому рівні з мовленням меншин, які проживають поруч із українцями. У контексті з’являється додаткове конотативне значення — ‘як сказали б поляки (росіяни, євреї) з цього приводу’. Отже, з вищеназваних міркувань вважаємо за потрібне в діалектному словнику фіксувати конотативні фонетичні варіанти.

У вітчизняному мовознавстві останніх десятиліть діалектна фразеологія стала об’єктом вивчення багатьох дослідників. Створені оригінальні фразеологічні словники, описано діалектну фразеологію окремих мовних регіонів, зафіксовано відмінності говіркових ФО. Наявні дослідження продемонстрували, що варіювання фразеології в ареальній проекції можна простежити на кількох рівнях: семантичному, фонетичному, морфологічному, синтаксичному, лексичному. Але релевантною для фразеологічного рівня є лише лексична варіантність, яка і є головним об’єктом аналізу структурно-семантичного моделювання [1: 3]. Проблематику такого дослідження докладно проаналізував В. Мокієнко, який дійшов висновку, що фразеоглосу треба описувати як структурно-семан-

тичну модель. Особливе значення має ретельний опис різноманітних лексичних варіантів фразеологічних одиниць [2: 40].

Ареальна характеристика фразеологічних говірок Південної Волині в синхронії демонструє різного характеру варіантність, як-от:

– заміна одного з компонентів словом-синонімом: *грюкати* (*грюкнути, гримнути, брязнути*) *дверима*;

– заміна словом одного предметного ряду: *на індійську (китайську) Паску; Америку (Москву) побачити; діставати з рукава (з-під поли), кіт не качався (валявся); напихати мацька (воло)*;

– заміна одного з компонентів словом-антонімом: *як прив'язаний (спущений) собака*;

– заміна відповідником, що має іншу конотацію: *вигнати як паршивого (сирливого) кота; на соплях (на волосинці) висіти*;

– розширення і звуження числа компонентів: *плести дуба з гіляками — плести смаленого дуба*.

Привертає увагу варіантність ФО із компонентами-паронімами. Це явище є частотним в говірковій фразеології, проте досі не вивченим. Заміна компонента фразеологізму паронімом зумовлена такими факторами:

– бажанням мовців усунути незрозуміле слово, оновити внутрішню форму ФО, зробити її прозорою, зрештою, вмотивувати фразеологізм;

– метою зняти не відповідну до ситуації мовлення експресію вислову або навпаки посилити її, оскільки загальновідома форма вже не видається цікавою;

– заміною лайливого або вульгарного слова загальноприйнятим відповідником, проте таким, який би асоціювався із заміненним.

Відомо, що кожна мова перебуває у стані безперервних змін. Компоненти ФО непрозорої етимології замінюються на близькі за звучанням, проте співвідносні із загальноновживаними лексемами. До усталеного вислову (*високий*) як *драбинчак* є варіант (*високий*) як *драбиняк*. Обидва слова *драбиняк* і *драбинчак* вмотивовані іменником *драбина*. Проте, якщо *драбинчак* пояснюють як 'дуже висока драбина', то *драбиняк* — 'спеціальний віз для сіна, такий, що має ребристи боковини'.

*Полькин характері і польський характер* зі значенням 'хтось нестриманий, дратівливий' — варіанти ФО, у яких компоненти *польський* і *полькин* — пароніми. Проте *поляк* є скороченою формою із польського *połjanin*, первісно — 'житель полів', давньої польської племінної назви, що зводиться до праслов'янського *polje*. *Поліна* ж з латинського *Paulina* (~ *Pauline*); інше тлумачення споріднених варіантів імені Аполлінарія пояснює «Словник українських імен» І. І. Трійняка.

Південна Рівненщина — місце, де компактно проживають переселенці з Польщі. Тому в Дубенському районі в с. Повча є усталений вислів *шлях би тебе трафив*, у Гаях Лев'ятинських Радивилівського району — *щоб шлях тебе трапив*, у говірках Кременецького району — *шляк би тебе трафив* — прокльон. Компоненти *шляк* і *шлях* близькі за звучанням, *шлях* — ‘дорога’ не вмотивовує значення фразеологізму, бо не називає щось фатально небезпечне. На запитання, що означає *шляк*, носії говірок Кременецького району відповіли ‘чорт’. Очевидно, *шляк* — це запозичення з німецької зі значенням ‘удар’. Заміна незрозумілого *шляк* на *шлях* у складі усталеної сполуки є комфортнішим для мовців, зберігає загальне значення — ‘велика небезпека’.

Фразеологізм *дати пьори* в говірках південної Рівненщини відомий у варіантах: *дати пьорки*, *дати пьори*, *дати тьорки* і означає ‘висварити’, ‘допекти’ (Острог, Повча Дуб. ), у деяких, зокрема в говірці с. Вільгір Гоцанського району, — ‘тікати’. Мовці не можуть пояснити значення компонентів *пьори*, *пьорки*. Гіпотетично пов’язують їх зі словом *перо* (пор. *аж пір’я летить* або *як півні чубляться*, *ні пуху ні пера* тощо). У розмовній мові є слово *перти* зі значенням ‘іти’, ‘тікати’, проте тут найвірогідніше маємо розвиток семантики фразеологізму за схемою *причина — наслідок*: ‘висварити’ — ‘допекти’ — ‘змусити’. Молодь уживає усталений вислів *дати тьорки*, мотивуючи його механічною обробкою чогось (пор. *знімати стружку*).

Узуальна конотація фразеологічних одиниць усталилася в мові, є загальнозрозумілою і загальноновживаною, вона стала нормою, зокрема і в живому мовленні. За моделлю узуальної конотації виникає оказіональна конотація, якщо вона вдала і вчасна, то закріплюється в мові. Цій меті не обов’язково слугують пароніми, найчастіше — співвідносні слова, іноді — навіть антоніми. Заміна компонента ФО експресивнішим відповідником загалом властива говірковій фразеології. Спостерігається прагнення своєрідно розважитися, добираючи цікаві порівняння, дошкульні вислови. Зокрема, у досліджуваних говірках побутує усталений вислів *сидіти камінцем* (*каменем*) про рослину, яка погано росте, не цвіте тощо. Носії говірки с. Вілія Острозького району на Рівненщині, сміючись, повідомили, що вони кажуть *сидить капцем*.

До цієї ж категорії можна зарахувати жартівливі способи розшифрувати абрєвіатури: *ОБС — одна баба сказала*— виникають такі конотації на зумисних зміщеннях традиційної дистрибуції нових одиниць.

У діалектній мові є чимало ФО з лайливими і вульгарними компонентами. В усталених сполуках вони часто виступають у ролі додатків чи обставин, через що їх можна принагідно усунути. Своєрідна розвага мовців — заміняти такий компонент паронімом (*як до неба рачки* — ‘далеко’ (Торговиця Млин.);

*труситься як жид на купині* — ‘жаліти щось дати’ (Бугрин Гощ.); *під покосом сіно носом* — ‘нікуди не поїхати’ (Мала Мошаниця Здолб.); *як два пальці об асфальт* — ‘легко, заввиграшки’ (Пашева Демид.). Субститут — паронім, покликакий викликати асоціацію із лайливим словом.

Відчутні суттєві семантичні зрушення ФО в сусідніх говірках, через що вважаємо за потрібне охарактеризувати виявлені шляхи розвитку значень.

1. Переосмислення обрядових фразеологізмів. Зокрема весільні звичаї, означені усталеними сполуками: *рушники засилати, спекти коровай*. У риторичному запитанні, зверненому до примхливої неблаганної людини, обрядові фразеологізми набувають значення чогось безглузлого, а отже, — ‘не знати, як вблагати, випросити щось’. В обряді — це вияв пошани, поза обрядом — глум. Вислови релігійного походження переосмислюють у побутовому аспекті: *на віки вічні амінь; чудо в пір'ях; святая тройца* тощо. Ці сполуки із високого конфесійного стилю потрапили в розмовну мову і, відповідно, змінили конотацію. На відміну від першоджерела, ідеться не про святість, а про гріховність людську. Подібного переосмислення зазнають усталені сполуки із компонентами-запозиченнями (*фунт ізюму*).

2. Найчастотнішою є зміна семантики ФО за схемою *причина — наслідок*. Такі модифікації значення можуть виступати в говірці одночасно або диференційовано в просторі: ‘дурний’ — ‘сказав нерозумне’ (*з дуба вправ*); ‘висварити’ — ‘допекти’ (*вивернути кожуха*); ‘нерозумний’ — ‘ширий, занадто відвертий’ (*як двері*); ‘хворий’ — ‘бідний’ (*тонко прясти*) і т. ін. Розвиток семантики за цією схемою може призвести до утворення протилежного значення: ‘прокльон за злі вчинки’ — ‘прохання допомогти зробити щось добре’ (*рука не відсохне*); ‘багато’ — ‘мало’ (*хоч грім бий*).

3. Причиною диференціації значень може виступати різний рівень абстракції усталеної сполуки: *робити з козла барабана* — ‘робити щось неякісне’ і ‘обманювати когось’; *мати товсту шкіру* — ‘не відчувати холоду’ і ‘не відчувати чийхось емоцій, переживань’; *як скло* — ‘чистий’ і ‘тверезий (морально чистий)’; *лапу смоктати* — ‘бути голодним’ і ‘залишитися без зиску’. Трапляються сполуки-евфемізми (з прямим значенням слів-компонентів) і метафори на основі цієї ж сполуки, наприклад, *черви їдять* — ‘бути мертвим’ і ‘заздрити’.

4. Про звуження значення ФО можна говорити лише з певною мірою вірогідності, оскільки для певності потрібні діахронні дослідження, наприклад, *тримати свічку* — ‘бути свідком’ і ‘бути свідком подружньої зради’.

5. Вказівка на подібні жести, що лежать в основі фразеологізму, може мати різне значення: *протягати руки* - ‘бити’, ‘красти’, ‘просити’.



6. Суміжні, взаємопов'язані у свідомості людській поняття виступають різними значеннями фразеологізму: *тріпати нерви* — ‘дратуватися’, ‘хвилюватися, непокоїтися’; *як часи* — ‘в один і той самий час’ і ‘без запізнь’.

7. Мовці спостерігають різні аспекти ситуації, засвідченої усталеною сполукою: *в бумажці (папірці) завертати (завивати)* — ‘приховувати’ і ‘просто’.

8. Явище контамінації ФО на основі спільних компонентів: *наступати на хвіст* — ‘дошкуляти’ і, за аналогією до *наступати на п'яти*, — ‘наздоганяти’.

Народна фразеологія якнайкраще дає уявлення про самих носіїв говірок, оскільки відбувається переназивання явищ реальної дійсності, розкриття їхньої сутності, оцінка через порівняння. Багатий арсенал усталених формул мовець переймає разом із конотаціями — особливістю сприйняття навколишньої дійсності, — через них переймає, передусім, тонкощі людських взаємин. Зокрема, усталена сполука *добрий хазяїн і собаки не вижене* вживається на означення поганої погоди — дощової і холодної. Проте в самому вислові закладена інформація про те, що людина повинна потурбуватися і про собаку — охоронця свого майна. Саме таку людину називають *добрим хазяїном*.

Диференційований словник не може дати повної уяви про мовну картину світу південних волинян: більша частина усталених сполук увійшла до загальної скарбниці — літературної мови. Проте залишилося ще багато незафіксованого, настільки буденного і звичайного. Усе це штрихи до мовленнєвого, психологічного, емоційного, культурного портрету. Смуга південноволинських говірок простяглася від польського кордону на схід до річки Рось, охоплюючи південні райони Волинської, Рівненської, Житомирської областей, та північні Львівської, Тернопільської, Хмельницької, Вінницької. Тому створення словника диференційованого типу пов'язане зі значними труднощами, проте найважливіше в цій справі для волинян — відчувати себе спільнотою, яка має індивідуальні і тільки їй притаманні риси.

### Умовні скорочення

Терн. — Тернопільська, Хм. — Хмельницька і Жит. — Житомирська області. Відсутність вказівки на область свідчить про те, що матеріал записаний у Рівненській області. Назви сіл подано повністю, районних центрів — скорочено: Демид. — Демидівський р-н; Дуб. — Дубнівський р-н.; Гощ. — Гощанський р-н; Збарацьк. — Збарацький р-н; Здолб. — Здолбунівський р-н; Корець. — Корецький р-н; Кремен. — Кременецький р-н; Млин. — Млинівський р-н; Новоуш. — Новоушицький р-н; Остр. — Острозький р-н; Полон. — Полонський р-н; Рад. — Радивілівський р-н; Рівн. — Рівненський р-н; Рокитн. — Рокитнівський р-н.

### Література

1. Івченко А. Українська народна фразеологія: ареали, етимологія. — Х.: Око, 1996. — 160 с.
2. Мокиєнко В. М. Проблемы ареального описания восточнославянской фразеологии // Сравнительно-типологические исследования славянских языков и литератур. — Л., 1983. — С. 40–53.
3. Трійняк І. І. Словник українських імен . — К.: Довіра, 2005. — 509 с.

#### **Nataliya KIRILKOVA**

#### **Reflection of Some Semantic Processes in *The Phraseological Dictionary of South Volyn Dialects***

Dialect phraseological units give possibility to observe different semantic processes. Among them it is possible to find the same phraseological units with different meanings reflected in Russian, Polish, Old Slavonic, and some other languages and used with special meanings; substitution of components by paronyms; some other transformations. The reasons and forms of such substitutions are analysed in this article. The investigation is based on South Volyn dialectal material selected by the author from *The Phraseological Dictionary*.

## Способи формування заперечних значень фразеологізмів в українській мові

Багато фразеологізмів української мови реалізують заперечне значення, яке в словниках витлумачене за допомогою спеціалізованих виразників заперечення, напр.: *згадала баба дівера «немає» потреби говорити про те, що давно минуло* [ФСУМ: 16], *дивитися крізь пальці «свідомо не звертати уваги на що-небудь недозволене»* [ФСУМ: 235].

Деякі фразеологізми містять граматичні негатори безпосередньо у своїй структурі, пор.: *нема (немає, не було б) діла* [ФСУМ: 543]; *[і] не нюхати / не понюхати пороху* [ФСУМ: 561]. Решта передає заперечне значення без морфологічних маркерів заперечення, пор.: *іти / ніти шкереберть* [ФСУМ, с. 355], *валитися з рук* [ФСУМ: 66]. Мета доповіді — проаналізувати способи формування заперечних значень у фразеологізмів другого типу. Їх дослідження важливе як для поглиблення відомостей про особливості неспеціалізованої експлікації заперечення в українській мові, так і для збагачення теорії вторинної номінації взагалі.

Заперечні значення багатьох фразеологізмів є наслідком метафоричного переосмислення певних дій та ознак. Зокрема, заперечне значення припинення чого-небудь в українській фраземіці часто зреалізоване за допомогою метафоричного перенесення *рух назовні / геть / від чогось* → *припинення певних станів чи процесів*, пор.: *викинути / викидати з голови (з пам'яті, з думки і т. ін.)* [ФСУМ: 91], *викинути (викреслити) з [свого] серця* [ФСУМ: 91], *викидати (викинути) на вулицю* [ФСУМ: 91], *викинути за борт* [ФСУМ: 90], *вивести з ладу* [ФСУМ: 82], *вилітати / вилетіти в трубу* [ФСУМ: 94], *вилетіти (вивітритися) / вилітати з голови* [ФСУМ: 93], *відійти / відходити в минуле (в історію)* [ФСУМ: 120], *валитися з рук* [ФСУМ: 66], *відійти / відходити від гріха* [ФСУМ: 120], *відійти (відступити, відсунутися і т. ін.) / відходити (відступати, відсуватися і т. ін.) на задній (другий) план* [ФСУМ: 120]). Формування заперечного значення на основі переосмислення руху назовні типове для людського мислення взагалі, позаяк його засвідчують й інші мови, пор.: рос. *выбросить (выкинуть) что-л., кого-л. из головы (из памяти)* [РАФС: 93], *выводить / вывести из строя* [РАФС: 94]; англ. *to put smth, smb*

*out of one's head (mind)* [РАФС: 94], *to put smth, smb out of action* [РАФС: 94].

Із рухом донизу, опущенням асоціюються в українській фразеології заперечні значення втрати впевненості (пор.: *опустити / опускати крила* [ФСУМ: 588], *опустити (спустити) / опускати (спускати) руки* [ФСУМ: 588]) та зазнавання поразки, (пор.: *спускати (пускатися, опускатися, сідати / спуститися (пуститися, опуститися, сісти* і т. ін.) *на дно* [ФСУМ: 855]; *летіти / полетіти в прірву* [ФСУМ: 421]. За допомогою ознаки руху донизу інтерпретують значення поразки й носії інших мов, пор.: англ. *go down the drain* «кінчитися нічим, провалитися, не дати наслідків» [АУФС: 414].

Семантику неадекватності, неналежної поведінки, псування чого-небудь в українських фраземах витлумачено як відхилення від прямого руху вперед, пор.: *збиватися (сходити) / збитися (зійти) на манівці* [ФСУМ: 323], *збитися з пуття* [ФСУМ: 324], *збочувати / збочити з дороги (з шляху, з стежки і т. ін.)* [ФСУМ: 324], *зійти з рівної (прямої дороги)* [ФСУМ: 334]. Ознаку відхилення використано й для характеристики нерозумної поведінки людини, пор.: *збитися з пантелику* [ФСУМ: 324], *зійти /сходити з ума (з розуму, з глузду)* [ФСУМ: 335]. Такі метафоричні перенесення ґрунтуються на типовому для слов'янських і центральноєвропейських мов асоціюванні прямого з правильним, чесним, справедливим, а кривого з неправильним, нечесним, несправедливим [5: 163]. Ознаку кривизни використовують і для образного змалювання нещирості (пор.: *кривити /покривити (скривити) душею* «бути нещирим» [ФСУМ: 396]), недовіри (*дивитися косо (криво, боком, кривим оком)* [ФСУМ: 236]).

Продуктивний тип становлять фразеологізми, у яких перешкодження адекватній діяльності людини інтерпретовано як наслідок негативного зовнішнього впливу, зокрема покриття, закриття або знерухомилення її органів, пор.: *затуманювати / затуманити голову (розум, рідше очі)* [ФСУМ: 319], *затуляти (закривати, замикати, затицати, зашивати і т. ін.) / затулити (закрити, замкнути, заткнути, зашити і т. ін.) рота (рот, уста, пельку і т.ін.)* [ФСУМ: 319], *замазувати /замазати очі* [ФСУМ: 311], *засупонити пащу (пельку, рота)* [ФСУМ: 318], *вуха позаростали* [ФСУМ: 661], *позакладало вуха* [ФСУМ: 661], *зв'язувати / зв'язати руки й (та) ноги (по руках і ногах)* [ФСУМ: 328]. Ознака знерухомилення у вираженні обмежених можливостей людини властива фразеологізмам і в інших мовах, пор. англ. *to bind (one) hand and foot (або leg)* [АУФС: 135].

Заперечне значення позбавлення певних можливостей в українській фразеології формується також на основі метафоричного вживання лексеми *зав'язати*, пор.: *зав'язало мову* [ФСУМ: 301], *зав'язати очі* [ФСУМ: 301], *зав'язати язик*

(язика, рот, рота) [ФСУМ: 301], *зав'язати дорогу* [ФСУМ: 301], *зав'язати / зав'язувати світ* (вік, віку) [ФСУМ: 301]. Закріпленню такого метафоричного перенесення, імовірно, сприяла віра давніх слов'ян в магічну силу зав'язування на шкоду кому або чому-небудь. За визначенням О. О. Потєбні, зав'язати означало «знищити» [1: 369]. Відомо, що зав'язуванням лікували певні недуги, а закрутами колосків на нивах зурочували господаря та його майно.

Заперечні значення неадекватності чи припинення чого-небудь цілком закономірно постають на основі образів зіпсованих чи зруйнованих об'єктів, пор. як *[драний (дірявий)] чобіт* [ФСУМ: 949], *голова стала дірява* [ФСУМ: 183], *каша скисла* [ФСУМ: 588] *коло розбитого корита* [ФСУМ: 390], *розбити (побити) глек* (глека, горщик, і т. ін. [ФСУМ: 743]).

Появі заперечних значень сприяють словесні комплекси — прототипи, що відображають певне фізичне обмеження доступу до когось / чогось, пор.: *закопувати (заривати) / закопати (зарити) [у землю] свій талант* (свої таланти) [ФСУМ: 308], *купувати / купити kota в мішку* [ФСУМ: 405], *під (за) трьома (сімома і т. ін., багатьма) замками* [ФСУМ: 312], *замкнутися (сховатися) / замикатися (ховатися) в [своїй] шкаралуці* (в [свою] шкаралуцу) [ФСУМ: 313]. Уникання людиною певних дій, небажання щось робити в українській фразеології передано як ховання всього суб'єкта або певних частин його тіла, пор.: *ховати голову в пісок* [ФСУМ: 928], *ховати / сховати очі* (погляд) [ФСУМ: 929], *ховатися від людського ока* (від людських очей) [ФСУМ: 929], *ховатися / сховатися в куці* (по куцах, по кутках) [ФСУМ: 929], *ховатися / сховатися за чужу спину* (за чужі спини) [ФСУМ: 929].

Актуалізація заперечного значення пов'язана і з метафоризацією ознаки *мертвий*. Зокрема, у такий спосіб наголошують на неактивності когось або чогось (*мертва* буква [ФСУМ: 62], *мертвий капітал* [ФСУМ: 364], *мертве царство* [ФСУМ: 938], *на мертвій точці* [ФСУМ: 894]), неперспективності задумів (*мертвонароджена дитина* [ФСУМ: 239]). Англійський відповідник *dead* у метафоричному вжитку також укажує на непридатність чого-небудь, пор.: *dead timber* (або *wood*) [АУФС: 264].

Формуванню заперечних значень фразеологічних одиниць сприяє метафоризація лексем *порожній, пустий, голий*, пряме значення яких уже містить сему заперечення. Метафоризація їх у складі фразеологізмів дає змогу заперечити наявність грошей (*пустий (порожній) гаманець* [ФСУМ: 168], *порожня (пуста) кишеня* (калитка) [ФСУМ: 374], розумових здібностей (*порожня (пуста) голова* [ФСУМ: 183], *пустий лоб* [ФСУМ: 443]), важливість когось або чогось (*порожнє (пuste) місце* [ФСУМ: 496]), *пустий (порожній) звук* [ФСУМ: 328]), *пусті* (марні) слова (фрази) [ФСУМ: 827]), а також деякі обставини дій,

пор: в **порожній** слід, зі сл. *прийти, прибігти* і под. «не заставши кого-небудь» [ФСУМ: 825], з **голими** (з **порожніми**, з **пустими**) *руками* «без нічого, не маючи нічого в руках» [ФСУМ: 766], на **порожньому** (**пустому**, **голому**) *місці* «не маючи бази, основи» [ФСУМ: 496]. Метафоричне перенесення **порожній** — **марний, нічого не вартий** поширене і в неслов'янських мовах (пор.: англ. *empty words* [АУФС: 303], *empty shell* [АУФС: 302], *empty pocket* [АУФС: 302]), а отже, має універсальний характер. О. В. Тищенко вважає, що негативно-оцінне забарвлення ознаки **пустий** закорінене ще в міфологічній свідомості мовців, у прелогічній картині світу [4: 432].

Типовою ознакою фразеологізмів, що співвідносяться із заперечним змістом, є використання лексем на позначення надприродних сил. Згідно з народними уявленнями, негативні міфічні істоти причетні до незрозумілих явищ та негідної поведінки людей. Зокрема, багато фразеологізмів, за допомогою яких реалізують заперечне значення незрозумілості, невідомості чого-небудь, побудовані за моделлю *назва надприродної сили + знає/відає/розбере*. Впадає в око велика кількість образів тих сил, які, за народними уявленнями українців, здатні розібратися в ситуації, пор.: *один Бог [тільки] знає (відає)* [ФСУМ: 38], *біс його розбере* [ФСУМ: 31], *чорт (гаспид, сатана) [його (тебе, їх і т. ін.)] знає (зна)* [ФСУМ: 952], *дідько (диявол) [його (тебе, їх і т. ін.)] знає* [ФСУМ: 243], *кат його (її, їх і т. ін.) [батька (голову)] знає* [ФСУМ: 365], *лихий знає* [ФСУМ: 427], *лиха година його (її, їх і т. ін.) знає* [ФСУМ: 177], *лиха (вагова вража і т. ін.) мати (матір) знає (зна)* [ФСУМ: 467], *морока [його] знає* [ФСУМ: 508]. Цікаво, що в спорідненій російській мові спектр назв вищих сил значно вужчий, пор.: *Бог знает что* [ФСРЛЯ, Т.1: 33], *черт знает что* [ФСРЛЯ, Т.2: 369]. Прикметно, що в англійській мові інформацією володіють лише світлі сили — Бог і Небо, пор.: *God* (або *goodness, Heaven, land, (the Lord) knows* [АУФС: 413]. Відносно велика кількість персоніфікованих осіб в українській фразеології, з одного боку, свідчить про зумовлену суспільно-політичними обставинами звичку українців пояснювати своє буття впливом зовнішніх, переважно негативних чинників. З іншого боку, розмаїття негативних образів можна тлумачити як вияв поетично-міфологічного світосприйняття українців, їхньої схильності до персоніфікацій та фантазування.

Заперечне значення несподіваного зникнення, смерті в українській фразеології також утілено за допомогою назв демонічних істот (пор.: *біс узяв (вхопив і т. ін.)* [ФСУМ: 31], *дідько взяв (забрав, вхопив і т. ін.)* [ФСУМ: 242]), людей з надприродними можливостями (пор.: *як відьми вкрали* [ФСУМ: 128]), персоніфікованих назв хвороб (пор.: *трясця вхопить* [ФСУМ: 901], *бенеря вхопить* [ФСУМ: 22]) та уявних уособлених виконавців характерних дій, пор.: *як (мов,*

ніби і т. н.) **хан** ухопив «безслідно зник» [ФСУМ: 919], **ханун** ухопив [ФСУМ: 921], як (мов, ніби і т. ін.) **лиз** (**лизень, лизь**) злизав [ФСУМ: 422]. Такі фразеологізми віддзеркалюють архаїчну віру людей у визначальний вплив міфологічних істот на їхнє життя.

У словесному комплексі-прототипі фразеологічних одиниць із заперечним значенням часто фігурує уособлений образ вітру. Актуалізація природних властивостей цієї руйнівної стихійної сили зручна для експлікації заперечних значень відсутності, зникнення чого-небудь (пор.: **вітер** у кишенях (у кишені) свистить (свище, гуде, гуляє, віє, ходить) [ФСУМ: 131], **вітер** у голові [грає, віє, свище, посвистує і т. ін.] [ФСУМ: 131], як (мов, ніби і т. ін.) **вітер** звів (здмухнув) [ФСУМ: 132] та марності людських зусиль (пор.: кидати слова на **вітер** [ФСУМ: 371], шукати (ловити, доганяти і т. ін) / пошукати (догнати, зловити і т. ін) **вітра** в полі [ФСУМ: 969]).

Деякі заперечні фразеологізми постали внаслідок одночасної метафоризації й метонімізації вільних словосполучень, що описують характерні дії та жести, якими українці традиційно супроводжують заперечні акти незгоди, відмови тощо, пор.: давати (підносити) / дати (піднести) [печеного] гарбуза [ФСУМ: 214], махнути рукою [ФСУМ: 479], давати / дати (скрутити) дулю [ФСУМ: 211]. Такі фразеологізми засвідчують своєрідну вербалізацію паралінгвістичних засобів вираження заперечення. Це явище зумовлене особливою дошкульністю і виразністю жестового та поведінкового заперечення.

Низку фразеологізмів утворено на основі жесту **дулі**, пор: **дуля** з маком [під ніс] [ФСУМ: 270], з'їсти **дулю** [ФСУМ: 336], взяти **дулю** [під ніс] [ФСУМ: 78], мати **дулю** [ФСУМ: 471], що цілком закономірно, позаяк у слов'янській культурі **дуля** має статус непристойного жесту, за допомогою якого передають широкий спектр емоцій, зокрема прагнуть образити й принизити того, кому її показують, «висловити категоричне неприйняття, різку відмову, змішану зі зневагою» [3: 26–27].

Формуванню заперечних значень сприяють також деякі граматичні конструкції фразеологізмів. Наприклад, поєднання імператива з модальною часткою допустовості **хоч** виявилось дуже продуктивним для вираження заперечного значення безвиході. Допущення критичних, неординарних дій свідчить про некерованість ситуації, її непідвладність людині, пор.: **хоч** плач, **хоч** скач [ФСУМ: 645], **хоч** гопки скачи [ФСУМ: 645], **хоч** вовком вий [ФСУМ: 89], **хоч** лобом (головою) в (об) стіну бийся [ФСУМ: 23], **хоч** криком кричи [ФСУМ: 349], **хоч** гвалт (караул) кричи [ФСУМ: 349], **хоч** круть, **хоч** верть [ФСУМ: 74], **хоч** з шапки вбийся [ФСУМ: 70], **хоч** [живцем (живим)] у домовину (у яму, у могилу і т. ін.) лизь [ФСУМ: 440], **хоч** на стінку лизь [ФСУМ: 440], **хоч** у петлю (у

*заиморг)* лізь [ФСУМ: 440], *хоч лягай та [й] помирай (вмирай)* [ФСУМ: 453]. Цю саму конструкцію використано й для експресивної характеристики різних ненормативних ознак — байдужості (*хоч вовк траву їж* [ФСУМ: 139]), неопступливості (*хоч землю їж* [ФСУМ: 357]), несприйнятливості (*хоч кіл (кілок, коляку, кола) на голові теши* [ФСУМ: 881], *хоч головою (лобом) об стіну товчи* [ФСУМ: 887]) і навіть несмачності (*хоч на собаку (на хвіст собаці) лий(вилий)* [ФСУМ: 423], *хоч голову мий* [ФСУМ: 486]).

На вираженні заперечення спеціалізується також бажальна конструкція із компонентами *хоч би*. За допомогою неї вказують на відсутність людей (*хоч би тобі одна жива душа* [ФСУМ: 456], *хоч би тобі лялечка* [ФСУМ: 456]) або чіюсь незворушність, пор.: *хоч би [тобі] бровою (вусом) моргнув* [ФСУМ: 505].

Дуже часто заперечне значення мають фразеологізми, що постали на основі парадоксального словесного комплексу — прототипу, пор.: *аж голому поза пазухою повно* «нічого нема» [ФСУМ: 655], *[що] на вербі груші [ростуть]* «нісенітниця» [ФСУМ: 200], *приший кобилі хвіст* «зайвий, непотрібний» [ФСУМ: 702]. Парадоксами називають незвичні думки, які не збігаються із загальноприйнятим або суперечать здоровому глузду. Вони не спростовують загальноприйняті уявлення, а лише увиразнюють певну невідповідність у, здавалося б, логічних судженнях. Саме на ці невідповідності і спрямована викривальна сила парадоксів. Тому цілком закономірно, що українські заперечні фразеологізми часто побудовані як парадокси, оскільки такі структури забезпечують особливо ефектне й експресивне заперечення. За визначенням О. О. Селіванової, «парадоксальність мовного семіозису може, по-перше, ґрунтуватися на парадоксальності мислення, по-друге, бути породженням закономірностей /аномалій символічної системи природної мови» [2: 185].

Фраземи із заперечним значенням базуються переважно на синтагматичному парадоксі, який зумовлений референційною неістинністю словесної картини, що лежить в основі фразеологізму, її суперечністю досвідним знанням сприймача. Саме невідповідність реального стану речей повідомлюваному у фразеологізмі спонукає до висновку про неможливість описаного. Таку невідповідність в українській фразеології використовують, зокрема, для увиразнення безглуздості чийогось мовлення, пор.: *[що] на вербі груші [ростуть]* [ФСУМ: 200], *сім мішків гречаної вовни [і (та) всі неповні]* [ФСУМ: 809], *сім мішків гречаної вовни та чотири копи гречки* [ФСУМ: 809]. На суперечності між змальованою у фразеологізмі картиною та законами світобудови часто ґрунтується заперечення можливості дії взагалі, пор.: *як (коли, доки, поки і т. ін.) рак свисне* [ФСУМ: 730], *як п'явка крикне* [ФСУМ: 724], *як виросте гарбуз на*



*вербі* [ФСУМ: 169], *як виростає трава на помості* [ФСУМ: 894], *як на долоні волосся виростає* [ФСУМ: 144].

Досить поширеними є заперечні фразеологізми у формі порівняльних зворотів, що вживаються в поєднанні з опорною лексемою, яка стверджує певну ознаку чи дію, тоді як порівняльний зворот заперечує її своїм змістом, пор.: *потрібен як сироті тряся* [Добр: 19], *чистий як свиня в копанці* [Добр: 77], *гарний як кожух навиворіт* [Добр: 82], *допоможе як мертвому припарки* [Добр: 18], *розуміється як вовк на зорях* [Добр: 15]. Порівняльна частина дотепно суперечить своїм змістом опорній лексемі, увиразнюючи її іронічне вживання з прямо протилежним значенням. В українській культурі цей спосіб ідіомотворення дуже продуктивний. Наприклад, у словнику постійних народних порівнянь у говірках Середнього Полісся та суміжних територій Г. М. Доброльожі деякі ознаки виражено майже послідовно через іронічне заперечення позитивної ознаки, пор.: *невродливий (гарний як із мазниці квітка, гарний як пес базарний, гарний як свиня в дощ, гарний як короста нечесана, красивий як кабан сивий, хороша як Беркова калоша, струнка й красива як копа сіна та багато ін.)* [Добр: 81–87]; *незграбний (жвавий мов нижній камінь в жорнах, жвавий як ведмідь до горобців, повертається як муха в меду, швидкий як віл у плузі, моторний як ведмідь весною та багато ін.)* [Добр: 87–89]; *чужий (наш Хома вашій кумі як троюрідна теща, рідня як заць корові брат, родич як вовк козі дядько, родина як дід бабі рідна тітка та багато ін.)* [Добр: 91–92]. Механізм іронії в українській фразеології активно використано для вторинної номінації багатьох інших заперечних значень, зокрема непотрібності, неестетичності, невезіння, нерозумності, несхожості та неприхильності.

Отже, українські фразеологізми із заперечним значенням утворені здебільшого на основі універсальних метафоричних перенесень, що свідчить про спільне образне витлумачення заперечення в різних мовах, а саме: як рух назовні, від'єднання, звернення вбік, ховання та пошкодження. Для української фраземіки типова також реалізація заперечних значень за допомогою іронії та використання образів надприродних сил.

### Література

1. Потебня А. А. Слово и миф. — М.: Правда, 1989. — 624 с.
2. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психологнітивний та етнокультурний аспекти). — К.; Черкаси : Брама, 2004. — 276 с.
3. Славянские древности: Этнолингвистический словарь: В 5 т. / РАН; Институт славяноведения и балканистики / Н. И. Толстой (отв.ред.). — Т. 1. — М. : Международные отношения 1995. — 584 с.

4. Тищенко О. В. Концептуалізація протиставлень «пусте — повне» та способи його профільовання в обрядовому тексті // На обширах культури і духовності: зб. на пошану проф. Л. Краснової (Козловської). — Дрогобич : Коло, 2004. — С. 412–436.

5. Якушкіна Е. И. Оппозиции *прямой — кривой и прямой — обратный* и их культурные коннотации // Признаковое пространство культуры. — М.: Индрик, 2002. — С. 163–183.

### Джерела

- АУФС**           Англо-український фразеологічний словник. — К. : Знання, 2006. — 1056 с.
- Добр**           Добролюба Г. М. Красне слово — як золотий ключ. — Житомир : Волинь, 2003. — 160 с.
- РАФС**           Гуревич В. В., Дозорець Ж. А. Русско-английский фразеологический словарь. — М. : Эксмо, 2005. — 653 с.
- ФСРЯЯ**       Фразеологический словарь русского литературного языка: В 2 т. / Сост. А. И. Федоров. — Новосибирск : Наука, 1995. — Т. 1. — 390 с.; Т. 2. — 396 с.
- ФСУМ**       Фразеологічний словник української мови / НАН України; Інститут української мови. — К.: Наук. думка, 1999. — Кн. 1. — 528 с.; Кн. 2. — с. 529–980.

### Myroslava BAGAN

#### Ways of Formation of Negative Meanings of Idioms in the Ukrainian Language

The research embraces the peculiarities of the idiomatic realization of negation. The structure of an idiom that does not contain morphological markers of negation, however, can realize negative meanings of absence, termination, avoidance, insufficient condition, worthlessness, passivity, and others. The types of metaphor transfers that contribute to the formation of negative meanings of idioms in the Ukrainian language are defined. The universality of the metaphorical explication of negation in different languages is proved basing on the detection of similar metaphors in other languages. Grammatical structures that specialize in expression of negative meanings in the Ukrainian phraseology are determined. It was found out that the realization of negative meanings by using irony and images of supernatural forces is typical for Ukrainian idioms.

## Слов'янські міфосвіти (укр. *відійти* у [далекі] *засвіти* та ін.) I<sup>1</sup>

Поданий у заголовку вираз ми неодноразово чули від В. В. Німчука, коли заходило про людей, що відійшли в інший світ. Історія цього фразеологізму, як, зрештою, й походження самого слова, видалися нам цікавими.

Сам вислів, за словами В. В. Німчука, уживається представниками української діаспори. Попри відсутність лексем *засвіт*, *засвіти* у значенні 'той світ' в доступних нам українських лексикографічних джерелах, конструкція *відійти* у *засвіти* доволі активно функціонує в діаспорній та новочасній українській регіональній (переважно західноукраїнській) пресі: «Альбом-альманах «Визначні постаті закордонного українства» інформуватиме про державних, політичних, громадських та релігійних діячів, науковців, мистців, винахідників, спортсменів, меценатів українського роду, імена яких занесено до пантеону видатних особистостей багатьох країн. Особливістю видання є те, що до нього увійдуть не лише ті, що *відійшли* у *засвіти*, а й нині суцї» [<http://mihrantua.narod.ru/xvila5.htm>]; «Від рук катів померли історик академік Матвій Яворський, професори Володимир Чехівський і Сергій Грушевський, академік Степан Рудницький. Того ж дня [3 листопада 1937 р. — О. І.] *відійшли* у *засвіти* інші науковці: Микола Павлушков, Василь Волков, Петро Бовсунівський ...» [<http://www.express.ua/main/2010/11/03/41148>] тощо<sup>2</sup>.

Друковані українські фразеологічні словники, на відміну від електронних, зазначений вираз поки що не фіксують. Проте й у віртуальному інформаційному просторі чи не єдиний відомий нам випадок — словникова стаття в електронному ресурсі «Словопедія», де досліджуваний вислів розглядається як си-

<sup>1</sup> Під терміном *міфосвіт* ми розуміємо не чарівний світ міфології як такої, а той простір, куди, за народними віруваннями, потрапляє душа людини в її посмертному існуванні.

<sup>2</sup> Наводимо лише два приклади вживання фразеологізму, однак подібних прикладів у мережі Інтернет кількадесят.

нонімічний до *вмерти* — сконати, кінчитися, померти, переставитися, *відійти* <в засвіти>, упокоїтися, спочити <навіки>, піти в лоно Авраамове <в Йософатову долину>, *перенестися* у Божу вічність <у *Божі засвіти*>, сплющити очі навіки, зійти <лягти> в могилу, заплющити очі, переступити на той світ, випустити <спустити> дух, пуститися духу, віддати Богові духа <душу>, простягнути ноги, дати <врізати> дуба, віддати кінці, вульг. опрягтися, гинуги, задерти <відкинути> ноги; (в бою) (по)лягти, загинути [<http://slovoopedia.org.ua/41/53394/263018.html>]. Указівка ж на діаспорний характер фразеологізму змушує нас шукати його витоки в зоні активних українсько-інослов'янських контактів, тобто в землях західних слов'ян.

Найширше в структурному та семантичному планах лексико-фразеологічний матеріал представлений у чеській мові, пор. чеськ. *zásvětí* 'загробний світ', *zásvětno* 'після смерті', а також і персоніфіковану назву самої смерті — *zásvětné ruce* 'смерть' [ČSVS, 2: 472–473]<sup>3</sup>.

Цікаво також, що в самій чеській мові фрази на зразок *vidiūmu / nimu* і т. ін. у *zásvětu* ми не знайшли, хоч аналогічні словосполучення з компонентом *svim* у чеській фразеології вживані досить широко й відображають типові для слов'ян уявлення про загробний світ: *už dal světu sbohem* (заст. говірк. *vale*); *odešel na nový svět*; *odešel do lepšího světa, opustil (zanechal) světlo světa* [ČSVS, 2: 475–476]. Так само не фіксують чеські словники й очікуваного, нібито, слова \**zásvět* (мн. \**zásvěte*).

Натомість у польській мові спостерігаємо і вислів, і слово: з ремарками *підн. книжн.* тлумачиться слово *zaświaty* у виразі *Odejść w z. <померти>*: *Odchodził w z. ich nadrożczy przyjaciel, a oni byli bezsilni* [Skorupka, 2: 783]. Сюди ж (із ремаркою *книжн.*) віднесемо й *przenieść się w zaświaty = przenieść się do wieczności, na tamten świat, do lepszego świata* 'померти', а також *głos z zaświatów*. Слово *zaświaty* тлумачиться як 'світ, заселений душами померлих, що існує поза видимим простором, загробний світ' [USJP].

За нашими даними, у польській мові *zaświaty* — слово порівняно «молоде», оскільки в 50-х–60-х рр. XIX ст. у словнику С. Лінде, — чи не найповнішому з усіх словників польської мови, — воно ще відсутнє<sup>4</sup>. Імовірно, слово й сам вираз «пішли в народ» не раніш, як у другій половині позаминулого століття. За нашими даними, слова *zaświat*, *zaświaty* з'являються в польських лексиконах у другій половині або наприкінці XIX — на початку XX століть, пор. пол. *zaświat*,

<sup>3</sup> Пор. також щодо типології затертий образний вислів рос. *костлявые руки голода*, що зараз може сприйматися хіба що іронічно.

<sup>4</sup> Важливо також, що в «*Słowniku staropolskim*» (Kraków, 1997, Т. XI, Zesh. 3 (71)) слово також не зафіксоване, що свідчить на користь його пізнього, — новочасного, — походження.

*zaświecie* ‘засвітна, позаземна країна’: «W jakibądź Z. odejdzem oboje, śćigać nas będą zgryzot niepokoję»; «Narody go (żywot wieczny) na ziemi dostąpić powinny, nim kaźden osobnik go w zaświatach dostąpi» — Зигмунт Красинський [SJP 1927, VIII: 308]. А вже у 80-х рр. XX ст. в тритомному «Словнику польської мови» фіксується (з ремаркою *книжн.*, проте без інших спільнокореневих утворень — на відміну від попередніх джерел) лише *zaświaty* ‘про релігійні уявлення: світ, що існує поза простором; загробний світ’: «Głos z zaświatów» [SJP 1985, III: 966]<sup>5</sup>.

З огляду на дещо ширший семантичний спектр чеського матеріалу (див. вище) складається враження, що пол. *zaświecie*, *zaświatny* (див. далі) — запозичення або ж лексичні проникнення з чеської мови. На наш погляд, слово *zaświaty* виглядає як народно-розмовна (літературна, літературно-розмовна? — *O.I.*) адаптація чеськ. *zásvětí* ‘душі померлих’, ‘глушина’ [SSJČ, IV: 626-627]. З іншого боку, появу утворень на зразок *zaświat(y)* могли спровокувати ті самі *zaświecie*, *zaświatny*, що маніфестують опозицію *světinný* — *za-světinný*. Відтак *zaświat* виник і від самого початку сприймався як антонімічний корелят до *świat*. Утім імовірно, що в польській мові *zaświat(y)* могло виникнути не без впливу лексики, що позначає певні природно-оптичні явища, пор. укр. діал. *засвіт* ‘світанок’ [Желех., 1: 269], слвн. *zavít* ‘спалах’, ‘світанок’ [Pleteršnik, II: 882]; чеськ. *zásvit* ‘проблиск’ [ЧПС, 2: 643], слвц. *zásvit* ‘спалах, блиск’, ‘світанок’ [SSJ, V: 531] тощо. З наведеною лексикою семантично перегукується рос. діал. *засвѣтъ* ч., *засвѣтка* ж. спосіб дії за дієсловом, *засветка*, калузык. ‘скілка, підпал’, курськ. ‘вогник, що розпалюють на чельості печі, на шестку, для підрум’янювання посаджених хлібів’ [Даль, 1: 634] ~ псл. \**zasvĕtĕ* ‘проблиск, світанок’ < псл. \**zasvĕtiti*. Отже етимологічно пол. *zaświat(y)* — лексема неоднозначна і, на відміну від ‘оптичної’ лексики, навряд чи сягає відповідної праслов’янської форми.

Той факт, що слово і вислів простежуються лише в польській та українській мовах, попри їх відсутність в мовах інших, передусім південних, слов’ян, підводить нас до висновку, що в українській мові досліджуваний матеріал — лексичні проникнення або прямі запозичення з польської. Запозиченням із польської вважаємо й ужите Уляною Кравченко слово *засвітовий*: «... у ній смуток та сила життя ... дійсність й глибина *засвітова*» [ЛК ІУМ].

Наведений вище, а також пропонований далі матеріал дає нам підстави відновлювати деякі праслов’янські форми. На тлі домінування матеріалу західнослов’янського, відновлювати праслов’янські форми з великим ступе-

<sup>5</sup> Відсутність спільнокореневої лексики в словнику може зумовлюватися: 1) обмеженим обсягом словника; 2) деактуалізацією сфери сакрального під тиском матеріалістичних, атеїстичних уявлень.

нем імовірності нам дозволяє поки що єдиний південнослов'янський факт: с.-хорв. (стар.) *zasvitnak* 'поросла лісом земля, лісок': *Da ne mozi nijedan človik sići las suha ni sirova v ložih ... najprija lože Mulč ... zasvitnak*, 1411, 1443 pp. [RHSJ, 92: 453]<sup>6</sup> < \**zasvitan*, для якого дуже обережно можна відновлювати псл. \**zavěťнькъ* < \**zavěťнь*. Проте семантика *zasvitnak* настільки своєрідна, що дозволяє говорити про його автохтонність на південнослов'янському ґрунті<sup>7</sup>, а поліформантна структура слова допускає відновлення слов'янських праформ \**zavěťнь*, \**zavěťнькъ*. Крім того, с.-хорв. (стар.) *zasvitnak* структурно й семантично протиставляється сучасному с.-хорв. *свѣтъяк* 'свічник; канделябр; люстра', 'зблиск', 'світляк, світлячок' [Ристић: 930–931] ~ \**svěťнь(ь)къ* < \**svěťнь*.

Праформу \**zavěťнь* відновлюємо на основі рос. діал. *засвѣтный* 'який перебуває в затінку, позбавлений сонячного світла': *В этой комнате свету не бывает, потому — она засветна*, що протиставляється рос. діал. *свѣтный* 'передній, світний (про частину хати)' [СРНГ, 11: 21; 32: 267], а також слвн. *svīen* 'раній' [Pleteršnik, II: 612]; *засвѣтний* 'крайсвітний або дальній, далекий, віддалений, в глушині, який перебуває у глушині' [Даль, 1: 634]; сюди ж чеськ. *zásvětní, zásvětný* книжн. 'загробний, неземний, позаземний (про зображення проявів посмертного життя)' ~ \**zásvětno, \*zásvětně, \*zásvětno, \*zásvětnost* [SSJČ, IV: 626–627], чеськ. *zásvětný* 'з. провідниця тих, хто живе на тому світі' [Kott Přispevek, II: 521], книж. *zásvětní* [SSJČ, IV: 627], п. \**zaświatny* 'який перебуває поза світом, ultramundanus': *Na co ostrzygi zaświatnego morza na brzegu nieświadomym zbierać? ex ignoto litore ultimi maris* [Linde, VI: 912]. Нам видається, що наведену цитату можна трактувати, а відповідно й перекладати, оминаючи потойбічні конотації, а саме: «Нащо збирати устриці на незнамому березі далекого моря».

Так само обережно, — фактично, лише на основі чеського матеріалу, — ми ризикнемо реконструювати псл. \**zavěťникъ*: чеськ. \**zásvětník* лайл. 'той, хто живе як у *zásvěti*, нереальний фантазер, мрійник, візіонер' [SSJČ, IV: 627]. Проте наявність низки спільнокоренових утворень та, передусім, південнослов'янського факту, певним чином уможлиблює таку реконструкцію.

<sup>6</sup> Сербохорватський факт ми схильні трактувати в дусі опозиції *світлий* — *темний*, тобто місцину, чисту від дерев, слід розглядати як світлу, а порослу лісом — як затінену, темну. Зрештою, сам ліс також можна розглядати як інший, у певному розумінні — той, — світ.

<sup>7</sup> У плані визначення праслов'янської генези слова важливий і той факт, що, попри свою семантичну своєрідність, с.-х. *zasvitnak* структурно й семантично перегукується з рос. діал. *засвѣтный*. А це вже привід говорити якщо не про спільну ізоглосу, то, принаймні, про південно-східнослов'янські лексичні збіги.

\***Zasvětyje**: чеськ. *zásvětj* ‘простір за світ(л)ом’ [Jungmann, 5: 561], *zásvěti* книж. *záhrobí 1* ‘душі тих, хто відійшов у з.’, перен. ‘глушина’ [SSJČ, IV: 626-627], словц. *zásvetie* ‘загробний світ, потойбіччя’ [SSJ, V: 531], п. *zaświecie* ‘місце за світом, яке собі може будь-хто подумки уявити’ [Linde, VI: 912] < \**za svěťmь*<sup>8-9</sup>.

Уся реконструйована лексика функціонує в колі численних слов'янських структурних та семантичних аналогій із чіткою «світловою» та просторовою семантикою: пор., напр., с.-хорв. *zásenak, zásenac* ‘затінене від сонця місце, холодок’, а також сталий вислів *bačutu nekoj u zasenak* ‘затьмарити чиюсь славу’ [Толстой: 222], ст.-рос. *засѣнье* ‘затінене, укрите від сонця місце’ [СРЯ XVIII в., 8: 86], *засѣние (-ье)* ‘місце, простір за міськими стінами’, 1320 р., *застѣнь* ‘захист, опора’, ‘тінь’ [Сл.РЯ XI-XVII вв., 5: 304-305], *застѣнь* ‘тінь’ [СРЯ XVIII в., 8: 100] тощо.

Цікаво також, що лексеми \**zasvěťmь*, \**zasvětyje* відбивають (хоча і в своєрідній формі) давню, ще індоєвропейську, типологію протиставлення, на зразок *спіишний — не-спіишний, живий — не-живий* і под., оскільки реалії, позначувані псл. \**zasvěťmь*, \**zasvětyje*, сприймалися як такі, що *не належать* до цього світу.

Водночас псл. \**zasvětyje* засвідчує давню табуїстичну модель називання негативних чи небажаних речей: для вираження поняття *той світ* у нашому випадку використовується не традиційна в інших випадках опозиція *світ(ло) — тінь*, а табуїстично видозмінена, гіпертрофована, опозиція *світ(ло) — не-*

<sup>8</sup> Щодо конфіксальних словотвірних аналогій пор., напр., \**romorъje* < \**po mor'u* : \**mor'e*, \**zagorъje* < \**za gorojъ* : \**gora* тощо [SP, I: 85]. Наведені похідні дають нам підстави реконструювати базу для них усіх форму \**zasvětyje* із загальним значенням ‘потойбічний світ’. Мотиви виникнення цього поняття наочно ілюструють: опозиція *світний — засвітний* та (певною мірою) сербсько-хорватський фразеологізм. Подібно й *той світ* міг мислитися як світ тіней, що підтверджують, приклади з давньогрецької міфології та традиційна семантика слова *світ* як ‘край’ і под., пор., напр., рос. діал. *свет* ‘країна, край’ у фольклорних висловах (тверськ.) *верхний свет* ‘наземний світ на відміну від підземного’ та *нижний свет* ‘підземний світ’ [СРНГ, 36: 254].

<sup>9</sup> На жаль, у цій розвідці ми змушені обмежитись лише чотирма наведеними реконструкціями, оскільки сумнівно (хоча й привабливо) поза південнослов'янським матеріалом виглядали б інші праформи, як, наприклад, псл. \***zasvětovъ(jь)**: чеськ. *zásvětový* ‘який існує поза світ(л)ом’ (із покликанням на пол. *zaświatowy* в словнику Лінде): *Satan krauže po zasvětových končínach* [Jungmann, 5: 562], (книж.) \**zásvětový* = (книж.) *zásvětní* [SSJČ, IV: 627], пол. *zaświatowy* ‘який перебуває поза світом, ultramundanus’ [Linde, VI: 912]. Зазначимо, що реконструкцію псл. \**zasvětov(jь)* можна приймати лише за умови, що польське слово — не пізня, зумовлена впливом аналогії, форма. Проте це дуже сумнівно.

Так само на підставі чеськ. \**zásvětský* у вислові *z hlásek* ‘голос ненародженої істоти’ [SSJČ, IV: 627] можна виключно умоглядно припускати існування псл. \***zasvětskъ(jь)**. Не виключасмо навіть, що воно, своєю чергою, мало б консервувати псл. \***zasvěť**, континуанти якого в чеській мові не збереглися. Проте, найімовірніше, \**zásvětský*, як і пол. *zaświaty, zaświatowy*, — сучасна або, принаймні, досить пізня й також зумовлена аналогією форма.

*світ(ло)*. Відтак уважаємо, що псл. \**zasvětýje* — навіть більший евфемізм, ніж традиційно вживаний вислів *той світ*.

### Джерела

- Даль**                    Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. — М.: ГИИНС, 1955. — Т. 1. — 700 с.
- Желехівський**        Желехівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар. — Львів, 1896. — Т. 1. — 598 с.
- ЛК ІУМ**                    Лексична картотека Інституту української мови Національної академії наук України.
- Ристић**                    Ристић С., Кангрга Ј. Речник српскохрватског и немачког језика. — Београд: Изд. књиж. Райковића и Ђуковића, 1928. — Део 2. — 1200 с.
- СЛ.РЯ XI-XVII вв.**     Словарь русского языка XI-XVII вв. / Гл. ред. Г. А. Богатова. — М: Наука, 1978. — Вып. 5. — 392 с.
- СРНГ**                    Словарь русских народных говоров / Под ред. Ф. П. Филина и Ф. П. Сороколетова. — Ленинград, 1976. — Вып. 11. — 364 с.
- СРЯ XVIII в.**            Словарь русского языка XVIII века / Глав. ред. Ю. Ю. Сорокин. — Санкт-Петербург: Наука, 1995. — Т. VIII. — 256 с.
- Толстой**                Сербско-хорватско-русский словарь / Сост. И. И. Толстой. — М.: ГИИНС, 1957. — 1168 с.
- ЧРС**                    Чешско-русский словарь / Под ред. А. В. Копецкого и Й. Филиппа. — М: Русский язык, 1973. — Т. II. — 864 с.
- ČSVS**                    Český slovník věcný a synonymický / Zpracoval Jiří Haller. — Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1974. — Díl. II. — 595 s.
- Jungmann**             Slownjk česko-německý Josefa Jungmanna. — W Praze, 1838. — Djl. 5. — 990 s.
- Kott Příspěvek**        Třetí příspěvek k Česko-německému Slovníku zvláště Grammaticko-Fraseologickému. Sestavil František Št. Kott. — V Praze: Nákladem české Akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1906. — 692 s.
- Linde**                    Linde S. Słownik języka polskiego. — Lwów: Nakładem Zakładu Narodowego im Ossolińskich, 1860. — Т. VI. — 1242 s.
- Pleteršnik**             Slovensko-nemaški slovar / Uredil M. Pleteršnik. — V Ljubljani, 1895. — Del. II. — 978 + VII s.
- RHSJ**                    Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika / Uredili S. Musulin i S. Pavešić. — U Zagrebu: Izd. zavod JAZU, 1975. — Sv. 92. — S. 239–480.



<b>SJP</b>	Słownik języka polskiego Jana Karłowicza, Adama Kryńskiego i Władysława Niedzwiedzkiego. — Warszawa: Wyd-wo Kasy im. Mianowskiego In-tu popierańca nauki. MCMXXVII. — 744 s.
<b>SJP 1985</b>	Słownik języka polskiego / Red. naukowy prof. dr M. Szymczak. — Warszawa: PWN, 1985. — T. III. — 1104 s.
<b>Skorupka</b>	Skorupka S. Słownik frazeologiczny języka polskiego. — Warszawa: Wiedza Powszechna, 1968. — T. 2. — 908 s.
<b>SP</b>	Słownik prasłowiański / Pod red. F. Sławskiego. — Wrocław etc., 1974. — T. I. — 487 s.
<b>SSJ</b>	Slovník slovenského jazyka / Ved. red. CSc. Dr. Štefan Peciar. — Bratislava: Izdatelstvo SAV, 1965. — D. V. — 848 s.
<b>SSJČ</b>	Slovník spisovného jazyka českého / Hlav. red. Boh. Havranka. — Praha: Academia, 1971. — D. IV. — 1011 + XX s.
<b>USJP</b>	Universalny słownik języka polskiego [USJP] a inne słowniki Wyd-wnictwa Naukowego PWN. — Warszawa, 6 VI 2001 r. Електронний СЛОВНИК.

<http://slovopedia.org.ua/41/53394/263018.html>.

<http://www.expres.ua/main/2010/11/03/41148>.

<http://www.expres.ua/main/2010/11/03/41>.

### **Oleksandr IVANENKO.**

#### **The Slavonic Myth-Worlds** (Ukr. *відійти у [далекі] засвіти*, etc.)

The article deals with the Ukrainian phraseological unit *відійти у [далекі] засвіти* used in the Diasporas' and the Ukrainian regional press. Both history and the origin of the *засвіти*-word and the mentioned expression are traced. The Ukrainian phraseological unit is qualified as the borrowing from the Polish language. In the Polish language *zaświaty*-word and the *odejść (przenieść się) w zaświaty*, etc. are the tardy formations. The Slavonic material allows to reconstruct such Proto-Slavonic forms as the \**zasvěť < \*zasvětiti; \*světъnъ(ь)kъ, \*zasvětъnъkъ < \*zasvětъnъ ~ \*světъnъ, \*zasvětъje* as well.

## Особливості лексикографічного опису синтаксичних фразеологізмів української мови

Межі фразеології на сучасному етапі розвитку мовознавчої науки суттєво розширюються. Згідно з широким підходом, до фразеології зараховують не тільки власне-фразеологізми, але й прислів'я, крилаті вислови, штампи, кліше та інші стійкі одиниці. Основними ознаками фразеологізмів у широкому розумінні А. М. Баранов та Д. О. Добровольський вважають неоднослівність, стійкість та ідіоматичність, складниками останньої виступають переінтерпретація, непрозорість та ускладнений спосіб вказівки на денотат [2: 27–30].

Особливе місце в системі мовних одиниць належить синтаксичним фразеологізмам, що перебувають на межі фразеології та синтаксису, напр.: **Оце так урожай!**.. *Якби хтось про це розповів — не повірив би, — не приховує задоволення пан Олександр, — деякі із вироцених мною гарбузів важко було зрушити з місця. Коли найбільшого з них поставили на вагу, стрілка зупинилась на 63-кілограмовій позначці [Дорофтей]; Проте, читаючи документ «Про хід виконання в області постанови Кабміну України від 19.09.2001 року № 1205 «Про затвердження Програми «Українське вугілля» та розпорядження колишнього голови облдержадміністрації Бориса Климчука від 31.12.1999 року № 827 «Про програму перспективного розвитку вугільної промисловості в області до 2010 року», так і рясніє в очах від слів «створено, спрямовано, отримано, використано, планується, проплачено...». **Ну чим не документ компартійних часів!** [Чечелюк]; — **Смійтесь, смійтесь**, — казав Мина, — **а мені не до сміху...** [Гончар: 398]. Оскільки вони становлять периферію фразеологічних одиниць, з одного боку, і речень як предикативних синтаксичних одиниць, з іншого, синтаксичні фразеологізми досить довгий час не були предметом спеціальних досліджень. Проте останнім часом на їхній своєрідності наголошують як у дослідженнях з фразеології [2: 67; 5: 298–299; 13: 341; 16: 133–135; 20], так і у працях із синтаксису [3; 4; 6; 7; 14: 217–218, 383–386 та ін.]. Варто зазначити, що при цьому лінгвісти вживають різні терміни на позначення того самого явища — «синтаксичний фразеологізм», «граматичний фразеологізм», «синтаксична ідіома», «граматична ідіома», «синтаксична фразема», «фразеологізоване речення» та ін.*

І. О. Мельчук та Л. М. Іорданська підкреслюють, що одним із параметрів класифікації фразеологізмів (у термінології цих науковців — «фразем») є тип мовної одиниці, у межах якої відбувається фразеологізація. Такими мовними одиницями, на думку дослідників, можуть бути словосполучення, словоформа й синтаксична конструкція. Відповідно до цього розмежують фраземи-слово-сполучення, морфологічні фраземи й синтаксичні фраземи [5: 301].

За визначенням І. О. Мельчука та Л. М. Іорданської, синтаксична фразема «становить поверхнево-синтаксичне дерево, у числі вузлів якого немає повнозначних лексичних вузлів (а є тільки лексемні змінні або службові слова), але яке при цьому має своє особливе означуване, має як означувальне особливу синтаксичну конструкцію й особливу просодію і виявляє специфічну поведінку, яка описується особливою синтактикою» [5: 298].

Об'єктом нашого дослідження є синтаксичні фразеологізми української мови. На сьогодні укладений реєстр нараховує 50 моделей синтаксичних фразеологізмів (без урахування їхніх варіантів), дібраних із творів українських письменників ХІХ – ХХІ ст., з преси останніх п'ятнадцяти років, а також зафіксованих у мережі Інтернет і в усному мовленні.

Мета пропонованого дослідження — виділити параметри лексикографічного опису синтаксичних фразеологізмів.

Безпосереднє укладання словникових статей спирається на теоретичні узагальнення, отримані під час аналізу зібраного фактичного матеріалу, і здійснюється з урахуванням досвіду лексикографічної репрезентації російських нефразеологізованих речень [15], англійських і російських нечленованих речень різних типів [8; 9; 12], а також синтаксичних фразеологізмів російської мови [1; 10; 11] за відсутності подібних лексикографічних проєктів в україністиці.

На наш погляд, коректний і повний лексикографічний опис синтаксичних фразеологізмів забезпечить комплексний аналіз їхніх ознак — структурних, семантичних, прагматичних і парадигматичних [17; 18; 19 та ін.]. З урахуванням цього пропонуємо структуру словникової статті створюваного Словника синтаксичних фразеологізмів української мови.

Заголовкова частина вміщує модель синтаксичного фразеологізму в загальному вигляді. Далі подається опис моделі в такій послідовності:

### **І. Структурні параметри:**

- 1) структурна схема речення;
- 2) тип речення за будовою;
- 3) частиномовний статус незмінного компонента;
- 4) варіанти структурної схеми;
- 5) можливість / неможливість уведення поширювачів;

б) членованість / нечленованість речення.

**II. Семантичні ознаки:**

- 1) семантичний тип;
- 2) типова семантика речення;
- 3) додаткові семантичні відтінки;
- 4) ступінь злитості компонентів;
- 5) наявність / відсутність лексичних обмежень на заповнення позиції змінного компонента;

б) образні моделі.

**III. Синтаксична парадигматика** — компонентний склад синтаксичної парадигми описуваної моделі речення (граматичні модифікації часу, способу, фазові, модальні та інші перетворення базової моделі речення).

**IV. Прагматичні ознаки:**

- 1) прагматична функція синтаксичного фразеологізму;
- 2) прагматичний статус мовця (тип ставлення мовця до ситуації).

**V. Семантико-парадигматичні властивості:**

1) синтаксичні синоніми — вказівка на синонімічні зв'язки моделей синтаксичних фразеологізмів з іншими фразеологізованими моделями й традиційними реченнями;

2) синтаксичні омоніми — нефразеологізовані і фразеологізовані речення, побудовані за однією структурною схемою.

Наведемо зразок укладеної словникової статті.

**Модель *Що за N<sub>1</sub> Cop<sub>f</sub>***

**I. Структурні параметри:**

- 1) структурна схема речення — *Що за N<sub>1</sub> Cop<sub>f</sub>*;
- 2) тип речення за будовою — просте;
- 3) частиномовний статус незмінного компонента — частка-фразема, за походженням — поєднання займенника і прийменника;
- 4) варіанти структурної схеми:

*Що за Adj<sub>1</sub> N<sub>1</sub> Cop<sub>f</sub>*; *Що за гарна дівчина!*

*Що за N<sub>1</sub> Cop<sub>f</sub> N<sub>1</sub>*; *Що за дівчина Наталя!*

*Що за Adj<sub>1</sub> N<sub>1</sub> Cop<sub>f</sub> N<sub>1</sub>*; *Що за гарна дівчина Наталя!*

5) можливі такі поширювачі:

а) додаток: — *Вибачайте, моя наймиліша пані, що ми потурбували вас, одірвали од господарства!* — *залепетала Зося.* — *Що за личко в вас!* *Що за щасливий кольор лиця!* [Нечуй-Левицький, т. 3: 104];

б) означення: — *Оце, бач, що зробив город,* — *указав він на Христю,* — *що за дівка була — і здорова, і красива.* *А запала у город — висмоктав все з неї,*

що можна було висмоктати, та й викинув каліку у село змерзати! [Мирний, т.2: 594];

в) обставина: — **Ой, що за чудові вигляди тут у вас і на річку, й за річку! Які скелі, які млини, яка червона вода в Росі! Диво дивне! Зовсім червона вода!** [Нечуй-Левицький, т. 2: 177];

б) членоване.

## II. Семантичні ознаки:

1) семантичний тип — оцінний;

2) типова семантика речення — негативна / позитивна оцінка мовцем предмета (явища, особи, події): *Коли вони підійшли до будиночка на Жиланській вулиці, Юрій Олександрович мимоволі засміявся.*

— **Що за халупа,** — сказав він. — Уявляю, які монстри тут мешкають! Цікава дівчина могла б добрати собі цікавішого приміщення. Ні, Львово, я зовсім перестаю вірити в її високі прикмети [Підмогильний: 605];

— Для паняночки я таку горничку прибрала, **що за чудо:** уранці сонечко приїде — поздоровкається, а ввечері, одходячи до спокою, прощається. Горничка як гніздечко: і тиха, і спокійна, і весела. З вікон усе навкруги видно, мов на долоні [Мирний, т.2: 409];

3) додаткові семантичні відтінки:

а) незгода мовця з оцінкою певного денотата іншим учасником ситуації (співрозмовником):

— Не подобаються мені такі самостійні чи самостійницькі обличчя, які не люблять визнавати чиясь волю. Ох, ці мені українські обличчя... — В голосі Киселя обізвались не тільки недобрі натяки, а й відгомін тієї страшною підозри, яку невідомо хто кайновою ниткою роками протягав у саму основу нашого життя. — Чує моя душа, що цей самостійник накликає біду і на свою, і на твою голову.

— Чому самостійник? **Що за нерозумні натяки і аналогії!?** — скипів Борисенко. — Він же, зрештою, не петлюрівець, а Герой Радянського Союзу! На ньому місяця живого нема... [Стельмах: 342];

б) обурення мовця діями співрозмовника:

— Вас послали наші одвічні вороги? Ви збиралися вчинити замах на нашого божественного фюрера?... Відповідайте, якщо хочете лишитись живими!

— **Що за дурниці!** — обурилася тітка Павлина. — Який фюрер? Який замах? [Дімаров: 27];

в) здивування, викликане описуваною ситуацією:

*Безсмертний. Хто ти, жінко добра?*

*Пауза.*

*Хто ти?*

*Жінка (тихо). Я твоя доля...*

*Безсмертний (якусь мить остовпіло дивиться на жінку, а потім посміхається). Така у мене гарна доля?*

*Жінка. Ти кращої вартий.*

*Безсмертний. Невже? Великодушна ти, як жінка.*

*Жінка. І нещаслива по-жіночі.*

*У Безсмертного падає костур. Чоловік зігнувся, а коли підвівся — жінка, як несподівано з'явилась, так само несподівано і зникла.*

*Безсмертний. Геї, доле, куди ж ти? **Що за дивина?.. Чи справді це була жінка? Чи, може, мені привиділось? Але цей голос я наче вже чув десь... От тільки де? Де? Де?!** [Стельмах: 704];*

г) недоцільність або непотрібність денотата: *Його дивував спокій, з яким вона говорила. І він почував себе перед нею хлопчаком, якого повчають. Його повчають, **що за нісенітниця!** [Підмогильний: 703];*

г) параметричне значення, нашароване на відповідне аксіологічне (позитивне або негативне) значення: *Придверниця, трохи розгублена, раз у раз зітхала й примовляла: «Пресвята діво, **що за спека, що за спека!** Прямо дихати нема чим!» [Гарсія: 300];*

4) ступінь злитості компонентів — частковий (напівфразеологізоване речення);

5) лексичні обмеження відсутні;

6) образна модель відсутня.

III. Чотиричленна парадигма: *Що за пісня! Що за пісня була! Що за пісня буде! Що за пісня була би!*

IV. Прагматичні ознаки:

1) прагматична функція — фатична: *Вона показала йому на небо.*

– *Поглянь, **що за погода!** Твоя дорога вистелена зорями. Він засміявся.*  
– *Так [Сент-Екзюпері: 101];*

2) прагматичний статус мовця:

а) мовець є спостерігачем ситуації: — *А сестри вашої жінки, — підхопила Зося, — **що за гарні дівчатка, що за милі!** Як ті пташки, все горнулись до матері [Нечуй-Левицький, т. 3: 141];*

б) рідко мовець є учасником ситуації: ***Що за люба дитина мій Карпо,** такий слухняний, такий тихий, хоч у вухо бгай. Такий він був і маленьким: оце, було, покину в колісці, піду на город, вернуся, а він лежить — ані писне [Нечуй-Левицький, т. 1: 411].*

V. Семантико-парадигматичні властивості:

1) синтаксичні синоніми: *Оце (так) подія! Яка подія! Це справжня подія!*

2) синтаксичні омоніми — нефразеологізовані питальні речення:

— *Ходи лиш у волость!* — *каже десятник здалека.*

*Чіпка ще раз глянув на десятника, подумав трохи, та тоді вже запитав:*

— *Чого?*

— *Не знаю, — одказав десятник. — Кличуть... якийсь чоловік прийшов з Дону...*

— *Що за чоловік? Навіщо я йому здався?*

— *Не скажу, — одмовив десятник. — Прийшов, щось побалакав з писарем, — мене оце й послано...*

— *Добре... прийду, — одказав Чіпка* [Мирний, т. 1: 412].

Створюваний словник покликаний компактно й доступно подати відомості про семантику, структуру, варіювання й парадигму синтаксичних фразеологізмів української мови.

Пропонований словник належить до лексикографічних праць навчального типу, він може допомогти тим, хто вивчає українську мову, оволодіти таким украй важливим національно-специфічним шаром граматики, як синтаксична фразеологія.

### Література

1. Балобанова Л. А. Семантико-прагматический потенциал синтаксических фразеологизмов и их лексикографическое представление в словаре учебного типа: дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.02 — М., 2004. — 318 с.

2. Баранов А. Н., Добровольский Д. О. Аспекты теории фразеологии / Российская акад. наук, Институт рус. яз. им. В. В. Виноградова. — М.: Знак, 2008. — 656 с.

3. Величко А. В. Синтаксическая фразеология для русских и иностранцев: Учебное пособие / МГУ им. М. В. Ломоносова. — М.: Изд-во МГУ, 1996. — 96 с.

4. Всеволодова М. В. Принципы лингвистического описания синтаксических фразеологизмов: На материале синтаксических фразеологизмов со значением оценки / М. В. Всеволодова, Ён Лим Су. — М.: МАКС Пресс, 2002. — 164 с.

5. Иорданская Л. Н., Мельчук И. А. Смысл и сочетаемость в словаре. — М.: Языки славянских культур, 2007. — 672 с.

6. Личук М. І. Ступені фразеологізації речень: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України; Інститут української мови. — К., 2001. — 16 с.

7. Личук М. І., Шинкарук В. Д. Ступені фразеологізації речень. — Чернівці: Рута, 2001. — 136 с.

8. Меликян В. Ю., Ахалкаци Е. Г. Англо-русский словарь коммуникем со значением

волеизъявления. — Ростов-на-Дону: Изда-во Ростовского ун-та, 2006. — 120 с.

9. Меликян В. Ю., Краснов В. А. Словарь коммуникем русского языка со значением «волеизъявления». — Ростов-на-Дону: ИПО РГПУ, 2005. — 97 с.

10. Меликян В. Ю., Остапенко А. И. Словарь фразеологизированных сложно-подчиненных предложений русского языка. — Ростов-на-Дону: РГПУ, 2005. — 79 с.

11. Меликян В. Ю. Словарь фразеосинтаксических схем русского языка. — Ростов-на-Дону: Ростиздат, 2000.

12. Меликян В. Ю. Эмоционально-экспрессивные обороты живой речи: Словарь. — М.: Флинта: Наука, 2001. — 239 с.

13. Мельчук И. А. Русский язык в модели «Смысла Û Текст». — М. — Вена: Школа «Языки русской культуры», 1995. — 682 с.

14. Русская грамматика: В 2-х т. — Т. 2. Синтаксис / Под ред. Н. Ю. Шведовой. — М.: Наука, 1980. — 709 с.

15. Русские глагольные предложения: Экспериментальный синтаксический словарь / Под общ. ред. А. Г. Бабенко. — М.: Флинта: Наука, 2002. — 464 с.

16. Савицкий В. М. Основы общей теории идиоматики. — М.: Гнозис, 2006. — 208 с.

17. Ситар Г. Синтаксичні фразеологізми з модальним значенням в українській мові // *Ukrainistika — minulost, přítomnost, budoucnost II. Sborník vědeckých prací.* — Brno, 2009. — S. 270–276.

18. Ситар Г. Синтаксичні фразеологізми, побудовані за моделлю *Чим не N<sub>1</sub>*, в українській мові // *Лінгвістичні студії: зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; наук. ред. А. П. Загнітко.* — Донецьк: ДонНУ, 2011. — Вип. 22. — С. 208–215.

19. Ситар Г. Теоретичні основи словника синтаксичних фразеологізмів: структура словникової статті // *Лінгвістичні студії: зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; наук. ред. А. П. Загнітко.* — Донецьк: ДонНУ, 2011. — Вип. 23. — С. 288–292.

20. Mel'čuk I. Un affixe dérivationnel et un phrasème syntaxique du russe moderne: Essai de description formelle // *Revue des études slaves.* — 1987. — Vol. 59. — P. 631–648.

### Джерела

- Гарсія**                      Гарсія Павон Франціско. Руді сестри / Переклад В'ячеслава Сахна // *Зарубіжний детектив: Романи.* — К.: Молодь, 1991. — С. 280–380.
- Гончар**                     Гончар О. Т. Твори: В 7-и т. — Т. 7: Собор. Твоя зоря. — К.: Дніпро, 1988. — 656 с.
- Дімаров**                 Дімаров А. А. Друга планета; Три грані часу: Фантастичні повісті. — К.: Школа, 2006. — 304 с.
- Дорофтей**                Дорофтей О. Гарбуз-гуллівер // *Високий замок.* —



	25.10.2007.
<b>Мирний</b>	Мирний Панас. Твори: В 2 т. — К.: Наук. думка, 1989. — Т.1. — Т. 2. — 640 с.
<b>Нечуй-Левицький</b>	Нечуй-Левицький І. С. Твори: У 2-х т. — Т. 1. — К.: Дніпро, 1977. — 517с.; Т. 2. — К.: Дніпро, 1977. — 502 с.
<b>Нечуй-Левицький, т. 3</b>	Нечуй-Левицький І. С. Вибрані твори: у 3 т. — Т. 3. — К.: Сакцент Плюс, 2008. — 352 с.
<b>Підмогильний</b>	Підмогильний В. П. Оповідання. Повість. Романи.— К.: Наук. думка, 1991.— 800 с.
<b>Сент-Екзюпері</b>	Сент-Екзюпері Антуан де. Маленький принц: Повісті / Переклад Анатолія Перепаді. — К.: Школа, 2001. — 141 с.
<b>Стельмах</b>	Стельмах М. П. Вибрані твори. — К.: Сакцент Плюс, 2005. — 736 с.
<b>Чечелюк</b>	Чечелюк П. Податковий «рай» не зняв проблем шахтарського міста // Дзеркало тижня. — 20–26.07.2002.

### **Ganna SYTAR**

#### **Features of a Lexicographic Description of Syntactic Idioms in the Ukrainian Language**

The research has been focused on selecting proper parameters for the lexicographic description of syntactic idioms in the Ukrainian language. The structure of the entry in *The Dictionary of Syntactic Idioms in the Ukrainian Language* has been proposed. It comprises five blocks: 1) structural parameters (a sentence block diagram, type of sentence by structure, part-of-speech status of the permanent component, variants of the block diagram, the ability / inability of propagators input, sentence structure); 2) semantic features (semantic type, the typical sentence semantics, additional semantic nuances, the degree components unity, presence / absence of lexical constraints on filling the position of the variable component, figured models); 3) syntactic paradigm of the sentence model; 4) pragmatic features (pragmatic function of syntactic idiom, pragmatic status of the speaker); 5) semantically-paradigmatic properties (syntactic synonyms and syntactic homonyms). A sample of the entry on example of the model *Що за N<sub>1</sub> Cop<sub>f</sub>* has been presented.

## Засади укладання словника фразем мови творів Анатолія Свидницького

Анатоль Патрикійович Свидницький — письменник-демократ, етнограф, педагог — один із талановитих представників шістдесятників XIX ст. став відомим широкому колу українських читачів лише по смерті. За життя він здійснив лише декілька публікацій у журналі «Основа», у газетах «Одесский вестник» та «Киевлянин». Це були оповідання з народного побуту та фольклорно-етнографічні нариси, написані російською мовою, але «щедро насичені українськими лексемами переважно для позначення специфічних понять українського побуту, звичаїв і вірувань українського народу» [3: 47]. Видав також методичну працю «Русская азбука», яка складалася з двох частин: «Руководство для учащихся» — перша частина та «Руководство для преподавателей» — друга.

Найвідомішим твором А. Свидницького є роман «Люборацькі», перший в історії української літератури соціально-психологічний роман, який надруковано з ініціативи І. Франка й частково під його наглядом у журналі «Зоря» лише в 1886 р. у Галичині. У передмові до видання І. Франко написав: «Анатоль Патрикійович Свидницький належить до тих талановитих, але нещасливих людей, котрих чи то життя, чи зла доля ламають і убивають в цвіті літ, не давши розвитися вповні їх талантові, не давши прикласти їм до діла ті знання, які вони в житті здобули, ані ту щирю любов, котрою душа їх горіла в найкращих хвилях життя...» [10: 5]. Зауваживши, що про автора роману «мало маємо даних», І. Франко високо оцінив його твір, назвавши «Люборацькі» однією з кращих спроб того часу. Наступне видання роману було здійснене вже київським видавництвом «Вік» у 1901 р., тобто в Україні Наддніпрянській. Під час розгляду періоду 60-х років XIX ст. творчість письменника нерідко замовчували, а його «повість «Люборацькі», як зазначає В. Русанівський, на розвиток художньо-мовного процесу 60–70-х років вплинути не могла» [4: 244].

Творчість письменника в різні часи досліджували І. Франко, О. Огоновський, С. Єфремов, М. Зеров, М. Хращевський, М. Бернштейн, В. Герасименко, М. Сиваченко, Н. Жук та ін. У різні часи відповідно до засадничих принципів певних літературознавчих напрямів та шкіл його творчість оцінювали по-різному. Од-

нак мову творів письменника майже не досліджували, «це пряме і безпосереднє завдання дослідників-мовознавців», — констатує М. Сиваченко у ґрунтовному дослідженні життєвого шляху, громадсько-політичної й літературної діяльності письменника. У монографії вчений присвятив окремий розділ мові та стилю роману, де зазначає: «Пишучи свій роман «Люборацькі», А. Свидницький орієнтувався на живу народну мову, якою розмовляло населення центру України. На мові роману водночас позначився чималий вплив південно-західного (подільського) діалекту, що було зумовлено самим життєвим матеріалом, прагненням автора надати творові місцевого подільського колориту, а героям — більшої реалістичної конкретності» [6: 288]. В. Герасименко також лише побіжно згадує, що повість «написана в основному мовою подільської говірки» [1: 114], Н. Жук зауважує, що «чимало в мові автора та дійових осіб характерних для Поділля діалектних слів» [2: 115]. Серед різноманітних мовностилістичних засобів усієї творчої палітри автора «Люборацьких», що визначають його ідіостиль, особливо виділяються фразеологічні одиниці. О. Муромцева констатує, що «найвиразнішою прикметою авторського стилю А. Свидницького є майстерне користування фразеологічним багатством народної мови» [3: 73].

Мета нашої розвідки — описати принципи кодифікації фразеологізмів, від ідіом до синтаксично сталих словосполучень, зафіксованих у творах Анатолія Свидницького.

Як відомо, перші спроби реєстраційних словників, які систематизували фразеологію української мови, належать ще до XVII — середини XIX ст. Це, зокрема, рукописна збірка Климентія Зіновієва, укладена між 1700 і 1709 рр. (вперше надрукована у 1912 році; у 1971 — видана в Києві під назвою «Вірші. Приповіді посполиті»), де подано лише реєстр різного типу ФО, та добірка М. Закревського «Малоросійськія пословицы, поговорки и загадки и галицкія приповѣдки» у книзі «Старосвітській бандуриста» (1860), у якій, крім реєстру, є поодинокі пояснення змісту фразеологізмів, іноді разом з відповідниками з російської, польської, латинської, німецької та ін. мов, а також історичними довідками. Найціннішою серед фразеологічних словників XIX ст. є збірка «Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О. Марковича и других. Спорудив М. Номис», що вийшла в 1864 році й охоплює понад 14000 одиниць, розміщених за тематичним принципом, з історичними коментарями. Слова в назві «Збірники О. Марковича и других» означають, що до цієї збірки М. Номиса ввійшли й матеріали О. Марковича та інших збирачів народного слова, зокрема й А. Свидницького.

Найбільший інтерес становлять тлумачні фразеологічні словники. Першим таким словником є тритомна збірка народної української фразеології «Галиць-

ко-руські народні приповідки» І. Франка (1901-1910). Заслугою автора було утвердження основних принципів укладання такого величезного матеріалу: кожна фразеологічна одиниця супроводжується тлумаченням, фразеологізми подаються в порівняльному плані, є відсилання до фразеологічних джерел, які фіксують аналогічні вислови. Матеріал подається під словом, спільним для ряду одиниць. Такий спосіб, з деякими варіаціями, використовують сучасні дослідники-лексикографи, зокрема Г. Удовиченко, В. Ужченко і Д. Ужченко, укладачі академічних фразеологічних словників української мови В. Білоноженко, В. Винник, І. Гнатюк та ін.

У «Фразеологічному словнику української мови» Г. Удовиченка фразеологічні одиниці розміщені за алфавітом не тільки першого слова, а й наступних слів, наприклад: *не нашого поля ягідка, не нашого ума діло...* [7: 9].

Автори «Фразеологічного словника української мови» В. Ужченко і Д. Ужченко обрали гніздовий спосіб з елементами структурно-граматичного, а в межах гнізда фраземи розміщені за алфавітом [8].

Укладачі академічного Фразеологічного словника української мови [9] застосували вже апробований лексикографією структурно-граматичний принцип, який передбачає подання кожної одиниці стільки разів, скільки в її складі повнозначних компонентів з усіма їхніми лексичними, видовими та словотвірними варіантами.

В усіх згаданих фразеологічних словниках серед ілюстративного матеріалу є покликання й на твори А. Свидницького. Але, наприклад, у найавторитетнішому зібранні сучасної фразеології — академічному Фразеологічному словнику української мови ми зафіксували тільки (!) 20 покликань на роман «Любо-рацькі», хоча, за нашими спостереженнями, фразеовживань у творі понад півтисячі. Інші твори письменника, на жаль, до уваги не бралися.

Отже, в україністиці сьогодні наявні фразеологічні словники, які засвідчують фраземне багатство нашої мови. Однак словників мови творів окремих письменників мало. Саме тому укладання словників такого типу є актуальним. Актуальність наукового дослідження зумовлена також вагомістю і недостатньою розробкою в мовознавстві питань, пов'язаних з інвентаризацією індивідуально-авторського фразеовживання.

Словник фразем мови творів А. Свидницького подає всі фразеологічні одиниці, прислів'я, приказки й т. ін., ужиті у творах письменника. Ми опираємося на широкое розуміння фразеологізму.

Структура словникової статті охоплює: 1) заголовне слово; 2) реєстровий фразеологізм із його варіантами; 3) тлумачення семантики фразеологізму в творах; 4) фразеологізм-відповідник, який фіксує академічний Фразеологічний

словник української мови (ФСУМ); 5) тлумачення; 6) ілюстративний матеріал; 7) паспортизацію фразеологізму, яка включає в себе назву твору, сторінку, на якій засвідчено сталий вислів. Матеріалом обрано академічне видання творів А. Свидницького [5].

У словниковій статті фразеологізми тлумачаться переважно на перший за порядком розміщення іменник. Наприклад:

### **ВОДА**

**ні за холодну воду** ‘нічого не робити; нічим не займатися’ — **ні за холодну воду**. Нічого не робити; нічим не займатися [ФСУМ, I: 143].

Нема в світі більш празного люду, як деякі панотці: **ні за холодну воду не возьметься** [Свидн, Люборацькі: 29].

І ходила, погойдуючись, та підківками поцокуючи. А ніколи і **за холодну воду не бралась** [Свидн, Люборацькі: 91].

...виграє на скрипочку. Пограє-пограє, награться та й гойдається на колесі, задумавшись, і щоб **за холодну воду взявся!** [Свидн, Люборацькі: 167].

### **КІСТКА**

**кісткою в горлі сіло** ‘бути остогидним, ненависним кому-небудь’ — **стати / стояти кісткою в горлі (поперек горла)**. 1. Заважати кому-небудь, викликати заздрість у когось. 2. Стати на перешкоді кому-, чому-небудь. 3. Бути остогидним, ненависним кому-небудь [ФСУМ, II: 860].

Запорожжя панам **кісткою в горлі сіло** [Свидн, Люборацькі: 62–63]

Якщо іменник у складі фразеологізму відсутній, то тлумачення подається на іншу частину мови в такому порядку: прикметник, дієслово, займенник, числівник, прислівник. Наприклад:

### **ЖИВИЙ**

**ні живі ні мертві** ‘бути дуже наляканим, враженим, приголомшеним і т. ін.’ — **ні живий ні мертвий (рідко ні вмерлий)**. 1. *перев. з сл. с т о я т и* і т. ін. Дуже наляканий, вражений, приголомшений, заціпенілий. 2. Схвилюваний, стурбований. 3. Сповнений горя, засмучений. 4. Дуже ослаблений фізично [ФСУМ, I: 291–292].

На другій горі, що за містом, ходили ті старші, що його послали в горох, **ні живі ні мертві** [Свидн, Люборацькі: 106].

Антосьо піднявся на ноги і стоїть **ні живий ні мертвий** [Свидн, Люборацькі: 119].

### **ЗВЕСТИСЯ**

**зведуться нінащо** ‘втраять колишню працездатність, енергію, охайність, моральні якості, властивості, характерні риси тощо’ — **переводитися / пере-**

**вестися нінащо (на ніщо, ні на се, ні на те / т. ін.).** 1. Втрачати значення, вагу. 2. Ставати набагато гіршим [ФСУМ, II: 615].

А попівнам сто раз лучше втопитись, аніж зостатися дівочити при матері вдовиці; і мати пропаща, і діти *зведуться нінащо* [Свидн, Люборацькі: 99].

### НАМАЛЬОВАНИЙ

**як намальований** ‘дуже гарний’ — **як (мов, ніби і т. ін.) намальований.**

1. Дуже вродливий (красивий). 2. Дуже яскраво, чітко [ФСУМ, II: 529].

...а третя вдалась йому така гарна, що не надивитись, ні налюбуватись, *як намальована* ходила — найстарша була [Свидн, Недоколисана: 385].

### ПОМИНАТИ

**поминай як звали** ‘зникнути, пропасти, щезнути’ — **поминай як звали кого.** Хто-небудь безслідно зник [ФСУМ, II: 615].

Не так коли, як на случай паніматка нишком від панотця та одну-другу пляшечку оковитої піддобрить. *Поминай* тоді, *як звали*: наче батька ховають [Свидн, Люборацькі: 30].

Заголовне слово подається в початковій формі: для іменника це називний відмінок, однина; для прикметника — називний відмінок, чоловічий рід, однина; для дієслова — інфінітив тощо.

Відсилання зроблено на всі іменники, що входять до складу фразеологізму: тобто та сама фразема наводиться стільки разів, скільки в ньому є іменників, хоча розробляється лише під першим іменником.

Наприклад:

### ГОРЛО

**кісткою в горлі сісти** *див. КІСТКА.*

### КІСТКА

**кісткою в горлі сісти** ‘бути остогидним, ненависним кому-небудь’ — **стати / стояти кісткою в горлі (поперек горла).** 1. Заважати кому-небудь, викликати задрість у когось. 2. Стати на перешкоді кому-, чому-небудь. 3. Бути остогидним, ненависним кому-небудь [ФСУМ, II: 860].

Запорожжя панам *кісткою в горлі сіло* [Свидн, Люборацькі: 62–63], або:

### ГОРІХ

**наговорити сім міхів горіхів** *див. МІХ.*

### МІХ (мішок)

**наговорити сім міхів горіхів** ‘непрямо висловлюватися про кого-небудь, поширювати погані думки про когось, зводити наклеп на когось’ — **сім мішків гречаної вовни [і (та) всі неповні]**, жарт., з *сл. наговорити, наплести і т. ін.* Багато зайвого, безглузлого [ФСУМ, II: 809].

Не спрашує його інспектор, не говорить до його, а в *відомостях* марає та й марає, і архирееві *наговорив* на його *сім міхів горіхів* [Свидн, Люборацькі: 195].

Якщо сталий вислів (мовний зворот) не зафіксований у Фразеологічному словнику української мови, автори подаватимуть власні тлумачення, наприклад:

### **БІДА**

**не знати біди** ‘жити безтурботно’ — ФСУМ не фіксує.

Якби й мене були на розум учили, то й я *не знав* би був *біди*, був би не жевився [Свидн, Проти сили не попреш; з чим родився, з тим і вмреш: 381]

### **ГОРЛО**

**в горло лити** ‘пити спиртні напої’ — ФСУМ не фіксує.

В цій церкві колись-то був за дяка Волоський, любив Бога хвалити, та любив і *в горло лити* [Свидн, Люборацькі: 42].

### **ЖУПЧИКИ**

**жупчики ловити** ‘бути неуважним; спати на заняттях’ — ФСУМ не фіксує.

То, маєте, так: як завважить старший, хто *жупчики ловить*, то й моргне на кого-небудь, а той візьме перо за два кінці, вигне та підведе до самої кушки й пустить: аж сльози покотяться [Свидн, Люборацькі: 54].

Якщо якесь слово трапляється у складі декількох фразеологізмів, то всі вони наводяться в одній словниковій статті, наприклад (подамо лише деякі для ілюстрації):

### **ОКО**

**на все око** ‘дивитися здивовано’ — ФСУМ не фіксує.

...чудно йому стало, що Мася дивилась на його *на все око* і аж плечима здвигнула, що ніколи цього не було... [Свидн, Люборацькі: 38].

**очі вивалити** ‘дивитися, щиро розкривши очі, нічого не розуміючи’ — **вигріщити** (вивалити, вирячити, видупити і т. ін.) / **вигріщати** (вивалювати, вирячати, вилуплювати і т. ін.) **очі** (баньки, рідко бульки, білки) *на кого і без додатка, зневажл.* Широко розкрити очі, виражаючи здивування, безтямність, гнів і т. ін. [ФСУМ, I: 108].

– Чого-сь так *очі вивалила*? — гукнув тато. — Бери подушку та ськай [Свидн, Люборацькі: 38].

**в очі не бачити** ‘не знати чогось, не розумітися на чомусь’ — ФСУМ не фіксує.

От хоч би й о. Гервасій! Тих високих наук і *в очі не бачив*, і чути про їх не чував, і слухать навіть не любив; а піди ж до хазяйства — хоч якого битого господаря перейде [Свидн, Люборацькі: 31].

**кинутися в очі** ‘помітити; побачити’ — **впадати (падати, рідко кидатися, встрявати) / впасти (рідко кинутися, встряти) в око (в очі, у вічі)**. 1. кому. Хто-небудь помічає, бачить, звертає увагу на когось чи на щось. 2. Бути особливо помітним; помічатися. 3. кому. Подобатися кому-небудь 4. що, на що. Бачити, помічати [ФСУМ, I: 147].

Як іти та йти, то **кинеться в очі**, що вийдеш на пусте місце, де ні однісінької хати; а там знов починаються забудинки, і всі на другий штиль: де двіроч стоїть, де просто як сільська хата [Свидн, Люборацькі: 40].

**блиснути оком** ‘подивитися з певним виразом’ — **бліснути очіма (оком) на кого** — *що, рідко до кого і без додатка*. Дивитися, поглядаючи на кого-, що-небудь, виражаючи певні емоції [ФСУМ, I: 35].

А вона тут, сиза горлиця, танцює та, танцюючи, **блиснула оком** на Антося, — ще й так любенько; далі другий раз, там і третій [Свидн, Люборацькі: 142].

**як око в голові** ‘дуже’ — **як [своє] око; як [свої] очі, зі сл. берегти, стерегти, доглядати і т. ін.** Ретельно, пильно [ФСУМ, II: 586].

Шануватиму тебе, **як око в голові**, зірочко моя ясна!.. — і зітхнув [Свидн, Люборацькі: 203] тощо.

Таким чином, систематизація та реєстрація фразеологічного розмаїття художніх творів А. Свидницького, по-перше, повинна започаткувати укладання повного словника його мови, який би відображав мовну картину світу українця-подолянина другої половини XIX століття, по-друге, дасть вагомий матеріал для наступних студій.

### Література

1. Герасименко В. Я. Анатолій Свидницький. Літературний портрет. — К.: Держ. вид-во худ. літ., 1959. — 134 с.
2. Жук Н. Й. Анатолій Свидницький: Нарис життя і творчості. — К.: Дніпро, 1987. — 150 с.
3. Муромцева О. Мова роману «Люборацькі» Анатолія Свидницького // З історії української літературної мови. Вибрані праці. — Х., 2008. — С. 47–65 с.
4. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Підручник. — К.: АртЕк, 2001. — 392 с.
5. Свидницький А. П. Роман. Оповідання. Нариси / Передм. П. П. Хропка. — К.: Наука, 1985. — 570 с.
6. Сиваченко М.Є. Анатолій Свидницький і зародження соціального роману в українській літературі. — К.: Вид-во АН УРСР, 1962. — 416 с.
7. Удовиченко Г.М. Фразеологічний словник української мови. — К.: Вища шк., Голос. вид-во, 1984. — Т. 1. А–М. — 304 с; Т. 2. Н–Я. — 384 с.



8. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник української мови. — К.: Освіта, 1998. — 224 с.

9. Фразеологічний словник української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. — К.: Наук. думка, 1993. — 984 с.

10. Франко Іван. Передмова до «Люборацьких» // Зоря. — 1886. — № 1. — С. 5.

### Джерела

**СВИДН** Свидницький А.П. Роман. Оповідання. Нариси / Передм. П. П. Хропка. — К.: Наук. думка, 1985. — 570 с.

**ФСУМ** Фразеологічний словник української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. — К.: Наук. думка, 1993. — 984 с.

### Borys KOVALENKO

#### Principles of Compilation of the Phraseological Dictionary A. Svydnytskiy's Idiolect

Anatol' Svydnytskiy is a writer-democrat, ethnographer, pedagogue and he is one of the talented representatives of the «men of the sixties» of the 19th century, who became well-known to the readers only after his death. During his lifetime he carried out only several publications in the magazine *Osnova*, in the news-papers *Odesskiy Vestnik* and *Kiyevlanin*. The most famous work by A. Svydnytskiy is novel *L'uborats'ki*, which was highly valued by Ivan Franko, who specified it as the best attempt of that time.

Among the various stylistic devices of the whole author's creative palette the phraseological units are separated out. Nowadays there are a lot of phraseological dictionaries in Ukrainian linguistics, which testify the phraseological wealth of our language. But there are not so many dictionaries of specific writers' works. That's why the arranging of such kind of dictionaries is very urgent. Topicality of the scientific research is also caused by insufficient studying of the items connected with the inventory of author's individual way of phraseological units usage.

The article is dedicated to the description of main principles of arranging of the phraseological dictionary of works by A. Svydnytskiy. The purpose of dictionary arranging, its type, its structure, theoretical and practical significance, principle of phraseological units location are specified.

## Назви кухонного начиння в складі фразем українських говірок

Сучасна українська діалектологія виходить на новий рівень, визначає актуальні завдання через переорієнтацію на докладний, повний опис окремої говірки як системи. Вивчення сталих висловів діалектного мовлення, у яких відбиті найтонші риси ментальності, уможливує дослідження говірки не тільки на всіх мовних рівнях (від фонетичного до синтаксичного), а й пізнання мовленнєво-мисленнєвих процесів людини, її духовної сутності, сприйняття навколишнього світу. Лише залучаючи до аналізу фраземи, можна спостерігати специфіку функціонування окремих номінацій, частоту їх вживання, передбачувану й непередбачувану сполучуваність.

Реалізація ідеї різноаспектного вивчення фраземіки говірок забезпечує цінним матеріалом не тільки лінгвістику, а й історію, етнографію, фольклористику, що особливо актуально сьогодні, коли зріс інтерес до всебічного вивчення історії української мови, її новітніх явищ, духовної та матеріальної культури українців.

Лексика народного побуту — назви різних приміщень, меблів, речей хатнього вжитку, посуду, кухонного начиння — є одним із найдавніших і найстійкіших утворень у складі загальнонаціональної мови. Лексеми цієї групи позначають реалії, які споконвіку реалізують інформацію про матеріальну культуру нашого народу. Тому на особливу увагу заслуговують фраземи живого мовлення, у складі яких вживаються номінації народного побуту.

За останні роки з'явилася низка цінних праць, у яких досліджували фразеологізми діалектного мовлення з певними компонентами: назвами тварин [7], рослин [4], соматизмами [1; 5] та ін.

Мета нашої розвідки — окреслити особливості фразем із компонентами-назвами кухонного начиння в українських говірках, визначити структурно-семантичні моделі (далі — ССМ). Матеріалами для дослідження послуговували власні польові записи з території Західного Поділля та лексикографічні праці, що фіксують фраземи в інших українських говірках.

Надзвичайно важливими й цінними є вже здійснені фіксація та опис ареальних фразеосистем: 1) південно-східного наріччя (Т. Г. Грица, А. О. Івчен-

ко, І. В. Магрицька, І. В. Мілева, Р. В. Міняйло, В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко, В. А. Чабаненко та ін.); 2) південно-західного наріччя (Н. Д. Бабич, М. Т. Демський, Й. О. Дзензелівський, В. І. Лавер, М. Я. Олійник, Г. Ф. Ступінська); 3) північноукраїнського (Г. Л. Аркушин, Г. М. Добролюжа, З. С. Мацюк).

У фразеології сучасних українських говірок назви кухонного начиння вживаються у складі сталих висловів як основа метафоричних висловлень, пов'язаних переважно з характеристикою людини, її стосунків з оточуючими, поведінкою. Зауважимо, що кількісно переважають фраземи на позначення негативних якостей та дій (пліткарства, брехливості, неробства, сварливості, зловживань алкоголем), що свідчить про засудження ледарювання й негативне ставлення до людей, які витрачають час не на працю.

Як і в українській літературній мові, серед зафіксованих фразем українського говіркового мовлення надзвичайно поширені компаративні конструкції: *висохти як коц'у'ба* 'схуднути' (СУ), *пусто ш о ў з'лечи'ку* 'бідувати' (См), *с'киснути як моло'ко ў бан'аку* 'скривитися' (Чр), *худій як коч'і'ргá, глухий як сту'па, морда як ч'авунéц* [Леснова: 47].

За порівняльною характеристикою ізофраземи суміжних та дистантних зон України можуть повністю збігатися за семантикою, структурою та компонентним складом, наприклад: под. *дурний як сту'па* [Доленко 1975а: 105] — слобож. *дурний як сту'па* [Івченко: 27] — с.-поліс. *тупий як сту'па* [Івченко: 27]; зах. под. *пле<sup>м</sup>те коши'ки* (См) — лемк. *кошикы плести* [ФСЛГСС: 73]; сх. слобож. *носити воду в решети* [Грица: 130] — лемк. *в реше'ті во'ду носи'ти* [ФСЛГСС: 112]; сх. под. *коти'ти бо'чку* 'виступати проти когось' [Доленко 1975б: 152] — слобож. *бочку котити* [УДСХО: 193].

Полісемія та омонімія у фраземі є реальними явищами мови, підтвердженими лексикографічною практикою, численними теоретичними студіями Л. Скрипник [6: 192–210], В. Лавера [2; 3] та ін. Нові полісемічні та омонімічні фраземні значення утворюються внаслідок різних семантичних зрушень (послідовних, паралельних, гетерогенних, гомогенних). Фраземи українських суміжних чи дистантних зон, які збігаються за компонентним складом, але різняться за семантикою, становлять кількісно невелику групу, але виявляються в різних діалектних зонах, наприклад: под. *дується як легке в горшкy* [Номис: 144] 'сердитися' — бук. *ду'тиси, як ле'хкі в горшкy* [МСБГ, V: 18] 'безпідставно ображатися, гордитися'; зах. под. *тоўк'ти воду ў с'туп'і* (Нг) 'зволікати' — поліс. *воду в ступі товкти* 'ледарювати' [ФСГЖ: 33]; *горшкы бити* (Зл, Рх, СУ) 'сваритися' — сх. слоб., степ. *горшки бити (нобити)* 'плутати (переплутати) кого з ким' [УУ, 2002: 75].

ССМ «гладкий + як + назва великого предмета домашнього побуту» наповнена такими прикладами: *тоўста йак ба'р'іла* (Крм), *йак вантух* (Кр), *йак те<sup>м</sup>ребух* (Кр); гуц. *[э'рубій] йег'ім'інУ'а*; *[роз'битий] йег'боч'ка*; *йаг'г'ел'ета* [Олійник: 67]. Образним конкретизатором фразем цієї наддіалектної моделі виступають здебільшого діалектні назви зі значенням «бочка»: *г'ел'ета*, *ба'р'іла*.

Рівень інтелектуальних здібностей людини реалізується засобами фразеології, як правило, з негативним значенням. Семантичний ряд «дуже дурний» представлений структурно-семантичною моделлю «дурний + як + дерев'яний предмет = дуже дурний», яка активно побутує в усіх наріччях української мови: сх.под. *як стуна довбана* [Доленко 1975а: 105]; с.-наддніпр. *дурний як десять бочок дьогтю* [ССНП: 18], [Івченко, 26], *дурний як стуна* [Івченко: 27]; слобож., степ. *дурний як стуна* [УДСХО: 200], *як стуна* [УУ: 227]; с.-поліс. *тупий як товчак у ступі* [Івченко: 9], *тупий як стуна* [Івченко: 27], *дурний як десять бочок арестантів* [ССНП: 18].

У семантико-структурній моделі «назва ємкості + не варить = дуже дурний» голова (як символ розуму, мислення, досвіду) позначена образними конкретизаторами: зах.под. *ма'котра ни варит* (Чр); наддніпр. *катілок не варе* [Чабаненко: 69]; поліс. *баняк не варить* [ФСГЖ: 17]. І навпаки: *мак'ітра варит* в кого 'розумний' [Аркушин, 103].

Отже, основною ознакою, за якою здійснюється характеристика інтелектуальних здібностей людини, є відсутність розуму.

Семантична модель «виконувати марну роботу = ледарювати»: зах.под. *тоўк'ти воду ў с'туп'і* (Кс), *ситом воду но'сити* (Чр); сх.под. *решето'м во'ду мі'ряти* [Доленко 1972: 141]; півд.закарп. *ціти вйаза'ти* [Лавер: 183]; лемк. *сита'ти до діра'вого мі'ха* [ФСЛГСС: 84], *в реше'ті во'ду носи'ти* [ФСЛГСС: 112]; гуц. *ў реше'т'і воду но'сити* [Олійник: 130]; сх.степ. *носити воду в реше'ті* [Грица: 130]; поліс. *воду в ложці носити, воду в ступі товкти, воду решетом носити, міряти воду ситом* [ФСГЖ: 33].

У суб'єктному оточенні з іменником (займенником) у формі давального відмінка вираз може набувати іншого значення — 'бути нічого не вартим': *Та йо'му лиш'воду ў реше'т'і но'сити* [Олійник: 130]. Прозору мотивацію має семантична модель «не в змозі виконати найлегшу роботу = дуже лінивий»: *лошки водоі ў хату не<sup>м</sup> ў'нести* (Км).

У семантичний ряд «бути напідпитку, випити алкогольних напоїв» входять одиниці з низьким ступенем експресивності та позитивною або й нейтральною оцінкою. Переважно вони відтворюються за структурно-семантичними моделями, які мають наддіалектний характер. ССМ «перекинути + посудину (для пиття горілки) = бути напідпитку, трохи випити»: *перехиляти (перекида-*

ти) чарку «пити алкогольні напої» [ФСУМ, II: 623]; гуц. *перевернути коўбан / к'ел'ішок / пугар'* [Олійник: 136]; зах.под. *перехил'нути стопарик / кил'ішок* (Зл, Рх, СУ). За іншою моделлю «заглядати + в + чарку = випивати» утворені фраземи, які активно побутують у сучасному мовленні: зах.под. *дидити<sup>е</sup>с'а ў ста<sup>л</sup>кан* (МК), *загл'адати ў ста<sup>л</sup>канчик* (МК), *загл'адати ў чарку* (Км, Крч, МО, ПХ); лемк. *позе'рат на дно погари'ка* [ФСЛГСС, 50].

Семантичний ряд 'сваритися' характеризується образністю, влучністю висловлення, які досягаються завдяки різноманітності мотиваційних баз. Назви предметів щоденного вжитку можуть бути компонентами фразем семантичної моделі «що робити з посудом»: *горш<sup>к</sup>и бити* (Зл, Рх, СУ) / *горш<sup>к</sup>и по<sup>(б)</sup>бити* (Кр), *горш<sup>к</sup>ами д'ілити<sup>е</sup>с'а* (Кд), *ба<sup>л</sup>'ак зак<sup>л</sup>астити* (Рх), *ки<sup>е</sup>дати<sup>е</sup>с'а бан'а<sup>л</sup>ками* (Кд), *горш<sup>к</sup>ами д'ілити<sup>е</sup>с'а* (МК); поліс. *розбити глек, побити глечики* [ФСГЖ: 41].

Семантичний ряд «улещувати когось» презентований ССМ «лизати + посуд = улещувати когось» і найбільш виявлений в межах подільського говору: зах.под. *мис<sup>к</sup>и лизати кому* / *горш<sup>ч</sup>ики ~* (МК); сх.под. *лиза'ти полу'миски* [Доленко 1975б: 153].

Отже, фразеологізми, у компонентному складі яких є назви кухонного начиння, досить активно побутують у діалектному мовленні й завдяки складним внутрішнім семантичним та мотиваційним процесам можуть породжувати одиниці різної семантики. Значення таких номінацій може переплітатися зі змістом інших компонентів сталих висловів, тому в діалектному мовленні визначаємо семантичні ряди більших фразеосемантичних полів «Поведінка людини», «Взаємовідносини людей», «Фізичний стан людини», «Інтелектуальні здібності» тощо.

Визначено, що у фразеології сучасних українських говірок назви кухонного начиння вживаються у складі сталих висловів як основа метафоричних висловлень, пов'язаних переважно з характеристикою поведінки людини, її стосунків з іншими людьми, особливостями мовлення, характеристикою фізичного стану. Кількісно переважають фраземи на позначення ворожнечі, незмістовних розмов, брехливості, що свідчить про засудження ледарювання й негативне ставлення до людей, які витрачають час на порожні розмови та сварки.

Досліджувані фразеологічні одиниці дозволять надалі виділити семантичні та структурно-семантичні моделі фразем на слов'янському тлі.

### Умовні скорочення

Зл — с. Зелене Волочиського р-ну, Кд — с. Кадиївці Кам'янець-Подільського р-ну, Км — с. Комунар Кам'янець-Подільського р-ну, Кр — с. Курівка Городоцького р-ну, Крч — с. Карачієвці Віньковецького р-ну, Кс — с. Косиківці Новоушицького р-ну, МК — с. Мала Кужелівка Дунаєвцького р-ну, Мк — с. Маків Дунаєвцького р-ну, МО — с. Майдан-Олександрівський Віньковецького р-ну, ПХ — с. Пилипи-Хребтіївські Новоушицького р-ну, Рх — с. Рахнівка Дунаєвцького р-ну, См — смт Смотрич Дунаєвцького р-ну, СУ — смт Стара Ушиця Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл., Чр — с. Черче Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.

### Література

1. Коваленко Н.Д. Моделювання фразеологізмів із соматизмом «язик» (на матеріалі українських говірок) // Мовознавчі студії. Випуск 2: Фразеологізм і слово у тексті і словнику (За матеріалами Всеукраїнської наукової конференції на пошану 75-річчя від дня народження професора Мар'яна Демського) / Упорядники: К. Іваночко та ін. — Дрогобич: Посвіт, 2010. — С. 187–191.
2. Лавер В.И. Фраземика украинских диалектов карпатского региона: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.01 / Ужгородский гос. ун-т. — К., 1992. — 50 с.
3. Лавер В.І. Взаємодія української діалектної і літературної фраземики // Науково-технічна революція і сучасні процеси розвитку лексики української народно-розмовної мови: Тези доповідей Респ. конф. (Ужгород, листопад 1989 р.). — Ужгорода, 1989. — С. 81–83.
4. Мельник Л. Фітофразеологія Донбасу // Діалектологічні студії. 2.: Мова і культура / Відп. ред. П.Гриценко, Н.Хобзей. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. — С. 194–200.
5. Скоробагатько Н.О. «Рука» в соматичному коді культури (на матеріалі фразеології східнословобжанських і східностепових говірок) // Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки. — Вип. 2. — Запоріжжя, 2006. — С. 249–252.
6. Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови. — К.: Наук. думка, 1973. — 280с.
7. Ужченко Д.В. Семантика українських зоофразеологізмів в етнокультурному висвітленні: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Харків, 2000. — 18 с.

### Джерела

#### Аркушин

Аркушин Г. А. Сказав, як два зв'язав. Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині. — Люблін-Луцьк, 2003. — С. 76–133.

- Грица** Грица Т.Г. Фразеологія говорів Гуляйпільського району Запорізької обл.: Дис. ... канд. філ. наук.: 10.02.01. — Харків, 1996. — 181 с.
- Доленко 1972** Доленко М.Т. Фразеологічний словник Поділля // Питання фразеології східнослов'янських мов: Тез. доп. — К., 1972. — С. 141–142.
- Доленко 1975а** Доленко М.Т. Из спостережень над діалектною фразеологією Поділля // Українське мовознавство. — 1975. — Вип. 3. — С. 102–107.
- Доленко 1975б** Доленко М.Т. Матеріали для словаря діалектних фразеологізмів Подолья // Вопр. фразеології. Тр. СамГУ. — Самарканд, 1975. — Вып. 272. — №8. — С. 131–161.
- Івченко** Івченко А. Українська народна фразеологія: ареали, етимологія. — Х.: Око, 1996. — 160 с.
- Лавер** Лавер В.И. Семантико-структурные варианты диалектных фразеологизмов в южно-карпатских говорах и их лингво-географическая интерпретация // Вопр. фразеології. Тр. СамГУ. — Самарканд, 1975. — Вып. 272.– № 8. — С. 178–191.
- Лєскова** Лєснова В.В. Матеріали до словника говірок Східної Слобожанщини: Людина та її риси. — Луганськ: Шлях, 1999. — 76 с.
- МСБО** Матеріали до словника буковинських говірок: Навчальний посібник. — Чернівці, 1971–1979. — Вип. 1–6.
- Номис** Приказки, прислів'я, і таке інше. Уклад М. Номис. — К., 1993. — 768 с.
- Олійник** Олійник М. Я. Фразеологія гуцульських говірок: Дис. ... канд. філ. наук: 10.02.01. — Л., 2002. — 222 с.
- ССНП** Юрченко О., Івченко А. Словник стійких народних порівнянь. — Харків, 1993. — 172 с.
- УУ** Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник східно-слобожанських і степових говірок Донбасу. — Луганськ: Альма-матер, 2002. — 263 с.
- ФСГЖ** Доброльожа Г. М. Фразеологічний словник говірок Житомирщини. — Житомир: ПП Туловський, 2010. — 401 с.
- ФСЛГСС** Вархол Н., Івченко А. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини. — Пряшів, 1990. — 160 с.
- ФСУМ** Фразеологічний словник української мови: У 2-х кн. / Уклад. В. М. Білоноженко та ін. — К.: Наук. думка, 1993. — Кн. I. — 530 с.; Кн. II. — 984 с.
- Чабаненко** Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: В 4-х т. — Запоріжжя, 2001. — 201 с.

**Nataliya KOVALENKO**

**Nominations of Kitchen Utensils as a Component of the Phrazeological Units of Ukrainian Dialects**

The topicality for the phrazeological units with the components-denominations of kitchen utensils research is caused by the necessity to register the phenomena, which sustain appreciable changes through lingual and non-lingual reasons. Only by drawing the phrazeological units to the analysis, we can observe the peculiarity of separate nominations, frequency of their usage, foreknown and non-foreknown connections.

In the article the semantic-and-structural peculiarities of phrazeological units with the components-denominations of kitchen utensils in the Ukrainian dialects are specified, the most frequently used structural-and-semantic models are specified. For the research the materials of the author's survey notes from the Western Podill'a and lexicographical works, which register the phrazeological units in other Ukrainian dialects, were used.

It was defined that in the phrazeology of Ukrainian dialects nominations of kitchen utensils are used in the part of the persistent expressions as the basis of metaphorical expressions, associated mostly with the person's behavior characteristics, one's relations with the surroundings, the linguistic picularities. We need to specify that by quantity the phrazeological units with designation of the animosity, of non-substantial conversations, mendacity, that testifies the denunciation of laziness and negative attitude to people who waste their time for non-substantial conversations and quarrels.



## Із спостережень над наголошуванням у фразеологізмах

Фразеологія здавна привертає увагу дослідників своєю розмаїтістю, традиційністю і водночас локальною своєрідністю. Фразеологію вивчали в різних аспектах: структурно-семантичному, функціональному. Дослідники розвивали теоретичні положення про фразеологію літературної, діалектної мови, про основні типи діалектних фразеологізмів, про явища міждіалектної полісемії, омонімії, синонімії, антонімії у сфері фразеології, про лексичні, синтаксичні, морфологічні, словотвірні, фонетичні варіанти фразеологізмів. Однак акцентні варіанти й наголошування у фразеологізмах в цілому залишалися поза увагою й не були предметом дослідження мовознавців. Саме тому, аналізуючи й окреслюючи тенденції наголошування у фразеологізмах, основним нашим завданням вбачаємо у приверненні уваги дослідників до особливостей акцентуації у фразеологізмах.

Усвідомлюючи те, що у фразеологізмі графічна одиниця частково або повністю втрачає своє значення й тільки сполучення в цілому зберігає чіткий смисл, перед нами постали питання: чи зберігають слова-компоненти у специфічних мовних формулах, якими є фразеологізми, ті самі закономірності, тенденції наголошування слів, що й у вільних сполуках як у літературній, так і в діалектній мові? Які функції виконує наголос у фразеологізмах?

У дослідженні проаналізовано наголошування слів-компонентів фразеологізмів у таких граматичних формах: а) іменників у називному відмінку множини, оскільки в українській мові існує тенденція переносити наголос на закінчення; б) присвійних займенників у родовому відмінку однини; в) двоскладових інфінітивних форм, бо саме ці граматичні утворення вирізняються акцентними типами в діалектному континуумі.

Тенденція переносити наголос в іменниках у формі називного відмінка множини на флексію відображена і в літературній, і в діалектній мові, пор.: *схрес/тити ме/чі, сну/су*<sup>1</sup> [ФСУМ], *схо/титися на кула/ки* [ФСУМ], *з ніс/ку мотуз/ки /сучить* [ФСУМ], */вивалити бань/ки* [ФСУМ], *ягід/ки одно/го /поля* [ФСУМ],

<sup>1</sup> Ілюстрації подано за першоджерелом.

/ви́рячити **буль/ки** [ФСУМ], б/ра́тися за **печі́н/ки** [ФСУМ], **вни/мати ро/ки** ‘давати довідку про дату народження’<sup>2</sup> [Онишкевич: I, 104], /сиви **д’ї/ди** ‘іній і паморозь на стінах’ [Аркушин: 89], **кач/ки** з/на́ти ‘бути п’яним’ [Аркушин: 95], **коше/л’ї** плес/ти ‘обманювати’ [Аркушин: 99], **прий/ти мис/ки** ли/зати ‘запізнитись у гостину’ [Аркушин: 105], **зребі́н/ці** хва/та́ть ‘красти’ [Чабаненко: 30], **товс/ті** мов **подоуш/ки** ‘бряклі, налиті водою частини тіла (найчастіше ноги)’ [Вікторіна: 383], **від/биті** **печі́н/ки** ‘сильно побитий’ [Вікторіна: 62], **гно’/її** но/ситу ‘останній день весільного гуляння’ [Магрицька: 94], **зароб/л’ати** **могори/ч’ї** ‘виконувати обряд весільного викупу’ [Магрицька: 58].

Зауважимо, що тенденція переносити наголос на закінчення у формі Н. відм. мн. є сильною, оскільки вона поглинула й ті слова-компоненти фразеологізмів, у яких у вільних сполуках наголос не на закінченні: **в/битися у пал/ки** [ФСУМ].

Слова-компоненти фразеологізмів, виражені присвійними займенниками у формі Р. відм. одн., зберігають місце наголосу відповідної мовної системи: на останньому складі в літературному варіанті української мови, пор.: /**тикати сво/го** /носа [ФСУМ], /**сунути сво/го** /носа в чу/жі **горш/ки** [ФСУМ], **при/держувати сво/го** язи/ка за зу/бами [ФСУМ], **не тво/го** /носа /діло [ФСУМ]; на першому складі в пд.-зх говірках, пор.:, **шоп т/вого** й /духу не було ‘іди геть’ [Аркушин: 92].

Двоскладові дієслова в інфінітивній формі також зберігають місце наголосу відповідної системи: на суфіксові — у літературному варіанті, у говірках Нижньої Наддніпряниці, Західного Полісся пор.: **поплив/ти** по /течії [ФСУМ], **навес/ти** на ум ‘напоумити’ [Чабаненко: 79], **плес/ти** ко/нопл’ї ‘говорити нісенітниці’ [Аркушин: 98], **плис/ти** /кошки ‘обманювати’ [Аркушин: 99]; на корені — у пд.-зх обширі, пор.: **белянд/раси п/лести** [Хобзей: 65], **/вести** ланц ‘віддати справу на розгляд сільської комісії’ [Онишкевич: I, 94]; **/вести** си **зши/рока** ‘жити понад реальні доходи’ [Онишкевич: I, 94].

Водночас слова-компоненти фразеологізмів, як і слова вільних сполук, функціонують також і з варіантним наголосом. Акцентуаційна варіантність виражена: в іменниках у Н. відм. одн. /**роз/бір** ша/нок [ФСУМ], чу/жа **чу/жи/на** [ФСУМ]; у Р. відм. одн. **три/матися** як **вош ко/жу/ха** ‘дуже міцно триматися’ [Хобзей: 567], /**виведений** з **ла/ду** [ФСУМ], **попом/літи ду/шею від ст/ра/ху** [ФСУМ], **зби/вати** з **ш/ля/ху** [ФСУМ], **напус/кати ту/ма/ну** [ФСУМ]; у З відм. одн. /**бити** як /**Сидорову/ко/зу** [Хобзей: 78], **підсу/вати/ха/лепу** [ФСУМ]; у М. відм. одн. **схо/вати** на /**сер/деньку** [ФСУМ]; у Н. відм. мн. /**хо/ди** і /**виходи** [ФСУМ], **у/сі /шши/ки** [ФСУМ]; у З. відм. мн. **б/ратися за /бо/ки** [ФСУМ], **б/**

<sup>2</sup> Тлумачення подано тільки до діалектних фразеологізмів.

*рати в /ле/щата* [ФСУМ], *б/рати за не/тель/ки* [ФСУМ]; у М. відм. мн. *на /голо/вах ходити* [ФСУМ], */вивезти на сво/їх п/ле/чах* [ФСУМ]; прикметниках у Н. відм. одн. *карт/ко/вий будиночок* [ФСУМ]; у Р. відм. одн. *як грім з /яс/ного /неба* [ФСУМ]; у З. відм. мн. *як ба/ран на /но/ві /ворота* [ФСУМ]; дієловах у неозначеній формі */вер/гати гро/ми* [ФСУМ], */ви/сіти на теле/фоні* [ФСУМ], *нас/ку/бати /моркву* [ФСУМ], */ят/рити /душу* [ФСУМ]; дієприкметниках */коп/нений в /мозок* ‘недотепа, дурень’ [Хобзей: 365], прислівниках *б/рати го/лі/руч.* [ФСУМ], *раз і на/завж/ди* [ФСУМ], *с/нов/на /розуму* [ФСУМ], *і/ти шке/ре/берть* [ФСУМ].

Зауважимо, що в літературній мові варіантність наголошування слів-компонентів фразеологізму є чисельнішою ніж у вільних сполуках, оскільки варіантний наголос мають: а) і ті слова-компоненти, які мають варіантний наголос у вільних сполуках, поза фразеологізмом, пор.: */виведений з /ла/ду* [ФСУМ], *попом/літи ду/шею від ст/ра/ху* [ФСУМ], *підсу/вати /ха/лену* [ФСУМ], *схо/вати на /сер/деньку* [ФСУМ], *б/рати за не/тель/ки* [ФСУМ], */хо/ди і /вихо/ди* [ФСУМ], *у/сі /шиш/ки* [ФСУМ], *на /голо/вах ходити* [ФСУМ], */вивезти на сво/їх п/ле/чах* [ФСУМ], */роз/бір ша/пок* [ФСУМ], *карт/ко/вий будиночок* [ФСУМ], *як грім з /яс/ного /неба* [ФСУМ], */вер/гати гро/ми* [ФСУМ], */ви/сіти на теле/фоні* [ФСУМ], *нас/ку/бати /моркву* [ФСУМ], */ят/рити /душу* [ФСУМ], *голо/ва ту/ма/ниться* [ФСУМ], *б/рати го/лі/руч.* [ФСУМ], *раз і на/завж/ди* [ФСУМ], *с/нов/на /розуму* [ФСУМ], *і/ти шке/ре/берть* [ФСУМ]; б) і ті, які варіантний наголос мають тільки у складі фразеологізму, а у вільних сполуках варіантність наголошування відсутня, пор.: *як ба/ран на /но/ві /ворота* [ФСУМ], *б/рати в /ле/щата* [ФСУМ], *напус/кати ту/ма/ну* [ФСУМ], *чу/жа чу/жи/на* [ФСУМ], *зби/вати з ш/ля/ху* [ФСУМ], *б/ратися за /бо/ки* [ФСУМ].

Хоча матеріали дослідження свідчать, що слова-компоненти у фразеологізмах здебільшого зберігають наголошування вільного повнозначного слова, однак не завжди. Зокрема, у літературній мові деякі слова-компоненти фразеологізмів функціонують з наголосом на другому складі з кінця слова, так званою парокситонеозою, пор.: *сма/лити /литки* [ФСУМ], *на/бити /ціну* [ФСУМ], *та/кого що на /вербі* *з/руші, а на сос/ні /яблука рос/туть* [ФСУМ].

Парокситонний наголос виявлено у словах-компонентах фразеологізмів пд.-зх обшину, пор.: */атак /серця* ‘серцевий напад’ [Хобзей: 56], *за/бути на /амен* ‘цілковито забути’ [Хобзей: 52], */бика зро/бити* ‘схибити, зробити дурницею’ [Хобзей: 77], *б/рати до м/лина* ‘видати спільника; втягнути у слідство’ [Хобзей: 364], *схо/вати с/вої го/нори* [Хобзей: 552], *три/мати /фасун* [Хобзей: 579], */гада с/войим ната/вицям* ‘тютхтій’ [Яким: 92], *ма/йовий ро/бітник* ‘людина, що несумлінно виконує свою роботу, не відповідає своєму призначенню’

[Яким: 92], *квадра/товий* /дурень «нерозумна, нетямуща людина» [Яким: 93], *кість від/мої/кості* 'рідна дитина' [Яким: 94], /божа/іскра 'обдарування, талант' [Яким: 97], /мати/нумер на/вербі 'нічого не мати' [Онишкевич: I, 495].

Водночас наголос на пенультимі властивий також і словам-компонентам фразеологізмів пд.-сх та пн. наріч, пор.: *не/найдеши* і з *с/вічкою* 'щось дуже важко знайти' [Чабаненко: 90], *не з-під п/ростих* 'знатний, іменитий, не з простого роду' [Чабаненко: 88], *нагоду/вать бебе/хами* 'відлупцювати' [Чабаненко: 79], /зубу розкатать 'забажати більшого' [Чабаненко: 31], *ба/лакать через/зубу* 'говорити нехотя, показуючи явну неповагу до співрозмовника' [Чабаненко: 11], *ні/де й не світ/неться* 'ніде й вогник не блимне' [Чабаненко: 93], *зако/тити/зубу* 'рюмсати' [Аркушин: 87], *не лаз'/поверх/дерева* 'не лізь, куди не треба' [Аркушин: 88], *с/тати на/диби* 'стати на задні ноги, піднявши передні вгору (про тварин)' [Аркушин: 88], *в/диби с/тати* 'вперто доводити своє' [Аркушин: 88], *дур/ний, йак сто/пуд'ів/диму* 'дуже дурний' [Аркушин: 91], *зло/диска/жила* 'той, хто не може, щоб чого-небудь не вкрасти' [Аркушин: 88], *жи/ве/к'іно* 'щось дуже смішне' [Аркушин: 96], *з/нути ко/жушка* 'бігати по тонкому льоду озера, щоб він прогинався' [Аркушин: 97].

Крім наявності парокситонного наголосу у словах-компонентах фразеологізмів, для вияву більшої експресивності фразеологічної одиниці наголос переноситься на прийменник, пор.: *як со/рока/на тернині* [ФСУМ], *помі/рати/зо сміху* (і з *с/міху*) [ФСУМ], *п/ри смерті* (але: *до с/мерті*) [ФСУМ], *хвіст/набік* [ФСУМ], /баба/надвоє воро/жила [ФСУМ], *наплю/вати ме/жи очі* [ФСУМ], /бачити/наскрізь [ФСУМ], *моз/ги/на бік* 'придуркуватий' [Чабаненко: 93], *світ/за очі* — *та в/Водяну* 'жартівливо-іронічний вислів про того, хто нахваляється далеко піти чи поїхати, зійти з дому' [Чабаненко: 126], *с/лово/за слово* 'в процесі розмови' [Чабаненко: 129], /мати/за зле 'сердитися на когось, бути невдоволеним кимось' [Онишкевич: I, 433]. Зазначені приклади засвідчують, що зміну наголосу у фразеологізмах провокує творення нового фонетичного слова шляхом приєднання прийменника.

Зауважимо, що наголос у словах вільних сполук в українській мові, крім своєї основної функції — фонетичного об'єднання слова, іноді виконує ще й смислорозрізнявальну функцію (*вигода* 'користь' — *ви/года* 'зручність', /де-рен 'шар ґрунту з травою' — *де/рен* 'кизил', /ланець 'старець' — *ла/нець* 'пестл. від ланцюг', /терен 'рослина' — *те/рен* 'місцевість'). У фразеологізмах наголос смислорозрізняльної функції не виконує, хоча у словах-компонентах розрізняють семантику за допомогою наголосу: *туман вісім/найціятій* 'цілковитий дурень' [Хобзей: 569], /тумане/еден 'недотепа, дурень' [Хобзей: 569] // *туман* у голо/ві [ФСУМ], *туман* на/вести 'запаморочити' [Хобзей: 570],

*тума/ну пус/тити* ‘говорити щось невиразне, малозрозуміле, щоб приховати істину, обманути, заплутати’ [Хобзей: 570]; */ніде /голки встро/мить* ‘дуже тісно, немає вільного місця’ [Чабаненко: 93], */ніде й курці стать* ‘дуже тісно’ [Чабаненко: 93] // *ні/де й /душечки* ‘немає нікого’ [Чабаненко: 93], *ні/де й не /шерхне* ‘абсолютна тиша’ [Чабаненко: 93], */ніколи і в од/хоже з/бігать* ‘про велику зайнятість, відсутність вільного часу’ [Чабаненко: 94], *і (й) в/мерти (у/мерти) /ніколи* ‘велика зайнятість, немає вільного часу’ [Чабаненко: 55] // *ні/коли не вики/сать* ‘постійно бути п’яним (зневажливе)’ [Чабаненко: 94], *і (й) ба/лакать /нічого* ‘все й так зрозуміло, не варто про це й говорити’ [Чабаненко: 55], */нічого взять, к/роми а/налізу* ‘про дуже бідну людину’ [Чабаненко: 95], */нічого й /бачить* ‘дуже мало’ [Чабаненко: 96] // *ні/чого не з/робиш* ‘про безвихідь, безнадійну справу’ [Чабаненко: 93]; *в/гору г/лянути /ніколи* [ФСУМ] // *світ ні/коли не /видів* [ФСУМ]; */нічого грі/ха та/їти* [ФСУМ], *п/равди /нічого хо/вати* [ФСУМ] // *ні/чого /доброго; ступ/нути /ніде* [ФСУМ], *но/гою с/тати /ніде* [ФСУМ], *п/равди /ніде хо/вати* [ФСУМ], */яблуку /ніде в/насти* [ФСУМ]; */шилом /нікуди тк/нути* [ФСУМ].

Тому, якщо у словах виділяють слова-синоніми, слова-антоніми, слова-омоніми, слова-омографи, то виділяти фразеологізми-омографи немає підстав. Це можна пояснити цілісним значенням фразеологізму, адже слова-компоненти фразеологізму разом з наголосом відтворюються як кліше, а не утворюються заново.

Отже, слова-компоненти фразеологізмів, втрачаючи буквальну семантику, позначаючи інші культурні коди — духовний, моральний, поведінковий, здебільшого зберігають наголос на тому самому сегменті, що й слова вільних сполук. Тобто слова, які входять до складу фразеологізмів, зберігають закономірності наголошування відповідної частини мови. Ця тенденція властива як літературній, так і діалектній мові. На нашу думку, окреслена тенденція виникла як наслідок уникнення винятків щодо наголошування.

Саме тому вважаємо, що територіальна віднесеність діалектних фразеологізмів може бути встановлена й за акцентуаційними особливостями.

Наявність парокситонного наголосу у словах-компонентах фразеологізмів літературної мови, а також говірок пд.-сх та пн. наріч може свідчити про те, що цей фразеологізм є або запозиченим, або на користь теорії власнеукраїнського походження наголосу на пенультимі (адже питання генези української парокситонези й досі залишається відкритим).

Варіантний наголос у словах-компонентах фразеологізму так само, як і в окремих повнозначних словах, свідчить про незавершеність процесу формування відповідного акцентного типу. Причинами появи варіантного наголошу-

вання у словах-компонентах фразеологізму можуть бути як зовнішні, так і внутрішні. Вважаємо, що цей аспект, а також питання ареальної співвіднесеності українських фразеологізмів щодо наголошування вимагає докладного, ґрунтовного вивчення. Адже, як свідчать дослідження українських фразеологів, за семантичним, структурним, стилістичним забарвленням фразеологічні ареали ширші за ареали слів-компонентів.

У нашому дослідженні чимало положень — гіпотетичні. Тому, досліджуючи фразеологізми, необхідно звертати увагу й на особливості наголошування слів-компонентів.

На нашу думку, наголошування у словах компонентах може дати багатий, цінний, переконливий матеріал, який матиме важливе значення для вивчення історії мови, міжмовних і міждіалектних контактів, класифікації діалектів та структури мови в цілому.

### Джерела

- Вікторіна** Вікторіна О.М. Словник лексики та фразеології народної медицини й лікувальної магії Кіровоградщини. — Кіровоград: Кіровоградський держ. педагог. ун-т ім. Володимира Винниченка, 2006. — С. 436.
- Магрицька** Магрицька І. Словник весільної лексики українських східнослов'янських говірок (Луганська область). — Луганськ: Знання, 2003. — 172 с.
- Онишкевич** Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. У 2-ох частинах. — Ч. 1. — К.: Наук. думка, 1984. — 496 с.; Ч. 2. — К.: Наук. думка, 1984. — 516 с.
- Хобзей** Хобзей Н., Сімович К. та ін. Лексикон львівський: поважно і на жарг. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2009. — 672 с.
- Чабаненко** Чабаненко В. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянищини. — Запоріжжя: фірма «Стаг і К<sup>о</sup>», 2001. — 201 с.
- ФСУМ** Фразеологічний словник української мови — К.: Наук. думка, 2003. — 2004 с.
- Яким** Яким М., Зубрицька М. З діалектології Бойківщини. Іменникова словозміна. Іменникова фразеологія. — Дрогобич: Коло, 2002. — 148 с.

**Halyna KOBYRYNKA**

**From Observations of Accentuation in Phraseological Units**

The article is devoted to problems of the description of accentuation of phraseological units in the Ukrainian literary language and local dialects. The tendencies, functions in accentuation of words-components of phraseological units in the Ukrainian literature language and local dialects are established. It was defined that in the phraseological units in the Ukrainian literary language and local dialects the accent of paroksyton and accent of the prepositions is used.

The proposed research focuses on solving one of the most important issues of linguistics — accentuation of phraseological units.

## До проблеми синонімії ареальних фразеологізмів (на матеріалі бойківських говірок)

Синонімії як системотворчому елементові присвячений не один десяток праць як вітчизняного, так і зарубіжного мовознавства. Сьогодні вже не викликає сумнівів наявність цього явища у фраземній підсистемі мови, до того ж і літературної, і діалектної. Учені-лінгвісти, описуючи це явище щодо фразеологічного корпусу, звертали увагу на розрізнявальні ознаки синонімії лексичної і фразеологічної, синонімії та варіантності ФО, на побудову фразеологічних синоніміїчних рядів і типів фразеосинонімів. Названі проблеми порушено в працях Л. Авксентьєва [1], М. Алефіренка [2], Н. Бабич [3], М. Демського [5], В. Лавера [11], Л. Скрипник [17], В. Мокієнка [14], М. Коломієць [8] та ін. В останні десятиліття провідною виявилася тенденція розглядати фразеосиноніми як складові синоніміїчних рядів (чи точніше варіантно-синоніміїчних рядів), що органічно входять до структури ідеографічної ієрархії фразеологічної системи мови. Такий напрям досліджень репрезентують праці А. Івченка [7], Ю. Прадіда [16], В. Ужченка [21], Н. Коваленко [9], М. Олійник [15] та ін. Хоч у цих роботах спостерігається деяка неусталеність термінології, однак такі наукові пошуки є доволі перспективними. Прикметно, що до аналізу щораз більше залучають ареальні фразеологічні одиниці з різних просторових сегментів мови (наприклад, східноукраїнський із слобожанським ядром — у В. Ужченка, Д. Ужченка, Р. Міняйла, західноподільський — у Н. Коваленко, гуцульський — у М. Олійник, карпатський — у В. Лавера тощо), бо саме тут, на думку Б.Ларіна, криються корені національної фразеології літературних мов, і такий різноманітний матеріал дозволяє порівняно повно аналізувати ту чи іншу фразеологічну модель. З іншого боку, такий напрям криє небезпеку сплутування синонімії та варіантності, актуалізуючи потребу диференціації цих двох явищ. Відсутня узгодженість у дефініції терміна «фразеологічні синоніми», неоднозначно трактується поняття домінанти синоніміїчного ряду. Поза увагою залишилася проблема говіркової й міжговіркової синонімії в межах одного просторового сегмента — певного говору чи діалекту.

Тому предметом нашого дослідження є аналіз поняття фразеологічного синоніма, його диференційних ознак, з'ясування сутності домінанти синонімії-



ного ряду, міжговіркової синонімії. Мета опису — узагальнити аналіз поняття фразеосиноніма й запропонувати інваріантну дефініцію, уточнити його диференційні ознаки, окреслити проблематику міжговіркової синонімії та визначити сучь домінанти синоніміїного ряду.

Під час висвітлення питання синонімії важливе значення має стан дослідження говірок, зокрема накопичення емпіричного матеріалу та наявність відповідних словників. Без цього і фразеологічні варіанти, і синоніміїні ряди будуть далеко не повними. Якщо в літературній мові маємо на сьогодні кілька словників фразеологічних синонімів, це явище достатньо повно проілюстровано в академічних фразеологічних словниках, то в діалектній мові їх не так багато, а з окремих ареалів узагалі відсутні. Без них важко відповісти на питання, які сфери понять найчастіше і найповніше вербалізовані фразеосинонімами, які типи синонімів найхарактерніші для тих чи інших говірок, які джерела живлять синонімію діалектних фразем тощо.

Тому тут доводиться, як каже справедливо Л. Скрипник, починати з азів — формувати синоніміїні ряди на базі власних спостережень і на матеріалах, сконденсованих у доступних лексикографічних та інших працях [17: 212].

В. Шклярів появу синонімів пояснює так: «Людське мислення залежно від конкретної ситуації виділяє то одну, то другу сторону конкретного явища, що веде до різного вираження тієї самої думки. І якщо у новому сполученні наявний який-небудь додатковий семантичний відтінок, воно починає побутовувати поряд із уже існуючим і стає його синонімом» [22:117]. Так, наприклад, *хліб* для людини — основа її життя, її існування, він дістається в поті чола. Тому у свідомості, каже В. Лавер, хліб не простий, звичайний предмет, а щось божественне. Ці та інші додаткові значення названої субстанції вже не можна виразити одним звуковим комплексом — *хліб*. Тому в одних говірках, виділяючи найважливішу сторону фраземного значення, носії мови для повторного найменування вибирають ФО *божий дар*, інші цю повсякденну, насущну необхідність називають *наш насущний*, треті цю непросту річ іменують *святою* [11: 161].

Не менш важливим є розуміння самого поняття фразеосиноніма, адже й досі серед лінгвістів немає одності в цьому питанні. Мовознавці виокремлюють далеко не одні і ті ж дефінітивні складові, які до того ж є не завжди рівноважливими. Так, В. Ужченко і Л. Авксентьєв фразеологічними синонімами вважають одиниці, «які виражають спільне значення і мають однакову синтаксичну сполучуваність, але відмінні між собою компонентним складом, а також емоційно-експресивними відтінками» [19: 57]. Вони додають, що для більшості фразеологізмів-синонімів характерні такі риси, як однорідність моделі, співвіднесеність значення із значенням відповідної частини мови, а також своєрідна

синтаксична сполучуваність. Подібну дефініцію подано в праці В. Ужченка і Д. Ужченка «Фразеологія сучасної української мови», де під фразеосинонімами розуміють «фразеологічні одиниці зі спільним загальним значенням, які співвідносні з однією частиною мови, але відмінні між собою образною основою, компонентним складом і семантико-стилістичними відтінками» [20: 104]. Л. Скрипник дотримується думки, що фразеологічні синоніми «позначають той самий предмет дійсності, виражають те саме поняття, відтіняючи різні сторони його, і при різній внутрішній формі і неоднаковому лексичному складі мають однотипне категоріальне значення, однакову семантичну сполучуваність із словами оточення» [17: 212].

Ю. Прадід пропонує під фразеосинонімами розуміти одиниці, які «позначають той самий предмет, явище тощо навколишнього світу, співвідносяться з однією і тією ж частиною мови, збігаються частково (рідше повністю) за семантичною сполучуваністю, але відрізняються відтінками значень ... стилістичною забарвленістю» [16: 24].

Дещо обширніше визначення (хоч дефініція максимально враховує ознаки як семантичної, так і формальної організації ФО) подає М. Демський. Автор до розряду фразеологічних синонімів відносить «одно- і різноструктурні фрази, що належать до одного семантико-граматичного класу, які мають тотожне (дублети) або спільне значення, характеризуються однаковою або подібною лексико-семантичною валентністю, але різняться або відтінками значень, або стилістичним забарвленням, або тим і тим (крім дублетів, які за названими ознаками тотожні), внутрішньою формою і компонентним складом (повністю або частково)» [5: 42].

І. Лепешев вважає, що «фразеологічні синоніми позначають одне й те ж саме поняття, мають тотожне чи гранично близьке значення, належать до одного семантико-граматичного типу, але звичайно відрізняються один від одного відтінками значення, стилістичним забарвленням і іншими відмінними ознаками» [12: 82].

Подані визначення свідчать, що мовознавці, окреслюючи сутність фразеосиноніма, звертають увагу на такі ознаки, як понятійна сфера, семантика, сполучуваність, структура, граматичні та стилістичні характеристики, образна основа та ін. У всіх наведених дефініціях констатується необхідність спільності (тотожності, майже тотожності) значення, належності до одного семантико-граматичного класу (співвіднесеності з однією частиною мови). Частково називається спільна ознака однакової (Л. Скрипник), однакової або подібної (М. Демський, Ю. Прадід) лексико-семантичної сполучуваності. Різняться си-

ноніми відтінками того самого значення (поняття), внутрішньою образністю (внутрішньою формою), частково або повністю компонентним складом.

У наведених дефініціях відсутня ще одна, доволі важлива, як на нашу думку, деталь. Про неї чомусь згадують переважно тоді, коли зачіпають проблему формування синоніміїних рядів. Відомо, що, наприклад, багатозначні лексеми входять до різних синоніміїних рядів залежно від того, яке значення реалізують. Це стосується і фразеологізмів. Залежно від того, як синонімізуються фразеологізми у своїх значеннях, Л. Скрипник називає їх повними (фраземи синоніміїні іншим одиницям у всьому семантичному обсязі) або частковими (синонімізуються окремі значення ФО) синонімами [17: 228]. Енциклопедія «Українська мова» під синонімами пропонує розуміти слова, стійкі словосполучення тощо або їхні окремі значення, що при повній чи частковій формальній відмінності мають тотожні або майже тотожні значення (з можливими відмінностями в стилістичних та граматичних характеристиках та в сполучуваності) [18: 539].

«Лингвистический энциклопедический словарь» [10: 447] наголошує на тому, що синоніми, зокрема фразеологічні, належать до однієї частини мови, їх значення повністю або частково збігаються, а одиницею зіставлення виступають елементарні значення — лексико-граматичні варіанти слова чи ФО. Про синонімізацію окремих значень зазначають Віктор і Дмитро Ужченки [21: 101]. Ілюстрацією може послужити доволі поширений фразеологізм у *тімне битий*, багатозначність якого має енантіосеміїний характер (1. Розумний, досвідчений, практичний, буваний. 2. Розумово обмежений, нетямущий). Як наслідок ця ФО через свої «елементарні значення», або семми, входить до різних синоніміїних рядів: 1. *У тімне битий* — *голова на війзах, має голову на карку (плечох, війзах), має клепку (тімку, олію) в голові, чоло на три п'єди*. 2. *У тімне битий* — *полова в голові, вистріль лоб ци шо знає, розуму шо за макове зерня нема, у голові темно (паздіря), за добитчи розуму не має, не може кінці зв'язати, хіба кози пасти*.

М. Алефіренко синонімізацію фразем розуміє не як здатність виражати відтінки того самого поняття, а як спільність референції, здатність виражати різні (хоч і близькі) поняття про той самий предмет думки. Інтеграційним є спільність референта, а в основі дистинктивних властивостей лежать відмінності «співвідносних (гомогенних) сигніфікатів» [2: 31]. Підтримуючи в цілому погляд М. Алефіренка, відзначимо, що для виділення синонімів треба розглядати це явище не тільки на семемному, а й на семному рівні. Чим більше спільного у структурі та ієрархії сем (денотативних, конотативних, латентних) у семемах фраземних одиниць, тим ближче в синоніміїному ряді вони стоятимуть і тим більша вірогідність їх взаємозаміни. Відмінності в конотативних семмах поро-

джують стилістичні синоніми, у денотативних — ідеографічні, а розбіжності в одних і других — семантико-стилістичні.

Просторовому варіантові національної мови притаманні свої особливості функціонування фразеологічних синонімів. Річ у тому, що єдиною справді комунікативною одиницею виступає говірка, і саме в ній на рівні синтагматики можна вибудовувати фразеосинонімійні ряди. В інших підсистемах говіркової мови — просторових мовних конструктах — говорах і наріччях — якась частина фразеологічних синонімів через вузьчі ареали побутування є насправді квазі-синонімами. Так, у південній частині бойківських говірок, які безпосередньо контактували й контактують із угорським мовним світом, уживають фразеологізм *метати/верчи на коцку* (**коцка** з угор. — «кубик») «ворожити». Північна частина бойківських говірок із тотожним значенням знає іншу одиницю — *метати/веречи на карти*. Говірковий стандарт однієї й другої частини Бойківщини не передбачає наявності двох фразеологізмів. Отже, на рівні конкретної говірки в одній або іншій зоні Бойківщини названі одиниці не є синонімами. Їхня синонімійність виявляється в ширшій просторовій мовній одиниці-конструкті — бойківському говорі — на рівні парадигматики. Наведемо ще приклади: *бабина байка* «що-небудь вигадане, надумане; неправда» — загальнобойківське і *лутина фоштерська* із тим же значенням — південнобойківське (*фоштер* — з угор. «лісничий»); *заперти ворота, стулити варти, закрити піддувало* «перестати говорити, замовкнути» — і з тим самим значенням південнобойківське — *закрити токаняник* (*токаняник* — «металевий горщик для приготування мамалиги»). Тут маємо справу із явищем міжговіркової синонімії [про лексичну міжговіркову синонімію див., наприклад, 6: 97–102], яка дуже часто ще й ілюструє дублетний тип синонімів. На цей тип синонімів у карпатському ареалі звернув у свій час увагу В. Лавер [11: 134]. Як і Я. Баран, він твердить, що такі одиниці збігаються як значенням, так і функціонально-стилістичною приналежністю [4: 99]. Саме ж явище дублетності пояснюють тим, що кожен мовець використовує засоби, винесені ним із своєї говірки. На рівні споріднених говірок, чи говору, вони збираються в синонімійні ряди, кожен елемент якого є семантично і стилістично рівноцінний. Прикладом зафіксованих нами дублетів є табуйовані назви чорта (*той шо в болоті сидит, дурило з кривої верби, бодай моци не мав, ангел з ріжками, той шо під бзом сидит, той з хвостом, той бодай пропав, той не при хаті згадуючи, той бодай скапає*). На думку фразеологогів, дублетні ФО за характером зіставленням денотативних сем не відрізняються від фраземних ідеографічних синонімів [11: 164–165]. Отож у діалектній мові синонімійні ланцюжки можуть бути доволі довгими, із значною кількістю дублетів, хоч у якійсь окремо взятій говірці це явище матиме інші характеристики. Міжговір-

кова синонімія ускладнює розрізнення її від фразеологічної варіантності, і ця проблема потребує окремого розгляду.

З огляду на сказане як для літературної мови тут можна було б запропонувати свій (далеко не бездоганий) варіант визначення **фразеологічного синоніма** — як одиниці, яка із собі подібними через фразеосемантичні варіанти виявляє повну (дублети) або часткову семну тотожність, характеризується співвіднесеністю з одним семантико-граматичним класом, але відрізняється внутрішньою формою і компонентним складом. Щодо повної чи подібної сполучуваності, то, з одного боку, остання є похідною від семної тотожності/нетотожності одиниць-синонімів, а з другого — саме зміни в контекстуальній сполучуваності є призвідниками змін у семній ієрархії, виявляючи їх нові тотожності/нетотожності. Оскільки українська говіркова мова існує в множинності своїх підсистем, то в кожному конкретному випадку слід застерігати належність синонімів до однієї такої підсистеми, в іншому разі матимемо справу із квазісинонімами (як зрештою і під час зіставлення різнонаціональних мов).

У науковій літературі інколи трапляється думка, що явище синонімії більше властиве словам, ніж фразеологізмам. І. Лепешев, однак, доводить інше (принаймні на матеріалі білоруської мови). «Коли порівняти синоніміїність у лексичнім і фразеологічнім складі нашої мови, — каже автор, — то можна виявити, що фразеологізми значно частіше, ніж слова, вступають у синоніміїні зв'язки» [12: 83]. Він далі наводить таку аргументацію: у «Словнику синонімів і близькозначних слів» М. Клишка тільки приблизно десята частина слів вступає в синоніміїні ряди, у фразеології ж 62% від загальної кількості одиниць охоплені синоніміїними зв'язками [12: 63]. На жаль, емпіричний матеріал не дає нам можливості робити якісь порівняльні узагальнення щодо синоніміїності лексичного та фразеологічного складу бойківських говірок. А от М. Демський, спираючись на опрацьований матеріал української літературної мови, доходить висновку, що «фраземна синоніміка ... однаково поширена в межах усіх семантико-граматичних класів фразем» [5:41]. У той же час учений відзначає, що ті синоніміїні ряди мають більшу кількість членів, котрі позначають особливо напружені почуття, стани, переживання тощо [5:41–42]. Зібраний нами матеріал з ареалу бойківських говірок показує, що ті ФО, які характеризують динамічні ознаки та стани, ознаки динамічних ознак, статичні ознаки (класи дієслівних, прислівникових, прикметникових фразем) частіше вступають у синоніміїні відношення. Наприклад, статична ознака «скупий» вербалізується такими ФО, як *правов дає лівов забирає, як на то чує як дай то глухий, навіть камени не даст чим голову провалити, за копійку до Львова пішки би йшов, і зламаноного гроши би не дав, леду в зимі не випросиши*; ознака «недозрілий, мо-

лодій» — *під стів пішки ходит, ше носа не обтер, ше вуйко з-під носа висит, молоко на губах не обсохло, має пляц на вуса*; «нерозумний» — *у тімня битий, полова в голові, міхом ударений (прибитий), вистріль лоб ци шо знає, розуму шо за макове зерне нема, у голові темно (паздіря), за добитчи розуму не має, дитинський розум має, не може два кінці зв'язати, хіба кози пасти, не знає де курка щит, хіба сліні діди водити, не вартує за нюх табаки (і торбу січки, фунта клаків)*; «непосидючий, верткий, прудкий» — *як би шило запхав, всюда повно, де не посій там ся вродит, і дідько в решеті не зімає, воює дідько по всіх кутах, з ланца би ся зірвав, з хати кізляня би зняв, і штирма кіньми не догонииш*. Найменше синонімізовані іменникові фраземи. Як правило, їхні ряди об'єднують по кілька членів (виняток становить ряд із табуйованими назвами чорта): «бідняк» — *останний капцан, торба жебрацька, дідич на великів бурку*; «злодій» — *господар до чужої комори, спільник до готової муки*; «жінка похилого віку» — *стара торба (драндига, машкара, опирице), старе опудало, квашене ябко*. Очевидно, це пов'язано із самою специфікою семантики того або іншого розряду фразеологізмів та природою пізнавального процесу. Нова грань пізнання якогось об'єкта дійсності не потребує повного його перейменування (номінативного чи характеризувального), бо стосується, мабуть, виявлення якоїсь однієї з нових його динамічних або статичних ознак, а для цього в мові є свій набір спеціальних номенів-атрибутивів — слів-дієслів, прислівників, прикметників і співвідносних фразеологізмів.

Неоднозначними є позиції мовознавців у визначенні домінанти синонімічного ряду фразем. Однією з таких причин є різні погляди на місце фразем у структурно-ієрархічній будові мови. Не визнаючи окремішності фраземного рівня, частина вчених закономірно вважає, що домінантою синонімічного ряду має бути лексема як одиниця із загальнішим значенням, ширшою сполучуваністю, менш обтяжена конотацією. Проте навіть серед тих лінгвістів, які визнають окремість фраземного рівня (субрівня) (М. Алефіренко, Я. Баран, М. Демський, В. Ужченко та ін.) думки не однозначні. Адже стрижневим у ньому повинен бути вислів, що є найуживанішим, має широку контекстуальну сполучуваність і, що особливо важливо, здатний більш-менш вільно замінювати в контексті інші елементи ряду [12:88]. З уваги на перелічені вище аргументи, більшість фразеологів наводять як домінанту синонімічного ряду ФО саме лексему. До речі, у своєму лінгвогеографічному атласі фразем карпатського регіону В. Лавер домінантою в картах із проблем синонімії також ставить не фразеологізм, а слово [11а].

Ми вважаємо, що залучення до синонімічного ряду фразем одиниці іншого рівня (субрівня) не є цілком виправданим. Цим по суті ілюструється факт

загальномовності синонімії, що пронизує різні структурні рівні, зокрема такі функціонально близькі як лексичний і фразеологічний, одиниці якого можуть частково (хоч не завжди) ономазіологічно й семасіологічно взаємозамінюватися, але водночас — факт якоїсь неповноцінності фразем. В ідеографічних працях елементами семантичного ряду (= синоніміїного ряду), семантичної групи (= кілька синоніміїних рядів) тощо лексеми не виступають (див., зосібно: 16). Має рацію М. Алефіренко, коли зауважує, що між словом і фразеологізмами ряду є відмінності значеннєвого, експресивно-стилістичного, емоційно-модального, функціонально-стильового, селективного аспектів [2:31–36]. М. Демський, заперечуючи можливість лексеми виступати домінантою синоніміїного ряду фразем, наводить такі аргументи: в багатьох випадках між лексемами і фраземами синоніміїні зв'язки взагалі існувати не можуть, бо часто ФО є єдиною назвою предмета чи явища, між багатьма лексемами і фраземами існують гіпонімі відношення, значення фразеологізму — категорія якісно складніша, ніж лексеми. Тому, додає вчений, коли фразема виконує щодо лексеми функцію заміщення, доцільно говорити про їх квазісиноніміїність [5:43]. Він пропонує на роль домінанти певну семему ФО, «структура якої гранично проста і не обтяжена ніякими конотаціями, яка в одних випадках може виражатися лексемою, а в інших — сукупністю лексем...» [5:43]. Думаємо, що знайти семему, «не обтяжену жодними конотаціями», для того чи іншого ряду — завдання складне, а в багатьох випадках і неможливе. Тому пропонуємо шукати домінанту ряду, виходячи із нашої дефініції фразеосиноніміїв. Нагадаємо, що елементи ряду мають виявляти повну або часткову тотожність семної структури семем. Крім того, вони об'єднані загальною семантико-граматичною категорійністю.

У нашому розумінні **домінанта синоніміїного ряду фразем** — це гранично проста за структурою семема (фразеосемантичний варіант) ФО, яка має найбільше інтеграційних семних відповідників у кожному елементі ряду.

Порушені в статті проблеми синоніміїчності фразем, зосібно в проекції на ареальну фразеологію, дають можливість унести певні корективи і в погляди на такі явища вияву системності, як варіантність, антонімічність, полісемійність тощо аналізованих мовних одиниць.

### Література

1. Авксентьев Л. Сучасна українська мова: Фразеологія. — Харків: Вища школа, 1983. — 137 с.
2. Алефіренко М. Теоретичні питання фразеології. — Харків: Вища школа, 1987. — 135 с.

3. Бабич Н. Співвідношення діалектного та загальнонародного в українській фразеології (до питання про фразеологічну синонімію і варіантність) // Питання взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів: Тези доповідей та повідомлень. — К.: Наук. думка, 1972. — С. 41–42.
4. Баран Я. Основні питання загальної та німецької фразеології. — Львів: Вища школа, 1980. — 155 с.
5. Демський М. Системні зв'язки у сфері фраземіки // Мовознавство, 1991. — № 2. — С. 36–43.
6. Євтушок О. Лексична синонімія в народних говорах як один із параметрів дослідження системності діалектного словника // Західнополіський діалект у загальноукраїнському та всеслов'янському контекстах. Зб. наук. праць. — Вип. 4./ Упорядкування Г.Аркушина. — Луцьк: РВВ «Вежа», 2007. — 428с. — С. 97–102.
7. Івченко А. Українська народна фразеологія: ономасіологія, ареали, етимологія. — Харків: Фоліо, 1999. — 304 с.
8. Коломієць М. Фразеологічні синоніми. — Донецьк, 1989. — 68 с.
9. Коваленко Н. Фраземіка говірок Західного Поділля / Автореферат дис. ... канд. філол.наук. — К., 2001. — 20 с.
10. Лингвистический энциклопедический словарь / Главн. ред. В.Ярцева. — М.: Сов. энциклопедия, 1990. — 685 с.
11. Лавер В. Фраземіка українських діалектов карпатського регіона: Дис. ... доктора філол. наук. — К., 1991 (рукопис). — 325с.; 11а. Лавер В. Атлас фраземіки українських діалектов карпатського регіона (додаток до дис., рукопис). — Ч. III. Ужгорода, 1991. — 262 карти.
12. Лепешаў І. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы. — Мінск: Выш. шк., 1998. — 271 с.
13. Міняйло Р. Активні процеси в ареальній фразеології сходу України / Дис. ... канд. філол. наук. — Луганськ, 2001. — 261 с.
14. Мокієнко В. Славянська фразеологія. — М.: Высш. шк., 1989. — 286 с.
15. Олійник М. Фразеологія гуцульських говірок / Автореферат дис. ... канд. філол. наук. — Львів, 2002. — 20 с.
16. Прадід Ю. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень). — Київ–Сімферополь, 1997. — 272 с.
17. Скрипник Л. Фразеологія української мови. — К.: Наук. думка, 1983. — 279с.
18. Українська мова. Енциклопедія. — К.: Українська енциклопедія ім. М. Бажана, 2000. — 752 с.
19. Ужченко В., Авксентьев Л. Українська фразеологія. — Харків: Основа, 1990. — 167 с.
20. Ужченко В., Ужченко Д. Фразеологія сучасної української мови. Навч. посібник. — К.: Знання, 2007. — 494 с.



21. Ужченко В. Східноукраїнська фразеологія. — Луганськ: Альма-матер, 2003. — 362 с.

22. Шкляров В. О фразеологических синонимах в русском языке // Труды кафедр русского языка вузов Восточной Сибири и Дальнего Востока. — Иркутск, 1962. — Вып. 2. — С. 112–132.

**Myron YAKYM**

**To the Problem of Dialectal Phraseological Units Synonymy (on the Basis of Boyki's Subdialects)**

The article is dedicated to the linguists' investigations of phrasemes' synonymy and its peculiarities. It also deals with distinction between phrasemes' synonymy and variation. The notion of phraseological synonym and phrasemes' synonymy in relation to the dialects is concerned.

The author emphasizes on the constituents of the phrasemes' synonymic series which function on the level of dialects but are not quite familiar to the particular subdialect and may be termed as «guasisynonyms». The linguists' opinions concerning the problem of defining the dominant of phrasemes' synonymic group are analysed in much detail.

## Етнолінгвістичне моделювання семантики фразеологізмів із компонентом-антропономеном

Людина як об'єкт пізнання проявляється в одній із найдавніших бінарних опозицій *чоловік / жінка*. Відмінності в поведінці, діяльності, світосприйнятті зумовили дихотомічне розрізнення двох начал. Формування людини та її уявлень про *чоловіче / жіноче* в соціумі залежить не тільки від особи як біологічної істоти, а від суспільства, в якому вона живе, її національної культури, переконань, свідомості. Архетипне протиставлення *чоловік / жінка* в лінгвістиці необхідно розглядати як трансцендентний чинник, базовий концепт культури, а не просто іманентний природний чинник. Одну з провідних лакун фразеологічного концепту Людина складають *маскулінативи* і *фемінативи* (номінативи, об'єднані семантикою '*особа чоловічої статі*' / '*особа жіночої статі*'). Фемінативи «репрезентовані на всіх ступенях ієрархічного членування макросистеми «людина»» [1: 100]. Під антропним кодом культури розуміємо сукупність уявлень про людину в цілому. Антропономени-маскулінативи та їхні кореляти антропономени-фемінативи складають ядрну зону антропного культурного кодування.

У мовній системі закодована історично зумовлена відмінність гендерної репрезентації обох статей. Особливо яскраво ці протиставлення відбито у фразеосистемі (фразеологічна одиниця – ФО), «оскільки ФО віддзеркалюють традиційні уявлення про соціальні ролі *чоловіка / жінки*, морально-етичні норми поведінки, стосунки між особами протилежної статі, ставлення до них із боку суспільства» [12: 63]. Крім того, ФО з компонентами-антропономенами в гендерній площині соціокультурної когерентності недостатньо досліджені в українській фразеології. У фразеосистемі базові за локалізацією змістотвірного центру компоненти співвідносяться з антропним кодом культури, у якому, на нашу думку, варто виділити *маскулінативний* і *фемінативний* субкоди.

Зауважимо, що при вивченні питань кодування фразеологізмів можна застосовувати термін *фразеологема*, під яким ми розуміємо компоненти ФО, що згідно зі смисловим і семантичним навантаженням поділяються на два типи *базові* та *допоміжні* фразеологеми. М. Алексєнко в одній зі статей, присвяченій новому та старому в метамові фразеології, посилаючись на працю М. Ф. Алефі-

ренка та Л. Г. Золотих, зазначає, що термін *фразема* вчені приймають тому, що він «добре вписується в загальну систему мовних одиниць, тобто «емічних» – фонема, морфема, лексема». Далі автор продовжує: «Але ж термін фразеологізм також вписується в цю систему – фразеологема» [2: 136]. Лінгвістичні ідеї американського вченого К. Л. Пайка схарактеризовано в системі паралельного опису одиниць мови, де перший ряд і спосіб опису автор називає *емічним*, другий – *етичним*. «Емічні одиниці, – узагальнює лінгвіст, – це не якісь абсолютні в якомусь вакуумі, а скоріше моменти системи» [21: 93]. Термін *емічний* використовують для одиниць першого ряду – інваріантів (фонема, морфема, лексема, сема), *етичні* – для одиниць другого ряду варіантів (фон, алофон, морф, лекса, семема). Як відомо, у кожній мовній підсистемі є своя мінімальна найменша одиниця. У фразеологічній системі мови на позначення такого поняття вживають термін *компонент* (від лат. *componens* – *складовий*), що означає складову частину, елемент чого-небудь. Компонентом у фразеології вважають мінімальний семантичний складник у структурі ФО, кожен із них виконує відповідну функцію і пов'язаний з іншими певними ієрархічними відношеннями. Вважаємо, що цю дефініцію можна трансформувати на поняття *фразеологема*, під якою розуміємо найменшу інваріантну мінімальну одиницю в структурі фразеологічної одиниці.

Мета і завдання дослідження полягає в етнолінгвістичному та етимологічному аналізі ФО з компонентами-маскулінативами і компонентами-фемінативами, генеза яких пов'язана з традиційними соціальними, родинними звичаями й обрядами українців, спрямованими на захист й оберігання від злих сил. Об'єкт нашого дослідження – культурно марковані ФО, зафіксовані у фольклорних і лексикографічних працях ХІХ – поч. ХХ ст., а також у «Словнику фразеологізмів української мови» (2003). Предметом дослідження є особливості екстралінгвістичного походження низки ФО, базові компоненти, або фразеологеми яких співвідносяться з антропним культурним кодом і є фрагментами обрядових сценаріїв чи віддзеркаленням символічних уявлень українців.

Базова фразеологема *дівчина / хлопцевь* в українській фразеології репрезентована номінатемами *парубок (молодець) / дівка (дівча, діва), жених / наречена; дружина / чоловік; холостяк (панич) / дівка (пані); вдівець / вдова, молодий / старий*, що виражаються антропономом-маскулінативом і антропономом-фемінативом. Досліджувані ФО за внутрішньою формою чи семантикою пов'язані з проблемами вікового цензу, соціального чи родинного статусу людини, гендерної соціалізації.

Виділена онтологічна опозиція реалізується у фразеосемантичній групі «*досягти віку, коли можна виходити заміж*» через фразеологеми *дівчина (дівка,*

**дівча**). В Україні існувала чітко визначена соціально-вікова ієрархічна структура: серед дівчат до 10 років – *дівча*; від 10 до 13 – *дівчина*; від 13 до 16 – *дівчице*; за 16 – *дівка*. У шлюб можна було вступати з 16 років, а деяких місцевостях із 12-13 [8: 538]. Причому, як відомо, дівчина бажала швидше вийти заміж, бо «дома на пристаркувату дочку дивляться скоса: «Хоч за вола, кажуть, аби дома не була» [15: 47]. У працях XIX – поч. XX ст. зафіксовано низку ФО зі словниковою дефініцією на позначення повноліття дівчини: *вона вже дівка* [Б.-Н.: 115]; *дівчина на відданні* [Гр., 1: 219]; *дівча на відданю* [Фр., 1: 577]; *дівчина на добі стала* [Фр., 2: 5]; *дівча на самій порі* [Фр., 1: 577]; *вона сі вже дівочит* [Фр., 1: 577]; *дівчина на порі, у порі, на відданні* [Дубр.: 29]. Образ ФО через лексичні варіанти фразеологеми *дівчина (дівка, дівча)* безпосередньо співвідносився з фемінативним субкодом та антропно-діяльнісним кодом культури. Однак він реалізується повністю в поєднанні з темпоральним кодом, оскільки імплікується через часові поняття: (*уже стати*) *на порі / на добі / (уже) треба віддаватися / (уже) треба дівочитися*.

Бінарна опозиція гендерних номіналем *холостяк (панич) / дівка (діва, пані)*, що у ФО співвідносяться з антропним кодом, реалізується у фразеосемантичній групі «*бути немолодим неодруженим чоловіком / жінкою*». За східнослов'янською культурною традицією, термін дівування та парубкування завершувався досить швидко. Сформовані століттями в народі стереотипи щодо трирічного періоду – від 16 до 19 років одруження дівчат і трохи більше для хлопців – були нормою. Якщо дівчині не вдалося вчасно одружитися, то до неї в соціумі складалося деякою мірою негативне іронізоване ставлення. На позначення характеристики молодих незаміжніх дівчат зафіксовано статусні ФО з компонентом-фемінативом *дівка*, що співвідноситься із фемінативним субкодом культури. Побудована на основі явища метонімізації ФО *сидѣть въ дѣвкахъ* зі словниковою дефініцією '*довгенько дивує; долго засидѣлась въ дѣвкахъ*' [Б.-Н.: 116], зафіксована ще в лексикографічній праці П. П. Білецького-Носенка (середина XIX ст.). Із дещо розширеним лексико-варіативним рядом аналогічна ФО міститься в сучасному фразеологічному словнику *сивіти (сидіти) / посивіти (засидітися) в дівках (дівкою, в перестарках)* зі значенням '*довго не виходити заміж або зовсім не бути заміжньою*' [СФУМ: 644]. Антропно-діяльнісний код реалізується через фразеологемні варіанти *сивіти / посивіти; сидіти / засидітися*, які відображають фізіологічний прихід старості через довготривале очікування заміжжя. У стереотипно соціалізованому суспільстві двадцятирічну дівчину вважали *старою дівою*. Вільне словосполучення переосмислилося у вторинну номінацію *стара діва (дівка)*, у якому базовий компонент *діва (дівка)* співвідноситься з антропним кодом культури, а компо-

нент *стара* – з темпоральним. Довге дівування засуджували в соціумі і про таких дівчат говорили з іронією або жартома. Порівняйте пареміологічні одиниці (далі ПО): *прийшла весна, замуж не йшла; прийшло сї осінь, замуж не йшло сї; прийшли місниці, таки сидит сї* [Фр., 1: 151]; *стара пані и старе вино за все добре, але не стара дівка* [Ном.: 394]. В основі ФО *стара діва (дівка)* лежить метонімія, що базується на переносі ознак, властивих одній віковій групі – молодим, на групу осіб старшого віку. ФО бере початок із давніх архетипних опозицій *чоловік / жінка, молодий / старий*. Метонімічний образ ФО створено за допомогою «оксюморона – сполучення протилежних за значенням слів, у зв'язку з чим формується внутрішнє протиставлення *молодість / старість*» [4: 671], оскільки лексема *діва* означає молода дівчина, а лексема прикметникового характеру *стара* уживається в значенні особи немолодого віку. Образ старої діви відображає стереотипне уявлення про одиноку немолоду жінку з невдалою особистою долею і найчастіше пов'язується з образом ображеної жінки, яка не реалізувала себе в основному призначенні – материнстві – і тому почуває себе неповноцінною, незадоволеною життям людиною. Фразеологема *старий* співвідноситься з темпоральним кодом культури, прикметникова лексема означає певну кількість прожитих років. У векторі аксіологічного вияву ФО *стара діва (дівка)* простежується відтінок негативної конотації.

На відміну від жінки, чоловікові, що довго не одружувався, не приписували таких чітко виражених негативних оцінок, ставлення до нього носило жартівливий та іронічний характер. У фразеогрупі «*бути немолодим нежонатим чоловіком*» наявна ФО *солом'яний жених* зі словниковою дефініцією «*старий холостяк*» із компонентом-антропономом *жених*, що співвідноситься з маскулінативним субкодом культури, і *солом'яний*, відповідно співвідносний із флористичним кодом. З'ясування етимологічного підґрунтя ФО почнемо з аналізу паремій, що містять пареміологеми *солом'яний*. У давніх збірках засвідчено низку ПО протиставного характеру, в структурі яких фіксується досліджувана одиниця. Семантизація ПО відображалася в докорі бідному, непутящому і слабкому фізично хлопцеві, який виявляв бажання одружитися з багатою та здоровою дівчиною: *солом'яний парубок, а золоту дівку бере* [Ном.: 396]; *солом'яний парубок, а золоте дівча хоче брати* [Фр., 2: 504]; *солом'яний молодець золоту дівку бере* [Фр., 2: 408]. Варто звернути увагу на процес фразеологізації – переходу ПО шляхом усічення певної частини в статус ФО. У словниковій статті збірника П. В. Шейна (1890 р.) подано аналог польської ПО: *солом'яний парубок, та золоту дівку бере*. польск. *śłotniany kawaler złotę panne bierze*, що засвідчує функціонування тотожної мовної одиниці в західнослов'янських мовах.

Із контексту паремій розуміємо, що семантизація вторинної номінації **солом'яний парубок (молодець)** виявляється в інтерпретації 'убогість, бідність'; 'безсилість, слабкість', а метафоричне словосполучення **золота дівка** наділене прямо протилежним значенням 'багатство, достаток', 'здоров'я, сила'. Фразеологемний склад і семантика ФО **солом'яний парубок** зазнала змін. Фразеологема-маскулінатив **парубок** стала вживатися з лексичним варіантом **жених**, а тлумачення ФО конкретизувалося. Характеристики, що приписувалися 'солом'яному' парубку – 'убогий, немічний, безсилий' – призвели до втрати можливості засватати дівчину та женитися. Отже, відбулася десемантизація значення, й у сучасному мовленні функціонує ФО **солом'яний жених** зі словниковою дефініцією 'старий холостяк'. Компонент **солом'яний** символізує щось порожнє, зів'яле, несвіже, використане, неживе, тобто ті характеристики, які взаємопов'язані з лексичним значенням слова **солома** – сухі світло-жовті стебла злакових рослин, що залишаються після обмолоту. У мовленні українців уживаються ФО **солом'яний вдівець; солом'яна вдова**[СФУМ: 55] з семантикою 'чоловік чи жінка, що тимчасово залишилися без пари або не живуть разом', у яких лексичне значення фемінативних номінатем **вдова / вдівець** і символічна інтерпретація фігонімною номінатем **солом'яний** корелюють на семантичному рівні.

Зафіксовані в давніх працях і такі ФО на позначення матримоніального стану чоловіка з компонентами **панич, холостяк, козак**, як: **пидтоптанний паничь** із поясненням 'старой холостякь' [Б.-Н.: 280]; **холостякь (молодикь) мовь быкъ (якъ в' спасивку ягница)** – 'старый холостяк' [Б.-Н.: 228] (стійкі вислови не фіксуються в сучасних словниках). Проте в сучасних фразеографічних працях мають місце ФО, не виявлені в словниках раннього періоду: **вічний (старий) холостяк** зі значенням 'немолодий неодружений чоловік, з утраченою можливістю до створення сім'ї' [ФСУМ: 129]; **вільний козак** – 'парубок, неодружений чоловік' [СФУМ: 303], які «з накладанням конотації «дивакуватість» марковані поблажливою іронією» [14: 126]. Таким чином, питання створення сім'ї чоловіком / жінкою здавна викликає інтерес у соціумі, оскільки стосовно неодружених немолодих людей простежується критичне ставлення. Нині спостерігаємо тенденцію до більш пізнього одруження, а створений протягом віків стереотип стирається. Не дивно, що зазначені ФО з негативною конотацією, ремарковані народом як 'глузливі', втрачають свою актуальність.

У культурній традиції східних слов'ян фіксуємо базові фразеологеми **молада / молодий** (форма множини **молоді**), що співвідносяться з весільною обрядовістю. Ці номінатем позначають статус **нареченої / нареченого** під час весілля і через виконання низки обрядодій у ролі головних дійових осіб реалізувалися

як компоненти в структурі ФО, що зафіксовані в давніх збірках і словниках. Оскільки молода в шлюбному церемоніалі уособлювала найважливіше для сім'ї – материнське начало, берегиню сімейного кола, тому вона була центральним об'єктом багатьох обрядодій, спрямованих на захисну й оберегову функції.

Одна з традицій **викупляти молоду** сягає своїм корінням у давнину, коли влаштовувалися торги, де батьки продавали молодих дівчат. Форма шлюбу – *купівля-продаж*, яка полягала в мирній згоді на одруження, існувала в київських полян. За цією згодою наречений мав платити за дівчину віно. Порівняйте, збережені в українській обрядовості процесуальні елементи, спрямовані на торги: *торгування брами; викуп сорочки; викуп місця посаду* тощо. Архаїчний звичай **викупу молодої** переформатувався у своєрідну гру викупу нареченої. Первісна форма безпосередньо конкретної торгівлі, у процесі якої одна сторона продавала, інша – купувала, набула вторинного переносного значення. У пізніших обрядодіях сценарій викупу виконувався за таким принципом: наречений разом із боярами заходив до хати, наречена в цей час повинна була сидіти на покуті, нахиливши голову на хліб. Поряд з молодою сидів неодружений брат, який ніби охороняв її. Після довгих переговорів бояри молодого домовлялися про викуп дівчини. Із цього приводу Б. Д. Грінченко зазначає, що ФО **купувати молоду** інтерпретується: «въ свадебномъ обряде давать угощенье и деньги братьямъ невесты и ихъ товарищамъ, которые будто-бы продають последнюю» [Гр., 2: 328]. Як зазначено в етнографічних розвідках, «покупка невесты, которая в некоторых обрядах является еще в своей примитивной формѣ мѣны, – указывает уже не на враждебные, а на мирные договоры между двумя родами» [20: 244], тобто символізує дружнє співіснування поєднаних через молодих родин. Крім прямого обряду продажу молодої існують ще й дотичні вказівки на цей продаж. Такий характер мають «пропой невесты», «обычай класть деньги в сапог для невесты, которая разувает жениха и этим свидѣтельствует свою покорность мужу» тощо [20: 245]. Під впливом звичаю купування, а іноді і викрадення дівчини, в староукраїнській мові сформувалися ФО: **дивка волоченая** – ‘викрадена дівчина’; **волоченіє дивки** – ‘умикання, викрадення дівчини’ [13: 193]. Однак через занепад традиції вони втратили актуальність і вважаються застарілими.

Із обрядом покривання голови молодої, який означав перехід її під владу чоловіка, пов'язане виникнення ФО досліджуваних полісемантичних груп ‘*вратити дівочтво*’ і ‘*виходити заміж*’. У працях поч. ХХ ст. знаходимо ФО **покритися з ким** зі словниковою дефініцією ‘*быть обольщенной кемь (о девушке)*’ [Гр., 2: 16]; **покрити дівчину** – ‘*обольститъ дѣвушку*’ [Дубр: 73]. Про традицію покривання голови свідчать згадки арабського письменника

XIII ст., який так описує шлюбний обряд у слов'ян: «если кто чувствовали склонность к какой-нибудь девице, то набрасывали ей на голову покрывало – и она безприкословно становилась его женой» [3, 1: 238]. Коріння походження ФО є відлунням згаданого архаїчного обряду покривання голови молодої хусткою, який у новій інтерпретації зберігся досі і виконується після весілля в понеділок священником у церкві, у ритуалі розплітання коси нареченим, свекрухою тощо. М. Номис так описує обряд *покривання голови* дівчини хусткою: «як покривають молоду (на Подолі скривать не водять в Церков, а роблять се дома, завиваючи в намітку), садовлять на ослін, чи що, а під ослоном відро з водою, щоб здорові були, як вода» [Ном.: 51]. Досліджувана ФО з лексичними варіаціями фіксується в словнику Б. Д. Грінченка: *покривати (скривати) молоду* [Гр., 3: 277]; *скривати (покривать, покрить) молоду* [Гр., 4: 143], і закріпилася в сучасному мовленні з такою структурно-семантичною моделлю: *покривати (покрити) / скривати (скрити) – виходити заміж*. У словнику В. І. Даля міститься ФО *покрить голову* зі словниковою дефініцією ‘о девке: выдать замуж’ [6: 179], що є свідченням фіксації тотожного вислову в російській фразеології. Отже, культурно марковані ФО *покривати / покрити молоду; скривати / скрити молоду* з полісемічним значенням ‘втратити цютовливість’ та ‘одружитися’ співвідносяться з антропним і акціонально-діяльним кодами.

Народні звичаї проступають і за іншими весільними ФО, які тісно пов’язані з обрядовими діями. Вільне словосполучення *смалити / підсмалювати молоду*, метафоризувавшись, набуло переносного значення і стало інтерпретуватися зі значенням ‘очиститися’. Очевидно, це пов’язано з каратичною силою вогню, що спостерігалось надзвичайно часто в слов’янській культурній традиції очищення від злої сили (порівняйте купальські звичаї стрибати через багаття; спалювання дідуха в різдвяних обрядах тощо). Як символ «свѣтлаго добраго начала огонь по представлєніям народа имѣет очистительныя свойства» [16: 532]. Символічні мотиви вогню пов’язують з ідеєю наявності чи відсутності родинного щастя. За звичаєм, очищенню підлягає насамперед молода і весь її «поїзд», яких переводили або перевозили через вогонь – підсмалений сніп соломи, що його розкладали перед ворітьми двору молодого. Етнографічні джерела підтверджують, що «существует как в Малороссии, так и Велikorоссии обычай – переводит жениха и невѣсту чрез огонь. Для этой цѣли раскладывают в воротах костер, состоящий по большей части из соломы» [20: 240]. Такі звичаї мають свої локативні відмінності в різних регіонах. У деяких областях по шлюбній ночі *смалять молоду*: *палять вогнище, жінки стрибають через нього, а чоловіки кидають їм наздогін жмути соломи* [9: 49-50]. У місцевостях волинського Полісся зберігся цікавий весільний звичай: наречену перед



тим, як вести до церкви для вінчання, примушують пройти через вогонь. Мета цього випробовування – дізнатися, чи зберегла наречена вірність майбутньому чоловікові. У «Живій старині» описано весільні обрядодії з вогнем у поліщуків: «огонь долженъ обжечь дѣвушку, если бы она рѣшилась на это испытание не будучи цѣломудренною» [10: 138]. Випробування проводили за таким сценарієм: «по дорогѣ въ церков раскладывается небольшой костеръ, черезъ который, въ присутствіи родныхъ и знакомыхъ, должна перешагнуть невѣста» [10: 138]. Цей обряд втілено у ФО *смалити / підсмалювати молоду*.

В українській фразеології з компонентом-фемінативом *молода* зафіксовано також ФО *підгулювати молоду* зі значенням 'обманювати', що пов'язано з фрагментом весілля. Як відомо, суть усіх дій спрямована на захист інтересів молодих. На думку В. Тернер, народні обряди «призначають для впливу на природні сили або істоти в інтересах і цілях виконавців» [17: 32]. Б. Д. Грінченко так описує сценарій дійства, що відбувається в понеділок після повернення молодих з церкви: «ихъ сажають за столъ и предлагаютъ намазанную медомъ булку: дважды обманываютъ, только дѣлая видъ, что даютъ, а въ третій разъ отдають» [Гр., 3: 164]. Мета обряду – обманути недобрих, злих духів для добробуту молодих. Цікавим є весільний фрагмент в обряді «Комора»: «посадивши молоду на покуті, паличкою знімають із неї хустку чи намітку та закидають на піч. Це називається *пригощати молоду*, щоб вона скоріше звикла до нової хати» [5: 244]. Оскільки піч символізувала родинне вогнище, пов'язане з душами предків, то й через головний убір повинно було відбутися поєднання двох родів. Локусами обрядодій, спрямованих на виконання захисних функцій, виступають номінативи *стіл, покуття, піч*.

Крізь призму народної символіки пояснюється й ФО *пропивати молоду (дівку, наречену)* з інтерпретацією 'засватати дівчину, домовившись про умови весілля через пиття горілки', яку наведено ще в праці О. О. Потебні. В. Д. Ужченко зазначає, що ФО *пропивати молоду (наречену, дівчину)* з ремаркою 'етнографічне' [18: 211] «ще й тепер має місце, наприклад, у широкому східнослов'янському ареалі» [19: 370]. З ідеєю позитивної символіки води співвідноситься ритуал пропивання молодої. Пропій – форма укладання договору (існує так званий малий і великий пропій). Перший буває, коли приходять для попередньої домовленості з батьком видати дочку заміж. Після одержаної згоди «жених с родными и сватами является и окончательный договор также скрѣпляетъ попойкой, которая носит название *большаго прооя*» [16: 195-196]». В українській обрядовості фіксується дійство, згідно з яким у вівторок після весілля гості разом зі свекром випивали в шинку. У «Словарі української мови» за ред. Б. Д. Грінченка зафіксовано весільномотивовану ФО *пропивати батька* зі

значенням *'пити спиртні напитки'* [Гр., 2: 134]. Через процес *пиття* в українських громадських традиціях закріпилося поняття про домовленість з приводу якоїсь справи.

У словнику В. Д. Ужченка репрезентовано низку ФО східнословобожанських і степових говірок із компонентом-фемінативом *молода*, що базуються на фрагментах весільних сценаріїв: *будити молоду; умивати молоду; запити молоду; ховати молоду* [18: 210-211]. Обряд, за яким після першої шлюбної ночі сваха і дружки йдуть у комору, змушують встати молодих, потім одягають молоду й зазвичай цютливість, мав назву *зводити молодих* [Гр., 2: 134] (порівняйте діалектну сучасну ФО *будити молоду*).

Менш продуктивною є фразеогрупа з компонентом-маскулінативом *молодий*. У «Словарі української мови» за ред. Б. Д. Грінченка подано ФО *обсівати молодого* [Гр., 3: 27], що пояснюється як *'побажання добра, багатства, здоров'я'*. Генеза ФО, утвореної шляхом метонімізації, мотивується весільною традицією обсіпання молодого символічними атрибутами. Процес *обсіпання* спрямований на очищення та благословення. Семантизація концепту *кидання*, що проявляється в процесі *обсівання* та *обливання*, відображає родночість, народжуваність. Весільний сценарій полягав у тому, що мати у виверненому кожусі виводила до воріт молодого, обсіпала зерном, дрібними грішми, що означало побажання успіхів, багатства. Фіксуються символічні атрибути, що слугували головним засобом виконання ритуалу: «обсыпають новобрачного и свадебных гостей изъ полы шубы смѣсю овса, пряниковъ, орѣхов, подсолнечныхъ и тыквенныхъ зеренъ, сухихъ груш, сливъ и хмѣля» [Гр., 3: 27]. Згадку про цей символічний звичай знаходимо в О. Потебні: «Когда накануне свадьбы мать невѣсты обсыпаютъ будущаго своего зятя зерном, перед тѣмъ какъ онъ войдетъ в избу, то дружки поють: Ой сип, матінко, овесець. Щоб наш овесець рясень був» [11: 129]. І зараз існує звичай *обсіпати молодих*, тобто *'сипати на молодих дрібні гроші, зерно чи хміль, щоб їм добре велося в подружньому житті'* [7: 41]. Сучасний фразеологічний словник такої одиниці не фіксує, можливо, через менш продуктивне виконання цієї традиції і неактивне функціонування в народному мовленні. Однак в ареальній фразеології функціонує ФО з номінативою *молоді* у формі множини *обсіпати молодих* із ремаркою *'етнографічне'* [18: 211]. Лексикографічна праця В. Д. Ужченка подає ФО *пудрити молодого*, зазначаючи, що це весільний обряд *'викупати ворота двору молоді'* [18: 211], співвідносний із мотивом *купівлі / продажу* в традиціях весілля.

Отже, бінарне протиставлення *чоловік / жінка* у формуванні ФО з базовим компонентом-маскулінативом *хлопець* і компонентом-фемінативом *дівчина*, що репрезентовані номінативами *жених / наречена; чоловік / дружина; холостяк /*

*дівка; вдівець / вдова* та ін., й актантами за шлюбними та соціальними відносинами *молодий / молода* досить продуктивно проявляється в площині обрядової фразеології, відповідно, через маскулінативний і фемінативний культурні субкоди. Дослідження ФО в етнолінгвістичному аспекті доводить вплив антропоменів на моделювання семантики ФО та їхнього конотативного значення.

### Література

1. Алексеенко М. Феминативы русской народной речи в лексикографическом аспекте. *Słowo. Tekst. Czas. IX: Człowiek w przestrzeni słownika i tekstu / Materiały IX Międzynarodowej Konferencji Naukowej (Szczecin, 8-10 listopada 2007 r.)*. – Szczecin, 2008. – S. 99 – 108.
2. Алексеенко М. А. Старое и новое в метаязыке современной фразеологии / *Фразеология, познание и культура: сб. докл. 2-й Междунар. науч. конф., 7-9 сент. 2010 г., Белгород: в 2 т. / Отв. ред. проф. Н. Ф. Алефиренко*. – Белгород: Изд-во БелГУ, 2010. – Т. 1. Фразеология и познание. – С. 134–138.
3. Афанасьев А. Поэтические воззрения славян на природу: в 3 т. – М.: Современный писатель, 1995.
4. Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий / Отв. ред. д-р филол. наук В.Н. Телия. М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2006. – 784 с.
5. Войтович В. Українська міфологія. – вид. 2-ге, стереотип. – К.: Либідь, 2005. – 664 с.
6. Даль В.И. Толковый словарь русского языка. Современная версия. – М.: Изд-во «Эксмо», 2005. – 736 с.
7. Жуйкова М.В. Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов'янських мов. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту Лесі Українки, 2007. – 416 с.
8. Забылин М. Русский народ его обычаи, обряды, предания суеверия и поэзия. – Симферополь: Таврида, 1992. – 607 с.
9. Кононенко В.І. Символи української мови: Монографія. – Івано-Франківськ: Плай, 1996 – 269 с.
10. Огонь на свадьбѣ // *Живая старина*. – Вып. II. – Отдѣл I. – 1890. – С. 138.
11. Потєбня А.А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. О связи некоторых представлений в языке. – 2-е изд. – Харьков, 1914. – 243 с.
12. Савченко Л.В. Лінгвокультурні смисли у фразеосемантичному просторі «стосунки чоловіка/жінки» // *Культура народів Причорномор'я*. – Симферополь, 2009. – № 158. – С. 63–68.
13. Словник староукраїнської мови: У 2 т. / Уклад. Д. Г. Гринчишин, Л.Л. Гумецька, І.М. Керницький. – К.: Наук. думка, 1977–1978.

14. Ставицька Л.О. «Чоловік (мужчина)» у концептосфері української фразеології // Мовознавство. – 2006. – № 2–3. – С. 118–129.
15. Сумцов М.Ф. Слобожане: Історико-етнографічна розвідка. – Х.: Акта, 2002. – 282 с.
16. Терещенко А. Быт русского народа. – Ч. II. – СПб, 1848. – 622 с.
17. Тэрнер В. Символ и ритуал. – М., 1983. – 280 с.
18. Ужченко В.Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу. – 5-е вид., перероб. й доп. – Луганськ: Альма матер, 2005. – 348 с.
19. Ужченко В.Д. Фразеосемантичні лінії однієї «делікатної» варіантно-синонімічної групи // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – Симферополь, 2007. – Том 20 (59). – № 6. – С. 254–263.
20. Яшуржинский Х. Лирические малорусские пѣсни, по преимуществу свадебныя, сравнительно с великорусскими // Русский филологический вѣстник. – Варшава: в типографии М. Земкевича и В. Новаковского, 1880. – Т. III. – № 2. – С. 230–279.
21. Pike K.L. Language in Relation to a Unified Theory of the Structure of Human Behavior. Part 1. – Glendale, 1954. – 170 p.

#### Джерела

- Б.-Н.** Білецький-Носенко П. П. Словарь малороссійскаго, или юго-восточнорусскаго языка / Підготував В. В. Німчук. – К.: Наук. думка, 1966. – 422 с.
- Гр.** Грінченко Б. Словарь української мови: у 4-х т. / Зібрала ред. журн. «Кіевская старина», упоряд. з дод. власного матеріалу Б. Д. Грінченко. – К., 1907–1909.
- Дуб.** Дубровський В. Московсько-українська фразеологія. – К., 1917. – 148 с.
- Ном.** Українські приказки, прислів'я і таке інше / Уклав М. Номис. – К.: Либідь, 1993. – 768 с.
- СФУМ** Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – 1104 с.
- Фр.** Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упорядкував і пояснив І. Франко. – Т. 1–3. – Львів: Наук. т-во ім. Шевченка, 1901–1910.
- ФСУМ** Фразеологічний словник української мови: у 2 кн. – К.: Наук. думка, 1993.

**Lyubov SAVCHENKO**

**Ethnolinguistic Modelling of Semantics of Phraseological Units with Anthroponymic Phraseologeme**

The oldest binary opposition *man / woman* is represented in the given research. This opposition is reflected most brightly in phraseosystem through phraseologemes that are correlated with anthropic code (masculine and feminine subcodes). Ethnolinguistic and etymological analysis of phraseologic units with phraseologeme-masculinotive and phraseologeme-femininotive are connected with traditions, rites, and beliefs. Ontological opposition is implemented in phraseosemantic groups connected with age characteristics, marital status (single or married), status function of actors, and marital relationships. Thus the most productive units are binary opposition *boy / girl, lad / maid, bride / groom, young / old, widower / widow, bachelor / spinstress*.

# ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

П. Ю. Гриценко

## «Слово поза словником»: реєстр словника як проблема сучасної тлумачної лексикографії

*І ніхто не вливає вина молодого  
в старі бурдюки... (Лука 2: 22)*

1. Проблеми лексикографії завжди належали до центральних у лінгвістиці – як з огляду на широкі суспільні й культурні потреби у словниках, так і на запити лінгвістів, для яких словник був і залишається не лише вмістищем різнопланової упорядкованої мовної інформації, а й імпульсом формулювання нових проблем, стимулом до наступних наукових пошуків. Словник часто глибше розкриває сутнісні сторони мови, особливості її структури та буття як феномену культури, аніж лінгвістичні праці інших типів. Тому за словниками нерідко оцінюють стан розвитку і мови, і мовознавства, а за окремими з них, насамперед великими тлумачними, визначають рівень унормованості, кодифікованості літературного стандарту та його стильової диференціації.

Словники завжди часово марковані, позначені добою їх створення. Тому для лексикографів таким важливим є параметр часу: розуміння особливостей доби, репрезентованої мовою, і мови відповідного часового зрізу як сукупності засобів відтворення позамовної дійсності. Відсутність належного моделювання визначальних статичних ознак та динамічних процесів, що маркують мову доби, неврахування цих ознак під час формування концепції словника та його створення нерідко зумовлюють невідповідність між змістом, наповненням, ідеологією словника та актуальним мовним узусом. Тлумачні словники літератур-

ної мови віддзеркалюють мову *часу свого створення*. Тому оцінювання словників у реаліях нової доби та зміненої мови як невідповідних цій новій дійсності щонайменше некоректне. Прояви такої некоректності спостерігаємо, зокрема, в критиці академічного *Словника української мови* в 11-ти томах (1970–1980), коли цю працю оцінюють як застарілу, не в усьому відповідну позамовним реаліям першого десятиліття XXI ст. Згідно з таким принципом оцінювання через наступні 20 чи 30 років цей словник стане ще більше невідповідним реаліям прийдешнього часу. Зрештою, це закономірно, бо словники відбивають *свій час*, належать *своєму часові* і за ці межі вийти неспроможні. Використання словника у часі, віддаленому від моменту укладання, перетворює його на джерело мовних свідчень про епоху минулу, поступово переводячи до кола словників історичних (хоча історичним його не номінують, зберігаючи за останнім визначальну ознаку – зв'язок з писемними пам'ятками як джерельною базою).

Задля забезпечення високого рівня відповідності словника, насамперед тлумачного, своєму часу необхідна повнота і точність відтворення лексики епохи, урахування його функціональної і стильової диференціації, актуальної для цього етапу розвитку мови. Точність відтворення передбачає повноту реєстру словника, і цей параметр залишається провідним у характерології лексикографічного твору. Саме повнота відтворення актуальної для відповідної епохи лексики зумовлює аксіологію словника як цінного й потрібного чи надлишкового й зайвого серед словників. Адже словник як замкнута інформаційна система (після опублікування не можна змінити, доповнити) може забезпечувати чи не забезпечувати користувачів пошукуваними елементами інформації; позитивний чи негативний результат пошуків формує, відповідно, його позитивну чи негативну оцінку. Тому, попри те, що повнота / обсяг словника залежить від його типу (згадаймо практичний поділ словників на малі, середні й великі), а відтак є величиною релятивною, що не надається до точної параметризації, а саме поняття *повнота реєстру* – строгому окресленню, все ж саме цей параметр словника залишається найбільш релевантним<sup>1</sup>.

2. Для лексикографів формування реєстру словника – найскладніше завдання. Адже картотеки – традиційні чи нові електронні, укладені на базі корпусів текстів, – не завжди з належною повнотою охоплюють тексти, які вже усталилися в сучасному культурному дискурсі, не встигають відтворювати зміни лексики на підставі текстів сучасних авторів чи видань давніших. Текстові зміни

<sup>1</sup> Закономірно, що після опублікування 1-го тому *Словника української мови* (в 11-ти томах. – Т. I. – К., 1970) було проведено докладний аналіз реєстру, виявлено перелік лексем, які варто було б увести, як додаток, до лексики, див.: Дзензелівський Й. О. Народне мовлення і деякі питання лексичної нормалізації сучасної української літературної мови // Питання взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів (Тези доповідей та повідомлень). – К., 1972.

можуть бути значними за обсягами і відбутися у відносно короткому проміжку часу. Так, невдовзі після опублікування СУМа, від середини 80-х років ХХ ст., зайшли відчутні зміни мовної ситуації в Україні, які в різний спосіб корелюють із засадами створення словників, впливають на їхні визначальні характеристики. Головні зміни можна об'єднати у кілька типів.

*Перший.* Змінився статус української мови, яка стала державною з обов'язковим використанням в усіх сферах громадського життя, що зумовило необхідність формування широкого кола нових номінативних засобів, особливо для комунікативних сфер, раніше забезпечуваних тільки російською мовою (як розгалужена військова справа, діяльність силових структур) чи майже безальтернативно російською з незначним (в окремих регіонах, осередках / центрах чи виданнях) використанням української (технічна, медична та ін. сфери). Презентація українською мовою кожної нової (чи оновленої) сфери її функціонування передбачала формування нової парадигми (чи відчутне оновлення наявної, що була функціонально усіченою), у якій визначальними є: сукупність відповідних текстів (писемних і усних, особливо з виходом у засоби масової комунікації), термінологія, окрема спеціальна ділянка дидактики.

*Другий.* Упродовж відносно невеликого проміжку часу суттєво змінився сукупний текст українською мовою<sup>2</sup>: до широких кіл читачів прийшли тексти, які постали не тільки внаслідок змін функціонального поля української мови, а й повернення у культуру творів різних стилів (художнього, публіцистичного, наукового, конфесійного), автори яких були репресовані у кінці 20-х – 30-х, у 70-ті роки ХХ ст. (до цього кола потрапили і словники 20–30-х років), та тексти, які через цензурні заборони не були надруковані у добу їх створення, а дійшли до читача тільки після 80-х рр. ХХ ст.; стали доступними тексти, створені українцями діаспори в Європі, Америці, Канаді, Австралії. Повернення в сучасне культурне і мовне життя України багатьох текстів, чимало з яких завдяки змістовій актуальності та довершеності форми набули в українському суспільстві широкого визнання, вплинуло на аксіологію літературної мови в цілому та оцінку її норм. Новизна текстів поєдналася із суспільними трансформаціями й оновленням, що посилювало увагу до таких текстів та мовних відмінностей-інновацій, зафіксованих у них.

*Третій.* Відміна мовного цензурування друкованих текстів та мовлення в засобах масової комунікації динамізувала репертуар мовних засобів та сфери й умови їхнього використання. Означений як *демократизація* норм літературної мови, її *оживлення*, цей процес не мав належного мовознавчого супроводу

<sup>2</sup> Про поняття сукупного мегатексту див.: Гриценко П.Ю. Проблема критеріїв оцінки мовної ситуації в Україні в останні десятиліття ХХ століття // *Język ukraiński. Współczesność – historia.* – Lublin, 2003.



із жорстким впливом у формі приписів щодо слововживання, оцінок мовних елементів як допустимих чи недопустимих у текстах (друкованих і звукових у медіа); не мав цей процес і належного законодавчого регламентування й оцінок, а тому набув ознак хаосу. Друкування багатьох текстів без редагування, відчутне обниження культури мови у друкованих виданнях ускладнили сукупний текст за ознакою якості; на тлі елітарних чи орієнтованих на усталені норми текстів з'явилися їхні антиподи – низькоякісні, інколи епатажно зорієнтовані проти норм, тексти. Тому для мовознавства в цілому, особливо для лексикографів, актуальною виявилася проблема аксіології текстів, зокрема, з огляду на перспективу придатності їх використання як складників корпусної бази словників – основи визначення актуального словникового складу та семантичної структури, функціональних і стильових параметрів кожної лексеми.

Для сприймання й розуміння багатьох актуальних (нерідко – популярних у широких колах читачів) текстів, які сьогодні суттєво розширюють лексикон літературної мови, для глибокого сприйняття нових та актуалізованих (повернутих до культурного життя) текстів необхідні такі тлумачні словники, які враховували б окреслені вище зміни в існуванні української мови за останнє сорокаліття<sup>3</sup>.

3. Для ілюстрації тези про те, що обсяг лексики, яка сьогодні не охоплена словниками, є значним, звернімося до тексту, що відносно недавно повноно став доступним і привернув увагу читачів. Це том *Вибране* С.О. Єфремова<sup>4</sup> – збірка літературознавчих праць першого двадцятиліття ХХ ст.; автор – знакова постать у науковому, культурному і політичному житті України періоду визвольних змагань і доби українізації. Тексти відбивають лексичний склад, семантику, норми й тенденції літературного слововживання свого часу. Ознайомлення з текстами цього видання засвідчило, що чимало лексем сьогодні невідомі читачам і відсутні в авторитетних словниках, на які можна було б опертися у пошуках лексикологічної інформації. Чимало слів, які автор не раз використовує у семантично промовистих контекстах, виявилось поза словником; не тільки СУМ<sup>5</sup>, а й часово ближчий авторові СБГ, не дають потрібних даних. Це при

<sup>3</sup> Середина 60-х років ХХ ст. стала реальною часовою межею в розвитку літературної мови, до якої здебільшого враховували тексти, використовувані як джерельна база СУМа.

<sup>4</sup> *Єфремов С.* Вибране. Статті. Наукові розвідки. Монографії. – К., Наукова думка, 2002. – 757 с. Тексти упорядкувала і до видання підготувала доктор філологічних наук Е.С.Соловей, яка визначальною едиційною засадою обрала максимальне збереження особливостей авторової мови; цитуємо за цим виданням.

<sup>5</sup> СУМ обрано орієнтиром лексико-семантичної атестації аналізованих текстів, оскільки пізніше створені словники, зокрема ВТС, становлять перепрацьований СУМ із додатками лексичних матеріалів з інших спеціальних термінологічних словників та власних матеріалів редакторів-упорядників, дібраних не завжди критично.

тому, що С. Єфремов, який був глибоким знавцем мови, професійно цікавився мовознавством, що згодом виявилось у навершенні до лексикографії – участі в редагуванні *Російсько-українського словника*<sup>6</sup>, дбав про зрозумілість тексту, а тому, припускаємо, віддзеркалював динамічний узус свого часу.

Нижче прокоментуємо деякі лексеми та їхні значення з текстів зазначеного видання творів С. Єфремова; ці слова опинилися *поза словниками*, хоча прирівняно у відомих сьогодні текстах заслуговують на пильну увагу лексикологів і словниківів:

*боска* ‘повія’: *Автор переводить свою героїню через усеньке пекло роботи, знуцання, одурювання і просто насильства і на селі, і в місті, щоб кинути на дно громадської ями, поміж отих «босок», яких долею зацікавився був ще в своїх побіжних юнацьких спостереженнях* (с. 601; ще: с. 602, 606, 611). Лексема *боска* з цим самим значенням, але без ілюстрації слововживання (зазначено лише ареал *Полт[авщина]*) подана в СБГ I: 90, проте обійдена увагою в СУМі, хоча у творах Панаса Мирного та критичній літературі про цього письменника лексема широко використовується;

*долягати* ‘доймати, дошкуляти’: *Це розчарування з своїх сил, ця втома душевна надто долягали молодому авторові, що він справді усі свої надії покладав на роботу письменника, жадних з нею не зв’язуючи особистих принад* (с. 529);

*заборчість* ‘гострота – про вдачу людини’: ... *Ів. Рудченко хотів підкреслити заборчість своєї вдачі й лагідність вдачі у свого брата-супротивника* (с. 553); серед належних до спільного гнізда відомі у словниках лексеми: *заборчий* ‘завойовницький, наступальний’ – *заборча війна*<sup>7</sup> та *заборчивий* ‘який прагне до завоювання, захоплення; хижацький’ (Ж I: 231);

*найуподібніший* (?)<sup>8</sup> ‘найважливіший’: *Почасти до того він вже пробував був цей план справдити, а почасти розгорнув опісля, по написанні своєї статті, в яку вложив свої найуподібніші думки* (с. 434);

*незбитий* ‘незаперечний’: *Його критичні спроби, що вже пройшли в нас перед очима, дають тому ясний і незбитий доказ* (с. 540);

*нещоденний* ‘неординарний’: ...*людина це була нещоденна: в йому захирані були такі таланти, що так яскраво розцвіли в його дітях* (с. 322; також с. 352);

<sup>6</sup> У багатьох наукових студіях, епістолярії С.О. Єфремов залишив цінні зауваження щодо мови письменників та розвитку української літературної мови, які засвідчують його глибоку лінгвістичну обізнаність та окреслюють тогочасні мовознавчі прямування.

<sup>7</sup> Гасло \**заборчий* з’явилося у 3-му виданні СБГ (II: 181), редагованому С. Єфремовим і А. Ніковським (К.: «Горно», 1927).

<sup>8</sup> Знак (?) сигналізує про умовне визначення семантики лексеми.

*одбіг* ‘відступ (в оповіді, у тексті)’: *Не кажучи вже про цитовані тут щоденники з його юнацької пори з усякими півбелетристичними одбігами та епізодами з життя...* (с. 526); *Довгі відбіги від головної теми, кілька паралельних романів..., перетяження історичними екскурсами й випадковими подробицями* (с. 596; також: с. 528, 544, 548, 582, 645 та ін.);

*опосідати* ‘володіти’: *Дотепний, умілий, гострий спостережник, Мирний опосідав величезний запас фактів та подій з життя...* (с. 659); формально близьке *посідати, посісти* ‘заволодівати; заволодіти’ (СБГ III: 360), ‘мати щонебудь у своїй власності, володіти чимсь’ (ВТС: 892), а в СУМі – семантично близький дериват *посідач* (*заст.*) ‘власник, володар чого-небудь’ (VII: 328);

*переводня* ‘марнотратство’: *Товаришування під п’яну руч з «волоцюгами усього світу», переводня всього свого добра, образа й зневага матері – то тільки перші кроки на цьому практичному шляху Чіпчиної «боротьби за правду»* (с. 592); семантично близьке *переводити* ‘витрачати марно чи без особливої на те потреби, необхідності’ (ВТС: 719); давніше семантично мотивоване, але вже віддалене *переводня* ‘здрібніла, звиродніла порода’ (id.);

*пересправа* ‘переговори; повільний розгляд справи’: ... *та поки йшли про це пересправи – вийшов відомий акт 18/30 травня 1876 р. ...* (с. 537); лише в Ж – ‘переговори’ (II: 624);

*помет* – (?) ‘відбиток, тінь кого-небудь’: *Де ж поети нашого віку, віку чоловіколюбивого, віку цивілізованого? Де вони? Негодний помет великого Шекспірового сліду – оце достоянє нашого віку, віку робочого* (с. 525).

4. Не менш важливим є пізнання й опрацювання значень, підтверджених текстами, проте відсутніх у лексикографічних джерелах. За упізнаваною в літературному стандарті формою лексеми нерідко стоїть інше, невідоме за словниками значення, або інший відтінок чи ступінь узагальнення / деталізації семантики. На такі відмінності вказують насамперед контексти, інколи кілька випадків уживання слова в одному тексті. Так, низка значень лексем у відомих словниках відсутня:

*опука* (?) ‘тягар, кайдани’: *Громадський строй лежить опукою на людині, і як би не силвився поодинокий чоловік з його вирватись – він його давить своєю вагою* (с. 519);

*осадчий* (?) ‘засновник чи редактор журналу’: *Т. Лебединцев (згодом осадчий журналу «Киевская старина»)* (с. 409); у словниках (СБГ III: 64; СУМ V: 753; ВТС: 681) подано значення ‘перший поселенець, засновник поселення’, яке використане і С. Єфремовим (*син осадчого Мирона...* – с. 586); водночас С. Єфремов продемонстрував типове для його словесної творчості розширення семантики, насамперед задля відтворення понять інтелектуальної сфери, формування абстрактних значень на основі конкретних, предметних;

гулящий ‘вільний – про час’: Видко цей гулящий час таки знайшовся, бо року 1883-го повість була вже закінчена (с. 538); у СУМі – гулящий ‘який любить гуляти, гуляє’ (II: 192);

переводити ‘здійснювати що-небудь’: ...переводити над ними якусь критично-дослідчу працю (с. 199); Та загальні висновки можна буде зробити тільки по докладному аналізі й порівнянні, яких ще, звісно, не було часу перевести в повній цілості та на потрібний масштаб (с. 210);

переступний ‘перехідний’: ...про переступну од народу до інтелігенції [верству суспільства] (с. 454; також с. 512, 612, 646 та ін.), ...твори переступного періоду (с. 317); (?) ‘етапний, важливий’: ... йому судилося стати переступним для дальшої історії нашого громадянського життя (с. 666); СУМ подає інші значення: переступний ‘стос. до переступ «злочин»»; ‘високоосний (про рік)»; ‘остання неділя перед масяною’ – переступна неділя (СУМ VI: 291), що втворено у: (ВТС: 747);

перетика ‘межа (духовна, станова, соціальна)’: ніяких перетик, жадної стіни між собою та народною масою не знаючи, Левицький ще з дитячих літ, цілком свідомо, але міцно увібрав у себе те здорове зерно щирого демократизму... (с. 401), ‘перепона, перешкода (включно з позаматеріальними сферами)’: Під добротливою зверху машкарою таїтья кремій, рішуча вдача, непохитне завзяття, а той практичний мужицький розум, якого іскорки раз у раз у йому проблискують, допомагає йому обходити всякі перетик і йти просто до мети (с. 365); у СБГ (III: 140) докладно подано семантику, проте обмежено лише конкретними значеннями; цю конкретно-предметну лінію семантизації продовжено у СУМі ‘перегорода, перетинок, смуга дерев, чагарника і т. ін.’ із додатковим окресленням діал(ектне) (СУМ VI: 295); у ВТС (748) переписано тлумачення з СУМа, знято ілюстрацію й ремарку діал. та додано форму перетик чол. р., яка без ілюстративних підтверджень не має доказовості щодо її наявності в літературній мові;

присвічувати ‘бути орієнтиром, дороговказом’: А загальний принцип, що присвічував йому в тій його діяльності на його довгому життєвому шляху, він висловив, може, трохи по-старомодному риторично... (с. 439); у СУМі вказано прямі значення ‘спрямовувати світло в потрібному напрямку...’, ‘світити’, ‘освітлювати ... на короткий час’, ‘випромінювати неяскраве світло’, ‘запалювати що-небудь для освітлення’, ‘припалювати цигарку’ (VIII: 14–15).

5. Для розуміння семантичного структурування лексем, окреслення значеневих домінант важить лексична сполучуваність, яка може мати різний ступінь повторюваності, усталення, відтак – значення, вивідне в опорі на такі слово-поєднання, може бути узуальним чи оказіональним. Тексти С. Єфремова за-

свідчують динамічну сполучуваність, яка, ймовірно, відбивала мисленнєвий динамізм автора; тому вдумливого оцінювання вимагають численні словосполучення, які передають різні відтінки значень, напр.: *змилити* ‘знищити’ (*незабаром змилив усі надії нещасної дівчини.* – с. 609); *не перейдений* ‘не перевершений’ (*Історія одного життя вийшла повна, усіма сторонами і майстерно розроблена, в своїй гармонійній цілості у нас справді досі ще не попереїдена.* – с. 618); *обрахований* (на вигоди) ‘зорієнтований ~’ (*Новицький лишив свої спомини про той епізод, що, з одного боку, характеризують надмірно гаряче бажання поета допомогти своїм родичам-кріпакам, а з другого – холодне, обраховане на певні вигоди, крамарське поводження пана.* – с. 187); *згнітити* ‘стримати, приховати’ (*Але перед людьми Шевченко мусив згнітити свій жаль...* – с. 191), *живий* (жаль) ‘справжній’ (... і живий жаль обгортає мене, коли подумаю, що «Повія» не має кінця. – с. 555; також с. 559) та багато ін.

6. Важливим для з’ясування репертуару лексики є врахування формальної структури слова, іншої порівняно з усталеними нормами останніх десятиліть морфемного портрета лексем, пор.: утворення з **-ник-**: *витолковник* ‘особа, яка щось пояснює’, *служебник* ‘діяч, слуга когось’, *спостережник* ‘спостерігач’, *віршовник* ‘поет’, *скрипник* ‘скрипаль’; з **-уч-, уиц-**: *нестерпучий* ‘нестерпний’, *не линючі* (фарби) ‘які не линяють’, *прийдуце* ‘майбутнє’, *минуше* ‘минуле’; віддієслівні іменники з нульовим суфіксом – *визвіл* ‘визволення’, *прокид* ‘прокидання, пробудження’, *нагад* ‘нагадування’, *колот* ‘колотнеча’; див. також: *любивий* ‘люблячий’ (лексема збереглася як компонент дериватів – як *христолюбивий*); поодинокі утворення *наскінчу* ‘насамкінець’, *опріче* ‘опріч, крім’ та ін. Поява у сучасному текстовому просторі дериватів і словоформ, альтернативних нормативним, кодифікованим, є передумовою вибору варіантів із широкого кола синонімічних. Тому засада розширення реєстру словника нормативно межовими, позанормативними одиницями має бути врахована лексикографами, насамперед з огляду на забезпечення точного розуміння текстів та можливості широкого вибору стилістично маркованих варіантів.

Зауважимо, що в період активних пошуків вербальних засобів української літературної мови поч. ХХ ст., у час активної розбудови лексичної системи літературної мови автори вдавалися до т. зв. *кування слів* – творення власних номінальних одиниць, яким не завжди судилося тривале життя; нерідко вони залишалися надбанням лише ідіолокту. Тому в своїх студіях С. Єфремов коментує значення окремих лексем та висловів, уживаних іншими авторами. Так, у праці 1924 р. він зазначає: *Нагадаю теперішньому читачеві, що слово «одкидний» у Левицького значить – негативний, а «покладний» – позитивний* (прим. на с. 433); в іншому місці коментує лексему *писалник*: *Такого терміна вживав тоді*

*Левицький замість «письменник»* (с. 429, прим. 3); нагадаємо, що йдеться про І. Нечуя-Левицького, який у ті роки ще не став віддаленою історією, проте автор змушений був коментувати його автологізми, які могли бути малозрозумілими читачам.

Ці факти, як і спостереження над багатим лексиконом текстів С. Єфремова, засвідчили, що для лексикографів украї актуальними є проблеми: розмежування узуального та індивідуального авторського у слововживанні, відповідно – у семантиці лексем; статусу формально видозмінених слів, які є зрозумілими на тлі спільнокорених лексем, проте структурно не відповідають літературному стандарту; виявлення семантичних трансформацій, які можуть засвідчувати типові семантичні зрушення чи бути оказіональними, контекстуально зумовленими похідними.

7. Усталена традиція добору лексеми для словника, уживаної кількома авторами, може бути порушена у випадках, коли слово засвідчено у текстах знакових авторів; особливо важать лінгвальні передумови наступного ширшого вживання таких лексем, насамперед: семантична виразність; прозора формальна і / чи семантична мотивованість; афористична (образна) контекстуальна сполучуваність. Так, напр., у І. Дзюби:

*відпадень* ‘відступник’: *Але в Шевченка не бракує і прямих інвектив на адресу соціальних і моральних відпаднів від Божої слави і правди*<sup>9</sup>;

*розгілля* ‘велике розгалужене гілля’: *Дерева старі, високі, треба було добре лазити по розгіллях...<sup>10</sup>* і переносне – стосовно розбудованої літератури – *... місце на розгіллях велетенського дерева національної літератури*<sup>11</sup>; обидві неолексеми формально і семантично легко ідентифікуються;

у Ю. Барабаша<sup>12</sup>:

*бувалець* ‘відвідувач, завсідник’ (*Нагадаймо про літературно-мистецькі вечори (передовсім в Є. Гребінки, де Шевченко невдовзі став зaledве не постійним бувальцем), ба навіть світські салони, куди вважалосся модним його запрошувати... – с. 239*) при поширеному ‘людина з великим життєвим досвідом, яка багато бачила, зазнала у своєму житті’ (СУМ I: 245); те саме значення наведено у: (ВТС: 65);

*верхобіжний* ‘висхідний; який посилюється’: *Моторошне – з нагнітанням, по верхобіжній пророкування «правди-мсти» ...* (с. 298);

*екзод* ‘відхід від визначеної теми; зміна позиції’ (*...поема «Москалева крини-*

<sup>9</sup> Дзюба І. Слава // Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка. – К., 2008. – С. 94.

<sup>10</sup> Дзюба І.М. Спогади і роздуми на фінішній прямій. – К., 2008. – С. 49.

<sup>11</sup> Дзюба І.М. Юрій П’ядик. Українська поезія кінця ХІХ–середини ХХ ст. Бібліографія. Антологія. – Т. 1. А-В. – К., 2010. – С. 4.

<sup>12</sup> Див.: Барабаш Ю. Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка. – К., 2008.

ця»... – свідчення переможного завершення поетових моральних пошуків, його «екзоду» від гайдамаччини, від кривавого «свята» ножів, від правди-помсти – до правди-прощення, до правди духовного преображення. – с. 109); лексема вже має традицію використання в сучасному культурному дискурсі: відомий дослідник Л. Плющ використав це слово у назві книги<sup>13</sup>, а Ю. Шевельов, пишучи передмову до цієї книги (*Слово впроvodu до Леоніда Плюща як шевченкознавця*, с. 20), спопуляризував цю лексему, що повторив у своєму тексті Ю. Барабаш (с. 108);

*зажаданість* ‘потреба в чомусь, комусь’ (...*Шевченкові йдеться про долю і резонанс у суспільстві свого поетичного слова, його зажаданість земляками, тобто, властиво, про сенс і мету творчості.* – с. 295);

*материзна* ‘рідне довкілля, мала вітчизна’ (*Та все ж багаторічний психологічний тиск чужини, туги за материзною був аж надто сильним...* – с. 238) при поширеному іншому значенні ‘спадщина від матері’ (СБГ II: 409; СУМ IV: 645);

*мимобіжний* ‘не основний’: В «Тризне» *згадка про те, що герой «несчастний сирота», – мимобіжна, властиво, периферійна* (с. 236) та ін.

Контексти слововживання, словопоседнання у тексті нерідко рельєфніше й „живіше” окреслюють семантику лексеми, аніж лексикографічні джерела, що спонукає лінгвістів до лексикологічного аналізу текстів, а не тільки речень і речень, якими необхідно проілюструвати наперед окреслену семантику. Так, лексема *апорія* у Ю. Барабаша (*Трагічна апорія полягала в тому, що виборювати свободу Шевченкові довелося в межовій ситуації неволі.* – с. 290) має значення ‘суперечність’ (слово відсутнє у СБГ, СУМі), а в СІС витлумачене як ‘непереборна суперечність у міркуванні’ (с. 75), ще складніше – у ВТС: ‘складна чи непереборна проблема, пов’язана з виникненням суперечності, з наявністю аргументу проти очевидного, загальноприйнятого’ (с. 22).

8. Ряди лексем з текстів, створених в Україні й повернутих після тривалих заборон в український культурно-мовний простір (як С. Єфремова), чи створених у діаспорі, або в культурній аурі України в наші дні (як І. Дзюби, Ю. Барабаша), можна продовжувати. Спостереження над лексиконом розглянутих вище текстів переконують у тому, що шар лексики, не охопленої сучасними словниками, є доволі значним. Наявність такої лексики ніби й не творить неперехідного бар’єру між текстом і читачем, однак все ж вимагає наявності мовознавчих джерел, у яких можна було б знайти необхідну інформацію про кожну лексему, особливо щодо семантики, функціональних характеристик. Тому проблема *слів поза словником* – їх виявлення у різноманітних текстах,

<sup>13</sup> *Плющ Л.* Екзод Тараса Шевченка: Навколо «Москалевої криниці». Дванадцять статтів. – Едмонтон, 1986.

лексикологічна атестація (ширше – різноаспектний лінгвістичний аналіз) та лексикографічна презентація – сьогодні залишається особливо актуальною для українського мовознавства. Створення словників з докладними реєстрами здатне розширити береги наявних лексиконів, що угрунтує рецепцію текстів із рядами лексем, які досі не охоплені словниками. Водночас такі відчутно поповнені лексикони стануть важливим фактором глибшого об'єднання української літературної мови, яка досі залишається дезінтегрованою, відчутно марковою (насамперед у свідомості носіїв мови, аксіологічно) за ознаками:

а) територіальною (основне просторове протиставлення мовно-культурних традицій: наддніпрянська [→ підросійська → радянська] і наддністрянська [= галицька, з відчутними впливами австрійськими, польськими → діаспорна]);

б) часовою (на еволюцію української мови ХХ ст. значний вплив мали зміни національних орієнтирів, які поділили цей процес на добу українізації, яку змінила антиукраїнізація, зближення з російською мовою, а згодом – нова спроба українізації на зламі ХХ і ХХІ ст.).

Розширення текстової бази картотек – основи нових словників – та об'єктивний аналіз лексики на підставі значного кола текстів здатні порушити стрункність чи й зовсім деактуалізувати наведену вище схему часового і просторового маркування лексики, уточнити її сучасні функціональні характеристики. Зокрема, спостереження вказують на те, що багато лексем у нових словниках не зможуть зберегти обмежувальні ремарки *діалектне*, *застаріле* чи *рідковживане*; так само перехід багатьох спеціальних термінів у загальноживаний фонд змусить удокладнити характеристики щодо сфер уживання.

Кожна лексема, не зафіксована словниками, залишається і поза лінгвістичним інформаційним простором. Лінгвальні особливості таких лексем (формальна структура, семантика, сполучуваність, часова глибина і часова маркованість) не можуть бути використані в дослідницьких процедурах української мови чи в ширших славістичних студіях через їхню невідомість, недоступність дослідникам. Зміна реєстрів словників, формування широкої лексичної бази неодмінно вплине на похідні характеристики і висновки, формовані на підставі таких інформаційних баз, зокрема: щодо репертуару одиниць за різноманітними класами (частиномовною, словотвірною, частотною, часовою, просторовою характеристиками); щодо вербалізації та концептуалізації картини світу, повноти її ословлення та архітектоніки самої картини як конструктора; щодо відношення між страгами національної мови (літературним ідіомом – територіальними діалектами – соціолектами – комп'ютеролектом).

Таким чином, лише докладне лексикологічне обстеження великої кількості різностильових текстів, що творять сукупний сучасний текстовий простір укра-



їнського літературного ідіому, яке буде переведене у формат тлумачного словника (чи електронного довідкового аналога, що не виключено!), здатне створити якісно нову інформаційну ситуацію, живильну для наступного розвитку і української мови, і лінгвістики в цілому.

### Джерела

ВТС – Великий тлумачний словник сучасної української мови / Авт., ред. В.Т. Бусел. – Ірпінь: «Перун», 2001. – 1426 с.

Ж – Желехівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар. – Т. I–II. – Львів, 1866.

СБГ – Словарь української мови / За ред. Б.Д. Грінченка. – Т. I–IV. – К., 1907–1909.

СІС – Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. – Вид. друге, виправлене і доповнене. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1985. – 966 с.

СУМ – Словник української мови. – Т. I–XI. – К., 1970–1980.

### Pavlo HRYTSENKO

#### “Word beyond the Dictionary”: Dictionary Register as a Problem of Contemporary Explanatory Lexicography

The article is dedicated to the issues of reflection of lexis of the beginning of the 20<sup>th</sup> century in the contemporary explanatory dictionaries of the Ukrainian language. This lexis was not previously a subject-matter of the lexicographic description for a number of different reasons. It is determined the eye of the “word beyond the dictionary” problem that includes eliciting, semantic and functional qualifying, and lexicographic presentation in the new explanatory dictionary of the lexis of the previous periods.

## Принципи укладання словника мови української народної пісні

Лексичний склад української народної пісні, її виразові засоби вивчали О. О. Потєбня, В. С. Ващенко, В. А. Чабаненко, А. П. Коваль, Л. І. Мацько, С. Я. Єрмоленко та інші дослідники. У кінці ХХ — на поч. ХХІ ст. захищено низку дисертацій про мову (переважно лексичний рівень) українських календарно-й весільно-обрядових та пісень кохання (Н. С. Колесник, О. В. Сімович, З. С. Василько, В. В. Галайчук, І. Ю. Круть, О. В. Слюсарєва, Н. В. Іовхїмчук та ін.). У монографіях С. Я. Єрмоленко [6; 7], О. В. Сімович [14], З. С. Василько [4] проаналізовано лексичну структуру українських народних текстів, слова-символи, звернуто увагу на лексикографічну кваліфікацію уснопоетичного слова у «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка та «Словників української мови», вказано на необхідність укладання спеціальних словників мови фольклору.

Як відомо, народнопоетична лексика відображена у філологічних словниках різного типу (лінгвістичних, тлумачних, перекладних, фразеологічних тощо), однак її опис та ремаркування ще не усталено. Приміром, «Словник української мови» в 11-и томах містить кілька позначок для одиниць, узятих із усної поезії: *нар.-поет.*, *фольк.*, *пестл.*, *розм.*, *діал.*, *заст.* Відсутність погодження у стилістичному коментарі фольклоризмів у різних словниках, а також уніфікації стилістичної характеристики в межах однієї праці свідчить про труднощі адекватного визначення статусу народнопоетичного слова і необхідність створення спеціальних словників мови фольклору. У цьому напрямі в українській лексикографії зроблено лише перші кроки. Зокрема, фрагмент словника мовних одиниць-фауносимволів у казках, піснях і пареміях підготувала З. С. Василько [4: 124–364], словник виразових одиниць дум і текстових універсалій — Т. П. Беценко [1]. Ключові лексеми-концепти, народнопоетичні епітети, порівняння, прислів'я, приказки тощо використано в лексикографічних працях «Україна в словах» [15] і «Знаки української культури» [8]. Однак потребують детальнішого опрацювання принципи укладання словників мови різних жанрів фольклору і, відповідно, побудова словникової статті. Це й стало предметом розгляду нашої розвідки.

Зазначимо, що про необхідність створення спеціальних словників народнопоетичної мови, які б допомогли вивчати лексику літературної мови та діалекти, ішлося ще з 70-х рр. ХХ ст. Зокрема, про це писав один із засновників лінгвофольклористики — Й. О. Оссовецький, пропонуючи розпочати роботу з опрацювання билин, ліричних пісень і казок [12: 31]. Керівник проекту етнолінгвістичного словника «Славянские древности» М. І. Толстой уважав, що тексти усної поезії «повинні бути предметом спеціальних лексикографічних праць — словника фольклору, який має свої особливі завдання (систематизація всього змісту фольклорних текстів, т.т. сюжетів та їхніх елементів, мотивів, персонажів, реалій і т. д.) і словника мови фольклору, який міг би... містити тлумачення всіх слів, використаних у фольклорних творах, зі спеціальною увагою до їх специфічно фольклорної семантики або форми, відмінної від загальномовної норми» [19: 19]. Подібний підхід виявляємо і в авторів польського етнолінгвістичного словника на чолі з Є. Бартмінським [21].

Предметом лексикографічного опису, на думку С. Є. Нікітіної, повинна виступати структура семантичного поля фольклорного слова, система його усталених парадигматичних і синтагматичних зв'язків у певній сукупності текстів. Крім того, дослідниця вважає, що потрібно робити словники текстів одного жанру (це дасть змогу простежити відбиту в ньому картину світу), а потім об'єднати їх, моделюючи народнопоетичний образ світу загалом. Разом із О. Ю. Кукушкіною вони здійснили лексикографічний опис тематичної групи «дім» у межах міфопоетичної та народноправославної картин світу [11].

Ідею підготовки спеціальних словників мови фольклору розвинуто і в працях курських лінгвофольклористів на чолі з О. Т. Хроленком, які видають періодичний збірник «Фольклорная лексикография». О. Т. Хроленко запропонував методика опису ключових лексем [16: 123], згодом уточнивши структурні частини словникової статті: 1) ідентифікувальна; 2) парадигматична; 3) синтагматична; 4) парадигматично-синтагматична; 5) словотвірна; 6) функціональна; 7) додатково-інформаційна [16: 123]. Теорії та практиці укладання словників мови фольклору присвячено працю М. О. Бобунової [3], що ґрунтується на досвіді створення словника мови билин [4].

Зазначимо, що курські дослідники видали понад 30 кластерних і частотних словників мови усної російської поезії. Серед цих праць для нас важливий словник мови української ліричної пісні, підготовлений А. І. Яценком на базі електронної версії збірника «Українські народні пісні. Родинно-побутова лірика. Ч. І. Пісні про кохання» (1964) [18]. На його основі укладено частотний словник (див. : [5: 694–721]). Звернемо увагу також на праці О. В. Літус, ви-

конані на матеріалі українських народних пісень козаків Кубані за методикою курських лінгвофольклористів [9; 10].

Українські дослідники можуть послуговуватися надбаннями російських колег щодо принципів укладання словників мови усної поезії та побудови словникової статті, докладно описаних М. О. Бобуною [3: 70–75]. Корисними будуть теоретичні напрацювання і практичний досвід зіставного аналізу концептів у текстах народної поезії (ліричних і духовних піснях), С. Є. Нікітіної та О. Ю. Кукушкіної [11], а також наші результати порівняння ключової лексики в українській словесності різних жанрів [5: 275–295]. Враховуючи це, сформулюємо такі принципи укладання словника мови української народної пісні: 1) основна одиниця опису — слово, семантика і функції якого визначаються в тексті; 2) у словниковій статті мають бути представлені денотативні й конотативні значення слова; 3) треба подати всі парадигматичні й синтагматичні зв'язки слова; 4) варто відобразити особливості лексики за стилістичним забарвленням і функціями; 5) необхідно залучити максимально великий корпус текстів; 6) потрібно враховувати жанрову специфіку текстів або робити словники за жанрами; 7) на сучасному етапі не можна обійтися без використання програм автоматизованого опрацювання тексту.

Нам близький підхід курських учених, за яким у словнику мови фольклору подають усі слова народнопоетичного тексту, незалежно від їх частотності та семантичних функцій. На відміну від нього, в тезаурусному словнику С. Є. Нікітіної акцент зроблено передусім на ключових лексемах-концептах, які мають велике семантичне навантаження. Уважаємо найбільш прийнятною для українських лексикографічних праць будову словникової статті, опрацьовану О. Т. Хроленком та М. О. Бобуною [3: 139–155]. Зокрема, у її структурі виділено такі компоненти: заголовне слово (кількість слововживань), тлумачення (де це потрібно), ілюстрація, варіанти (акцентні, морфемні та ін., серед них — і демінутиви), S — зв'язки з іменниками; A — зв'язки з прикметниками; V — зв'язки з дієсловами (Vs — зв'язок з суб'єктом, Vo — зв'язок із залежними іменниками), Num — зв'язки з числівниками, Adv — зв'язки з прислівниками, + додаткова інформація, коментарі. Однак зауважимо, що, на нашу думку, важливо представити не стільки частиномовну належність одиниць, скільки їхні семантико-синтаксичні функції.

Для прикладу подамо підготовлені нами матеріали до словникової статті зі заголовним словом *дорога*. Значимо, що мовні засоби вираження концепту *дорога* в текстах української літературної мови досліджувала Т. В. Радзівська [13]. У мові фольклору їх розглядали: С. Є. Нікітіна — у російській словесності

[11], Я. Адамовський — у польській — [20], С. Я. Єрмоленко — в українській [7: 83–88]. Вони вказували на специфіку змістового наповнення й образної реалізації концепту в народній поезії, яку потрібно врахувати у словнику.

*Синоніми і варіанти.* Як наслідок вияву семіотичності ключового слова в мові української пісні маємо розгалужений синонімічно-варіантний ряд на позначення цього поняття: *дорога* (*доріженька, доріжка, доріжечка*), *шлях-дорожка, шлях* (*шляшок*), *гостинець, стежка* (*стежечка*), *вулиця* (*улиця*) із загальною семантикою ‘смуга землі, по якій їздять і ходять’. Цим одиницям властиві й певні семантичні відмінності. Так, слово-поняття *дорога* виявляє три основні значення: ‘протяжність у просторі, яка має напрямок і призначена для пересування’, ‘подорож’, ‘перебування під час руху’, напр.: *Ой їж, коню, да сою траву, Да поїдем у доріженьку, В доріженьку й у далеку* [МВ: 152]; *Хто ж тобі постеле у дорозі та постілку?* [НП: 81]. Контекстуальним синонімом слів *дорога, шлях* (у другому значенні) у варіантах пісенних творів виступає *мандрівка*, як-от: *А вже весна, а вже красна, Із стріх вода капле, Молодому козаченьку Мандрівочка / Шлях-доріжка пахне* [33: 54]. Зміст слова *шлях* у народній пісні — «велика проїжджа дорога, путь» [СБГ, IV: 504]. Парний комплекс *шлях-дорога* свідчить про синонімічність цих понять: *Скажи мені, чорноброва, А куди цей шлях-дорога?* [НП: 147]. Синонім *гостинець*, поданий в СУМі з ремаркою ‘діалектне’, має значення «великий битий шлях» [СУМ, II: 143]. На семантико-стилістичні відтінки синонімів указує те, що вони виділені в тому ж тексті, напр., *дорога і шлях; дорога і гостинець* або *гостинечка* (нормативна й діалектна форми): *Нехай тобі доріжечка, мені шляшок битий* [ЗХ: 445]; *Випала мені, випала мені на Україну дорога. — Тобі дорога, тобі дорога, а мені гостинечка* [МП: 119]. *Вулиця* у піснях, крім семи ‘обмежений двома рядами будинків простір для їзди та ходіння’ реалізує й іншу — ‘місце надворі, де молодь збиралася на гулянку, а також сама гулянка’ [15: 209], як-от: *Вийди, Грицю, на вулицю, І ти, Коваленку! Та винеси сопілочку хоч на оберемку!* [33: 56]. Лексема у першому значенні синонімізується з *дорога*: *Ой гук, мамцю, гук, Там, де бурлаки п’ють. Веселя тая уличенька, Ой де вони йдуть* [33: 355]. Слово *стежка* — ‘доріжка, протоптана звірами або людьми’ [15: 242] — нерідко втрачає семантичну конкретизацію, входячи до бінома *стежки-доріжки*: *Позаростали стежейки-дорожейки, Де походили мої білі ножейки* [ПРЖ: 61]. Зауважимо, що демінутиви неоднаково кваліфіковано у СУМі: *доріженька* має ремарку «нар.-поет.», а *доріжка, доріжечка, шляшок і стежечка* — «зменш.-пестл.» [СУМ, II: 377; СУМ, XI: 496; СУМ, IX: 679].

*Ас* (*Атрибути постійні, постійні епітети*). Синонімічні одиниці виділеного нами ряду можуть бути поєднані з постійними епітетами *далека* (-ий); *велика*

(-ий); бита (-ий): *Ниченька темненькая, Доріженька далекая* [ПВ: 91]; *Поїхав мій миленький в велику дорогу* *Да й покинув мене, чорнобриву* [МВ: 248]; *Понід терном стежечка Битая* була [УНЛП: 86]. Усталені атрибути слугують для конкретизації змісту ключових слів. Скажімо, вислови *далека дорога, велика дорога* набувають значення ‘далека незвідана мандрівка’: *Посилає мене пан в велику дорогу, В далеку дорогу, небувалу* [НП: 133]. Одиниці *бита дорога (путь), битий шлях (гостинець)* у СУМі подано як фразеологізми з усталеним значенням «широка уторована дорога, широкий уторований шлях» [СУМ, I: 170]. У піснях вони нерідко асоціюються з небезпекою, бідною, тугою, напр.: *Ой горе тій чайці, часці-небозі, Що вивела часняток при битій дорозі* [НП: 109].

*Ап (Атрибути непостійні)*. Ці означення виявляють певну жанрову специфіку. Скажімо, *велика, щаслива (щасна) дорога* у весільних текстах — ‘шлюбна’, ‘доленосна’: *Щоб нам дорога да щасливая, Щоб нам Галина красивая* [ВП: 217]. *Нещаслива (нещасна) дорога* — ‘дорога розлуки’: *Нещаслива нам, коню, дорога, Засватана дівчинонька моя* [ПВ: 105]. Епітети *важка, слизька, крута* вказують на життєві випробування закоханих: *Стережися, мій зяченько, Бо слизька дорозенька* [З: 244]; *Ой крутая доріженька, Ой крута, крута. Дурна дівка, без розума Любила рекрута* [ПВ: 216]. Атрибути *чумацька* (у чумацьких піснях), *козацька* (в історичних) інформують про осіб, які по ній їдуть: *Да котилося да ясне сонце Понад горою, А понад тою чумацькою Та дорогою* [З: 330]; *На татарських полях Та на козацьких шляхах То ж не вовки-сіроманці Квилять-проквильють* [З: 141]. Дорогу серед південного простору названо *степовою, широкою*, напр.: *Біжи, коню, дорогою, Степовою, широкою* [НП: 57]. Рекрутські пісні з південно-західних регіонів містять епітети *буркована, мурована (муровая)* зі значенням ‘вимощена каменем’ [СБГ, I: 112], як-от: *Доріжечка мурована до самого Львова, Доріжечка мурована, мости споріжені* [З: 346]. Вислови *стовповий шлях, стовпова дорога* означають ‘великий розмічений стовпами шлях між населеними пунктами’ [СУМ, IX: 722]: *Од Києва до Ромна Дорозенька стовпова* [РСР: 77].

*Сут (Символи)*. Зазначаємо, що у весільних та родинно-обрядових піснях слово-поняття *дорога* зберігає семіотико-символічні значення: ‘знак межі’, ‘засіб зв’язку між «своїм» і «чужим» світом’ (між місцем перебування батька-матері й родинно чоловіка): *Невістка коло хати, Готуй нам вечеряти. З дальньої доріжечки Потомили ніжечки* [ВП: 345]; *Проведу я свою матінку, Проведу я свою утінку, (2) За три шляхи за широкій (2)* [З: 259]. У похоронних плачах *дорога* — ‘засіб зв’язку між світом живих і померлих’: *Ідеш вже ти в далеку дорогу, на кого ж ти мене покидаєш?* [З: 151]. У заробітчанських піснях про працю в Америці й Канаді *дорога* — ‘засіб зв’язку з батьками, рідною землею’:

*Ой а де ж то моя **ненька**, та що мя зродила? Ой а де ж тая **доріжечка**, що я нев ходила?* [ЗЗ: 374].

*Vsf* (Зв'язки дія — суб'єкт, фразеологізовані). Усталені вислови *доріжка лежить*, *доріженька* (мандрівочка, шлях-дорожка) пахне у веснянках і чумацьких піснях мають значення: 'близька мандрівка', напр.: *Уже нашим чумаченькам **Шлях-дорожка пахне*** [НП: 110]. До контекстів із синонімічним відповідником *Vof* *доріжку чути* входять лексеми *віл*, рідше — *кінь*: *Воли ревуть, води не п'ють, — Бо в Крим **доріженьку чують*** [УНП, 1: 161]. Вислів *заріс шлях* (дорога, стежка) терном фіксуємо тоді, коли йдеться про якусь давню подію: *Ой давно-давнісенко я у неньки була, Та вже тая **стежечка терном заросла*** [Б: 252]. Про зарослі *стежки-доріжки* ('нездоланна межа') йдеться й у похоронних голосіннях: *А к святій неділонці **стежки і доріжки позаростають**. Що стежки каменем, а доріжки споришом* [ЗЗ: 114].

*Vo* (Зв'язки дія — об'єкт). Насамперед називаємо характерні одиниці — *іти*, *їхати*, *від'їжджати*, *бігти* (у дорогу, дороженькою, стежечкою); *вибиратися*, *збиратися* (у дорогу); *виряджати*, *проводжати*, *посилати* (у дорогу), напр.: *Мати сина у **дорогу** Слізно **проводжає*** [ЗЗ: 309]; *А **стежечкою** дівчина по водицю **йшла*** [УНЛП: 86].

*Vof* (Зв'язки дія — об'єкт, фразеологізовані). У весільних творах словосполучення *перейти дорогу*, яке стосується чужих людей, означає 'принести нещастя': *З дороги, добрі люди, з дороги, **Не переходьте** нам дороги. Нехай **перейде** родина, Щоб була щаслива дитина* [ВП: 173]. Пісенну сполуку *збитися з дороги* в піснях ужито в значенні 'заблукати', 'втратити дорогу': *Молоденький козаченько **З доріженьки збився*** [Л]. Вислів у *дорозі оженитися* в козацьких, чумацьких та рекрутських текстах набуває значення 'загинути', 'померти': *Що ж ми за сон снився: **Що** видиться — мій син чумаченько у **дорозі оженився!**... **Що** вже твого сина, сина-чумаченька, у **Перекопі поховали*** [ЗЗ: 326]. Словосполучення *приливати* (підмітати) *дорогу* пов'язане з обереговою функцією — 'зробити мандрівку вдалою', 'убезпечити від нещастя': ***Приливайте доріженьку, щоб не курилася*** [ЗЗ: 244]. Народнопісенна формула *топтати дорогу* (стежку) має зміст 'часто ходити (до дівчини)' = 'любити': *Гей, я до тебе (дівчинонько. — Н. Д.) **щовечора чорну стежку топчу*** [ПВ: 100].

*Нит* (Число, кількість). Лексему-поняття *дорога* в народних піснях передусім поєднано з числівником *три*. Усталену формулу *три дороги* (шляхи) простежено в давній календарно-обрядовій поезії, для якої характерне явище трикратно повторюваних дій і предметів, напр.: ***Межи трьома дорогами, рано-рано, ... Там здивався князь з Дажбогом, рано, рано*** [З: 127].

*Лос (Локус)*. Серед слів, що вказують у піснях на місце розташування дороги, назвемо одиниці *степ, поле, ліс, дуг* тощо: **Лісом, лісом битая дороженька, Їхав женишок з своїми маршалками** [ВП: 221]. У словниковій статті, на нашу думку, треба подати також типові конструкції з прийменниками (*Лос пр*): *у дорозі, з дороги, при дорозі, край дороги*, напр.: *Шлях-дорога, шлях-дорога Аж у чисте поле* [НП: 147]; *Ой у лузі при дорозі Зацвіла калина* [ПВ: 259]; *Час, мати, жито жати, жито край дороги* [МВ: 181].

Окремо варто виділити виразові засоби з ключовим словом. Серед них *метафоричні комплекси (Met)*, напр.: *Там доріжка приубитая, Чорним шовком перевитая, Гей, перевитая. Чорним шовком перевитая, Слізеньками перелитая. Гей, перелитая. Туди їде все некрутський набір* [УНП, 1: 197]; *паралелізми (Paral)*, як-от: **Кропить дощик доріженьку, да щоб не курила: «Ой порадьте мій милій, да щоб не тужила»** [НП: 156] та ін.

Таким чином, сформульовані принципи побудови словника мови української пісні визначають структуру словникової статті. Подана нами інформація про лексему-концепт *дорога* повинна бути вміщена у сконденсованому вигляді у рамках словникової статті. Тут наводитимуться усі елементи значення ключової одиниці, синоніми і варіанти, текстові зв'язки ключового слова, асоціативи, виразові одиниці. Типові пісенні формули допоможуть представити слово-поняття *дорога* в часовій та просторових проекціях, пов'язавши його із мотивами героїчних походів козака, чумацької пригоди, випробувань рекрута, поневірянь заробітчанина, розлуки закоханих, смутку за родиною заміжньої жінки.

## Література

1. Беценко Т. Мова думового епосу: Словник епітетів, складних слів, тавтологічних і плеонастичних фігур, географічних найменувань і релігійних понять. — Суми : Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2008. — 108 с.
2. Бобунова М. А., Хроленко А. Т. Словарь языка фольклора : Лексика быliny : Ч. 1 : Мир природы / Курск : Курск. гос. ун-т, 2005. — 125 с.
3. Бобунова М. А. Фольклорная лексикография : становление, теоретические и практические результаты, перспективы. — Курск : Изд-во Курск. гос. ун-та, 2004. — 240 с.
4. Василько З. Символіка фольклорного образу.. — Львів : ДПА Друк, 2004. — 392 с.
5. Данилюк Н. О. Мова української народної пісні (лексико-семантичний і функціональний аспекти) : дис. на здобуття наук. ступеня доктора. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова». — Луцьк, 2010. — 720 с.
6. Єрмоленко С. Я. Фольклор і літературна мова. — К. : Наук. думка, 1987. — 245 с.



7. Ермоленко С. Я. Нариси з української словесності : стилістика та культура мови: навч. посіб. для студ. гуманітар. спец. вищих закл. України; відп. ред. Л. О. Пустовіт. — К. : Довіра, 1999. — 431 с.
8. Жайворонок В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. — К. : Довіра, 2006. — 703 с.
9. Литус Е. В. Народные песни казаков Кубани: словник и частотный словарь. — Славянск-на-Кубани : Славян. филиал Армавир. гос. пед. ин-та, 2002. — 64 с.
10. Литус Е. В. Материалы словаря народных песен Кубани : термины родства. — Славянск-на-Кубани : Изд-во СГПИ, 2003. — 60 с.
11. Никитина С. Е., Кукушкина Е. Ю. Дом в свадебных причитаниях и духовных стихах (опыт тезаурусного описания). — М. : Ияз РАН, 2000. — 216 с.
12. Оссовецкий И. А. Лексика современных русских народных говоров. — М. : Наука, 1982. — 198 с.
13. Радзівєвська Т. В. Концепт шляху в українській мові : поєднання ідей простору і руху // Мовознавство. — 1997. — № 4–5. — С. 25–31.
14. Сімович О. Поетична символіка української народної творчості: лінгвістичний аспект. — Л. : ВЦ Львів. держ. ун-ту, 1999. — 46 с.
15. Україна в словах : Мовокраїнознавчий словник-довідник : навч. посіб. / Упор. і кер. авт. кол. Н. Данилюк. — К. : ВЦ «Просвіта», 2004. — 704 с.
16. Хроленко А. Т. Структура статті в словаре языка фольклора // Фольклорная лексикография. — Вып. 1. — Курск : Курск. гос. ун-т, 1994. — С. 4–21.
17. Хроленко А. Т. Фольклорный мир в алфавитном порядке // Etnolingwistyka. — nr. 12. — Lublin, 2000. — S. 121–138.
18. Яценко А. И. Словник украинской лирики // Лингвофольклористика. — Вып. 1 — Курск : Курский гос. ун-т, 2007. — С. 4–56.
19. Этнолингвистический словарь славянских древностей. Проект словника. Предварительные материалы / Отв. ред. Н. И. Толстой. — М. : Наука, 1984. — 169 с.
20. Adamowski J. Gosciniac (droga) w wierszowanym folklorze polskim // Etnolingwistyka. — nr. 2. — Lublin, 1989. — S. 73–84.
21. Słownik stereotypów i symboli ludowych / [red. J. Bartmiński]. Lublin: UMCS, 1996 — . — T. 1. — Cz. 1. — 1996. — 439 s.; T. 1. — Cz. 2. — 1999. — 481 s.

**Джерела**

- Б** Бандурка : Українські сороміцькі пісні / Упоряд. М. Сулима. — К. : Дніпро, 2001. — 280 с.
- ВП** Весільні пісні / Упоряд., авт. вступ. ст. М. М. Шубравська. — К. : Дніпро, 1988. — 475 с. ; іл.
- ЗЗ** Закувала зозуленька : антологія української народної творчості. Пісні, прислів'я, загадки, скоромовки / Упоряд., авт. передм. та приміт. Н. С. Шумада. — К. : Дніпро, 1987. — 392 с. ; іл.
- ЗХ** Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського (з Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся) / Упоряд., авт. комент. О. І. Дей. — К. : Наук. думка, 1974. — 783 с.
- Л** Записи автора 1998–2002 рр. від Т. М. Данилюк, 1932 р. н., жительки м. Луцька Волинської обл. (архів автора).
- МВ** Фольклорні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича / Упоряд., авт. передм. і приміт. О. І. Дей. — К. : Наук. думка, 1983. — 528 с.
- МП** Народні пісні в записах Михайла Павлика / Упоряд., прим. О. І. Дей, В. А. Качкан, авт. вст. ст. О. І. Дей. — К. : Муз. Україна, 1974. — 319 с.
- НП** Народні перлини / Упоряд., авт. вст. ст. М. Стельмах. — К. : Дніпро, 1975. — 391 с.
- ПВ** Пісні з Волині / Упоряд., авт. приміт. та вст. ст. О. Ф. Ошуркевича. — К. : Муз. Україна, 1970. — 333 с.
- ПРЖ** Пісні родинного життя / Упоряд., авт. вст. ст. та приміт. Г. В. Довженок. — К. : Дніпро, 1988. — 359 с. ; іл.
- РСП** Рекрутські та солдатські пісні / Упоряд. А. Л. Іоаніді, О. А. Правдюк, М. М. Гордійчук та ін.; авт. вст. ст. О. А. Правдюк. — К. : Наук. думка, 1974. — 623 с.
- СБГ** Словарь української мови / Збір. ред. журн. «Кієвская Старина», упоряд. з дод. власного матеріалу Борис Грінченко : в 4 т. — К., 1907–1909 (Репринт. вид. — К. : Лексикон, 1996).
- УНАП** Українські народні ліричні пісні / Упоряд. М. М. Гордійчук, А. М. Кінько, М. П. Стельмах; ред. М. Т. Рильський. — К. : Вид-во АН УРСР, 1960. — 687 с.
- УНП, 1** Українські народні пісні / Ред. М. Т. Рильський, К. Г. Гуслистий : у 2 кн. — К. : Мистецтво, 1955. — Кн. 1. — 484 с.

**Nina DANYLYUK**

**Compilation Principles of the Language Dictionary of the Ukrainian Folk Song**

The article deals with the compilation principles of the song folklore language dictionary worked out by the Slavic scientists. The article introduces a dictionary entry structure, gives the materials for the dictionary entry of the word *doroĥa* «road, way», prepared by the author. The author formulates some general principles of compilation of such dictionary, among them: the word being the main unit of vocabulary description; entries represent both denotative and connotative meanings; representation of paradigmatic and syntagmatic connections of a word; representation of stylistic and functional peculiarities; using wide corpus of texts; taking into consideration peculiarities of genre of the text etc. All these principles constitute general idea of systemic lexicographic approach to the lexical material provided by the folk songs.

## Функційна типологія часток: лексикографічний аспект

**1. Граматична лексикографія: основні виміри.** Сучасна лексикографія напрацювала різні методи і прийоми, моделі і структури, методики і технології укладання словників. Підтвердженням цього постає надзвичайне розмаїття фонду словників і постійно поповнювана низка словників від суто спеціалізованих до найзагальніших різновидів [12; 13; 14].

Сьогодні особливо важливими і значущими постають напрацювання в теоретичній і практичній лексикографії. Очевидною постає активізація системорієнтованих словникових напрацювань, з-поміж яких можна вирізнити укладання загальних і спеціальних словників [14]. У цьому вимірі особливо значущими є граматичні словники як різновид спеціальних, в яких щонайповніше відбито категорійний статус тих чи тих слів, а також усі їхні характерні ознаки. Такі словники можуть охоплювати тлумачення граматичних одиниць з висвітленням функційних, структурних, семантичних та інших ознак таких одиниць. Сучасна теоретико-граматична думка дала поштовх для створення подібних словників: *словник сполучників, словник прийменників, граматичний словник, словник керування, словник словосполучень* та ін. Для укладання останніх важливим постає опрацювання граматичної теорії, поза якою неможливе ні адекватне тлумачення одиниць, ні формування викінченого реєстру словникових одиниць, ні їхнє структурування тощо. Так, створення *граматичного словника сполучників* має опертям відповідне тлумачення сполучника, кваліфікацію його ємності, діагностування аналітичних виявів тощо (К. Г. Городенська), те саме можна говорити і про *словник прийменників* (М. В. Всеволодова, А. П. Загнітко, М. Й. Конюшкевич), особливо ж якщо розширити поняття прийменниковості, охоплюючи і різноманітні його еквівалентні вияви — власне-прийменники, прийменники-післяслівники, прийменники-аналоги, прийменники-еквіваленти і под. (пор., наприклад, напрацювання українських лінгвістів (І. Р. Вихованець, А. П. Загнітко, І. Г. Данилюк, Г. В. Ситар та ін.), білоруських (М. Й. Конюшкевич, П. П. Шуба та ін.), російських (М. В. Всеволодова, А. А. Полікарпов, Є. В. Клобуков та ін.). Подібне стосується й інших категорійних слів, зокрема частки, тлумачення і кваліфікація якої є вельми проблемною.

**2. Частиномовні ознаки частки.** У сучасних частиномовних класифікаціях частки кваліфіковано як окремий клас слів, що надають додаткових семантичних, емоційно-експресивних та модальних відтінків синтаксичним одиницям або ж беруть активну участь у формотворенні і виконують насамперед комунікативну функцію, оскільки одні з них є засобом виділення теми та реми, інші формують речення за метою висловлення, комунікативно-прагматичну і дискурсивну функції можна вважати для них всеохопними. В усталеній опозиції (у різних термінологійно-поняттєвих варіантах наявна в слов'янських граматиках) «повнозначного ↔ неповнозначного» / «змінного (змінюваного) ↔ незмінного (незмінюваного)» / «повнозначного ↔ службового» / «самостійного ↔ несамостійного» частки належать до другого складника.

До класичних ознак частки як частиномовного класу, що є важливими в укладанні словника, слід віднести: 1) незмінюваність / невідмінюваність; 2) позиційну закріпленість / позиційну незакріпленість; 3) одномісність; 4) структурну нерівнорядність; 5) дискурсивну мотивованість. Переважна більшість часток у своєму значенні містять модальні відтінки і тяжіють до категорії модальних слів [2: 545], у силу чого модальність кваліфікують як визначальну особливість усіх часток [11: 501–513]. Така модальність може бути загальнореченнєвого / загальновисловленнєвого характеру, стосуватися окремої внутрішньореченнєвої / внутрішньовисловленнєвої позиції: *Село **неначе** погоріло, **Неначе** люди подуріли, Німі на панцину ідуть* (Тарас Шевченко); ***Неначе** й до нас звертаються* (Україна молода. — 2008. — 12 жовтня). За семантикою інколи розрізняють різну кількість основних розрядів (В. В. Виноградов, І. Р. Вихованець), додаючи до них питальні й окличні слова типу *що за, хіба, невже* та ін. як прилеглі [2: 603–609]. Оскільки модальність є визначальною, але не всеохопною, то важливим є протиставлення з-поміж них модальних й аномодальних, де перші охоплюють значення *реальності ↔ ірреальності, достовірності ↔ недостовірності, питальності ↔ ствердження, аномодальні ж частки охоплюють значення вказівності ↔ видільно-обмежувальності ↔ означального уточнення ↔ посилювального наголошування.*

Розгляд часток як частини мови передбачає можливість їхньої класифікації за: походженням, твірною базою, структурою, семантикою та ін. Водночас треба враховувати, що усі вторинні частки зберігають семантику твірного слова, у силу чого наявні різноспектральні переплетення прислівникових / займенникових / дієслівних, сполучникових / компаративних / прийменникових / вигукових значень і значень частки, пор.: *Гнуться **мало не** до землі струнки білі берези* (Іван Франко) — *мало не* = частка + прислівник; *Зараз **мені** забирай своє манаття* (Михайло Коцюбинський) — *мені* = частка + займенник. «Інколи

в тому самому слові близькість і переплетення значень частки і сполучника, частки і прислівника, частки і дієслова, частки і займенника, частки і вигука настільки міцні, що протиставлення одне одному таких значень як таких, що належать словам різних класів, постає не виправданим, і слово повинно бути кваліфікованим як «частка-сполучник», «частка-прислівник», «частка-займенник» [16: 724, 730–731], див. також: [11: 503]. Частка на повну силу відображає особливості міжчастиномовних переходів та виявляє специфіку «накладання» на первинну семантику вторинної і витворення елемента з амальгамною семантикою.

**3. Функційна і типологічна граматики частки**, що складає основу її лексикографічного висвітлення, ґрунтується на вияві: 1) її кваліфікаційних і диференційних ознак; 2) формальних і функційних характеристик у структурі мови і мовлення; 3) адекватному розумінні функційності і типологічності частки. Загалом частки зорієнтовані на різноманітні дискурсивні і реченнєвомодифікаційні виміри та ін. У силу цього опрацювання словника часток повинно ґрунтуватися на врахуванні їхнього інваріантного статусу, вияві функційних, семантичних, структурних та інших ознак.

Для укладання системоорієнтованого синтетично-поліфункційного словника часток важливим постає діагностування: 1) походження (відприслівникові, відсполучникові, відзайменникові, віддієслівні), 2) функційної комунікативності (речення за метою висловлення); 3) реченнєвого актуальночленувального статусу; 4) комунікативно-дискурсивного навантаження; 5) структурного типу; 6) ситуативно-прагматичного виміру часток.

**3.1. Основи типологічної граматики часток** слід витлумачувати на ґрунті тієї чи тієї спорідненості і регулярності: позиційно-лінійної, структурної, змістової, характерологічної тощо. За першою усі службові елементи диференційовані на позиційно закріплені / позиційно вільні. До перших належать: 1) післяслівники одно- / двоелементного вияву; 2) прийменники; 3) сполучники [17: 89–90]). Позиційно вільними є частки, що можуть стосуватися окремого члена речення (*Полонені повернулися аж надвечір, а могли й не повернутися* (А. Яна) — стосується присудка) і речення загалом (*І коли нарешті настануть краці часу?* (В. Земляк)). Частки протиставлені сполучникам за ознакою «двомісність ↔ одномісність» (синтагматично одномісні зі змінним розташуванням) і протиставлені сполучникам, прийменникам, тому що можуть бути висловленнями (пор. з-поміж загальної кількості українських часток (базу складає «Словник української мови» (в 11-ти т.), де зафіксовано 115 словникових статей часток (кількісні показники див.: [10]), було виявлено, що функцію часток-висловлень можуть виконувати 35 з них або 32,9 %).

**3.2. Функційно-парадигмальні особливості часток.** Часткам притаманний власний парадигмальний простір, у якому наявні відповідні парадигми: а) морфологічна (*ну / ну як / ну і / ну коли* і под.); б) морфосинтагматична — особливості сполучуваності (регулярна спроможність поєднування зі словоформою (*хай / нехай скажу, не скажу, ні слова*) або з висловленням загалом (*лиш / лише, лишень* (*Люблю пісні мого краю, та не спиняюсь на тім лишень* (М. Рильський))); в) семантична ↔ функційно-семантична (встановлення функційно-семантичної ємності частки (див.: [20: 197–238]); г) дериваційна — охоплює у сфері частки усі можливі похідні (*аби* → *аби ж, абито, аби ж тільки* і под.). До цих парадигм прилягає текстова, що містить усі системно-узуальні, оказіонально-авторські та інші наповнення тієї чи тієї частки з відповідною оказіонально-авторською дискурсивністю.

Функційні особливості часток ґрунтуються на її кваліфікаційних вимірах парадигматики, розмежуванні різного навантаження у внутрішньореченнєвій / внутрішньотекстовій, дискурсивній структурах, закономірностях імплантації часток у структурування синтаксису, словосполучення, речення і тексту. Суттєвим є розмежування власне-часток і часток-висловлень, тому що ті самі елементи можуть бути використані і як частки, і як частки-речення: (Максим:) *Та й так воно нам важко тут одним.* — (Микола:) *Так* (Микола Зарудний). Основою їхньої диференціації є функційний вияв, дискурсивні практики.

Не менш показовою виступає внутрішньореченнєва актуально-членувальна роль часток як маркерів теми / реми (кількість таких часток невелика — в українській мові орієнтовно 38), їхня позиція відбиває комунікативне завдання і визначається ступенем «ситуативного занурення» речення.

**4. Лексикографічно-типологічні тлумачення часток.** У сучасному слов'янському мовознавстві уже напрацьовані різноманітні моделі лексикографічного опрацювання часток як у загальному просторі тлумачного словника (тлумачні словники сучасних білоруської, болгарської, македонської та інших мов), так і в окремому словнику часток (підготовлений до друку словник часток польської мови). Словник часток можна структурувати і в суто абетковому принципі, і в гніздовому (основою постає семантика часток та їхні синонімічні вияви). Так, творча група під керівництвом М. Гроховського опрацювала концепцію словника часток та уклала його з опертям на широкий погляд у тлумаченні часток (див.: [Grochowski M., Kisiel A., Żabowska M. Kryteria podziału partukul w Słowniku gniazdownym partukul polskich] — у друці, виголошена як доповідь на X Міжнародній науковій конференції «Wyraz i zdanie w językach słowiańskich. Opis. Konfrontacja. Przekład» (Wrocław, 2010), де наведено низку статей з уже підготовленого словника)). Це умотивовано спробами віднесення

частки до гібридно-напівграматичного, напівлексичного типу утворень з характерологічним проміжним статусом між прислівниками ↔ модальними словами ↔ сполучниками (В. В. Виноградов, К. Пісаркова). За принципом функційної еквівалентності з частками ототожнено і реченнєвоінтродуктивні елементи, що зреалізують ту саму семантику, тому їх розміщено у відповідних словникових гніздах. У такому разі принцип функційної еквівалентності не сприяє повноцінному вияву категорійної семантики, тому що не враховано інші кваліфікаційні і диференційні ознаки часток.

Прихильність до абеткового принципу мотивована відносною усталеністю такого типу лексикографічного опрацювання. Укладання словника часток за абетковим принципом передбачає структуру словника за національним характером абетки, а внутрішньословникова стаття повинна містити відповідні ознаки частки: 1) характерологічні; 2) функційні; 3) семантико-парадигматичні; 4) квантитативні; 5) динаміко-еволюційні. 3-поміж характерологічних ознак суттєвими є: а) структурний тип (проста (*а, ген, давай* і под.), складна (*абикуди, абищо, мовби* та ін.), складена (*хоч би, навряд чи, не тільки* і т. ін.) — з розмежуванням 3-поміж складених нечленованих (не можуть розриватися і постають цілісними (*було б, все ж таки, до чого ж, ще б* тощо: **Було б** тоді відразу піти нам (Л. Мартович)) і членованих (легко розриваються (*тільки б, ледь не, лиш би / лиш б, як не, так і (Тільки до міста доїхати б* (Г. Тютюнник)) і розмежування власне-частки (*от, як, мов, ні, ніби, саме, собі*) і частки-виразу (*собі майже, лиш сам, тільки майже*); б) походження частки — відзайменникова, відприслівникова, відіменникова, віддієслівна тощо; можливі етимологічні параметри частки.

У функційних вимірах часток важливим постає диференціювання модального / амодального їхнього вияву, а також послідовне врахування дистинктивних ознак, пов'язаних з: 1) апелятивністю (частки апелятивні), що реалізують адресованість мовлення; 2) оцінністю (частки оцінні); 3) емоційністю (частки емоційні); 4) структурацією тексту (текстоструктурувальні частки). Для апелятивних часток властивою постає внутрішня диференціація на: 1) питальні (*чи, чи ж, хіба, хіба ж, та хіба, хіба лише* і под.); 2) прохання / наказу / погрози (*якби, нехай би* тощо / *нехай лиш, нехай лише* і под.); 3) бажання / побажання (*аби, аби ж, аби лише, аби вже* і т. ін.); 4) переконання / переконливості (*направду, всяк, най, воно* і под.); 5) заперечення / незгоди (*але, але ж, але тільки, але лише, насамперед, якби, якби ж, якби лише* тощо); 6) погрози (*аж лише, аж тільки* та ін.). Для оцінних часток притаманний внутрішній поділ на: 1) власне-модальні (*без того, близько, зовсім* та ін.); 2) порівняльно-оцінні (*наче, неначе, мов, немов* тощо); 3) випрямно покликально-оцінні (*тоді, тоді*



*ж, тоді тільки, тоді лиш, тоді лише* і т. ін.); 4) гіпотетико-оцінні (*цілком, природно* та ін.); 5) обчислювально-оцінні (*ледве, заледве, чимало, замало* і под.); 6) наголошувально-оцінні / актуалізаційно-оцінні (прямі — *ані, тільки, лише всього, лише всього-навсього* тощо / ускладнено-опосередковані — *це й, такитак, так і* і под.). Емоційні ж частки внутрішньо диференційовані на: 1) частки на позначення здивування (типу *адже* (властива й інша семантика — апелятивна і под.); 2) частки на позначення подиву (*ж, же, аж не* тощо); 3) частки на позначення співчуття, жалю (*та й, та лише* тощо); 4) частки на позначення задоволення / розчарування (*аби, але, врешті* та ін.); 5) частки на позначення байдужості / збайдужіння (*а, та, та лише* і под.); 6) частки на позначення небезпеки (*що, що за* та ін.). Кожна з часток поєднує кілька функцій, що диференційовані відповідним контекстом, дискурсивною практикою тощо.

Текстоструктурувальні частки основним своїм призначенням мають членування тексту, ієрархізування його частин і постають у своєму обширі нерівнорядними. Легко розрізнявані частки експлікативного членування тексту з притаманною для них функцією: 1) позначення початку тексту або його частини (*а, і, ну, воно, а й* тощо); 2) лінійного членування реального тексту з внутрішнім диференціюванням (послідовності / перерахування (*ані, ані-ані* та ін.), покликання (*тоді, тоді ж, тоді лише, навпаки* тощо), та імпліцитного членування тексту із семантикою вибору виразу (*та й то, та вже, та врешті* тощо) й заперечення висловленого, особливо значуща для вираження емпатичної функції, що домінує над структурною (структуральною) (*але ж, але то, і то, таки не* і под.). Особливо уваги заслуговують аналоги частки, що тільки функційно наближені до них (пор. з аналогами / еквівалентами прийменників).

Аналіз і лексикографічне тлумачення частки повинні враховувати можливість міжчастиномовну омонімію (частка ↔ сполучник (*але, та, і (й), та і (й), щоб* та ін.); частка ↔ прислівник (*де, коли, тоді* і под.), частка ↔ займенник (*ось, собі, мені, вам, сам* тощо) і т. ін.).

Семантико-парадигматичні ознаки частки висвітлюються з урахуванням потенційної сили синонімії, антонімії, омонімії з-поміж них, тому значущим постає врахування функційного навантаження. У силу цього низка часток виступає повторюваною в різних синонімічних, антонімічних, омонімічних утвореннях, що необхідно враховувати у словникових статтях.

Квантитативні характеристики частки мають опертям їхні кількісні параметри і частоту використання, що, поза всяким, здійснюється в межах певного дослідницького корпусу текстів, але за врахування наявності в ньому адекватно репрезентативних текстів різних функційних стилів — художнього, наукового,

офіційно-ділового та інших, тому що низка часток постає закріпленою тільки за певним стилем (пор.: *ну, ну й, ну лише, ну тільки, що за, лишень* тощо — здебільшого художньо-белетристичний і розмовно-побутовий), окремі мають міжстильове навантаження, особливо *не, ні* та ін.

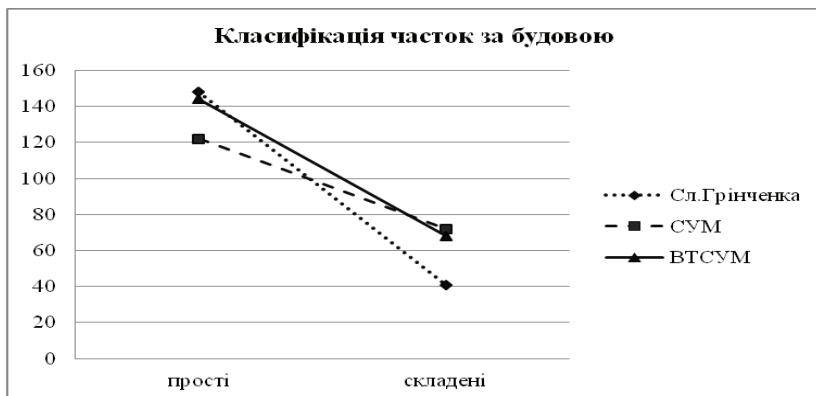


Рис. 1. Класифікація часток за будовою



Рис. 2. Класифікація часток за походженням

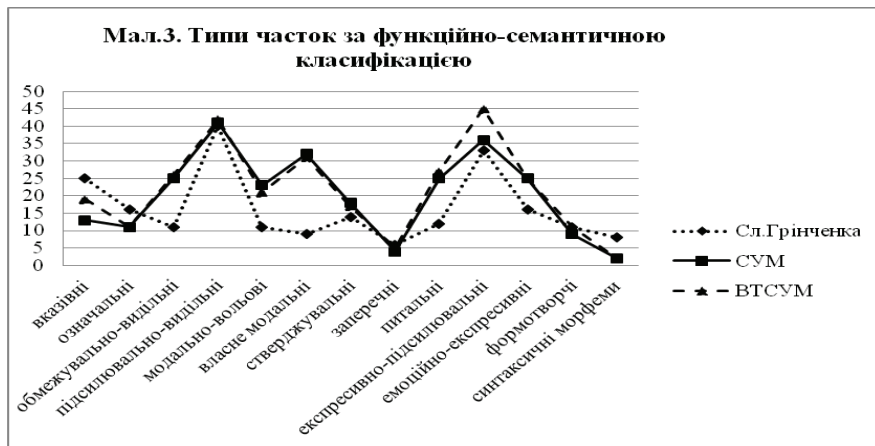


Рис. 3. Типи часток за функційно-семантичною класифікацією

Динаміко-еволюційні параметри частки / часток слід розглядати крізь призму певного часового зрізу для вияву розширення функційного тла, збільшення кількісного складу (за основу можна брати Словарь української мови (упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко), Словник української мови (в 11-ти т.), Великий тлумачний словник української мови, а також Етимологічний словник української мови (вийшло п'ять томів), Матеріали до Словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. Євгена Тимченка (підготовлені до видання В. В. Німчуком та Г. І. Лисою) та ін.), що уможливить аргументацію функційної динаміки тощо (див.: Рис. 1; Рис. 2; Рис. 3, на яких висвітлено динаміку складу часток за будовою, походженням, функційно-семантичними параметрами в різних словниках (за А. Каратаєвою)).

Окрема ж стаття словника має відповідну структуру:

**Аж** — частка; **I. Характерологія:** проста; за походженням — злиття сполучника *а* і частки *же* з випадінням кінцевого ненаголошеного.

**II. Функційні вияви:** амодальна; дискурсивна; емоційна; текстоструктурвальна лінейна; за семантикою — підсил., може виступати: а) як вияв підсилення дії: *Дівчина аж горить від сорому* (О. Гончар); ознаки: *Листя в променах аж світле* (М. Коцюбинський); б) як вияв кількісної значущості: *Відтоді минуло аж три роки* (М. Івченко); в) як вияв несподіваності / раптовості дії: *Хлопець обернувся — аж перед ним дівчина* (С. Васильченко); г) як вияв граничного простору: *Як чекав на неї в шкільному дворі, щоб разом іти додому, а*

потім проводжав, несучи плащ-намет, **аж** за вербочки, де місток дерев'яний через яр, — далі вона ніколи не дозволяла проводити себе... (А. Дімаров); виділ.: *Якось опівночі я не витримав, підкрався до віконця, аж він стоїть посеред келії з чорною книгою...* (А. Дімаров); г) як вияв подиву: *Аж підстрибнув від здивування Дмитро* (В. Підмогильний).

**III. Комуникативний вияв:** а) актуалізаційна: *Покладе на стола сірникову коробку і чеше, чеше нариса, аж друкарка не встигає за ним, та все до ладу, гарно — заслухаєшся* (А. Дімаров); б) рематична: *Дівчина аж похилилася вся* (О. Слісаренко).

**IV. Синтагматика:** 1) *аж + не* (частка + частка) — емоційна з виявом відтінку подиву: *Дівчина аж не стямилася* (А. Яна); 2) *аж + поки / доки* (частка + прислівник) — у підрядних частинах на позначення досягнення граничної межі дії / стану / процесу: *Ладимир біг слідом (так він біг за підводою, до якої пригнули батька, а поліцай шмагав його пугою), аж поки Степан не сховався в огороженому двометровим парканом дворі* (А. Дімаров); 3) *аж + геть* (частка + частка) — далеко: *Бійці швидко віддалялися, аж геть їх видно* (О. Гончар); зовсім, цілком: *Хлопці аж геть потомилися* (В. Сухомлинський); 4) *аж + надто* (частка + частка) — надзвичайно, суттєво, важливо: *Нам аж надто кортіло все побачити й почути* (М. Стельмах); 5) *аж + ніяк + не* (частка + прислівник + частка) — ніякою мірою, в жодному разі: *Все написано аж ніяк не в нашому стилі* (Україна молода. — 2001. — 17 вересня); 6) *аж + до / за / / під / на / у(в)...* (частка + прийменник) — вияв граничної просторової / часової / кількісної межі: *На ній інколи скидалася риба і розкручувала кола аж до самої кладки, що одним кінцем трималась на з'їждженому колесі, а другим — на березі* (М. Стельмах); *Засць стрибнув аж під самісіньку хату* (О. Іваненко); *Хотілося піднятися вище і вище, аж під оті он хмари, де кружляло кілька спортсменів, але мені поки що не можна, в мого махольота крила не червоного, а білого кольору, а це означає, що мені заборонено одриватися од землі вище, ніж на сто метрів* (А. Дімаров); 7) *аж он / аж ось* (частка + частка) — підсилювально-вказівна з наголошенням близькості / віддаленості: *Аж он там видніється наше село* (О. Слісаренко) або раптовості, несподіваності дії: *Аж ось вікно відчинилось і звідти вистрибнув великий кіт* (І. Карпа); те саме значення — *аж гульк / аж глядь / аж от* (частка + частка): *Аж гульк — з води повиринали русалки і до берега* (А. Яна); *Аж глядь!* — *палати зайнялися* (Т. Шевченко); *Аж от Катря кинулась у двері* (Марко Вовчок); в ускладненій моделі: *аж ось де / аж от де* (частка + частка + прислівник) — конкретизація / актуалізація місця: *Аж ось де зустрічали весни ми з тобою* (А. Яна); або конкретизація / актуалізація часу: *аж ось коли / аж от коли* (частка + частка + прислівник): *Аж ось коли прийшло*

до нас це щастя (О. Слісаренко); 8) *аж* + *ген* (частка + прислівник) — підсилювально-вказівна з виявом семантики віддалення: *Зустрілися ми з тобою аж ген у тій долині* (М. Івченко); 9) *аж-аж-аж* — посилення дії, бажання: *А спати нам аж-аж-аж* (М. Івченко).

**V. Семантико-парадигматичні ознаки:** Омонім — *аж*, сполучник підрядності (наслідковий: *Віють вітри, віють буйні, / Аж дерева гнуться* (І. Котляревський); часовий: *Носив вовк козу, аж і вовка понесли* (М. Номис)), сурядності (протиставний): *Я думала, що спить батько, / Аж він умирає* (Т. Шевченко); Синонім — 0; Антонім — 0; Варіант — *ажень*, діал., підсил.

**VI. Квантитативні характеристики:** художньо-белетристичний — 221; публіцистичний — 45; офіційно-діловий стиль — 10 (частота вказана на 1000 000 знакових одиниць тексту).

**VII. Динаміко-еволюційні параметри:** Словарь Б. Грінченка: *аж* — сполучник (1 — підрядний наслідковий; 8 — підрядний часовий; 9 — сурядний протиставний); як частка — (2-10), з-поміж яких: (2) — значна кількість: *Аж три пари на radoщах кумів назбирали* (Т. Шевченко); (3) місце / час з прийменниками *до / за / на* та ін.: *Аж до моря запорожці степ широкий крили* (Т. Шевченко); (4) *аж* + *поки* — до тих пір поки; (5) *аж-агось, аж ось, аж ось де, аж осьдечки, аж от, аж от де — ось, ось де, як ось*; (6) — *аж ось коли / аж от коли — ось коли*; (7) — *аж он / аж ондечки — ось там; аж гульк! — як раптом*; (10) — *аж-аж-аж!* — показує посилену дію, бажання; Омонім — *аж* (сполуч.); Варіант — *ажень* (сполуч.) (I, с. 4–5);

Тимченко: *аж* — прислівник (3), де (1) — міра часу, місяця, ступеня величини, сили: *Отъ весны... аж до зими*; (2) — ось, раптом: *такъ дуже злякався, Ажъ бачця Анголик з рогами до мене прибрався*; (3) — тільки, лише: *Ажъ 13 сентября зъ ляхами потреба была; аж* — сполучник (6), де (1) — поки не; (2) — як, як вже; (3) — як раптом; (4) — несподіваність: *Хотѣламъ понести его (перехристь) у комнату, ажъ двери комнатные мотузкомъ завязаны*; (5) — якщо: *И мы то отложили ему до нашего щастного, ажъ дастъ Богъ, приѣханья къ великому князьству Литовскому*; (6) — так що навіть, що навіть: *Ждали чась немалый врядникъ панци Петровои, ажъ по него посылали, абы на копу пришоль* (I, с. 27–28);

СУМ: *аж* — частка, підсил. (1-4), де (1) — підсилення ознаки / дії; *аж-аж-аж* — вираження великого бажання, найвищої міри чого-небудь; *аж геть* — дуже далеко; *аж надто* — дуже, вкрай, надзвичайно; *аж ніяк не* — ніскільки не, трохи не; (2) — перед словами кількості на посилення її повноти, цілісності, значності; (3) — перед словами місця / часу з прийменниками *до / за / на* та ін.

на позначення досягнення межі; *аж он* — там далеко; *аж ось (от) де* — так ось, де; *аж ось (от) коли* — так ось коли; (4) — позначення несподіваності дії; *аж гульк (глядь)*; *аж ось (от)*; Омонім — *аж* (сполуч.); Варіант — *ажень* (частка) (I, с. 22–23);

ВТСУМ — частка, підсил. (1–4); (1) — позначення підсилення ознаки або дії (1). Омонім — *аж* (сполуч.) (1–4), де (1) — підрядний наслідковий; (2) — сурядний протиставний; (3) — підрядний часовий; *аж-аж-аж* — вираження великого бажання; *аж геть* — дуже далеко; *аж надто* — вкрай, дуже, надзвичайно; *аж ніяк не* — ніскільки не, нітрохи не; (2) — перед словами на позначення кількості для наголошення її значності; (3) — перед словами на позначення місця / часу дії, здебільшого з прийменниками *до, за, на* та ін. з наголошенням далекої / крайньої межі; з тим самим значенням — у підрядних часу зі словами *поки, доки*; *аж он* — он там; *аж ось (от) де* — так ось де; *аж ось (от) коли* — так ось коли; (4) — на вираження несподіваності дії; *аж гульк (глядь)* — коли раптом; *аж ось (от)* — коли раптом; *аж раптом* — зовсім несподівано; Варіант — *ажень* (частка) (с. 15).

**VIII. Етимологія:** злиття сполучника *а* і частки *же* з подальшим відпадинням кінцевого ненаголошеного *-е* (ЕСУМ, I, с. 51).

Основою для створення словника українських часток стане база даних (формується на кафедрі української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету), реалізована за допомогою програмних продуктів компанії Microsoft — Microsoft Word і Microsoft Access (автором таблиці та її структурування є І. Г. Данилюк; опис запропоновано Г. В. Ситар). На сьогодні вона складає таблицю, сформовану із 7 вкладок, кожна з них відображає суттєві параметри часток і вмонтованих процедур автоматичного опрацювання даних (пошук, сортування, створення нового запису і под.). Загалом таблиця містить 31 поле, що корелює з відповідною інформацією про частки, і більше 200 рядків (записів) (за кількістю виявлених на цей момент одиниць — як власне-часток, так і одиниць, використаних у їхній функції). Для зручності роботи з базою була сконструйована так звана форма з текстовими полями та елементами управління.

Розглянемо вкладки та поля бази даних «Частки української мови» (версія 1.02).

1. У першій вкладці «Характерологія» наявні такі ознаки часток:

а) структурний тип часток (проста (*а, ген, давай* і под.), складна (*абикуди, абищо, мовби* та ін.), складена (*хоч би, навряд чи, не тільки* і под.) — з розмежуванням з-поміж складених нечленованих (*було б, все ж таки, до чого ж,*

це б тощо): **Було б** тоді відразу піти нам (Л. Мартович)) і членованих (легко розриваються (тільки б, ледь не, лиш би / лиш б, як не, так і (Тільки до міста доїхати б (Г. Тютюнник)) і диференціацією власне-часток (от, як, мов, ні, ніби, саме, собі) і часток-висловів (собі майже, лиш сам, тільки майже);

б) походження частки — відзайменникова, відприслівникова та ін.

2. Друга вкладка «Функційні вияви» об'єднує такі параметри, як статус часток, функційний тип, дистинктивний тип і семантику (рис. 4).

База даних: Частки української мови: Версія 1.02						
ЧАСТКА АЖ						
Характерологія	Функційні вияви	Комунікативний вплив	Синтагматика	Семантико-парадигматичні ознаки	Квантитативні характеристики	Динаміко-еволюційні параметри
Статус	власне-частка : амодальна : посилювально-констатувальна		або	власне-частка : амодальна : відільно-обмежувальна		
Функційний тип	дискурсивна : підсилювальна або оклично-підсилювальна		або	дискурсивна : відільна		
Дистинктивний тип	емоційна					
Семантика	текстоструктурувальна : експлікативного членування : лінійного членування					
	посилювальна: а) як вияв підсилення дії: Дівчина аж горить від сорому (О. Гончар); ознаки: Листя в променях аж світліє (М. Кошубинський); б) як вияв кількісної значущості: Відтоді минуло аж три роки (М. Івченко); в) як вияв несподіваності / раптовості дії: Хлопець обернувся - аж перед ним дівчина (С. Васильченко); г) як вияв граничного простору: Як чекав на неї в шкільному дворі, щоб разом іти додому, а потім проводжав, несучи плащ-намет, аж за вербочки, де місток дерев'яний через яр, - далі вона ніколи не дозволяла проваджати себе... (А. Димаров);					

Рис. 4. Функційні параметри частки АЖ

У полі «Статус» частка отримує одну з трьох кваліфікацій: власне-частка (з подальшим розмежуванням підтипів), аналог частки або дискурсивна частка.

У функційних параметрах часток важливими є диференціювання модального / амодального вияву часток, а також послідовне врахування дистинктивних ознак частки, пов'язаних з: 1) апелятивністю (частки апелятивні); 2) оцінністю (частки оцінні); 3) емоційністю (частки емоційні); 4) структурацією тексту (текстоструктурувальні частки). Для кожної з цих груп властива внутрішня диференціація, що знайшло вияв у відповідних польових рубриках. Тут також враховано і можливу міжчастиномовну омонімію: частка ↔ сполучник і под.

3. Третя вкладка відображає комунікативні параметри часток, з-поміж яких наразі розмежовано актуалізаційно-тематичні й актуалізаційно-рематичні. Та сама частка може в різних ситуаціях реалізовувати різний комунікативний статус.

4. Четверта вкладка подає особливості синтагматики часток (рис. 5).

База даних: Частки української мови: Версія 1.02 ЧАСТКА АЖ						
Характерологія	Функційні вияви	Комунікативний вплив	Синтагматика	Семантико-парадигматичні ознаки	Квантитативні характеристики	Динаміко-еволюційні параметри
Синтагматика	<p>1) аж + не (частка + частка) - емоційна з виявом відтінку подиву: Дівчина аж не стямилася (А. Яна);</p> <p>2) аж + поки / доки (частка + прислівник) - у підрядних частинах на позначення досягнення граничної межі дії / стану / процесу: Ладимир біг слідом (так він біг за підводою, до якої принули батька, а поліцаї шмагав його пугою), аж поки Степан не сховався в огороженому двометровим парканом дворі (А. Дімаров);</p> <p>3) аж + геть (частка + частка) - далеко: Бійці швидко віддалилися, аж геть їх видно (О. Гончар); зовсім, цілком: Хлопці аж геть потюмилися (В. Сухолинський);</p> <p>4) аж + надто (частка + частка) - надзвичайно, суттєво, важливо: Нам аж надто кортіло все побачити й почути (М. Стельмах);</p> <p>5) аж + ніяк + не (частка + прислівник + частка) - ніякою мірою, в жодному разі: Все написано аж ніяк не в нашому стилі (Україна молода. - 2001. - 17 вересня);</p> <p>6) аж + до / за // під / на / у(в)... (частка + прийменник) - вияв граничної просторової / часової / кількісної межі: На ній інколи скидалася риба і розкручувала кола аж до самої кладки, що одним кінцем трималась на з'їздженому колесі, а другим - на березі (М. Стельмах); Заць стрибнув аж під самісіньку хату (О. Іваненко); Хотілося піднятися вище і вище, аж під оті он хмари, де кружляло кілька спортсменів, але мені поки що не можна, в мого махольота крила не червоного, а білого кольору, а це означає, що мені заборонено одриватися од землі вище, ніж на сто метрів (А. Дімаров);</p>					

Рис. 5. Синтагматика частки АЖ

5. Семантико-парадигматичні ознаки часток висвітлено у п'ятій вкладці, що охоплює дані про їхні омоніми, синоніми, антоніми та варіанти часток (рис. 6). У цьому разі значущим є врахування функційного навантаження частки, тому що низка часток постає повторюваною в різних синонімічних, антонімічних, омонімічних утвореннях.

База даних: Частки української мови: Версія 1.02 ЧАСТКА АЖ						
Характерологія	Функційні вияви	Комунікативний вплив	Синтагматика	Семантико-парадигматичні ознаки	Квантитативні характеристики	Динаміко-еволюційні параметри
Омоніми	аж, сполучник підрядності (наслідковий): Віють вітри, віють буйні, / Аж дерева гнуться (І. Котляревський); часовий: Носив вовк козу, аж і вовка понесли (М. Номис), сурядності (протиставний): Я думала, що спить батько, / Аж він умирає (Т. Шевченко);					
Синоніми	<input type="text"/>					
Антоніми	<input type="text"/>					
Варіанти	ажень, діал., підсил.					

Рис. 6. Семантико-парадигматичні ознаки частки АЖ



6. Шоста вкладка «Квантитативні характеристики» відображає кількісні параметри часток, абсолютну частоту використання, зафіксовану в спеціально створеному дослідницькому корпусі текстів загальною ємністю 10 млн. слововживань. У ньому наявні тексти різних функційних стилів — художнього, наукового, офіційно-ділового та ін.

7. У сьомій вкладці подано динаміко-еволюційні параметри часток, розглянуті крізь призму відповідного часового зрізу для вияву розширення її функційного тла, збільшення кількісного складу часток. Для цього проаналізовані Словарь української мови (Борис Грінченко), Словник української мови (в 11-ти т.), Великий тлумачний словник української мови, а також Етимологічний словник української мови (наявні 5 т.) та ін. Дані словникових статей відображені у вкладці «Динаміко-еволюційні параметри» (рис. 7).

База даних: Частки української мови: Версія 1.02						
ЧАСТКА АЖ						
Характерологія	Функційні вияви	Комунікативний вплив	Синтагматика	Семантико-парадигматичні ознаки	Квантитативні характеристики	Динаміко-еволюційні параметри
Словник Грінченка		Словник Тимченка		СУМ	ВСТСУМ	
<p>аж - сполучник (1 - підрядний наслідковий; 8 - підрядний часовий; 9 - сурядний протиставний); як частка - (2-10), з-поміж яких: (2) - значна кількість: Аж три пари на ралошах кумів назбирали (Т. Шевченко); (3) місце / час з прийменниками до / за / на та ін.</p>		<p>аж - прислівник (3), де (1) - міра часу, місяця, ступеня величини, сили: Оть весни... аж до зими; (2) - ось, раптом: так дуже злякався, Аж бачця Анголик з рогами до мене прибрався; (3) - тільки, лише: Ажъ 13 сентября зъ ляхами потреба была; аж - сполучник (6), де (1) - поки не; (2) - як, як вже; (3) - як раптом; (4) - несподіваність: Хотѣлашь понести его (перехристь)</p>		<p>аж - частка, підсил. (1-4), де (1) - підсилення ознаки / дії; аж-аж-аж - вираження великого бажання, найвищої міри чого-небудь; аж геть - дуже далеко; аж надто - дуже, вкрай, надзвичайно; аж ніяк не - ніскільки не, трохи не; (2) - перед словами кількості на посилення її повноти, цілісності, значності;</p>	<p>частка, підсил. (1-4); (1) - позначення підсилення ознаки або дії (1). Омонім - аж (сполуч.) (1-4), де (1) - підрядний наслідковий; (2) - сурядний протиставний; (3) - підрядний часовий; аж-аж-аж - вираження великого бажання; аж геть - дуже далеко; аж надто - вкрай, дуже, надзвичайно; аж ніяк не - ніскільки не, нітрохи не;</p>	

Рис. 7. Динаміко-еволюційні параметри частки АЖ

Сучасний категорійний простір частки характеризується неодновимірністю в структурному, функційному, морфосинтагматичному, текстово-структуральному й інших аспектах. Функційне розмаїття часток умотивоване їхніми властивостями як щодо окремого слова, словосполучення, так і речення, складного синтаксичного цілого загалом. Усе це вимагає врахування і функційно-стильового маркування часток, і їхнього внутрішньотекстового і внутрішньореченнєвого навантаження, а також простеження їхнього кількісного обсягу, частоти вжит-

ку. Водночас важливим постає в перспективі розгляд часток за семантико-гніздовим принципом з урахуванням їхнього співвідношення з відповідними дискурсними практиками і текстовими величинами, а також встановлення модального малюнку кожної частки зокрема і тієї чи тієї кваліфікаційної групи загалом, вияв навантаження семантико-парадигматичних зв'язків і відношень у системі часток.

### Література

1. Бацевич Ф. Семантика і прагматика очікуваних і неочікуваних змін: функції та комунікативні смисли частки і (й) у сучасному українському мовленні // Українська мова і література в школі. — 2008. — № 1. — С. 41–44.

2. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). — М.: Высшая школа, 1986. — 640 с.

3. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови. — К.: Наук. думка, 1980. — 286 с.

4. Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка. — М.: Добросвет, 2004. — 862 с.

5. Городенська К. Г. Частка // Безпояско, О. К., Городенська, К. Г., Русанівський, В. М. Грамматика української мови. Морфологія. — К.: Либідь, 1993. — С. 308–318.

6. Городенська К. Слова-речення // Вихованець, І., Городенська, К. Теоретична морфологія української мови / За ред. І. Вихованця. — К.: Пульсари, 2004. — С. 374–390.

7. Загнітко А. П., Данилюк І. Г., Ситар Г. В., Щукіна І. А. Словник українських прийменників. — Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2007. — 416 с.

8. Загнітко А. Функціонально-семантическая типология частиц: внутрипредложенческий и контрактивный аспекты // Příspěvky k aktuálním otázkám jazykovědné rusistiky (3). — Brno: Masarykova Univerzita v Brně, 2009. — S. 146–154.

9. Канюшкевич М. І. Беларускія прыназоўнікі і іх аналагі. Граматыка рэальнага ўжывання // Матэрыялы да слоўніка: У 3х ч. / М. І. Канюшкевіч. — Частка I (Дыяпазон А–Н). — Гродна: ГрДУ імя Я. Купалы, 2007. — 492 с.

10. Каратаева А. Особливості функційно-семантичної парадигми часток: первинні і вторинні функції // Лінгвокомп'ютерні дослідження: зб. наук. праць / Укл.: А. П. Загнітко (відп. ред.) та ін. — Донецьк: ДонНУ, 2011. — С. 45–48.

11. Коломієць Л. І. Частка // Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І. К. Білодіда. — К.: Наук. думка, 1969. — С. 501–513.

12. Кульчицька Т. Українська лексикографія: бібл. покажч. — Львів: Львів. наук. бібл., 1999. — 359 с.

13. Перебийніс В. І., Сорокін В. М. Традиційна та комп'ютерна лексикографія. — К.: ВЦ КНЛУ, 2009. — 218 с.

14. Скрипник Л. Фразеологія української мови. — К.: Наук. думка, 1973. — 280 с.
15. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. — М.: Прогресс, 1988. — 656 с.
16. Шведова Н. Ю. Частицы // Русская грамматика. — Т. I. — М.: Наука, 1980. — С. 721–731.
17. Grochowski M. Wpływ zmiany pozycji linearnej partykuły na strukturę semantyczną wypowiedzenia // Wyraz i zdanie w językach słowiańskich (5): Opis, konfrontacja, przekład / Red. M. Sarnowskiego, W. Wysocznńskiego. — Wrocław: Wyd-wo Wrocław un-ta, 2005. — S. 89–94.
18. Grochowski M. Koncepcja słownika partykuł polskich // Wyraz i zdanie w językach słowiańskich (7): Opis, konfrontacja, przekład / Red. M. Sarnowskiego, W. Wysocznńskiego. — Wrocław: Wyd-wo Wrocław un-ta, 2009. — S. 65–72.
19. Grochowski, M. Kryteria podziału partukul w Słowniku gniazdowym partykuł polskich / M. Grochowski, A. Kisiel, M. Żabowska. // Wyraz i zdanie w językach słowiańskich (9): Opis, konfrontacja, przekład / Red. J. Sokołowskiego, I. Luczków. — Wrocław: Wyd-wo Wrocław un-ta, 2011 (у друці).
20. Mluvnice češtiny (2), Tvarosloví / Véd. red. J. Petr. — Praha: Academia, 1986. — 536 s.
21. Pisarkowa K. Partykula Encyklopedia językoznawstwa ogólnego. — Wyd. drugie, poprawione i uzupełnione. — Wrocław — Warszawa — Kraków: Wyd-wo Zakład Narodowy Ossolińskich, 1999. — S. 423–424.
22. Sprache 1970: Die deutsche Sprache: Kleine Enzyklopedie: In zwei Bänden. — Leipzig: VEB Bibliographisches Institut, 1970. — 1174 S.

### **Anatoliy ZAHNITKO**

#### **The Functional Typology of the Particles: Lexicographical Aspect**

The categorical status of a particle and the basic types and varieties of its paradigm have been considered, the features of its morphological, morphosemantic, semantic, and derivational paradigms have been described. The directions of particles correlation / non-correlation with other typologically related / typologically unrelated parts of speech have been determined. The typological parameters of qualifying and differential characteristics of particles in the modern lexicography with outlining the trends and patterns of evolution in the lexicographical coverage of particles have been found. The classification of features of different kinds of particles have been established and lexicographical principles are offered. General features of the Dictionary of Particles with the consistent comment on their categorical, functional, semantic, structural, etymological, and other parameters have been elucidated. The typological peculiarities of entries in the structure of the Dictionary of the Particles have been commented on.

## Що нового в новому словнику? (про «Словник української мови» у 20 т.)

Про цей словник його укладачі заявили, що «укладання нового словника розпочато поверх старого». Можна було подумати, що буде використано матеріали 11-томного Словника української мови після усунення з нього недоречностей, зумовлених суб'єктивними та об'єктивними чинниками. Проте не так сталося, як гадалося. В одинадцятитомнику (в цілому зробленому на належному науковому рівні) були позначки *рідковживане*, *розмовне*, *обласне*, *діалектне*, *застаріле*, за допомогою яких укладачі рятували українські слова від вилучення з ужитку в часи зближення мов. Інші вади спричинені некритичними перекладами тлумачень слів окремими укладачами зі словників російської мови.

Уже маємо приклад укладання «нового словника поверх старого». Ідеться про «Великий тлумачний словник сучасної української мови» (вид-во «Перун», Київ–Ірпінь, 2005. — 1728 с.). Тут із безпідставною позначкою *рідко* вжито нормальне українське слово *захопливий*; натомість невмотивований активний дієприкметник *захоплюючий* подано без жодних обмежень. У СУМі іменник *містянин* з ілюстрацією з твору Ю. Яновського наведено з позначкою *рідко*, а ВТССУМ замість того, щоб зняти цю позначку, дає ще гіршу — *застаріле*. Збережено ремарки *застаріле* при словах *латина*, *мамут*, хоч *мамут* у СУМі ілюстровано цитатою з М. Бажана, а *латина* запозичено безпосередньо з латинської мови; це частина латинського словосполучення *lingua Latina*.

Без особливої потреби перенесено до ВТССУМ гніздо *парик*, *парикмахер*, *парикмахерська* тощо, хоч досить було залишити тільки *перука* з його похідними — *перукар*, *перукарка*, *перукарня*, *перукарський*. Непотрібний активний дієприкметник *брюючий* не має обмежувальних ремарок, а законо-мірний український прикметник *поземний* (*поземний* літ — РУС, т. 1, с. 77) схарактеризовано як *розмовний*. Безглуздий вислів *корінний зуб*, що стоїть у СУМі без жодної ілюстрації, механічно перенесено в «Великий тлумачний» як рівноцінний із нормальним українським *кутній зуб*. Не думаю, щоб з усім цим погодилися зазначені в передмові рецензенти Григорій Кочур, Юрій Ковалів, Анатолій Мойсієнко, імена, прізвища, звання та посади яких подано в давальному відмінку

тільки з закінченням *-у*: *поету, перекладачу, мовознавцю, доктору, професору*, замість *поетові, перекладачеві* тощо, як того вимагає морфологічна норма української літературної мови.

Перший том нового тлумачного словника української мови дає підстави побоюватися, що всі наведені «перли» будуть наявні і в ньому. Принаймні там є слово *бриючий* без жодних застережень. Том перевантажений лексикою іншомовного походження на кшталт *ампл* «підвісна ваза для декоративних рослин». У передмові зазначено, що в словнику «знято як джерело ілюстрацій документи КПРС, КПУ», а тим часом на с. 8 є цитата з праці В. Леніна. У тексті словника є тавтологічні вислови типу *залишено лише* (так пишуть безграмотні журналісти) замість *залишено тільки*.

В українському словникарстві є традиція з двох фонетичних варіантів (*учитель — вчитель, узяти — взяти, уже — вже*, прийменник та префікс *у — в*) основною вважати форму з *у*. Цієї засади дотримано в Словнику за редакцією Бориса Грінченка, в шеститомному Українсько-російському словнику, в одинадцятитомному СУМі. У новому словнику часто зроблено навпаки.

Досить сумнівна ілюстративна база. Замість цитат із творів українських митців слова в красному письменстві та публіцистиці укладачі посилаються на якусь безадресну науково-популярну й навчальну літературу. Як сталося, наприклад, зі словом *абатуса*, хоч у першому томі СУМу маємо: «Він у вигнання їдучи, підмовив щонайсвятішу *абатусу*» (Леся Українка).

Аби новий словник не виявився погіршеним варіантом Словника української мови, над наступними томами треба ретельно попрацювати; можливо, залучивши нових укладачів та рецензентів.

### **Oleksandr PONOMARIV**

#### **What's New in the New Dictionary? (About *The Dictionary of the Ukrainian Language in 20 Volumes*)**

The first volume of the new *Dictionary of the Ukrainian Language in 20 Volumes* has been analyzed. Its analysis in comparison with similar editions based on *The Dictionary of the Ukrainian Language in 11 Volumes* showed some discrepancies in the register, stylistic information, illustrations that demand more thorough and professional approach in the work on the following volumes.

## Призабуті ресурси української номінації (за матеріалами словників 1920–1930-х років)

Ушановуючи сьогодні пам'ять професора Лариси Григорівни Скрипник, ми віддаємо данину нашої вдячності всім укладачам і редакторам «Словника української мови» в 11-ти томах, який став вагомим підсумком розвитку української тлумачної лексикографії радянського часу. Сьогодні будь-який новий український словник так чи інакше спирається на здобутки цієї праці, а отже, є приводом поміркувати над тим, як далі розвивати його традиції, моделюючи в словниках українську мову нового часу, серед іншого порушити і проблему усунення деформацій в структурі і системі української мови за радянський період, ролі в цьому процесі повернених до активного обігу академічних словників 1920-х–1930-х років, «золотого десятиліття» українського національно-культурного відродження. І було б дивно, якби в контексті невідкладних завдань української лексикографії Інститут української мови не обговорював сьогодні 1-ий том нового академічного тлумачного «Словника української мови» в 20-ти томах, який побачив світ у листопаді 2010 р.

Після видання СУМу в 11 томах перед укладачами нових тлумачних словників української мови неминуче постає питання, чи готують вони новий словник, словник, що подасть нову модель українського лексикону, осмислить й кодифікує його істотно змінений порівняно з часом укладання СУМ-11 стан (а це вже понад півстоліття), чи вони ставлять перед собою значно скромніше завдання: доповнити, виправити, редукувати для певного кола читачів текст СУМу-11, здійснити його перевидання чи підготувати скорочену версію? Таких вторинних лексикографічних продуктів ми вже маємо чимало у виконанні різних колективів, хоча б під проводом В. Т. Бусела і В. В. Яременка. Відповідь на ці питання задає концепцію нового тлумачного словника, яка зумовлює і стратегію її втілення в реєстрі, метамові та ілюстративній частині словника.

На превеликий жаль, якраз такої чіткої продуманої концепції словника, стратегії розв'язання гостродискусійних фундаментальних проблем лексикографічного моделювання української мови в новому її стані ми й не бачимо в передмові до 1-го тому 20-томника і в самому його корпусі. Знайомство з тек-

стом першого тому переконує в тому, що укладачі створюють черговий варіант СУМу-11. Настанова, як стверджують самі автори, була розпочати укладання нового словника «поверх» старого. За такої настанови модель СУМу-11 неминуче тяжіла над формуванням і реєстру, і метамови 20-томника, і його ілюстративної частини, хоча і за такого підходу можна було забезпечити системне і послідовне оновлення тих ділянок лексикону, на яких відбулися за ці роки істотні зміни, а отже, ділянок, що потребували пильної уваги словниківів. Звичайно ж, здійснити таку роботу можна було, лише окресливши за надійними критеріями і самі такі розряди слів, і спектр змін у них. Проте аналізовані матеріали 1-го тому доводять, що саме для успішного розв'язання цього завдання і потрібна була нова модель українського лексикону, модель, у якій би були враховані всі найвагоміші напрацювання українського мовознавства останніх, принаймні, 20 років, у галузі не лише лексикології, а й граматики, дериватології, стилістики, когнітивної і комунікативної лінгвістики, лінгвістики тексту. Зокрема, щодо тенденції націоналізації українського лексикону, відновлення й активізації питомих ресурсів і моделей номінування.

Реєстр 20-томника передбачав передусім критичний огляд лексики, уміщеної в СУМі-11, з позицій змін у лексичних, граматичних і словотвірних нормах сучасної української мови. Чи розв'язано таке вкрай важливе, власне, засадниче завдання загальномовного тлумачного словника задовільно? Поданий у 1-му томі реєстр, відверто скажемо, вражає відсутністю продуманих критеріїв добору лексики. При цьому, проголошена авторами настанова оновити матеріали СУМ-11 залишилася лише побажанням, насправді ж у 1-томі бачимо цілі розряди слів, блоковані нині мовною нормою. Ось приклади. Загальновідомо, що сучасна мовна норма блокує активні дієприкметники на зразок *акаючий, бриючий, блукаючий, бажуючий* та інші. Над цим розрядом слів, відновленням питомих українських словотвірних моделей віддієслівних і відприслівникових прикметників та іменників українські мовознавці, зокрема лексикографи, наполегливо й серйозно працювали протягом останніх десятиліть. На заміну названих і інших слів, присутніх в реєстрі СУМу-11 згідно з тодішньою поблажливішою щодо таких утворень мовною нормою, уже рекомендовано, наприклад, в авторитетному академічному «Російсько-українському словнику» за редакцією В. В. Жайворонка (К., 2003) лексеми *акальний, поземний, приземний, блукливий, мандрівний, охочий, ласий*.

Корисну поживу для роздумів лексикографів щодо таких одиниць подають і словники 1920–1930-х років, пор. в них слова на взір *блуденний, блудний, мандрівний, блукальний, аакуватий, ухитний*<sup>14</sup>. Чи не повинна була ця довгий час під-

<sup>14</sup> Корпус словників 1920–1930-х років, а також електронні версії «Словаря української мови» за

заборонна лексика, принаймні, привернути увагу укладачів нового тлумачного словника, хоча би для того, щоб довести її застарілість для сучасного мовця? Утім, присутність слів на зразок *брючний* у реєстрі нового 20-томника наводить на сумну думку, що академічні словники 1920-1930-х років, як і напрацювання мовознавчої науки останнього часу, залишилися поза увагою укладачів нового академічного тлумачного словника. Вони більше покладаються, як щиро самі зізнаються в передмові, на власну мовну інтуїцію. А вона грає з ними жарти. Наприклад, без виважених критеріїв добору, належних ремарок і застережень для мовців, очевидно, знову ж таки більше покладаючися на власну мовну інтуїцію, вони вмістили в реєстрі 1-го тому чимало нової лексики, переважно іншомовного походження на зразок *бізнесвумен*, *бізнес-леді*, *бонус-трек*, іншомовної лексики, виразно пасивізованої, на взір *абвер*, *абверівець*, *абверівський*, а також вузькогалузевої кшталту *абдомен*, *археоптерикс*, *бандваген*, місце якої, якщо не в термінологічних словниках, то в словниках іншомовних слів. До речі, слова *абдомен*, *археоптерикс*, *бандваген* і чимало інших зафіксував ще «Словник іншомовних слів» за редакцією О. С. Мельничука в 1-му виданні 1974 р., проте мовна інтуїція укладачів СУМу-11 підказала їм не тулити їх у реєстр нормативного взірцевого загальнономовного словника.

З реєстру СУМу-20, скопійованого із СУМу-11, а отже, неминуче не осмисленого з урахуванням саме структурних змін у системі сучасної української мови, стирчать і інші осячі вуха. Це передусім лексика, маркована ремаркою *діалектне*. Уже неодноразово у виступах мовознавців лунали пояснення щодо ролі цієї ремарки, як і ремарок *західне*, *історичне*, *дореволюційне*, *рідко*, *застаріле*. У багатьох випадках укладачі СУМу-11 завдяки таким ремаркам рятували самотужку українську лексику. Прикладом може слугувати хоча б слово *урядовець* з ремаркою *дорев.* (*дореволюційне*) або *обіжник* з ремаркою *рідко*. Сумніви щодо належної уваги до такої ремаркованої лексики у мене серед інших викликала стаття до слів *бринза* і *бриндза*, останнє з яких у СУМ-11, а отже, й у СУМ-20 подано з ремаркою *діалектне*. Словники початку ХХ ст., наприклад, словник Грінченка, подають варіанти *бриндза/бриндзя* як єдино можливі. Академічний «Правописний словник» Г. Голоскевича уміщує лише слово *бриндза*, так само, як і «Словник українсько-російський» А. Ніковського реєструє слово *бриндза* як єдиний відповідник рос. *брынза*. Взагалі варіант *бринза* з'являється уже в повоєнних словниках української мови. То чи дійсно *бриндза* діалектизм, чи це свідчення старої української лексичної норми, очевидно, спершу західного ва-

---

редакцією Б. Грінченка та «Словника російсько-українського» М. Уманця і А. Спілки зацікавлені читачі можуть знайти в Інтернеті за адресою: [www.r2u.org.ua](http://www.r2u.org.ua)



ріанта літературної мови (під впливом пол. *bryndza*) і потребує, принаймні, іншої ремарки, а то й вилучення з реєстру нормативного словника сучасної мови?

На роздуми про необхідність усебічного осмислення змін у лексичних нормах української мови, усунення тих деформацій в її лексиконі та граматиці, які неминуче відобразив СУМ-11, для чого вже багато зробили й роблять мовознавці, наводить і слово, яке завершує реєстр 1-го тому 20-томника, - *бязь* (-і). Уже згадувані не раз словники Інституту української наукової мови УАН 1920–1930-х років, якщо й подавали цю лексему, то у формі *б'язь* і до того ж з варіантами закінчення: *-зи* («Російсько-український словник технічної термінології» І. Шелудька, Т. Садовського 1928 р.), *-зі* («Російсько-український словник» О. Ізюмова 1930 р.). Прикметно, що укладачі академічного «Російсько-українського словника» за редакцією А. Кримського й С. Єфремова вчинили обережніше: вони взагалі як відповідник до російського *бязь* подали словосполучку *бавовняне полотно з поясненням (середньоазійського виробу)*. Очевидно, лексикографи 1920–1930-х років не стільки дослухалися до власної мовної інтуїції, скільки зважали на реальну мовну практику і чинні мовні норми.

Ілюстративна ж частина 20-томника, яка через авторитетні, зразкові джерела, мала б показати реальне функціонування української лексики, вражає не тільки мовознавців, а й звичайних читачів 1-го тому відходом від традицій української лексикографії. Про ступінь такого обурення читачів свідчить хоча б прискіпливе і небайдуже обговорення матеріалів словника, яке з часу виходу 1-го тому триває, наприклад, на гуманітарних форумах в інтернеті, і відмахнутися від якого означає знехтувати думкою тієї аудиторії, якій передусім адресовано цей словник. Якщо, звичайно, його автори дійсно зацікавлені, щоб він увійшов у кожний український дім і став надбанням кожної української сім'ї, як вони пишуть у передмові. Я вже не кажу про самий добір ілюстрацій, який змушує окремо розглянути джерельну базу СУМу-20. Проте ілюстрації, і це безпрецедентно для тлумачного словника такого типу, з легкої руки укладачів утратили паспорт. Укладачі 20-томника пояснюють, що, мовляв, є Національний лінгвістичний корпус української мови, сформований Українським мовно-інформаційним фондом, от там є всі відомості про такі ілюстрації-«безхатки». Зайве нагадувати в мовознавчій аудиторії, що словник має бути самодостатнім і, якщо вже дотримувати традицій СУМу-11, то годилося б і тут їм слідувати.

Проте, якщо укладачі СУМу-20 в такий спосіб вирішили заощадити папір, то мають рацію ті читачі, які вимагають, щоб разом з томом нового словника їм вручали б і диск з корпусом або, принаймні, удоступнили (і то безкоштовно, адже цей корпус мали створити державним коштом) такий корпус в інтернеті. На сьогодні ж Національний лінгвістичний корпус української мови залиша-

ється «річчю в собі» і для себе, а отже, якщо він і діє, то лише для працівників УМІФу. Це теж тема для серйозної професійної розмови. Джерела ілюстрацій в 1-му томі приховано за обтічними вказівками на зразок з *публіц. літ.*, з *наук. літ.*, із *журн.*, з *газ.* Спирання ж у формуванні ілюстративної частини 20-томника на Інтернет, що його як свідчення сучасності словника проголосили автори, на жаль, не забезпечує їх від казусів і ляпсусів. Як це сталося, наприклад, з англізмом *бомбаст* «пишномовність, пихатість». Можна сперечатися, наскільки це слово взагалі вагоме для мовної свідомості українця, наприклад, автори СУМу-11 і навіть укладачі українських словників іншомовних слів цілком спокійно без нього обійшлися. Однак авторам СУМу-20 воно виявилось близьким, от тільки ілюстрація до цього слова, що вони взяли, як зазначено, з *публіц. літ.*, насправді, і це вже з'ясували допитливі читачі 1-го тому, становить український переклад цитати з «Писем русского путешественника» Миколи Михайловича Карамзіна.

Ці начерки роздумів над новим тлумачним словником української мови неминуче підводять до питання, чому ж так довго очікуваний словник не виправдовує наших сподівань? Ці сумніви щодо його якості не розвіюють усі запевнення і керівників цього проекту, і їх симпатиків, що вже 1-ий том 20-томника становить вершину української лексикографії, а весь ще не виданий словник — «золоте двадцятикнижжя». Причину такої ситуації засвідчено вже на титулі словника, де немає Інституту української мови, як немає і Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, а мав би бути з тієї простої причини, що саме він видав СУМ-11. На титулі першого тому є лише одна установа — Український мовно-інформаційний фонд НАН України. Отже, висновуємо з цього, що від керівництва і відповідальності за словникову справу сьогодні фактично усунуто профільні мовознавчі академічні Інститути.

Координатором Національної програми «Словники України», яку наприкінці 1990-х років мовознавчі установи розробляли разом з інститутами кібернетики та математики НАН України, з Міністерством освіти та науки, Академією педагогічних наук, Міністерством культури, сьогодні є лише науково-допоміжна інституція Український мовно-інформаційний фонд і його директор — доктор технічних наук В. А. Широков. Я, знаючи, скільки праці до укладання 1-го тому СУМу-20 доклали співробітники Інституту української мови та Інституту мовознавства, була прикро вражена, прочитавши в постанові нашої Президії щодо недавньої (16.03) доповіді на її засіданні В. А. Широкова про 20-томник, що, цитую: «...основну роботу тут здійснює Український мовно-інформаційний фонд на чолі з членом-кореспондентом НАН України В. А. Широковим. Але не можна применшувати роль інших мовознавчих інститутів й Інституту

кібернетики ім. В. М. Глушкова НАН України, з якими фонд активно співпрацює. Задля успішної реалізації цього проекту не тільки фонд, а й інші лінгвістичні інститути — мовознавства ім. О. О. Потебні та української мови — також мають включити до своїх наукових планів роботу над Словником української мови у 20 томах». Отже, інші мовознавчі інститути, а саме: Інститут української мови та Інститут мовознавства, без праці яких просто не було б цього словника, перебувають, виявляється, осторонь цієї справи і їх лише закликають долучитися до неї. Вони на сьогодні, як бачимо, виконують роль укладачів-строкарів або консультантів, рецензентів і редакторів, які безпосередньо за якість цього видання не відповідають. І доки така ситуація зберігатиметься, усі наші міркування, поради, обурення і ламентачії з приводу якості 20-томника та інших академічних словників, передусім, орфографічного, будуть лише струсом повітря.

Питання треба ставити руба: якщо ми хочемо бачити якісний, новий академічний тлумачний словник української мови, словник, як уже пролунало на його обговореннях, який став би окрасою нації, а не її ганьбою, слід чітко розподілити функції між установами, покликаними укласти словники. Інститут української мови і Інститут мовознавства як його альма-матер відповідають за якість мовної основи словників, 20-томника, зокрема, за їх мовознавчу модель, а Український мовно-інформаційний фонд — за втілення такої моделі і безпосередню підготовку тексту словника. До того ж УМІФ, виконуючи основне своє завдання, має забезпечити працю мовознавців надійною фактографічною основою, передусім Національним лінгвістичним корпусом української мови, і відповідним інструментальним забезпеченням для роботи з нею. Лише за такого розподілу повноважень ми можемо сподіватися на дальшу нормальну роботу над 20-томником і одержання нового якісного словника української мови, що має продовжити славні традиції СУМ-11 і стати дійсною новою вершиною української лексикографії. От тоді нам не буде соромно ані перед пам'яттю Лариси Григорівни Скрипник та інших укладачів СУМ-11, ані перед українським суспільством.

**Yevgeniya KARPILOVSKA**

**The Forgotten Resources of the Ukrainian Nomination (on the Materials of Dictionaries of 1920-1930-ties)**

In the report the problems of compiling of essentially new academic explanatory dictionary of the Ukrainian language are considered. The heart of such dictionary is the model of *The Dictionary of the Ukrainian Language* in 11 volumes, and a model reflecting real condition of the Ukrainian language at the beginning of the 21st century. Critical analysis of the first volume of the new academic *Dictionary of the Ukrainian Language* in 20 volumes shows the weak points in compiling of the new dictionary on the basis of a model of the old one. Such approach inevitably deprives updating of the corpus of the dictionary system. The special attention is given to the problem of ensuring a quality material basis of the dictionary and its illustrative part.

*В. А. Широков, Н. М. Сидорчук,  
О. В. Бугаков, М. Ю. Кригін*

## Застосування Українського національного лінгвістичного корпусу в лексикографії та лінгвістичних експертизах

Останніми роками значного поширення та популярності серед мовознавців набув напрямок корпусної лінгвістики. Сьогодні можна впевнено стверджувати, що дослідження досить значної ділянки мовознавства, як теоретичного, так і прикладного, неможливе без використання комп'ютерних лінгвістичних корпусів. При цьому лінгвістичний корпус використовується і як об'єкт, і як інструмент мовознавчого дослідження.

За визначенням О. С. Герда, лінгвістичний корпус — це великий за обсягом, представлений в електронному вигляді, уніфікований, структурований, розмічений і філологічно компетентний масив мовних даних, доповнений системою керування даними — універсальними програмними засобами для пошуку різноманітної лінгвістичної інформації.

Український національний лінгвістичний корпус (УНЛК) створено в Українському мовно-інформаційному фонді НАН України (УМІФ). Основні результати теоретичних досліджень та огляд практичних напрацювань, отриманих в УМІФі, докладно подано в колективній монографії «Корпусна лінгвістика» [3].

Корпус складається з двох частин: «Загальний корпус» і «Корпус законодавства». На травень 2011 р. статистичні параметри корпусу такі:

### **Загальний корпус:**

- ▶ 5339 об'єктів збереження;
- ▶ 1280 Мб текстів індексу;
- ▶ понад 76 млн слововживань;

### **Корпус законодавства:**

- ▶ 5757 об'єктів збереження;
- ▶ 151 Мб текстів індексу;
- ▶ понад 18 млн слововживань;

У системі УНЛК можемо виділити дві підсистеми: бібліографічну та лінгвістичну. Бібліографічна частина — це електронна бібліотека, адже основою для розроблення будь-якого корпусу повинна бути, перш за все, колекція елек-

тронних ресурсів. Вона виконує роль багатофункціональної інформаційної системи, яка акумулює інформацію різних видів: слугує інструментом для збирання, збереження, моделювання й використання природномовної інформації в цифровому вигляді [5]. Отже, електронна бібліотека є невід'ємною частиною УНЛК — вона виконує роль багатофункціональної інформаційної системи, яка акумулює інформацію різних видів. До функцій бібліографічної підсистеми належать: формування короткого бібліографічного опису за правилами бібліографування на основі занесених у базу даних елементів метаданих об'єкта збереження; формування розгорнутого бібліографічного опису об'єкта збереження; редагування множини метаданих бібліографічного опису відповідно до змін, унесених бібліографом; проведення аналізу внесених змін до бібліографічного запису; робота з об'єктами файлової системи; редагування, вставка, вилучення профілів, характеристик, словників та їхніх елементів.

Лінгвістична підсистема забезпечує оброблення повнотекстової інформації та слугує інструментом для отримання контекстів за пошуковими запитамі користувачів з урахуванням певних лінгвістичних параметрів. До функцій лінгвістичної підсистеми належать: створення повнотекстового індексу; очищення повнотекстового індексу; додавання об'єкта індексування; індексування об'єктів; видалення проіндексованого об'єкта з повнотекстового індексу; повнотекстовий пошук слів та словосполучень у всіх джерелах або у джерелах, відібраних за бібліографічним описом, з можливістю задавати відстань між пошуковими словами; надання статистики; перегляд мікроконтекстів; запис мікроконтекстів слів та словосполучень у файл; сервісні функції обслуговування.

Для користувачів відповідно доступні 2 види пошуку: за бібліографічними параметрами та повнотекстовий.

**Пошук за бібліографічними реквізитами.** Пошукове поле користувач обирає самостійно з полів, що ввійшли до пошукового профілю. Якщо це текстове поле, то користувач вводить текст, якщо ж поле має обмежену множину значень, то користувач обирає пошукове значення з певного словника. Для розширеного пошуку використовується об'єднання результатів за логікою «і» та «або». Додатковими параметрами пошуку є ознака наявності у джерела тексту для повнотекстового індексу та ознаки індексації.

Результати пошуку подані як список бібліографічних описів. Користувач має можливість перегляду повного списку бібліографічних реквізитів для кожного об'єкта, перегляду ресурсу (повного тексту), а також запис у файл результатів пошуку.

Український національний лінгвістичний корпус

**Пошук за б/о**  
Повнотекстовий пошук  
*Характеристика*

- Назва видання
- Прізвище та ініціали
- Стиль
- Жанр
- Ключові
- 

Відкрити текст		Додати поточний документ	
№	Бібліографічний опис		
6309	Верн Ж.		

**Нова пошукова умова**

Прізвище та ініціали: **Бабич Б.В.**

Бабасв М.М.  
 Бабаскин Ю.З.  
 Бабенко В.Ф.  
 Бабенко Л.Г.  
*Бабич Б.В.*  
 Бабкин А.М.  
 Бабкін В.Д.  
 Бабко І.А.  
 Бабкова В.С.

**Пошукова умова**

Пошук

Рис. 1. Пошук за бібліографічними реквізитами

Друга можливість доступу до об'єктів — **це повнотекстовий пошук**. Користувач вводить пошукову фразу, задає максимально бажану кількість слів між пошуковими та обирає додаткові параметри повнотекстового пошуку, а саме: урахування порядку слів; пошук у певній підмножині об'єктів; використання процедури лематизації; використання синонімічної лексикографічної бази даних; множину певних синонімічних рядів.

Результатом повнотекстового пошуку є список бібліографічних описів. Однак на відміну від пошуку за бібліографією, користувач отримує прямий доступ до кожної локалізації пошукового фрагмента в тексті, тобто до всіх контекстів, які містять пошуковий фрагмент. Обравши джерело, користувач може переглядати контексти, де пошуковий фрагмент виділено червоним кольором. Розмір (довжину) контексту можна змінювати.

Український національний лінгвістичний корпус				
Пошук за б/о <b>Повнотекстовий пошук</b> <i>Пошуковий текст:</i> ПЕКУЧЕ СОНЦЕ  <i>Параметри повнотекстового пошуку:</i> - пошук за текстами з поточного кошика - з ураженням порядку слів - з лематизацією - з урахуванням синонімії - за синонімічними рядами - без урахування відстані між словами Максимальна кількість слів між пошуковими: 0	Відкрити текст	Додати поточний документ	Додати всі відібрані документи	Записати бібліографічні описи
	№	Бібліографічний опис		
	6309	Верн Ж. Діти капітана Гранта / перекл. Воронович Т. - К.: Веселка, 1989.		
	6307	Верн Ж. П'ятнадцятирічний капітан : Повесть / перекл. Соколовський П. - К.: Веселка, 1990.		
	1677	Винниченко В.К. Сонячна машина : Повесть / Бібліотека з української літератури для школярів - К.: Студія "Негоціант", 2000. - (Золота скарбниця України). - ISBN 966-7423-50-6		
	2232	Вовчок М. Два сини : Оповідання		
<i>Знайдено: 36 Час пошуку: 0,03125 Розмір контексту: 500</i>				
Контексти				
	Контекст № 1	грому, ні мокрого перешіттування саду, ні важких, навантажених думками й ваганнями кроків батька під вікном на терасі. Не чує вона й жахного напруженого чекання двох схилених над нею голів. Usta зачервонілись: запеклись, потріскались, як перестиглі вишні на <b>пекучому сонці</b> . Оголені,		
	Контекст № 2			
	Контекст № 3			
<i>Кількість локалізацій пошукової фрази в джерелі: 3</i>				

Рис. 2. Повнотекстовий пошук

Ще одним засобом для створення користувацьких наборів даних у системі є кошик — тимчасове сховище. Користувач може відібрати об'єкти збереження, які його цікавлять, з різних пошукових запитів і зберегти образ даних для подальшої роботи в інших сеансах. Користуючись таким інструментом, дослідник може відібрати джерела певного автора, стилю чи жанру і працювати лише з цією частиною корпусу. Це дозволило відмовитися від ідеї створення так званого «еталонного корпусу», оскільки ідея еталонності є занадто суб'єктивною і до того ж відсікає можливість дослідження засобами корпусу «нееталонних», аномальних мовних явищ. Не зовсім вдалою, на нашу думку, є також ідея виваженого або збалансованого корпусу, що передбачає реалізацію попередньо заданих співвідношень обсягів літературних джерел, які належать до різних стилів, жанрів, епох тощо.

Функції кошика в режимі реального часу в межах єдиного лінгвістичного корпусу дозволяють породжувати віртуальні «підкорпуси», які моделюють ті чи інші лінгвістичні ефекти, із забезпеченням кожному досліднику можливості реалізації його власних уявлень про еталонність, виваженість і збалансованість.

УНЛК надає користувачам широкі можливості щодо його використання:

– джерельна база лінгвістичної інформації для створення фундаментальної академічної багатотомної лексикографічної системи «Словник української мови»;



- база для проведення лінгвістичних досліджень для виявлення нових мовних явищ та формалізації наявних;
- система для граматичного та семантичного маркування;
- середовище накопичення та опрацювання інформаційних об'єктів різної природи;
- середовище взаємодії з системами граматичного, синонімічного та тлумачного словників;
- статистичне опрацювання текстових даних;
- лінгвістичні експертизи;
- створення мовно-інформаційних систем за корпусною технологією: МІС «Конституція України»; МІС «Електронна енциклопедія «Тарас Шевченко»».

### Проведення лінгвістичних експертиз

Наш підхід до лінгвістичної експертизи базується на використанні статистичних методів із мінімальним залученням людини-експерта. Аналіз текстів не є безпосереднім, він відбувається через статистичні портрети, тобто набори статистичних характеристик текстів, які досить різні за природою і охоплюють як чисто формальні статистичні властивості тексту, так і лексичні та граматичні параметри.

Наведемо приклади нашого підходу до розв'язання конкретних завдань.

Текст для порівняння	Текст-еталон
<p><input type="checkbox"/> бар'єри для входу на ринок в довгостроковому аспекті або мінімальні, або взагалі відсутні;</p> <p><input type="checkbox"/> жодних штучних обмежень попиту, пропозицій або ціни не існує і ресурси - змінні фактори виробництва - мобільні;</p> <p><input type="checkbox"/> кожен продавець і покупець має повну й правильну інформацію про ціну, кількість продукту, витрати й попит на ринку.</p> <p>Отже, зрозуміло, що жоден реальний ринок не задовольняє всім перерахованим умовам. Тому схема досконалої конкуренції має здебільшого теоретичне значення. Проте вона є ключем до розуміння більш реальних ринкових структур р. Саме в цьому її цінність.</p> <p>Для учасників ринку за умов досконалої конкуренції ціна - це задана величина. Тому продавець може лише вирішувати, яку кількість товару він захоче запропонувати за даною ціною. Це означає, що він одночасно акцентант ціни і регулятор кількості.</p> <p>2.2.2. Недосконала конкуренція.</p> <p>Функції конкуренції:</p> <p><input type="checkbox"/> Функція регулювання. Для того щоб устояти в боротьбі, підприємств повинний</p>	<p><input type="checkbox"/> бар'єри для входу на ринок в довгостроковому аспекті або мінімальні, або взагалі відсутні;</p> <p><input type="checkbox"/> жодних штучних обмежень попиту*, пропозицій або ціни не існує і ресурси - змінні фактори виробництва - мобільні;</p> <p><input type="checkbox"/> кожен продавець і покупець має повну й правильну інформацію про ціну, кількість продукту, витрати й попит на ринку.</p> <p>Отже, зрозуміло, що жоден реальний ринок не задовольняє всім перерахованим умовам. Тому схема досконалої конкуренції має здебільшого теоретичне значення. Проте вона є ключем до розуміння більш реальних ринкових структур р. Саме в цьому її цінність.</p> <p>Для учасників ринку за умов досконалої конкуренції ціна - це задана величина. Тому продавець може лише вирішувати, яку кількість товару він захоче запропонувати за даною ціною. Це означає, що він одночасно акцентант ціни і регулятор кількості.</p> <p>2.2.2. Недосконала конкуренція.</p> <p>З попереднього пункту курсової роботи видно, що "...досконально конкурентні ринки ефективно розподіляють ресурси без державного втручання, але це не означає, що реально існуючі ринкові економіки є ефективними" [10,191]. На практиці конкуренція звичайно є недосконалою.</p>

Рис. 3. Аналіз студентських робіт на плагіат

**Порівняння передвиборних програм політичних партій і блоків.** Статистичний портрет для цього аналізу охоплював розподіл слів та їхніх комбінацій довжиною до 3 елементів. Основною компонентою був розподіл слів за частотою. Аналіз проводився на текстах передвиборних програм політичних партій і блоків до парламентських виборів 2002 року (тексти були взяті з їхніх офіційних сайтів). До порівняння також залучено текст Конституції України.

**Аналіз студентських робіт на плагіат** є одним із відносно простих видів аналізу тексту. Ми вважаємо, що під час списування студент не змінює текст початкової роботи, оскільки, з одного боку, складність редагування можна порівняти зі складністю написання нової роботи, з іншого боку, якщо студент відредагував текст роботи, то цей новий текст можна вже розглядати як нову роботу, адже студент не лише уважно її прочитав, але й зрозумів, і, можливо, висловив деякі свої думки.

Для проведення аналізу була створена тематично згрупована база цих студентських робіт. Текст тестованої роботи порівнювався з усіма роботами в базі з цієї тематики.

Статистичний портрет у цьому дослідженні також складався з розподілу слів та їх комбінацій довжиною до 3 елементів. Приклад аналізу студентських робіт на плагіат наведено на рис. 3. У лівому вікні подано текст з аналізованих студентських робіт, у правому — текст із бази рефератів. Частини, що збігаються, позначені синім кольором. Програма автоматично аналізує текст реферату, результатом якого є висновок про те, написана робота самостійно чи списана з іншої роботи. У разі виявлення плагіату, програма наводить список робіт із бази, з якими виявлено схожість, для того, щоб викладач зміг побачити ступінь схожості текстів і показати, з якого джерела робота списана. Існує можливість налаштування точності роботи програми.

**Порівняння текстів словників.** Останнім часом у зв'язку зі значною активізацією лексикографічної діяльності, появою на ринку словникової продукції, що має явно виражені ознаки «клонів» відомих словників, виникає необхідність встановити міру відмінності між текстами такого роду видань. Для розв'язання таких завдань успішно застосовують статистичні методи. При цьому можливе порівняння як за окремими словниковими статтями, так і в цілому за всім корпусом словника.

В Українському мовно-інформаційному фонді НАН України випускається серія словників «Словники України». У рамках цієї серії щорічно видається орфографічний словник української мови. Укладається новий академічний тлумачний Словник української мови в 20 томах (СУМ-20), прототипом якого є виданий у 70-80-і роки минулого століття 11-томний Словник української мови (СУМ-11). Для відповіді на питання, наскільки відрізняються тексти словників

різних видань, був розроблений інструментарій, що дозволяє досліджувати тексти словників на предмет схожості та відмінності. В основі методики порівняння лежить порівняння безлічі ланцюжків символів, обмежених пробілами. Під час дослідження текстів СУМу проведено порівняння трійок словоформ, що входять в 11- та 20-томник. На рис. 4 наведено фрагменти словникових статей із заголовковими словами «АНАРХІЧНО» — «АНАТОМ» з 11- та 20-томника і результат їхнього порівняння, зроблений нашою програмою. У лівому вікні — текст 11-томного СУМа, у правому — текст 20-томного (червоним кольором виділено частини, що збігаються).

У результаті аналізу з'ясувалося, що текст першого тому СУМ-20 збігається з відповідним текстом 11-томника приблизно на 37% відповідно до розробленої нами методики. Таким чином, можна стверджувати, що 20-томник — абсолют-но нова лексикографічна праця.

<p><i>Так би мовити</i>, анархічного буття і перетвориться на ряд водних б'єфів, розділених греблями з потужними гідростанціями, шлюзами і системою зрошувальних каналів ( Довж. III). АНАРХІЧНІСТЬ <b>АНАРХІЧНІСТЬ</b>, <i>пості, жс. Властивість за знач.</i> Анархічний 2. АНАРХІЧНО <b>АНАРХІЧНО</b>. <i>Присл. до анархічний 2</i> [Прокурор:] <i>Але цей їхній головуючий надто</i> анархічна веде збори (Кучер, Трудна любов). АНАРХІЯ <b>АНАРХІЯ</b>, <i>ї, жс. 1. Стан суспільства, в якому відсутні організовані влада, закони, немає певних обов'язкових норм поведінки; безладдя.</i> Тяжке становище народних мас України погіршувалося феодалною анархією, що панувала в Польській державі і проявлялася в розгнуданій сваволі магнатів і шляхти (Іст. Укр. Літ., I); // <i>Заперечення, невизнання будь-якої влади, авторитету. – А в Давида зараз якесь зборище, - як ковнув шматок, раптом здавав Яків.. 1. Сахновський з-за столу. - ..Що це за анархія! Влади не визнають?!</i> (Головко, II); // Відсутність планової організації в чому-небудь; безладність, хаотичність. Капіталізм – це лад економічної анархії і періодичних криз, хронічного безробіття і злиднів мас, хижацького розтачання продуктивних сил (Програма КПРС, 1962). 2. <i>перен. Безладдя, хаос. На станції в цей день панувала повна анархія, все йшло шкереберть!</i> (Гончар, Таврія..). АНАРХО-СИНДИКАЛІЗМ <b>АНАРХО-СИНДИКАЛІЗМ</b>, <i>у, ч.</i> Дрібнобуржуазна ворожа пролетаріатові опортуністична течія в міжнародному <i>професійному робітничому русі, що</i> ідеологічно</p>	<p>АНАРХІЧНО. Присл до анархічний 2. [Прокурор:] <i>Але цей їхній головуючий надто</i> анархічна веде збори (В. Кучер); Англійський парламент, наляканий анархічно-агресивним настроєм численного панк-руху, пішов шляхом жорстокого пресінгу (з газ.) <b>АНАРХІЯ</b>, <i>ї, жс. 1. Стан суспільства, в якому відсутні організовані влада, закони, немає певних обов'язкових норм поведінки; безладдя.</i> Місто лежало, покинуте на поталу анархії, люди дограбували його до решти, користаючися із стану безладдя (І. Багрянйї); Безкоролів'я в Речі Посполитій завжди викликало ще більшу сваволу магнатів, справжню анархію (П.Панч.); // <i>Заперечення, невизнання будь-якої влади, авторитету. – А в Давида зараз якесь зборище, - як ковнув шматок, раптом здавав Яків.. 1. Сахновський з-за столу. - ..Що це за анархія! Влади не визнають?!</i> (Головко, II), 2. <i>перен. Безладдя, хаос. На станції в цей день панувала повна анархія, все йшло шкереберть!</i> (О. Гончар); - А що, дивлячись на вас, кажуть колгоспники інших сіл? Щоб їм зараз же видавали зерно? І почнеться там анархія з виконанням плану, як уже тут почалась (М. Стельмах). АНАРХО-СИНДИКАЛІЗМ, <i>у, ч.</i> Течія в робітничому русі, що ідеологічно і політично перебував під впливом анархізму.</p>
---	---

Рис. 4. Порівняння фрагментів 11-томного і 20-томного СУМа

### Створення тлумачного Словника української мови в 20 томах

Найбільшим застосуванням УНЛК є проект створення 20-томного тлумачного Словника української мови. З метою виконання проекту СУМ-20 в УМФі була розроблена формальна структура лексикографічної системи 11-томника,

елементи якої маркуються засобами метамови Словника. Потім текст 11-томника був відсканований, розпізнаний за допомогою OCR FineReader і автоматично переведений у лексикографічну базу даних, яка відтворює структуру лексикографічної системи СУМ-11 [8]. Ця база даних послужила основою для створення Віртуальної лексикографічної лабораторії «Словник української мови» (ВЛЛ «СУМ»).

Завдання ВЛЛ «Словник української мови» — автоматизувати роботу кожного лексикографа на його робочому місці і забезпечити можливість онлайнового спілкування територіально розділених дослідників та цілих творчих колективів, які працюють над виконанням фундаментальних спільних лінгвістичних проєктів.

Таким чином, програмний комплекс орієнтовано на роботу в мережі (як локальній, так і глобальній), де багато користувачів одночасно мають доступ до ЛБД СУМ. При цьому залежно від привілеїв користувачі можуть отримувати доступ до всієї бази або її частини, можливість редагування статей або тільки їх перегляду тощо.

ВЛЛ «СУМ» як інструментальний комплекс використовується для створення СУМ-20, який є інтегрованою лексикографічною системою слів і словосполучень. Планується, що основна частина СУМ-20 охопить лексичний обсяг не менше ніж 200 тис. одиниць; обсяг словосполучень становитиме приблизно 75 тис. одиниць. При цьому УНЛК є джерелом семантичної інформації для ВЛЛ «СУМ». Оскільки функціонал УНЛК дозволяє виконувати семантичний пошук (як мінімум у рамках синонімічних рядів), то це дозволяє створювати «пучки» слововживань, що асоціюються з лексичними значеннями, і використовувати їх як доказову та ілюстративну базу під час формування відповідних лексичних значень. Передбачається, що на масиві 200 тис. словникових одиниць кількість ілюстрацій може досягти мільйона. Не зважаючи на те, що це становить не більше 1% від загального обсягу корпусу, його ефективність не видається низькою. Наш досвід свідчить, що значна частина лексичних значень слів, що становлять обсяг УНЛК, так чи інакше врахована і представлена в СУМ-20. З іншого боку, оказіональні слововживання, змішані семантичні стани, яким неможливо поставити у відповідність конкретне лексичне значення, а також так звані несловникові слововживання дають багатий матеріал для семантичного аналізу лексики через УНЛК та узагальнення лексикографічної структури самого СУМ-20.

УНЛК використовується як матеріал для створення електронного Словника синонімів. Укладачі словника мають можливість переглядати контексти, в яких трапляються ті чи інші слова, що входять до синонімічного ряду.

УНЛК також може використовуватися для створення орфографічного словника як джерело поповнення його реєстру, для створення термінологічних словників як джерело поповнення реєстру та пошуку ілюстрацій, а також для укладання інших типів словників.

### Література

1. Бугаков О. В. Использование УНЛК в лингвистических исследованиях // Труды международной конференции «Корпусная лингвистика — 2008». — СПб.: Изд-во СПбГУ, 2008. — С. 89–96.
2. Вентцель Е. С., Овчаров Л. А. Теория случайных процессов и ее инженерные приложения. — М.: Наука, 1991. — С. 98–127.
3. Корпусна лінгвістика / Широков В. А., Бугаков О. В., Грязнухіна Т. О., Костишин О. М., Кригін М. Ю., Любченко Т. П., Рабулець О. Г., Сидоренко О. О., Сидорчук Н. М., Шевченко І. В., Шипнівська О. О., Якименко К. М. — К. — Довіра, 2005. — 471 с.
4. Сидорчук Н. М. Архітектурні та системотехнічні підходи до конструювання Українського національного лінгвістичного корпусу // Бионика интеллекта. — 2005. — № 2(63). — С. 107–110.
5. Сидорчук Н. М. Організація даних та функціональна структура лексикографічної системи «Український національний лінгвістичний корпус» // Математичні машини і системи. — 2006 — № 2. — С. 126–135.
6. Словник української мови. В 11 т. — К.: Наук. думка, 1970 — 1980.
7. Широков В. А., Рабулец А. Г., Костышин А. М., Сидорчук Н. Н., Якименко К. Н. Системотехнические и лингвистические принципы украинского лингвистического корпуса // Труды международной конференции «Корпусная лингвистика 2004». — СПб.: Изд-во СПбГУ, 2004. — С. 286–303.
8. Широков В. А. Элементы лексикографии. — К.: Довіра, 2005.

**Volodymyr SHYROKOV, Nadiya SYDORCHUK,  
Oleg BUGAKOV, Maxym KRYGIN**  
**Using Ukrainian National Linguistic Corpus in Lexicography and Linguistic Expertises**

The paper is devoted to description of the Ukrainian National Linguistic Corpus (UNLC) and its applications in lexicography and linguistic expertise. The UNLC has been created in the Ukrainian Lingua-Information Fund of the National Academy of Sciences of Ukraine (ULIF-NASU). It consists of two parts: «General Corpus» and «Legislation Corpus». There are two subsystems in the UNLC: bibliographic and linguistic (full text).

Accordingly two types of search are available: search by the bibliographic parameters and the full text search. Besides, the user can select additional full text search options.

The UNLC can serve as: the source base of the linguistic information for creating the fundamental academic lexicographic multivolume system «Ukrainian Language Dictionary»; the database for linguistic research for identifying new linguistic phenomena and formalizing the existing ones; the system for grammatical marking; the environment of accumulation and processing of the information objects of different nature; the environment of interaction with the systems of grammar, synonymic and explanatory dictionaries.

Besides, it is used for statistical analysis of the text data; creation of different linguistic and information systems (LIS) by the corpus technologies, for example LIS «The Constitution of Ukraine» etc.

## Тлумачальная лексікаграфія Беларусі

Межы тлумачальнай лексікаграфіі вызначаюцца асобнымі даследчыкамі па-рознаму. Калі гэтыя межы разумеюцца вельмі шырока, то яны ўключаюць усе даведачныя выданні, як філалагічнага, так і спецыяльнага характару, у якіх змест рэестравых адзінак раскрываецца пры дапамозе дэфініцый, удала падобраных сінонімаў, шматлікіх тыповых выказаў і «апраўдальных» цытат з твораў мастацкай, навуковай, навукова-папулярнай і публіцыстычнай літаратуры і перыёдыкі. Пры такім шырокім разуменні структура тлумачальнай лексікаграфіі складаецца з трох груп даведачных выданняў: **першая група** аб'ядноўвае слоўнікі-даведнікі, у якіх тлумачыцца нелітаратурная лексіка (тлумачальныя слоўнікі адметнай лексікі мовы пісьменнікаў [ТСАЛТЯК 2003], дыялектныя тлумачальныя слоўнікі, тэрміналагічныя тлумачальныя слоўнікі, тлумачальныя слоўнікі сацыялектаў і інш.); **другая група** змяшчае нарматыўныя слоўнікі, якія даюць азначэнні толькі словам літаратурнай мовы (акадэмічныя тлумачальныя слоўнікі, школьныя тлумачальныя слоўнікі, тлумачальныя слоўнікі агульнанавуковай лексікі і інш.); **трэцяя група** ўключае агульныя слоўнікі, што тлумачаць як літаратурную, так і нелітаратурную лексіку [9: 559] (тыповым прыкладам такога агульнага слоўніка з'яўляецца даведнік, складзены У. І. Далем [ТСЖВЯ 1863–1866]), поўныя тлумачальныя слоўнікі мовы пісьменнікаў [СМЯК 1997–2003] і інш.

Калі ж разглядаць тлумачальную лексікаграфію ў больш вузкім сэнсе, то яна аб'ядноўвае комплексныя ці ўніверсальныя філалагічныя слоўнікі, у аснове якіх ляжыць дэфініцыйны макрапараметр: «Тлумачальныя слоўнікі звычайна называюць універсальнымі ці комплекснымі, таму што, звяртаючыся да іх, можна атрымаць цэлы шэраг давадак аб тым або іншым слове» [6: 13]. У прыватнасці, да ліку такіх комплексных ці ўніверсальных даведачных выданняў, пры дапамозе якіх семантызуецца агульнаўжывальная лексіка літаратурнай мовы, адносяцца ўласна тлумачальныя слоўнікі [ССРЛЯ 1948-1965; СУМ 1970–1980; ТСБМ 1977–1984; БТСРЯ 1998; БАСРЯ 2004–2011; ВТССУМ 2005; СТСУМ 2009], тлумачальна-камбінаторныя слоўнікі [ТКС 1984], сістэмныя слоўнікі [РСС 1998–2007], інтэгральныя слоўнікі [8], тлумачальна-гістарычныя слоўнікі [ТСЖВЯ 1863–1866; СБН 1870; СУМ 1907–1909; СБМ 1983; СБН 1984–1986;

ТСЯС 1998; СМНН 2003–2007], тлумачальна-граматычныя слоўнікі [ТСБП 1993], тлумачальныя слоўнікі актыўнага тыпу [МТСРЯ 1990, 1993; ТСРЯ 2003; ПАСРЯ 2010] і інш. Гэтая група філалагічных слоўнікаў супрацьстаіць групе вузкааспектных філалагічных слоўнікаў. Да ліку апошніх звычайна адносяцца гістарычныя, перакладныя, анамастычныя, этымалагічныя, ідэаграфічныя, арталагічныя, семанімічныя, словаўтваральныя, граматычныя, частотныя слоўнікі, слоўнікі неалагізмаў, эпітэтаў, метафар, жарганізмаў, дыялектызмаў, іншамовных слоў і інш.

Мэтай дадзенага даклада з’яўляецца аналіз набывткаў тлумачальнай лексікаграфіі Беларусі, разглядаемай у вузкім сэнсе. З аднаго боку, яна на сённяшні дзень уключае ў сябе толькі ўласна тлумачальныя слоўнікі філалагічнага характару, тлумачальна-гістарычныя і тлумачальна-граматычныя слоўнікі, паколькі тлумачальна-камбінаторныя, сістэмныя, інтэгральныя і тлумачальныя слоўнікі актыўнага тыпу на Беларусі пакуль не створаны. З другога боку, тлумачальная лексікаграфія Беларусі аб’ядноўвае ў сабе тлумачальныя слоўнікі не толькі беларускай мовы [ТСБМСШ 1966, 1972, 1979, 1990, 1996; ТСБМ 1977–1984; ТСБП 1993; ТСБЛМ 1996, 1999, 2002, 2005; СМНН 2003–2007], але і створаныя беларускімі лексікаграфамі тлумачальныя слоўнікі рускай мовы [ТСРЯСШ 1975, 1995; ТСРЯ 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2004, 2006, 2007; ТССРЯ 2003; ТСРЯ 2004; ТСРЯС 2005, 2007; ТСРЯНШ 2006; ТСРЯШ 2006; ТСРЯБСС 2008], паколькі руская мова, як і беларуская, мае статус дзяржаўнай мовы ў Рэспубліцы Беларусь.

Агульную структуру тлумачальнай лексікаграфіі Беларусі сёння складаюць наступныя групы даведачных выданняў: 1) акадэмічныя тлумачальныя слоўнікі; 2) тлумачальна-гістарычныя слоўнікі; 3) тлумачальна-граматычныя слоўнікі; 4) школьныя тлумачальныя слоўнікі; 5) прыкніжныя тлумачальныя слоўнічкі невялікага памеру. У сваю чаргу, акадэмічныя тлумачальныя слоўнікі ў залежнасці ад колькасці рээстравых адзінак звычайна падзяляюцца на наступныя групы даведнікаў [11: 35–37]: малыя [СРЯ 1949; ТСБЛМ 1996, 1999, 2002, 2005; НТСУМ 1998], сярэднія [СРЯ 1957–1961; ТСБМ 1977–1984; СТСУМ 2009], вялікія [ССРЛЯ 1948–1965; LKZ 1968–2002; СУМ 1970–1980; БТСРЯ 1998; БАСРЯ 2004–2011; ВТССУМ 2005] і звышвялікія [OED 1961; WTNIDELU 1993] даведнікі. З прыведзенай вышэй класіфікацыі акадэмічных слоўнікаў розных моў відаць, што ў межах тлумачальнай лексікаграфіі Беларусі пакуль што створаны толькі два даведачныя выданні акадэмічнага тыпу: аднатомны тлумачальны слоўнік малага памеру з рээстрам на 65 тысяч слоў [ТСБЛМ 1996, 1999, 2002, 2005] і пяцітомны тлумачальны слоўнік сярэдняга памеру з рээстрам на 100 тысяч слоў [ТСБМ 1977–1984]. Інакш кажучы, у



гэтых адносінах тлумачальная лексікаграфія Беларусі сёння саступае не толькі заходнееўрапейскай тлумачальнай лексікаграфіі, у межах якой прадстаўлены ўсе групы акадэмічных слоўнікаў (ад малых да звышвялікіх даведнікаў з рээстрам на 400 і больш тысяч слоў [OED 1961; WTNIDELU 1993]), але і тлумачальным лексікаграфіям Літвы, Расіі і Украіны, у межах якіх ужо створаны і выдадзены акадэмічныя даведнікі трох розных груп (ад малых да вялікіх даведнікаў з рээстрам на 200 і больш тысяч слоў [LKZ 1968–2002; БАСРЯ 2004–2011; ВТССУМ 2005]).

Крыху лепшая сітуацыя склалася ў Беларусі з выданнем тлумачальна-гістарычных слоўнікаў, у якіх атрымлівае сваю семантызацыю агульнаўжывальная лексіка дакладна вызначанага перыяду развіцця беларускай мовы. Да ліку айчынных тлумачальна-гістарычных слоўнікаў можна аднесці наступныя працы: «Словарь белорусскаго наречія» І. І. Насовіча, выдадзены ў 1870 годзе ў Санкт-Пецярбурзе [СБН 1870]; яго факсімільныя перавыданні ў Мінску [СБМ 1983] і Мюнхене [СБН 1984–1986]; а таксама пяцітомны «Слоўнік мовы «Нашай Нівы» (1906-1915)» [СМНН 2003–2007], з якога пакуль што надрукаваны толькі першыя два тамы.

Групу тлумачальна-граматычных слоўнікаў прадстаўляе «Тлумачальны слоўнік беларускіх прыназоўнікаў» П. П. Шубы [ТСБП 1993]. Гэта пасапраўднаму наватарскі даведнік, які больш за іншыя беларускія слоўнікі тлумачальнага тыпу прасунуўся ў напрамку да сістэмных слоўнікаў. Апошнія, як вядома, у максімальна сінтэзаваным выглядзе адлюстроўваюць у сваіх артыкулах лексічную і граматычную семантыку слоў пэўнай мовы. Стварэнню прафесарам П. П. Шубам дасканаллага «Тлумачальнага слоўніка беларускіх прыназоўнікаў» шмат у чым паспрыялі наступныя акадэмічныя: «Яшчэ ў 1971 г. П. П. Шуба апублікаваў грунтоўную манаграфію «Прыназоўнік у беларускай мове», у якой на масіве ста тысяч прыназоўнікавых канструкцый, выяўленых шляхам аналізу велізарнага тэкставага матэрыялу, было вылучана 14 асноўных тыпаў і 46 падтыпаў семантыка-сінтаксічных адносін, якія выражаюцца пры дапамозе прыназоўнікаў. Вынікі далейшага паглыбленага вывучэння аўтарам слоўніка гэтай службовай часціны мовы знайшлі адлюстраванне ў першым томе акадэмічнай «Беларускай граматыкі» (Мн., 1985), якая выйшла пад яго (сумесна з М. В. Бірылам) рэдакцыяй. Значны вопыт апісання беларускіх прыназоўнікаў назапашаны П. П. Шубам не толькі пад час сваіх граматычных даследаванняў, але і ў працэсе стварэння грунтоўных лексікаграфічных прац. У прыватнасці, варта адзначыць ягоны ўдзел у падрыхтоўцы (сумесна з А. Я. Баханьковым і І. М. Гайдукевічам) чатырох выданняў «Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы. Для сярэдняй школы» (Мн., 1966, 1972, 1979, 1990)

і той факт, што ім распрацаваны ўсе прысвечаныя прыназоўнікам артыкулы ў акадэмічным «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы» (Мн., 1977–1984), пачынаючы ад *за*» [10: 77].

Значна меншай навізнай і дасканаласцю (у параўнанні са слоўнікам П. П. Шубы) вызначаюцца школьныя тлумачальныя слоўнікі Беларусі, асабліва апублікаваныя ў апошнія два дзесяцігоддзі. Калі прааналізаваныя вышэй акадэмічныя тлумачальныя слоўнікі, тлумачальна-гістарычныя слоўнікі, тлумачальна-граматычныя слоўнікі Беларусі і нават згаданы вышэй «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Для сярэдняй школы» А. Я. Баханькова, І. М. Гайдукевіча і П. П. Шубы [ТСБМСШ 1966, 1972, 1979, 1990, 1996] з’яўляюцца арыгінальнымі даведачнымі працамі, паколькі яны рабіліся іх аўтарамі ўпершыню і на аснове спецыяльна створаных для гэтага слоўнікавых картатэк, то беларускія школьныя слоўнікі тлумачальнага тыпу, выдадзеныя ў постсавецкі перыяд, як правіла, адносяцца да разраду «другасных» слоўнікаў камерцыйнага характару, у якасці асноўнай эмпірычнай базы якіх выкарыстоўваюцца толькі матэрыялы папярэдніх (як правіла, акадэмічных) слоўнікаў: «Замест натуральнага ланцужка «мова — слоўнік — мова», пры якім з’ява (слова) выбіраецца з жывой мовы, адтуль трапляе ў слоўнік, каб у «аграненым» выглядзе зноў вярнуцца ў мову, у нашы дні з’явіўся іншы ланцужок «слоўнік — слоўнік — слоўнік». У гэтым выпадку лінгвістычная інфармацыя выбіраецца са слоўніка, перадаецца ў іншы слоўнік, з яго — у наступны. Пры гэтым працэсы, якія адбываюцца ў жывой мове, не трапляюць у слоўнікі» [1: 23–24].

Нярэдка ўся навізна сучасных школьных слоўнікаў тлумачальнага тыпу зводзіцца да ўнясення ў напісанне іх рэестравых адзінак нешматлікіх змен у адпаведнасці з правіламі, якія ўведзены ў дзеянне Законам Рэспублікі Беларусь ад 23 ліпеня 2008 года «Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі». Усё астатняе (прынцыпы адбору рэестравай лексікі і сам рэестр у скарачаным выглядзе, змест дэфініцый, канкрэтныя ілюстрацыі, стылёвыя і граматычныя паметы) запазычваюцца з акадэмічных тлумачальных слоўнікаў. Каб пераканацца ў гэтым, дастаткова параўнаць змест слоўнікавых артыкулаў, для прыкладу, лексем *артадаксальны*, *артыкул*, *архіепіскап*, *архімандрыйт*, *архірэі*, *аршыін* і многіх тысяч іншых у школьным тлумачальным слоўніку [ТСБМШ 2009] і акадэмічным тлумачальным слоўніку [ТСБЛМ 1996, 1999, 2002, 2005].

Між тым фундаментальная слоўнікавая картатэка, на базе якой складаліся існуючыя акадэмічныя слоўнікі тлумачальнага тыпу [ТСБМ 1977–1984; ТСБЛМ 1996, 1999, 2002, 2005], стваралася ў 1950–60-я гады, у празмерна ідэалагізаваных умовах савецкага часу. Таму цалкам абгрунтаванымі з’яўляюцца

ца крытычныя заўвагі сучасных беларускіх мовазнаўцаў адносна асобных кампанентаў самага поўнага на дадзены момант акадэмічнага слоўніка [ТСБМ 1977–1984]: «прадстаўленыя слоўнікам асобныя ілюстрацыі не маюць адметнага беларускага нацыянальнага характару, выдавочнай з’яўляецца ідэалагічная скіраванасць пэўных інтэрпрэтацый лексічных значэнняў» [5: 455]. Адзначаецца таксама выдавочная «слабасць факталагічнай базы слоўніка, абумоўленая, з аднаго боку, адноснай беднасцю фундаментальнай картатэкі, а з другога — адсутнасцю рэальнай магчымасці абaperціся на шматлікія лексікаграфічныя крыніцы даваеннай пары, якія ў 1950-70-я гады знаходзіліся пад афіцыйнай забаронай. Менавіта непаўнотой зыходных лексічных матэрыялаў тлумачыцца адсутнасць у многіх артыкулах слоўніка неабходных «апраўдальных» цытат з аўтарытэтных літаратурных крыніц. У рэестр слоўніка без папярэдняга пашырэння і замацавання ў пісьмовым і вусным маўленні трапілі словы-калькі» [9: 560].

За мінулыя 50 гадоў, што прайшлі з часу стварэння ключавых масіваў акадэмічнай слоўнікавай картатэкі фундаментальнага характару, шмат што змянілася і ў жыцці беларускага грамадства, і ў лексіцы беларускай мовы. Ці варта ў такім выпадку і далей тыражаваць у шматлікіх школьных тлумачальных слоўніках ідэалагічныя догмы і лексічныя нормы тых часоў, зафіксаваныя ў існуючых акадэмічных слоўніках тлумачальнага тыпу? Каб уявіць сабе маштабы такога тыражавання, укажам склад дзвюх асноўных груп, якія ўтвараюць структуру школьнай тлумачальнай лексікаграфіі Беларусі: а) школьныя тлумачальныя слоўнікі беларускай мовы [ТСБМСШ 1966, 1972, 1979, 1990, 1996; ТСБМ 1998, 2000, 2002, 2004, 2006; ТСБМС 2005, 2008; ШТС 2006; ТСБМШ 2009] і б) школьныя тлумачальныя слоўнікі рускай мовы [ТСРЯСШ 1975, 1995; ТСРЯ 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2004, 2006, 2007; ТССРЯ 2003; ТСРЯ 2004; ТСРЯС 2005, 2007; ТСРЯНШ 2006; ТСРЯШ 2006; СТССРЯТСЗТСИПСИВР 2007; ТСРЯБСС 2008].

Дарэчы, пералічанымі вышэй слоўнікамі камерцыйнага характару, рэестравы аб’ём якіх вар’іруе ад 7 да 15 тысяч слоў, школьная тлумачальная лексікаграфія Беларусі не вычэрпваецца, паколькі асобныя вучэбныя слоўнікі тлумачальнага тыпу [ТС 1978; ТС 1988; ПРССТС 1996; ТС 1996; С 19976; ТС 1997; ТС 1998a; ТС 19986; С 1999; ТС 2000; ПРССТС 2001; ТС 2001; ТС 2002; ТС 2009] андэсены намі да наступнай групы ўласна тлумачальных слоўнікаў — да прыкніжных тлумачальных слоўнічкаў невялікага памеру з рэестрам на некалькі соцень, а то і некалькі дзесяткаў слоў. Разам з вучэбнымі тлумачальнымі слоўнічкамі ў гэтую групу ўваходзяць тлумачальныя слоўнічкі незразумелых слоў [ТС 1925; ТНС 1957; С 1976; С 1981; ТНСТМГ 1984–1986; ТНС 1988–1989; ТС 1992; ТНС

1993; ТНП 1995; С 1997а; НТСНС 1999; ТС 1999; ТНП 2002], тлумачальныя слоўнічкі параўнальнага характару [НКІУНПТАСРЗСІСМ 1989] і інш.

Такім чынам, у межах тлумачальнай лексікаграфіі Беларусі створана некалькі дзесяткаў тлумачальных слоўнікаў розных моў, тыпаў і памераў. Аднак далейшаму развіццю дадзенага напрамку нацыянальнай лексікаграфіі моцна перашкаджае адсутнасць вялікага тлумачальнага слоўніка агульнага тыпу, які адлюстравалі бы лексіку беларускай мовы ў шырокай гістарычнай перспектыве і без празмерных нарматыўных абмежаванняў. Пытанне аб стварэнні такога агульнага слоўніка неаднакратна ставілася беларускімі лексікаграфамі на парадак дня [4; 3; 7; 9; 2], але да яго практычнага вырашэння справа пакуль што так і не дайшла.

### Літаратура

1. Калакуцкая А.П. Картотеке — «Российскому слову отличную пользу принесей» // Национальные лексико-фразеологические фонды. — СПб., 1995. — С. 23–27.
2. Лемцюгова В.П. Фундаментальны тлумачальны слоўнік. Базавыя навуковыя параметры // Слово и словарь = Vocabulum et vocabularium: Сб. науч. тр. по лексикографии / Отв. ред. А.В. Рычкова и др. — Гродно, 2005. — С. 36–38.
3. Лобан М. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы // Беларуская мова (Даследаванні па лексікалогіі). — Мн., 1965. — С. 5–12.
4. Некрашэвіч С. Да пытання аб укладанні слоўніка жывой беларускай мовы // Польша. — 1925. — № 5. — С. 164–186.
5. Плотнікаў Б.А., Антанюк А.А. Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум. — Мн., 2003. — 672 с.
6. Потиха З.А., Розенталь Д.Э. Лингвистические словари и работа с ними в школе: Уч. пособие. — М., 1987. — 134 с.
7. Садоўскі П. Час одуму: Да выхаду 5-томнага Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы // Польша. — 1986. — № 5. — С. 168–180.
8. Широков В.А. Лінгвістычны та тэхналагічны асновы інтэгральнай слов'янскай лексікаграфіі // Мовознаўства. — 2008. — № 2–3. — С. 124–135.
9. Щэрбін В.К. Тлумачальны слоўнік // Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А. Я. Міхневіча. — Мн., 1994. — С. 559–561.
10. Щэрбін В.К. Рэц. на: Шуба П.П. Тлумачальны слоўнік беларускіх прыназоўнікаў. Мн.: Народная асвета, 1993. — 168 с. // Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Сер. 4. — 1994. — № 3. — С. 77–78.
11. Щербин В.К. Вселенная в алфавитном порядке: Словари — вчера, сегодня, завтра. — Мн., 1987. — 80 с.

## Крыніцы

- БАСРЯ 2004-2011** Большой академический словарь русского языка. — Т. 1–13. — М.; СПб., 2004–2011.
- БТСРЯ 1998** Большой толковый словарь русского языка / Сост. и гл. ред. С.А. Кузнецов. — СПб., 1998.
- ВТССУМ 2001** Бусел В.Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови. — К., 2001.
- ВТССУМ 2005** Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. — К., 2005.
- МТСРЯ 1990, 1993** Лопатин В.В., Лопатина Л.Е. Малый толковый словарь русского языка: Ок. 35000 слов. — М., 1990; 2-е изд. — М., 1993.
- НКІУНПТАСРЗСІСМ 1989** Чачот Я. Некаторыя крывіцкія ідыёмы (уласна-назвы) з Наваградскага павета, а таксама асобныя словы, што розняцца па значэнні са словамі іншых славянскіх моў // Чачот Я. Наваградскі замак: Творы / Уклад. К. Цвіркi. — Мн., 1989.
- НТСНС 1999** Невялікі тлумачальны слоўнік незразумелых слоў // Панасюк Н. Беларуская скарбніца: Падручнік па беларускай мове для VIII класа. — Варшава, 1999.
- НТСУМ 1998** Новы тлумачны слоўнік украінскай мовы: у 4 т. / Уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. — К., 1998.
- ПАСРЯ 2010** Проспект активнага слоўніка рускага мовы / Отв. ред. Ю.Д. Апресян. — М., 2010.
- ПРССТС 1996** Правільна разумеі сэнс слоў. Тлумачальны слоўнік // Валынец Т.М., Ратнікава І.Э., Роўда І.С., Шуба П.П. Слоўнік: Да падручніка па беларускай мове для 2 класа школ з рускай мовай навучання. — Мн., 1996.
- ПРССТС 2001** Правільна разумеі сэнс слоў. Тлумачальны слоўнік // Слоўнік беларускай мовы: Дапаможнік для вучняў пачатковых класаў агульнаадукацыйнай школы / Склад. Т.М. Валынец, І.Э. Ратнікава, І.С. Роўда, П.П. Шуба; Пад рэд. А.В. Спрычан. — Мн., 2001.

- РСС 1998-2007** Русский семантический словарь. Толковый словарь, систематизированный по классам слов и значений: В 4 т. / Под общ. ред Н.Ю. Шведовой. — М., 1998-2007.
- С 1976** Слоўнік // Беларускі казачны эпас / Склад. У.В. Анічэнка. — Мн., 1976.
- С 1981** Слоўнік // Беларускія народныя казкі / Склад. Г.А. Барташэвіч, К.П. Кабашнікаў. — Мн., 1981.
- С 1997a** Слоўнік // Васючэнка П. Прыгоды паноў Кубліцкага ды Заблоцкага: Казкі. — Мн., 1997.
- С 1997б** Слоўнік // Гісторыя сярэдніх вякоў: Падручнік для 6 класа / Пад рэд. В.А. Фядосіка. — Мн., 1997.
- С 1999** Слоўнік // Гісторыя сярэдніх вякоў: 6 клас: Эксперыментальны падручнік для школ з беларускай мовай навучання / Пер. з рус.; Пад рэд. В.А. Фядосіка. — Мн., 1999.
- СБМ 1983** Насовіч І.І. Слоўнік беларускай мовы. — Мн., 1983.
- СБН 1870** Словарь белорусскаго наречія / Сост. И.И. Носовичемъ. — СПб., 1870.
- СБН 1984-1986** Словарь белорусскаго наречія / Сост. И.И. Носовичемъ. In 2 Vanden. — Munchen, 1984–1986.
- СМНН 2003-2007** Слоўнік мовы «Нашай Нівы» (1906-1915). У 5 т. Т. 1–2. — Мн., 2003–2007.
- СМЯК 1997-2003** Слоўнік мовы Янкі Купалы: Т. 1-6 /Пад рэд. У.В. Анічэнка. — Мн., 1997–2003.
- СРЯ 1949** Ожегов С.И. Словарь русского языка. — М., 1949.
- СРЯ 1957-1961** Словарь русского языка: В 4 т. /Под ред. А.П. Евгеньевой. — М., 1957–1961.
- ССРЯ 1948-1965** Словарь современного русского литературного языка: В 17 т. — М.; Л., 1948–1965.
- СТСУМ 2009** Сучасний тлумачний словник української мови: 100000 слів / За заг. ред. В.В. Дубічинського. — Х., 2009.
- СТСРЯТСЗТСИПСИВР 2007** Современный толковый словарь русского языка: Трудные слова и значения. Толкование слов. Информация о происхождении слов. Иллюстрации

- в виде речений /Авт.-сост. А.Н. Чехохоненко. — Мн., 2007.
- СУМ 1907-1909** Грінченко Б.Д. Словарь української мови: У 4 т. — К., 1907–1909.
- СУМ 1970-1980** Словник української мови: В 11 т. — К.: Наук. думка, 1970–1980.
- ТКС 1984** Мельчук И.А., Жолковский А.К. Толково-комбинаторный словарь русского языка (Опыты семантико-синтаксического описания русской лексики). — Вена, 1984.
- ТНП 1995** Тлумачэнне некаторых імёнаў і паняццяў // Гніламедаў У.В. Янка Купала: Новы погляд: Дапаможнік для настаўніка. — Мн., 1995.
- ТНП 2002** Тлумачэнне некаторых імёнаў і паняццяў // Гніламедаў У.В. Янка Купала: Жыццё і творчасць. — Мн., 2002.
- ТНС 1957** Тлумачэнне незразумелых слоў // Мурашка Р. Сын: Раман. — Мн., 1957.
- ТНС 1988-1989** Тлумачэнні некаторых слоў // Гартны Ц. Сокі цаліны: Раман у чатырох квадрах // Гартны Ц. Збор твораў. У 4 т. — Т. 2–3. — Мн., 1988-1989.
- ТНС 1993** Тлумачэнні некаторых слоў // Гартны Ц. Сокі цаліны: Раман. — Т. 1–2. — Мн., 1993.
- ТНСТМГ 1984-1986** Тлумачэнне некаторых слоў у творах М. Гарэцкага // Гарэцкі М. Збор твораў. У 4 т. — Мн., 1984-1986.
- ТС 1925** Тлумачэнне слоў // Дубоўка У. Трысьцё: Вершы. — Мн., 1925.
- ТС 1978** Тлумачальны слоўнік // Вашчатынская Н.В., Міхневіч А.Я., Шаўчэнка Л.І. Беларуская мова: падручнік для 4 класа школ з рускай мовай навучання. — Мн., 1978.
- ТС 1988** Тлумачальны слоўнік // Бекіш В.А., Грыгор'ева Л.М. Беларуская мова: Падручнік для 3 класа школы з беларускай мовай навучання. — Мн., 1988.
- ТС 1992** Тлумачальны слоўнік // Церашковіч Т.А. Лялька беларуская. — Мн., 1992.

- ТС 1996** Таумачальны слоўнік // Валочка Г.М., Язерская С.А. Беларуская мова: Падручнік для 7 класа школ з беларускай мовай навучання. — Мн., 1996.
- ТС 1997** Таумачальны слоўнік // Антанюк Л.А., Бадзевіч З.І., Кныш М.В., Саматыя І.М. Беларуская мова: Сінтаксіс і пунктуацыя: Падрычнік для 8 класа школ з беларускай мовай навучання. — Мн., 1997.
- ТС 1998a** Таумачальны слоўнік // Валочка Г.М., Язерская С.А. Беларуская мова: Падручнік для 7 класа школ з беларускай мовай навучання. — 2-е выд. — Мн., 1998.
- ТС 1998б** Таумачальны слоўнік // Васюковіч Л.С., Несцяровіч В.І., Марозава Я.Н. Беларуская мова: 5 клас: Эксперыментальны падручнік для школ з рускай мовай навучання. — Мн., 1998.
- ТС 1999** Таумачальны слоўнік // Архіў уніяцкіх мітрапалітаў: Дакументы да гісторыі царквы ў Беларусі XV–XIX стст. У фондзе «Канцылярыя мітрапаліта грэка-уніяцкіх цэркваў у Расіі»: Даведнік / Склад. С.І. Паўловіч, Т.М. Мальцава; Навук. рэд. М.Ф. Шумейка, М.М. Баўтовіч. — Мн.; Полацк, 1999.
- ТС 2000** Таумачальны слоўнік // Валочка Г.М., Язерская С.А. Беларуская мова: 8 клас: Эксперыментальны падручнік для школ з беларускай мовай навучання. — Мн., 2001.
- ТС 2001** Таумачальны слоўнік // Васюковіч Л.С., Несцяровіч В.І., Марозава Я.Н. Беларуская мова: Падручнік для 4 класа агульнаадукацыйнай школы з рускай мовай навучання. — Мн., 2001.
- ТС 2002** Таумачальны слоўнік // Болбас В.С. Нарысы гісторыі этыка-педагагічнай думкі Беларусі сярэднявечча: Вучэбны дапаможнік для студэнтаў педагагічных спецыяльнасцей ВНУ. — Мазыр, 2002.
- ТС 2009** Таумачальны слоўнік // Валочка Г.М., Язерская С.А. Беларуская мова: вучэбны дапаможнік для 7-га класа агульнаадукацыйных устаноў з беларускай і рускай мовамі навучання. — Мн., 2009.



- ТСАЛТЯК 2003** Арашонкава Г.У., Чабатар Н.А. Тлумачальны слоўнік адметнай лексікі ў творах Якуба Коласа / Навук. рэд. А.І. Паддужны. — Мн., 2003.
- ТСБАМ 1996, 1999, 2002, 2005** Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / Пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко. — Мн., 1996; 2-е выд. — Мн., 1999; 3-е выд. — Мн., 2002; 4-е выд. — Мн., 2005.
- ТСБМ 1977-1984** Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. — Мн., 1977–1984.
- ТСБМ 1998, 2000, 2002, 2004, 2006** Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: Каля 7800 найбольш распаўсюджаных слоў і выразаў / Склад. А.Я. Баханькоў, І.М. Гайдукевіч, П.П. Шуба. — Мн., 1998; 2-е выд. — Мн., 2000; 3-е выд. — Мн., 2002; 4-е выд. — Мн., 2004; 5-е выд. — Мн., 2006.
- ТСБМС 2005, 2008** Булыка А.М. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: каля 8300 слоў. — Мн., 2005; 2-е выд. — Мн., 2008.
- ТСБМСШ 1966, 1972, 1979, 1990, 1996** Баханькоў А.Я., Гайдукевіч І.М., Шуба П.П. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: Для сярэдняй школы. — Мн., 1966; 2-е выд. — Мн., 1972; 3-е выд. — Мн., 1979; 4-е выд. — Мн., 1990; 5-е выд. — Мн., 1996.
- ТСБМШ 2009** Капылоў І.А., Рапацэвіч С.Я. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы для школьнікаў. — Мн., 2009.
- ТСБП 1993** Шуба П.П. Тлумачальны слоўнік беларускіх прыназоўнікаў. — Мн., 1993.
- ТСГП 2001** Тлумачальны слоўнік гістарычных паняццяў // Гісторыя Беларусі старажытных часоў: Вучэб. дапам. для 4 класа агульнаадукац. шк. з бел. і рус. мовамі навучання / Пад рэд. Г.В. Штыхава. — Мн., 2001.
- ТСЖВЯ 1863-1866** Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4 т. — М., 1863–1866.
- ТСРЯ 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2004, 2006, 2007** Толковый словарь русского языка: 7500 наиболее употребительных слов / Сост. А.Е. Баханьков, И.М. Гайдукевич, П.П. Шуба. — Мн., 1998; 2-е изд. — Мн., 1999; 3-е изд. — Мн., 2000; 4-е изд. — Мн., 2001; 5-е изд. — Мн., 2002; 6-е изд. — Мн.,

- ТСРЯ 2003** 2004; 7-е изд. — Мн., 2006; 8-е изд. — Мн., 2007. Толковый словарь русского языка: Ок. 7000 словар. ст.: Свыше 35000 значений: Более 70000 иллюстрат. примеров /Под ред. Д.В. Дмитриева. — М., 2003.
- ТСРЯ 2004** Шведов С.М. Толковый словарь русского языка. — Мн., 2004.
- ТСРЯБСС 2008** Булыко А.Н. Толковый словарь русского языка. Более 12000 слов и словосочетаний. — 2-е изд. — М., 2008.
- ТСРЯНШ 2006** Шведов С.М. Толковый словарь русского языка для начальной школы. — 2-е изд. — Мн., 2006.
- ТСРЯС 2005, 2007** Толковый словарь русского языка: около 8500 слов / Сост. А.Н. Булыко. — Мн., 2005; 2-е изд. — Мн., 2007.
- ТСРЯСШ 1975, 1995** Толковый словарь русского языка: для средней школы / Сост. А.Е. Баханьков, И.М. Гайдукевич, П.П. Шуба; Под ред. С.М. Грабчикова. — Мн., 1975; 3-е изд. — Мн., 1995.
- ТСРЯШ 2006** Грабчикова Е.С. Толковый словарь русского языка: для школьников. — Мн., 2006.
- ТССРЯ 2003** Грабчикова Е.С. Толковый словарь-справочник русского языка: 5000 слов. — Мн., 2003.
- ТСЯС 1998** Мокиенко В.М., Никитина Т.Г. Толковый словарь языка Совдепии. — СПб., 1998.
- ШТС 2006** Верціхоўская М.І., Верціхоўская В.У. Школьны тлумачальны слоўнік. — Мн., 2006.
- LKZ 1968-2002** Lietuviu kalbos zodynas. In 20 vol. — Vilnius, 1968–2002.
- OED 1961** The Oxford English Dictionary: In 13 vol. — Oxford, 1961.
- WTNIDELU 1993** Webster's Third New International Dictionary of the English Language Unabridged. — Cologne, 1993.

**Vyacheslav SHCHERBIN**

**Explanatory Lexicography of Belarus**

The boundaries of lexicography of Belarus considered in both its broad and narrow senses are defined in the article. The structure of explanatory lexicography of Belarus is analyzed as comprising five groups of dictionaries of explanatory type: 1) academic explanatory dictionaries; 2) explanatory-historical dictionaries; 3) explanatory-grammatical dictionaries; 4) school explanatory dictionaries; 5) concise dictionary supplements to books. The conclusion is drawn about the acute need for creation of a comprehensive academic explanatory dictionary of general type which will be able to reflect the vocabulary of the Belarusian language in the broad historical perspective and without excessive normative restriction.

## Тлумачно-перекладна термінографія

Українська термінографія має майже двохсотлітню історію. Її витoki пов'язані з іменами І. Верхратського, ім'я якого, як зазначав Г. Холодний, назавжди залишається ім'ям основоположника української термінологічної справи [8: 9], І. Гавришкевича, Є. Озаркевича, О. Роговича та ін. Історія її розвитку тісно пов'язана з розвитком науки, техніки, наукової термінології. Стрімкий розвиток суспільства зумовлює динаміку розвитку мовної системи. Бурхливий потік нових слів і значень потребує систематизації, уніфікації та внормування. Велику роль у цьому процесі відіграють галузеві словники, в яких зібрано термінологію галузі (чи кількох галузей) знань.

Термінографія використовує теоретичні напрацювання не лише лінгвістичних дисциплін — термінології, лексикології, теоретичної лексикографії, семасіології, граматики тощо, а й інших галузевих терміносистем. З'ясування природи кожного терміна зближує мовознавство з різними галузями наукових знань, виробничою практикою, професійною діяльністю; останнє дозволяє простежити зв'язок розвитку мови, її лексичної системи з історією пізнання та розвитком матеріальної і духовної культури народу. Отже, термінознавство (розділ лексикології, що займається загальнотеоретичними питаннями терміна і термінографії) має міждисциплінарний характер, зумовлений призначенням терміна — виражати поняття відповідної сфери наукових знань мовними засобами — сукупністю термінів на позначення цих понять.

Науково-технічний прогрес сприяє не лише бурхливому розвитку науки й техніки, а й вносить істотні зміни в лінгвістичну модель світу появою окремих термінів і цілих терміносистем, що зумовлює систематизацію та кодифікацію наявної в мові термінології. Цей процес регулюється фахівцями й лінгвістами виданням термінологічних (галузевих) словників, розробленням Державних стандартів України на терміни і визначення [6: 22].

Галузевий словник — це багатогранна праця, яка не лише відбиває стан розвитку тієї чи тієї ділянки знань та її термінології на час його створення, а є ще й своєрідним пропагандистом нормативної уніфікованої та кодифікованої термінології вихідної мови і залучених до нього мов.

Створення термінологічних словників завжди займало чільне місце в українській лексикографії, що продиктоване розвитком суспільних відносин, економіки, техніки тощо, поповненням мови новими поняттями і словами на їх позначення. Наявні в мові термінографічні праці класифікують за різними ознаками: тематичним обсягом (поліфункціональні, багатогалузеві, галузеві, вузькогалузеві), за способом семантизації, призначенням словника (тлумачні, перекладні, тлумачно-перекладні, навчальні, енциклопедичні, інформаційні), за аспектною орієнтацією (словники термінів, номенклатурних одиниць, терміноелементів тощо), обсягом (повні, короткі, словники-мінімуми) [3: 88]. Найпоширенішим типом є перекладні словники, здебільшого двомовні (російсько-українські, меншою мірою українсько-російські та інших мов), які відіграють велику роль у перекладі наукової літератури, що досить виразно відбиває зв'язок науки з життям, практичними потребами суспільства, сприяють порозумінню між носіями різних мов.

Термінологічні словники виконують три функції: навчальну, довідкову і систематизувальну, вони репрезентують склад, семантику термінів відповідної галузі, модель структурної організації, впливають на мовну компетенцію широких кіл фахівців, зумовлюють оновлення галузевих термінологій [2: 8].

З другої половини ХХ ст. в українській термінографії з'являється новий тип галузевих словників — тлумачно-перекладний (за неповними підрахунками автора їх понад 60). Тлумачно-перекладний словник — поліфункціональна праця, що передбачає розв'язання цілої низки питань: принципи добору реєстрових слів, побудову словникової статті, розмежування значень, принципи визначення термінів, передавання значень термінів однієї мови засобами іншої, розроблення термінів-словосполучень тощо.

Традиційно перекладний словник складається з двох частин: реєстру й іншомовних відповідників до нього. У тлумачно-перекладному — додається ще й визначення термінів. Найважливішими проблемами в такому словнику є: 1. Створення реєстру (він обумовлений метою і призначенням словника), що полягає в доборі термінів (визначенні їх межі введення до реєстру), оскільки навіть великий за обсягом словник не може охопити всю термінологію галузі. Останнім часом дискутується питання про введення до реєстру спеціальних словників ще й загальноживованої лексики та термінів суміжних галузей знань. 2. Питання еквівалентності в словнику — наведення рівнозначних слів-відповідників у мові перекладу, спроможних якнайточніше передати семантику реєстрового слова. 3. Забезпечення ідентичного визначення однакових категорій понять та термінів на їх позначення.

В умовах тісного співробітництва народів у різних сферах народного господарства, культури, науки, техніки лексикографічна робота спрямована на створення науково-повноцінних тлумачно-перекладних словників, які роблять доступним найважливіше джерело будь-якої інформації: наукову літературу, періодику тощо, а також є посібниками при поглибленому вивченні використаних у словнику мов. Видання таких словників має і науково-теоретичне значення для опису лексико-семантичних систем залучених до словника мов, зіставного аналізу.

Видані в Україні тлумачно-перекладні словники умовно можна покласифікувати за такими параметрами: за використанням вихідної мови: російсько-українські (найпоширеніші), українсько-російські, англо-українські, російсько-англійські; за використанням кількості мов: дво-, три-, багатомовні; за галузями: природничі, економічні, медичні, технічні та ін. сфери науки і техніки.

Одним із перших двомовних тлумачно-перекладних словників є «Словник лінгвістичних термінів» Є. В. Кротевича, Н. С. Родзевич (К., 1957, 700 термінів), завдання якого полягало у систематизації української лінгвістичної термінології, у наведенні російських еквівалентів та короткому визначенні термінів, що відповідало стану розвитку мовознавчої науки на час його укладання. До іншомовних термінів після російського відповідника в дужках наведено етимологічну довідку, напр.: **ідеографія**, идеография (від гр. *idea* — поняття, *grapho* — пишу) спосіб письма ідеограмами, при якому письмові знаки виражають певні слова-поняття, незалежно від звукового оформлення (с. 69), до окремих термінів (*прислівник*, *стилістика* та ін.) в кінці словникової статті подано бібліографію. Словник завершується російсько-українським покажчиком лінгвістичних термінів.

Серед двомовних українсько-російських і російсько-українських словників заслуговують на увагу «Російсько-український словник швейного виробництва», уклад. О. І. Антипова, П. М. Баєв та ін. (К., 1974), «Стислий тлумачний російсько-український металургійний словник», уклад. С. А. Троянський та ін. (Донецьк, 1992), Безродний П. П. Архітектурні терміни. Короткий російсько-український словник (К., 1993), «Російсько-український тлумачний термінологічний словник з техніко-економічного планування організації виробництва та праці підприємств легкої промисловості» (К., 1994), Англійсько-український глосарій виробів Microsoft за ред. Б. Рицаря (Л., 2006), який містить 2123 найуживаніші слова.

Для задоволення практичних потреб судово-медичних експертів, лікарів, правників та студентів вищих навчальних закладів, що вивчають судову медицину, вперше в українській термінографії О. І. Герасименко видав «Словник-

довідник термінів судової медицини», який охоплює уживані в сучасній українській та російській мовах терміни із загальних питань судової медицини та окремих її розділів: танатології, токсикології, травматології, судової експертології, судової психіатрії, терміни суміжних наук (хімії, ботаніки, юриспруденції та ін.) Він складається з двох частин: власне тлумачно-перекладний словник-довідник, який містить реєстр українських та іншомовних термінів, їхній переклад російською мовою (наведений в круглих дужках) та коротке визначення українською мовою, напр.: **повноліття** (совершеннолетие) *прав.* — повна духовна й фізична зрілість; вік, визначений чинним законодавством, починаючи з якого настає правова (кримінальна) відповідальність за вчинені злочини.

У словнику-довіднику широко використані ремарки: *анат.*, *біол.*, *зоол.*, *мед.*, *психол.* та ін. У разі потреби в дужках наведено коротку етимологічну довідку, напр.: **пóза** (поза) [фр. *poser* — класти, ставити] — умисно чи мимовільно надане тілу положення.

У кінці словника вміщено російсько-український перекладний словник.

Найпоширенішим типом тлумачно-перекладних словників є тримовні словники. Зокрема, співробітники Науково-дослідного та проектно-конструкторського інституту автоматизованих систем управління транспортом газу НДПІ-АСУтрасгаз в 90-х рр. XX ст. видали серію тлумачних російсько-українсько-англійських словників з екології, надійності газотранспортного обладнання та систем, протикорозійного захисту газопроводів, інтелектуальної власності, енергетики, охорони праці, технічного нагляду та ін. за загальною редакцією академії УНГА (А. А. Рудника), завданням яких є вироблення усталеної української технічної термінології для потреб виробників, проєктантів, науковців та керівників різних рівнів. Запропоновані словники поєднують визначення термінів українською мовою з їх перекладом англійською, російською, українською на дві інші мови. Вони, як зазначено в передмовах до них, «забезпечують зручний оперативний доступ до накопиченої стандартизованої та рекомендованої термінології» не лише залучених до словника терміносистем, а й суміжних галузей знань. Для кожного поняття у словнику наведений термін російською мовою, термін і тлумачення українською мовою, терміни-еквіваленти англійською мовою.

Серед тримовних тлумачно-перекладних словників повнотою вміщених термінів (33 тис. одиниць) відзначається «Українсько-латинсько-англійський медичний тлумачний словник» у двох томах, виданий Видавничою спілкою «Словник» у 1995 р. (Львів). Метою авторського колективу «було представити весь загал українських медичних термінослів і дати насамперед лікарям, провізорам, науковим працівникам, викладачам навчальних медичних і фармацев-

тичних закладів, студентам практичний матеріал для широкого користування» [5: 374]. У ньому відбито «весь історичний аспект розвитку медичних термінів за період 1920–1992 рр., він вміщує дані про 1180 учених із 39 країн світу, чийми іменами названі синдроми, симптоми, клітини, волокна, речовини тощо» [6: 375]. У передмові до нього подано коротку історію розвитку медичної термінології [5].

«Словник термінів інформаційних систем і технологій», відп. ред. О. Д. Шапов (К., 2008), покликаний, як зазначено в передмові, «дати читачеві максимум відомостей з сучасної наукової термінології порівняно молодого наукового напрямку — інформаційних систем і технологій з орієнтацією на лексичні паралелі в російській та англійській мовах». Словник містить реєстр українських та іншомовних термінів, їхні визначення українською мовою та наведені в дужках російські й англійські відповідники.

Словник містить короткий словничок англійських абревіатур з розшифруванням їх англійською та українською мовами, визначення наведено українською мовою. До серії тлумачно-перекладних словників належать: «Російсько-українсько-англійський тлумачний теплоенергетичний словник», що охоплює 3500 найпоширеніших технічних термінів з теплоенергетики та суміжних галузей науки і техніки, за ред. Й. Мисака та М. Крука (Львів, 2001); «Глосарій термінів з хімії» Й. Опейди, О. Швайка, в якому представлено 8379 українських термінів з еквівалентами в російській та англійській мовах. Крім термінів класичних розділів хімії, у ньому зафіксована термінологія новітніх напрямків та ін.

Серед багатомовних тлумачно-перекладних словників заслуговують на увагу «Українсько-російсько-англійсько-німецький тлумачний та перекладний словник термінів ринкової економіки», за ред. Т. Р. Кияка (К., 2001), розрахований на економістів, бізнесменів, викладачів та студентів економічних факультетів вищих навчальних закладів. За основу добору термінів, як зазначено в передмові, «брався чинник поширеності терміна в інших мовах та показник його вмотивованості» [6]. Додаток містить перелік українських, російських, англійських та німецьких термінів; назви грошових одиниць країн світу та їхні символи, список використаних джерел.

Повнотою термінологічного матеріалу відзначається «П'ятимовний тлумачний словник з інформатики» Р. В. Іваницького, Т. Р. Кияка (К., 1995), який містить понад три тисячі українських термінів з їхніми дефініціями та відповідниками в російській, англійській, німецькій та французькій мовах. У кінці словника наведено індексований покажчик названих мов.



На жаль, проаналізовані тлумачно-перекладні словники не мають єдиної методології щодо репрезентації термінологічного матеріалу та його лексикографічного опрацювання.

У словниках зафіксовано нагромаджений людством досвід, знання про навколишній світ. Мова відбиває дійсність через суспільну свідомість, що в різних народів суттєво відрізняється. Наукова термінологія не є сталою системою, вона змінюється, пристосовується до потреб суспільства, твориться самим життям упродовж духовного розвитку суспільства. Велика роль у її збереженні належить словникам. На сьогодні тлумачно-перекладні словники є найоптимальнішими, оскільки в них подана інформація про дефініцію терміна, його еквіваленти в залучених до словника мовах. Бодуен де Куртене зазначав: «видання пам'яток і словників залишиться назавжди насущною потребою нашої науки, найгеніальнішим теоретичним висновком буде не вистачати фактичної основи» [1].

### Література

1. Бодуен де Куртене. Некоторые общие замечания о языковедении и языке // Хрестоматия по истории языкознания XIX–XX века. — М., 1956. — С. 222.
2. Гриценко П. Ю., Симоненко Л. О. Українська термінологія і термінографія на етапі розбудови // Українська наукова термінологія: Зб. матер. науково-практичної конференції «Українська наукова термінологія. Стан та перспективи». — К., 2008. — С. 5–16.
3. Іванова О. А. Термінологічні словники: класифікаційні ознаки // Українська мова. — К., 2006. — С. 84–94.
4. Передмова // Українсько-латинсько-англійський медичний словник. — Львів, 1995. — Т. I–II.
5. Петрух Л. До 10-річчя виходу в світ Українсько-латинсько-англійського тлумачного словника // Українська термінологія і сучасність. — К., 2005. — Вип. VI. — С. 373–377.
6. Симоненко Л. Лінгвістичні проблеми унормування наукової термінології // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. — К., 2007. — Вип. VII. — С. 21–25.
7. Симоненко Л. Українська термінологічна лексикографія за роки незалежності: здобутки і прорахунки // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. — К., 2003. — Вип. 5. — С. 18–22.
8. Холодний Гр. До організації термінологічної справи на Україні // Вісник ІУНМ. — К., 1928. — Вип. 1. — С. 9–20.

**Lyudmyla SYMONENKO**

**Explanatory-interlingual Terminography**

In the article the new type of terminological dictionaries is described — explanatory-interlingual, their classification is conducted, methodology of compilation is described. The most common type of explanatory-interlingual dictionaries is a 3-lingual dictionary. Analyzed explanatory-interlingual dictionaries do not have a single methodology for the representation of terminological material and their handling.

## Проблема авторитетності двомовних словників

Найважливішою характеристикою словника є його авторитетність — принаймні під певним кутом зору. Бо й справді, словники створюють для того, щоб ними користувалися, а користувачі воліють послуговуватися авторитетними джерелами. Тому незалежно від «об’єктивного» якісного лексикографічного опрацювання що авторитетніший словник, то краще він виконує свою функцію: ним частіше користуються, йому більше довіряють і надають перевагу перед конкурентами тощо. Авторитетність залежить від якості словника, однак на неї впливають й інші чинники. Спробуємо розглянути чинники авторитетності в двомовній лексикографії — царині, до якої значний внесок зробила Лариса Григорівна Скрипник. Особливу увагу ми звернемо на нещодавно виданий фундаментальний перекладний словник наукової мови [1].

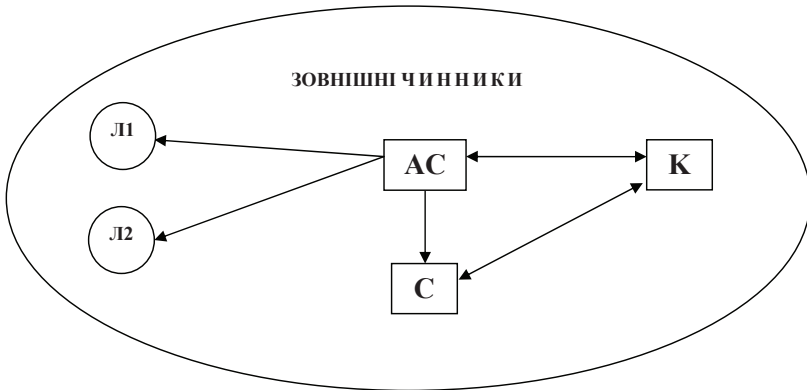


Рис. 1. Двомовний словник та його зв'язки. Скорочення:

- Л1 — вихідна мова,
- Л2 — мова перекладу,
- АС — автор(и) словника,
- С — словник,
- К — користувачі.

Докладних досліджень авторитетності словників годі знайти в металекси-кографічній літературі. Про авторитетність говорять переважно стосовно великих тлумачних словників, які максимально повно охоплюють лексичний фонд. Користувачі поважають словники й вважають їх арбітрами в питаннях слововжитку й мовних норм, причому «найпоширенішу оцінку словника — мовчазне й необґрунтоване визнання його авторитету — майже ніколи не формулюють» [11: 21]. Позитивний (й інколи хибний) образ загальномовних словників переносять без належної диференціації на інші типи лексикографічних праць, нерідко забуваючи при цьому, що авторитет потрібно здобути шляхом належної автентикації, фільтрування та лексикографічного подання мовних даних [10: 10]. Аби з'ясувати, у який спосіб і завдяки чому двомовний словник здобуває визнання серед користувачької аудиторії, ми згрупуємо окремі чинники за зв'язками, показаними на Рис. 1:

**АС → Л1, АС → Л2.** Двомовні словники традиційно спираються на одномовні тлумачні словники Л1 більшого чи меншого обсягу. Своєю чергою словники Л1 зрештою спираються на лексичну картотеку з належною паспортизацією або ж, останнім часом, на мовні корпуси. У першому випадку авторитетність переходить на словник як функція від визнання авторів цитованих творів, високого статусу періодичних видань та реноме видавництва. У другому випадку додаються такі чинники, як репрезентативність, тип та структура корпусу тощо. Цитатний матеріал вважають ключовим, навіть визначальним чинником авторитетності словника [10: 9; 12: 272; 13]. Цитати нечасто наводять у загальномовних перекладних словниках на відміну від словників вужчого обсягу. Наприклад, фразеологічний словник [3] завдячує своїм високим авторитетом тому, що до кожного значення майже всіх заголовних фразеологічних одиниць подано ілюстрації (інколи доволі розлогі) з творів російської літератури та відповідні цитати англійською, узяті з відомих перекладів цих творів.

Автори двомовних словників користуються, звісна річ, й іншими подібними словниками — між Л1 і Л2, а також між Л1 та іншими мовами. Якість раніше виданих лексикографічних джерел, безумовно, накладає відбиток і на результат праці авторів нового словника.

Останнім часом з'явилася можливість черпати мовні дані Л1 безпосередньо з електронних мовних корпусів. Фронтальне опрацювання лексики Л1 надто часозатратне для укладання словників Л1-Л2, однак цей інструмент дуже помічний, коли потрібно перевірити вживаність тої чи тої мовної одиниці, уточнити значення, частотнішу форму з двох чи кількох конкурентних, ба навіть установити статус цієї одиниці в мові. Наприклад, працюючи над «Англійсько-українським словником прислів'їв», ми використали корпусні дані, щоби вста-

новити, які англійські прислів'я перебувають у вжитку, визначили смуги частот для них, з'ясували, які варіанти найпоширеніші (адже прислів'я напрочуд варіативні), а також змогли відокремити прислів'я від цитат [8].

Окреме й вкрай важливе питання — принципи відбирання лексичного матеріалу та їх донесення до читача. Це дає змогу не лише уникнути непорозумінь (наприклад, коли користувач відчуває, що його введено в оману), а й підвищує авторитет словника. Окрім прямих декларацій і пояснень авторів словника про цей аспект непрямо свідчать використані словники та мовні джерела, зокрема корпуси.

АС→С. Ціла галузь мовознавчої науки — металексикографія — досліджує принципи й способи оптимальної побудови й укладання словників. Успішність реалізації аспекту АС→С в кожному конкретному випадку можуть краще оцінити саме металексикографи. Цей аспект відповідає тому, що можна назвати «об'єктивною якістю» словника й оцінювати його належить під кутом принципів і цілей лексикографічної практики, а також у порівнянні з іншими подібними зразками, довідковими виданнями.

Стосовно двомовних словників варто підкреслити фундаментальну відмінність між пасивними й активними словниками. Загалом кажучи, якщо Л1 — рідна мова, то словник Л2→Л1 є пасивним (призначеним для декодування), а Л1→Л2 — активним (призначеним для кодування). Однак відносно недавно під активними словниками почали розуміти також словники, які дають набагато докладнішу інформацію, ніж будь-який звичайний, навіть великий словник типу Л1→Л2. Мета таких словників — дати змогу користувачеві правильно сформулювати й висловити думку чужою мовою [9]. Завдання це — далеко не з простих, тому суто активних словників не так уже й багато. Натомість словникарі збагачують словники Л1→Л2 окремими активними елементами. Наприклад, у словнику [1] використано низку активних елементів, деякі з яких відсутні в інших подібних термінологічних словниках: а) повноцінне представлення американської й британської англійської мови у вимові (подано парні транскрипції), написанні й слововжитку; б) докладніша, ніж в інших словниках, диференція значень завдяки уточнювальним коментарям; в) конструкції та вислови, які дають змогу правильно сформулювати фразу; г) сполучуваність; ґ) граматична інформація (недоконані й доконані форми дієслів, закінчення деяких іменників); д) артиклі в сполуках (їх бракує в багатьох термінологічних словниках) тощо. Порівняно з іншими подібними працями словнику властива більша зорієнтованість на потреби мовця, щільніше наближення відповідників до контексту та автентичність мовних даних [7]. Очевидно, що відповідність

конкретної праці завданням, які стоять перед пасивним/активним словником, впливатиме на авторитетність словника.

В ідеальному випадку до авторсько-редакторського складу словника Л1-Л2 мають входити носії обох мов і/або білінгви, особливо тоді, коли в правій частині словника — мова, нерідна для більшості авторів. Якщо говорити, скажімо, про англійсько-українсько-англійські словники, то необхідно залучати носія англійської мови, особливо до українсько-англійського словника. Окрім словника [1], де одним із мовних редакторів є фаховий носій англійської мови, в Україні таких праць ще дуже мало.

**С→К.** Авторитетність словників залежить від самого їх типу. У цьому зв'язку варто згадати типологію словників за впливом на мовну норму, що її запропонував визначний мовознавець Ладіслав Згуста [14: 70]: 1. Нормотворчі словники, які за означенням є авторитетними (наприклад, перший словник певної мови). 2. Осучаснювальні словники, які оновлюють, модернізують норму. Вони набувають авторитетності в силу певних своїх особливостей, про що йтиметься нижче. 3. Консервативні (або архаїзувальні) словники, які законсервовують норму або навіть намагаються ввести застарілі форми й значення. Їхня авторитетність залежить, зокрема, від панівних уявлень у суспільстві про історію розвитку, наявний стан й оптимальні шляхи розвитку конкретної мови. 4. Описові нормативні словники, які просто описують наявний стандарт і в такий спосіб прояснюють його. Їхній авторитет визначають загальні чинники. Автор класифікації відразу ж зазначає, що повищі чотири типи — скоріше ідеальні, ніж реальні, бо багато словників належать до змішаного типу, а словників виключно одного типу без типологічних домішок дуже мало або й узагалі не існує.

Варто окремо зупинитися на тому, що Л. Згуста розуміє під осучаснювальними словниками. Дозволимо собі навести розлогу цитату. Автор пише, що такі словники мають на меті вплинути на мовців і спонукати їх уживати подані одиниці, і пояснює: «У розвинених мовах таку мету переслідують головню словники наукової та іншої термінології, й це природно, бо фонд наукової та спеціальної лексики потребує чітко визначених і послідовно вживаних термінів, які уможливають ефективне спілкування. Завдання таких словників тим паче важливе й складне, що науково-технічний прогрес постійно приносить нові поняття й терміни й перевизначає старі. Існування різних наукових шкіл із відмінною термінологією, а також міжмовні термінологічні відмінності ще дужче ускладнюють завдання. ... Авторитет таких словників настільки сильний (хоча й не всесильний і не всеохопний), що вони ... найвідчутніше впливають на реальний вжиток» [14: 72]. Ці характеристики стосуються, *mutatis mutandis*, і

двомовних термінологічних словників, особливо тих, що стали вислідом колективної праці і/або пройшли реальну апробацію в колах фахівців. Вони можуть бути небездоганні за іншими критеріями, однак сам підхід і тип словника від початку надають їм поважного статусу. До цього типу можна, на нашу думку, зарахувати згаданий словник [1], який став вислідом 20-річної праці, пройшов прискіпливе критичне обговорення серед науковців у різних куточках України й дістав схвалення Інституту теоретичної фізики ім. М. М. Боголюбова НАНУ.

**K→C.** Цей зв'язок позначає, власне, сприйняття словника серед користувачів і є ключовим для розглядуваної проблеми. Він сфокусовує всі інші чинники авторитетності. Важливим складником відношення **K→C** є відповідність словника потребам користувача, причому важить їх усвідомлення з боку самого користувача. Це потребує, як видається, докладнішого вивчення.

Розкриття й донесення авторської концепції до користувачів — ще один чинник авторитетності словника. У передмові до словника або в окремих публікаціях укладачам варто викласти принципи укладення й побудови словника, його макро-, мікро- і медіоструктури. Наприклад, у передмові до словника [1, I: VII] зазначено, зокрема: «Укладачі Словника прагнули уникнути вади, успадкованої від термінологічних словників, що виходили друком у колишньому СРСР: їхні автори, не маючи достатнього доступу до автентичних англomовних джерел, змушені були самі творити штучні англійські конструкції. ... Автентичність усіх наведених у пропонованому Словнику англійських термінів перевірено за англomовними виданнями». Далі подано досить докладні пояснення про формування українського реєстру в українсько-англійській частині. Така експлікація авторського підходу не може не заїмпонувати користувачеві.

У загальному випадку від двомовних словників очікують точних, вдалих відповідників, які пасують у контексті, й за цією ознакою оцінюють словники. Велику роль відіграє, зокрема, диференціація значень, вказівки щодо вибору з-поміж наявних відповідників. Як приклад достатнього задовільнення цієї потреби можна навести статтю зі словника [1, II: 103], у якій до кожного значення подано уточнення (курсивом у дужках):

**вив'одити//в'ивести 1.** (математично) *derive* (з — *from*) **2.** (логічно) *deduce* (з — *from*), *deduct 3.* (робити висновок) *infer, conclude, draw a conclusion, draw an inference* (із чогось — *from smth*) **4.** (ізсередины назовні) *take out, bring out; lead out; output 5.* (видобувати, витягати) *extract 6.* (випускати) *outlet 7.* (звільняти, газ тощо) *release 8.* (струмінь частинок тощо) *eject* ~ **на екран** to display; ~ **на орбіту** to put into orbit; ~ **поза знак кореня** to put before the radical;

~ **стрижня** (з активної зони реактора) to withdraw a rod; ~ **формулу** to derive [deduce] a formula.

**К→АС.** На авторитетність словника впливає, безперечно, реноме автора (авторів) в колах користувачів. Дослідники виокремлюють інституційний чинник: словники укладають академії, авторитетні установи, що отримали схвалення уряду чи перебувають в урядовому віданні. Це стосується й видавництв (наприклад, «Оксфорд», «Меріам-Вебстер», «Дуден»): дедалі частіше словники асоціюють саме з видавництвами, а не з конкретними авторами. Значну й навіть визначальну роль може відігравати авторитет укладача, що яскраво продемонстрував відомий російський перекладач П. Палажченко: спираючись на свій багатющий досвід, він уклав «несистематичний» словник [4], який відразу ж завоював прихильність перекладацької спільноти.

**АС→К.** Словникарі мають певне уявлення про цільову аудиторію, її потреби й намагаються урахувати їх у своїй праці, однак до відносно недавнього часу вони й не думали перевіряти ці уявлення. Натепер у металексикографії оформився цілий напрямок — дослідження користувачів (англ. user research). Науковці вдаються до опитувань, експериментів тощо, щоб зрозуміти особливості поведіння користувачів зі словниками різних типів та оптимізувати працю словникарів.

Прозондувати користувачів можна шляхом тестування частини словника на вибірці з цільової групи з метою отримати відгуки. Саме це здійснили автори словника [1], видавши й поширивши в наукових колах словничок термінів із префіксом *не-* [2], а також обговоривши терміни в окремих ділянках у колі фахівців-носіїв української мови, які знаються й на відповідній термінології в англійській мові, бо читають і пишуть нею наукові статті. Це дало змогу вдосконалити деякі аспекти великого словника, точніше підлаштувавши його до потреб користувачів.

**Зовнішні чинники.** Як видно зі схеми, центральні елементи перебувають у полі дії зовнішніх чинників. Вони можуть стосуватися мов Л1 і Л2 (наприклад, ситуації диглосії, конкуренції правописів), авторів словника, користувачів (приміром, поширене прагнення до очищення мови, незадоволення її наявним станом), а також самого словника. Наприклад, поява чи існування безальтернативного словника-монополіста автоматично призводить до «мініфікації його авторитету» [11: 22]. Зовнішні чинники можуть впливати й на зв'язки між елементами. Наприклад, ізоляція СРСР від зовнішнього світу не давала змоги словникарям вповні скористатися чужоземними джерелами. Велику вагу має також глибина й тяглість лексикографічної традиції, наявність фундаменталь-



них словників, які значно полегшують роботу наступним поколінням словників. Не можна оминати увагою один болючий приклад. У радянські часи було здійснено спробу перервати тяглість української лексикографії: під заборону й вилучення потрапила низка словників, зокрема «Російсько-український словник» за ред. А. Кримського та С. Єфремова [6]. На щастя, спроба виявилася невдалою, й монументальна праця воскресла зі спецхранів в електронній формі [15]. Цей словник тепер перебуває в цілком вільному онлайн-доступі й має зручний пошуковий інтерфейс з можливістю повнотекстового пошуку. Його вже почали використовувати в сучасній лексикографічній практиці [1; 5]. Не втративши свого авторитету за ці роки в вузькій групі користувачів, які зберегли його в особистій бібліотеці, він дістав шанс поширити свій вплив на значно ширше коло мовців.

Отже, ми окреслили низку чинників, які впливають на утвердження авторитету двомовних словників, розглянувши їх за зв'язками між самим словником, його автором, користувачами, описуваними мовами та зовнішніми чинниками. Рамки статті не дають змоги охопити всі можливі чинники. Вони можуть бути предметом окремого розгляду, а викладені тут міркування стануть, сподіваємося, у пригоді лексикографам, які бажають створити якісні, авторитетні словники.

### Література

1. Кочерга О., Мейнарович Є. Англійсько-українсько-англійський словник наукової мови (фізика та споріднені науки). — Вінниця: Нова Книга, 2010. — Ч. I. — XXXIV + 1390 с.; Ч. II. — XXXIV + 1566 с.
2. Кочерга О., Мейнарович Є. Українсько-англійський словник природничих термінів з префіксом не-. — К.: Інститут теоретичної фізики ім. М. М. Боголюбова НАНУ, 2000. — 96 с.
3. Лубенская С. И. Русско-английский фразеологический словарь. — М.: «Языки русской культуры», 1997. — 1056 с.
4. Палажченко П. Р. Мой несистематический словарь (Из записной книжки переводчика): 4-е изд., испр. — М.: «Р. Валент», 2004. — 304 с.
5. Російсько-український словник / [Анніна І. О., Горюшина Г. Н., Гнатюк І. С. та ін.]; ред. В. В. Жайворонок. — К.: Абрис, 2003. — 1424 с.
6. Російсько-український словник / [гол. ред. А. Кримський, С. Єфремов]. — К.: Червоний шлях. — Т. 1. — 1924. — XV+290 с.; Т. 2. — 1929–1933. — 1055 с.; — Т. 3. — 1927–1928. — 655 с.

7. Старко В. Активні елементи в термінологічному словнику // Вісник: Проблеми української термінології. — Львів: Національний університет «Львівська політехніка», 2006. — № 559. — С. 70–77.

8. Старко В., Старко Н. Англійсько-український словник прислів'їв: досвід і проблеми укладання // Українське мовознавство. — К., 2008. — Вип. 38. — С. 230–234.

9. Старко В. Активні словники // Філологічні студії. — Луцьк: Волинський академічний дім, 2004. — № 2. — С. 222–230.

10. Hartmann R. K. K., G. James. Dictionary of Lexicography. — London, New York: Routledge, 1998. — 176 p.

11. Hausmann F. J. Das Wörterbuch im Urteil der gebildeten Öffentlichkeit in Deutschland und in den romanischen Ländern // Dictionaries: An International Encyclopedia of Lexicography. — Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1989. — Vol. 1. — Pp. 19–28.

12. Simpson J. The production and use of occurrence examples // Practical Guide to Lexicography / [Ed. by P. van Sterkenburg]. — Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2003. — Pp. 260–272.

13. Wells R. A. Dictionaries and the Authoritarian Tradition: A Study in English Usage and Lexicography / R. A. Wells. — The Hague, Paris: Mouton, 1973. — 129 p.

14. Zgusta L. The Role of Dictionaries in the Genesis and Development of the Standard // Dictionaries: An International Encyclopedia of Lexicography. — Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1989. — Vol. 1. — Pp. 70–79.

15. Російсько-українські словники. Режим доступу: <http://r2u.org.ua>.

## Vasyl STARKO

### The Problem of Authority of Bilingual Dictionaries

The article is a study of factors that contribute to the authority of bilingual dictionaries in the eyes of their users. The author has identified the key entities in the dictionary production and usage situation and has grouped authority factors along relationships between them. The following factors have been singled out: authentication and selection of linguistic units, authority of the dictionary author(s) or publisher, dictionary type, informing the user about dictionary design, meeting user needs, user research, and sense discrimination and explanation. A number of external factors also play a role, such as the linguistic situation in a given country, the spread of purist attitudes, absence of competition, and government support or disapproval. Several dictionaries have been analyzed in the light of these factors, most notably the fundamental *English-Ukrainian-English Dictionary of Scientific Language (Physics and Related Sciences)* by Olga Kocherga and Eugen Meinarovich (2010).

## Термінологічна лексика в перекладних словниках СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

Володіння іноземними мовами — невід'ємна ознака сучасної людини. При безумовному лідерстві англійської мови як засобу міжнародного спілкування останнім часом помітно збільшується інтерес до вивчення інших мов, зокрема слов'янських. Задовольнити лексикографічний дефіцит в різних сферах сучасного суспільного життя покликані перекладні словники.

Двомовна, тобто перекладна лексикографія України за декілька сторіч своєї історії накопичила величезний практичний досвід. За радянських часів головну увагу в цій галузі приділяли виданням, орієнтованим на російську мову. Порівняно менше видавалося словників з українською як вхідною або вихідною мовою. Унаслідок цього українські лексикографи не підготували чимало потрібних суспільству перекладних словників, або вони виходили зі значною затримкою в часі. Так, наприклад, перший в історії академічний «Чесько-український словник» вийшов в Україні лише напередодні перебудови (у 1988–989 рр.). Не було створено власними силами жодного термінологічного українсько-чеського і чесько-українського словника, не підготовлено й загального українсько-чеського словника. Не краще виглядала справа й із словниками для інших слов'янських мов.

Усе це негативно вплинуло на загальний розвиток української лексикографії, породило чимало проблем, які частково й досі залишаються невирішеними.

Здобуття Україною незалежності зумовило розширення її ділових, наукових та інших контактів із світовим товариством. В умовах активізації стосунків України з європейськими державами в галузі політики, права, економіки та культури в українському суспільстві відчутно зросла потреба в перекладних виданнях, яку вже не могли задовольнити словники тоталітарного періоду. Спробою ліквідувати проблему, викликану дефіцитом перекладних словників зі вхідною або вихідною українською мовою, стала підготовка таких праць на основі чесько-російських та російсько-чеських словників без відповідної лексикографічної підготовки (створення картотеки тощо). Послабляючи якоюсь мірою словниковий «голод» у суспільстві, ці видання (учбові, тематичні за своїм характером), виявилися не здатними істотно вплинути на стан сучасної

перекладної лексикографії. Тим не менш наочно показали, що похапцем, на швидкуруч, без розв'язання цілої низки завдань, що стоять перед нашим мовознавством (таких як: узгодження української термінології та уніфікація українського правопису, повернення до лексичного складу української мови питомої лексики, вилученої з неї в тоталітарний період, підготовка академічних словників нового покоління тощо) нам проблем двомовного словникарства не вирішити. Про це свідчить й наш власний досвід, набутий під час підготовки другого видання «Чесько-українського словника». Своїми роздумами, які виникли в нас у процесі роботи, ми й хотіли б поділитися.

Лінгвісти неодноразово висловлювали міркування щодо негативного впливу глобалізаційних тенденцій на розвиток європейських мов [11 ; 2]. На нашу думку, особливо небезпечним це є для мов посттоталітарних країн, які вже зазнали на попередньому етапі свого розвитку «росіянізації» [термін В. Пілецького, 7 : 26]. До таких мов можна віднести не тільки українську, але й чеську, що майже півстоліття активно взаємодіяла з російською мовою. Популярність англійської у світі та використання її як мови міжнародного спілкування активізують входження термінів-англіцизмів до слов'янських мов. Поряд із цим, унаслідок суспільно-політичних змін, що відбулися в країнах колишнього соціалістичного табору, з активного словникового складу виходять елементи російськомовного походження. Вплив глобалізації, з одного боку, і тенденція до збереження мовної та культурної ідентичності суттєво посилюють і без того актуальне завдання створення двомовних словників слов'янських мов.

**Добір слів до реєстру** належить до найскладніших проблем практичної лексикографії. За підрахунками вітчизняних та зарубіжних лінгвістів, більше ніж 90 відсотків нових слів, які з'являються нині в сучасних європейських мовах, належать до спеціальної (термінологічної) лексики. Останнім часом збільшення кількості термінів суттєво випереджає зростання загальноновживаних слів [8: 154]. З огляду на це такого особливого значення набуває при укладанні перекладного словника добір спеціальної лексики до реєстру, а також поповнення реєстру новими термінологічними утвореннями під час підготовки його перевидання. Укладаючи реєстр такого словника, лексикографові важливо не помилитися не лише щодо кількості, але й щодо складу залучених до нього спеціальних одиниць. У нашому випадку (під час підготовки перевидання «Чесько-українського словника») розв'язання цього завдання ускладнювалося динамічним характером змін, які відбуваються в лексичному складі чеської мови. Зокрема, постійно вливаються в загальноновживану лексику спеціальні та вузькоспеціальні терміни. Розвиваючи свою смислову структуру, загальноновживані чеські лексеми, з іншого боку, й самі все частіше обростають додатковими, терміно-

логічними значеннями [5: 214]. Унаслідок цих процесів межа між загальною та спеціальною лексикою в чеській мові, як до речі, і в інших словянських мовах, стає досить умовною, хиткою. Постійні зрушення так само активно відбуваються і в структурі спеціальної лексики, яка через це є нестабільною в чеській мові. Загальнонаукові, міжнаукові та галузеві термінологічні назви, що належать до спеціальної лексики, активно переходять з однієї її частини до іншої. Тому не випадково, що під впливом постійних змін у мові почала піддаватись сумніву справедливість тих базових принципів, якими вітчизняні лексикографи керувались при укладанні реєстрів перекладних словників не одне десятиліття.

Так, зокрема, об'єктом критичного переосмислення наприкінці двадцятого століття стала настанова про те, що до реєстру загального перекладного словника мають входити лише загальновідомі, широковживані терміни, а одиниці вузькоспеціальної лексики (невідомі широкому загалу спеціальні слова й терміни на позначення відомих носіям мови спеціальних понять, які в побутовому мовленні мають інші назви) слід вводити лише до термінологічних та галузевих перекладних видань. Заради справедливості відразу нагадаємо, що досвідчені лексикографи вже неодноразово висловлювали думки про неможливість з об'єктивних причин повною мірою втілити цей принцип розподілу спеціальної лексики між видами перекладних словників (загальним і термінологічним) на практиці [1: 62; 9: 383]. Проте тільки тепер проблема ця набула особливої гостроти. Оскільки орієнтація на цю настанову (подавати в загальних словниках винятково широковживані спеціальні мовні одиниці) почала суперечити вимогам, які має задовольнити перекладне словникарство, «тому що.. на початок ХХІ ст. у національній термінології з'явилася велика кількість нових термінологічних назв, що мають бути відомими освіченій людині, але які ще не поширені в популярній і художній літературі, пресі тощо [2: 14–15]. Дотримання вищезгаданого традиційного підходу стає особливо недоречним при укладанні перекладного словника, вхідна частина якого не повинна бути нормативною вже виходячи з його призначення «бути довідником, до якого звертаються насамперед читаючи або перекладаючи тексти, написані іншою мовою», «обслуговувати всі мовленнєві ситуації, з якими може зітнутися носій української мови при спілкуванні іноземною..» [1: 68]. Відмова від надлишкової нормативності реєстру такого видання узгоджується також і з загальним завданням словників «відбити термінологічну (професійну) лексику з огляду на її суспільну роль і значення як засобу спілкування» [4: 39; див. про це також 6: 164].

Тому, вносячи зміни в «Чесько-український словник», ми цілком свідомо ввели до його реєстру не лише нові загальноновживані одиниці, але й чимало вузькоспеціальної лексики, оволодіння якою уможливить ознайомлення з ма-

теріалами преси, Інтернету, наприклад: *urokování* «обчислення, нарахування процентів» (*peněž.*), *desktop* «настільний комп'ютер», *uložit* «завантажити», *vyhledávač* «пошукова система», *web* «веб» (*poč.*), *videorekordér* «відеомагнітофон» (*tech.*), *veletoč* «оберт (на турніку)», *U-rampa* «рампа (для скейтборда)» (*sport.*), *diá* «діабетичний», *tomografie* «томографія», *tumor* «пухлина» (*med.*), *fábka* «автомашина марки Škoda Fabia», *vybití* «розрядження (акумулятора)» (*dopr.*), *žákar* «жакардова тканина» (*text.*), *úročit* «платити проценти», *valorizace* «індексація», *zádržné* «гарантійний завдаток» (*peněž.*), *zoom* «трансфокатор» (*tech.*) та ін.

З метою максимального задоволення потреб українців у спілкуванні під час перебування в чеському середовищі до реєстру словника ми залучили й деякі професійні вирази сленгового характеру з мовлення політиків, комп'ютерних працівників, підприємців, бізнесменів, спортсменів, музикантів та інших представників чеського соціуму, які почали активно використовуватись останнім часом, наприклад: *secese* «вихід держави з федерації» (*polit.*), *úkon* «правовий акт» (*práv.*), *úrok* «крок убік», *vlastňák* «автогол», *zavěsit* «забити гол», *šipkař* «гравець в дартс» (*sport.*), *update* «оновлення (програми)», *updatovat* «актуалізувати (версію)», *upgrade* «апгрейд», *uživatelský* «юзерський», *zabrousit* «посидіти (в Інтернеті)», *zakosnout se* «зависнути» (*poč.*), *žebřík* «високі ноги», *sejšn* «тусовка» (*hud.*), *zíp* «система в'їзду на комунікацію «один зліва, другий справа»» (*dopr.*), *trhák* «касовий фільм» (*film.*), *saigon* «дідівщина» (*voj.*) та ін.

Ураховуючи те, що деякі спеціальні слова в тоталітарний період до реєстрів чеських словників не включались з ідеологічних міркувань, ми доповнили реєстр нашого словника одиницями, пов'язаними з духовною сферою, наприклад: *učarování* «наврочення», *uřknutí* «зурочення», *ufologie* «уфологія», *unitář* «унітарій», *umrlec* «небіжчик», *zen* «дзен», *zombie* «зомбі», *tao* «дао», *taroky* «таро» та ін.

Під час формування реєстру нового видання «Чесько-українського словника» з огляду на майже повну відсутність в Україні вузькоспеціальних (термінологічних і галузевих) чесько-українських та українсько-чеських словників ми змушені були включити до словника чимало вузькоспеціальних лексем, наявність яких уможливить користувачам доступ до літератури науково-популярного характеру.

Слід сказати, що певну складність під час формування реєстру перекладного словника, як показав наш досвід, становить також залучення слів іншомовного походження. Добір заголовних слів ускладнювався не лише великим обсягом елементів, що були чеською мовою запозичені останнім часом переважно з англійської. Кількість таких лексем, яка явно перевищувала здатність мови-

реципієнта повноцінно їх засвоїти, породжувала їхню варіативність у вимові та написанні. І це при дуже активному використанні таких лексем в мові засобів інформації, Інтернеті, в повсякденному мовленні чеських громадян, особливо молоді. Поширеність цієї спеціальної лексики зобов'язувала лексикографів вводити її в реєстр словника. Недостатня усталеність таких лексем створювала підстави для обмеження представлення їх в словникових матеріалах. Саме тому ми навели такі слова зі збереженням варіативності в написанні, подали інформацію про вимову (наприклад: **aikidista** [ajkidy-] «айкідойст», **airbus** [érb-] «аеробус», **apartheid** [teji-] «апартеїд», **cache** [keš-] «кеш-пам'ять», **dealer** [dýler] «дилер», **air condition** [érkondy] «кондиціонер», **management** [menyďžment] «менеджмент» тощо), а також додали граматичні та стилістичні позначки.

Зауважимо, що чимало з таких спеціальних слів, незважаючи на активне використання в мовленні, сьогодні залишилися поза нормативними чеськими словниками [10]. Зокрема їх не наведено в двомовному «Чесько-українському та українсько-чеському словнику», виданому в Празі 2008 р. Здебільшого вони фіксуються у спеціальних виданнях т.зв. словниках нової лексики, створення яких по-різному сприймається чеськими фахівцями. А тому вирішення питання про включення до реєстру перекладного словника одиниць цієї своєрідної «групи ризику» вимагає від укладачів особливої виваженості й обережності.

Не менш важливим, ніж залучення до реєстру спеціальних слів, є **добір відповідника до заголовного слова**. Як і в тлумачному словнику, ним у перекладному словнику є еквівалент, слово з тою самою або близькою семантикою [3: 202]. Специфіка двомовного словника полягає в тому, що значення реєстрового слова, яке належить одній мові, розкривається в ньому через еквівалент з іншої, яка може бути не лише рідною, але й чужою для укладача. Причому випадок, коли за допомогою слів рідної мови лексикографу доводиться передавати значення слів мови чужої, вважається одним з найскладніших завдань лексикографічної роботи. Адже, крім високого рівня володіння іноземною мовою вона передбачає широку ерудицію, наявність знань з багатьох галузей науки й техніки, що трапляється не так часто. Особливо це стосується відтворення спеціальної лексики, найкращим способом передання якої вважається наведення термінологічних відповідників. Виконати цю умову, однак, не просто і, на жаль, вдається не всім і не завжди. Іноді через відсутність відповідних понять, а тому й термінів для їх відображення у вихідній мові. Особливо, якщо за відомих історичних обставин спеціальна лексика тієї чи тієї мови недостатньо мірою розвинена чи не усталена. Тому укладач іноді змушений за таких умов замість відповідника-терміна подавати опис значення або застосовувати калькування - створювати своєрідну копію чужого слова за допомогою питомих елементів за

моделлю іншої мови. Здебільшого це трапляється, коли поняття, позначене заголовним словом, виникло або з'явилося в культурі народу недавно, пор.: *salutista* «представник Армії спасіння», *babyboom* «період високої народжуваності» (*sociol.*), *ferbl* «вид гри в карти» (*kart.*), *haše* «м'ясне суфле» (*kuch.*), *kabanos* «тонка довга ковбаса» (*potrav.*), *klauzura* «ізольований у церкві або монастирі простір» (*cirk.*) та ін.

Особливо складним є пошук еквівалентів до новоутворених термінів, що прийшли до вхідної мови протягом останніх десяти років. Чимало таких термінів з'явилися в ній шляхом запозичення з термінологій більш розвинених мов, пор.: *siporex* «пінобетон» (*stav.*), *skeet* «круглий стенд» (*sport.*), *sken* «копія» (*roč.*), *akvabela* «синхроністка» (*sport.*). У цьому разі може виникати ситуація, коли вхідна і перекладна частина словникової статті є фактично тією самою лексичною іншомовною за походженням одиницею (запозиченням), переданою засобами двох різних мов, напр.: *hemodialýza* і «гемодіаліз», *homologace* і «омологація», *neonatologický* і «неонатологічний», *oligopol* і «олігополія», *optoelektronický* і «оптоелектронний» тощо. Введення в словник згаданої статті можна виправдати лише з огляду на відмінності в орфографії. Поряд з одиницею іншомовного походження в перекладній частині бажано наводити й питомі спеціальні слова з синонімічним значенням, наприклад: *klip* «кліп», «відео-кліп», «ролик» тощо.

Висловлені нами міркування, звичайно, не охоплюють усіх проблем, які досі існують в лексикографічній практиці. Однак торкаються тих загальних принципів, без осмислення яких неможливо уникнути прикрих помилок у розвитку перекладного словникарства.

### Умовні скорочення

náb. – релігія, dopr. – транспорт, film. – кіно, hud. – музика, kart. – картярство, kuch. – кулінарія, med. – медицина, peněž. – фінанси, rač. – комп'ютерна галузь, polit. — політика, práv. – юриспруденція, potrav. – харчування, sociol. – соціологія, sport. – спорт, stav. – будівництво, tech. – техніка, text. – текстильна промисловість, voj. – військова справа.

### Література

1. Берков В.П. Вопросы двуязычной лексикографии. — Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1973. — 190 с.
2. Боярова Л. Термінологічна лексика в загальному тлумачному словнику // Лексикографічний бюлетень. — К., 2008. — Вип. 17. — С. 13–23.



3. Вражнова И.Г. Полисемия в двуязычных словарях // Современная лексикография: глобальные проблемы и национальные решения. — Иваново, 2007. — С. 201–204.
4. Головащук С.І. Перекладні словники і принципи їх укладання. — К.: Наук. думка, 1976. — 246 с.
5. Кислаухина М.В. Интеллектуализация языка: аспекты ретерминологизации и межотраслевой полисемии // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Филология». — 2006. — Том 19 (58), № 2. — С. 214–217.
6. Пелепейченко Л.М. Принципи укладання перекладного словника для міжнародного співробітництва сил охорони правопорядку // Вісник ХНУ. — 2010. — № 896. — С. 161–168.
7. Пілецький В. Мовна специфіка українського терміна // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». — 2005. — № 538: Проблеми української термінології. — С. 25–32.
8. Рычкова А.В. Многоязычные базы данных в терминологии и терминографии // Современная лексикография: глобальные проблемы и национальные решения. — Иваново, 2007. — С. 154–156.
9. Самойлова І.А. Термінологічна лексика в загальнономовному словнику // Українська термінологія і сучасність. — К.: КНЕУ, 2005. — Вип. VI. — С. 382–386.
10. Hladká Z., Martincová O. Tradice a současnost české lexikografie // Теория и история славянской лексикографии. Научные материалы к XIV съезду славистов. — Москва, 2008. — С. 261–286.
11. Konfrontační studium inovačních procesů ve slovanských jazycích. — Praha: Slovanský ústav, 1999. — 120 s.
12. Kořenský J. Slovanské jazyky v ekonomickém, sociálním a politickém kontextu dnešního světa // Česká slavistika 2003, Praha: nakladatelství Akademie věd České republiky, 2003. — 387 s.

**Valentyna FEDONYUK**

**Special Vocabulary in Bilingual Dictionaries of Slavonic languages**

In the article general principles of selection and interpretation of the special vocabulary are examined in connection with drafting of bilingual dictionaries of Slavonic languages in the department of Western and South Slavonic languages of Institute of Linguistics of the National Academy of Ukraine. The questions of addition to the register of dictionary come into question in the conditions of active addition to the language by a new vocabulary, method of serve of terms. Attention the different ways of interpretation is spared, in particular to equivalent, by means of description of semantic, counter-drawing.

## Визначення предметної галузі як етап у розробленні галузевих інформаційно-пошукових тезаурусів

Перед українською наукою постають серйозні завдання створення власного національного інформаційного простору, до складу якого має входити й база електронних видань, серед яких чільне місце посідають електронні лексикографічні системи. Ці проблеми активно досліджуються в українській лексикографії останніх років [6; 8 та ін.]. Проблеми комп'ютерної лексикографії покладено в основу досліджень науковців Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні та Інституту української мови НАН України, Українського національного університету імені Тараса Шевченка, Українського мовно-інформаційного фонду НАН України (УМІФу).

Інтеграція різних наукових напрямів зумовила розвиток міждисциплінарних секторів лексикографії, таких як лінгвістичні технології, когнітивна лексикографія, комп'ютерна лексикографія та ін., що разом із розвитком комп'ютерної техніки уможливило активізацію створення нових типів електронних словників. Інтегративний підхід до розроблення лексикографічних систем цілком відповідає сучасним когнітивним тенденціям розвитку лексикографії, у межах яких сучасні лексикографи надають особливої уваги інформаційному насиченню словників, особливо електронних [2; 5; 10 та ін.].

Беручи до уваги те, що в розвитку сучасної комп'ютерної лексикографії важливу роль відіграють і новітні лексикографічні напрацювання з різними засобами подання інформації, які є безпосередньою реакцією на вимоги сьогодення, особливо цікавим, на наш погляд, є розгляд у зазначеному аспекті електронних лексикографічних систем, зокрема галузевих інформаційно-пошукових тезаурусів (ПТ) як різновидів електронної лексикографічної системи, що створюються переважно з використанням гіпертекстових технологій і здатних бути носіями комплексної інформації певної концептосфери.

Розроблення українськомовної моделі ПТ будь-якої галузі доцільно проводити такими етапами:

- 1) визначення предметної галузі;
- 2) укладання термінологічного словника;
- 3) визначення принципів організації ПТ;

- 4) розроблення концептуальної та зовнішньої моделі тезауруса;
- 5) систематизація зібраного матеріалу для ППТ.

Отже, створенню галузевого тезауруса має передувати вивчення предметної галузі у плані з'ясування наявної в ній системи понять та уявлень. Ураховуючи, що поняття предметної галузі допоки використовувалося переважно науковцями технічних напрямів (кібернетиками, спеціалістами комп'ютерних наук тощо), поставимо за *мету* запропонованої статті лінгвістичне осмислення предметної галузі для термінологічного лексикографування, зокрема електронного.

*Предметна галузь* — це «сукупність об'єктів, понять, зв'язків, відношень і способів перетворення та взаємодії цих об'єктів...» [7: 13]. На нашу думку, запропоноване визначення предметної галузі доцільно доповнити ще такими характеристиками, як місце цієї сфери серед інших споріднених сфер, структура та системні зв'язки макро- та мікроконцептів у межах цієї галузі. У лінгвістичній літературі предметну галузь розглядають як функціонально та тематично однорідну ділянку дійсності (сфера природи, виробництва, громадського або приватного життя) [4: 16]. А. Н. Баранов зазначав, що проблемна галузь має два виміри — мовний, що виявляється в існуванні потенційної можливості появи додаткових вживань і мовленнєвий, представлений мовними висловлюваннями (реалізаціями) [1: 114]. Якщо мовленнєвий вимір характеризує корпус даних, то мовний вимір зіставляємо з такими лексикографічними системами, як словники, ППТ. Останні при цьому сприймаємо як моделі предметної галузі [1: 204].

Розмежування Л. В. Щербою мовленнєвого процесу і мовленнєвого механізму [11] дозволяє розглядати лексикографічні системи тезаурусного типу і як фіксацію мовленнєвої діяльності (мовленнєвого процесу укладача), і як модель мовленнєвої організації людини (мовленнєвого механізму не лише укладача й користувача, а й людини як носія мови).

Об'єднання мовного і мовленнєвого підходів при характеристиці предметної галузі дозволяє не лише забезпечити її лінгвістичне представлення в галузевому ППТ, що є моделлю відповідної концептосфери, а й сформулювати комунікативні завдання щодо перспектив подальшого застосування цієї моделі у мовленні, наприклад, у діалоговій системі «людина–комп'ютер».

Об'єктом нашої уваги при розробленні галузевого тезауруса стала інформаційно-документознавча сфера, яка охоплює кілька підгалузей: архівознавство, аналітико-синтетичне оброблення документів, діловодство, власне документознавство, документологію, інформаційну діяльність, документну лінгвістику (у тому числі стилістику та редагування), захист документної інформації, управ-

ління, комп'ютерне забезпечення діловодства тощо. Тобто усі ці підгалузі в сукупності повинні забезпечити фахівця з інформаційно-документознавчої діяльності комплексом сучасних знань, необхідних для якісного виконання професійних обов'язків.

Серед названих галузей інформаційно-документознавчої сфери найбільше розмаїття через свою структурну розгалуженість та різні підходи до тлумачення різними авторами спостерігається відносно поняття «документознавство», яке не має однозначного визначення в документознавчій науці.

Найбільш уживаним як нормативне стало визначення документознавства, подане в стандарті з діловодства та архівної справи: «Документознавство — наукова дисципліна, яка вивчає закономірності створення документів, розробляє методи створення документів, принципи організації документообігу й побудови систем документації» [3: 4].

Однак таке вузьке сприйняття ключового терміна не може повною мірою задовольнити вимог до цієї галузі, які ставить сучасне життя.

Одним із основних інструментів і засобів реалізації інформаційно-аналітичної діяльності є знання і практичні навички інформаційних працівників у роботі з сучасними інформаційними системами різного характеру і спрямування, тобто долучення до їхніх професійних знань терміносистем дисциплін, що об'єднані у межах блоку інформаційних та комп'ютерних наук («Інформаційні системи»), а також терміносистем наукових напрямів, необхідних для забезпечення основних видів професійної діяльності документознавця-аналітика, а саме — аналітико-синтетичного перероблення інформації, управління документно-інформаційними ресурсами у різних сферах діяльності, створення і ведення баз даних та інше.

Крім того, розширення змісту інформаційно-аналітичної підготовки, а саме засвоєння знань і навичок, необхідних для професійної діяльності документознавця-аналітика в новому інформаційному середовищі, яке формується у зв'язку з розвитком комп'ютерних технологій, із поширенням глобальної мережі Інтернет, виникає необхідність глобалізації знань спеціалістів із документознавства та інформаційної діяльності за рахунок відповідних терміносистем.

Терміни дисциплін професійно-практичного спрямування, орієнтовані на розширення інформаційно-технологічної підготовки за такими напрямками, як ресурсний і технологічний, що об'єднуються у блок «Інформаційно-аналітичні технології», потребують долучення їх до традиційно документознавчої терміносистеми.

Ураховуючи необхідність сучасного документознавця мати міцні знання не лише у галузі власне документознавства, а й суміжних з ним наук, ми розши-

рили поняття предметної галузі за рахунок залучення до неї ще й таких галузей знань: діловодства, архівознавства, менеджменту, інформатики, комп'ютерного забезпечення діловодства та ін.

Зазначений підхід має сприяти кращому взаєморозумінню і кращій взаємодії спеціалістів, що працюють у галузі теоретичної та прикладної інформаційно-документознавчої діяльності. Використання у словнику термінів цілого комплексу функціонально пов'язаних наук передбачає необхідність використання багатьох словників із різних галузей знань та розширює можливості спеціаліста щодо застосування його професійних навичок у різноманітних підсферах інформаційно-документознавчої діяльності.

Отже, на сучасному етапі розвитку документознавства виникає нагальна необхідність розширити сферу діяльності спеціалістів-документознавців до інформаційно-документознавчої і відповідно розширити предметну галузь. Це зумовлено, насамперед, такими чинниками:

- зростанням ролі інформації у сучасному світі;
- відсутністю у сучасній освітній системі підготовки працівників для роботи з інформацією (у тому числі з застосуванням сучасних комп'ютерних технологій);
- поява тенденції до використання електронної документної інформації;
- потреба сучасних документознавців у вміннях і навичках роботи з різними типами інформації у плані можливого її трансформування та аналізу тощо.

Тому український документознавець М. С. Слободяник запропонував широке визначення поняття «документознавство»: «Сучасне документознавство — комплекс наукових дисциплін, орієнтованих на всебічне вивчення документа в широкому контексті, а також різноманітних утворень документів, що формують документну інфраструктуру» [9: 12]. Таке широке визначення документознавства за рахунок своєї комплексності підтверджує наше бачення потреби розширення предметної галузі *інформаційно-документознавчої діяльності*.

Отже, чітке окреслення предметної галузі є запорукою охоплення необхідної системи термінів, що належать до галузі, яка підлягає лексикографуванню. А при розробленні електронних інформаційно-пошукових тезаурусів правильне визначення предметної галузі доцільно сприймати як передумову для якісного укладання термінологічного словника, визначення принципів організації ППТ, розроблення концептуальної та зовнішньої моделі тезауруса, систематизації зібраного матеріалу у межах ППТ.

### Література

1. Баранов А. Н. Введение в прикладную лингвистику: Учебное пособие. — Изда. 2-е испр., — М.: Едиториал, УРСС, 2003. — 306 с.
2. Белоногов Г. Г., Кузнецов Б. А. Языковые средства автоматизированных информационных систем. — М.: Наука, 1983. — 287 с.
3. Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення: ДСТУ 2732-94. Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення : ДСТУ 2732-94. — [Чинний від 1995-07-01]. — К.: Держстандарт України, 1994. — 53 с.
4. Карпіловська Є. А. Вступ до прикладної лінгвістики: Комп'ютерна лінгвістика: Підручник. — Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. — 188 с.
5. Карпіловська Є. А. Машинні версії традиційних словників як основа для укладання комп'ютерних словників та тезаурусів // Мовознавство. — 1996. — № 4–5. — С. 19–23.
6. Проблеми українізації комп'ютерів: Матеріали 2-ї Міжнародної конференції. — Львів, 1992. — 95 с.
7. Рідкокаша А. А., Голдер К. К. Основи систем штучного інтелекту: Навчальний посібник. — Черкаси: «Відлуння-плюс», 2002. — 240 с.
8. Русанівський В. М., Тараненко О. О., Широков В. А. Теоретико-лінгвістичні засади та інформаційно-комп'ютерне забезпечення україномовних лінгвістичних інтелектуальних систем // Мовознавство, 1996. — № 4–5. — С. 7–48.
9. Слободяник М. С. Документологія як наукова і навчальна дисципліна // Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: Проблеми науки, освіти, практики: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (К., 25–26 травня, 2004). — К., 2004. — С. 12–15.
10. Тараненко О. О. Новий словник української мови: Концепція і принципи укладання словника. — К.: Кам'янець-Подільський, 1996. — 170 с.
11. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. — Л., 1974. — 428 с.

**Valentyna SHULGINA**

**Identifying the Subject Area as a Step in the Development of Information Search Thesaurus for Special Fields**

The article emphasizes the necessity to clearly outline the subject field when developing lexicographical systems. Special attention is attached to the mechanism of developing an information retrieval thesaurus. Its subject field includes documentary scope, which covers several segments: archives, analytical-synthetic processing, record keeping, proper documentation, documentology, information activities, document linguistics (including style and editing), protection of document information, management and data keeping software. The author considers giving the correct definition for the subject field as the first stage in the development of electronic information retrieval thesaurus. After this stage next steps are possible including: developing terminological dictionary, outlining information retrieval principles, developing conceptual and external thesaurus models, organizing the collected material within the information retrieval tezaurus.

*Т. О. Грязнухіна, О. В. Бугаков,  
Т. П. Любченко, В. В. Шкурко*

## Текстові колокації в лексикографічній системі Словника української мови

Однією з актуальних проблем комп'ютерної лексикографії є проблема лексикографування словосполучень. У галузі автоматичного оброблення текстів (АОТ), зокрема в машинному перекладі (МП), комп'ютерній термінографії, інформаційному пошуку, потреба в перекладних і одномовних словниках словосполучень (фразем, синтаксем) стала гостро відчутною вже у 80-і роки минулого століття після осмислення причин недоліків у роботі відповідних систем. Саме тоді Новосибірська школа прикладних математиків проф. Ю. Г. Косарева запропонувала формальні методи автоматичного вибирання текстових одиниць, більших за слово, — L-грам (ланцюжків словоформ). Ці одиниці якраз і розглядали як вихідну базу для побудови словників зазначеного типу із залученням статистичних методів. У наш час ми бачимо новий «щабель» розвитку цієї ідеї у комп'ютерній лінгвістиці. Сучасний стан комп'ютерної техніки, наявність текстових паралельних корпусів та корпусів конкретних мов, які мають у своєму розпорядженні програми структурного й морфологічного маркування текстів, сприяють удосконаленню та реалізації запропонованих ідей уже не в експериментальному, а в робочому режимі. Це стосується й запропонованих у нашій роботі розробок технології автоматичного формування лінгвістичної бази даних (ЛБД) текстових колокацій на базі Українського національного лінгвістичного корпусу (УНЛК), створеного в Українському мовно-інформаційному фонді НАН України.

У роботі прийнято таке визначення колокації:

Колокація — синтаксично стійка єдність контактних розміщених у тексті слів, між якими існує зв'язок підпорядкування.

Довжина колокації є величиною змінною.

Залежно від морфологічного статусу ядерного слова колокації вирізняємо: іменникові колокації зі зв'язком узгодження, іменникові зі зв'язком керування — безприменникові та применникові, дієслівні з применниковим та безприменниковим керуванням, ад'єктивні з применниковим та безприменниковим керуванням.



Приклади структурних формул і відповідних їм текстових колокацій наведено нижче. Прийняті позначення: А — ад'єктив, N — іменник, V — дієслово, Prep — прийменник, Con — сполучник, Part — частка.

#### Іменникові колокації:

**АААН** — загальнообов'язкове державне соціальне страхування

**ААН** — вищий арбітражний суд

**АН** — економічна самостійність

**АНАродNродАродNродNродАродNродNрод** — остання неділя останнього місяця п'ятого року повноважень Верховної Ради України

**NNродАродАродАродNрод** — з'їзд представників юридичних вищих навчальних закладів

**NNрод** — Конституція України

**НАдавNдав** — допомога іноземним державам

**NAopNop** — навчання рідною мовою

**NPrepзнахАзнахNзнах** — право на вільний розвиток

**NPrepopNop** — відповідальність перед народом

**NPrepродАродNрод** — належність до політичної партії

#### Дієслівні колокації:

**VАзнахConNзнахNзнах** — відшкодувати моральну і матеріальну шкоду

**VАopNop** — користуватися правовою допомогою

**VNрод** — зазнавати втручання

**PartVNрод** — не усвідомлювати відповідальності

**VPrepзнахАзнахАзнахNзнах** — повідомити про можливі негативні наслідки

**VVinф** — відмовлятися здійснювати

#### Ад'єктивні колокації:

**APrepзнахАзнахNзнах** — спрямований на швидку ліквідацію

**APrepродNрод** — відокремлений від держави, примушений до вступу

**APrepopNop** — рівний перед законом

**APrepміцNміц** — обмежений у правах

**APrepродАродNрод** — обраний від політичної партії

Розглянемо загальні принципи побудови алгоритму формування ЛБД текстових колокацій.

На вхід алгоритму програми надходить текст після оброблення його програмами структурної та морфологічної розміток.

З результатів структурної розмітки суттєвими є маркери кінця і початку речення. Формування колокацій здійснюється в межах речення. Розділові знаки отримують статус окремого «слова», чим забезпечується умова неможливості



тик текстового слова та характеристик, заданих у вершині. Вертикальна вниз іде до вершини з альтернативними станами тієї самої вершини.

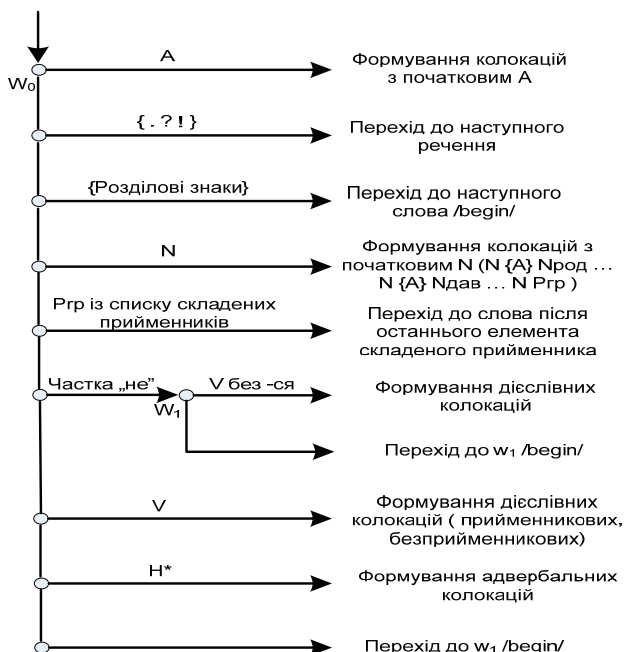


Рис. 2. Програма «Диспетчер»

Кожна гілка закінчується правилом-рекомендацією запису розпізнаної колокації в ЛБД з вказівкою форми запису для всіх компонентів — через лему чи в текстовій формі. Дія виконується, якщо текстовий фрагмент проходить до кінця гілки. У правилі також міститься вказівка, з якого місця в тексті проводити далі аналіз речення. За алгоритмом після формування всіх типів колокацій, крім іменникових з безприйменниковим зв'язком керування, запропоновано здійснити послідовну перевірку за деревом від слова, що стало початком щойно сформованої колокації. Після формування колокацій, в історії утворення яких є кілька іменників, запропоновано проводити перевірку за деревом після останнього слова щойно сформованої колокації. Це правило встановлено емпіричним шляхом. Попередній аналіз тексту показав, що в більшості випадків, коли

в тексті перед синтаксично залежною формою розміщений ланцюжок іменників, то ми маємо справу з дистантними зв'язками, які не можуть охоплюватися колокацією. Прикладами такої ситуації є речення «До складу комісії входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради». Якщо виділення колокацій буде відбуватися за загальним принципом, то серед виокремлених колокацій матимемо неправильну: «Україна від конституційного складу Верховної Ради».

Загальний хід аналізу здійснюється таким чином. Перевірка за правилами дерева здійснюється послідовно, починаючи від першого слова речення. Кожне слово сприймається як початок колокації певного типу. Програма «Диспетчер» визначає передбачені системою стани початкової вершини заданих у дереві структурних формул колокацій (див. Рис. 2).

Далі на рис. 3 наведено фрагмент тексту, обробленого за описаним алгоритмом.

Верховна Рада України за пропозицією Президента України або не менш як однієї третини народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію недовіри Кабінету Міністрів України більшістю від конституційного складу Верховної Ради України.

Рис. 3. Ідентифікація колокацій у тексті

У ЛБД початкові слова текстових колокацій автоматично (за допомогою програми лематизації) записуються у вихідній формі.

ЛБД текстових колокацій складається з таких полів: колокація, тип колокації, структурна формула колокації, частота (кількість уживань у тексті), індекс зв'язку з Тлумачним словником, за допомогою якого здійснюється інтеграція ЛБД колокацій зі Словником української мови. Індекс забезпечує можливість для кожного компонента колокації записати словникову статтю з Тлумачного словника.

Відповідну зовнішню модель лексикографічної системи (Л-системи) текстових колокацій подано на рис. 4 та 5.

ПРАВОВИЙ ДЕРЖАВА			
	Поч. форма	Ом.	Частина мови
	держава	1	іменник жіночого роду
✓	держава	2	іменник жіночого роду

	Коеф.	Елемент	Формула тлумачення
	0	ДЕРЖАВА	
	0	Тлум. 1	Політична організація суспільства, яка здійснює керівництво ним, охорону його економічної і соціальної структури

Рис. 4. Інтеграція з тлумачним словником

ЛС колокації		
<input type="text"/>	Пошук	
Колокація	Ч	Тип колокації <i>Іменникова</i> <i>Зв'язок узгодження</i>
правова держава	1	Модель <i>NAродNрод</i>
правоохоронний орган держави	1	
принцип верховенства права	1	Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами. (Офіційне тлумачення положення частини другої статті 5 див. в <i>Рішенні Конституційного Суду</i> №6-рп / 2005 (v006p710 - 05) від 05.10.2005)
припинення громадянства України	1	
природний об'єкт права власності народу	1	
природний ресурс	2	Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами. (Офіційне тлумачення положення частини третьої статті 5 див. в <i>Рішенні Конституційного Суду</i> №6-рп / 2005 (v006p710 - 05) від 05.10.2005)
релігійна самобутність	1	
рівновелика горизонтальна смуга	1	
рішення конституційного суду	4	
розвиток української нації	1	Ніхто не може узурпувати державну владу. (Офіційне тлумачення положення частини четвертої статті 5 див. в <i>Рішенні Конституційного Суду</i> №6-рп / 2005 (v006p710 - 05) від 05.10.2005)
розташування іноземних військових баз	1	

Рис. 5. Зовнішня модель Л-системи текстових колокацій

Значення, яке матимуть ЛБД колокацій, зорієнтованих на конкретні підмови, у галузі автоматичного оброблення мовної інформації, важко переоцінити. Назвемо основні напрямки розвитку наукових досліджень, у яких можна сподіватися на найбільші зрушення із застосуванням таких ЛБД.

Насамперед це стосується формування онтологій окремих галузей науки, що будуються у вигляді концептуальних моделей, у яких відображено об'єкти певної предметної галузі та відношення між ними. Об'єкти в них репрезентовані термінами. З визначення терміна як особливої функції вживання лексичної одиниці в умовах науково-ділової комунікації для вираження поняття певної предметної галузі науки, техніки, культури впливають такі суттєві властивості терміносистем як їхня нестійкість і рухомість (визначення запровадив у рамках теорії банків даних у 70-і рр. минулого століття у своїх працях з питань АОТ Р. Г. Піотровський [1; 2]). Звідси — потреба звернення до тексту під час формування онтологій. У свою чергу, обсяги і динаміка текстової інформації висувають на перший план завдання автоматизації процесу укладання термінологічних словників за текстами. І вже досвід укладачів перших банків даних показав, що адекватність відображення знань про предметну галузь може бути забезпечена введенням до термінологічних словників термінів-словосполучень. Їхня частка в терміносистемі може становити від 65 до 84,5%. Базою для визначення термінологічних словосполучень якраз і можуть стати ЛБД текстових колокацій. У який спосіб термінологічні словосполучення будуть вибиратися із ЛБД колокацій — питання подальшої роботи.

Розробники систем МП здобули можливість відмовитися від складних алгоритмів перекладу, а натомість вони можуть залучити до процесу перекладу великі за обсягом бази даних, левову частину яких становлять текстові колокації. Це стало можливим завдяки тому, що системи МП працюють на швидкодіючих комп'ютерах і використовують необмежений обсяг пам'яті ЛБД. У процес формування автоматичного перекладного словника словосполучень для виведення перекладних еквівалентів запропоновано залучати морфологічно розмічені паралельні корпуси текстів відповідних мов. Переваги такого перекладу (його ще називають фразеологічним перекладом) полягають у тому, що, по-перше, процес укладання автоматичного перекладного словника колокацій (фразем) здійснюється в автоматизованому режимі (чого ніяк не можна сказати про укладання алгоритмів), по-друге, переклад за фраземами значно скорочує число варіантів перекладу і тим самим підвищує якість перекладу, по-третє, за допомогою розробленої спеціальної форми подання інформації в словнику словосполучень, коли мітки сприймаються програмою як назви певних операцій, відбувається передавання функцій алгоритмів синтезу самому Словнику.

Вважаємо, що саме ЛБД колокацій описаного типу може бути також і тим потужним лінгвістичним ресурсом, що забезпечить виконання поставленого у межах Інтегрованої лексикографічної системи завдання лексикографування словосполучень у системі нового Словника української мови. Ідеться про можливість супроводження у Словнику значень усіх повнозначних слів списками відповідних їм словосполучень (колокацій), визначених за УНЛК. Зрозуміло, що маємо на увазі не паперовий словник, а новий тип тлумачного словника ХХІ століття — Електронний тлумачний словник, для якого збереження мільйонних списків словосполучень є цілком реальним. Сучасний розвиток комп'ютерної техніки знімає питання обсягу пам'яті. Як це буде зроблено, у якій формі буде зберігатися ця інформація (можливо, через родовидові ієрархії) — питання словникового інтерфейсу і способу формалізації подання в ньому інформації.

Крім того, лексикографування словосполучень та інтегрування їх з тлумачними словниками відкриває перед лінгвістами шлях до розв'язання таких болючих питань тлумачної лексикографії, як розроблення тлумачної статті для нових слів, опис термінологічної лексики (кількість її помітно зростає в сучасних тлумачних словниках), проблеми здійснення структуризації тлумачення багатозначного слова у плані увиразнювання його значень та відтінків у межах конкретних значень, диференціювання загальнономовних і термінологічних значень тощо. Проілюструємо сказане на прикладі редагування тлумачної статті дієслова ВІДМОВЛЯТИСЯ.

Таблиця 1

Тлумачна стаття з 11-томного СУМу	Текстові колокації з УНЛК
1. <i>З инфін</i> . Не погоджуватися щонебудь робити	В. від участі (і брати участь) В. від закупівлі (і купляти) В. від співпраці (і співпрацювати) В. від підписання (і підпису) В. від ремонту В. від втручання В. від впровадження В. від сплати

Тлумачна стаття з 11-томного СУМу	Текстові колокації з УНЛК
2. У сполуч. з дієсл. слухати, служити і т.п., <i>перен.</i> Переставати діяти (про частини людського організму)	
3. Від чого. Не погоджуватися брати що-небудь; не приймати Іл.: В. від дарунків, в. від чарки 3.1. <i>також від кого.</i> Покидати, залишати.	3.1. В. від спадщини, майна, подарунка, чарки, трофеїв, дорогих квитків, грошей — <i>не погоджуватися брати, одержувати в користування.</i> 3.2. В. від яскравої реклами, фальсифікаційної теорії, гасел, долара, звичних канонів — <i>не приймати, вважати неправильним, недоцільним, таким, що можна замінити іншим.</i> 3.3. В. від сказаного, власних переконань, своєї обіцянки, своїх слів — <i>зректися своїх поглядів, думок.</i> 3.4. В. від щастя, почетеї, своїх прав, привілеїв — <i>свідомо позбавляти себе чогось.</i> 3.5. В. від дітей, батька, сина — <i>свідомо позбавляти себе дружніх, родинних зв'язків.</i>
4. <i>Чим.</i> Наводити будь-які докази, щоб не виконати	

У лівому стовпчику таблиці записано тлумачну статтю, що редагується. У правій — запропоновані після аналізу колокацій зміни й приклади колокацій, що слугували підставою для цих змін. Слово ВІДМОВЛЯТИСЯ засвідчене в УНЛК у 750 джерелах.

Як видно з таблиці, тлумачення значень 2 і 4 залишилися без змін. У тлумачення першого значення додалася інформація про можливість розгляданого слова ще керувати прийменниковою формою «від чого». Виявилося, що в колокаціях таких ситуацій не набагато менше, ніж сполучень з інфінітивом. Найбільше змін запропоновано внести до тлумачення 3. На підставі аналізу



текстових колокацій у межах цього значення виділено 5 відтінків (див. табл. 1). До речі, усі 5 відтінків зафіксовані в тлумачних статтях дієслів, що входять до синонімічних рядів, визначених за Словником синонімів української мови для ВІДМОВЛЯТИСЯ. І навіть якщо запропоновані зміни відхилять лексикографи, тлумачення відтінку 3.1 (лівий стовпчик таблиці 1) має бути змінене, тому що обидва слова в ньому ПОКИДАТИ і ЗАЛИШАТИ є багатозначними. Неврахування заданих змін порушуватиме вимогу до тлумачення «бути в певній мірі самодостатнім» без ілюстрацій, які лише повинні сприяти глибшому розумінню дефініції. У нашому випадку варто хоча б уточнити, про які конкретні значення дієслів ідеться.

Для лексикологів ЛБД текстових колокацій утворюють надійну мовленнєву базу для проведення системних досліджень таких поширених у флексивних мовах явищ, як лексична та граматична омонімія, синонімія. При цьому витрачений на дослідження час буде скорочуватися в багато разів завдяки ще й можливості не тільки автоматично формувати списки колокацій, а й порівнювати їх в автоматизованому режимі.

### Література

1. Пиотровский Р. Г., Рахубо Н. П., Хажинская М. С. Системное исследование лексик научного текста. — Кишинев, 1981. — 156 с.
2. Пиотровский Р. Г. Текст, машина, человек. — А.: Наука, 1975. — 327 с.

**Tetyana HRYAZNUKHINA, Oleg BUGAKOV, Tetyana LYUBCHENKO,  
Vladyslav SHKURKO**

### **Text Collocation in the Lexicographical System of Explanatory Dictionary of the Ukrainian Language**

The article deals with compilation of automatic dictionary of phrases (monolingual and multilingual). It is proposed to create it on the basis of linguistic data bases (LDB) of the text collocations. The article describes the technology of semi-automatic building of LDB of collocations based on the analysis of subject-specific texts. The initial material for the building of LDB is the corpus of Ukrainian texts created in the Ukrainian Lingua-Information Fund of the National Academy of Sciences of Ukraine. Structural types and models of available collocation are described. The external model of lexicographic system (L-system) of the text collocations is represented. The system provides for integration with the explanatory dictionary of the Ukrainian language.

## Кореляція форми й змісту реєстрової одиниці в тлумачному словнику

Розвиток теорії і практики фундаментальної тлумачної лексикографії ґрунтується на багатобічному лінгвістичному опрацюванні потужного мовного матеріалу, в якому відображено, за словами Л.А. Булаховського, «постійний рух мови» [1: 216], «здійснення органічно закладених у ній потенцій» [1: 214].

На перший погляд видається, що динамічні «живі» мовні явища, підлягаючи лексикографічній інтерпретації, втрачають істотні ознаки, властивості та функції, адже вони вилучені з органічного для них середовища мовленнєвої діяльності. Однак насправді у доволі чіткому, відносно завершеному, хоч і дещо спрощеному форматі тлумачного словника вони об'єктивуються та увиразнюються як власне лінгвальні надскладні сутності, структуровані мовною системою і підпорядковані їй у лексикографічно зумовленому просторі.

Так, наприклад, реєстрова одиниця *мити* належить до чотирибуквених лінгвальних утворень у сучасній українській літературній мові. Тлумачна частина словникової статті реєстрового *мити* у «Словнику української мови» складається з двох рубрик і трьох підрубрик: «1. Очищати від бруду водою, водою з милом або іншою речовиною. // Прати (білизну, одяг і т. ін.). // Відділяти що-небудь від чогось промиванням, виділяти що-небудь у чистому вигляді; промивати. 2. Обдавати водою яку-небудь поверхню; обливати (у 1 знач.). // Робити мокрим, вологим; поливати» [СУМ, IV: 720–721].

Аналіз словникової статті реєстрового *мити* у тлумачному словнику дає змогу виявляти особливості лексикографічного опису форми і змісту, що відображають цілісність та відносну завершеність цього складного утворення в сучасній українській літературній мові. Якщо виходити з того, що фонетичні та морфологічні параметри у лексикографічній характеристиці реєстрової одиниці визначають форму її вираження, а тлумачна частина розкриває лексико-семантичні властивості її змісту [9: 73], то зв'язок між лівою та правою частинами у межах словникової статті реєстрового *мити* встановлює системно-структурну рівновагу між ними та об'єднує їх «за принципом знака рівності» [7: 13]. Зв'язок між цими найбільшими структурними одиницями словникової статті, на нашу думку, є аж ніяк не однозначний. Найпростіші його вияви простежу-

ються у спрямуванні від лівої частини словникової статті до правої або від правої частини словникової статті до лівої, що, власне, й поклато почато розвитку відповідних напрямів мовознавчих дослідження — від форми до змісту і від змісту до форми. Якщо враховувати зв'язки між формою і змістом як одиницями словникової статті, то їхнє співвідношення цілком логічно перетворюється на особливий двоспрямований узгоджувальний процес. У ньому простежується кореляція форми і змісту, а елементи їхніх структур стають носіями відповідних формально-змістових явищ. Зміст сучасного дієслова *міти* у «Словнику української мови» визначають дев'ять основних тлумачних відповідників, які співвіднесені з *міти* за спільним прикінцевим двобуквеним формантом *-ти*: «очищати», «прати», «відділяти», «виділяти», «промивати», «обдавати», «обливати», «робити» і «поливати».

З інтерпретації реєстрового слова *міти* у тлумачному словнику випливає його непохідність у системі сучасної української літературної мови. Це свідчить про те, що *міти* належить до давніх за походженням утворень, а тому потребує спеціального лінгвістичного дослідження, зокрема й процесів, які впливають на його становлення і функціонування, бо саме в них, на нашу думку, варто шукати підставу для кореляції сучасних структур його форми і змісту.

Для нас важлива думка вітчизняних учених про те, що сучасна тлумачна лексикографія «здатна відмежовувати лексичне значення від форми його вираження, представляти лексичні одиниці як компоненти системи і структури, відображати дискретність і безперервність семантики, описувати її системну та структурну організацію» [7: 13]. А це означає не лише виокремлення зі складної динаміки мовленнєвої діяльності тих чи тих лінгвальних явищ, а й надання їм статусу відносно незалежних, ціліснооформлених лексико-семантичних одиниць. Інтерпретаційна сутність тлумачного словника полягає саме в тому, що, заснований на мовних фактах, він органічно впливає з істотних ознак та властивостей, притаманних кожній мовній одиниці, а отже, враховує, узагальнює та втілює її системно-структурні зв'язки з іншими одиницями. Тому закономірно, що у «Словнику української мови» із реєстром майже 135 тисяч слів відносно легко в автоматизованому режимі виокремлюються словникові статті з реєстровими одиницями *біти*, *віти*, *жїти*, *літи*, *міти*, *ніти*, *пїти*, *рїти* і *шїти*, які в лексикографічному представленні структуровані і за формою, і за змістом.

За графічно-буквеною формою вираження досліджувані реєстрові одиниці одномовного тлумачного словника об'єднуються в групу чотирибуквених лексичних утворень зі спільним прикінцевим триелементним формантом *-їти* і з відмінними початковими одноелементними формантами: *б-*, *в-*, *жс-*, *л-*, *м-*, *н-*, *п-*,

*p-* і *ш-*. Вітчизняні вчені відносять такі лексичні утворення до мовних одиниць із коренем, що закінчується на голосний [4: 240]. Спільні фонетичні характеристики початкового графічно-буквеного елемента визначають розподіл їхніх форм вираження на три окремі, здавалося б, фонематично неперетинні групи за губною (*б-, в-, м-, п-* + *-іти*), передньоязиковою (*ж-, л-, н-, ш-* + *-іти*) та дрижачою (*p-* + *-іти*), проте початковий сонорний у кожній із цих груп забезпечує їхнє об'єднання у фонематично цілісну системно-структурну єдність.

Спільні акцентуаційні особливості аналізованих реєстрових мовних одиниць визначають місце наголосу — у другій позиції чотирибуквеної форми вираження безпосередньо після початкового приголосного: *б-, в-, ж-, л-, м-, н-, п- p-, ш-* + *-і-* — *ти*.

Алфавітний порядок розташування у реєстрі словника відносно просто виявляє серед них омонімічні утворення із початковим губним *в-* (*ві́ти<sup>1</sup>*, *ві́ти<sup>2</sup>*), які позначено цифрами безпосередньо після реєстрового слова в його прикінцевій післябуквеній позиції.

Післязаголовкова реєстрова частина словникової статті описує словозмінні характеристики, які визначають не лише частиномовну належність, а й синтаксичні особливості аналізованих одиниць. За цими характеристиками досліджувані мовні одиниці є дієслівними утвореннями, оскільки їхні граматичні показники виражені формами 1-ї і 2-ї особи однини теперішнього часу: *бі́ти*, б'ю, б'єш; *жи́ти*, живу, живеш; *ли́ти*, ллю, ллеш; *ри́ти*, рію, рієш. Спільний граматичний показник вказує також і на правила словозміни, за якими вони поділяються на чотири групи дієвідмінювання: 1) *бі́ти*, б'ю, б'єш; *ві́ти<sup>2</sup>*, в'ю, в'єш; *ні́ти*, п'ю, п'єш; 2) *жи́ти*, живу, живеш; 3) *ри́ти*, рію, рієш; *ві́ти<sup>1</sup>*, вію, вієш; *мі́ти*, мію, мієш; *ні́ти*, нію, нієш; *ши́ти*, шію, шієш; 4) *лі́ти*, ллю, ллеш. Важливо, що при цьому частково знімається омонімічність інфінітивної графічно-буквеної форми реєстрових *ві́ти<sup>1</sup>* (*ві́ти<sup>1</sup>*, вію, вієш) і *ві́ти<sup>2</sup>* (*ві́ти<sup>2</sup>*, в'ю, в'єш).

Із граматичної характеристики досліджуваних одиниць у словнику випливає, що вони належать до особових дієслів недоконаного виду, а здатність керувати прямим додатком мають лише *ві́ти<sup>2</sup>* і *мі́ти* — про це свідчить позначка *перех.* (перехідне).

Звичайно, граматика українського дієслова набагато складніша за її лексикографічне представлення в тлумачному словнику, адже «межі граматики врешті-решт не детерміновані; або, швидше, ... кожна граматика сама визначає свої межі і в цьому сенсі робить їх детермінованими» [6: 167]. Але саме в тлумачному словнику граматика набуває певних моделювальних ознак, окреслюючи межі та формуючи різноманітні відношення між аналізованими реєстровими

одинацями за особливостями їхньої морфемної, словотвірної та морфологічної структур, а також синтаксичними властивостями, які визначають наближення до їхньої лексичної семантики [5: 19].

Схожі процеси притаманні й лексичній семантиці, яка конденсовано відображає структуру змісту реєстрової одиниці та окреслює в термінах форми системно зумовлені межі його єдності.

Усі досліджувані одиниці мають складну структуру змісту, для опису якої тлумачна лексикографія використовує рубрики і підрубрики. Так, зміст *біти* пояснюється за допомогою 14 рубрик і 11 підрубрик, *жити*, відповідно, — 6/2, *ріти* — 6/0, *шити* — 5/3, *пити* й *літи* — по 3/3, *віти*<sup>1</sup> й *ніти* — по 3/1, *міти* — 2/3, *віти*<sup>2</sup> — 2/2. Так, зміст однієї з омонімічних реєстрових одиниць *віти*<sup>2</sup> у «Словнику української мови» представлений тлумачними відповідниками «з'єднувати», «влаштувати», «робити». З них лише один — «робити» — є спільним для структур змісту реєстрових *віти*<sup>2</sup>, *міти*, *ріти*, а також *шити*, для витлумачення якого використано дієприслівниковий відповідник «роблячи». Реєстрові одиниці *біти*, *віти*<sup>1</sup> і *шити* поєднуються тлумачним відповідником «видавати (звук(и))», а *біти* і *літи* мають у структурі змісту спільний тлумачний відповідник «витікати».

Лексикографічна інтерпретація ґрунтується також і на кореляційних явищах, які відбивають закономірності й особливості функціонування та вживання мовної одиниці в текстах, забезпечуючи їй відповідне місце у граматичній та лексико-семантичній системах. Тому, окреслюючи зміст аналізованих реєстрових одиниць, тлумачні відповідники увиразнюють їхні кореляційні відношення явищами синонімізації як у межах окремої словникової статті (*шити* — «скріплювати, з'єднувати, прикріплювати» і *шити* — «вишивати, оздоблювати», *міти* — «очищати, прати, промивати», *літи* — «випромінювати, поширювати», *ніти* — «скиглити, нарікати», *біти* — «стукати, ударяти» і *біти* — «хлюпатися, плескати»), так і між ними (*міти* — «виділяти» і *літи* «випромінювати, поширювати»).

Взаємодія тлумачних відповідників у межах структур змісту мовних одиниць дає змогу спостерігати також явища їхньої антонімізації: *шити* «скріплювати» — *ріти* «розривати», *шити* «з'єднувати» — *міти* «відділяти». Інтерпретація лексичного значення досліджуваних реєстрових інфінітивних одиниць в одномовному тлумачному словнику ґрунтується на єдності структур їхньої форми та їхнього змісту, які представлено дефініціями. Лексикографічні дефініції — це особливі багатофункціональні лінгвістичні формули, якими, на думку вітчизняних учених, представлено «спосіб вираження лексичного значення слова як складної і складової частини семантичної системи конкретної природної

мови» [7: 11]. Спільні й відмінні компоненти тлумачення визначають співвіднесеність структур змісту реєстрових одиниць та ієрархію взаємозв'язків між ними, тож доволі чітко вибудовують їхні семантичні моделі. На моделювальну здатність дефінітивної лексикографічної інтерпретації змісту мовних одиниць дослідники постійно звертають увагу, справедливо вважаючи, що вона віддзеркалює іманентно притаманні мові породжувальні явища, забезпечуючи творення мережі семантичних відношень [6: 76], заснованої на єдності форми і змісту.

Інші кореляційні процеси простежуються у взаємодії реєстрових одиниць, у морфемній будові яких є, наприклад, префікси: *ви-* (*вибити*, *вижити*, *вілїти*, *вимити*, *випити*, *вірити*, *вишити*), *від-* (*відбити*, *віджити*, *відлїти*, *відмити*, *відпити*, *відріти*, *відшити*), *за-* (*забити*, *завїти*<sup>1</sup>, *завїти*<sup>2</sup>, *зажити*<sup>1</sup>, *зажити*<sup>2</sup>, *зажити*<sup>3</sup>, *залїти*, *замїти*, *занїти*, *запїти*, *зарїти*, *зашиїти*), *на-* (*набити*, *навіти*, *нажити*, *налїти*, *намити*, *напити*, *наріти*, *нашиїти*) та ін. Префікс у морфемній будові досліджуваних мовних одиниць є, безперечно, одним з елементів форми і змісту, а тому впливає на кореляційні явища у їхніх структурах форми і змісту відповідної мовної одиниці, а також на особливості витворення нових співвідношень між ними, а тому вимагають окремого дослідження.

Сучасна вітчизняна лексикографія має потужні пояснювальні засоби й можливості для всебічного ґрунтовного представлення мовної одиниці на всіх рівнях її функціонування та формально-змістової цілісності, для з'ясування й пояснення глибинних процесів, що здійснюються в мові, зокрема й таких, до яких належать взаємовідношення між формою і змістом. У кореляції форми і змісту мовної одиниці простежуються закономірності й механізми розвитку мови.

Переважає більшість дослідників убачають у словнику не лише особливий прийом і метод, а й «засіб пізнання мовного явища» [3: 14], втілений у довершену структуру словникової статті як потужний процес перетворення мовної одиниці на одиницю реєстру. Реєстрова одиниця органічно постає із сутності мовних явищ, а в них, за словами В. Даля, «ми бачимо в мові своїй .. спорідненість» і зв'язок, що «репрезентує собою в нашій мові особливий загальний закон, який надає нам незмінні правила творення слів» [2: XV].

Реєстрова одиниця отримує особливе місце й статус у лексикографічно обґрунтованому описові, в якому досить просто виявляти явища, що є важливими для вирішення теоретичних проблем мовознавства та розв'язання прикладних лінгвістичних завдань.

### Література

1. Булаховський Л.А. Нариси з загального мовознавства. Серія друга. Т. 1. Загальне мовознавство. — К.: Наук. думка, 1975. — С. 51–320.
2. Даль В.И. Напутное слово / В. Даль. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. — Т. 1. — М.: Астрель, АСТ, 2002. — С. VIII–XXV.
3. Девкин В. Д. Очерки по лексикографии. — М.: Прометей, 2000. — 395 с.
4. Історія української мови. Морфологія / Відп. ред. В.В. Німчук. — К.: Наук. думка, 1978. — 539 с.
5. Клименко Н.Ф., Савченко І.Ф., Пешак М.М. Формалізовані основи семантичної класифікації лексики / Відп. ред. М.М. Пешак. — К.: Наук. думка, 1982. — 250 с.
6. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику / Пер. с англ. Под ред. с предисл. В.А. Звегинцева. — Изд. 2. — М.: Эдиториал УРСС, 2010. — 544 с.
7. Лексична семантика в системі «людина–машина» / М.М. Пешак, Н.Ф. Клименко, Г.М. Ярун, Є.А. Карпіловська. — К.: Наук. думка, 1986. — 283 с.
8. Морфемна структура слова / Т.О. Грязнухіна, Н.Ф. Клименко, Л.І. Комарова, М.П. Муравицька, М.М. Пешак / Відп. ред. М.М. Пешак. — К.: Наук. думка, 1979. — 335 с.
9. Пешак М.М. Нариси з комп'ютерної лінгвістики / Відп. ред. М.П. Фабіан. — Ужгород: Вид-во «Закарпаття», 1999. — 200 с.

### Джерела

**СУМ**                      Словник української мови: в 11 тт. — К.: Наук. думка, 1970–1980.

**Galina Yarun**

#### **Correlation of Form and Content of Registered Units in an Explanatory Dictionary**

The article describes the correlation of form and content of the linguistic units in the explanatory dictionary. The group of four letter infinitive registry formations was selected. Also were selected the relations between form and content which define the multi-hierarchical system with many components. The linguistic problems that are arising from the interpretation of lexicographic and linguistic phenomena are outlined. They are important for understanding the theory and practice of interpretative lexicography.

*В. І. Критська,  
Т. К. Пуздирєва*

## Засади опису словозміни в «Граматичному словнику української літературної мови. Словозміна»

«Граматичний словник української літературної мови. Словозміна» укладено у відділі структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАНУ (з 01.01.2011 р. — Інституту української мови) авторським колективом у складі В. І. Критської, Л. В. Орлової, Т. К. Пуздирєвої, Ю. В. Романюк, Т. І. Недозим. Реєстр близько 140 тис. лексем в орфографічному акцентуйованому форматі, вихідна словникова форма традиційна, порядок слів інверсійний.

Словозміна української мови достатньо детально вивчена та описана в науковій літературі, граматиках, посібниках і представлена в словниках. Проблемами словозміни займалися Л. А. Булаховський, М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик, І. Г. Матвіяс, Д. Х. Баранник, В. М. Русанівський, А. А. Бурячок, І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, Н. М. Сологуб, О. К. Безпояско, О. О. Тараненко, А. А. Загнітко, С. Караванський та інші, у відділі структурно-математичної лінгвістики вийшли програмні праці за ред. В. П. Перебийніс та М. М. Пещак, у яких було закладено основи формального опису системи парадигм [19; 34].

Парадигму лексеми (як упорядковану сукупність її форм) найпростіше подавати переліком всіх форм, як це зроблено у «Граматичному словнику білоруської мови» та «Інтегрованій лексикографічній системі «Словники України» (комп'ютерний варіант) [8; 9; 13]. Але при такому способі неможливо побачити системно-структурні зв'язки окремих парадигм. По-іншому представлено парадигми у «Граматичному словнику російської мови. Словозміна» А. А. Залізняка [11], який створено на базі попередньо розробленої класифікації словозмінних парадигм [12], тобто на описі системи словозміни російської мови.

За відсутності відповідного опису в українській морфології, ми спланували укласти словник, який зможе стати вихідним матеріалом для подальшої класифікації парадигм і, відповідно, опису системи словозміни української мови. Отже, мета укладання словника — подати до кожної змінюваної лексеми опис її парадигми як типу відмінювання, тобто як одиниці словозмінної системи мови,



з використанням спеціально розробленої формальної метамови. Пропонований Словник — перший зведений словник такого спрямування в українській лексикографії, укладений на базі орфографічних, орфоепічних, правописних, тлумачних словників, словників наголосів та інших джерел, у яких представлені дані щодо словозміни окремих слів [1–7; 10; 13–16: 18–42].

Словник складається з двох частин. Перша частина — реєстрова, власне Словник. Словникова стаття містить частиномовну інформацію про лексему, інформацію щодо виділення основи у вихідній формі та код парадигми — її формалізований опис. В українській мові парадигми лексем будь-якої частини мови можна визначати за трьома характеристиками: 1) набором флексій 2) схемою наголошування 3) морфологічними змінами в основі відносно вихідної словоформи. Ця важлива ознака словозмінної системи дозволяє уніфікувати словникову статтю, а також формалізований опис парадигм, представляючи код парадигм як трипозиційну структуру. Заповнення позицій залежить від значень окремих характеристик. Лексеми з однаковими значеннями характеристик мають однакові коди.

У другій частині подано індекс зразків усіх визначених парадигм (продуктивних, регулярних, і непродуктивних, унікальних), таблиці характеристик парадигм та частотний список парадигм реєстрових одиниць Словника. Ця частина є готовим матеріалом для багатоаспектних теоретичних досліджень з морфології української мови, укладання інших словників, написання підручників і посібників. Нею можуть скористатися розроблювачі комп'ютерних систем опрацювання мовної інформації.

Загальновідомо, що не всі лексеми мають парадигму, тобто є відмінюваними. Отже, першою обов'язковою інформацією у словниковій статті, що характеризує статус лексеми у системі словозміни, є інформація про її відмінюваність/невідмінюваність. В українській мові про це свідчить постійна ознака лексеми — частиномовна належність: прислівники, прийменники, сполучники, вигуки, а також дієприслівники є невідмінюваними, імена та дієслова — відмінюваними (серед імен та дієслів є також невеликі групи невідмінюваних слів). У відмінюваних лексем для класифікації та опису парадигм використовуються також ознаки роду або числа, істота/неістота — в іменників, ознака виду — у дієслів.

Визначальною словозмінною характеристикою парадигми є набір флексій. Формування набору флексій залежить від способу поділу словоформ на основу та флексію. У словниковій статті до імен уміщено флексію вихідної форми, до дієслів — кінцевий суфікс основи. Зважаючи на графічний формат реєстрових лексем і, відповідно, словоформ, ми сформулювали правила поділу на основу та флексію, базуючись на відповідних правилах сучасних традиційних граматик.

Ці правила враховують ті факти, що у графічному форматі відділяються графічна основа та графічна флексія словоформ, а на ознаку твердість/пом'якшеність кінцевого приголосного основи вказують контактні з основою голосні літери флексій: *кра-й, кра-ю...*; *учител-ь, учител-я, ... учител-ем*; *безкра-йй, безкра-йю-го...*; *син-ій, син-ього...*; *ми-ю, ми-єш, ... ми-й; кину-ти, кин-у, кин-еш, ... кин-ь*.

Варто наголосити, що однаковий формальний підхід при поділі на основу та флексію дозволить, за необхідності, однозначно перейти до фонетичного чи фонемного формату словоформ.

Через неточний поділ інтуїтивно різні за словозміною лексеми можуть отримати однакові коди. Наприклад, лексеми *вітязь* та *нісар* (наголос постійний, змін в основі немає). Основи вихідних форм цих лексем закінчуються відповідно на м'який (*вітяз-ь*) та твердий (*нісар-0*) приголосний, в усіх інших словоформах розбіжностей немає. У Словнику парадигми цих лексем кваліфікуватимуться як різні, у сучасній граматиці — як однакові (належать до другої відміни іменників). Як видно з останнього прикладу, класифікація парадигм у Словнику детальніша, ніж їх класифікація за відмінами в традиційній граматиці саме завдяки увазі до формальної будови слова.

Ми розглянули підходи до опису парадигм та їх характеристик, загальні для всіх змінюваних лексем. За основними схемами кардинально відрізняється відмінювання імен (за відмінками) та дієвідмінювання (за особами). Далі ми зупинимось докладніше на особливостях відмінювання іменних частин мови і проблемах їх опису в нашому Словнику.

Основна традиційна парадигма з 7-ми відмінків при словозміні трансформується залежно від частини мови і додаткових постійних ознак лексем. Лексеми іменників з ознаками роду утворюють відмінково-числову парадигму з двох підпарадигм — однини і множини, іменники *pluralia tantum* обмежені однією підпарадигмою — аналогом підпарадигми множини іменників з грамемою роду. Власне прикметники, займенникові та числівникові прикметники (і числівник *один*) відмінюються за відмінково-родово-числовою парадигмою — з чотирма підпарадигмами (трьома за родами однини й однією множини). Всі інші займенники і числівники утворюють по одній підпарадигмі. Загальноприйнятою лексикографічною практикою є подання словоформ іменників, які вживаються в числівниково-іменних комплексах (як залишки двоїни у сучасній мові), у примітках до словникових статей лексем зі змінним наголосом у підпарадигмах (основа/флексія, флексія/основа): *брат*, мн. *браті*, — *два брати*; *відрó*, мн. *відрá* — *два відрá*; *кніжска*, мн. *книжкі*, *книжóк* — *чотири книжки*, *сто книжок*. Для граматичного оформлення статусу розглянутих словоформ у Словнику було введено ще одну числову підпарадигму — обмеженого чис-

ла (limited number [17]) з трьома відмінками (називним, родовим, знахідним). Особливість цих словоформ — форма множини з наголосом однини. У лексем з постійним наголосом ці форми омонімічні формам множини: *горód, горóду... — два горóди*.

Узгоджувані з іменниками означення набувають відповідних граматичних ознак іменника, тому підпарадигму обмеженого числа включено і до прикметникової парадигми: *два мої старші (моїх старших) брáти*. Слід зауважити, як це видно з прикладу, прикметники у називному (і знахідному) відмінках обмеженого числа вживаються у двох формах — омонімічних формам називного і родового відмінків множини.

Сучасні словники не відбивають того факту, що в місцевому відмінку одна й та сама лексема утворює різні форми однини залежно від сполучення з різними прийменниками; це засвідчено у лексем чоловічого і середнього роду. Йдеться про особливий статус прийменника *по* в просторовому значенні. Пор. (*у, на, при*) *домі, капелюсі, вікні, небі — (по) дому, капелюху, вікну, небу*. Для внормування цього регулярного факту місцевий відмінок у Словнику поділено на дві частини — з позначенням M1 та M2 відповідно.

За більшою кількістю словоформ у місцевому відмінку (крім *і, еві* ще *у/ю*) серед лексем іменників чоловічого роду м'якої та мішаної груп виділяється група на позначення осіб. У Словнику іменники цієї групи представляють окремі парадигми. Наприклад: *ніж-0, вуж-0, небіж-0, учител-ь*: місц. одн. (*на, при*) *нож-і, вуж-і, небож-і, учител-і*; *нож-еві, вуж-еві, небож-еві, учител-еві; небож-у, учител-ю*

За уточненими відмінковими схемами був сформований вихідний матеріал для класифікації значень характеристик, а саме масив парадигм реєстрових іменних лексем. Як значення характеристик, так і типи відмінювання визначалися окремо для кожної частини мови. Парадигми розподіляються: іменники чол. роду — 368 (змінюваних лексем 25257), сер. роду — 103 (12102 лексем), жін. роду — 175 (22333 лексем), множинні — 48 (833 лексем), прикметники 24 (34500 лексем). Кількість унікальних типів відмінювання розподіляється: іменники чол. роду — 154; сер. роду — 42, жін. роду — 73, множинні — 22, прикметники — 7, тобто 42 %. За частотою використання виділяється група парадигм, яка складає ядро словозмінної підсистеми імен (найчастотніших парадигм усього 13, у середньому 80 відсотків лексем іменних класів). Одиначні парадигми представляють окремі лексеми, які характеризуються особливими морфонологічними змінами в основі, нестандартними для свого словозмінного класу флексіями, варіативністю словоформ. Усього виділено 718 іменних парадигм на масиві більш як 95 тис. лексем. За матеріалами Словника, загальна кількість словозмінних парадигм складає 1070.

Отже, у «Граматичному словнику української літературної мови. Словозміна» виділено всі різні значення словозмінних характеристик: флексійні набори, схеми наголошування, морфонологічні зміни в основах словоформ. Здійснено класифікацію словозмінних парадигм і їх формалізований опис за допомогою однозначних трипозиційних кодів. Отримана у Словнику багатоаспектна інформація потребує подальшого теоретичного осмислення й може мати широке практичне використання.

*Додаток*

**Фрагменти реєстрової частини  
«Граматичного словника української літературної мови. Словозміна»**

амéба	жі	-а	1	О	
півнéба	рl.				
впівнéба	прс.				(і у-)
упівнéба	прс.				(і в-)
голінéба	прс.				
загрéба	жі	-а	1	О	# чі 22 О (жадібна людина)
загрéба	ж	-а	1	О	(місце поховання; корж)
трéба	прк.				
трéба	ж	-а	1	О	
потрéба	ж	-а	1	О	
божбá	ж	-а	1	Ф	
ворожбá	ж	-а	1	Ф	

оберéжний	п	-ий	1	О
правоберéжний	п	-ий	1	О
лівоберéжний	п	-ий	1	О
необерéжний	П	-ий	1	О
крутоберéжний	П	-ий	1	О
застерéжний	П	-ий	1	О
беззастерéжний	П	-ий	1	О

**Література**

1. Безпояско О. К. Іменні граматичні категорії. — К.: Наук. думка, 1991. — 172 с.
2. Булаховський Л. А. Вибр. праці в п'яти томах. Т. 2. Українська мова. — К.: Наук. думка, 1977. — 631 с.

3. Великий тлумачний словник сучасної української мови. — Ірпінь: Перун, 2007. — 1736 с.
4. Винницький Василь. Українська акцентна система: становлення, розвиток. — Львів: Біблос, 2002. — 576 с.
5. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови. — К.: Пульсари, 2004. — 400 с.
6. Вихованець І. Р. Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові. — К.: Наук. думка, 1971. — 120 с.
7. Головащук С. І. Словник наголосів. — К.: Наук. думка, 2003. — 319 с.
8. Граматычны слоўнік назоўніка. — Мінск: Беларуская навука, 2008. — 1379 с.
9. Граматычны слоўнік дзеяслова. — Мінск: Беларуская навука, 2007. — 1252 с.
10. Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. Ч.І, Вид. четверте. — К.: Вища школа, 1972. — 407 с.
11. Зализняк А. А. Грамматический словарь русского языка. Словоизменение. — М.: Русский язык, 1977. — 820 с.
12. Зализняк А. А. Грамматический словарь русского языка. Словоизменение. — М.: «АСТ-ПРЕСС», 2008. — 794 с.
13. Інтегрована лексикографічна система «Словники України». — К.: Довіра, 2001 — 2004.
14. Караванський Святослав. Словник рим української мови. — Львів: Вид-во «БаК», 2004. — 1028 с.
15. Керницький І. М. Система словозміни в українській мові: На матеріалах пам'яток XVI ст. — К.: Наук. думка, 1967. — 287 с.
16. Киселівський Кость. Словничок української мови. І. Головні правописні правила та замітки до відміни. — Станіславів, 1927. — 390 с.
17. Критська В. І., Пуздирева Т. К. Словоформи обмеженого числа (limited number) у парадигмі іменника (матеріали до комп'ютерної граматики української мови) // Українська мова. — 2005. — №4. — С. 17—21.
18. Матвіяс І. Г. Іменник у українській мові. — К., 1974. — 184 с.
19. Морфемна структура слова. — К.: Наук. думка, 1979. — 334 с.
20. Отієнко І. Український стилістичний словник. — Вінніпег: Волинь, 1978. — 496 с.
21. Орфографічний словник української мови. — К.: Наук. думка, 1975. — 856 с.
22. Орфографічний словник української мови. — К.: Довіра, 1994. — 864 с.
23. Орфоепічний словник. / Укл. Погрібний М. І.— К.: Рад. школа, 1984. — 629 с.
24. Орфоепічний словник української мови. У 2-х томах. — К.: Довіра, 2001 — 2003. — 1873 с.
25. Погрібний М. І. Словник наголосів української літературної мови / За ред. Варченка І. О. — К.: Рад. школа, 1964. — 639 с.

26. Потебня А. А. Ударение. — К.: Наук. думка, 1973. — 172 с.
27. Російсько-український словник наукової термінології. Суспільні науки. — К.: Наук. думка, 1994. — 600 с.
28. Російсько-український словник наукової термінології. Біологія. Хімія. Медицина. — К.: Наук. думка, 1996. — 660 с.
29. Російсько-український словник наукової термінології. Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та космос. — К.: Наук. думка, 1998. — 892 с.
30. Словник іншомовних слів. — К.: Гол. редакція Укр. рад. енциклопедії, 1977. — 775 с.
31. Сучасний словник іншомовних слів. — К.: Довіра, 2006. — 789 с.
32. Словник української мови. В 11-ти тт. — К.: Наук. думка, 1970–1980.
33. Сологуб Н. М. Варіантні флексії місцевого відмінка однини іменників II відміни // Морфологічна будова мови. — К.: Наук. думка, 1975. — С. 83–95.
34. Структурна граматики сучасної української літературної мови. Проспект. — К.: Наук. думка, 1972. — 99 с.
35. Тараненко О. О. Словозміна української мови. — Nyiregyhaza, 2003. — 199 с.
36. Українська літературна вимова і наголос. Словник-довідник. — К.: Наук. думка, 1973. — 724 с.
37. Український орфографічний словник. Вид. 9. — К.: Довіра, 2009. — 1011 с.
38. Український правопис. — К.: Наук. думка, 1993. — 240 с.
39. Українсько-російський словник. У 6 тт. — К.: Вид. АН УРСР, 1953–1962.
40. Федурко М. Ю. Морфонологія відіменникового словотворення в сучасній українській мові. — К.: АДА, 2005. — 36 с.
41. Частотний словник сучасної української художньої прози. У 2 т. — К.: Наук. думка, 1981. — 1720 с.
42. Юносова Валентина. Варіантність відмінкових закінчень іменників у сучасній українській літературній мові. — К.: Наук. думка, 2003. — 126 с.

**Valentyna KRYTSKA, Tetyana PUZDYREVA**

**Principles of the Inflection Description in «The Grammatical Dictionary of Ukrainian Literary Language. Inflection»**

Principles of «Grammatical Dictionary of Ukrainian Literary Language. Inflection» compiling are discussed in this article. The formal way of representing of the inflection paradigm is analyzed. The refined case scheme is represented. In the lexical entries are given all the changes of conjugation, conjugation scheme, and emphasis, which includes accent types of conversions for each word forms. Thus, the dictionary is dynamic — for each word there are forms and their rules: how to create it from the original registered form. Quantitative characteristics of paradigms in the dictionary are also given.

## Особливості опису дієвідмінювання в «Граматичному словнику української літературної мови. Словозміна»

Традиція представлення дієслова у різних словниках (тлумачних, перекладних, орфографічних, орфоепічних) передбачає подання найпоказовіших словозмінних форм у тлумачній частині словника. Але таким чином далеко не завжди повністю представлена словозміна дієслова. «Граматичний словник української літературної мови» (далі — Словник), підготовлений у відділі структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України, покликаний подати дієвідмінювання для кожного дієслова реєстру в повному обсязі, з набором усіх можливих флексій, схемою наголошування, морфологічними змінами в основі при дієвідмінюванні. Такий словник з визначеними правилами побудови парадигм відмінювання слів і зі зведенням самих зразків словозмінних парадигм, регулярних (продуктивних) і нерегулярних (унікальних), в українській лексикографії укладено вперше.

Словник запропонував формальний опис дієслівної парадигми. Традиція формального опису мовних фактів з метою автоматизації лінгвістичних досліджень, вироблена й усталена за чотири десятиліття у відділі структурно-математичної лінгвістики, має свою методику, узаasadнену практичним досвідом. Згідно з цією методикою аналізується тільки графемний запис словоформи, при цьому береться до уваги написання пом'якшених приголосних і йотованих голосних (не вводяться додаткові графеми, такі як *j*, і позначки пом'якшення). Тобто у випадках таких форм дієслів, як *кинь*, *стій* визначено в першій словоформі закінчення *ь*, а в другій — *й*. Графемний запис дієслівних словоформ є підставою для класифікації дієслів: формування парадигматичних класів відбувається за а) графемними варіантами закінчень, б) переходом наголосу при словозміні, в) побуквеним записом чергувань в основі. Таким чином створюється модель словозміни дієслова, за якою користувач словника може сконструювати будь-яку потрібну йому дієслівну словоформу або парадигму в цілому. Для цього кожному дієслову реєстру приписаний код у тлумачній частині. Цей код трипозиційний, він містить інформацію про: а) флексійний набір дієслова;

б) тип наголошування; в) графемні заміни в основі. Ці три позиції коду висвітлені у відповідних таблицях, за якими і можна відтворити парадигму або словоформу. Крім того, у додатку до словника подано зразки дієслівних парадигм із трипозиційними кодами, за якими також можна побудувати відповідну форму або парадигму певного дієслова.

Дослідники пишуть про морфологічну парадигму як про «1) систему словоформ однієї лексеми ... 2) схему словозміни, яка виражається у флексії» [21: 422]. «Повна парадигма дієслова включає особово-числову підпарадигму в теперішньому часі і родо-числову в минулому часі і т. д.» (там само). «Морфологічні парадигми визначаються: 1) набором закінчень... 2) набором основ... 3) акцентуацією» (там само).

Парадигма дієслів складається з інфінітива (який виступає в ролі лексеми), підпарадигм дійсного способу теперішнього часу для дієслів недоконаного/майбутнього часу (для дієслів доконаного виду), майбутнього синтетичного часу (для дієслів недоконаного виду), майбутнього аналітичного часу (для дієслів недоконаного виду), минулого часу, давноминулого часу, підпарадигм синтетичного і аналітичного наказового способу, умовного способу, спонукального та бажального способів. Дієприкметників немає у словозмінній парадигмі дієслова, тому що за словозміною вони входять до класу ад'єктивів. Дієприслівники також є окремим словозмінним підкласом, що має нульову парадигму. Так само виокремлено форми на **-но, -то**. Їхня кількість у базі обмежена: введено тільки ті, які зафіксовані в словниках-джерелах бази. Те саме стосується й дієприкметників. Отже, хоча ми не вводимо дієприкметник і дієприслівник у парадигму дієслова, ми подаємо у словнику деякі форми, зафіксовані в словниках-джерелах. Але у Словнику аналітичні словоформи не подано в реєстрі, правила їх побудови представлено окремо, тому парадигма дієслова в широкому розумінні, як схема словозмінного класу, включає **три підпарадигми: теперішнього (майбутнього для дієслів доконаного виду), минулого часу дійсного способу і наказового способу**. Форми теперішнього часу дієслів недоконаного виду омонімічні формам майбутнього часу дієслів доконаного виду, отже теперішній/майбутній час об'єднані в одну підпарадигму.

Глумачна частина словникової статті містить тематичний суфікс дієслова, позначку виду і, як уже було сказано, трипозиційний код. Цей код відбиває, в першу чергу, флексійний набір дієслова (за графемним записом). При аналізі особових форм постало питання визначення основи і флексії. У Словнику виявляю цю проблему є віднесення кінцевого *j* основи:  $чит = aj$ -у чи  $чит = a-jy$ <sup>1</sup>. Ми не вводимо знак *j* в опис дієвідмінювання для формалізованої бази Слов-

1 Позначка « $\Rightarrow$ » тут стоїть перед наголошеним голосним.



ника, але використовуємо його для інтерпретації морфемного поділу слова. За традицією формального опису, про яку було сказано вище, ми відносимо *ј* до закінчення: «...цей суфікс не має специфікованого значення», що є підставою «віднесення його до формотворчих, зокрема словозмінних афіксів» [12: 222]. Тому флексійні набори дієслів виділено, спираючись на всі їхні орфографічні варіанти. З цієї ж причини визначено 4 набори закінчень наказового способу дієслів, а також кінцеві *в* і *л* основи минулого часу віднесено до закінчень: *чит=а-ти* — *чит=а-в*, *чит=а-ла*, *чит=а-ло*, *чит=а-ли*. Отже, виділені таким чином 8 варіантів флексій теперішнього часу, 2 — минулого, 4 — наказового способу і варіанти з наголошеним/ненаголошеним закінченням дають 37 флексійних наборів. Класифікація наголошування дієслів (перехід наголосу з основи на флексію, а в межах основи на першу чи другу з кінця основи голосну) дає 33 схеми наголошування. При аналізі змін в основі дієслів виділено 73 операції замін в основі. Зупинимося детальніше саме на цих операціях. Як відомо, тематичний суфікс дієслів має властивість зберігатися, усікатися або випадати при дієвідмінюванні. Прикладом першого явища може бути дієслово *зберіг=а-ти* — *зберіг=а-ю*, *зберіг=а-еш*...*зберіг=а-в*...*зберіг=а-й*. Прикладом другого — дієслово *малюв=а-ти* — *мал=ю-ю*, *мал=ю-еш*...*мал=юва-в*...*мал=ю-й* — у цьому випадку суфікс *-юва-* у теперішньому/майбутньому часі й наказовому способі усікається, що відбито в операціях замін в основі ва/0 (код F). Приклад випадіння суфікса — дієслово *вдав=а-ти* — *вда=ю*... *вдав=а-в*..., але *вдав=а-й* — випадок, коли суфікс випадає тільки в теперішньому/майбутньому часі, що відбито в операціях замін в основі ва/0 (код F1). Прикладом випадіння суфікса є дієслово *див=и-тися* — *дивл=юся*... *див=и-вся*...*див=и-ся*. Крім випадіння, тут наявна вставка *-л-* перед закінченням у 1 особі однини та 3 особі множини теперішнього/майбутнього часу. Операції заміни тут дві: *и/0* (код И) та *0/л* (код L1). Цікаво, що при дієвідмінюванні зміни в основі можуть відбуватися не лише на стику із закінченням, але й у префіксі, наприклад: *оббити* — *обібі'ю*, але *оббив*... *оббий*. Часом змінюється і сам префікс: *стягти* — *зігну*. У першому дієслові наявна одна операція заміни після префікса — вставка *і/0* (код П), а в другому — дві: вставка *і/0* та заміна *с/з* (код Б). Таким чином розглянуто кожну можливу графемну заміну в дієсловах при дієвідмінюванні і позначено її відповідним кодом.

Трипозиційний код може бути доповнений особливими позначками — позначками неповноти дієслівної парадигми. Загалом, парадигма дієслів доконаного виду лише умовно повна, тому що не має підпарадигми теперішнього часу. Але в реєстрі Словника значний відсоток (15.86% — приблизно шосту частину) складають дієслова — лексеми, які не мають однієї, кількох чи багатьох

словоформ морфологічної парадигми. Кількість цих лексем — 5827. Питання обсягу неповних парадигм та їх класифікації є дискусійним. Різні граматики по-різному виділяють типи таких парадигм і надають їм різного обсягу. Дослідники пишуть, наприклад, про безособові дієслова, які мають форму 3 особи однини теперішнього часу [10]; про безособові дієслова, які мають форму 3 особи однини теперішнього часу і середнього роду минулого часу [3]. Автори «Теоретичної морфології української мови» І. Р. Вихованець і К. Г. Городенська [7] детально класифікують неповні парадигми дієслів, подаючи такі їх типи:

- 1) ті, що мають 3 особу однини і множини теперішнього часу (*тел=итися*);
- 2) і 3) ті, що мають лише форми множини теперішнього часу (розрізняються за семантичним критерієм) (*повибіг=ати, зрупув=атися*);
- 4) ті, що мають тільки форму 3 особи множини (*поперегор=яти*) і окремо виділяються
- 5) одноособові дієслова (*світ=ати*).

Але серед дієслів 3 і 4 типів є винятки, наприклад, *ро=ітися* (може бути форма 3 особи однини *ро=іться*, не тільки *ро=яться*) і *поперегор=яти* (*поперегор=яє*). Остання форма зафіксована в Інтегрованій лексикографічній системі «Словники України» [23]. Аналіз цих граматик і словників та результати досліджень дали можливість виділити 7 типів неповних парадигм, зважаючи на наявність окремих форм:

- 1) форм 3 особи однини і множини та форм минулого часу (*перецвіт=ати, проржав=іти*);
- 2) форм 3 особи однини і форм минулого часу середнього роду (безособові або одноособові) (*дн=іти, забр=акнути, могот=ися, розвесн=итися*);
- 3) форм 3 особи множини і форм множини минулого часу та форм 2 особи множини наказового способу (*погом=оноувати, позаг=оуватися*);
- 4) форм 1, 2 і 3 особи множини теперішнього часу, всіх форм минулого часу і форм множини наказового способу (*сторг=овуватися, понім=іти*);
- 5) форм 3 особи однини і форм 1, 2 і 3 особи множини теперішнього часу, всіх форм минулого часу і форм 2 особи однини і множини наказового способу (*зліт=атися, повиїзд=іти*);
- 6) всіх форм наказового способу (*стрив=ати, прощав=ати*).
- 7) всіх форм минулого часу (*їд=ати*).

Зауважимо, що всі дієслова з неповною парадигмою мають потенційні форми, деякі з них легко утворюються, тому будь-яка класифікація неповних парадигм є досить умовною з огляду на наявність фіксацій у нормативних словниках і граматиках. З другого боку, не всі дієслова, подані в словниках як лексеми з повною парадигмою, насправді утворюють всі форми (можна навести

приклад дієслів *пов=істи*, *доповіст=и*, в яких наказовий спосіб утворюється скоріше потенційно). Остаточний критерій повноти/неповноти парадигми знайти важко, тому що творення конкретних форм залежить великою мірою від узусу, мовної практики. Неповні парадигми потенційно є частиною відповідних повних парадигм, і це відображено в їхніх кодах: словоформа має код повної парадигми та **індекс** певного типу неповної. Позначено їх, відповідно до вище перелічених типів, **б1**, **б2**, **б3**, **б4**, **б5**, **б6**, **нак** і **мин**. Типи неповних парадигм представлено також у табличному вигляді (Табл. 1):

Табл. 1

Тип неповноти			б1	б2	б3	б4
Спосіб	Час, вид	Грам. форма				
				Інф.	забрин= <i>i</i> -ти (4557)	дн= <i>i</i> -ти (675)
Дійсн.	Теп. (нед.)/ майб. (док.)	1 одн.	-	-	-	-
		2 одн.	-	-	-	-
		3 одн.	забрин= <i>и</i> ть	дн= <i>i</i> -с	-	-
		1 мн.	-	-	-	понім= <i>i</i> -емо
		2 мн.	-	-	-	понім= <i>i</i> -ете
		3 мн.	забрин= <i>я</i> ть	-	позаг= <i>ою</i> - ють <i>ся</i>	понім= <i>i</i> -ють
	Мин.	Чол.	забрин= <i>i</i> -в	-	-	-
		Жін.	забрин= <i>i</i> -ла	-	-	-
		Сер.	забрин= <i>i</i> -ло	дн= <i>i</i> -ло	-	-
		Мн.	забрин= <i>i</i> -ли	-	позаг= <i>оюва</i> - лися	понім= <i>i</i> -ли
Наказ.		2 одн.	забрин= <i>и</i>	-	-	-
		1 мн.	-	-	-	понім= <i>i</i> -ймо
		2 мн.	забрин= <i>и</i> ть	-	позаг= <i>ою</i> -йт <i>еся</i>	понім= <i>i</i> -йте

Тип неповноти			65	66	нак	мин
Спосіб	Час, вид	Грам. форма				
				Інф.	позасм=алюва- <b>тися</b> (36)	стрив= <b>а-ти</b> , прощав= <b>а-ти</b> (2)
Дійсн.	Теп. (нед.)/ майб. (док.)	1 одн.	-	-	м=о.ж-у	-
		2 одн.	-	-	м=о.ж-еш	-
		3 одн.	позасм=алю- <b>ється</b>	-	м=о.ж-е	-
		1 мн.	позасм=алю- <b>ємося</b>	-	м=о.ж-емо	-
		2 мн.	позасм=алю- <b>єтесья</b>	-	м=о.ж-ете	-
		3 мн.	позасм=алю- <b>ютьсяся</b>	-	м=о.ж-уть	їд= <b>а-в</b>
	Мин.	Чол.	позасм=алюва- <b>вся</b>	-	міг- <b>0</b>	їд= <b>а-ла</b>
		Жін.	позасм=алюва- <b>лася</b>	-	мог-л= <b>а</b>	їд= <b>а-ло</b>
		Сер.	позасм=алюва- <b>лося</b>	-	мог-л= <b>о</b>	їд= <b>а-ли</b>
		Мн.	позасм=алюва- <b>лися</b>	-	мог-л= <b>и</b>	-
Наказ.		2 одн.	позасм=алю- <b>йся</b>	стрив= <b>а-й</b>	-	-
		1 мн.	позасм=алю- <b>ймося</b>	стрив= <b>а-ймо</b>	-	-
		2 мн.	позасм=алю- <b>йтеся</b>	стрив= <b>а-йте</b>	-	-

Позначка «-» тут означає форму, відсутню в неповній парадигмі. Індекси **61** — **66** позначають різні типи неповноти парадигм залежно від семантики дієслів. Зокрема, це дієслова з префіксом **по-**, безособові дієслова (індекс **62**). Індекс «**нак**» означає відсутність форм наказового способу у дієслова (на відміну від позначки **66** — наявний лише наказовий спосіб). Індекси подано після основної інформації про тип флексійного набору — ФН (у дієслова *стрив=ати*

це 7, і позначка неповноти для цього дієслова, таким чином, **766**). Ще одна позначка — «**мин**» — означає, що в дієслова наявні тільки форми минулого часу. Позначка «**нак**» стосується дієслова *могти*, а позначка «**мин**» — двох дієслів: *їд=ати*: *їд=ав*, *їд=ала*, *їд=ало*, *їд=али*; *знав=ати*: *знав=ав*, *знав=ала*, *знав=ало*, *знав=али*.

Отже, кожному дієслову в Словнику у тлумачній частині приписаний трипозиційний код, з індексом неповноти чи без, за яким, ідучи за відповідними таблицями, що розшифровують кожну позначку коду, можна відтворити парадигму цього дієслова.

Створена комплексна модель дієвідмінювання є новою для українського мовознавства, тобто має теоретичну новизну. Її практичне значення для вивчення дієслова полягає, зокрема, у тому, що вона дає відповідь на дискусійні питання щодо творення дієслівних форм, їх варіантності, різною подання в словниках. Модель слугує й узагальненням, й інструментом для подальшого дослідження. Вона унаймає болючі місця в українській дієслівній словозміні, які заслуговують на увагу дослідників. Всього визначено 268 дієслівних парадигм, з них три мають найвищу частоту (код 7 001 (*зберігати*) — 9411 слів; код 7 001 F (*меценатствувати*) — 6905 слів; код 7 002 F (*реагувати*) — 4724 слова), а 41 парадигма — унікальна (однослівна). В парадигмах достатньо часто виявляється варіантність: у закінченнях, наприклад, наказового способу і минулого часу дійсного способу. Словник не декларативний, а процедурний, операційний. У ньому подано правила, за якими утворені словоформи.

### Література

1. Алексієнко Л. А., Козленко І. В. Граматичний словник українських дієслів. Т. 1 (А–О). — К.: Київський університет, 1998. — 350 с.
2. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. Число. — М.: Сов. энциклопедия, 1966 — 607 с.
3. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія. — К.: Наук. думка, 1980. — 340 с.
4. Булаховський Л. А. Вибр. праці в п'яти томах. Українська мова. — К.: Наук. думка, 1977. — Т. 2. — 480 с.
5. Бусел В. Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови. — К.: Перун, 2004. — 1719 с.
6. Винницький В. Українська акцентна система: становлення, розвиток. — Львів: Біблос, 2002. — 576 с.
7. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. — К.: Пульсари, 2004. — 400 с.

8. Головащук С. І. Словник наголосів. — К.: Наук. думка, 2003. — 319 с.
9. Російсько-український словник. / За ред. В. В. Жайворонка. — К.: Абрис, 2003. — 1402 с.
10. Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. — К.: Вища школа. — Ч. І. Вид. Четверте. — 1972. — 450 с.
11. Зализняк А. А. Грамматический словарь русского языка. Словоизменение. — М.: Русский язык, 1977. — 820 с.
12. Морфемна структура слова. — К.: Наук. думка, 1979. — 350 с.
13. Огієнко І. Український стилістичний словник. — Вінніпег : Волинь, 1978. — 496 с.
14. Орфографічний словник української мови. — К.: Довіра, 2007. — 983 с.
15. Орфоепічний словник української мови. У двох томах. — К.: Довіра, 2001–2003.
16. Погрібний М. І. Словник наголосів української літературної мови. За ред. Варченка І. О. — К.: Рад. школа, 1964. — 639 с.
17. Погрібний М. І. Орфоепічний словник. — К.: Рад. школа, 1984. — 629 с.
18. Словник української мови. В 11-ти тт. — К.: Наук. думка, 1970–1980.
19. Тараненко О. О. Словозміна української мови. — Nyiregyhaza, 2003. — 199 с.
20. Українська літературна вимова і наголос. Словник-довідник. — К.: Наук. думка, 1973. — 724 с.
21. Українська мова. Енциклопедія. — К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана. — 2000. — 752 с.
22. Український правопис. — К.: Наук. думка, 2004. — 240 с.
23. Широков В. А. та ін. Інтегрована лексикографічна система «Словники України», версія 1.05. — К., 2001–2005.

### **Juliya ROMANIUK**

#### **Features of Description of Conjugation in «The Grammatical Dictionary of the Ukrainian Language. Inflection»**

Grammatical Dictionary gives the verb inflections for each verb of register with a set of flex, an accent scheme, morphonological changes in the basis of the verb in inflections on the basis of the formal description of the verb paradigm. Information about the inflection is arranged as a in three-position code, incompleteness is marked if necessary. This Dictionary is the first dictionary of that type in the Ukrainian lexicography.

## «Словник граматичного керування прикметників»: концептуальні засади та принципи укладання

«Словник граматичного керування прикметників» — це лексикографічно-граматична праця, у якій уперше в сучасному українському мовознавстві на теоретичних засадах семантико-синтаксичної валентності буде проаналізовано граматичне, валентно зумовлене керування прикметників та системно описано типове для сучасної української літературної мови морфологічне вираження значеннево залежних від предикативного прикметника іменникових компонентів.

У сучасному мовознавстві прикметники досліджували в різних аспектах: як окремий частиномовний клас слів [10; 5], як опорний компонент ад'єктивного словосполучення в конкретній мові [9; 14; 7] та в різних мовах [12], як семантично неоднорідний клас ознакових слів [5; 20; 2] і, нарешті, як спеціалізований морфологічний засіб вираження предикатів якості (предикативні якісні прикметники) [3; 8; 18; 11] та ін. У межах цих аспектів, звичайно, по-різному поставала проблема сполучуваності прикметників, причому в традиційно орієнтованих дослідженнях цю проблему подавали як синтаксичні зв'язки прикметників з іменниками, чи граматичне керування прикметників [17], у новітніх дослідженнях цю сполучуваність предикативних прикметників або предикатів якості із залежними іменниками тлумачать по-новому, а саме як валентно зумовлену сполучуваність, суть якої полягає в поєднанні предикативних якісних прикметників як виразників власне-ознаки із непередикатними іменниками, зумовленими семантикою таких прикметників [13; 18].

За традиційного підходу якісні прикметники — це опорний компонент прикметникового словосполучення, що потребує певної форми залежного іменникового компонента. Із функціонально-семантичного вияву якісний прикметник виконує роль предиката якості, що є організаційним центром елементарного речення, утвореного цим предикатом і непередикатним іменниковим компонентом, зумовленим його семантикою. За обох підходів важливо правильно визначити форму вираження іменника залежного від прикметника. Ця проблема становить великі труднощі для практики граматичного вживання якісних прикметників. Саме цим зумовлена потреба укласти Словник граматичного керування прикметників (далі Словник).

Завдання Словника — виявити та лексикографічно зафіксувати прикметникове керування, морфологічне вираження якого типове для сучасної української літературної мови.

Концепцію пропонованого Словника створено на основі тісного зв'язку валентності та явищ керування, або валентно зумовленого керування. Він є засадничим принципом побудови словникових статей. Керування, услід за І.Р. Вихованцем, тлумачимо як «форму (спосіб) підрядного зв'язку, що стосується значеннево передбачуваної опорним словом сполучуваності непрямих відмінків іменників без прийменників і з прийменниками» [4: 37], тобто семантичним підґрунтям керування слугує семантико-синтаксична валентність. Саме валентність точно окреслює межі керування, у які потрапляють тільки ті залежні компоненти, яких потребує лексико-граматична природа опорного слова. Керування є формальним виявом семантичної валентності ознакових слів. Воно збігається з формально-синтаксичною валентністю: зумовлені валентністю предиката дії чи стану непередикатні іменникові компоненти (аргументи) мають формальне вираження в певній безприйменниковій чи прийменниково-відмінковій формі, що виконує функцію керованого другорядного члена речення.

Прикметники набувають валентності внаслідок переміщення в первинну для дієслова предикативну позицію. У присудковій позиції звичайно вживаються якісні прикметники — виразники власне-ознаки. Вона не типова для відносних прикметників — виразників невласне-ознаки. За визначенням І.Р. Вихованця, відносні прикметники виражають невласне-ознаку, що є наслідком згортання базового елементарного речення, пор. *Стіл — дерев'яний ← Дерев'яний стіл ← Стіл виготовлений із дерева* [6: 134]. У ролі присудка прикметники вступають у такі синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення до інших одиниць, як і дієслова.

Керованими вважатимемо ті словоформи, які породжені валентністю предикативних якісних прикметників. Саме тому в Словнику подаватимемо нормативні форми вираження тільки валентно залежних одиниць — переважно власне-іменників (тобто назв конкретних предметів) із семантичними функціями об'єкта та адресата. Проте, як засвідчує мовний матеріал, у позицію керованих власне-іменників потрапляють і невласне-іменники — назви опередметнених дій, станів, ознак. Їх також залучаємо до аналізу.

У граматичній системі мови з огляду на прямий порядок слів у реченні розмежовують лівобічну та правобічну валентність предиката і відповідно лівобічні та правобічні валентно зумовлені компоненти. Для української мови типовою є правобічна позиція керованого компонента, тоді як лівобічна звичайно стосується явищ координації. Семантичні функції виконавця дії та носія про-



цесу, стану, якості, кількісної ознаки зараховують до лівобічної валентності, решту семантичних функцій компонентів — до правобічної. Формальне вираження лівобічної позиції валентно залежного дієслівного компонента в сучасній українській літературній мові не становить труднощів. Проте варто зауважити, що у «Словнику граматичного керування прикметників», окрім правобічних валентно зумовлених компонентів, що співвідносяться переважно з об'єкними та адресатними синтаксемами, буде подано і позицію суб'єкта якісного стану, яку вважають, за прямого порядку слів, лівобічною, тому що її морфологічне вираження іноді становить труднощі. З цього приводу І.Р. Вихованець зауважує: «Давальний відмінок як морфологічний варіант суб'єктної синтаксеми має вузьку сферу поширення. Суб'єктна функція давального стосується тільки одного її різновиду — функції суб'єкта стану. Вона дещо віддалена від семантико-синтаксичної функції адресата дії як первинної функції давального. Давальний у функції суб'єкта стану сформувався в результаті переміщення його з правобічної придієслівної позиції в лівобічну (суб'єктну) і певного тяжіння до називного відмінка у функції суб'єкта, займаючи в суб'єктній синтаксичній парадигмі форм підпорядковане місце» [3: 115–116].

За формою залежного слова розмежовуємо керування власне-відмінкове (безприйменникове, безпосереднє), коли це слово виражене безприйменниковим відмінком (*відомий друзям, вірний Україні, вдячний батькам*), і прийменниково-відмінкове (прийменникове, опосередковане), коли підпорядкування відбувається за допомогою прийменників (*вищий за батька, багатий на дітей, спритний до тостів, схожий на брата*).

### Побудова Словника та словникових статей

Статті в Словнику будуть розташовані за абеткою. Структура статей Словника передбачає наявність таких складників.

#### І. Реєстрове слово у вихідній формі

Реєстровими одиницями «Словника граматичного керування прикметників» є якісні прикметники. Джерелом добору прикметників слугують Словник української мови в 11 томах [16], Великий тлумачний словник сучасної української мови [1] та «Український орфографічний словник» [19].

Якісні прикметники подаватимемо у формі чоловічого роду однини, після якої визначимо закінчення форми жіночого та середнього роду однини, і закінчення форми множини, напр.: **ВАЖКИЙ**, а, е, і; **ЗНАЙОМИЙ**, а, е, і; **КОРИСНИЙ**, а, е, і.

Форми коротких прикметників (за наявності) розташуємо поряд із повними формами відповідних реєстрових якісних прикметників, напр.: **ЗГОДНИЙ**,

**ЗГОДЕН; ПОВНИЙ, ПОВЕН.** Щоправда, українська мова має невелику групу предикативних коротких прикметників, які «не змінюють загальної системної спрямованості прикметникових предикативних форм на функціональну нейтралізацію іменних морфологічних категорій» [5: 159].

Для якісних прикметників буде визначено сукупність валентностей лексико-семантичних варіантів (ЛСВ). До семантичної структури таких багатозначних одиниць, окрім прямих лексичних значень, уходять також переносні, спеціально-термінологічні, діалектні, розмовні, застарілі та ін. Стилистичне маркування ЛСВ впливає на кількість і «якість» правобічних валентностей. Зважаючи на це, у Словнику будуть проаналізовані лише ті стилістично марковані якісні прикметники чи їхні ЛСВ, які виявляють інші, не зафіксовані щодо прямого лексичного значення валентні позиції.

### **II. Тлумачення лексичного значення реєстрового слова**

Зважаючи на те, що саме лексико-семантична природа ознакового слова визначає кількість та семантичні функції його валентно залежних іменникових компонентів, у Словнику подамо тлумачення лексичного значення кожного реєстрового якісного прикметника чи ЛСВ багатозначного якісного прикметника. Кожен ЛСВ виділимо окремо і позначимо його арабською цифрою (1., 2., 3. тощо.). Семантичні відтінки в межах ЛСВ виокремимо лише за умови труднощів у формальному вираженні керованих іменників. Такі семантичні відтінки тлумачимо в межах відповідних ЛСВ, використовуючи для них дві скісні риски (//).

### **III. Аналіз правобічних валентно зумовлених компонентів:**

#### **1. Семантична кваліфікація правобічних валентно зумовлених компонентів**

Після тлумачення прямого лексичного значення якісного прикметника (або ЛСВ багатозначного якісного прикметника) будуть визначені та схарактеризовані всі правобічні валентно зумовлені компоненти, семантичне розмежування яких спричинене належністю опорного слова до певного семантичного типу предиката.

У Словнику всі об'єктні значення поділяємо на власне-об'єкт, об'єкт якісної ознаки, об'єкт соціативності (об'єкт-співучасник стану), об'єкт обмеження, об'єкт порівняння та ін., а також виокремлюємо об'єктні значення синкретичного типу, такі як суб'єкт-об'єкт, просторовий об'єкт (об'єкт-локатив) та ін. Адресатну синтаксему диференціюємо на адресат якісного стану.

#### **2. Морфологічне вираження**

В українській мові для вираження валентно зумовлених керованих компонентів наявні спеціалізовані безприйменникові (синтетичні) та прийменнико-

во-відмінкові (аналітичні) морфологічні форми. Вони можуть реалізуватися в морфологічних варіантах (відмінкових формах), один з яких є основним, а інші — периферійними. Зокрема, спеціалізованим морфологічним засобом вираження об'єктного значення є знахідний безприйменниковий відмінок, адресатного — давальний безприйменниковий відмінок. Водночас нерідко відбувається переміщення одного відмінка зі своєї первинної позиції в зону іншого відмінка, внаслідок чого і з'являються периферійні морфологічні варіанти. Тому в словниковій статті після семантичної кваліфікації кожного валентно залежного компонента подаємо всі варіанти його морфологічного вираження (спочатку основні, а потім периферійні), що є типовими для сучасної української літературної мови, вказуючи відмінкову форму без прийменника чи з прийменником (за наявності), та найуживаніші іменники і займенники, з якими поєднується якісний прикметник. Назви відмінків подаємо скорочено: Н. в. (називний), Р. в. (родовий), Д. в. (давальний), Зн. в. (знахідний), Ор. в. (орудний), М. в. (місцевий).

### 3. Ілюстративний матеріал

Реалізацію конкретної правобічної валентності відповідною керованою формою в мовленні ілюструємо матеріалом, дібраним з усної народної творчості, художньої літератури, наукових текстів, публіцистики та мережі Інтернету, зрідка — модельованими конструкціями.

Далі подаємо зразки укладених словникових статей граматичного керування прикметників.

#### **ВІДОМИЙ**, а, е, і.

1. Про якого знають, знайомий.

**Кому?** (*суб'єкт стану* — Д.в.): батькові, матері, людині, підполковнику, мені, тобі, йому (їй, їм), нам, усім, напр.: *Поки зійде місяць, маємо бути на Вермійському хуторі, — коротко уточнив те, що в основі було відоме підполковнику* (М. Стельмах); *Все в цім світі мені відоме...* (Б. Олійник); *Характер письма був їй відомий* (І. Франко); *Казка Ваша нам всім відома...* (М. Коцюбинський).

// Якого добре знають з певного боку.

**На що?** (*просторовий об'єкт обмеження* — на + Зн.в.): на повіт, на світ, на село, на місто, на райцентр, напр.: *Став Чіпка відомий на цілий повіт* (Панас Мирний); *А скіфські лікарі-гомеопати були тоді відомі на весь світ* (Л. Костенко); *Баба Параска Гришиха... відома на все село брехуха* (І. Нечуй-Левицький).

2. Якого знає багато людей, який користується популярністю, славою; знаменитий, славетний.

**Кому?** (*об'єкт обмеження* — Д.в.): людям, шанувальникам, сучасникам, нам, вам, напр.: *Всі відомі нам твори Величковського виконані в рисах того своєрідного літературного стилю...* (С. Маслов).

**Чим?** (*об'єкт обмеження* — Ор.в.): творами, віршами, музикою, донкіхотством, напр.: *Середньовічна література відома творами Мелетія Смотрицького та Феофана Прокоповича (Філософія); Молодий Еміль Золя... добре відомий сучасникам своїм донкіхотством* (М. Слабошпицький).

**СХОЖИЙ**, а, е, і. Який має спільні або подібні риси з ким - , чим-небудь, таку саму вдачу, як хтось.

**На кого? На що? До кого? До чого?** (*об'єкт порівняння*, на + Зн.в., до + Р.в.): на батька (до батька), на матір (до матері), на сестру (до сестри), на доньку (до доньки), на дядька (до дядька), на людей (до людей), на товариша (до товариша), на нього (до нього), на неї (до неї), на ялинку (до ялинки), на вино (до вина), на голуба (до голуба) та ін., напр.: *Старший — Святослав — схожий був на батька — чоловіка княгині Ольги — Ігоря* (С. Скляренко); *Катруся виростала тоненькою, сіроокою, дуже схожою на матір* (О. Іваненко); *Вона так була схожа на свою доньку* (Є. Гуцало); *Як схожа вона на Марію, любов неповторну мою* (В. Сосюра); *Вони так схожі один на одного, що, кажуть, їх і мати тільки по очах розрізняє: у Ярослава — сині, а в Михайла — голубі* (М. Стельмах); *Клара була схожа зараз на новорічну ялинку* (М. Руденко); *Він не був схожим до того Гната, яким вона бачила його в селі* (М. Коцюбинський); *Повітря, дійсно схоже до вина, де вічний шум, де вічна тишина. Де тропи збрів, де сліди ведмежі* (М. Рильський); *...він до голуба такий був схожий, як підсвинок* (П. Куліш).

**Чим? З чого?** (*об'єкт обмеження* — Ор.в., з + Р.в.): лицем (з лица), обличчям (з обличчя), виглядом (з вигляду), напр.: *Обидва брати були схожі лицем...* (І. Нечуй-Левицький); *[Любка] була дуже схожа з лиця на Нимидору* (І. Нечуй-Левицький); *«Справді сином родимим доводишся ти Одиссею? Дуже лицем ти на нього й очима прекрасними схожий»* (Гомер).

**Між ким?** (*суб'єкт-об'єкт*, між + Ор.в.): між собою, напр.: *Поляник і його жінка, і Василина, і всі діти були дуже схожі між собою* (І. Нечуй-Левицький).

**З ким?** (*об'єкт порівняння*, з + Ор.в.): з лялькою, з чортом, напр.: *Познайте, молодіці гожі — з Енеєм бахурі всі схожі* (І. Котляревський); *Щира і мила, сама з тою лялькою схожа* (Я. Щоголів); *Глянься у воду на свою вроду та побачиши, що й сам з чортом схожий* (М. Кропивницький).

**ОДНАКОВИЙ**, а, е, і. Який нічим не відрізняється від інших у чому-небудь; такий самий.

**З ким?** (*об'єкт тотожності* — з + Ор.в.): з народом, напр.: *В світлі рамки і в світлі ідей ми з народом — однакові ростом* (Г. Чубач).

**Між ким?** (*суб'єкт-об'єкт* — між + Ор.в.): між собою, напр.: *Не однакові між собою зірочки на небесах, не однакові і дерева по садках* (Г. Квітका-Оснот'яненко).

**Перед ким?** (*об'єкт обмеження* — перед + Ор.в.): перед богом, напр.: *Царі, раби — однакові сини перед богом* (Т. Шевченко).

**Кому?** (*адресат якісного стану* — Д.в.): усім, напр.: *Не всім однакова судилась в світі доля* (Л. Глібов).

// Рівний з іншим за розміром, обсягом, кількістю і т.ін.

**За чим?** (*об'єкт обмеження* — за + Ор.в.): за значенням, за будовою, за структурою, напр.: *У мові є словосполучення, різні за будовою, але однакові чи близькі за лексичним значенням* (Українська мова).

### Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. — К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. — 1728 с.
2. Висоцький А.В. Склад та структура лексико-семантичних груп якісних прикметників в українській мові : дис. ... кандидата філол. наук : 10.02.01. — К., 1998. — 177 с.
3. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. — К. : Наук. думка, 1992. — 224 с.
4. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підручник]. — К. : Либідь, 1993. — 368 с.
5. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. — К. : Наук. думка, 1988. — 256 с.
6. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., В.М. Русанівський. Семантико-синтаксична структура речення. — К. : Наук. думка, 1983. — 219 с.
7. Горная П.Г. Адьективные словосочетания современного украинского языка в сопоставлении с русским : автореф. дис. ... кандидата филол. наук. — К., 1972. — 21 с.
8. Городенська К. Реченнєвотвірний потенціал предикатів якості // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць / Укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. — Донецьк : ДонНУ, 2001. — Вип. 7. — С. 27–31.
9. Грищенко А.П. Прикметник у функції головного компонента в словосполученні // Синтаксис словосполучення і простого речення. — К.: Наук. думка, 1975. — С. 120–131.
10. Грищенко А.П. Прикметник в українській мові. — К. : Наук. думка, 1978. — 207 с.
11. Кавера Н.В. Семантична типологія предикатів стану : дис. ... кандидата філол. наук : 10.02.01 / Кавера Наталя Вікторівна. — К., 2007. — 206 с.

12. Молошная Т.Н. Адъективные словосочетания в славянских и балканских языках. — М. : Наука, 1985. — 257 с.
13. Пасічник І.А. Категорія валентності предикативних прикметників : [монографія]. — Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. — 184 с.
14. Плющ М.Я. Ад'єктивні словосполучення з залежною словоформою орудного відмінка // Українське мовознавство. — 1981. — № 9. — С. 76–81.
15. Плющ М.Я. Категорія суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення : [навчальний посібник]. — К. : Вища школа, 1986. — 175 с.
16. Словник української мови : В 11 т. — К. : Наук. думка, 1970–1980. — Т. I–XI.
17. Степаненко М.І. Прикметниково-іменникові словосполучення у сучасній українській літературній мові (формально-синтаксичний і семантичний аналіз). — Полтава, 1992. — 103 с.
18. Тимкова В.А. Семантико-синтаксична структура двоскладних речень із предикатами якості в українській мові : [монографія]. — К. : Кондор, 2005. — 134 с.
19. Український орфографічний словник: понад 175 тис. слів / [уклад. В. В. Чумак [та ін.]; за ред. В. Г. Склярєнка]. — Вид 9-е, переробл. і доповн. — К. : Довіра, 2009. — 1011 с.
20. Шрамм А.Н. Очерки по семантике качественных прилагательных (на материале современного русского языка) : [монография]. — Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1979. — 134 с.

**Anna GABAY**

### **Theoretical Bases and Principles of Compilation of the Adjectival Grammatical Government Dictionary**

The article is devoted to theoretical bases and principles of compilation of the first modern Ukrainian linguistic Dictionary of adjectival grammatical government. On the basis of valence the Dictionary will analyze valence guidance of the adjectives and systematically describe typically Ukrainian morphological expression of the noun components dependent on predicative adjective. The structure of entries in the Dictionary is thoroughly characterized and semantic qualification of every dependent component is followed by all the variants of its morphological expression (at the beginning main ones and later peripheral) with mentioning the case form with or without preposition (at availability) and the most widely used nouns and pronouns to which the qualitative adjective is joined. The Dictionary contains standard forms of the expression of valence dependant units — predominantly proper nouns (names of separate objects) with the semantic functions of object and addressee and non-proper nouns — names of objectified actions, conditions, and features. The specimens of the vocabulary entries of grammatical government of qualitative adjectives are offered.

## «Словник граматичного керування дієслів» як лексикографічно-граматична праця

Укладання «Словника граматичного керування дієслів» (далі Словника) зумовлене передусім потребами мовної практики. Помилки, що трапляються в граматичному вжитку, спричинені переважно неправильним використанням прийменникових та безприйменникових відмінкових форм іменників. Нерідко замість нормативних сполук *вибачте мені, зрадити Батьківщину, говорити українською мовою, їхати тролейбусом* та ін. уживають *вибачте мене, зрадити Батьківщині, говорити на українській мові, їхати на тролейбусі*. Ці труднощі пов'язані з проблемою граматичного керування, що нерідко породжує варіантність слововживання. В українському мовознавстві немає спеціального Словника граматичного керування, який би охоплював бодай найскладніші випадки функціонування безприйменникових та прийменниково-відмінкових форм. Укладання такого словника сьогодні на часі як для будь-якого мовця, небайдужого до культури свого мовлення, так і для фахівців різних професій, що працюють над створенням чи редагуванням текстів.

Із теоретичного погляду укладання пропонованого Словника є спробою подолати труднощі в хитанні граматичної норми та подати правильні форми слововживання. З практичного боку Словник буде довідником для широкого загалу користувачів: науковців, викладачів вишів, журналістів, редакторів, учителів-словесників, аспірантів, студентів-філологів і взагалі всіх, хто дбає про граматичну правильність мовлення.

Завдання Словника — виявити та зафіксувати дієслівне керування, морфологічне вираження якого типове для сучасної української літературної мови.

У російському мовознавстві наявна низка лексикографічних праць, дотичних до проблеми граматичного керування. Одні з них присвячені питанням сполучаності слів у російській мові [21; 10; 9], інші — безпосередньо питанням граматичного керування [1; 13; 15].

У лінгвоукраїністиці, на жаль, немає спеціальних праць, які б прислужилися всім, хто цікавиться граматичним уживанням одиниць. Окремі зауваження щодо сполучаності дієслів наявні в Словнику української мови в 11 т. [17].

Поради щодо нормативності тієї чи тієї форми певного слова подають словники та довідники з культури української мови [6; 7; 16] й под. Особам, котрі вивчають українську мову як іноземну, адресовано праці В. М. Романової [14], Л. Паламар та І. Удварі [22].

Проте спільною рисою як російських, так і українських лексикографічних праць, що стосуються граматичного керування, є узвичаєний підхід до його кваліфікації. У традиційному мовознавстві керуванням називають такий синтаксичний зв'язок між головним і залежним словами, за якого головне (опорне) слово вимагає залежного (керованого) іменного слова у певній відмінковій або прийменниково-відмінковій формі [19: 67]. За формою залежного слова розмежовують керування власне-відмінкове (безприйменникове, безпосереднє), коли залежне слово виражене безприйменниковим відмінком (*завдячую батькам, захоплення спортом*), і прийменниково-відмінкове (прийменникове, опосередковане), коли підпорядкування відбувається за допомогою прийменників (*любов до мистецтва, заслуговувати на пошану, схожий на матір*). У ролі опорних слів найчастіше виступають дієслова, які керують різноманітними відмінковими і прийменниково-відмінковими формами іменників.

Традиційно керування розглядають у морфологічній площині, вважаючи, що кожна відмінкова і прийменниково-відмінкова форма іменників або їхніх еквівалентів поєднана з опорним словом підрядним зв'язком керування. Саме тому до згаданих словників потрапляють усі без винятку керовані одиниці: як валентно зумовлені, так і валентно не зв'язані компоненти (детермінанти). На думку І. Р. Вихованця, традиційний підхід «не відбиває синтаксичної специфіки керування, оскільки він орієнтований лише на морфологічні показники» [5: 37].

Концепцію пропонованого Словника, укладання якого розпочато у відділі граматики Інституту української мови НАН України, вибудовано на основі тісного зв'язку явищ керування та валентності, тобто на засадах валентно зумовленого керування. Він є засадничим принципом побудови словникових статей. Керування, услід за І. Р. Вихованцем, розуміємо як «форму (спосіб) підрядного зв'язку, що стосується значеннево передбачуваної опорним словом сполучуваності непрямих відмінків іменників без прийменників і з прийменниками» [5: 37], тобто семантичним підґрунтям керування вважаємо семантико-синтаксичну валентність. Семантико-синтаксичну валентність у мовознавстві кваліфікують як здатність предиката (ознакового слова) сполучатися з іншими (здебільшого неознаковими) словами, мати певну кількість відкритих позицій, що можуть (факультативна валентність) або мають (обов'язкова валентність) заповнюватися одиницями відповідної семантичної природи [5: 123]. Саме валентність «точно окреслює межі керування, зраховуючи до нього тільки ті



залежні компоненти, яких вимагає лексико-граматична природа опорного слова» [4: 78]. Керування є формальним виявом семантичної валентності ознакових слів. Воно збігається з валентністю формально-синтаксичною: зумовлені валентністю предиката дії чи стану непередикатні іменникові компоненти (аргументи) набувають формального вираження в певній безприйменниковій чи прийменниково-відмінковій формі, що виконує функцію керованого другорядного члена речення.

Головним критерієм розмежування керованих і некерованих другорядних членів речення, наголошує І. Р. Вихованець, має бути «синтаксична позиція, зумовлена тільки семантико-синтаксичною валентністю предикатного слова (переважно дієслова)» [4: 78]. Тому керованими вважатимемо лише ті словоформи, які породжені валентністю слів зі значенням дії, процесу, стану тощо.

Як зауважує І. Р. Вихованець, у граматичній системі мови потрібно розрізняти лівобічну та правобічну валентність предиката і відповідно лівобічні та правобічні валентно зумовлені компоненти. Для української мови «типовою є правобічна позиція керованого компонента, тоді як лівобічна звичайно стосується явищ координації» [4: 79]. Семантичні функції виконавця дії та носія процесу, стану, якості, кількісної ознаки, зважаючи на прямий порядок слів у реченні, у мовознавстві зараховують до лівобічної валентності, решту семантичних функцій — до правобічної. Оскільки, як було вже зазначено, лівобічна позиція валентно залежного компонента характерна для явищ координації, до того ж формальне вираження лівобічної валентності в сучасній українській літературній мові не становить труднощів, то в Словнику будуть подані форми вираження лише правобічних валентно зумовлених компонентів, що співвідносяться з об'єктними, адресатними, інструментальними та локативними синтаксемами, а у формально-синтаксичній структурі речення вони є приприсудковими керованими другорядними членами.

### **Побудова Словника та словникових статей**

Статті в Словнику буде абетковано за реєстровими одиницями. Структура статей Словника передбачає наявність таких складників.

- I. Реєстрове слово у вихідній формі.
- II. Тлумачення лексичного значення реєстрового слова.
- III. Аналіз правобічних валентно зумовлених компонентів:
  1. Семантична кваліфікація правобічних валентно зумовлених компонентів.
  2. Морфологічне вираження.
  3. Ілюстративний матеріал.

## І. Характеристика реєстрових слів

Реєстровими одиницями «Словника граматичного керування дієслів» є дієслова. Джерелом добору дієслів слугують «Словник української мови» в 11 томах [17], «Великий тлумачний словник сучасної української мови» [2], «Український орфографічний словник» [20] та Лексична картотека Інституту української мови НАН України.

Для кожного дієслова визначатимемо граматичну категорію виду: *недок.* (недоконаний), *док.* (доконаний) або *недок. і док.* (для двовидових дієслів). Парновидові дієслова подаватимемо у формі інфінітива недоконаного виду. Поряд із ним стоятиме інший член видової пари — інфінітив дієслова доконаного виду. Валентно зумовлені керовані компоненти обох членів видової пари буде проаналізовано в одній словниковій статті. Інфінітиви парновидових дієслів доконаного виду подаємо також у реєстрі Словника за абеткою, але з відсиленням до словникової статті відповідного дієслова недоконаного виду, напр.: **ЗБУДУВАТИ** *див.* **БУДУВАТИ**, **ПРОЧИТАТИ** *див.* **ЧИТАТИ** та ін.

До реєстру Словника увійдуть однозначні й багатозначні дієслова. Для багатозначних дієслів буде визначено сукупність валентностей лексико-семантичних варіантів (ЛСВ). До семантичної структури таких багатозначних одиниць, окрім прямих лексичних значень, уходять також переносні, спеціально-термінологічні, фразеологічно зумовлені, діалектні, розмовні, застарілі та ін. Стилестичне маркування ЛСВ впливає на кількість і «якість» правобічних валентностей. Зважаючи на це, у Словнику будуть проаналізовані лише ті стилістично марковані однозначні дієслова чи їхні ЛСВ, валентні (відповідно й керовані) позиції яких є значущими з погляду завдань Словника.

## II. Тлумачення лексичного значення реєстрового слова

Зважаючи на те, що саме лексико-семантична природа ознакового слова визначає кількість та семантичні функції його валентно залежних іменникових компонентів, у Словнику подамо тлумачення лексичного значення кожного реєстрового дієслова чи його ЛСВ. У словниковій статті багатозначного реєстрового слова кожен ЛСВ виділимо окремо і позначимо його арабською цифрою (1., 2., 3. і т. д.). Семантичні відтінки в межах ЛСВ виокремимо лише за умови труднощів у формальному вираженні керованих іменників. Такі семантичні відтінки тлумачимо в межах відповідних ЛСВ, використовуючи для них дві скісні риски (//).

### III. Аналіз правобічних валентно зумовлених компонентів

**1. Семантична кваліфікація правобічних валентно зумовлених компонентів.** Після тлумачення прямого лексичного значення дієслова (або ЛСВ багатозначного дієслова) будуть визначені та схарактеризовані всі

керовані валентно зумовлені компоненти, розмежування яких залежить від семантики предиката.

У Словнику буде запропоновано кількарівневу семантичну класифікацію **об'єктних** значень. На першому рівні, спираючись на запропоновану І. Р. Вихованцем семантичну класифікацію предикатів, усі об'єктні значення поділяємо на об'єкти дії, об'єкти процесу, об'єкти стану. На другому рівні об'єкти дії, об'єкти процесу та об'єкти стану диференціюємо залежно від належності опорного дієслова до певної лексико-семантичної групи, напр. у межах об'єктів дії виокремлюємо об'єкт конкретної фізичної дії, об'єкт мовлення, об'єкт внутрішнього стану тощо. На третьому рівні в межах загального значення об'єктності вирізняємо власне-об'єкт, об'єкт обмеження, об'єкт-співучасник дії, об'єкт-співучасник процесу, об'єкт-співучасник стану, об'єкт приєднання, об'єкт відокремлення, об'єкт віддалення, об'єкт оформлення / сукупності та ін., а також об'єктні значення синкретичного типу, такі як просторовий об'єкт (об'єкт-локатив), об'єкт-засіб, об'єкт-матеріал та ін.

**Адресатні** значення диференціюємо на адресати дії та адресати стану, у межах яких також виділяємо адресат конкретної фізичної дії, адресат мовлення й под.

**Локативні значення** диференціюємо на 3 типи: 1) динамічні значення напрямку руху — вихідний пункт руху / переміщення та кінцевий пункт руху / переміщення; 2) динамічне значення шляху руху / переміщення; 3) значення статичної локалізації (місцеперебування).

Значення **інструментальності** поділяємо на знаряддя дії та засіб дії із семантичними варіантами засіб дії — речовина, засіб дії — матеріал і под., а також засіб руху та засіб переміщення.

Послідовність розташування правобічних валентно залежних компонентів у словниковій статті зумовлена характером (силою) їхнього підрядного зв'язку з опорним словом: найцентральнішу позицію займає об'єктна синтаксема, яка найтісніше поєднана з предикатом, за нею розташована адресатна синтаксема, для якої характерний дещо слабкіший зв'язок із опорним словом, далі локативна синтаксема напрямку з більш послабленим порівняно з адресатною синтаксемою підрядним зв'язком, найпериферійніша ланка стосується інструментальної синтаксеми [4: 80].

**2. Морфологічне вираження.** В українській мові для вираження валентно зумовлених керованих компонентів наявні спеціалізовані безприйменникові (синтетичні) та прийменниково-відмінкові (аналітичні) морфологічні форми. Вони можуть реалізуватися в морфологічних варіантах (відмінкових формах), один з яких є основним, а інші — периферійними. Тому в словниковій

статті після семантичної кваліфікації кожного валентно залежного компонента подаємо всі варіанти його морфологічного вираження (спочатку основні, а потім периферійні), що є типовими для сучасної української літературної мови, указуючи відмінкову форму без прийменника чи з прийменником (за наявності), та найуживаніші іменники і займенники, з якими поєднується визначене речестрове дієслово. Назви відмінків подаємо скорочено: Н. в. (називний), Р. в. (родовий), Д. в. (давальний), Зн. в. (знахідний), Ор. в. (орудний), М. в. (місцевий).

**3. Ілюстративний матеріал.** Реалізацію конкретної правобічної валентності відповідною керованою формою в мовленні ілюструємо матеріалом, дібраним із усної народної творчості, художньої літератури, наукових текстів, публіцистики та мережі Інтернету, зрідка — модельовані конструкції.

Далі подаємо зразок словникової статті граматичного керування дієслів.

**СВАРІТИСЯ, недок., док. ПОСВАРІТИСЯ (1-3).**

1. Сперечатися один із одним.

**Об'єкт-співучасник мовлення:**

*З/із ким?* (з/із/зі + Ор. в.): з/із батьком, з/із жінкою, зі старою, зі знайомими, з/із сусідами, з/із Марією, з/із Володимиром, з/із Кайдашиною, з/із нею, зі мною, з/із іншими. *Він і за життя ніколи не сварився з батьком Антою, розмовляв шанобливо й ласкаво* (С. Скляренко); *Андрій замовк. Йому не хотілося так зразу сваритися зі слідчим* (І. Багрянний); *З-за пшениці Онисько Артемович остаточно посварився з Гасанчуком* (О. Гончар).

*До кого?* (до + Р. в.): до матері, до сина, до Тетяни, до Петренка, до сусідки, до продавчині, до другої (до другого), до мене, до тебе, до нас, до інших. *Одна сусідка свариться до другої...* (Український анекдот).

**Суб'єкт-об'єкт мовлення:**

*Між ким?* (між/поміж/помеж + Ор. в.): між/поміж/помеж собою. *Як між собою боги сварились В раю, попившись в небесах, Тоді в Сицилії творились Великі дуже чудеса* (І. Котляревський); *Про що вони так гаряче радяться? Чого сваряться між собою?* (О. Гончар).

2. Висловлювати своє невдоволення, осуд (іноді образливо); лаятися.

**Об'єкт обмеження:**

*На кого? На що?* (на + Зн. в.): на дитину, на учня, на сусіда, на собаку, на дим, на долю, на Сергія, на Людмилу, на неї, на мене, на них. — *А, сучий хлопчець! Покотив бублик — кіт ухопить! — посварилась вона на онука і подала йому бублик* (Ганна Барвінок); *Як вже сварилась пані на Горпину!* (Марко Вовчок); *Після цього Максим серйознішає, з докором свариться на собаку...* (М. Стельмах); *Параска свариться на*

**дим** (В. Дрозд); *Мати ніколи не сварилася на них* (Ванда Василевська).

3. Робити погрозливий жест чим-небудь.

**Об'єкт обмеження:**

**На кого?** (на + Зн. в.): на дитину, на жінку, на онука, на Василя, на Валентину, на півня, на нього, на неї, на них. *Коваль потяг у хату, піймавши облизня. Тільки на порозі ще посваривсь макогоном на жінку* (П. Куліш); *Стадницький люто свариться на нього арапником, а парубчак у відповідь махнув кулаком* (М. Стельмах).

**Адресат мовлення:**

**Кому?** (Д. в.): дитині, знайомому, Івану, Олені, собаці, їм, їй, нам, мені, комусь. *Хворий він [Остап] усе перевертався, лаявся, сварився комусь* (Панас Мирний).

**Знаряддя дії:**

**Чим?** (Ор. в.): кулаком, пальцем, рукою, палицею. — *Я тобі позаглядаю, — свариться кулаком їй услід Прокіп* (Григорій Тютюнник); *Ну-ну! Я тобі дам! — посварилася на його своїм скрюченим пальцем баба* (Панас Мирний); *На заході вставало щось грізне і росло й сварилося далеким гуркотом* (М. Коцюбинський).

Отже, «Словник граматичного керування дієслів» буде лексикографічно-граматичною працею, у якій уперше в сучасному українському мовознавстві на теоретичних засадах семантико-синтаксичної валентності буде проаналізоване валентно зумовлене граматичне керування дієслів та системно описане типове для сучасної української літературної мови морфологічне вираження значеннєво залежних від них форм іменникових компонентів.

## Література

1. Андреева-Георг В. П., Толмачева В. Д. Русский глагол. Предложное и безпредложное управление. — М.: Русский яз., 1975. — 429 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. — 1728 с.
3. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови. — К.: Наук. думка, 1987. — 232 с.
4. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. — К.: Наукова думка, 1992. — 224 с.
5. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. — К.: Либідь, 1993. — 368 с.
6. Головащук С. І. Українське літературне слововживання: Словник-довідник. — К.: Вища школа, 1995. — 391 с.

7. Довідник з культури мови / С. Я. Єрмоленко, С. П. Биби́к, Н. М. Сологуб та ін.; За ред. С. Я. Єрмоленко. — К. : Вища шк., 2005. — 399 с.
8. Золотова Г. А. Синтаксический словарь: репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. — М.: Н., 1988. — 440 с.
9. Красных В. И. Словарь сочетаемости. Глаголы, предикативы и прилагательные в русском языке: Около 900 единиц. — М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Издательство Астрель», 2001. — 368 с.
10. Лебедева М. Н. Словарь-справочник синтаксической сочетаемости глаголов. — М., 2000. — 192 с.
11. Мацицька Т. Є. Семантико-синтаксична валентність дієслова: дис. ... кандидата філол. наук : 10.02.01 / Мацицька Тетяна Євгенівна. — Луцьк, 1996. — 217 с.
12. Пляш М. Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. — К.: Вища школа, 1986. — 175 с.
13. Розента́ль Д. Э. Управление в русском языке: Словарь-справочник. Для работников печати. — 2-е изд., испр. и доп. — М. : Книга, 1986. — 304 с.
14. Романова В. М. 1000 українських дієслів. Словник синтаксичної сполучуваності. (Для студентів-іноземців). — К. : Вид. центр КНЛУ, 2008. — 224 с.
15. Складаревская Г. Н. , Ваулина Е. Ю. Давайте говорить правильно! Трудности грамматического управления в современном русском языке: Краткий словарь-справочник. — СПб. : Филологический факультет СПбГУ; М. : Издательский центр «Академия», 2004. — 176 с.
16. Словник-довідник з культури української мови / Д. Гринчишин, А. Капелюшній, О. Сербенська, З. Терлак. — 3-те вид., випр. — К. : Знання, 2006. — 368 с.
17. Словник української мови: В 11 т. — К. : Наук. думка, 1970-1980. — Т. I–XI.
18. Степаненко Я. М. Диференціація об'єктного значення в семантико-синтаксичній структурі речення: дис. ... кандидата філол. наук : 10.02.01 / Степаненко Ярослав Миколайович. — Київ, 2008. — 223 с.
19. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. — К. : Наук. думка, 1972. — 515 с.
20. Український орфографічний словник: понад 175 тис. слів / [уклад. В. В. Чумак [та ін.]; за ред. В. Г. Складаренка]. — Вид 9-е, переробл. і доповн. — К. : Довіра, 2009. — 1011 с.
21. Учебный словарь сочетаемости слов русского языка: Около 2500 словар. статей / [Институт русского языка им. А. С. Пушкина; Под ред. П. Н. Денисова, В. В. Морковкина]. — М. : Русский язык, 1978. — 688 с.
22. Palamar Larissza — Udvari István. GYAKORLATI UKRAN IGESZÓTÁR / Larissza Palamar, István Udvari. — Nyíregyháza, 1995.

**Larysa KOLIBABA**

***The Dictionary of Grammatical Government of Verbs as Lexicographical and Grammatical Scientific Work***

The article is devoted to theoretical bases and principles of compilation of the first modern Ukrainian linguistic *Dictionary of Grammatical Government of Verbs*. The scientific references on the problem of grammatical guidance propose two opinions concerning its interpretation. The assignments of the proposed *Dictionary* are offered, its conception created on the basis of close connection of valence and guidance or guidance predetermined by valence is explained. This connection is the grounding principle for the arrangement of the articles in *The Dictionary*. The set of valence dependent right-side guided components — nouns with the semantic functions of object, recipient, instrumental, and locative — is determined. The structure of article in *The Dictionary* and its components are thoroughly analyzed. The peculiarities of the morphologic expression of noun components dependent on the verb are highlighted. The sample for the concluded article of grammatical guidance of the verbs is proposed.

## Прийменникові синтаксеми в мікроструктурі тлумачного словника

Сучасний стан української тлумачної лексикографії потребує комплексного вивчення лексичного матеріалу у структурному та функціональному аспектах, що має безпосереднє практичне призначення, а саме створення тлумачних словників нового типу. Дослідники, зокрема фахівці у галузі лексикографії, наполягають на тому, що «системність та функціональність як іманентні властивості мови, або як принципи її вивчення, постають не альтернативно, а в глибокій, необхідній одна одній та дослідникові взаємодії, підпорядкованій вищому принципу — комунікативному призначенню мови» [6: 94]. Тому найважливішим принципом укладання тлумачних словників є поняття цілісності мови, взаємозв'язку всіх її рівнів.

Оскільки пріоритетним завданням тлумачного словника є його орієнтація на вживання слова, мовлення, активне володіння мовою, він має подавати слово в його реальному функціонуванні, в усьому розмаїтті парадигматичних та синтагматичних зв'язків [3: 45]. Особливу увагу можемо спостерігати до проблем граматики у словнику. Передусім це стосується принципів лексикографічного опрацювання службових частин мови на нових засадах, що відображають розвиток їхньої системи. Нині службові частини мови, зокрема прийменники, як ніколи потребують синтезу теорії і практики, нових підходів до вивчення їхньої системи, структури, значення, функцій та вироблення відповідних принципів їхнього лексикографування. Зростання кількості та значущості службових засобів мови загалом і прийменників, утворених шляхом переходу з інших частин мови зокрема, компенсує нестачу морфемних засобів, що виконують однакове з прийменниками навантаження та дають привід говорити про посилення аналітичного компонента в сучасній українській мові [1; 5; 7; 9].

Прийменники, незважаючи на свою нечисленність, є важливими структурними елементами, що виконують функцію упорядкування висловлювання і чинять значний вплив на систему та структуру сучасної української мови. Як і будь-яка інша значуща частина мови, прийменник виступає важливим лексикографічним об'єктом і потребує розроблення на засадах системності та антропоцентризму (функціонально-комунікативного підходу). Для цього необхідно



окреслити вихідні принципи розроблення прийменників у тлумачних словниках, спрямовані на створення лексикографічної моделі, яка б цілісно відображала функціонування прийменникової системи сучасної української мови. Одним із таких принципів є розроблення сполучуваності у словниковій статті, що для прийменників реалізується в межах синтаксеми. Згідно з І. Р. Вихованцем, синтаксема — це мінімальна семантико-синтаксична одиниця, що не членується на синтаксичні одиниці нижчого рангу і становить цілісний компонент семантичної структури речення [10: 546].

Модельовання релевантних принципів лексикографування прийменників, насамперед, має базуватися на аналізі їх структури, значення та особливостей функціонування, спиратися на всебічне їх вивчення в руслі системної лексикографії.

У традиційному мовознавстві прийменники, як службові слова, завжди були протиставлені повнозначним частинам мови за своїм значенням та функціонуванням. Але якщо перейти до практики, особливо беручи до уваги практику лексикографічну, то стає зрозуміло, що така «полярна» система себе не виправдовує, адже заснована вона на протиставленні та запереченні наявності у службових частин мови, зокрема у прийменників, власної (не лише релятивної) семантики, сполучуваності та власних, а не допоміжних граматичних функцій. З погляду лексикографії актуальною є потреба аналізу службових частин мови, зокрема прийменників як повноцінних, значущих елементів мовної структури, без яких важко уявити співвідношення, взаємодію лексики та граматики в тому вигляді, в якому вона історично склалася в українській мові.

Непохідні (з позицій синхронії) українські прийменники *в* (*y*), *за*, *на*, *о*, *з* (*із*), *по*, згідно з концепцією деяких дослідників, є десемантизованими [4: 204]. На думку Р. Болдирева, «історично обумовлена недиференційованість семантико-синтаксичного функціонування первинних прийменників ... створює передумови для їх факультативного зближення та змішування з певних лексико-граматичних позицій», що веде не лише до «значної десемантизації та граматикилізації цих прийменників, але й до деякої нестійкості прийменниково-відмінкової валентності стрижневих компонентів у процесі утворення прийменниково-відмінкових конструкцій» [4: 204].

Насправді ж ці явища є поверховими, і їх виокремлення спричинене спробами аналізу семантики прийменника у відриві від конкретної мовної ситуації, контексту. Якщо ж трактувати прийменник як органічний елемент мовної системи, то можна побачити, що він підпадає під ті самі закономірності, що й повнозначні частини мови, лексеми взагалі. У такому разі десемантизація виявляється широкою полісемією, притаманною первинним прийменникам як пи-

томим частотним словам, а нестійкість валентності зумовлена широкими системними зв'язками прийменника, що підтверджує його частиномовний статус.

Отже, ми приймаємо позицію, згідно з якою для первинних прийменників слід постулювати наявність власного лексичного значення, хоча й дещо «розмитого» через їхню широку багатозначність, що утворилася в процесі історичного розвитку їх як високочастотних одиниць. Зближення ж різних прийменників або, точніше, прийменникових конструкцій та синтаксем у певних контекстах зумовлене синонімією, що пронизує всі мовні рівні та охоплює всі частини мови.

Ця думка корелює із сучасною концепцією про три пласти значення прийменника, серед яких: 1) категорійне значення, що «є вказівкою на відношення синтаксичної залежності іменника від інших слів у реченні»; 2) загальні лексичні значення, що експлікують «логіко-сміслові відношення (просторові, часові, причинові тощо) між поєднуваними прийменником словами»; 3) індивідуальні лексичні значення, які вказують на «визначний відтінок цих відношень» [11: 34]. Загальне лексичне значення прийменника зумовлює характер синтаксеми (локативні, директивні, об'єктні відношення), а індивідуальне у своїй взаємодії з іншими компонентами синтаксеми створює неповторну семантику, відтворюючи певну комунікативну ситуацію.

У тому, що лексичне значення прийменника впливає на смисл висловлення, модифікує його, легко переконатися, скориставшись методом підстановки. Підстановка різних прийменників може давати різні значення і чітко вказує на те, що їх вибір істотно впливає на смисл усієї конструкції (*на столі, під столом, за столом* тощо), але може бути й неможливою, оскільки конструкція потребує конкретного прийменника, що не може бути змінений (*надягати шапку на голову, класти подушку під голову, на думку спала ідея* тощо). З огляду на це, значення прийменника можна кваліфікувати як важливий смисловий компонент. Цікавими під цим кутом зору є випадки «редукції субстантива» [8] після прийменника, коли все семантичне навантаження падає саме на нього: *Ти питимеш чай з цукром чи без?*; — *Ліки приймати до їди?* — *Бажано нісля.*

З іншого боку, функціонально-семантична цілісність прийменниково-відмінкової конструкції значною мірою зумовлена тим, що вона не вживається самостійно, виконуючи в реченні роль другорядного члена, переважно обставини. Як відомо, обставина в реченні поширює дієслово, тому значення прийменника та вибір відмінка (точніше, вибір прийменниково-відмінкової конструкції з певним відмінком) найчастіше зумовлене семантикою опорного дієслова. У такому разі концепція прийменника як складника функціональної єдності, синтаксеми цілком обґрунтована, якщо розуміти цю єдність як комплексне утворення. Ком-

поненти синтаксеми (прийменник і повнозначне слово) так само взаємодіють один з одним, як, наприклад, два повнозначні слова у складі словосполучення.

Синтагматика лексичної одиниці здатна реалізуватися в її валентності та сполучуваності [2: 38]. Валентність традиційно трактують як здатність слова мати при собі певний набір семантико-синтаксичних позицій, що можуть заповнюватися певними лексичними рядами. Сполучуваність — явище більш конкретне й індивідуальне — є реалізацією валентності слова, його реальним функціональним виявом у тексті.

Виходячи з цієї позиції, можна стверджувати, що валентністю прийменника є його здатність сполучатися з іменником, а прийменниково-відмінкової конструкції — з дієсловом, яке вона поширює, функціонуючи при ньому обставиною. Сполучуваність прийменника кваліфікуватимемо як його конкретне функціонування, унаслідок якого утворюються різні типи відношень, що повинні повноцінно висвітлюватися у тлумачному словнику. Наприклад, такі поліфункціональні прийменники, як *в, на, за, під* та деякі інші, у своєму первинному (просторовому) значенні мають дві основні функції: локативну (місця перебування) та директивну (переміщення в певному напрямку). Аналіз конструкцій із цими прийменниками виявляє послідовну закономірність: у локативній функції вони потребують місцевого або орудного відмінка (*жити в будинку, лежати на столі, сидіти за столом, висіти під стелею*), а в директивній — знахідного (*наближатися до будинку, класти на стіл, сідати за стіл, вішати під стелею*). При таких прийменниках знахідний відмінок указує на переміщення, а орудний та місцевий — на місце перебування. Неважко помітити й різницю в семантиці опорних дієслів: у першому випадку дієслова статичні, передають семантику постійної дії, характерної для особи чи предмета, стану, тоді як у другому — чітко простежуємо динамічність, наявність активного суб'єкта дії. Ці функції впливають на граматичний аспект уживання прийменника, зумовлюючи вибір відмінка, і тому повинні, на нашу думку, бути відображені у словниковій статті за допомогою спеціальних позначок (*локатив, директив*). Саме тому прийменникові синтаксеми з різними відмінками в межах однієї словникової статті мають бути відокремлені в блоки і проілюстровані відповідними реченнями. Наприклад:

**НА, прийм. із знах. і місц. в.:**

а) *із знах. в. (директивні)*. Уживається на позначення предмета, на який з метою розміщення спрямовується дія. *Поставити їжу на стіл; лягти на ліжко; сісти на стілець / крісло / табурет; повішати картину на стіну / пальто на вішак; наливати олію на сковорідку*. Ант. ПД *із знах. в.*

б) *із місц. в. (локативні)*. Уживається на позначення предмета, на якому розташовується, міститься хто-, що-небудь. *Їжа на столі; лежати на ліжку; сидіти на стільці; книги стоять на полицях; на стінах поклеєні шпалери*. Ант. ПДД з оруд. в.

Специфікою прийменників як класу є те, що, нараховуючи відносно незначну кількість одиниць, вони здатні виражати величезну кількість відношень, формуючи найрізноманітніші просторові та абстрактні ситуації. Крім того, виокремлення цих відношень дає змогу членувати складну семантику первинних прийменників та подавати її у тлумачному словнику. Так, у СУМі виділено просторові, часові, об'єктні, кількісні, означальні, обставинні, означально-обставинні, кількісно-означальні, умовні, допустові, причинові відношення та відношення мети (усього 12 типів відношень). Для первинних прийменників доцільно використовувати комплексний аналіз, який передбачає з'ясування загального характеру синтаксеми, добір синонімів та антонімів (парадигматичні зв'язки), за необхідності — метод підстановки (синтагматичні зв'язки) тощо. Саме синтагматичний підхід є запорукою подальшого вивчення семантико-синтаксичних відношень у прийменникових конструкціях та їх ефективного відображення у тлумачних словниках.

### Література

1. Алієва В. М. Семантика та особливості функціонування відіменних прийменників у російській мові: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.19 «Російська мова» / Дніпропетровськ, 1998. — 19 с.
2. Апресян Ю. Д. К построению языка для описания синтаксических свойств слова // Проблемы структурной лингвистики. — М.: Наука, 1973. — С. 279–326.
3. Бельчиков Ю. А., Солганик Г. Я. О лексикографических изданиях адресной направленности // Облик слова. Сб. ст. памяти Д. Н. Шмелёва. — М.: Ин-т русского языка РАН, 1997. — С. 41–47.
4. Болдырев Р. В. Предложно-падежное функциональное взаимодействие в русской разговорной речи. — К.: Наук. думка, 1982. — 242 с.
5. Городенська К. Г. Аналітичні тенденції в розвитку складу сполучників української мови // Рідний край. Науковий публіцистичний художньо-літературний альманах. — Полтава, 2008. — № 2. — С. 36–43.
6. Золотова Г. А. О возможностях грамматической науки // Вопросы языкознания. — 2006. — №3. — С. 14–21
7. Концевая М. В. Коммуникативная роль предложных конструкций с орудийным значением // Грамматика и речевая коммуникация. — М., 1987. — Вып. 289. — С. 108–115.

8. Конюшкевич М. Предлог как синтаксеμοобразующий формант и структура синтаксемы // Лінгвістичні студії. — Вип. 14. — Донецьк, 2006. — С. 73–79.
9. Скиба Ю. Г. Категория служебных слов и развитие языка как системы. — Черновцы, 1974. — 42 с.
10. Українська мова. Енциклопедія / Русанівський В. М., Тараненко О. О. та ін. — К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. — С. 546.
11. Черкасова Е. Т. Переход полнозначных слов в предлоги. — М.: Наука, 1967. — 280 с.

### **Irina MEYZERSKA**

#### **Prepositional Syntaxemes in the Explanatory Dictionary Microstructure**

The article is dedicated to the complex analysis of prepositional syntaxemes as an object of explanatory lexicography. Prepositions, though constituting a small lexical group, present an important structural element of the modern Ukrainian language influencing its grammatical structure and the whole system. As any other part of speech, preposition can be seen as an important object of lexicography. Nowadays it needs working out elaborate functional lexicographical model based on systemic and anthropocentric approaches. The main principle of systemic approach is constant interaction and mutual penetration of grammar and lexicon in an explanatory dictionary.

In the suggested article preposition is being treated as a separate part of speech with its unique semantical, grammatical, and functional characteristics. The lexical meaning of prepositions reflects ways of human conceptualizing of space, time, and other abstract relations. The syntactic function of all prepositions (their categorial one) is that of modifying syntactic function of a noun into adverbial or (rarely) attributive one. Prepositions also show broad connections on both lexical (paradygmatic and syntagmatic relations) and morphemic levels (correlation with noun endings and verb prefixes in a syntagm). All these characteristics are taken into account to create a complex model of prepositional meanings, functions, and usage in an explanatory dictionary.

## Словарь языка Михайла Васильевича Ломоносова

В этом году исполняется 300 лет со дня рождения великого русского ученого и поэта М. В. Ломоносова. За два с половиной века, прошедшие с момента его кончины, было собрано и систематизировано огромное количество фактов, проведено филологическое и источниковедческое исследование опубликованных произведений. В архивах и частных собраниях обнаружены, расшифрованы и подготовлены к изданию рукописи Ломоносова<sup>1</sup>. Деятельность М. В. Ломоносова сначала как адъюнкта, а затем профессора Академии наук получила подробное освещение сначала на страницах «Летописи жизни и творчества М. В. Ломоносова» [6], а затем в первом томе «Летописи Российской Академии наук» [7].

Обширная научная и не всегда рассчитанная на взыскательного читателя «окасиональная» (т.е. написанная «к случаю» или «по случаю» научно-популярная литература) была посвящена изучению отдельных аспектов деятельности Ломоносова в разных областях науки: в физике, химии, астрономии, приборостроении, стекольном деле, геологии и минералогии, географии, мореплавании и навигации, истории, филологии, поэзии и журналистике.

В этом огромном массиве данных в тени осталась во многом трагическая *амбивалентность* Ломоносова — уникальное взаимодействие и взаимопроникновение национальной русской культуры, культуры античности и культуры Западной Европы в его личности. Упущенным, забытым оказалось собственно

<sup>1</sup> В числе тех, кто посвятил этой работе много времени и сил, можно назвать таких выдающихся ученых Российской Академии, как П.С. Билярский, И.И. Срезневский, П.П. Пекарский, А.С. Будилович, Я.К. Грот, М.И. Сухомлинов, В.В. Виноградов, С.И. Вавилов, Л.Б. Модзалевский. В 50-х годах прошлого века при активной государственной поддержке было издано полное научное академическое собрание сочинений М.В. Ломоносова (далее - АПСС); тексты в нем сопровождаются содержательными комментариями, подготовленными известными учеными (физиками, химиками, оптиками, минералогами и т.д.) середины XX века.. Среди филологов пользуется авторитетом предшествующее собрание сочинений. В этом научном собрании сочинений особой похвалы заслуживает том, в котором содержатся филологические труды М.В. Ломоносова и детальные комментарии к ним акад. М.И. Сухомлинова.

живое слово Ломоносова. Это значит, что уже давно «необходимо нужно» (как бы сказал по этому поводу сам Ломоносов) целостное, без каких-л. исключений (а не фрагментарное и субъективное) филологическое описание и исследование *всей* совокупности слов *всех* текстов М. В. Ломоносова, отражающего его индивидуальный феноменально обширный словарный запас, т.е. создание универсального лексикона идиолекта М. В. Ломоносова. Поскольку М. В. Ломоносов свободно владел латинским и немецким языками (почти 40% текстов Ломоносова написаны на латинском и немецком), неплохо знал французский, итальянский и греческий языки, несправедливо было бы исключать такого объема и культурного значения материал из рассмотрения, особенно когда мы ставим своей целью изучение личности такого масштаба. Таким образом, по предложению академика РАН Н. Н. Казанского, было решено сделать «Словарь языка Ломоносова» трехязычным.

Представляется, что общий замысел «Словаря языковой личности М. В. Ломоносова» должен формулироваться как *создание универсального словаря-тезауруса толково-энциклопедического характера с развернутыми дефинициями, специальным справочным аппаратом и историко-культурными (историко-научными) комментариями.*

Эмпирической базой Словаря стали тексты Академического собрания сочинений М. В. Ломоносова [8] (*далее* — АПСС) как наиболее полного. Несколько небольших по объему текстов, опубликованных после выхода в свет АПСС, также включены в электронную картотеку Словаря<sup>2</sup>. Объем эмпирической базы Словаря (электронного конкорданса) — около 600 000 словоупотреблений.

*Главная задача* словаря — раскрытие современнику многогранной личности М.В. Ломоносова, приобщение человека XXI века не только к неповторимому внутреннему миру и уникальному личному опыту великого ученого и Просветителя, но и к русской культуре XVIII в.

Постановка такой задачи делает «Словарь языка М.В. Ломоносова» сложным объектом для лексикографического проектирования. Словарная статья, например, содержит более 40 лексикографических параметров.

Основными конституирующими *признаками* словаря, вокруг которых выстраиваются все остальные, следует назвать полиязычность словаря и его *интегральность*. Лексикологическое, историко-лингвистическое изучение, а затем лексикографическое описание текстов М.В. Ломоносова на латинском и немецком языках [3;4] позволит создать более полноценное и «многомерное» представление языковой личности М.В. Ломоносова, так как слова, отсутствую-

<sup>2</sup> Например, «Известие о нынешних Аглинских и Французских селениях в Америке», опубликованное в газете «Санкт-Петербургские ведомости» 25 ноября 1750 г., № 95.

ющие в русских текстах, наоборот, активны в текстах латинских или немецких, например:

**ABSURDER** (1) *Adj.*

✦ *Нелепый, абсурдный.*

• In dem Hamburgischen Correspondent № 187 stehet aus des Arnolds Disputation ein wieder mich sehr absurder Einwurf, aus welchem zu ersehen ist, er glaube, daß das Bley den höchsten Grad der Hitze bekommt, wenn es nur zu schmelzen anfängt. (10, 517)

— Ср. лат. **ABSURDUS**, *a, um.* ✦ *Нелепый, глупый.* Quod cum **absurdum** sit, necessario sequitur, miscibilia corpusculi A differre debere numero, mole, figura aut situ a miscibilibus corpusculi B, si corpuscula hae[c] mole vel figura differunt. (1, 38) Quod quoniam **absurdum** est (Elem. arith., § 81), fieri non potest, ut duorum. (1, 40) Quod quoniam **absurdum** est, fieri igitur nequit, ut corpora per meram attractionem in motum excitari possint, adeoque corpora in motum excitantur per solam impulsionem. (1, 188) Particula e attrahit particulam d et f, particulae d et f attrahuntur pari vi a particulis c et g, ergo particula e cum particulis d et f pari vi attrahuntur, ergo in neutram partem nituntur etc. **absurdum** contra experientiam. (1, 266) Quod quoniam **absurdum** est, igitur particulae physicae sunt incompenetrabiles. (1, 294) Idcirco aut attractio mera locum in rerum natura non habet, aut simul idem esse et non esse absurdum non est. (2, 184)

В русских текстах М.В. Ломоносова слова с основой *абсурд-* отсутствуют. Отсутствуют они и в картотеке «Словаря русского языка XVIII века». Складывающиеся в то время нормы литературного языка, метадialeктные регламенты словоупотребления, действовавшие в Петербургской Академии наук середины XVIII века, в конце концов — внутренняя норма самого Ломоносова не допускали перехода этого слова из языка в язык (для достижения, например, стилистического или эмфатического эффекта). Тем не менее, материалы немецкого и латинского «Словаря Ломоносова» показывают, что оно уже было известно образованным носителям русского языка, присутствовало в «потенциальном виде» в их языковом сознании. Нужен было коренной перелом языковой и культурной ситуации, наступление нового этапа в развитии русского литературного языка, чтобы в середине XIX века слова *абсурд* и *абсурдный* стали равноправными членами (в ряду со словами *нелепица*, *вздор*, *чепуха*, *чушь*,



ерунда) [2: 87] словарного состава русского литературного языка [10: 23]. По данным «Большого академического словаря русского языка» одно из первых употреблений слова *абсурд* находим у Д.И. Писарева.

«Словарь языка М.В. Ломоносова» будет иметь ряд существенных *особенностей*, обогащая новым содержанием понятие филологических словарей, традиционно называемых «авторскими» или «писательскими»<sup>3</sup>. Следует сразу указать, что «Словарь языка Ломоносова» — это словарь *авторский*, но не *писательский*, и вряд ли можно с уверенностью утверждать, что это филологический словарь. Правильнее всего будет называть этот словарь *лингвобиографическим*.

Остановимся подробнее на двух особенностях «Словаря языка Ломоносова».

1. «Словарь языка М.В. Ломоносова» основывается на текстах самых разных регистров (*полирегистровость* словаря). Это научные тексты, ораторская проза, поэзия, поэтические и прозаические переводы с латинского и немецкого языков, рапорты, служебные документы, деловая переписка, отчеты, письма и мн. другое. Таким образом, «Словарь языка Ломоносова» совмещает лексикографические характеристики, с одной стороны, *словаря ученого, словаря ритора и словаря поэта* (словарь книжного языка), а с другой – *словаря обиходного языка*, так как содержит весьма большое количество лексических единиц, которые могут быть отнесены только к низким стилям: ср., например, **жилиться**<sup>4</sup> ‘стараться изо всех сил’ («Сколько ни **жилился** <А.П. Сумароков> летать одами, выбирая из других российских сочинений слова и мысли и хотя их превысить, однако толь же счастлив был, как Икар» (9, 635) или **норовить, похлебствовать, похлебство**, например, «Список всем обретающимся в Гимназии ученикам .. представить ему, г. Модераху, Канцелярии по самой правде, не **норovia** и не **похлебствуя** никому (АПСС, 9,463); «Великостию сего дела <написания «Российской истории» — *авт.*> закрыться должно все, что разум от правды отвратить может. Обстоятельства, до особенных людей надлежащие, не должны здесь ожидать **похлебства**, где весь разум повинен внимать и наблюдать праведную славу целого отечества» (АПСС, 6, 172).

2. «Словарь языка Ломоносова» обладает особым словником не только в содержательном, но и в формальном, лексикографическом плане: это отдельные

<sup>3</sup> Для коллектива «Словаря языка М.В. Ломоносова» значима теория и практика основанной Б.А. Лариним школы писательской лексикографии. Большое значение для проекта представляют исследования коллектива под руководством чл.-корр. РАН Ю.Н. Караулова по описанию лексического строя идиолекта Ф.М. Достоевского. Последние достижения по изучению поэтического языка также будут учтены при составлении словарных статей. Будут использоваться материалы масштабного проекта Российской Академии наук и РГНФ «Словарь русского языка XVIII века».

<sup>4</sup> Это слово, в частности, регистрируется словарем А. Грандильевского [5:145].

лексемы, сочетания слов, аббревиатуры, условные символы, топонимы и антропонимы, наименования астрономических объектов, этнонимы, наименования жителей по месту происхождения или обитания, традиционные для XVIII века греко-римские мифологические, библейские имена и имена литературных персонажей (*Адам, Телемак, Лавиния, Орфей, Мантор, Зевес, Нептун, Ной, Гектор, Феб, Фортуна, Венера* и мн. др. Считаю необходимым включить в словник «Словаря языка Ломоносова» наименования реальных исторических лиц XVII–XVIII веков, мало известных сейчас, находящихся на периферии культурных знаний современного читателя, но значимых в контексте личности М.В. Ломоносова (ведь это реальные личности его окружавшие, его авторитеты, дистантные собеседники или оппоненты), например, Франсуа Фенелона, Пьера Бугера, Картезия (Рене Декарта), Пьера Гассенди, Иоахима Ланге, Жака Кассини, Шарля Кондамина и мн. др., особенно тех имен, план выражения которых отличается от современного. В словник включены производные от собственных имен притяжательных и относительных прилагательных типа *бернулиев, боилов, волфианский (вольфианский), гассендов, гоксбейев, гугениев, невтонов* и пр. Предполагается описать репертуар некоторых **неязыковых** знаков (алхимических, астрономических и т.д. символов)<sup>5</sup>. Картографические знаки в «Кратком расположении сочиняемого экономического лексикона российских продуктов», безусловно, тоже заслуживают внимания. Заметим здесь, что географические карты и атласы, подготовленные под руководством Ломоносова обычно исключались из лингвистического исследования; *легенды* карт, подготовленных Географическим департаментом под руководством Ломоносова, не включены ни в одно собрание сочинений. Объектом словарного описания может стать, например, даже предложение — если речь идет, например, об афоризмах Ломоносова, его выражениях, ставших крылатыми<sup>6</sup> (*науки юношей питают; ученый человек должен быть беден; неусыпный труд все препятства преодолевает; испытание природы трудно, однако, приятно, полезно, свято*).

Авторским коллективом под руководством академика РАН Н.Н. Казанского подготовлен первый том словаря (буквы А–Б), словарь-справочник «Минералогия М.В. Ломоносова», который включает более 100 минералогических терминов, введенных Ломоносовым в научный обиход. Вышел в свет «Метри-

<sup>5</sup> См., например, слово **СЕРЕБРО**: «Из одного золотника серебра можно 60 аршин проволоки вытянуть. В земле находится оно часто очень чисто, а больше в листьях или волосам подобной тонкой и кудрявой проволоке, а иногда и в нарочито великих глыбах.. От химиков называется Луною и имеет знак ☾»

<sup>6</sup> «Выражения, которые отличаются от пословиц и поговорок тем, что они являются цитатами, восходящими к определенному литературному источнику. Именно для таких выражений название крылатых слов принято в настоящее время .. как специальный термин» [1: 3].

ко-строфический справочник к произведениям М.В. Ломоносова» [9]. В этом справочнике, в частности, развенчивается распространенный в науке миф о крайней ограниченности метрико-строфического репертуара Ломоносова. Оказывается, что стиховые формы в поэзии Ломоносова поразительно разнообразны: использованных Ломоносовым моделей стиха (т. е. комбинации размера, строфического строения, порядка чередования рифм и окончаний) более 100 [9: 105]. Готовится к изданию новаторский и экспериментальный «Словарь рифм М.В. Ломоносова». Перечень параметров описания «Словаря рифм» расширен за счет метрического и строфического контекстов, детальное описание которых дано в указанном выше издании. «Словарь рифм М. В. Ломоносова» состоит из трех взаимосвязанных частей: 1) лексикона стиховых окончаний (алфавитный указатель рифмующихся слов и слов с безрифменными окончаниями в стихе Ломоносова); 2) обратного словаря рифменных сегментов и безрифменных окончаний стихов (включает три раздела: мужская клаузула, женская клаузула, дактилическая клаузула). 3) указатель стихотворных произведений М. В. Ломоносова, включающий справочную информацию о каждом тексте. Готовится к печати словарь «М. В. Ломоносов и немецкая культура XVIII века», представляющий собой словарь к немецким текстам М. В. Ломоносова.

### Литература

1. Бабичев Н.Т., Боровский Я.М. Словарь латинских крылатых слов. — М., 1986.
2. Виноградов В.В. История слов. — М., 1999.
3. Волков С. С. Вопросы лексикографического описания идиолекта XVIII века (трехязычный словарь М. В. Ломоносова) // Слово, словарь, словесность (к 225-летию основания Российской Академии). Материалы Всероссийской научной конференции. — СПб., 2009. — С. 254–259.
4. Волков С.С. О словаре немецкого языка М.В. Ломоносова // Индоевропейское языкознание и классическая филология–X // Материалы международной конференции, проходившей 23–27 июня 2008 г. / Отв. редактор акад. Н.Н. Казанский. — СПб., 2008. — С. 84–90.
5. Грандильевский А. Родина Михаила Васильевича Ломоносова. Областный крестьянский говоръ. — СПб., 1907.
6. Летопись жизни и творчества М.В. Ломоносова / Под ред. А. В. Топчиева, Н. А. Фигурновского и В. Л. Ченакала. — М.; Л., 1961.
7. Летопись Российской Академии наук. Том 1. 1724–1802. — СПб., 2000.
8. Ломоносов М.В. Полное собрание сочинений. / Гл. ред. акад. С.И. Вавилов, чл.-корр. Т.П. Кравец. Том 1–10. — М.; Л.: Издательство Академии Наук, 1950–1959. Т. 11. — Л., Наука, 1983.

9. Материалы к «Словарю языка М.В. Ломоносова». Лалетина О. С., Хворостьянова Е.В. Метрико-строфический справочник к произведениям М.В. Ломоносова. — СПб., 2010. — Вып. 2.

10. Черных П.Я. Историко-этимологический словарь русского языка. — М., 1994. — Т. 1.

**Sergei VOLKOV**

***The Dictionary of Michael Lomonosov's Ideolect***

The paper is aimed at theoretical problems of compiling *The Dictionary of M. V. Lomonosov Idiolect*. This is the pioneering multilingual explanatory dictionary and thesaurus. The tasks, the main features and peculiarities, the structure, the sources, the metalanguage of the dictionary are being explained and discussed. A number of completed dictionary entries both in Russian, German and Latin are presented, which allows solving several theoretical and practical problems. New information has been provided about *The Dictionary M. Lomonosov and Russian Poetry of the 18<sup>th</sup> Century*, which is now being compiled in the Institute of Linguistic Studies in St. Petersburg, Russia. It will include a metrical dictionary, a reversed lexicon, and the alphabetical list of the rhyming words.

## Основні засади укладання тезауруса поетичної мови Дмитра Павличка

Поетичний доробок Дмитра Павличка — неоціненний внесок не лише в розвиток української літератури, але й української літературної мови. В. М. Русанівський назвав поезію Д. Павличка «живою історією мови» і наголошував на тому, що Д. Павличко є тим поетом, творчість якого виразно віддзеркалює сучасність, чітко відбиває ритм часу і без неї не можна говорити про літературно-мовний процес, про живу історію української літератури і літературної мови [6: 240]. У зв'язку з цим актуальним видається питання наукового дослідження поетичної мови митця (оригінальних творів і перекладів), оскільки до сьогодні ця тема не була об'єктом вивчення, і створення словника, який дасть можливість всебічно уявити вагомість поетичного слова Д. Павличка, схожого на своїх попередників і сучасників й відмінного від них.

Метою нашої розвідки є визначення засад створення словника поетичної мови Дмитра Павличка. Для досягнення цієї мети необхідно виконати такі завдання: з'ясувати тип такого словника, його класифікаційні ознаки, а також схарактеризувати особливості його макро- і мікроструктури.

Українська лексикографія ХХ століття збагачена рядом словників мистецької творчості видатних майстрів художнього слова. У період із 1955 р. до 2003 р. були видруковані такі словники: «Лексика «Енеїди» І. П. Котляревського: Покажчик слововживання» (Харків, 1955), «Словопоказчик драматичних творів Лесі Українки» (Київ, 1961), «Словник мови Шевченка» (Київ, 1964), «Лексика мови Архипа Тесленка» (Харків, 1970), «Художнє слово Василя Стефаника» (Львів, 1972), «Словник творів Г. Квітки-Основ'яненка» (Харків, 1978–1979), «Поетичне слово Василя Симоненка: Словникові матеріали» (Красний Луч, 1995), «Фігури мови Тараса Шевченка» (Тернопіль, 1998), «Поетичне слововживання складних прикметників та дієприкметників» (Суми, 2001), «Словник поетичної мови Василя Стуса» (Київ, 2003). За будовою і спрямуванням їх можна поділити на два розряди: 1) тлумачні: пояснення лексики, вживаної у творах українських поетів і прозаїків; 2) словопоказчики, що фіксували місце вживання певної лексики. Обидва підходи цілком прийнятні, і основи, закладені

в них, можуть слугувати для створення іншого типу словника — тематичного, в якому досліджуваний матеріал подається тематичними блоками. Вважаємо за доцільне укладання тематичного словника — тезауруса — поетичної мови Дмитра Павличка. Як засвідчує О. О. Селіванова, «тезаурус є словником із понятійною диференціацією лексикону за певними тематичними групами різного ступеня узагальнення й кількості... він дає змогу представити системні відношення, спостерігати рівневу організацію лексики, тобто є способом представлення семантичного простору» [7: 325]. Можливість створення тезауруса мови письменника підтверджують і С. Я. Єрмоленко, С. П. Бирик, О. Г. Тодор [3: 183]. На нашу думку, такий спосіб систематизації мовного матеріалу, джерелом якого є поетичні твори Дмитра Павличка, буде найбільш виправданим насамперед через те, що детальний опис лексичних одиниць і можливість встановлення семантичних зв'язків між ними сприятимуть потрактуванню поетичної мови митця як цілісної системи і невід'ємного складника української літературної мови.

Макроструктура словника складатиметься з таких частин: передмова, правила користування словником, корпус словника і прикінцевий текст (алфавітний покажчик). Корпус словника міститиме такі тематичні блоки (усередині кожного блоку реєстрові слова і словосполучення подаються за алфавітом): застарілі слова; авторські новотвори; діалектна лексика; ономастикон; пейоративна лексика; епітети; порівняння; метафори; фразеологізми; поетична сполучуваність. Вибір таких тематичних блоків пояснюється тим, що Дмитро Павличко названі шари лексики активно використовує в поетичних творах як художні засоби і стилістичні прийоми. Вони, органічно поєднуючись, створюють особливий художньо-естетичний світ, становлять гармонійну картину світобачення і світосприйняття поета.

Створення мікроструктури словника (словникової статті) здійснюватиметься відповідно до вимог лексикографічного опису: стандартність, економність, простота, повнота [10: 74]. Зважаючи на певну різноманітність складників корпусу словника, будова словникової статті уніфікуватиметься в межах кожної тематичної групи.

Розглянемо приклади словникових статей у кожному тематичному блоці і з'ясуємо зони (розділи) [9: 27] їх пояснювальної частини.

#### *Тематичний блок «Застарілі слова»*

Пояснювана частина — реєстрове слово в початковій формі.

Зони пояснювальної частини: граматичні, стилістичні відомості про реєстрове слово, тлумачення його лексичного значення, ілюстрації з творів поета, які засвідчують уживання цього слова, джерело.

**БУРЛАКА**, -и, ч. Людина без постійної роботи і постійного місця проживання.

*З нею ріс, як з рідною сестрою,*

*І блукав по селах, як **бурлака**,*

*З нею пас я вівці за горою,*

*Разом з нею веселився й плакав [І, 1979: 9].*

**ЧЕРТОГ**, -у, ч., поет. Розкішна, велична будівля, палац.

*Сучасники мої, Ісус і Прометей,*

*Той — Господа слуга, а той — суперник Богу;*

*Той гине на хресті з любові до людей,*

*Той людству шле вогонь з небесного **чертогу** [Час, 2010: 20].*

*Тематичний блок «Авторські новотвори»*

Пояснювана частина — реєстрове слово в початковій формі.

Зони пояснювальної частини: граматичні відомості про реєстрове слово, пояснення способу його творення із зазначенням твірного слова, ілюстрації з творів поета, які засвідчують уживання цього слова, джерело.

**КОМП'ЮТЕРИ-ПРОРОКИ**, складний іменник, утворений шляхом поєднання іменників *комп'ютер* і *пророк*.

*Прійшли **комп'ютери-пророки**.*

*Усе, що буде, все назвуть... [Три строфи, 2007: 49]*

**ПРОКЛЯТЬБА**, іменник до *проклясти*, утворений за допомогою суфікса **-б-**.

*Розпластаний і битий на бетоні,*

*В тюрмі не плакав. Сорому й ганьби*

*Боявсь, ховав свої плачі в долоні,*

*Палив себе сльозами **проклятьби** [Час, 2010: 8].*

*Тематичний блок «Діалектна лексика»*

Пояснювана частина — реєстрове слово в початковій формі.

Зони пояснювальної частини: граматичні відомості про реєстрове слово, тлумачення його лексичного значення, ілюстрації з творів поета, які засвідчують уживання цього слова, джерело.

**КИПТАР**, -я, ч. Традиційний одяг гуцулів.

*Вона не плакала нітрішки,*

*Кусала з болю кулаки,*

*Тверда земля була за ліжко,*

*Шorstкий **киптар** — за пелюшки [І, 1979: 36].*

*Стоїть смерічка на горі*

*В снігу, неначе в **киптарі**.*

*І ми до неї в гості йдем —*

*Вона росте, і ми ростем* [II, 1979: 443].

**КРИЇВКА**, -и, ж. Місце таємного перебування когось чи зберігання чогось; сховок.

*В оточеній криївці, під землею –*

*Сотенний і стрілець, як батько й син* [Три строфи, 2007: 48].

**МАРЖИНА**, -и, ж. Худоба.

*Ходять багацькії діти до школи,*

*Він із маржиною — в поле, й ніколи*

*Не запитають, чи спав і чи їв...* [I, 1979: 57]

*Тематичний блок «Ономастикон»*

Пояснювана частина — реєстрове слово в початковій формі.

Зони пояснювальної частини: тлумачення реєстрового слова, ілюстрації з творів поета, які засвідчують його вживання, джерело.

**ВАТЕРЛОО**. Селище за 20 км від Брюсселя, де 18 червня 1815 року в битві з об'єднаними англо-голландсько-пруськими збройними силами зазнали поразки війська Наполеона.

*Гору насиплють з брустверів, де наша кров померкла,*

*та ми вже не повернемось, хоч травами зійдемо тут*

*стократ,*

*бо лев, одлитий із гармат,*

*над Ватерлоо лежить, як Цербер біля виходу із пекла* [Сонети, 2004: 188].

**КІБЕЛА**. Фрігійська богиня, володарка гір і лісів, покровителька плодючості; ввійшла пізніше до грецької міфології.

*Всю ніч співають їм із нірок цвіркуни,*

*Побільшує для них Кібела величава*

*Владарство зелені, квітучий край весни* [Сонети, 2004: 432].

**СПАРТАН**. Псевдонім Михайла Москалюка — командира сотні УПА імені Колодзінського, в якій служив у 1945 році Дмитро Павличко.

*Моє життя, як дощ, веселе і похмуре,*

*Але не бачили мене майстри старі*

*В полках Виговського, і в куренях Петлюри,*

*І в сотні Спартана, де був я в тій порі* [Час, 2010: 7].

*Тематичний блок «Пейоративна лексика»*

Пояснювана частина — реєстрове слово в початковій формі.

Зони пояснювальної частини: граматичні відомості про заголовкове слово (за необхідності — стилістична характеристика (розм., зневажл., груб.)), тлумачення його лексичного значення, ілюстрації з творів поета, які засвідчують вживання цього слова, джерело.



**КУРВА**, -и, ж., розм., зневажл. Гуляща жінка, повія.

*Та буде ще Європа — курва хижа —  
Здивована, побачивши з вікна,  
Як танки йдуть по вулицях Парижа,  
Чужі, немов залізна сарана [Час, 2010: 21].  
Тематичний блок «Епітети»*

Пояснювана частина — реєстрова одиниця-епітет.

Зони пояснювальної частини: класифікаційні ознаки за такими критеріями: а) рівень вживаності (постійний, оригінальний); б) за особливостями сприйняття (зорові, слухові, нюхові) [1: 38], ілюстрації з творів поета, які засвідчують уживання цього тропа, джерело.

**ЗОЛОТЕ КОЛОССЯ**, постійний, зоровий.

*Коли ми йшли удвох з тобою  
Вузькою стежкою по полю,  
Я гладив золоте колосся,  
Як гладить милому волосся  
Щаслива, ніжна наречена... [І, 1979: 137].*

**БІЛІ БДЖОЛИ**, оригінальний, зоровий.

*В похмурий день роїлись білі бджоли,  
Ішла зима з гуцульських бідних піль [І, 1979: 12].*

**ДЗВІНКА КРОВ**, оригінальний, слуховий.

*Вона дає моїй душі сіяння  
І дбає, щоб не згаснула зарання  
Відлита в слові кров моя дзвінка [Сонети, 2004: 40].  
Тематичний блок «Порівняння»*

Пояснювана частина — реєстрова одиниця-порівняння.

Зони пояснювальної частини: класифікаційні ознаки за такими критеріями: а) рівень вживаності (постійне, оригінальне); б) за особливостями вираження (сполучникові, безсполучникові, іменник у формі орудного відмінка, заперечні [1: 92]), ілюстрації з творів поета, які засвідчують уживання цього тропа, джерело.

**ГРУДИ — ГРОНА ВИНОГРАДУ**, оригінальне, безсполучникове.

*Ой прийди до мене на розраду,  
В тебе є слова — солодкі вина,  
В тебе груди — грона винограду,  
В тебе стан — тоненька яворина [І, 1979: 155].*

**СМЕРЕКА, НЕНАЧЕ СТОРОЖ**, оригінальне, сполучникове.

*А та смерека, що стоїть,  
Неначе сторож, біля хати,  
Кричати мусила б, кричати  
На все село: не спить! Не спить!* [Спочатку, 2009: 15].  
Тематичний блок «*Метафори*»

Пояснювана частина — реєстрова одиниця-метафора.

У пояснювальній частині подаються тільки ілюстрації з творів та джерело.

### **ВОДА СЛЪОЗИТЬ**

*А, може, в Конопот? Там річкова яруга  
Сховала ворога, вода в траві слъозить* [Аутодафе, 2008: 30].

### **ВУЛИЦІ СМНОТЬСЯ**

*Одеські вулиці, як стиглі винограда,  
Сміються. В щедрий сміх захована печаль* [Аутодафе, 2008: 30].  
Тематичний блок «*Фразеологізми*»

Пояснювана частина — реєстрова одиниця-фразеологізм.

Зони пояснювальної частини: різновид за особливостями творення і функціонування (засвідчений у словнику; повна видозміна семантики через паралельне застосування ФО і вільного словосполучення; застосування слова у складі ФО одночасно з кількома значеннями; часткова зміна семантики ФО, залежно від контексту актуалізується пряме або переносне значення; формулювання оказіонального значення ФО і розкриття його в контексті; контамінація — накладання двох ФО; додавання другої частини до ФО, що є іронічним коментарем до першої частини; синонімічна заміна компонента ФО; антонімічна заміна ФО; поширення ФО шляхом додавання нових компонентів [4: 125–129], авторський), первинна форма фразеологізму (якщо фразеологізм трансформований), ілюстрації з творів, що засвідчують уживання фразеологізму і джерело.

**НІ КРУТЬ АНІ ВЕРТЬ**, у такому вигляді зафіксований в академічному фразеологічному словнику [8: 74].

*Тут не зарадши: ні круть ані верть.*

*Ще не такі повмирали, як я* [1, 1979: 57].

**ЧИ БУДЕ СИН, ЧИ БУДЕ МАТИ, ЧИ БУДУТЬ ЛЮДИ НА ЗЕМЛІ?!**  
формулювання оказіонального значення ФО *І буде син, і буде мати, / І будуть люди на землі* і розкриття його в контексті.

*Але не скажуть автомати,—*

*Їх не цікавить взагалі,—*

**Чи буде син, чи буде мати,**

**Чи будуть люди на землі?!** [Три строфи, 2007: 49]

**КОХАННЯ ВИЛКОВУЮТЬ КОХАННЯМ**, авторський.

*Приїдь до нас,  
А я в селі  
Найкращу дівчину  
Посватаю за тебе!*

**Кохання виліковують коханням!** [I, 1979: 133].

*Тематичний блок «Поетична сполучуваність»* [5: 210].

У цьому тематичному блоці за основу береться іменник і визначаються можливі варіанти його сполучуваності з іншими словами в поетичних текстах, що й підтверджується дібраними приклади.

**Душа**

*— Ви із Карпат? — І слова москвича*

*Душу мою сколихнули* [I, 1979: 13].

*Ніби очі смерті, глянули на нього*

*Дула пістолетів у глибінь душі* [I, 1979: 16].

*Або — автодафе! Душа німа*

*Згортається в темнотах, як лілея* [II, 1979: 31].

*Душа єретика тій смерті рада —*

*Чи не майне де усміх на лиці?* [Сонети, 2004: 11] та ін.

Таким чином, розглянутий матеріал підтверджує думку про те, що «лексикон Павличка — це рухлива, динамічна система з виразними уподобаннями в словотворенні, слововживанні» і заслугоує на детальну лексикографічну розробку [6: 243].

Крім запропонованого тезауруса поетичної мови Дмитра Павличка, вважаємо за можливе і необхідне створити частотний словник-словопоказчик поетичних творів митця і в цьому бачимо продовження розпочатого нами дослідження.

## Література

1. Гетьманець М. Ф. Сучасний словник літературознавчих термінів. — Х.: Ранок, 2003. — 160 с.
2. Демська О. Вступ до лексикографії: Навчальний посібник. — К.: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2010. — 268 с.
3. Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г. Українська мова: Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. — К.: Либідь, 2001. — 224 с.
4. Пономарів О. Д. Стилістика сучасної української мови: Підручник. — 3-тє вид., перероб. і доповн. — Тернопіль, Богдан, 2000. — 248 с.
5. Пустовіт Л. О. Словник української поезії другої половини ХХ століття: семантико-функціональний аспект. — К.: Рідна мова, 2009. — 243 с.

6. Русанівський В. М. Поезія Д. Павличка — жива історія мови // Культура української мови / За ред. В. М. Русанівського. — К.: Либідь, 1990. — С. 240–243.
7. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. — Полтава: Довкілля-К, 2010. — 844 с.
8. Фразеологічний словник української мови. — К.: Наук. думка, 1999. — Кн. 1. — С. 1–528.
9. Шимчук Э. Г. Русская лексикография. — М.: Изда-во Московского университета, 2003. — 320 с.
10. Широков В. А. Феноменологія лексикографічних систем. — К.: Наук. думка, 2004. — 328 с.

### Джерела

- |                         |  |
|-------------------------|--|
| <b>I, 1979</b>          | Павличко Д. Вибрані твори у 2 томах. — К.: Дніпро, 1979. — Т. 1. — 520 с.      |
| <b>II, 1979</b>         | Павличко Д. Вибрані твори у 2 томах. — К.: Дніпро, 1979. — Т. 2. — 480 с.      |
| <b>Сонети, 2004</b>     | Павличко Д. Сонети. — К.: Генеза, 2004. — 536 с.                               |
| <b>Три строфи, 2007</b> | Павличко Д. Три строфи. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2007. — 128 с. |
| <b>Аутодафе, 2008</b>   | Павличко Д. Аутодафе. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. — 160 с.   |
| <b>Спочатку, 2009</b>   | Павличко Д. Спочатку. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2009. — 128 с.   |
| <b>Час, 2010</b>        | Павличко Д. Час. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2010. — 112 с.        |

### Olesya TELEZHKINA

#### Underlying Principles of Compiling of Dmytro Pavlychko's Poetic Language Thesaurus

Poetic heritage of Dmytro Pavlychko is an unvalued contribution both to the development of the Ukrainian literature and the Ukrainian literary language. «Vocabulary of Pavlychko» is a lively dynamic system with an expressive assimilation in word creation and in word usage». It is worthy of the detailed lexicographic analysis.

We consider worthwhile to compile thematic dictionary thesaurus of poetic language of Dmytro Pavlychko.

Macrostructure of the dictionary will consist of the following parts: preface, rules of dictionary use, the main part of the dictionary, and penultimate text (alphabetical index). The

principal part of the dictionary must include the following thematic blocks (register words and word combinations within each block are given in alphabetical order): archaisms, author's neologisms, dialectal words, onomasiologic dictionary, pejorative vocabulary, epithets, similes, metaphors, phraseologisms, poetic compatibility.

Taking into consideration certain heterogeneity of the dictionary constituents, the structure of the dictionary entry will be unified in the framework of each thematic group.

## Ономастична терміносистема А. О. Білецького в сучасній термінографії

Ономастика є тією галуззю лінгвістики, яка поєднала імена таких видатних українських мовознавців, як Л. Г. Скрипник та А. О. Білецький — учений-філолог, лексиколог, ономаст, поліглот, який здобув блискучу освіту, вільно володів французькою, німецькою мовами, латиною та давньогрецькою, самостійно вивчив новогрецьку, англійську, іспанську, турецьку, арабську, санскрит, китайську, японську та інші мови — загалом близько 90. Доктор філологічних наук, професор, почесний член Грецької академії наук, Кіпрської академії наук, а також Кіпрського та Грецького археологічних товариств, викладач Київського університету імені Тараса Шевченка, співробітник Інституту мовознавства й Інституту археології, А. О. Білецький досліджував майже всі галузі лінгвістики: порівняльно-історичне мовознавство, етимологію, лінгвосеміотику, типологію, лінгвістичну географію, лексикологію, лексикографію, граматику, фонологію, ономастику, топонімію, класичну філологію, неоелліністику, історію та теорію письма. Поза лінгвістикою він вивчав літературознавство, давню історію, історію культури давніх народів, епіграфіку, палеографію, археологію та інші науки. Його праці друкували в Україні, Росії, Вірменії, Греції, Грузії, Болгарії, Угорщині, Німеччині.

У якому контексті нас цікавить наукова спадщина вченого?

Учений європейського рівня, А. О. Білецький залишив помітний слід у дослідженнях із ономастики, створивши власну несуперечливу систему ономастичних термінів, яку, укладаючи сучасний словник лінгвістичних термінів, не можна залишити поза увагою. Хоча традиційне вітчизняне термінознавство є досить послідовним у вимогах до терміна, серед яких чільне місце посідає теза про відсутність варіантів у термінолексемі, задекларована ще в працях Д. С. Лотте [7], сьогодні термінологи все виразніше обстоюють цілком протилежну думку й визнають варіантність термінів необхідною умовою розвитку тих чи тих терміносистем (див., напр., [17: 20]). Тому відтворення авторських термінологічних пошуків у відповідному галузевому словнику — це вимога часу. Фахівець повинен бути обізнаний із усіма наявними в мові засобами позначення термінів відповідної галузі знань. Джерелами реєстру повинні стати

не лише нормативні, усталені терміни, а й авторські новотвори, які збагачують наші знання про предмет дослідження, механізми термінотворення, а також про особливості внутрішньої систематизації відповідної терміносистеми.

Саме тому до реєстру «Словника лінгвістичних термінів: ОНОМАСТИКА», лексикографічної праці дефініційного типу з досить повним представленням корпусу сучасної ономастичної термінології, уведено терміни, зафіксовані в попередніх словниках лінгвістичних термінів [5; 1; 4; 6; 15; 12; 13; 16], використано також галузеві словники ономастичних термінів [11; 10]. Залучено список ономастичних термінів В. В. Німчука [8; 9]. До реєстру також увійшли терміни, дібрані з наукових праць та підручників і досі лексикографічно не представлені. Йдеться передусім про праці А. О. Білецького [2; 3], а також про ґрунтовне дослідження ономастичної термінології М. М. Торчинського [14].

А. О. Білецький виформував систему ономастичної термінології, яка так і залишилась без належної уваги мовознавців і без фіксації в галузевому словнику, хоча й була помічена фахівцями. Зокрема, Н. В. Подольська зазначає, що, попри індивідуальність і невживаність у найбільш масовій ономастичній літературі, ця термінологія «сама може бути предметом для термінологічного словника» [11: 12–14].

Усталений і загальновизнаний термін *ономастика* А. О. Білецький потрактовує як такий, якому притаманна одна «семантична незручність», оскільки ним позначено і науку про власні імена й назви, і сукупність власних імен і назв, використовувану в певній етнічній мові, за аналогією з *граматикою* — наукою і її об'єктом, граматичним ладом мови, *фонетикою*, *морфологією* та *синтаксисом*. Винятком у традиційній лінгвістичній термінології є лише протиставлення *лексики* — сукупності лексичних елементів і *лексикології* — науки, яка їх вивчає [3: 69–70].

Використавши німецьку назву науки про власні імена (*die Namenkunde*), можна було б сукупність імен і назв позначити старовинним словом *іменослов*, а науку про нього — *\*іменослів'ям* (*\*іменословиєм*), список (власне — словник) імен — *іменником*. Однак при цьому, зазначає вчений, потрібно було б пристосовувати до цієї системи поширені в спеціальній літературі «грецькомовні» назви галузей ономастики: *\*місцеслів'я* (*\*местословие*) — *топоніміка*; *\*людослів'я* (*\*людословие*) — *антропоніміка*; *\*богослів'я* (*\*богословие*) — *теоніміка*; *\*звірослів'я* (*\*зверословие*) — *зооніміка*; *\*речослів'я* (*\*вещесловие*) — *хремадоніміка*; *\*світослів'я* (*\*мирословие*) — *космоніміка*; *\*зореслів'я* (*\*звездословие*) — *астроніміка* і т. ін., у чому немає потреби [Там само: 70].

Термін *ономастика* у значенні 'наука' вчений пропонує замінити на *ономатологія* із похідними *ономатолог*, *ономатологічний*. Порівняння цієї про-

позиції із сучасною кодифікованою в «Словаре русской ономастической терминологии» Н. В. Подольської нормою не на користь останньої: при реєстровому слові *ономатолог* наведено відсилання «див. *ономаст*» [11: 104], а термін *ономатологія* подано як дублет терміна *ономасіологія* [Там само]. У значенні 'сукупність імен' А. О. Білецький пропонує залишити термін *ономастика*, а в значенні 'список, словник імен' — *ономастикон*. Послідовно розмежує в галузях науки про імена назви досліджуваних об'єктів і наук про них (*топонімія* і *топоніміка*, *антропонімія* і *антропоніміка*, *етнонімія* і *етноніміка*). Щодо диференціації цих термінів зауважимо, що навіть у сучасних лінгвістичних словниках та енциклопедіях вона проводиться непослідовно. Зокрема, лише в «Словаре русской ономастической терминологии» Н. В. Подольської та в «Большом лингвистическом словаре» В. Д. Старичонка є всі згадані терміни. Енциклопедія «Українська мова» містить статті *Антропонім* із тлумаченням терміна *антропоніміка* [15: 29–30], *Топонім* (відповідно — *топоніміка*) [Там само: 690], *Етнонім* без згадки про *етнонімію* та *етноніміку* [Там само: 179]. У двотомному словнику за редакцією О. М. Тихонова і Р. І. Хашимова немає терміна *етнонімія*, а термін *етноніміка* наведено з двома значеннями: 1) розділ антропоніміки, який вивчає назви народів; 2) сукупність етнічних назв народів [16, Т. 1: 237]; подано статті *топоніміка* («сукупність географічних назв» і «розділ ономастики») [Там само, Т. 1: 217] і *топонімія* («те саме, що *топоніміка*») [Там само, Т. 1: 218], тобто два терміни є абсолютними багатозначними дублетами. Проте якщо ми звернемося до проекту «Українська ономастична термінологія» В. В. Німчука, виданого 1966 року, то побачимо, що філологічна скрупульозність ученого і його відповідальність перед наукою зумовили необхідність розмежування цих термінів ще в ті часи [8: 37].

Лакунарність у називанні окремих фактів об'єктивної дійсності з функцією індивідуалізації, протиставлених словам і сполученням слів із функцією класифікації, тобто десигнації, А. О. Білецький пропонує усунути шляхом уведення в обіг термінів *ейдонім* — 'ономастичний об'єкт' і *генонім* — 'назва роду'. Термін *ейдонім* органічно входить до ономастичної терміносистеми, оскільки містить терміоелемент *-онім*, як і назви об'єктів окремих ономастичних дисциплін. Класифікацію *ейдонімів* здійснено за допомогою таких таксонів: надклас, клас, підклас, порядок. Виділено два надкласи *ейдонімів*: *органоніми* і *анорганоніми*, що відповідає поділу природи на органічну й неорганічну. В межах *органонімів* виділено класи *антропонімів* і *зоонімів*. Підкласами *антропонімів* є *просопоніми* (*особові імена людей*) і *койноніми* (*колективні імена*). На думку вченого, це проміжний / перехідний клас між *ейдонімами* (*власними назвами*) і *генонімами* (*загальними назвами, апелятивами*). Порядками *койнонімів* є *етноніми*: укра-



їнка, гречанка; *катойконіми*: киянин, афінянка; *філоніми*: Атриди, Геракліди. У порядку *філонімів* виділено підпорядок *ойконімів*, до якого зараховано *прізвища*.

*Просопоніми* розподілено за такими групами: 1) *офіційні* («паспортні» або обрядні); 2) *фамільярні* (позитивні — Ваня і негативні — Ванька); 3) *інтимні*; 4) *постійні* (як це прийнято у європейських народів); 5) *тимчасові* (як це було у китайців, японців, полінезійців); 6) *явні* (всім відомі); 7) *таємні* (як, напр., у австралійських племен).

Відрізняється від зафіксованої в словниках дефініція терміна *ергонім* (розряд оніма. Власна назва ділового об'єднання людей, у т. ч. спілки, організації, закладу, корпорації, підприємства, товариства, гуртка). У А. О. Білецького це «річ, твір» — «Війна і мир» Л. М. Толстого, «Останній день Помпеї» К. Брюллова, «Місячна соната» Л. ван Бетховена. Підкласи *ергонімів* і *скевонімів* (річ, предмет, начиння) належать, за термінологією вченого, до класу *технонімів* (назв матеріальних результатів людської праці, цілеспрямованої трудової діяльності). Принагідно зроблено слушні зауваження щодо правопису ергонімів — учений уважає неекономним їхнє виділення за допомогою одночасно і лапок, і великої літери. Непослідовний правопис і в передаванні т.зв. *епохонімів* — назв епох. Чому Відродження (Ренесанс) пишемо з великої літери, а неоліт — із малої? Дуже сучасним виглядає сьогодні висновок А. О. Білецького: вся справа в недоторканності орфографічної традиції, навіть якщо вона зберігається всупереч здоровому глузду.

Класифікуючи *топоніми*, вчений уважає за потрібне виділити два підкласи цих одиниць — *фізіоніми* (назви фізичних, природних об'єктів) і *енойконіми* (назви створених людьми об'єктів, переважно населених пунктів). Назви природних явищ доповнено класифікувальним терміном *метеороніми*, а підкласи *астронімів* і *космонімів* учений об'єднав у клас *уранонімів*.

Наведені авторські новотвори — це частина терміносистеми А. О. Білецького, несуперечливої, але не прийнятої філологічною громадськістю. Незаслужено залишена на узбіччі ономастики, вона, безперечно, повинна бути відтворена в новому словнику ономастичних термінів, звісно, не як нормативна, але як така, що свідчить про потужність виражальних засобів цієї галузевої підсистеми лінгвістичних термінів.

### Література

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. — М., 1966. — 608 с.
2. Белецкий А. А. Лексикология и теория языкознания (ономастика). — К.: Изд-во Киевского университета, 1972. — 208 с.

3. Белецкий А. А. О проблеме ономастической терминологии // Славянская лингвистическая терминология. — К.: Наук. думка, 1984. — С. 69–76.
4. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. — К., 1985. — 360 с.
5. Кротович Є. В., Родзевич Н. С. Словник лінгвістичних термінів. — Київ, 1957. — 235 с.
6. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. — М.: Сов. энциклопедия, 1990. — 685 с.
7. Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии. Вопросы теории и методики. — М., 1961. — 159 с.
8. Німчук В. В. Зміни й доповнення в списку ономастичних термінів // Повідомлення Української ономастичної комісії. — Вип. 7. — К.: Наук. думка, 1968. — С. 60–64.
9. Німчук В. В. Українська ономастична термінологія (проект) // Повідомлення Української ономастичної комісії. — Вип. 1. — К.: Наук. думка, 1966. — С. 24–43.
10. Основен систем и терминологија на словенската ономастика. Основная система и терминология славянской ономастики. Grundsystem und terminologie der slawischen Onomastik. — Скопје — Скопье — Skopje, 1983. — 412 с.
11. Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. — М.: Наука, 1978. — 198 с.
12. Селіванова О. Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія. — Полтава: Довкілля. — К., 2006. — 716 с.
13. Стариченко В. Д. Большой лингвистический словарь. — Ростов н / Д : Феникс, 2008. — 811 с.
14. Торчинський М. М. Структура онімного простору української мови: Монографія. — Хмельницький: Авіст, 2008. — 548 с.
15. Українська мова: Енциклопедія // Редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін. — 2-ге вид., випр. і доп. — К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. — 824 с.
16. Энциклопедический словарь-справочник лингвистических терминов и понятий. Русский язык : в 2 т. / А. Н. Тихонов, Р. И. Хашимов, Г. С. Журавлева и др. / Под общ. ред. А. Н. Тихонова, Р. И. Хашимова. — Т. 1. — М.: Флинта: Наука, 2008. — 840 с., Т. 2. — М.: Флинта: Наука, 2008. — 812 с.
17. Temmerman R. Towards new of terminology description. The sociocognitive-approach. — Amsterdam / Philadelphia, 2000. — 276 p.

**Iryna KAZYMYROVA**

**Onomastic Terminological System of A. O. Biletskiy in the Modern Terminography**

The onomastic terminology selected from scientific works by A. O. Biletskiy dedicated to the problems of onomastics is examined in the present article. Original author's onomastic terms are exemplified in the field of modern onomastic term-system studies. The specific facts indicating attitude of the scientist toward correlation between native and borrowed units in the terminology are represented in the paper. The expediency of bringing the author's terminology into the terminological dictionary of the corresponding branch of science is pointed out. Some cases of partial representation of the onomastic terminology in modern terminographic works are analyzed. Special attention is paid to the expressiveness of onomastic subsystem of the linguistic terminology.

## Підсумки роботи над Додатковим томом Словника української мови

У відділі лексикології та лексикографії Інституту української мови в рамках теми «Словниковий склад сучасної української літературної мови та його лексикографічне опрацювання» (керівник теми — к. ф. н., ст. н. сп. І.С. Гнатюк) завершилася робота над Додатковим томом Словника української мови, над яким працювали укладачі — колишні й нинішні співробітники відділу В. О. Балог, В. М. Білоноженко, Г. Н. Горюшина, О. М. Демська, З. Г. Козирева, Н. Є. Лозова, Л. В. Мовчун, Н. М. Неровня, О. М. Покидько, І. А. Прядко, І. А. Самойлова, Л. О. Тименко, О. М. Тищенко, Т. О. Федоренко, В. Б. Фридрак, Т. В. Цимбалюк-Скопненко. Взаєморедагування та тематичне редагування здійснювали члени робочої групи: В.О. Балог, З.Г. Козирева, Н.Є. Лозова, Л.В. Мовчун, Н.М. Неровня, І.А. Самойлова, Л.О. Тименко, О.М. Тищенко, Т.О. Федоренко, В.Б. Фридрак, Т.В. Цимбалюк-Скопненко. Над матеріалами працювали редактори: В.Л. Іващенко, В.О. Винник, Н.С. Редичук, В.Б. Фридрак, відповідальний редактор — Л.В. Мовчун. Технічну роботу проводили молодші наукові співробітники Н.Г. Гордієнко, Н.Ю. Мельник та лаборанти Н.П. Затворна, О.Г. Мартинова, А.А.Ребрина.

Пропонований Словник — це доповнення найавторитетнішого Словника української мови в 11 тт. (1970–1980) (далі — СУМ), який на сьогодні є визнаним, пошанованим Державною премією та перевіреним не одним десятиріччям активного використання. На його основі створювалися інші тлумачні словники, але жоден з них не перевершив професійно-академічного рівня, зразком якого став одинадцятитомний Словник української мови. Тож на початку 90-тих років минулого століття в Інституті української мови НАНУ закономірно постало питання про початок роботи над новою, сучасною лексикографічною працею тлумачного характеру.

У 1990 році відділ лексикології та лексикографії під керівництвом доктора філологічних наук, професора, завідувача відділу О. О. Тараненка розпочав роботу над укладанням багатотомного Словника української мови з реєстром не менше 200 тис. слів. Концепцію та принципи укладання, а також робочу інструкцію розробив О. О. Тараненко. У 1996 р. була опублікована моногра-

фія О. О.Тараненка «Новий словник української мови (концепція та принципи укладання словника)». Проте в 1997 р. за рекомендацією бюро відділення літератури, мови та мистецтвознавства в робочі плани внесли корективи й співробітників відділу переорієнтували на укладання однотомного Словника української мови (додатка до Словника української мови в 11 томах) з орієнтовним обсягом 200 аркушів. Інструкцію Додаткового тому неодноразово обговорювали і переробляли, аби, з одного боку, врахувати напрацювання колективу укладачів, а з другого, — зберегти традиції 11-томного словника, оскільки укладені статті мали вписатися в його структуру.

Отже, базою, на яку спиралися і від якої відштовхувалися укладачі, був Словник української мови в 11 томах. Роботу побудували таким чином: наявний у Лексичній картотеці Інституту матеріал, а також матеріал останніх орфографічних словників, словиків іншомовних слів, енциклопедично-довідкових видань порівнювали з тим, що вже був представлений у СУМі. Таким чином виявлялися лакуни: новітня лексика, а також ті значення реєстрових слів СУМА, що розвинулися після його опублікування або з певних причин не були зафіксовані.

Корпус Додаткового тому сформований словами, значеннями слів, відтінками значень, а також стійкими сполученнями слів, відсутніми в СУМі. Це: 1) не нова, але не охоплена 11-томником лексика, 2) лексичні і семантичні інновації останніх років існування СРСР та періоду становлення Української Держави й відродження національної культури.

З функціонального погляду реєстр Додаткового тому складають загально-вживані слова, а також більшою чи меншою мірою інші групи лексики: розмовна, книжна, термінологічна, діалектна, жаргонна. Загалом це близько 60 тис. слів.

**ВАЖКЕЛЕННИЙ**, -а, -е, розм. Дуже важкий; важений. *Важкеленна сумка.*

**ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНИЙ**, -а, -е, книжн. Стос. до екзистенціалізму. *Екзистенціальна філософія; Екзистенціальний аналіз.* || Пов'яз. з буттям, існуванням людини. *Михайло Коцюбинський глибоко психологічно розкрив тему страху як екзистенціального почуття страху до того, як вона широко ввійшла в європейські культури* (НіС, 1990, № 12, 16).

**ЕКСПЛІЦІТНИЙ**, -а, -е, наук. Який має яскраве зовнішнє вираження, доступний зовнішньому спостереженню; явно виражений; ант. імпліцитний.

**БОСОРКА́НЯ**, -і, ж., діал. Відьма, чаклунка. *Ворколаби, які їдять місяць, — се [це] такі нечисті сили на небі, як у нас босоркуні і босоркані* (Нар. оповідання, 1983, 467).

**ЛАБА́ТИ**, -а́ю, -а́єш, *недок., перех. і неперех., жарг.* 1. Грати на музичному інструменті. *Він.. фольк лабає для діяспори* (В. Цибулько, Майн кайф. — КСЖЛУМ). || Грати музику на якому-н. заході. *На тому ж майданчику «лабав» своє феєричне шоу Жан-Мішель Жар у ніч настання 2000 року* (УМ, 15.05.2001. — КСЖЛУМ).

2. Працювати, створюючи шумові ефекти (про техніку). — *Годиться! Маг скрипить?* — *Лабає на всі сто. Записи — ляжеш! Бітли і.. класика* (А. Крижанівський, Томагавки і макогони, 1990, 54).

Може скластися враження, що реєстр словника мали б становити здебільшого слова іншомовного походження, адже вони нині найактивніше входять у наше життя: *авокадо, антиоксиданти, анаболіки, біснале, блокбастер, візажист, ламінувати, моніторинговий, нано...* і т. ін. Але одним із завдань, що стояло перед укладачами, було поповнення дериваційних лакун, що існували в 11-томному словнику. Укладачі мали чітко уявити словотвірні гнізда і простежити, який елемент, що реально існує в мові, відсутній в 11-томнику. Такі найтипівіші недогляди проаналізувала лексикограф Н. М. Неровня [1: 40–44]. Наприклад, у СУМІ є прикметники *важкуватий, лоскітливий* і прислівники *важкувато, лоскітливо*, але відсутні іменники *важкуватість, лоскітливість*. Є дієслівна пара *заряджати / зарядити*, але відсутні деякі деривати: *підзаряджати / підзарядитися, підзарядження, підзарядження, підзарядка*.

Джерела, з яких був сформований реєстр Додаткового тому, — Лексична картотека Інституту (поповнена стара картотека, що налічує близько 8 млн. карток, а також нова, обсягом 0,5 млн. карток), електронний ресурс (Інтернет), матеріали енциклопедичних і філологічних словників.

У Додатковому томі збережено основні принципи розроблення нових статей з деякими відмінностями в технічному оформленні. Реєстрове слово подається півжирним шрифтом великими літерами; якщо в ньому два і більше склади, ставиться наголос; у разі потреби фіксуються особливості написання та вимови слова; зазначаються його граматичні (при змінюваних словах є закінчення), стилістичні (функціонально-стильові, часові, емоційно-експресивні, емоційно-оцінні) й нормативні характеристики; кожне значення (воно подається з абзацу) нумерується, відтінки значень подаються за паралельками; особливості вживання слова (у значенні інших частин мови, образне, у складі власних назв тощо) при наведенні лише прикладів — за однією прямою рисою; стійкі сполучення слів також подаються з абзацу — окремо номінативні (без значка), термінологічні сполучення (зі значком Δ) і фразеологічні одиниці (зі значком ◇), у межах кожної рубрики вони йдуть в алфавітному порядку через крапку з комою (при цьому фразеологічні одиниці подаються в самому кінці статті); ілю-

стративний матеріал (курсивом) по можливості дібраний до кожного значення та відтінку значення — спочатку документовані цитати, потім недокументовані сполучення слів.

Завдання, що постало перед лексикографами відділу, — спроба ґрунтовного відображення динаміки лексичного шару української мови з акцентуванням її інноваційних та актуалізованих аспектів. Оскільки словник укладався як додаток до 11-томного тлумачного словника, не було потреби розробляти повністю статті, що вже є в останньому. Такі слова, що мають нові значення, відтінки значень, особливості вживання або входять до нових стійких сполучень, розроблені в скороченій формі — вони містять тільки нову інформацію. Саме слово позначається праворуч угорі астериском, через кому зазначається його граматична, стилістична і нормативна характеристика. Нове значення або відтінок значення подається таким чином, щоб семантична структура слова не була порушена.

**ОБМОВКА\***, -и, ж. 2. ... || Слово або фраза, висловлені ненароком; те, чого не слід було б говорити. *Інколи допитуваний може допустити обмовку, тобто сказати те, про що не мав наміру говорити, або чому не надавав значення як інформації, яка становить інтерес для слідства* (ЕР).

**ПІДСТАВЛЯТИ\***, -яю, -яєш, *недок.* / *док.* **ПІДСТАВІТИ**, -влю, -виш; *мн.* підста́влять; *перех.* 1. ... ◇ **Підста́вляти** / **підста́вити плече́** — допомагати кому-н., підтримувати когось. *З керівними кадрами треба постійно працювати, що називається, возитися. Коли треба, допомагати їм, підставляти плече, створювати на ділі надійний резерв* (ВК, 18.02.1988); **Підста́вляти** / **підста́вити стілець (стільця́)** — робити кому-н. неприємність, підлість, перешкоджати в чомусь.

5. *кого, розм.* Діяти непорядно або не вживати ніяких необхідних заходів у певній ситуації, наслідком чого є неприємне або загрозливе для іншої особи становище. *Його підставили.* || *жарг.* Навмисне робити кому-н. неприємність, ставлячи в неприємне або небезпечне становище.

**КАБІНЕТ\***, -у, ч. 5. ... Δ **Ка́біне́т міні́стрів** — у деяких країнах найвищий орган виконавчої влади, що складається з міністрів. *Ка́біне́т Міні́стрів Украї́ни.*

**УКРИВАТИСЯ\*** (**ВКРИВА́ТИСЯ**), -аюся, -аєшся, *недок.* / *док.* **УКРИ́ТИСЯ** (**ВКРИ́ТИСЯ**), -іюся, -ієшся; ◇ **Укрива́тися (вкрива́тися) / укрі́тися (вкрі́тися) холо́дним по́том** — раптово і сильно лякатися. *Артур Мстиславович ледь не крякнув. «Автоматично включився у розмову», — зрозумів він. І вкрився холодним потом* (А. Крижанівський, Томагавки і макогони, 1990, 361).

Статті, на яких позначилися ідеологічні погляди радянської доби, у Додатковому тому подавалися цілком перероблені, з новим тлумаченням. Порівняймо. У СУМі (т. 1):

**БОГ** і рідко **БІГ**, б́ога, ч. У релігійних віруваннях — уявна надприродна істота, що нібито створила світ і керує ним та вчинками людей.

У Додатковому томі:

**БОГ\*** і рідко **БІГ**, б́ога, ч. 1. (*У християнстві — Б велике*). За релігійними віруваннями — творець Всесвіту, усього суцього; вищий розум, який керує світом. *Року Божого такого-то, і місяця такого-то, і дня, перед Мартином Пушкарем, полковником, в присутності Семена Горбаня, що був на той час війтом у Полтаві, перед суддею, Богом і людьми Чурай Маруся — на підсудній лаві* (Л. Костенко, Маруся Чурай. — ЕР); *Чоловік стріляє, а Біг кулі носить* (Номис, № 83).

2. При багатобожжі — одна з надприродних сил, яка керує певною стихією, відповідає за окрему сферу життя і т. ін. *В се врем'я в рай боги зібрались к Зевесу в гості на обід* (І. Котляревський. — Грінч., т. 1).

3. *перев. у мн.* Живописне або ін. зображення творця Всесвіту і святих; ікона, б́браз. *Поцілувала на божнику бога* (Г. Барвінок. — Грінч., т. 1).

4. *перен., перев. у функції прис.* Про людину, яка має владу над іншими людьми. || Про предмет поклоніння, захоплення; кумир.

5. *тільки кл., у знач. виг.* Вираження здивування, радості, страждання і т. ін. *А Боже, Юрку, натягни на кисіль шкурку!* (Номис, № 10050); *І раптом — Боже! — після того чаду і тарапати, рівної нулю, — я чую дощ* (Л. Костенко, Вибране, 1989, 44).

Порівняно зі Словником української мови в Додатковому томі змінився принцип подання фразеологізмів: усі стійкі сполучення слів розроблені за граматичним центром; у мікроструктурі Словника додався новий компонент — особливості вживання слова (за однією рискою), тобто у значенні іншої частини мови, у переносному або образному значеннях; розширився список ремарок і значно оновився список джерел ілюстративного матеріалу: підручники, науково-популярна, наукова, довідкова, публіцистична література (близько 90 найменувань газет та журналів), фольклорні та етнографічні збірники, твори письменників — від Т. Шевченка, І. Франка, Панаса Мирного, Лесі Українки до сучасних — Л. Костенко, М. Слабошпицького, А. Кокотюхи та ін.

## Література

1. Неровня Н. М. Принципи створення нового загальномовного тлумачного словника // Лексикографічний бюлетень. — 2005. — Вип. 11. — С. 37–47.



Larysa MOVCHUN

**The Results of Arrangement of the Additional Volume of *The Ukrainian Language Dictionary***

The article elucidates the history of arrangement of the Additional Volume of *The Ukrainian Language Dictionary* in eleven volumes. The sources of addition to the register, structure of vocabulary entries of different types — both new words and those that were in *The Ukrainian Language Dictionary* and contain additions — is described. Additional Volume is a supplement of the most authoritative *Dictionary of the Ukrainian Language* in 11 vols. (1970–1980). The corps of the Additional Volume is formed by the words, meanings of words, shades of meanings, and stable combinations of words missing in *The Ukrainian Language Dictionary*. Functionally, the register contains common words, a greater or lesser extent, other groups of language: spoken, bookish, terminology, dialect, slang. Actually it is about 60 thousand words. In the Additional Volume the basic principles of designing new items with some differences in technical design were kept. The articles with influence of the ideological views of the Soviet period were completely redesigned with a new interpretation.

Паспортизація реєстрових одиниць  
та лексикографічних джерел  
у словникових матеріалах  
«Нові й актуалізовані слова та значення»

Щорічні словникові матеріали дають змогу відбити певний етап розвитку мови, зокрема її лексичного складника. Незалежно від нормативності, життєспроможності того чи того слова, усі нові одиниці мають бути зафіксовані в певний спосіб, адже призначення неологічного словника — на відміну від словника нормативного, академічного типу — полягає, насамперед, у моделюванні рухомої матерії сучасної української мови [ДПСУЛ].

Потреба регулярного лексикографічного «зрізу» мовної ситуації з погляду нової та оновленої лексики, фразеології все відчутніша, оскільки відсутність таких розвідок спричиняє певні прогалини в дослідженні мовних процесів. Мовознавчими чинниками тотальної «інвентаризації» мовного масиву українського узусу, не обмеженої якістю, нормативністю, частотністю вживання тощо, є потреба регулювання нормалізаційних процесів в українській мові, наукове студіювання в усіх галузях мовознавства, насамперед, у лексикології, фразеології, словотворі, граматиці, а також необхідність створення фундаментальних словників мови.

Українські мовознавці поступово заповнюють ці прогалини неологічними словниками к. ХХ — поч. ХХІ ст., як-от: «Лексико-словотвірні інновації (1983–2003). Словник» (А. Нелюба, Харків, 2004); «Нові слова та значення» (Л. Туровська, Л. Василькова, К., 2008); словник-довідник «Нове в українській лексиці» (Д. Мазурик, Львів, 2002); «Словник новотворів української мови» (Г. Віняр, Л. Шпачук, Кривий Ріг, 2002) та ін. Словниковими матеріалами можна вважати реєстр «Індекс нових слів» у монографії «Динамічні процеси у сучасному українському лексиконі» (Н. Клименко, Є. Карпіловська, Л. Кислюк, К., 2008), словопоказчики термінології, авторських неологізмів як додатки до дисертацій і монографій, напр., «Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації)» (О. Стишов, К., 2003), «Матеріали до словника нових слів і значень (слова з прикладкою Інтернет)» (С. Чермеркін, 2009) тощо.

Робоча група відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАН України підготувала перший випуск словникових матеріалів «Нові й актуалізовані слова та значення» (2002–2010) (кер. проекту і відп. ред. О. Тищенко, авт. колектив: В. Балог, Н. Лозова, Л. Тименко, О. Тищенко) (далі — Матеріали), де зафіксовано нову лексику (*автівка, вебка, ГМ-культура, девайс, екс-прем'єрка, єврогалт, єдинник, супертелеуспіх, найопозиційніший, проновинити*), оновлену (*документувати, помаранчевий, торпедувати*) й актуалізовану (*боївка, вибранця, заналізувати*) лексику і фразеологію, а також раніше відому лексику, не зафіксовану в інших лексикографічних джерелах, але поширену в сучасній мові (*буквоскладання, музикола, підшепт, післясмак, прозустрічатися, спорткостюм*).

Основу мовного матеріалу становлять джерела науково-популярного, художнього, публіцистичного, офіційно-ділового, конфесійного, розмовно-побутового стилів, серед яких ЗМІ 2008–2010 рр. (електронні версії паперових видань, напр., газета «День», а також суто інтернет-джерела); сучасна художня література, видана після 2002 р. (твори Вал. Шевчука, О. Забужко, І. Карпи, Л. Дереша та ін.), письмові тексти інтернет-спілкування (форуми, чати, блоги). Значно меншою мірою опрацьовано наукові тексти. Словники як джерела реєстрової лексики не залучено. Моделювання потенційних одиниць, а також семантичних, словотворчих, тематичних гнізд не було предметом опрацювання.

Дібрані лексеми звірено з одиницями реєстрів українських словників, які вийшли до 2009 р. включно. Насамперед це «Словник української мови» в 11 т., «Український орфографічний словник», 2009, «Великий тлумачний словник сучасної української мови», 2009, а також інші словники нової лексики. Для відстежування актуалізованої лексики залучено корпус словників кінця ХІХ — поч. ХХ ст., підготовлений київським видавництвом «К.І.С.» (див. список джерел).

Неологізми, уже зафіксовані в словниках тлумачного типу, до Матеріалів не ввійшли. Виняток становлять одиниці з іще не зафіксованим новим значенням, відтінком чи формою — слова-значення, напр., **ВС\***, **МАРГІНЕС\***, **ГЛАМУРНИЙ\*** тощо, які подано з відповідним знаком (\*). Одиниці, зафіксовані в реєстрах без тлумачення, подано зі знаком (•) та ремаркою про фіксацію: **АВТІВКА•**, ... Зафікс. в Орф-2009. Коли ж уточнено (або розширено) стилістичну, граматичну, тлумачну, ілюстративну частину до вже витлумачених слів (перев. це стосується абрєвіатур, абстрактних іменників та актуалізованих слів), це позначено двома зірочками: **АУП\*\*** [ау́п], *граф.* АУП, *невідм., ж.* Скор.: асоціація українських письменників. *Першим президентом АУП був Юрко Покальчук* (УМ, 10.02.2010). Зафікс у ССУМ. Якщо слово було зафіксовано в лексикографічних джерелах кінця ХІХ — поч. ХХ ст. й активізувалося

в сучасних текстах, його позначено знаком ↑, напр., ↑ **РОЗВ'ОДНЕНИЙ**•, ... Зафікс. у РУСТТ.

Отже, основне призначення Матеріалів — виявити нове в лексиці й продемонструвати якісні, кількісні зміни відносно вже наявного в узусі або зафіксованого в словниках. Суттєвою в цьому контексті є форма зв'язку інформації в Матеріалах з інформацією в інших лексикографічних джерелах. Цей зв'язок виявляється на рівні тлумачення (посилання до лексем, уже витлумачених в інших словниках, через *Стос. до ...*) та на рівні паспортизації реєстрових одиниць (позначками \*, \*\*, •, ↑).

У подібних словниках висновки про мовні зміни (актуалізація, пасивізація тощо) зроблено або на основі досвіду укладача (без посилань на матеріал, що підтверджує ці зміни), або зі вказівкою на те чи те джерело, тобто порівняно із зафіксованими лексикографічними даними чи ілюстративним матеріалом.

Так, «Толковий словарь русского языка конца XX в.: Языковые изменения» (За ред. Г. Склярєвської, СПб, 2000) відповідними позначками вказує на першу фіксацію, відносно нове слово (значення), актуалізацію (↑), повернення з пасиву (→), пасивізацію слова (←). Зазвичай про актуалізацію свідчить велика кількість ілюстрацій, а про повернення з пасиву — наведення для порівняння даних (тлумачень або стилістичних ремарок) із іншого лексикографічного джерела. Висновок щодо пасивізації лексеми зроблено емпірично.

Словник-довідник «Нове в українській лексиці» (Д. Мазурик, Львів, 2002) так само пропонує позначки про першу фіксацію слова або значення, актуалізацію (↑), повернення з пасиву (→), пасивізацію слова (←). Нове слово-значення марковано зірочкою (\*), слово, зафіксоване в орфографічному словнику, відзначено (•). Наведення тлумачень з іншого словника (СУМ) дано тільки в разі фіксації омоніма-неологізма. Висновок про мовні зміни зроблено емпірично. Усі позначки наведено при реєстровій одиниці.

Під час обговорення й підготування Матеріалів до друку було сформульовано деякі проблеми, розв'язати які ми спробуємо в наступному, другому випуску Матеріалів, доповнення до інструкції якого й пропонуємо в цій статті.

Система паспортизації в першому випуску Матеріалів не повною мірою ілюструвала особливості фіксації лексем — їхніх значень, ремаркування, графічного подання тощо.

Напр., у статті ↑**БДЖОЛЯРСТВО**\*\*<sup>а</sup>, а, с. Розведення бджіл; бджільництво. Вони [галілеяни] займалися бджолярством (І. Каганець, Пшениця...). Зафікс. у РУСПМ, РУС(Кр-Єф), ВТССУМ(Б), Орф-2009 реєстрова одиниця маркована позначкою \*\*, яка свідчить про розширення, доповнення тлумачної слов-

никової статті, що справедливо відносно ВТССУМ(Б), але некоректно щодо інших — нетлумачних — словників.

Абревіатура *ВС* уже витлумачена з іншим значенням, про що свідчить позначка \*, проте немає можливості порівняти запропоноване в Матеріалах й уже наявне у ССУМ тлумачення: **ВС\*** [ве-єс], *граф.* *ВС, невідм., ж.* Скор.: військова служба. *Звільнення з ВС. Звільнення осіб офіцерського складу, прапорициків (мічманів) з військової служби здійснюється: а) у запас...; б) у відставку (ОС).* Зафікс. у ССУМ.

Цікавіший випадок зі словом ↑**МАЗЮКА\***, *и, ж., розм.* *Мазь. Ми дигаємо вузькою вуличкою .. до лавочок, сідаємо там і мастимо ніжку 43-го розміру живильною мазюкою* (І. Карпа, Перлам. пор.). Зафікс. у РУС(Кр-Єф), адже в словнику за ред. А. Кримського та С. Єфремова лексема *мазюка* подана як стилістичний варіант перекладу російського *художник*, тобто словоформа активізувалася з іншим значенням, а позначка \* свідчить лише про те, що ця лексема вже була зафіксована без тлумачення.

Отже, для другого випуску Матеріалів ми спробуємо реалізувати диференційований підхід:

- про фіксацію слова взагалі (\*);
- про фіксацію в конкретному джерелі (позначки переносимо від реєстрової одиниці до назви словника);
- про особливості зміни значень, форми тощо відповідно до кожного значення й джерела (\*, \*\*, •, \*\* та коротке тлумачення при назві словника);
- про повернення одиниці з пасиву (→).

#### ПАСПОРТИЗАЦІЯ ЛЕКСЕМ ТА ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Запропонована форма дасть можливість точніше вказати джерело фіксації, її характер, а отже, можливість порівняти й виявити зміни у формі, значенні, особливостях уживання мовної одиниці, запропонованої в Матеріалах:

✓ **слово** раніше вже зафіксовано в певному лексикографічному джерелі, позначку наводимо при слові: **БАН**✓, *у, ч., сленг.* Покарання порушника правил поведінки на форумі, у чаті ... Зафікс. в УЖ\* (вокзал).

Якісні особливості ранішої фіксації слова розкриваємо позначками при скопченнях словників-джерел:

• **слово** зафіксоване в інших лексикографічних джерелах без тлумачення, у Матеріалах уперше витлумачено його значення: **БОГООБРАНИЙ**✓→, *а, е, рел.* Обраний Богом для здійснення високої місії. *Зате коли настане кінець світу, вони могли воскреснути як богообраний народ і тисячу років жити у найбільшій часті* (Х. Мураками, перекл. І. Дзюби). Зафікс. у РУС(Кр-Єф)\*; Орф-2009\*;

\* **слово** вже зафіксоване й витлумачене в лексикографічних джерелах, а в Матеріалах наведено нове, не зафіксоване досі, значення: **БОНУС**<sup>~</sup>, у, ч. Послуга, товар, інформація тощо, які безкоштовно додають до вже придбаного товару, послуги; подарунок. *І два бонуси: до основних десяти треків отримайте ремікси на хіти виконавця ...* Зафікс. у НСЗ\*, ВТССУМ\*, ВТССУМ(Б)\* (премія, знижка), ССІН\* (*ще*: комісійна винагорода); УЖ\* (щось дуже гарне); Орф-2009\*.

\*\* **слово** зафіксоване в інших лексикографічних джерелах з тим самим значенням, однак у Матеріалах розширено чи скориговано його граматичну, стилістичну, ілюстративну, тлумачну характеристики тощо: **РЕАЛІТІ-ШОУ**<sup>~</sup>, *невідм., с.* Розважальна телепрограма, у якій передбачено демонструвати дії, стосунки, почуття реальних людей (не акторів), пов'язаних певним сюжетом, але не обмежених спеціальною постановкою сцен. *Експерти та знімальна група телеканалу СТБ оголошує про початок кастингу учасників з екстрасенсорними можливостями для 8 сезону реаліті-шоу «Битва екстрасенсів»* (СТБ, сайт, 28.01.11) Зафікс. у НСЗ\*\* (*граф.*: реалітішоу; розважальне шоу, учасники якого перебувають в умовах, максимально наближених до реальності).

→ **повернене з пасиву** слово. Знак актуалізації ставимо після позначки про його фіксацію: **ПОЄТКА**<sup>~</sup>→, и, ж. Жінка — автор поетичних віршованих творів; поетеса. *Здається, ці два означення — полька й поетка найважливіші для пані Віслави* (Дніпро, №5, 2010, 139). Зафікс. у Грінч\*, РУС(Кр-Єф)\*; ПрС\*; СУМ\*, ВТССУМ(Б)\*\* (*заст., поетеса*); Орф-2009\*. Як бачимо, у СУМ та ВТССУМ(Б) це слово подано з ремаркою *застаріле*.

\* **слово** зафіксоване в іншому словнику без тлумачення, однак його значення, що випливає із перекладної частини словника, синонімів та ін., відрізняється від поданого в Матеріалах: **ІЗДИТИСЯ**<sup>~</sup>, їжджуся, дишся, *недок., перев. у мн.* Іздити, приїжджати з візитом (перев. регулярно). *За останні кілька років до нас в Україну почали їздитися так звані зірки світового рівня. Минулого року ось Моторхед приїхали, в цьому Мановар обіцяли... ну і купа зірок дрібніше ...* Зафікс. у Грінч\*\*, РУС(Кр-Єф)\*\*; РУС(Із)\*; ВТССУМ(Б)\*; СУМ\* (про умови, обставини, за яких доводиться їздити).

▲ **авторський неологізм**, який у Матеріалах подано без тлумачення (знак подаємо при слові) — функціонування цієї позначки лишається незмінним. Вживаємо також традиційні лексикографічні знаки: ◇ **фразеологізм**; Δ **термінносполука**; // **відтінок** значення; / **образне**.

#### НАВЕДЕННЯ ЗНАЧЕНЬ ПРИ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ

Для лексем і сталих словосполук, у яких виявлено **нові значення, форми** та ін., у дужках після назви словника наводимо зафіксовані раніше значення,

форми написання, наголошування, функціональні обмеження та ін. для ілюстрування відмінностей, які ми фіксуємо в Матеріалах. Значення подаємо узагальнено, одним-двома словами в дужках через кому, джерела розділяємо крапкою з комою. Якщо в кількох словниках значення цілком збігаються, наводимо їх після всіх цих джерел у дужках (а такі джерела — через кому): **БАНИТИ**<sup>✓</sup> ... Зафікс. у СУМ\*, ВТССУМ(Б)\* (мити, бити).

Коли поряд із наведеними словник фіксує ще й інші значення, то його даємо через кому, у дужках після слова «ще» наводимо значення: **МОДЕРАТОР**<sup>✓</sup>, а, ч. Користувач інтернет-ресурсу (форуму, чату), який стежить за дотриманням правил іншими користувачами, має право редагувати, видаляти некоректні повідомлення тощо. ... Зафікс. у СУМ\*, ВТССУМ(Б)\* (пристрій у клавішних інструментах для регулювання сили звуку), ССІС\* (*ще*: телеведучий-коментатор у кадрі); НСЗ\* (фахівець, який займається формуванням іміджу нового продукту); Орф-2009<sup>•</sup>.

Значення омонімів позначаємо римськими цифрами: **БАНЯ**<sup>✓</sup>, і, ж., сленг. Заборона користуватися інтернет-ресурсом, яку накладає модератор на порушника правил поведінки на форумі, у чаті. ... Зафікс. у ВТССУМ\* (І. лазня, прочухан; ІІ. купол), СУМ\* (І. *ще*: прилад для нагрівання; ІІ. *ще*: сферична поверхня); УМТ\* (задній прохід); Орф-2009<sup>•</sup>.

Порядок подання джерел визначаємо як хронологічний з елементами семантичного: а) перекладні словники поч. ХХ ст.; б) тлумачні словники кінця ХХ — поч. ХХІ ст. (їх, відповідно, подаємо залежно від кількості й характеру значень); в) лексикографічні джерела нетлумачного типу кінця ХХ — поч. ХХІ ст.: **ПЛІЄСР**<sup>✓</sup>, а, ч. Програвач (перев. компактний з навушниками), який відтворює звук і / або зображення з магнітних чи цифрових носіїв, але не може створювати запис. *Несподівано скінчилася соната для флажолета, і плеєр для компакт-дисків зупинився* ... Зафікс. у МНЛ\*, НСЗ\*, ВТССУМ(Б)\*, ВТССУМ\*, ССІН\* (компактний магнітний програвач з навушниками); УЛ-ХХ<sup>•</sup>; ДПСУЛ<sup>•</sup>; Орф-2009<sup>•</sup>

Якщо тлумачні словники не пов'язані між собою поданням значень, то всі джерела подаємо хронологічно: **РЕЙТИНГОВІСТЬ**<sup>✓</sup>, вості, ж. Популярність, затребуваність. *Якщо кількість телевізійних камер та спалахів фотоапаратів є ознакою «рейтинговості топових особистостей», то Ліна Костенко «особа №1»* ... Зафікс. в УЛ-ХХ<sup>•</sup>; ДПСУЛ<sup>•</sup>; НСЗ\* (рейтинговість: здатність конкурувати); Орф-2009<sup>•</sup> (рейтинговість).

При нових сталих словосполучах:

- позначку про фіксацію ставимо при слові, на яке наведено СС;
- значення цього слова не подаємо при словнику, в якому воно зафіксоване;

– як джерело фіксації подаємо одне найавторитетніше джерело (СУМ, ВТССУМ, ВТССУМ(Б) тощо): **ДОБРИЙ**: *Людина доброї волі, книжн., сусп.* — людина, яка робить щось без примусу, добровільно. «22 січня біля Софійського собору буде відзначатися велике свято — День Соборності України. Це день, коли 22 січня 1919 об'єдналися Східна і Західна Україна. Ми вважаємо, що це знаковий день для України, і ми хочемо запросити всіх людей доброї волі, людей, які не здаються, не згинаються, готові боротися, запросити на Софійську площу», — сказала Тимошенко (СТБ, 17.01.2011). Зафікс. у СУМ\*.

Позначка  $\checkmark$  при реєстровому слові означає, що раніше було зафіксоване лише слово, на яке подано СС, позначка  $\checkmark$  при СС вказує, що фразеологізм раніше був зафіксований з іншим значенням, наведеним у дужках після джерел, у матеріалах подано нове значення або відтінок: **СПУСКАТИ**:  $\diamond$  **Спускати на гальмах**  $\checkmark$  *що* — не давати розвиватись чому-н. небажаному; заминати. ... Зафікс. у СУМ\*, ВТССУМ\*, ВТССУМ(Б)\* (полегшувати перебіг чого-н., втручанням припиняти що-н.).

Тлумачення реєстрової одиниці формулою *Стос. до ...*, коли відсилаємо користувача до вже зафіксованого маловідомого, вузьковживаного слова з непрозорою семантикою, розширюємо поданням одного з джерел, де воно витлумачене: **СОФТБÓЛЬНИЙ** ... *Стос. до софтбоулу (ВТССУМ(Б))* (далі — цитата, джерело). Тлумачення через слова й СС, зафіксовані в попередньому випуску Матеріалів, здійснюємо за правилами внутрішнього відсилання: **ЗДЕГРАДУВАТИСЯ** ... *Пас. до здеградувати (СМНСЗ-1)*. Це дасть можливість зорієнтувати читача, не захаращуючи текст Матеріалів наведенням численних, уже зафіксованих іншими словниками тлумачень.

Вважаємо, що цей підхід сприятиме створенню повнішої лексикографічної картини змін в українській мові, а така праця може бути корисною філологам для розв'язання фундаментальних та практичних завдань лінгвістики (це лексичні, фразеологічні, граматичні, стилістичні та ін. теоретичні дослідження, з'ясування питань культури мови, укладання словників тощо), студентам, учням шкіл та всім, хто цікавиться розвитком лексики сучасної української мови.

### Джерела

**ВТССУМ** Великий тлумачний словник сучасної української мови / Кер. вид. проекту П. М. Мовчан, В. В. Німчук, В. Н. Клічак, наук. ред. В. В. Жайворонок. – К.: Вид. Дніпро, 2009. – 1329 с.

**ВТССУМ(Б)** Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ Перун, 2009. – 1736 с.



- Грінч.** Словарь української мови / Упорядник з додаванням власного матеріалу Б. Грінченко. – К., 1907–1909. – Т. I–IV.
- ДПСУА** Динамічні процеси у сучасному українському лексиконі / Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. – К.: Вид. Дім Дмитра Бурого, 2008. – 335 с.
- КТСАТ** Українська мова. Короткий таумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С. Я. Єрмоленко. – К.: Либідь, 2001. – 224 с.
- ЛСІ** Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (1983–2003). – Х., 2004.
- МНА** Мазурик Д. Нове в українській лексиці. Словник-довідник. – Львів: Світ, 2002. – 130 с.
- НОВА** Годована М. П. Словник-довідник назв осіб за видом діяльності / М. П. Годована; за ред. Л. В. Туровської. – К.: Наук. думка, 2009. – 176 с.
- НСЗ** Туровська Л. В., Василькова Л. М. Нові слова та значення. – К.: Довіра. – 2008. – 271 с.
- Орф-2009** Український орфографічний словник / За ред. В. Г. Скляренка. – К.: Довіра, 2009. – 1011 с.
- ПрС** Правописний словник / Г. Голоскевич. – К., 1929. [Електронний ресурс] / – Режим доступу: <http://r2u.org.ua/main/dicts>
- РУС** Російсько-українські словники [Електронний ресурс] / Підготували: Н. Марченко, В. Кубайчук, А. Рисін, О. Телемко, О. Оксимоваць. – К.: “К.І.С.” – Режим доступу: <http://r2u.org.ua/main/dicts> (опрацьовано на стан 24.11.2011).
- РУС(Із)** Російсько-український словник / О. Ізюмов. – Х–К, 1930. – 980 с. [Електронний ресурс] / – Режим доступу: <http://r2u.org.ua/main/dicts>
- РУС(Кр-Єф)** Російсько-український академічний словник: Т. I–III / Гол. ред. акад. А. Кримський, акад. С. Єфремов. – К., 1924–1933. [Електронний ресурс] / – Режим доступу: <http://r2u.org.ua/main/dicts>
- РУСДМ** Російсько-український словник ділової мови / М. Дорошенко, М. Станіславський, В. Страшкевич. – К.–Х., 1930 [Електронний ресурс] / – Режим доступу: <http://r2u.org.ua/main/dicts>
- РУСНС** Російсько-український сучасний народний словник 2009–2010рр. [Електронний ресурс] / – Режим доступу: <http://r2u.org.ua/main/dicts>
- РУСПМ** Російсько-український словник правничої мови / В. І. Войткевич-Павлович, Г. Д. Вовкушівський та ін. – К. 1926 [Електронний ресурс] / – Режим доступу: <http://r2u.org.ua/main/dicts>

- РУССВ** Російсько-український словник сталих виразів / уклад. І. О. Вирган, М. М. Пилинська. – 1959.
- РУСТТ** Російсько-український словник технічної термінології // І. Шелудько, Т. Садовський. – К., 1928 [Електронний ресурс] / – Режим доступу: <http://r2u.org.ua/main/dicts>
- СІС** Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука. – К., 1977. – 775 с.
- СМНСЗ-1** Нові й актуалізовані слова та значення: словникові матеріали (2002–2010) / Кер. проекту і відп. ред. О. М. Тищенко, авт. колектив: В. О. Балог, Н. Є. Лозова, Л. О. Тименко, О. М. Тищенко [Інститут української мови НАН України] – К., 2010.
- СС** Словник скорочень в українській мові / За ред. Л. С. Паламарчука. – К.: Вища школа, 1988. – 511 с.
- ССІН** Сучасний словник іншомовних слів / Укл. О. І. Скопенко, Т. В. Цимбалюк. – К.: Довіра, 2006. – 1017 с.
- ССУМ** Шитов А. Словник скорочень української мови. – 2011. [Електронний ресурс] / – Режим доступу: <http://ukrskog.info>.
- СУМ** Словник української мови в 11 т. – К., Наук. думка. 1970–1980. – Т. 1–11.
- СУР** Словник українсько-російський (літери А-Й) / А. Ніковський. – К., 1927. [Електронний ресурс] / – Режим доступу: <http://r2u.org.ua/main/dicts>
- СФ** Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук та ін. – К.: Наук. думка, 2008. – 1104 с.
- УЖ** Ставицька Л. О. Український жаргон. Словник. – К.: Критика, 2005. – 496 с.
- УЛ-XX** Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації). – К.: Видавн. центр КНЛУ, 2003. – 388 с.
- УМТ** Ставицька Л. О. Українська мова без табу. Словник нецензурної лексики та її відповідників. – К.: Критика, 2008. – 456 с.
- ЧІ** Чемеркін С. Матеріали до словника нових слів і значень (слова з прикладкою Інтернет) // Лексикографічний бюлетень: Зб. наук. праць / Відпов. ред. к. філол. н. І. С. Гнатюк. – К., 2009. – С. 191–212.

**Oksana TYSHCHENKO**

**Certification of Register Items and Lexicographic Sources in the Dictionary Materials *New and Updated Words and Meanings***

The article analyzes the ways of certification of register units and lexicographic sources in the dictionary materials intended for identifying and fixing new words in the modern Ukrainian language. Special means are used, such as graphic characters indicating some peculiarities of recording the words in other dictionaries as well as their significance, functional use, etc. This encourages diachronic and synchronic observation of the development of lexical units in language and in lexicographic interpretation.

## Мережа Інтернет як ресурс словникових матеріалів «Нові й актуалізовані слова та значення»

Сьогодні Інтернет — це потужне джерело інформації й альтернатива довідникам, словникам, картам і навіть книгам і підручникам.

В україномовній філологічній Мережі з'являються авторські сайти, які намагаються висвітлити часткові питання, проте великі проекти, які підтримувалися б Міністерством освіти і науки, відсутні.

Великі інформаційні портали, які містять посилання на українські філологічні ресурси Інтернету, не представлені в Мережі (Нова Мова — єдина спроба). Їх функцію виконують приватні колекції, зібрані патріотами української мови — викладачами, студентами. Саме тут здійснюється обмін посиланнями та баннерами. Тому настала потреба у створенні освітньо-інформаційного інтернет-ресурсу, який би надавав правдиві, неупереджені матеріали про стан і використання мов у нашому суспільстві, висвітлював би питання мовної політики, пропагував би соціальну і власне мовну привабливість української мови, опікувався би підвищенням мовної культури населення. Таке інтернет-видання з часом має змогу перерости у віртуальний осередок — своєрідний банк знань з україністики, що також сприяло би формуванню української національної еліти.

Використання електронних ресурсів як джерельної бази для укладання словників стає звичайним напрямом діяльності. Це дає змогу перейти на якісно новий рівень добору джерел як реєстру сучасного словника української мови, так й ілюстрацій словника, а також підвищує оперативність та забезпечує повноту задоволення інформаційних потреб лексикологів [2].

На початкових етапах розвитку інформаційних технологій та послугування Інтернетом в Україні одразу постало питання про використання електронних ресурсів у Мережі українською мовою. Сьогодні це питання й досі залишається невирішеним, а тому набуває ще більшої актуальності.

На електронних сторінках державних організацій — центральних органів державної влади та управління — користувач отримує інформацію здебільшого українською мовою. На деяких з цих сайтів функціонують відповідні версії

англійською або російською мовами, проте іншомовні варіанти представлені вужче, ніж державномовні.

Щодо інших структур (компаній, закладів, організацій тощо), представлених у Всесвітній мережі, то українську мову на їхніх сайтах використовують відповідно до концепції маркетингових підходів щодо тієї чи іншої мови [див. також 5].

В українському сегменті Інтернету представлено мільйони електронних сторінок, серед яких є сайти-лідери — найпопулярніші українські веб-ресурси: пошукові системи, інформаційні, розважальні портали та ін. Ними найчастіше послуговувалися й ми, працюючи над матеріалами до Словника нових і актуалізованих слів та значень: **Meta** — потужна повнотекстова пошукова система, має оригінальну базу даних; підтримує розвинену мову запитів, пошук за окремими полями документів; **Bigmir** — український інформаційний портал, каталог українських сайтів, пошук, новини, спорт, суспільство, пошта, радіо. Пошук виконували й через **Google** або через **Яндекс**.

Активна взаємодія між установами вимагає узгодження всередині країни й міжнародних узгоджень з установами — джерелами інформації, оскільки більшість її закрита для вільного користування (навіть для підвищення рівня розвитку української мови й мовних досліджень). Водночас усі ми, з одного боку, — користувачі, а також посередники у поширенні інформації, яку отримуємо з віртуального простору мережі Інтернет. З іншого боку, хотілося б, щоби Інститут української мови мав змогу надавати інформацію з власних джерел для задоволення інформаційних потреб у сфері лексикографії.

Для створення Словникових матеріалів нових й актуалізованих слів і значень, на відміну від «паперових» методів добору інформації (каталоги та картотеки), ми використовували електронні мовні ресурси мережі Інтернет, де здійснювали пошук нових чи актуалізованих слів й формували відповідну базу даних.

Отже, джерелами слугували: Національний корпус української мови на 1 млн. слів, укладений у відділі лексикології та лексикографії Інституту української мови, тексти художньої та публіцистичної й наукової літератури, а також специфічний вид писемного розмовного мовлення — спілкування в Інтернеті (на форумах, чатах, блогах та ін.). Припускаємо, що наскрізне добирання з таких текстів лексики, не фіксованої (або фіксованої з іншим значенням чи написанням) раніше в лексикографічних джерелах, дасть змогу повніше інтерпретувати вміщений матеріал за низкою ознак, подати тлумачення, що відповідають сучасному станові розвитку мови, а також, уміщуючи приклади контекстуальних уживань, максимально зменшити авторську суб'єктивність у тлумаченнях

одиниць. Побутує думка, що матеріал мережі Інтернет — це «легка» література, несерйозна мова. Однак ми вважаємо, що саме такий підхід до укладання словника дасть змогу об'єктивно відтворити *сучасний* стан лексики, простежити її функціональну, матеріальну й семантичну динаміку [4; 1].

Щодо використання ресурсів Інтернет-мережі, то ми намагалися охопити тексти різних стилів та жанрів.

Хронологічні межі опрацьованих матеріалів:

- тексти художньої літератури — від 2002 р. до 2010 р., періодичних видань — 2008–2010 рр.;

За мовною ознакою:

- матеріали українською мовою.

Так, художній стиль представлений творами українських письменників: Андрухович Ю., Дванадцять обручів (2004); Дереш Л., Культ (2002); Забужко О., Сестро, сестро (2004), Я, Мілена (2004); Каганець І., Пшениця без куколю. Хрестове Євангеліє без вставок і спотворень (2005); Карпа І., Перламутрове порно (2005); Шевчук Вал. Декоративна жінка (2002).

Щодо періодичних видань та сайтів — джерел опрацювання, то можна твердити про велику кількість регіонів України, представлених в Інтернеті, наприклад, 33 канал: Вінницька обласна щотижнева газета; Аптека галицька: Всеукраїнський часопис; Віче: Волинський тижневик; Галицькі контракти: газета; Одеські вісті: газета; Волинські новини: офіційний сайт; Західна інформаційна корпорація: офіційний сайт; Життя в місті Рівне: форум; Закарпаття–Transcom: офіційний сайт м. Ужгорода; Карпати: Всеукраїнський туристичний журнал; Кримська світлиця: Всеукраїнська громадсько-політична та літературна газета; Онлайн-новини Західної України та багато ін.

Науково-популярна література охопила різні галузі знань: це мовознавство (Лексикографічний бюлетень: зб. наук. праць); психологія (Соціальна психологія: наук. журнал); і філософія (Філософія науки: традиції та інновації: наук. журнал); освіта й педагогіка (Персонал плюс: Всеукраїнський загальнополітичний освітянський тижневик, Освітній електронний ресурс: реферати); медицина (Ваше здоров'я: журнал; УНІАН-здоров'я); культурологія (УНІАН-культура, Кіноколо: національний кінопортал, Народне мистецтво: журнал); економіка (Актуальні проблеми економіки: Науковий економічний журнал, Інвестиції і цінні папери в Україні: офіційний сайт); військова справа (Флот України: газета), а також інформатика (Цифровик: сайт інтернет-магазину) та ін.

Публіцистичний стиль представлений, зокрема, довідковою літературою (енциклопедії, довідники): Вікіпедія: багатомовна мережева енциклопедія; Файна меморія: Інтернет-енциклопедія.

На жаль, не представлена у праці мемуарна література (спогади, щоденники, листування). Це є предметом наступних опрацювань.

У Матеріалах репрезентований і офіційно-діловий стиль, опрацьований за газетами й офіційними сайтами вищих органів влади: Голос України: газета Верховної Ради України; Верховна Рада України: офіційний сайт; Урядовий кур'єр: газета Кабінету Міністрів України. Принагідно наголошуємо на рекомендаційному характері зроблених у Матеріалах лексикографічних ремарок, напр., щодо одиниці «вантажоборот» (*реком.* «вантажобіг»), яка наскрізно трапляється у найвищих державних документах: *За січень-лютий 2010 р. підприємствами транспорту перевезено 109,6 млн т вантажів, що на 12,5% більше від обсягу перевезень вантажів у січні-лютому 2009 р. Вантажооборот зріс на 15,3% і становив 58,5 млрд ткм* (Урядовий кур'єр — сайт).

Опрацьовуючи сайти різних релігійних конфесій, репрезентуємо конфесійний стиль. Це такі джерела, як Голос православ'я: газета; Волинські Єпархіальні відомості: часопис Волинської єпархії Київського Патріархату; Патріархат: журнал Всесвітньої Української Патріархальної Федерації та Українського Патріархального Товариства в США; Українська греко-католицька церква: офіційний сайт; Українська православна церква: офіційний сайт.

За джерельну базу словника правили і зразки розмовної мови, що віддзеркалюють особливості українського слововживання кінця першого десятиріччя ХХІ ст. — різноманітні форуми, блоги: Радіо Незалежність: форум сайту; Український форум [Електронний ресурс]; Українські націоналісти: форум сайту; Чота крилатих 2010: форум українських пластунів; Особистий сайт Богдана Ковальчина; Особистий сайт Івана Гаркавченка та ін.

Підвівши підсумки нашої праці, можемо зауважити про деякі лакуни. Так, у матеріалах *Словника нових й актуалізованих слів і значень* не представлені сайти діаспори; закриті для вільного доступу ресурси багатьох вищих навчальних закладів, також виявляються труднощі з деякими періодичними виданнями, більшість із яких — платні. Усе це є поживою для роздумів і спонуканням до вдосконалення шляхів лексикографічного опрацювання сучасного мовного простору.

Словникові матеріали є першим випуском щорічних лексикографічних зрізів мовної ситуації з метою виявлення нової, оновленої й актуалізованої лексики і фразеології, а також раніше відомої активної лексики, не зафіксованої в інших лексикографічних джерелах.

Матеріали можуть бути корисними філологам для розв'язання фундаментальних та практичних завдань лінгвістики: це лексичні, фразеологічні, граматичні, стилістичні та ін. теоретичні дослідження, з'ясування питань культури мови, укладання словників тощо; студентам, учням шкіл та всім, хто цікавиться розвитком лексики сучасної української мови.

## Література

1. Лейбов Р. Г. Язык рисует Интернет [Электронный ресурс] // Internet – 1997. — Режим доступа: <http://www.gagin.ru/internet/4/9.html>
2. Сергиенко П. И. К вопросу об использовании гипертекста в энциклопедическом и информационно-развлекательном электронных изданиях // Вестник Московского университета. Серия 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. — 2008. — № 4. — С. 166–172.
3. Титова С. В. Интеграция социальных сетей и сервисов Интернета в процесс преподавания иностранных языков: необходимость или блажь? // Вестник Московского университета. Серия 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. — 2008. — № 3. — С. 208–212.
4. Тищенко О. М. Стиль мови Інтернет-спілкування в Національному корпусі української мови // Лінгвостилістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка. Зб. наук. праць, присвяч. 70-річчю від дня народження проф. С.Я.Єрмоленко / Відп. ред. академік НАН України В. Г. Склярєнко. – К., 2007. – С. 362–367.
5. Українська мова на веб-сторінках лідерів українського Інтернету [Електронний ресурс] / — Режим доступа: <http://www.ualogos.kiev.ua/toprint.html?id=1616>.
6. Широков В. А. Інформаційна теорія лексикографічних систем. — К.: Довіра, 1998. — 331 с.

### Lidiya TYMENKO

#### **The Internet as a Resource for the Dictionary Materials *New and Updated Words and Meanings***

The article suggests methodology of compiling of the dictionary materials *New and Updated Words and Meanings* based on the Internet-texts.

Access to the most popular Ukrainian web-resources is represented in the Ukrainian segment of the Internet: search engines, information, entertainment portals, and others. The most frequently used sources of materials for new and revised dictionary of words and meanings: Meta — a powerful full-text search engine has an original database, supports advanced query language, searches in specific fields of documents; Bigmir — Ukrainian news portal, directory Ukrainian sites, search, news, sports, society, mail, radio. Search was also conducted by means of Google or Yandex.

We assume that the thorough selecting of non-fixed vocabulary from such texts (or fixed as different variants) prior to lexicographical sources will allow better interpretation of the material on a range of parameters, provide interpretation corresponding to modern development of language, and minimize the author's subjectivity in the interpretation of units.



## Принципи подання конкурентних номінацій в українській лексикографічній практиці

Явище конкурування лексичних одиниць не є новим для української мови, оскільки розвиток мови постійно супроводжується існуванням конкурентних лексем, до складу яких зараховують варіанти слів або синоніми. Про лексичні паралелі в мові дожовтневої преси писав М. А. Жовтобрюх, причинами функціонування таких лексем мовознавець вважав наступні: співіснування кількох діалектних основ з однаковим значенням, діалектного й традиційно літературного слова, неоднакове розуміння семантики тих самих слів, паралельне вживання українського слова й запозиченого. Такі паралелізми, на думку мовознавця, зовсім не зумовлювалися стилістичними обставинами використання тих слів, що співіснували в мовній практиці преси. Тому на сторінках преси відбувалися змагання між окремими словами за закріплення їх у літературному вжитку, за їх літературну апробацію [1: 156]. На такі ж явища в німецькій літературній мові звертав свого часу увагу Ш. Баллі: «Німецька мова має багато більше слів, ніж їй треба, і що важливіше, вона рясніє граматичними формами, що конкурують із собою. Звідсіля велика вільність в індивідуальному вживанні мови» [Цит. за 3: 14]. Подібні особливості характерні й для розвитку української літературної мови. На важливості дослідження у ній паралельних утворень наголошувала О. Курило: «Але мати в основі, щоб із-поміж численних паралельних форм народньої<sup>7</sup> української мови в найрізніших її діалектах, серед численних синонімів синтаксичних, лексичних та фразеологічних вибрати щось певне, встановити *usus*, наскільки це, розуміється, взагалі дається зробити в живій мові? Живою бо має бути літературна мова» [3: 15].

Ф. де Сосюр, досліджуючи явища аналогії, виділяв три складники, що беруть участь у мовному процесі: 1) успадкований традиційний тип (напр. *honōs*); 2) конкурент (*honor*); 3) колективний персонаж, утворений формами, які породили цього конкурента (*honōrem, ōrātor, ōrātōrem*). Крім того, в конкуренті мовознавець убачав інновацію: «Як бачимо, тут виникає «параплазма», поряд із традиційною формою усталюється конкурент — інакше кажучи — ново-

<sup>7</sup> Зберігасмо тогочасну орфографію.

утворення. Тоді як фонетична зміна не запроваджує нічого нового без скасування попереднього стану, виникнення форми за аналогією не призводить до обов'язкового зникнення попередньої, дубльованої форми (*honorem* заміняє *honōsem*), виникнення форми за аналогією не призводить до обов'язкового зникнення попередньої, дубльованої форми. *Honor* і *honōs* співіснували протягом певного часу і могли один одного замінити. Проте оскільки мові не властиво зберігати два позначення для одного поняття, звичайно, первісна форма, як менш регулярна, поступово виходить з ужитку, а потім і повністю зникає» [6: 206].

Розвиток мови породжує, на думку М. М. Пилинського, усі найрізноманітніші мовні паралелі, які, перебуваючи в постійному русі, становлять важливий ґрунт для формування мовного узусу або загальноприйнятих у певній спільноті норм уживання мови, зокрема лексичних, словотвірних і стилістичних. Сюди належить стилістичне розшарування й уточнення значень синонімів, диференціація синтаксичних конструкцій на книжні й розмовні, спеціалізація окремих способів і засобів словотворення та ін. [5: 41]. Конкуренцію «двох цілком рівнорядних системних форм» в українській мові учений розглянув на прикладі слів *суперечність* і *протиріччя*. На думку М. М. Пилинського, «можна погодитися... з рекомендаціями віддавати перевагу першому з них... *Суперечність* знаходиться в центрі своєї лексичної і словотвірної мікросистеми, будучи членом великого словотвірчого гнізда (*суперечити*, *суперечка*, *суперечливий*, *суперечливо*, *суперечний*, *суперечно*, *суперечливість* та ін.), а *протиріччя* — на периферії як одинокі утворення (спорадичні і нечисленні слова цього ж кореня, головним чином дієслово *протирічити*, виразно знаходяться за межами літературної мови. Це не означає, однак, що слід категорично заперечувати вживання слова *протиріччя*. Не маючи функціонально-стилістичної доцільності, це слово зрідка може бути доцільним з іншого погляду: уникнення повторень слів одного кореня, однієї моделі (на *-ість*), з міркувань евфонічного характеру тощо» [5: 166].

Розглядаючи нормативні засади сучасної української мови, О. О. Тараненко згадує про конкуренцію лексичних дублетів, словотвірних і граматичних варіантів як таку, що спрямована на усунення одиниць і явищ, подібних до російської мови [8: 163]. Починаючи з 90-х рр. ХХ ст. діє активний процес дистанціювання, віддалення від російської мови, пошук таких слів, які б несли в своїй структурі характерні ознаки словотвірної системи української мови, пор.: *глушитель* — *глушник*, *кукурудзовод* — *кукурудзівник* [7: 13]. На думку О. А. Стишова, вибір одного із синонімічних засобів зумовлено прагмалінгвістичним оцінним підходом. Досліджувані джерела засвідчили в другій половині

80-х років ХХ ст. на позначення «того, хто перебуває в повній залежності від кого-, чого-небудь» паралельне функціонування трьох слів в переносному значенні *заложник* — *закладник* — *заручник*. Однак у процесі апробації мовцями й стабілізації лексико-семантичної системи вже на початку 90-х років усталилася і стала нормативною лише одна лексема *заручник* [7: 18]. У таких групах конкурентів спостерігаємо те, що С. І. Ожегов називав процесом перегрупування ядерних і периферійних елементів: відбувається постійне витіснення одних слів наявними в мові дублетами. Таке пересування, на думку мовознавця, є «істотним нервом розвитку мови» [4: 23].

На нашу думку, досліджуючи конкурентні номінації, необхідно враховувати типи відношень між одиницями групи, питому вагу кожної лексичної одиниці в системі мови і в текстах, а також способи й засоби їхньої семантичної та функціонально-стилістичної диференціації. При визначенні суті конкурування слід виходити із явища паралельності вживання різних за формою слів на позначення спільного об'єкта номінації. У нашому дослідженні конкурентні номінації визначаємо як найменування зі спільним об'єктом номінації чи спільним поняттям, що можуть виявляти різний ступінь формальної та семантичної близькості.

Спостереження над конкуруванням номінацій, спричиненим інноваціями в сучасній українській мові, уможливають виокремлення таких різновидів конкурентних лексичних одиниць:

### 1. За характером новизни в лексиконі.

До складу нових конкурентних груп можуть входити лише нові найменування, не засвідчені українськими словниками до 1991 р., або ж об'єднання вже відомих одиниць-конкурентів з новими. Часом саме поява нової одиниці спричиняє формування конкурентної пари, а то й групи номінацій. При цьому лексичні інновації виявляють різні типи оновлення форми та семантики слова. Конкурентні групи можуть уміщувати неосемантизми, неозапозичення, новотвори та неографізми.

*Неосемантизми*, або *слова-значення*, трактуємо як нові значення в семантиці вже наявних слів. *Новотвори* — слова, створені в системі української мови. *Неозапозичення* — нові слова іншомовного походження, адаптовані до системи української мови завдяки транскрибуванню чи транслітеруванню. *Неографізми*, або *орфографічні новації*, відображають зміни в записі номінації без модифікації її змісту.

### 2. За джерелами формування:

- **активізована лексика** (діалектна, застаріла, рідковживана, стилістично забарвлена) — **активна**: *стрільниця* : *тир*, *карний майданчик* : *штрафний*,

*підвалини* : устрої, бування : життjювання, каварня : кав'ярня, гумовці : гумові чоботи, здибанка : зустріч, пательня : сковорода або активізоване нині спільнота і суспільство, народ, громадяни, люди; на киталт, на взір і на зразок; наразі і нині, поки що; відсоток : процент; засадничий : важливий; навзаєм і взаємно, термін і строк (також повернені до активного вжитку, засвідчені в «Російсько-українському словнику» за ред. А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова похідні від нього дієслова *відтермінувати/відтерміновувати* зі значенням «відкласти, перенести на іншу дату розгляд чогось»).

Основними причинами активізації пасивної лексики є зміни в суспільній свідомості носіїв української мови. Підвищення функціональної значущості лексем у сучасному мовному процесі відбувається, як правило, у зв'язку із новою функцією в житті суспільства певного поняття. Найбільшу групу складають нові значення або переосмислення, розвиток уже відомих значень, які слугують засобом вираження нових понять, реалій, явищ дійсності: соціальних структур, політичних змін у суспільстві, а також нових предметів побуту, вияву іншого ставлення до них мовців, іншої їхньої оцінки. У час зміцнення національної свідомості потужно відбувається відродження питомих лексичних номінаційних ресурсів «як атрибутів культурно-літературної спадщини минулого» [2: 88]. Для позначення відповідності конкурентів чинній мовній нормі, їх рівноправності використовуємо в групах знак :. Заблоковані нормою номінації позначаємо символом ≠, у мішаних групах для відокремлення різних основ використовуємо знак /.

#### ● літературна — жаргонна лексеми

У професійному та молодіжному мовленні особливо поширене конкурування літературних і жаргонних або стилістично знижених номінацій на зразок *депутат* : *парламентар нардеп* і *депутякало* : *політбрехайло* : *манкуртопарламентар*, *парламент* : *чварламент* і *бедламент*, *політик* і *чварлітик*, *мобільний телефон* і *мобілка* : *мобіла* : *мобіл* : *труба* : *трубка*, *гроші* і *бабло* : *бобоси* : *бабки* : *капуста*; *джинси* і *джойси* : *джопси* : *джини*; *людина без житла* і *бомж* : *бомжак* : *бомжиха* : *бомжсиця*; *людина, яка повільно думає або тупа* і *тормозило* : *тормоз* : *гальмо* : *загальмований*; *обман* і *кидняк* : *кидок* : *кидалово* тощо. Групи номінацій-конкурентів, належних до різних функціональних стилів української мови, засвідчують спектр можливих стилістичних відтінків номінації, оцінний ореол вираженого в них поняття, пор. такі стилістично нейтральні й урочисто-піднесені, належні до високого стилю мови найменування, як *керівник* : *чільник* : *зверхник* : *посадовець* : *високопосадовець* : *урядовець* : *достойник*.

● **питома** — **запозичена лексеми**, напр.: *визначити*, *окреслити*, *встановити* і *позиціонувати*; *унааявити*, *опредметнити*, *уречевити* і *візуалізувати*,

винятковий і ексклюзивний, творчий і креативний, художній, мистецький (проект, колектив, керівник) і арт-проект, арт-колектив, арт-керівник; керівник, управитель і менеджер тощо.

Запозичена лексика, на нашу думку, потребує уважного аналізу, осмислення й розуміння, що сприяє її пристосуванню до законів і вимог загальнолітературної норми української мови.

### 3. За стійкістю у лексиконі:

- такі, що зберігаються, підтримують сталу варіантність та синонімію, напр.: *бізнесмен* і *бізнесовець*; *спортсмен* і *спортовець*;

- такі, в яких певні одиниці блокує сучасна мовна норма (переважно словотвірна) на зразок: *пікетуючий* ≠ *пікетувальник*, *пікетник*;

- такі, в яких спостерігаємо семантико-прагматичну та функціонально-стилістичну диференціацію конкурентів: *парламент* / *Верховна Рада* : *ВР* : *ВРУ* / *будинок під куполом* / *печерський пагорб*; *верховнорадівець* : *верховнорадець* : *ВРУшник* , *верховнорадівський* : *ВРУшний* тощо.

### 4. За формально-семантичною структурою конкурентів:

- прості — складні слова: *бубабіст* : *бубабізмтворець*, *міліціант* / *міліціант* : *правоохоронець*, *депутати* : *верховнорадівці* : *верховнорадці* тощо;

- слова — словосполуки: *ньюсмейкер* : *публічна людина*, *спікер* : *Голова Верховної Ради України*, *віце-спікер* : *заступник Голови Верховної Ради України*, *парламент* : *Верховна Рада*.

### 5. За типом змістових відношень між конкурентами

Складниками синонімічних або варіантних груп номінацій-конкурентів можуть бути спільно- чи різнокореневі слова. Таким чином, підставою для їхнього зближення можуть бути спільне значення як кореня (основи) слів, так і афіксів (префіксів, суфіксів, словотворчих основ). На цій підставі розглядаємо конкурентні групи *словотвірних* і *лексичних синонімів* та *варіантів*. *Графічні варіанти* унаочнюють зміни в написанні тієї самої номінації, напр.: *CD-ROM* : *сидиром*; *DJ* : *ді-джей* : *діджей*; *ICQ* : *АйСіК'ю*; *PIN* : *PIN-код* : *пін-код*; *PR* : *pr* : *PP* / *паблік рілейшин* : *паблік рилейшинз* / *піар* : *пі-ар* : *Пі-Ар* : *ПіаР*; *SMS* : *СМС* : *есемес*; *VIP* : *вір* : *ВІП*: *віп* : *ві-ай-ні*; *VIP-зона* : *VIP Zone* : *віп-зона*; *БЮТівці* : *Б'ЮТівці* : *БЮТ-івці* : *б'ютівці* : *бютівці*; *ЗМОПівці* : *змопівці*.

*Словотвірні синоніми* розглядаємо як номінації, що мають спільну твірну основу, але різні словотворчі форманти: *еменесник* : *еменесівець*; *ендепіст* : *ендепівець*; *есбівці* : *есбісти* : *есбеушники*; *закликач* : *закликальник*; *змагун* : *змагар* : *змагальник*; *ЗМІсти* : *ЗМІсти* : *ЗМІстовники* : *ЗМІшники*; *ігроман* : *ігролюб*; *інетоман* : *інетофан*.

*Лексичні синоніми* трактуємо як різнокореневі слова зі спільною лексичною семантикою, але різними конотаціями, сферою використання або сполучуваністю, напр.: *прем'єрка / лідерка БЮТ / принцеса де Помаранч : помаранчева принцеса : депомаранчева принцеса / газова принцеса / Леді Ю : Воюля : Тигрюля / жінка з косою; прет-а-порте / готовий одяг / масове пошиття : «масові» варіанти : масовий одяг / одяг на щодень / друга лінія (як протиставлення першій лінії, ексклюзивному одягу); прорив : успіх : розвиток : зміна : поступ : прогрес : досягнення : здобуток.*

Конкурування може бути «боротьбою» між номінаціями, і як наслідок — номінація, що не відповідає мовним нормам і потребам комунікації, зникає, напр.: *інтернетник* або *інтернетівець* замість *інтернетчик*; *новинний* замість *новинсвий*, *новинарний*. Однак можливі й взаємодія, взаємодоповнення, «мирне співіснування» лексем, коли кожна з конкурентних номінацій знаходить свою «нішу» в системі мови і в тексті. Деякі групи, як, приміром, *бізнесмен* і *бізнесовець*; *спортсмен* і *спортовець*; *чиновник* і *урядовець*, *посадовець*, *високопосадовець*; *діаспорянин* : *діаспорник* : *діаспорець* : *діаспорівець* : *діаспорит* співіснують, демонструючи певний плюралізм мовних смаків сучасного українського суспільства.

Перевагу тієї чи іншої номінації, відповідної мовним нормам, засвідчує зростання її функціонального потенціалу в системі мови і в тексті, а отже, передусім активність вживання в мовній діяльності українського суспільства.

Конкурування номінацій у сучасній українській літературній мові потребує професійного мовознавчого аналізу для вироблення аргументованих рекомендацій щодо вибору та кодифікації того чи іншого конкурента. Водночас дослідження конкурентних груп свідчить, що лексичній і словотвірній системам мови властиве саморегулювання під впливом мовної практики та динаміки мовних норм, а отже, перебіг різноспрямованих процесів оновлення не призводить до їхньої дестабілізації, а лише сприяє переорганізації для виконання нових когнітивних і комунікативних завдань суспільства.

### Література

1. Жовтобрюх М. А. Мова української періодичної преси (кінець XIX — поч. XX ст.). — К.: Наук. думка, 1970. — 301 с.
2. Коць Т. А. Функціонування синонімів у газетно-інформаційному стилі (на матеріалі газет 90-х років XX ст.) // Мовознавство. — 2001. — № 5. — С. 88–95.
3. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. — [2-е вид.]. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. — 303 с.

4. Ожегов С. И. Лексикология. Лексикография. Культура речи. — М.: Высш. школа, 1974. — 352 с.
5. Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. — К.: Наук. думка, 1976. — 287 с.
6. Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики / Пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко. — К.: Основи, 1998. — 324 с.
7. Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття: (На матеріалі засобів масової інформації) / [2-е вид., переробл.]. — К.: Пугач, 2005. — 388 с.
8. Тараненко О. О. Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму // Мовознавство. — 2008. — № 2-3. — С. 159–189.

**Alla TARAN**

### **Principles of Competitive Nominations Processing in the Ukrainian Lexicographical Practice**

The article is devoted to the problems of neology and neography in the modern Ukrainian language. The author considers as competitive some groups of nominations with common designatum (object or concept) but different signifiers capable of mutual substitution in the modern Ukrainian language practice. On the basis of the analysis of texts of the Ukrainian mass media, principles of representation of competitive nominations in the Ukrainian lexicographic practice are defined, variants of competitive lexemes are determined: on character of their novelty in lexicon, on their formal-semantic structure as well as semantic relations between them. Special symbols for manifestation of conformity of lexemes to the accepted language standard are offered as well as for their blocking by it and also in the mixed groups — for presentation of lexemes with different word-bases.

## Репрезентація тематичних груп лексики у словниках кінця XIX — початку XX століття

Визначними лексикографічними працями к. XIX — поч. XX ст. є «Малоруско-німецький словар» Є. Желехівського, С. Недільського (далі СЖ) і «Словарь української мови» за ред. Б. Грінченка (далі СГ) — епохальні філологічні довідники: СЖ — перша інтеграційна лексикографічна праця, СГ, зберігаючи цю ознаку, — цінне джерело дослідження лексики української мови, оскільки кваліфікується як філолого-енциклопедичне видання.

Зважаючи на великий обсяг матеріалу (у реєстрі обох словників більше 130 тисяч слів), керуючись принципом антропоцентризму, за яким людина здатна керувати мовою як засобом впливу на свідомість і поведінку іншої людини, збагачувати її, визначати напрями її функціонування [2: 33], що не могло не позначитися на реєстрі таких словників, якими є досліджувані, вдамося до висвітлення результатів докладного зіставного аналізу вокабуляру словників Є. Желехівського, С. Недільського та за ред. Б. Грінченка на матеріалі тематичної групи лексики (далі ТГЛ) «Людина», зокрема, «Назв спорідненості» (далі НС) — одного з давніх і найбільш досліджених шарів питомої української лексики.

На думку мовознавців (А.А. Бурячок, Ж.В. Марфіна, В.В. Німчук, В.А. Передрієнко, О.М. Семенов, О.М. Трубочов та ін.), система НС бере свій початок в індоєвропейському лексичному фонді, пройшла становлення у праслов'янську й спільнослов'янську добу. О.М. Трубочов справедливо зауважує, що слов'янські терміни спорідненості, закономірно розвиваючи індоєвропейську термінологію, водночас виявляють істотну якісну своєрідність, зокрема, через відокремленість слов'янської гілки давньоіндоєвропейської мови сформувався ряд місцевих форм і термінів; за складністю багатьох моментів своєї історії термінологія родинних стосунків посідає особливе місце в основному словниковому фонді [3: 16 — 17]. Структура назв спорідненості багато в чому залежить від соціальних, біологічних та історичних чинників розвитку суспільства; є закритою й чітко організованою ієрархічною структурою. НС утворюють складну лексико-семантичну парадигму, важливою типологічною особливістю якої є еквіполентність опозицій, при якій одна лексема НС може одночасно займати різні позиції в родо-видовій парадигмі, чимало лексичних одиниць вступають у



синонімічні й антонімічні відношення. Розширення семантики характерне для назв найближчого ступеня спорідненості та свояцтва, звуження демонструють назви родичів бокових ліній та далеких свояків; триває процес нівеляції діалектних відмінностей, що проявляється у звуженні функціонального ряду діалектних назв і заміні їх загальнонародними [1: 137].

Для історії літературної мови залишається актуальним вивчення лексики за тематичними групами на лексикографічному матеріалі, тим більше, що системного опису ТГЛ «Людина» в словниках Є. Желехівського, С. Недільського та за ред. Б. Грінченка ще не було здійснено. Ми проаналізували репрезентацію назв окремого десигнату з усіма фонетичними, акцентними, словотвірними, лексико-семантичними варіантами, з'ясували структуру словотвірного гнізда.

Зуважимо, що НС у «Малоруско-німецькому словарі» та «Словарі української мови» є розгалуженою системою назв, що репрезентована в словниках такими лексико-семантичними групами (далі ЛСГ): назви родинних стосунків (на позначення осіб сім'ї: чоловіка, дружини, батька, матері, сина, доньки, брата, сестри, а також діда, бабусі, онука, онуки; дядька, тітки, брата чоловіка, невістки, вітчима тощо); назви на позначення наявності чи відсутності дитини, незаконно народженої дитини; назви на позначення осіб, які не мають родини, сім'ї, дому. У словниках відображено розрізнення при номінації осіб за статтю й віком (чоловік, жінка, хлопець, дівчина, дитина), за родом занять, за суспільними угрупованнями й організаціями. Зіставний аналіз назв тематичної групи спорідненості засвідчує наявність системних відношень між одиницями ТГЛ, на що вказує набір кореляцій, які формують систему номінацій осіб за спорідненістю в словниках Є. Желехівського, С. Недільського та за ред. Б. Грінченка.

Тематична група НС у «Малоруско-німецькому словарі» та «Словарі української мови» репрезентована повно, системні відношення в ній засвідчені опозиціями сем: *'батько'*: *'мати'*; *'дід'*: *'баба'*; *'син'*: *'дочка'*; *'брат'*: *'сестра'*; *'вітчим'*: *'мачуха'*; *'хрещений'*: *'хрещена'*; *'кум'*: *'кума'*; *'свекор'*: *'свекруха'*; *'тесть'*: *'теща'*; *'чоловік'*: *'дружина'*; *'прадід'*: *'прабаба'*; *'онук'*: *'онука'*; *'правнук'*: *'правнучка'*; *'дядько'*: *'тітка'*; *'племінник'*: *'племінниця'*; *'зять'*: *'невістка'*; *'дівер'*: *'діверка'*; *'шурин'*: *'шуринова'* — усього 18 опозицій. У складі ТГЛ «Назви спорідненості» виокремлено лексико-семантичне поле повної спорідненості, спорідненості за першою і другою прямими лініями спорідненості, неповної спорідненості та ін.

Репрезентація ТГЛ «Назви спорідненості» в «Малоруско-німецькому словарі» Є. Желехівського, С. Недільського та «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка засвідчує високий науковий ступінь обробки лексичного матеріалу, ретельний аналіз вокабуляру словників, які були відомі на той час, глибо-

ке вивчення джерел лексикографічних праць та прагнення укладачів якомога повніше подати в словнику лексику української мови кінця XIX ст. Аналіз НС демонструє, що до вокабуляру СГ і СЖ уведено:

а) послідовно:

– нейтральні загальноновживані неконотовані лексеми (напр.: *син, дочка, батько, мати*);

– стилістично марковані слова (напр.: *отець*);

– діалектні лексеми, обмежені у вжитку певною територією (*нанашка* : *нанашко* ‘хрещена мати’, ‘хрещений батько’);

– лексеми із суфіксами суб’єктивної оцінки (*діверчик; невістонька, невіхнонька, невіхночка; шурачок; шуренець*);

б) спорадично:

– варіанти однієї лексеми (*кавалер (-лір): ковалер*);

– форми звертання, властиві фольклорним текстам (*бра, бря!*).

Іноді Б. Грінченко вилучає з вокабуляру рідковживані, на його думку, слова, наявні в «Малоруско-німецькому словарі», імовірно, помічаючи тенденції збільшення функціональної активності окремих лексем, і додає лексеми, які, на переконання лексикографа, стали вживатися частіше чи, можливо, які краще передають потрібне значення. Так, до словника за ред. Б. Грінченка, зокрема, не ввійшли назви, фіксовані словником Є. Желехівського, С. Недільського, які є варіантами, поширеними в західнополіських говірках — *братван, братванка, братан* ‘брат’, гуцульських — *братанка* ‘племінниця’, похідні від локальних лексем або загальноновживаних, проте зафіксованих лише в окремих говірках: *братівшилівий; братівщина* (у сучасних говірках Нижньої Наддніпряниці *братовщина* ‘спадщина після брата’); лексеми *сестрінка, сестріниця*, виявлені у СЖ, з новим значенням функціонують і нині в буковинських говірках: *сестрениця, сесриниця, сестріниця* ‘племінниця, дочка сестри’; *гід, гідько*, що мають спільні репрезентанти в сучасних говірках південно-західного наріччя (*r’id, d’ido, r’ido*) тощо. У СГ уведено слова, утворені від слів, поширених у говірках південно-східного наріччя: *татулів* (від *татуля*), *татуїн* (від *татуїня*), *татусів* (від *татусь*), які мають функціонально активні форманти. Цими ж факторами можна пояснити вилучення слів *прабабка, прабатько, прапредок, прародитель, предки*, що зафіксовані словником Є. Желехівського, С. Недільського, і водночас уведення лексем *пращур, пращурка, прапращур*, які в сучасній українській мові замінили назви, репрезентовані в «Малоруско-німецькому словарі».

Вокабуляр «Малоруско-німецького словаря» (рідше «Словаря української мови») має складові, що відрізняються фонетичними особливостями, демон-

струють відмінності у вимові слів у різних ареалах (напр.: *мачоха, мачеха, мачуха*). Такі відомості потрібні для будь-якого словника (навіть нормативного), вони подають інформацію про особливості функціонування слова в усному мовленні, до того ж вони мали велике значення під час усталення норм літературної мови. Тому фіксація фонетичних варіантів одного слова, що, без сумніву, була потрібна для лінгвістів (особливо діалектологів), виконувала ще одну функцію: подавала різні варіанти слова, які були в конкурентних умовах. Увагу лексикографів ХІХ ст. до фонетичних варіантів одного слова можна пояснити ще й тим, що процес нормування української мови тривав, а тому визначити, якому варіантові годилося б надати статусу загальноновживаного, а якому — діалектного, було складно. Цим, імовірно, зумовлена фіксація варіантів *жона* — *жена, жінота* — *женота, жіночий* — *жоночий* у «Словарі української мови». Більша увага укладачів «Малоруско-німецького словаря» до фонетичних варіантів слова нерідко позначається на кількості вокабул, напр.: семи 'онук', 'онука', 'правнук', 'правнучка', 'праправнук', 'праправнучка' у СЖ представлено 12 складовими, а у СГ — 5.

Під час відтворення акцентних варіантів слова в словнику Є. Желехівського, С. Недільського помітні впливи говірок південно-західного наріччя (напр.: СЖ — *правнук*; СГ — *правнук*), проте в словнику за ред. Б. Грінченка подано повнішу інформацію або зафіксовано вживаніші варіанти (напр.: у СЖ — *сестрин* у СГ — *сётрин*).

Спостережено розширення реєстру словника за ред. Б. Грінченка за рахунок уведення іменників із зменшено-пестливим та згрубілим значенням (*братець, братічок, браточок, братішшия, братуха, братуга* та ін.), прикметників, що вказують на суб'єктивну оцінку, прислівників, утворених від уже зафіксованих у раніше виданих лексикографічних працях прислівників (*невимовно, невидідно, невтómно, недолужно*) подання іменників з абстрактним або збірним значенням тощо. Таку увагу вченого до слів, що мають ознаки суб'єктивної оцінки, можна пояснити прагненням відтворити специфіку української мови, багатой на слова зі зменшено-пестливими та згрубілими суфіксами, та орієнтацією укладача на фольклорні тексти (що підтверджує аналіз джерельної бази словника), насичені назвами як-от: *тестечко, тестечок, тестюра* та ін.

Під час зіставлення пояснень значень та значенневих відтінків багатозначних слів у «Малоруско-німецькому словарі» та «Словарі української мови» виявлено, що ретельніше розглянуто семантичні відтінки слів у словнику за ред. Б. Грінченка, проте варто констатувати, що в цих словниках закладено основи для фіксації багатьох значень полісемантичних слів сучасними словникарями. Не зважаючи на детальніші пояснення, значне оновлення лексичного матеріалу,

розгорнутішу паспортизацію наведених ілюстрацій, нерідко в сучасних словниках не фіксують ті смислові відтінки, що мають етнолінгвістичний характер (пор.: у СГ наявні пояснення висловів *головата мати, скарбова мати, старша мати*, а в сучасних нормативних словниках ці словосполучення не наведено й не прокоментовано). Окремі значення слів, засвідчені СЖ чи СГ, сучасними укладачами словників не враховано (напр.: *дружба*).

Звичайно, більш як столітній розвиток мови не міг не позначитися на її словниковому складі, адже саме за цей період вироблено наукові основи функціонально-стилістичної характеристики лексики, у тому числі й у лексикографічних працях. Тому часто помічаємо зміну ремарок до окремих слів, появу їх біля лексем, які сто років тому подавали без ремарок: напр.: *муж* — *заст.*, *уроч.*; *мужва* — *збірн.*, *зневаж.*; *мужчина* — *розм.*, *рідк.* Поширені випадки уточнення, розширення, зміни порядку подання значень багатозначного слова та зміни значень слів, які стають очевидними під час зіставлення словникових статей словників Є. Желехівського, С. Недільського та за ред. Б. Грінченка та сучасних нормативних словників.

Попри панівну думку про те, що в словнику Є. Желехівського, С. Недільського краще відображено лексику говірок південно-західного наріччя, а в словнику за ред. Б. Грінченка — південно-східного, аналіз матеріалу засвідчує, що Б. Грінченко, орієнтуючись на фольклорно-етнографічні та літературні джерела, уважно ставився до лексики, побутування якої обмежено південно-західним наріччям. Він нерідко подає слова, часто вживані в говірках цього наріччя (незважаючи на їхню відсутність у СЖ, напр.: *нанашка*), ретельно фіксує фонетичні варіанти слів (навіть якщо вони не подані в СЖ, напр.: *фін*, *фійн*, *фійна*). Отже, лексикограф передусім керувався тим матеріалом, який був у його розпорядженні, оскільки саме джерельна база словника мала вирішальне значення під час ухвалення реєстру; окремі регіоналізми (напр.: *газда*, *газа*) не були відображені в словнику за ред. Б. Грінченка, імовірно, через відсутність їх у використаних джерелах.

Природно, що Б. Грінченко, етнограф і фольклорист, який сам записував матеріал у Східній Україні, краще знав особливості усного мовлення її мешканців, тому доповнення картотеки словника власноруч записаними лексемами, використання рукописних словників, укладених вихідцями зі Східної України, створює враження, що Б. Грінченко як укладач словника керувався не тільки науковими, а й суб'єктивними чинниками. Численні факти засвідчують творчий підхід Б. Грінченка під час уведення до вокабуляру словника окремих лексем. Так, Б. Грінченко подає слова (нерідко з покликаннями на СЖ), позначені власне українськими рисами: які мають протезу [в] — *вітцівський*; продуктив-

ні форманти; лексеми, утворені від слів, що поширені на терені всієї України (напр.: *татусів* від *татусь*).

У цілому спільних лексем на позначення НС у «Малоруско-німецькому словарі» та «Словарі української мови» виявлено 194, відмінних лексем у СЖ — 160, у СГ — 228, що демонструє збільшення вокабуляру у СГ порівняно зі СЖ та наявність критичних підходів Б. Грінченка під час формування реєстру словника. Спільних лексем у межах аналізованих словотвірних гнізд зафіксовано 91. Відмінних лексем у словнику Є. Желехівського, С. Недільського — 108, у словнику за ред. Б. Грінченка — 100. Загальна кількість лексем, уключених до вокабуляру СЖ і проаналізованих — 553, до СГ — 613. Усього проаналізовано 881 лексему зазначеної тематичної групи.

Наведені дані цілком переконливо доводять, що аналізовані лексикографічні праці залишаються цінною пам'яткою української мови, оскільки мають для нашого часу значення великих і важливих довідників — зібрання матеріалів лексики живої народної та літературної мови, які стануть поштовхом для нових праць з української лексикографії.

### Література

1. Бурячок А. А. Назви спорідненості і свояцтва в українській мові. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — 150 с.
2. Селіванова О. Сучасна лінгвістична термінологія: термінологічна енциклопедія. — Полтава: Довкілля, 2006. — 716 с.
3. Трубачов О. История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя. — М.: Изд-во АН СССР. — 1959. — 210 с.

### Джерела

- СГ**                    Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка : у 4 т. : фотопередрук // НАН України, Ін-т української мови. — К. : Наук. думка, 1996.
- СЖ**                    Малоруско-німецкий словарь: у 3 т. / Є. Желехівський, С. Недільський : фотопередрук з післясловом Олекси Горбача. — Мюнхен, 1982.

**Iryna SKYBA**

**Thematic Lexical Groups Representation in the Dictionaries of the End of the 19th — Beginning of the 20th Century**

In this article the author analyzes the relationship nomination system that greatly depends on social, biological, and historical factors presenting a closed hierarchically organized structure.

The problem of studying the lexicon according to thematic groups on the lexicographic material is still vital for the history of literary Ukrainian language. Moreover, there is no systemic description of thematic group «Person» on the material of dictionaries by Y. Zhelechivskiy, S. Nedilskiy and the one edited by B. Grinchenko. Analysis offered by the author includes representation of certain nominations with their phonetic, stress, derivational, lexico-semantic variants and the structure of their derivative nets.

## «Білі плями» сучасної української ономастичної лексикографії

Проблеми лексикографії належать до тих складних питань лінгвістичної науки, що час по час виникають, змінюючи свою силу й звучання, але незмінною при цьому залишається їх актуальність, пов'язана з динамічними процесами в суспільстві, а відтак, — і в мові. Зауважимо лише, що при цьому змінюється не тільки і не стільки словник будь-якої мови, а насамперед позиція мовців стосовно потреб, які він повинен задовольняти.

Специфіка ономастичного словникарства реалізується, з одного боку, у фіксації різних типів пропріальної лексики, використовуваної представниками певної мовної спільноти, як сигналізаторів їх «національності», а з іншого, — в урахуванні при цьому екстра- та інтралінгвальних чинників, що впливають на особливості їх функціонування. У зв'язку зі сказаним цілком слушною видається думка Г. Смолицької, яка доводила необхідність уключення пропріальної лексики до загальнофілологічного історичного словника, що уможливило б урахування етнокulturологічних і лінгвістичних традицій номінації, особливостей типології та функціонування формул власних назв, специфіки відбиття в онімах певних епох [12]. Так, свого часу, наголошує Л. Полюга, « суспільне значення української мови зросло, як і громадська вагомість її носіїв у суспільстві тоді, коли вийшов у світ словник «Лексиконъ словеноросскій и имень тлькованіє» Памви Беринди (1627), тобто перший тлумачно-перекладний український словник із додатком, у якому ще в окремії частині пояснено значення власних імен українською мовою. Ця українська праця не лише мала значення для суто українського громадянства, а й визнана лексикографічним здобутком російської та білоруської мов, її широко використовували багато слов'янських народів» [9].

Ономастична лексикографія кожної мови в основному й представляє корпус власних назв відповідно до їх тематичної віднесеності (словники антропонімів, гідронімів, топонімів тощо) та етимології.

Українське словникарство, присвячене пропріальній лексиці, репрезентовано незначною кількістю джерел, що охоплюють різні типи власних назв (переважно антропоніми, топоніми й гідроніми). Найвідомішими та найавторитетні-

шими серед таких словників є видання: «Довідник українських прізвищ» (1969) Ю. Редька; «Прізвища закарпатських українців» (2005) П. Чучки; «Словник гідронімів України» (1979); «Словник географічних назв України (Топоніми та відтопоніми прикметники)» (2001), «Прізвища Степової України» (2004), «Прізвища Середньої Наддніпрянщини» (2004), «Прізвища Дніпровського Припоріжжя» (2003), «Прізвища Правобережного Степу» (2005) В. Горпинича; «Власні імена людей» (1996) Л. Скрипник, Н. Дзятківської; «Словник українських імен» (2005) І. Трійняка, «Словник українських псевдонімів та криптонімів (16-20 ст.)» (1969) О. Дея.

Проте якщо в наявній науковій літературі корпуси українських антропонімів, топонімів і гідронімів висвітлені всебічно, то проблеми ідентифікації інших тематичних класів власних назв зацікавили дослідників відносно нещодавно — наприкінці ХХ століття. Серед активно розроблюваних сьогодні проблем лексикографії виокремлюють критеріювання й опис ергонімів і прагмонімів (Є. Степанов, Р. Кісь, Н. Шумарова, Н. Кутуза, О. Мікіна, С. Шестакова), фірмонімів (О. Белей), теонімів (В. Волочай), літературних антропонімів і поетонімів (Л. Белей, В. Калінкін), однак, уважаємо, передчасно сьогодні стверджувати, що діапазон проблем, пов'язаних із вивченням пропріальної лексики, вичерпаний.

Власну назву активно вивчають в аспекті когнітології й лінгвокультурології, прагмалінгвістики у зв'язку зі зміною пріоритетів сучасної наукової лінгвістичної парадигми, з превалюванням антропоцентричних позицій при вивченні мовних явищ, що свідчить про правомірність сприйняття оніма як змістовної одиниці.

Пропріальну лексику з-поміж інших мовних одиниць виокремлюють передусім за способом накопичення, збереження й передачі культурної інформації. Власні назви відбивають особливості менталітету народу, соціокультурні традиції і систему цінностей, психологічний клімат певної епохи. Культурно значущі оніми, котрі сьогодні кваліфікують як прецедентні, встановлюють міжтекстові зв'язки, загалом організують дискурсивний простір. Можна однозначно стверджувати, що сучасна комунікативна ситуація гостро потребує ономастичних словників нового типу, в яких власна назва буде репрезентована з огляду на її здатність передавати «текстове повідомлення», що містить у собі інформацію стосовно значущої події / явища / об'єкта тощо, а також виконувати важливу естетичну й соціальну функцію.

Піонером у цьому плані можна справедливо вважати Є. Отіна, котрий у своєму словнику конотонімів [6] уперше запропонував розглянути оніми не стільки як слова, що характеризуються максимальною конкретністю, одинич-



ністю, індивідуалізацією найменуваного, скільки як стереотипні одиниці, що замість індивідуума починають ідентифікувати «типового представника», називаючи загальну ознаку, або ж замість точної локалізації об'єкта називати «масштабне явище, що складно визначити» [6: 5], тобто набувають особливого призначення: « ... «переносно» іменувати те, що в нейтральному стилі висловлювання могло би бути позначене за допомогою апелятивів. При цьому подібні слова продовжують залишатися онімами, не втрачають здатності співвідноситися з іншими власними назвами, сприймаються в одному ряді з ними» [6: 11]. Окрім того, Є. Отін розподіляє всі конотативні оніми на два розряди — інтралінгвальні (активні в межах однієї мови або близькоспоріднених) та інтерлінгвальні (функціонують не лише у двох чи більше мовах, але й у контактних географічних зонах із більшою кількістю представників різних національних культур), що дає можливість спостерігати за розвитком онімного складу кожної конкретної мови як у синхронії, так і в діахронії. Дослідник зауважує, що такі оніми, цілком імовірно, існують у словниковому складі більшості мов світу, а значить, можуть бути віднесені до ономастичних універсалій. Більше того, автор словника зазначає, що врахування пропріальних одиниць подібного плану впливає на ефективність комунікації, оскільки виявляє обізнаність учасників спілкування в особливостях національної мови, рівень сформованості фонових знань щодо реалій певної культури.

Вагомий унесок у розробку ономастичної лексикографії зробив В. Жайворонок, присвятивши чимало словникових статей власним назвам як знакам української етнокультури [5]. Вокабуляр уключає близько 10 тис. лексем, лексикалізованих і фразеологізованих словосполучень, «які в народній мові мають різноманітний етнокультурний підтекст. ... Реєстр словника вміщує окремі власні назви (передусім історичні, церковні, міфологічні, антропонімічні та географічні найменування), з якими тісно переплетені історична доля та світогляд українського народу» [5: 2]. В. Жайворонок зауважує, що «етносимволіка слова, тісно переплітаючись з етносимволікою позначуваної ним реалії, стає основною підвалиною становлення особливих концептуальних мовних продуктів — етнокультурних концептів, або знаків етнокультури, які є предметом усебічного (як лінгвістичного, так і енциклопедичного) опису в статтях цього Словника. У переважній своїй більшості ці концепти стали константами української національної культури, що завжди живиться з невичерпних народних джерел» [5: 4], наприклад, **Андрій** — 1) Андрій Первозваний — один із дванадцяти апостолів, брат Петра, першим покликаний Ісусом Христом у коло учнів; 2) Андрія (Андрея) — за церковним календарем, день Апостола Андрія Первозванного — свято на честь святого Андрія; 3) українізоване християнське

чоловіче ім'я; в народній афористиці виступає об'єктом гумору й іронії; у народних піснях (ліричних і обрядових) ім'я в усіх його різновидах оспіване з ніжністю й любов'ю [5: 14]. **Богун Іван** — український полковник, соратник Б. Хмельницького, кальницький (вінницький) полковник; відзначився у народно-визвольній боротьбі проти польсько-шляхетських загарбників; поборник української державності; оспіваний у народній творчості [5: 45]. **Боняк = Буняк** — половецький хан, що згодом зробився міфічною постаттю, яка уособлювала жорстокість, підступність; літописний «безбожний», «шулудливий», «хижак»; за переказами, ворожит, віщун, вовкулака, демон смерті, кістяк-людодід [5: 49]. Будучи константами національної культури, зокрема пропріальні одиниці символізувалися й стали стрижнем асоціативних полів, закріпивши в семантиці комплекс конотативних значень, що актуалізуються в кожному конкретному контексті цілком прогнозовано.

Новим тлом для вивчення псевдонімів як прагматично орієнтованого корпусу одиниць став «Словник псевдонімів ОУН-УПА» Н. Павликівської [7]. І хоча масив окреслених власних назв уже певним чином репрезентовано у працях вітчизняних (О. Дея, В. Еппеля, П. Чучки, В. Німчука, М. Лесюка та інших) і зарубіжних (О. Суперанської, А. Суислової, Т. Суркової, Б. Унбегауна, В. Дмитрієва, І. Масанова, К. Мочалкіної, В. Никонова, М. Голомідової, М. Рут, В. Супруна та інших) лінгвістів, робота Н. Павликівської на часі. Адже діяльність і псевдоніми воїнів ОУН-УПА донедавна не просто були інформацією із грифом «цілком таємно», але їх жодним чином не аналізували як одиниці мови. Проте було б несправедливим стверджувати, що матеріал Н. Павликівської є «авангардним» у царині мовознавчого вивчення псевдонімів як особливого різновиду антропоніміки. Українська ономастика в цьому плані репрезентована дисертаційними дослідженнями О. Петрової [8] та Ю. Собкова [13], щоправда, в зівставному аспекті. У названій праці розкрито понад 17 000 псевдонайменувань членів ОУН і учасників УПА, представлених 3 277 псевдонімізованими лексемами. Названа робота являє собою словник псевдонімізованих лексем, розміщених в алфавітному порядку. У словниковій статті наявні власне псевдонім і його паспортизація. Проте зауважуємо наявність ознаки «частотність використання однієї й тієї ж лексеми у функції псевдоніма для багатьох осіб (скажімо, псевдонімом «Андрій» скористалися свого часу 35 осіб, «Байда» — 87 осіб, «Береза» — 111 осіб, «Веселий» — 67 осіб)», тому в межах словникової статті в алфавітному порядку подано також і пронумерований перелік носіїв конкретної антропоназви. Авторка має рацію, стверджуючи, що «при виборі псевдоніма відігравали роль різноманітні фактори: освіта, соціальний статус, походження, зовнішність, вікові особливості, звички, риси характеру та вда-

чі, бажання ідентифікувати себе з якимись історичними постатями, фольклор, природно-географічні особливості краю, реалії традиційного побуту. Псевдонімikon ОУН-УПА віддзеркалює українське світосприйняття, своєрідність ментальності, реалії національної культури» [7: 6], тобто слід урахувувати вертикальний контекст свідомості мовної особистості як носія відповідного псевдоніма. Наголосимо при цьому, що псевдонім жодним чином не встановлює взаємозв'язку між реальним та факультативним найменуванням певної особи, хоча, на наш погляд, виокремлюються деякі тенденції. Так, наприклад, навіть приблизний підрахунок засвідчує найчастотніше використання у функції псевдонімів антрополексем, що мають виняткове значення для української історії та культури (**Богдан** — 116 використань, **Богун** — 89, **Гамалія** — 43, **Гонта** — 85, **Довбуш** — 105, **Залізняк** — 73, **Кармелюк** — 80, **Оксана** — 24, проте **Іуда** — 1, **Ленін** — 1, **Мамай** — 4); флоронімів і фаунонімів, що вже давно набули символічності в українській культурі (**Орел** — 112, **Сич** — 25, **Сокіл** — 123, **Соловей** — 50, **Тополя** — 31, **Явір** — 137, **Калина** — 80, проте **Жаба** — 3, **Видра** — 5, **Будяк** — 2); субстантивованих прикметників, що називають позитивні чи ситуативно зумовлені позитивні ознаки (**Бистрий** — 80, **Білий** — 72, **Вороний** — 22, **Гордий** — 20, **Грізний** — 41, **Дубовий** — 36, **Залізний** — 21, **Лютий** — 32) та інших одиниць, що, як видається, промовисто заявляють про наявні чи бажані риси носіїв псевдонімів, яких останні вкрай потребують для боротьби (**Стріла** — 25, **Скала** — 54, **Пугач** — 33, **Іскра** — 49). Окрім того, «Словник псевдонімів ОУН-УПА» фіксує чітке відмежування псевдонімованих лексем жіночого роду і жіночих антропоназв для йменування жінок-підпільниць. Думаємо, все це є показником національно-культурної специфіки самоідентифікації і самономінації.

Молодий представник української філологічної науки Д. Дергач представив на розсуд соціуму «Словник онімів українських мас-медіа» [4]. Видання присвячене онімам і відонімним утворенням, зафіксованим у текстах сучасних українських мас-медіа, що кваліфіковані за трьома параметрами: функціональним (презентує характеристики пропріальних одиниць в аспекті реалізації типових для них функцій номінації та оцінки у текстах засобів масової інформації); словотвірним (описує онімний матеріал за властивими, на думку автора, для масмедійних власних назв типів словотвору — морфологічним і лексико-семантичним); віднесення до певної тематичної групи (зумовлює поділ власних назв за різними принципами: антропоніми й топоніми; пропріальна лексика щодо сфер діяльності людини — «Література», «Політика», «Музика, мистецтво», «Спорт» тощо; власні назви осіб, найчастіше репрезентованих у ЗМІ). У словнику відсутні вказівки чи пояснення прагматичної функції окреслених власних

назв, хоча більшість із них тому й стали предметом дослідження, що асоціюються в мовців з конкретними подіями, особами, явищами тощо (наприклад, **шалений Нестор** [4: 81] — *Бог із ними, брехливими мильними бульбашками та крокодилячими слізьми, пролитими «шаленим Нестором»* — ідеться про народного депутата Верховної Ради від Партії регіонів Нестора Шуфрича, гаряча вдача якого давно стала притчею во язицех в українському мас-медійному просторі; **свій Шуфрич** [4: 69] — *Кожна політична сила повинна мати свого Шуфрича, бо Шуфрич — це вже не прізвище, це парламентська професія!* Або ж **залізна леді Ю** [4: 43] — *«Залізна Леді Ю»* *впевнено долає намічені цілі, множачи інфляцію, яку плодить і не може побороти її уряд, на власні рейтинги* — цілком зрозумілою є специфіка дистрибутивного оточення, в якому з'являється ініціал Ю, оскільки стиль діяльності экс-прем'єр-міністра України нерідко нагадував часи правління британської залізної леді — Маргарет Тетчер). Зауважимо, що зазначений словник фіксує імена сучасних політиків у новій для них якості — прецедентності.

Помежів'я XX і XXI ст. уже відзначене в історії загальної філологічної культури українського соціуму як період стрімкого підвищення попиту на словникову літературу з питань соціальної диференціації мови, зокрема на вокабуляри ненормативної лексики різного функціонального типу. Проте на матеріалі української мови проблема розв'язується за наявності лише трьох джерел, укладених професійним соціолінгвістом і дослідниками-аматорами [14 ; 10; 15]. Аналізуючи таке явище, Л. Ставицька зауважила: «Зanedбаність української жаргонології можна пояснити багатьма причинами. Крім об'єктивного існування української філології в умовах тоталітарного режиму, який унеможливив мовну інакшість усного та писемного самовияву, ... треба взяти до уваги, що в українській культурі мова сприймається не прагматично, як засіб комунікації, а як національний скарб, — надзвичайно цінний складник національного надбання. Природно, що за такого сприйняття культивування літературних стандартів набуває особливої ваги. Вивчення української мови такою, якою вона мусить бути, а не такою, якою вона є, — визначило живущість неонародницького міту про жаргон як матерію грубу, словесне хуліганство, чужий словесний бруд» [14: 10]. Натомість подібний мовний самовияв не є неологізмом і неодноразово засвідчений текстами класиків української літератури, статтями академічних словників, щоправда, у значно меншому кількісному і за ступенем «патогенності» м'якшому (як правило, евфемістичному) варіанті. Проте не можна відкидати той факт, що як і будь-який інший тип лексику української мови, корпус жаргонізмів у своєму значеннєвому вияві — це не стільки фіксація актуальних семем, скільки своєрідна презентація картини світу сучасних українців,

відбиток певного часового етапу культурного розвитку країни, її духовного й соціального життя. Отже, власні назви як елементи жаргонізованої комунікації (**Бомбей** — студентська їдальня [14: 62]; **Бандерштад** — Західна Україна [14: 46]; **Карабах** — розвалена будівля [14: 166]; **Мар'я / Мар'я Іванівна** — марихуана [14: 123]; **Наташа** — повія-слов'янка з колишнього СРСР у Туреччині та країнах Близького Сходу [14: 233]), будучи цілком стандартно оформленими, мають інше функціональне призначення — схарактеризувати, оцінити й повідомити ставлення мовця до висловленого. Зауважимо, що всі оніми такого плану вживаються як одиниці вторинної номінації псевдонімного характеру, котрі, окрім названих, використовуються з метою приховування денотата або ж первинної його назви.

Х. Вальтер і В. Мокієнко [1] звернулися до мало розробленого шару онімів — прізвиськ (на матеріалі російської мови), зауваживши при цьому, що потреба в такому словнику відчувалася вже давно, оскільки ономастичний матеріал почасти вже був предметом розвідок багатьох лінгвістів, які описували специфіку живого мовлення в багатьох формах його існування (Б. Ларін, В. Бондалетов, В. Никонов, В. Мокієнко, В. Чичагов, Н. Ардеева, В. Белянін, А. Бирих, Н. Волкова, Л. Крисін, В. Флоровська та ін.). Автори словника наголошують, що прізвиська й клички як «малий жанр» сучасного російського фольклору сьогодні особливо актуальні й тому зреалізуються у вигляді зібрання журналістських прізвиськ [11], першого регіонального (Республіка Комі) словника прізвиськ [2] і найповнішого зібрання російських діалектних колективних прізвиськ [3]. І хоча Х. Вальтер і В. Мокієнко у теоретичних міркуваннях і дослідженні фактичного матеріалу часто апелюють до українських наукових і мас-медійних джерел, проте фіксують лише одиниці — **Ющ** [1: 632] (пейоративне прізвисько Віктора Андрійовича Ющенка) і **Ю. Т., Юлька, Юля**, специфічно інтерпретуючи їх (**Ю. Т., Юлька** негативне оцінне прізвисько Юлії Володимирівни Тимошенко), (**Юля** меліоративний номен екс-прем'єр-міністра України).

Сьогодні диктує інші правила культури спілкування, дотримання яких неможливе без словника нового типу. Л. Щерба більше ніж півстоліття тому пояснив, що вирізняє якісний словник: «Справа гарного загального словника — визначити другі, «апелятивні» значення власних назв, і слід сказати, що справа ця дуже делікатна» [16: 279]. А тому знання емоційно-експресивних значень, адекватне розуміння «згорнутої текстової інформації», що репрезентована власними назвами, і правильне вживання їх у мовленні — один з важливих елементів сучасної мовленнєвої культури.

### Література

1. Вальтер Х., Мокиенко В.М. Большой словарь русских прозвищ. — М.: ЗАО «ОЛМА Медиа Групп», 2007. — 704 с.
2. Волюка Н. И. Этимологический словарь современных прозвищ Республики Коми. — Сыктывкар: КГПИ, 2003. — 52 с.
3. Воронцова Ю. Б. Коллективные прозвища в говорах Русского Севера: дис. ... канд. филол. наук / Урал. ГУ. — Екатеринбург, 2002. — 294 с.
4. Дергач Д. Словник онімів українських мас-медіа / За ред. А. І. Шевченко – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2009. — 175 с.
5. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. — К.: Довіра, 2006. — 703 с.
6. Отин Е. С. Словарь коннотативных собственных имен. — 3-е изд., перераб. и доп. — Донецк: Юго-Восток, 2010. — 518 с.
7. Павлаківська Н. Словник псевдонімів ОУН-УПА. — Вінниця: О. Власюк, 2007. — 440 с.
8. Петрова О. В. Особливості номінації в псевдонімії німецької та української мов: дис... канд. філол. наук: 10.02.17 / Кіровоградський держ. педагогічний ун-т ім. Володимира Винниченка. — Кіровоград, 2005. — 184 с.
9. Полюга А. В. Роль української лексикографії в утвердженні національної самобутності // Режим доступу : [http://www.franko.lviv.ua/faculty/jur/movazmi/body/visnyk23/statti\\_polyuha.htm](http://www.franko.lviv.ua/faculty/jur/movazmi/body/visnyk23/statti_polyuha.htm)
10. Поповченко О. І. Словник жаргону злочинців / Упоряд., передмова О. І. Поповченка. — К.: ТОВ «Оберіг», 1996. — 136 с.
11. Словарь современного жаргона российских политиков и журналистов: [От А до Я] / А. В. Моченов, С. С. Никулин, А. Г. Ниясов, М. Д. Савваитова. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. — 253 с.
12. Смолицкая Г. П. Гидронимия бассейна Оки. — М.: Наука, 1976. — 403 с.
13. Собков Ю. В. Типологія криптонімів англійської та української мов: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.17 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. — Л., 2008. — 20 с.
14. Ставицька Леся. Український жаргон. Словник. — К.: Критика, 2005. — 496 с.
15. Український молодіжний сленг сьогодні / Уклад. С. Пиркало ; ред. та післямова Ю. Мосенкіс. — К. : Мова та історія, 1999. — 87 с.
16. Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии // Л.В.Щерба. Языковая система и речевая деятельность. — Л.: Наука, 1974. — 424 с.

**Natalya SHCHERBAKOVA**

**« Blank Spaces » of the Modern Ukrainian Onomastics Lexicography**

This article is devoted to one of the most important problems of the modern Ukrainian onomastics lexicography — new type vocabulary compiling motivated by modern speaker's communicative demands and the changing as for proper names research that deals with the facts: proper name is considered to be a meaningful unit that can accumulate, store, and produce cultural information, represent national mental features, cultural traditions, a certain period psychological climate, realize notional esthetic and social function.

# АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ТА ІСТОРИЧНОЇ ЛЕКСИКОЛОГІЇ

*И. А. Малышева*

## О проекте «Лексический фонд русского языка XVIII века»

Лексический состав, всегда обладающий большей подвижностью по сравнению с другими уровнями языка, в XVIII столетии в условиях активного государственного переустройства, развития науки, промышленности и ремесел, сознательной целенаправленной языковой политики (стилистическая реформа Ломоносова) весьма существенно пополнился новообразованиями разного характера (в том числе и славянизированными), заимствованиями из европейских языков (проходившими в языке разные ступени адаптации), авторскими неологизмами (в связи с бурным развитием литературной и переводческой деятельности), научной терминологией и т. д. «В русской лексической системе XVIII в. ... еще сильно выражен момент ее неустойчивости, черты недостаточного ее сложения и связанный с этим характер ее особенной «открытости» для лексем разного источника происхождения» [1: 9]. Одной из существенных черт русского языка XVIII в. стала высокая вариативность лексики (орфографическая, фонетическая, словообразовательная, морфологическая).

Лексика русского языка XVIII века была и есть объектом многих исследований, каждое из которых рассматривает определенные вопросы на конкретном материале: язык отдельных авторов, отдельных текстов, тематические группы лексики, заимствованная лексика, славянизмы, терминологическая лексика, синонимические отношения и т. д.

Фундаментальным исследованием лексики русского языка XVIII в. является «Словарь русского языка XVIII века» (далее — СРЯ XVIII), издающийся с 1984 г. [2], однако и он не исчерпывает всего лексического богатства языка данного периода. Культурно-исторический опыт развития лексического состава русского языка Нового времени до сих пор остается не освоенным полностью.



Проект «Лексический фонд русского языка XVIII века» предполагает создание общего реестра лексики данного периода. Представление всего богатства, многообразия, сложности лексического состава русского языка XVIII в. в виде максимально полного реестра слов является важной научной задачей, имеющей значение не только для лингвистов, но и литературоведов, историков, культурологов.

Основой представления фонда лексического материала русского языка данного периода выступает Картотека словарных материалов XVIII века. Начало создания Картотеки относится к 1960 г., в основу ее формирования были положены три главных принципа: принцип полноты привлечения источников, принцип полноты отражения в картотечных материалах элементов словарного состава языка XVIII века, принцип достоверности и точности в отношении словопотребления данного времени.

Картотека является научной базой «Словаря русского языка XVIII века» и содержит богатейший материал по лексическому составу русского языка в важнейший период его истории — период становления литературного языка на национальной основе. В процессе своего формирования Картотека превратилась в уникальное собрание лексики русского языка XVIII века, переросла свое значение как только Картотека СРЯ XVIII и приобрела самостоятельное научное значение как особый языковой памятник, способный обеспечить исследования русского языка XVIII века в разных областях [3].

В настоящее время Картотека содержит более 2300000 карточек-цитат, выписанных из почти 2000 источников [4]. В Картотеке представлены образцы языка выдающихся писателей, ученых, общественных и государственных деятелей XVIII века; образцы научного, научно-популярного, делового, публицистического, церковного языка.

Картотека является не просто собранием слов данного исторического периода, а представляет собой организованную структуру регистрации каждого слова, разработанную в соответствии с задачами СРЯ XVIII [1: 5–33]: лексикографический раздел (фиксация слова в словарях XVIII века), три раздела, отражающие три периода (этапа) языкового состояния русской письменности XVIII века (1-й период — до 1740 г., 2-й период — до 1780 г., 3-й период — до 1805 г.). Кроме того, разделители слов содержат перечни вариантов слова, отсылочные пометы *См.* и *Ср.*; специальные внутрисловные разделители указывают на причастные и деепричастные формы глаголов, на наречия, образованные от прилагательных, на субстантивированные и адъективированные формы прилагательных и др. Таким образом, сама систематизация картотечного материала позволяет проследить динамику, эволюцию слова на конкретном этапе разви-

тия языка в XVIII веке, увидеть соотносительные (синонимические) связи слов, особенности слово- и формообразования и др.

Картотека в своей структуре, оформлении разделителей, в самой выборке и оформлении карточек-цитат содержит научные данные (часто уникальные), полученные в результате многолетней целенаправленной исследовательской работы авторского коллектива СРЯ XVIII, предназначенные для научного анализа, лексикографической обработки и представления в «Словаре русского языка XVIII века».

Картотека регулярно пополняется за счет изучения новых источников.<sup>1</sup> Помимо основной Картотеки СРЯ XVIII к настоящему времени сформировалась картотека новых поступлений, содержащая на сегодняшний день свыше 37000 карточек-цитат. Материалы этой картотеки в абсолютном своем большинстве не вошли в «Словарь русского языка XVIII века» (это касается прежде всего первой половины алфавита).

Идея создания словника Картотеки СРЯ XVIII возникла в 90-е годы. Тогда же была подготовлена краткая «Инструкция для составления словника Картотеки XVIII века», в которой была определена структура словника: слово, его варианты, фиксация в словарных трудах XVIII в., фиксация в трех периодах, наличие отсылочных помет *Ср.* и *См.* и др. Были составлены словники на буквы *А, Б* и частично *В*.<sup>2</sup> В настоящее время предполагается создать реестр лексики русского языка XVIII века не только на базе Картотеки СРЯ XVIII, но и на материале новых доступных источников.

В процессе создания реестра необходимо решение ряда теоретических вопросов, касающихся общих правил полноценного представления в едином списке лексики определенного периода истории русского языка.

Первый вопрос касается объема реестра. Словник Картотеки «Словаря русского языка XVIII века» значительно полнее реестровой части самого СРЯ XVIII. Принципы формирования словника СРЯ XVIII, разработанные в Проекте [1: 15–27], исключили из Словаря целый ряд слов, представленных в Картотеке: ограничено вводится ономастическая и топонимическая лексика; этнонимы и катойконимы; окказиональные и индивидуальные употребления; мифологические имена и образования от них; слова, имеющие единичное употребление в лексикографических трудах XVIII века; областные слова; термино-

<sup>1</sup> В каждом нечетном выпуске СРЯ XVIII публикуются дополнения к списку источников. В настоящее время список новых источников включает свыше 300 названий.

<sup>2</sup> В последние годы большую помощь в создании словника оказывают студенты Казанского университета и Красноярского государственного педагогического университета, приезжающие на лексикографическую практику.

логическая и номенклатурная лексика и др. Реестр предполагает максимально полное включение зафиксированных в письменных памятниках XVIII века лексических единиц.

«Словарь русского языка XVIII века» задумывался как лексикографическое описание тезаурусного (в перспективе) типа, и Картотека Словаря создавалась на основе максимально полной выборки из доступных в то время источников, преимущественно печатных. В последние годы появился целый ряд лингвистических и исторических изданий памятников деловой письменности XVIII в., материал которых может расширить и дополнить Картотеку СРЯ XVIII. Кроме того, в качестве источников СРЯ XVIII использованы далеко не все материалы, опубликованные в XVIII в.

В дополнение к имеющимся материалам в реестр русской лексики XVIII в. предполагается включить материалы из:

1) лексикографических трудов XVIII в., реестровый состав которых не вошел в Картотеку [5];

2) опубликованных на материале региональных памятников XVIII в. исторических словарей [6], содержащих лексические единицы, отсутствующие в Картотеке СРЯ XVIII;

3) изданных в XVIII в. текстов по разным областям знаний, не вошедших ранее в список источников СРЯ XVIII. Например, в последние годы в состав источников Словаря включены такие издания, как «Лекарство от скуки», СПб., 1786, 1787; «Наставник или Всеобщая система воспитания» Р. Додсли (пер. М. И. Веревкина). Ч. 1-12, СПб., 1789-1792; поэма «Свет несравненный» И. Ветошкина, СПб., 1795; поэмы «Героида» и «Сувороида» И. Завалишина, СПб., 1796; «Вестник Европы», СПб., 1803, 1804 и др.;

4) опубликованных и электронных конкордансов<sup>3</sup> некоторых изданных в последние годы памятников письменности (Грамоты Антониево-Сийского монастыря XVIII в., документы по истории Московского университета, письма М. В. Ломоносова и др. [7]);

5) опубликованных в последние годы региональных памятников письменности XVIII в. (из фондов архивов Челябинска, Кургана, Тюмени, Улан-Удэ, Соликамска, Усоля и др.), содержащих словоуказатели к текстам и позволяющих дополнить общий реестр лексики русского языка XVIII в. [8].

---

<sup>3</sup> Большую помощь группе Словаря русского языка XVIII века в создании электронных версий опубликованных письменных памятников XVIII века и конкордансов к ним оказывает кафедра прикладной лингвистики Казанского университета и ее заведующий К. Р. Галиуллин, за что выражаем коллегам свою признательность и благодарность.

Второй важный вопрос — определение соотношения структуры Картоteki и структуры реестра. Карточечное расположение материала в целях большего удобства пользования предполагает частичное гнездование, например, прилагательное и образованное от него наречие находятся за одним разделителем. Для реестра предусматривается алфавитный порядок расположения слов за исключением причастных и деепричастных форм, которые даются при глаголе, и бесприставочных форм сравнительной и превосходной степени при прилагательном (выделяются отступом).

Структура словника предполагает две части: реестровую (лексическая единица) и информационную (варианты слова, фиксация слова в лексикографических трудах XVIII века, хронологическое представление слова по периодам), например:

завладать с  
 завладѣние (завладенье) 1 2 3  
 завладѣтель с  
 завладѣть (завладѣти) с 1 2 3  
     завладѣвший 2  
 завлаженный 1 2  
 завлаженный 2 3  
 завладѣя 2  
 завладѣв в  
 завладѣвши 3  
 завлечь с  
 завлекать 2 3  
 завлечь (завлѣчь) 3  
 завлеченный (завлѣченный) 2 3  
 завод с 1 2 3  
 заводенѣлый с  
 заводец с 3  
 заводитель 1 3  
 заводить<sup>1</sup> (заводити) с 1 2 3  
 заводящий 3  
 заводимый 2 3  
 заводя 2 3  
 заводить<sup>2</sup> 3  
 заводиться с 1 2 3  
 заводящийся 3

Новый материал, извлеченный из памятников, не включенных в состав источников СРЯ XVIII, выделяется курсивом и звездочкой:

завоевывать с

завоек (*завыек\**) с 1\* 2\*

завождение 2

завоз с 1 2 3

Поскольку реестр лексики русского языка XVIII века должен представлять собой не словоуказатель к текстам, а показывать обобщенное представление лексической единицы, объединяющее «графико-фонетические, грамматические и семантические оттенки слова» [9: 70], в связи с этим необходимо решение следующих задач:

1) выбор презентативной формы слова: для языка XVIII в. принципиальным является выбор оптимального фонетико-морфологического облика слова из ряда вариантов, опорой в таком случае является принцип, разработанный в концепции СРЯ XVIII [1: 47]: устанавливается наиболее активный, сильный вариант (с опорой на последнюю треть века), который выбирается в качестве формы-репрезентанта;

2) разработка правил и принципов подачи вариантов слов: в основе лежат правила подачи вариантов в «Словаре русского языка XVIII в.» [1: 37–49], однако в реестре, с одной стороны, предполагается воспроизведение полной формы варианта, а не фрагмента варьирующейся части слова, как это принято в Словаре, с другой — не будут показываться фонетические и орфографические варианты (например, отражение аканья, ассимилятивных и диссимилятивных изменений, использование букв фита и ижица и др.); благодаря новым материалам представление вариантов слов в словнике может быть более широким, чем в Словаре;

3) принцип представления омонимов: в едином реестре основным принципом показа омонимов избирается индексация, однако в отдельных случаях возможно краткое толкование или указание на часть речи;

4) принцип представления некоторых грамматических форм: в едином реестре предполагается показывать причастия и деепричастия (при глаголе), бесприставочные формы сравнительной и превосходной формы (при прилагательных), что позволит представить в словнике и элементы становления грамматической системы русского языка в XVIII в.

Создание максимально полного реестра лексики русского языка XVIII века научно целесообразно по ряду моментов:

1) создание «Лексического фонда русского языка XVIII века» позволит впервые получить практически исчерпывающее реестровое представление лексики

русского языка XVIII века, причем разработанные правила позволят создать определенное информационное поле к каждой единице реестра;

2) на основе общего прямого алфавитного реестра возможно будет в дальнейшем создание обратного словника, который позволит расширить исследования русского языка XVIII в., в частности, в области словообразования;

3) создание словника необходимо для продолжающейся работы по составлению «Словаря русского языка XVIII века»: он даст возможность проводить более целенаправленную выборку материалов из новых источников;

4) создание алфавитного реестра лексики XVIII в. даст возможность его сопоставления с подготовленным словником и опубликованным обратным словником Картотеки «Словаря русского языка XI–XVII вв.» [10: 391–813] с целью выявления новаций XVIII в., новых вариантов слов и др.;

5) реестр лексики русского языка XVIII века необходим для готовящегося «Словаря русского языка XIX века», в основе которого лежит дифференциальный принцип отбора лексики.

Проект «Лексический фонд русского языка XVIII века» актуален и по той причине, что «Словарь русского языка XVIII века» еще далек от завершения (последний подготовленный и сданный в издательство 19-й выпуск содержит слова *Пенат — Пняк*), и именно реестр позволит показать до окончания работы над Словарем максимально полно лексический состав русского языка данного периода.

Важным результатом выполнения данного проекта должен стать не только максимально полный показ лексики русского языка XVIII века, но и (что не менее важно) разработка теоретических принципов реестрового представления лексики. Разработка способов подобного представления слова и объема информации о нем имеет существенное значение не только для создания подобных реестров лексики других периодов истории русского языка, но и для создания словоуказателей к публикуемым памятникам письменности XVII–XVIII вв.

### Литература

1. Словарь русского языка XVIII века: Проект. — Л., 1977.
  2. Словарь русского языка XVIII века. Вып. 1–17 (*А–Открутить*). — Л., СПб., 1984–2007.
- Биржакова Е. Э., Петрова З. М. Картотека Словаря XVIII века // Лингвистические источники: фонды Института русского языка. — М., 1967. — С. 42; Петрова З.М. Картотека Словаря русского языка XVIII века: история, настоящее, будущее // Практическая лексикография. 100 лет словарной картотеке. — М., 1989. —

С. 35–41; Петрова З. М. Картотека «Словаря русского языка XVIII века» // Национальные лексико-фразеологические фонды. — СПб., 1995. — С. 145–149; Куканова Н. Н. Современное состояние картотеки «Словаря русского языка XVIII века» // Acta linguistica petropolitana. Труды Института лингвистических исследований. Т. I, ч. 3. — СПб., 2004. — С. 74–79.

3. Словарь русского языка XVIII века. Правила пользования словарем. Указатель источников. — Л., 1984.

4. Нордстет И. «Российский с немецким и французским переводами словарь», Ч. I, II, 1780, 1782; Гелтергоф М. Ф. «Российский Целлариус, или этимологический российский лексикон», 1771; Лангер К. Г. «Ручной словарь с немецким и французским переводами», 1792, Ch. Schmidt Kurzes russisch-teutsches und teutsch-russisches. Halle, 1798 и др.

5. Региональный исторический словарь XVI–XVIII вв. — Смоленск, 2000; Словарь народно-разговорной речи г. Томска XVII — начала XVIII века. — Томск, 2002.

6. Никитин О. В. Сийские грамоты XVIII века (1768–1789 гг.). — М.–Смоленск, 2001; Городская семья XVIII века. Семейно-правовые акты купцов и разночинцев. — М., 2004; История Московского университета (вторая половина XVIII — начало XIX века) / Сост., автор вступит. статей и примеч. Д. Н. Костышин. — М., 2006; Галиулин К. Р., Мартыянов Д. А. Словарь языка русских пословиц и поговорок конца XVII — первой половины XVIII века. Сборник пословиц Петровской галереи. — Казань, 2006; Язык писем М. В. Ломоносова. Материалы для словаря. — Казань, 2007.

7. Малышева И. А. Новые источники «Словаря русского языка XVIII века» // «Единым письмен употреблением памяти подкрепляется вечность»: Сб. ст. памяти З.М. Петровой. — СПб., 2007. — С. 261–275; Малышева И. А. Региональные памятники деловой письменности XVIII века как новые источники «Словаря русского языка XVIII века» // Историческая лексикология и лексикография. — СПб., 2010. — С. 86–98.

8. Тарабасова Н. И. Об указателях слов к памятникам деловой письменности XVII века // Восточнославянские языки: источники для их изучения. — М., — 1973. С. 63–71.

9. Словарь русского языка XI–XVII вв. Справочный выпуск. — М., 2001.

## **Iryna MALYSHEVA**

### **About the Project «Lexical Fund of the Russian Language of the 18th Century»**

This article is devoted to the questions of Russian lexicon of the 18th century register representation. Creation of alphabetic glossary lexical fund of the Russian language of the 18th century is a problem having independent scientific value. Glossary is created on the

basic of the unique Card file lexicon *The Dictionary of the Russian Language of the 18th century* and new sources. The structure of glossary (actually register part and information) is directed on giving the chance to researchers to receive data on presence or absence in language of the 18th century of this or that word, about its variants, fixings in dictionaries of the 18th century, etc. Experience of the general register of Russian lexicon of the 18th century creation will be useful for creation of similar registers of the other periods of Russian history and, as a whole, for creation of the full historical dictionary of Russian.

Creation of as much as possible full register of Russian lexicon of the 18th century has scientific value not only for linguists but also for literary critics, historians, culturologists.



## Единицы иноязычного происхождения в общелингвистических толковых словарях белорусского языка

Проблема заимствования элементов одного языка другим актуализировалась в связи с интенсификацией межэтнического взаимодействия в условиях глобализации и развития информационного общества. Сложность данной проблемы обусловлена комплексом задач, все еще не нашедших в лингвистике однозначного решения. Наиболее важными из них представляются следующие: какое языковое явление считается заимствованием; виды и типы мигрирующих элементов; виды или типы иноязычных слов как наиболее часто и регулярно заимствуемых языковых единиц; освоение лексемы в заимствующем языке и разные стороны этого процесса; признаки освоения иноязычного элемента; причины заимствования.

Исследование процессов и результатов лексических заимствований ведется преимущественно в двух направлениях: 1) во внутрисистемном аспекте [1; 17—20; 23; 39 и др.]; 2) в контексте двуязычия, межъязыкового контакта и межсистемного взаимодействия языков [2; 8; 36 и др.]. Традиционно актуальным остается вопрос о пределах допустимого использования иноязычной лексики. С одной стороны, заимствование рассматривается как один из способов обозначения новых реалий и понятий, возникающих в условиях политических, экономических, научных и культурных контактов между народами [7; 24; 33 и др.], с другой — как фактор «засорения» и / или «порчи» языка [27; 28 и др.].

Проблема ассимиляции иноязычной лексики в заимствующем языке, несмотря на многочисленные исследования, ей посвященные [6; 12; 13; 19; 23 и др.], также далека от решения. Так, Л. П. Ефремов предлагает различать два этапа включения элемента иноязычного происхождения в систему языка: «усвоение» и «освоение». Разъясняя предлагаемые термины, Л. П. Ефремов пишет: «Усвоение представляет собой быстрый, мгновенный процесс, наоборот, дальнейшее освоение заимствованного элемента — это процесс, который, прежде всего, связан со временем и поэтому протекающий постепенно» [12]. Похожей точки зрения придерживается и А. П. Майоров, разграничивая про-

цессы заимствования (как включения иноязычного элемента в речь) и освоения (как вхождения слова иноязычного происхождения в систему языка). Подобно Л. П. Ефремову [12], А. П. Майоров считает заимствование и освоение процессами неразрывными: «с моментом включения иноязычного элемента в речь процесс заимствования заканчивается, освоение же, напротив, только начинается» [23].

Последние десятилетия характеризуются интенсивными процессами интернационализации языков [43], поэтому зачастую окказиональные заимствования ассимилируются лишь настолько, насколько этого достаточно для их употребления в речи [31]. Не редки случаи, когда заимствование становится «лишь достоянием языка данного произведения» [11: 64] и не выходит за пределы однократного употребления.

Вышесказанным, в определенной степени, объясняется существующий терминологический разнобой в наименованиях неисконных лексических единиц: *иноязычная лексика, заимствованная лексика, иноязычные слова, заимствованные слова, иноязычные заимствования*, — при этом в каждый из терминов нередко вкладывается различный смысл.

В большинстве случаев заимствованиями считают все иноязычные слова [19; 21: 60–68]. Существует и иная точка зрения, в соответствии с которой «заимствования полностью подвергаются изменениям в системе принимающего языка, в то время как иноязычная лексика сохраняет признаки своего иноязычного происхождения» [16: 8]. Таким образом, *заимствованными словами* принято считать те слова, которые в достаточной степени освоены заимствующим языком [2; 34]. Г. П. Нецименко предлагает разграничивать заимствования и интернационализмы [41].

Существующие классификации заимствований исходят из разных оснований. Наиболее распространенными являются типологии, построенные на характере заимствуемого материала. Так, Э. Хауген выделяет *собственно заимствования* (когда заимствуется и значение, и звуковая оболочка слова) и *гибридные заимствования*, состоящие частично из родного, частично из иностранного материала, например, имеющие в своем составе иноязычные и греко-латинские морфемы [36]. Д. С. Лотте выделяет буквальные и трансформированные заимствования. Под *буквальным* заимствованием он понимает «слово, перенесенное в данный язык из какого-либо языка в том виде (в той форме), в котором оно в нем существует в момент заимствования» [22: 10–11], а *трансформированные* заимствования — это слова, подвергшиеся языковой трансформации принимающего языка; в трансформированных заимствованиях присутствует элемент словотворчества. Е. А. Карпиловская выделяет особый, «скрытый» тип

(повторного) заимствования, называя такие заимствования «неосемантизмами» [40: 47–48].

Достаточно широкое распространение в лингвистической литературе получил термин *иноязычное вкрапление*, которым принято обозначать «незамкнутые группы слов» чужого языка, употребление которых обусловлено «степенью знакомства говорящего с иностранным языком, некоторыми стилистическими или жанровыми особенностями речи» [19: 46]. В отличие от лексических заимствований, иноязычные вкрапления «не принадлежат системе использовавшего их языка, но функционируют в качестве более или менее связанных с лексическим и грамматическим строем этого языка единиц» [19: 49]. К иноязычным вкраплениям относят не только полные (вставленные в русскую речь без изменений) и частичные (ассимилированные в той или иной мере), но и контаминированные вкрапления. Так, В. М. Феокистова отмечает, что иноязычное вкрапление может быть не только текстовым, внутрисинтагматическим, но и внутрисловным [35]. В последнем случае буквы приобретают знаковые свойства и вносят дополнительное значение в общую семантику номинации, например: «*БЕЗ АНТРАКТА*» (*передача*), «*Журналист*» (*журнал*), «*Неманoff*» (*фирма*). Т.В. Попова называет такой тип графодеривации («графиксации») «полиграфиксацией (графогибридизацией)» [42: 237].

Как уже отмечалось выше, любое заимствование в той или иной степени сопровождается процессом ассимиляции или освоения заимствованной единицы системой принимающего языка. Освоенное заимствование перестает ощущаться как чужеродное и находит свое место в узусе. Рассматривая проблему освоения заимствованных единиц, ученые, как правило, придерживаются одной из следующих позиций:

1. Сведение освоения заимствования лишь к *формальному уподоблению* единицы иноязычного происхождения системе языка реципиента. Этот подход являлся доминирующим примерно до середины прошлого века. Именно на нём основывается традиционное деление иноязычий на *заимствованные* и *иностранные слова*;

2. Второй подход базируется на прерогативе функционального освоения заимствований. Прежде всего, под этим понимается освоение слов и устойчивых словосочетаний иноязычного происхождения с точки зрения *приспособления их к лексико-семантической системе языка*;

3. На современном этапе интенсивно прослеживается тенденция *комплексного анализа заимствований*: помимо формальных признаков, учитываются также лексико-семантический план и развитие у заимствованной единицы *словообразовательной* активности. Так, принято различать три типа *формальной*

ассимиляции: фонетическая, орфографическая и грамматическая (морфологическая). Между первым и вторым типами существует тесная связь, поэтому можно говорить о *фонографемных* особенностях освоения [15].

*Фонетическая* ассимиляция состоит в воспроизведении фонетическими средствами языка-реципиента иноязычных звуковых комплексов. Считается, что «в последнее время наблюдается тенденция к фонетически более точному воспроизведению иноязычных слов и устойчивых словосочетаний, что обусловлено повышением общеобразовательного уровня народов и небывалым развитием средств массовой коммуникации» [10: 20]. *Морфологическое* (грамматическое) освоение единиц иноязычного происхождения начинается с наделения их активными грамматическими категориями. *Формальной* и *грамматической* ассимиляции достаточно для усвоения лексической единицы и её функционирования в речи, но для включения её в систему языка необходима *лексико-семантическая ассимиляция*. Под лексико-семантическим освоением заимствованной лексики принято понимать «прежде всего, развитие у заимствованного слова словообразовательной продуктивности, способность входить в сочетания со словами исконной лексики и в состав фразеологических единиц», а также «различные семантические изменения и приобретение общенародной употребительности» [32: 83–85]. Последовательность формальных и смысловых преобразований, которым иноязычный элемент подвергается в процессе освоения, не является строго закреплённой и одинаковой для каждой заимствуемой единицы. Так, словообразовательная активность у элемента иноязычного происхождения может развиваться ещё до его фонетической или графической ассимиляции, которая, к слову, в современных условиях активного взаимодействия языков и тенденции к креолизации речи [42] не является обязательным условием обеспечения широкого функционирования элемента иноязычного происхождения в языке-реципиенте: *VIP* (< *Very Important Person*) > *VIPaўcki* > *ВІПаўcki*; *MMS* (< *Multimedia Messaging Service*) > *ММСка*.

Б.Н. Забавников подразумевает под семантическим освоением заимствованного лексического или фразеологического элемента (в порядке важности): «1) понимание слова или фразеологизма достаточно широким кругом носителей данного языка; 2) включение этой единицы в систему семантических связей в лексике языка-реципиента; 3) развитие значения слова или устойчивого словосочетания, отличное от прототипа» [13: 79].

Общепринятым является представление о том, что завершающей стадией освоения заимствованного слова является его регистрация в словарях заимствующего языка (хотя слово может быть снабжено особыми пометами). Следовательно, резонным было бы предположить, что лексикография «нара-

ботала» критерии отбора заимствованных единиц для включения не только в специальные словари заимствованной лексики, но и в общелингвистические словари. Рассмотрение публикаций, посвященных практическим разработкам и рекомендациям по созданию общелингвистических словарей [25; 26 и др.], показало, что наше предположение не совсем верно. Отмечая необходимость включения в словари заимствований, лексикографы в гораздо большей степени озабочены принципами отбора первоисточников (базы для создания словарей), чем принципами отбора заимствованных слов с учетом степени их освоенности языком-реципиентом. Тем не менее, проблема орфографического оформления заимствований, их написания считается достаточно важной — здесь предлагаются самые разные решения [9; 29: 121–123], так или иначе обусловленные узусом. «Степень узуализации» (термин Л. И. Плотниковой [29: 129]) чрезвычайно важна для принятия решения о включении единицы, в том числе и заимствованной, в неграфические продукты. К принципам отбора словника для словаря неологизмов относят следующие: «критерий номинативной единицы»; «хронологический критерий и критерий узуализации»; «принцип историчности»; «критерий прагматической релевантности». Последний из перечисленных критериев позволяет включать в словник даже «такие неологизмы, которые имеют пока только шансы на узуализацию» [38: 274], а также включать в (нормативный!) словарь иноязычные вкрапления (например, «слова в написании латиницей» в словарь русского языка [9]).

В условиях ограниченного узуса современного белорусского языка именно принцип прагматической релевантности должен играть основную роль при отборе словника для нового толкового словаря, работа над которым, хочется верить, начнется в ближайшее время.

Особенности лингвистической экосистемы Беларуси [30] позволяют объяснить обилие латинских, греческих, польских и русских элементов как ранних, освоенных на стадии перехода от языка народности к национальному языку заимствований [5]. Именно этим фактом обуславливается высокая степень «открытости» белорусского языка к заимствованию вообще и его способность к относительно быстрому и «легкому» освоению иноязычных единиц, поскольку сосуществование в разговорной речи белорусов нескольких кодов (независимо от того, на каком языке они говорят) — факт, получивший историческое признание и отражение в художественной литературе. Если пополнение лексического состава русского языка за счет заимствований в советское время было весьма ограниченным, то «зусім іншы малюнак наглядаецца ў маладой беларускай літаратурнай мове, якая толькі пасля рэвалюцыі пачала функцыяніраваць як дзяржаўная літаратурная мова» [3: 17]; «як важнейшую асаблівасць у развіцці

слоўнікавага складу беларускай лitarатурнай мовы ў савецкі перыяд трэба адзначыць паскоранасць» [4: 6]. Основным источником пополнения лексического состава белорусского языка в то время служили языковые ресурсы соседних стран: «Важнейшим унутрымоўным стымулам для запазычвання іншамоўных слоў быў недахоп кніжнай (агульнанауковай і спецыяльнай, тэрміналагічнай) лексікі, які стварыўся ў выніку аднабаковага развіцця мовы ў папярэднія перыяды» [4: 6].

Особая социолингвистическая ситуация, сложившаяся в Беларуси, где язык титульной нации в условиях преобладающего близкородственного двуязычия обслуживает лингвистическое меньшинство, привела к специфическому белорусско-русскому взаимодействию, выразившемуся в существовании «агульнага лексічнага фонду» [37] и в освоении аббревиатурной лексики (и других новаций) белорусским языком посредством русского [14]. Все чаще в языковой практике «назіраецца такая сапраўды адметная з’ява, як засваенне беларуска-рускімі білінгвамі асобных катэгорый новых слоў непасрэдна з рускай мовы, у рускім афармленні яшчэ да таго, пакуль яны прыйдуць у родную мову» [3: 21].

Как специализированные словари иностранных слов [СІС; СІС-2], принадлежащие одному автору и отличающиеся лишь объемом словника, так и оба общелингуистических словаря белорусского языка [СБЛМ; СБМ], во-первых, изданы не позднее 90-х гг. XX в. (и, следовательно, не содержат всю актуальную — постперестроечную — лексику), а, во-вторых, включают лишь полностью освоенные белорусским языком заимствования. Так, составители СБЛМ отмечают, что с древних времен в белорусском языке функционируют слова греческого и тюркского происхождения, начиная со средних веков — польского, литовского, латинского и других западноевропейских языков, а неологизмы «последних десятилетий» (словарь издан в 1996 г.) преимущественно относятся к интернациональной лексике [СБЛМ: 7]. Отметим, что авторы СБЛМ не упоминают среди языков-доноров русский и украинский языки и не помечают в корпусе словаря заимствованные лексические единицы. Сведения о происхождении слова даются исключительно в тех случаях, когда они помогают пониманию значения слова.

Изданный тремя годами позже СІС-2 содержит ссылки, соотносимые с 97-ю языками (несколько некорректными представляются ссылки на «американский», «австралийский» либо «африканский», но вполне оправданными — раздельные ссылки на «латинский», «среднелатинский» и «позднелатинский»). В словарь преимущественно включены ранние заимствования, о чем свидетельствуют ссылки на такие языки-источники, как «средне- и древневерхненемецкий», «среднегреческий», «скандинавский», «тюркский», «этрусский» и др.

Среди языков-источников упоминаются русский и украинский языки, а также искусственный язык эсперанто [СИС-2: 6-7].

Составители СБМ предполагали размещать в корпусе словаря краткие этимологические данные, в т.ч. и об источнике заимствования. На практике это выглядит следующим образом (все пометы, толкования и примеры опущены): **АВИЕТКА**,...[Фр. Aviette] [СБМ, I: 98]. В словарных статьях производных слов сведения об источнике заимствования не приводятся. Нет сведений о заимствовании у таких слов, как **БУЛАВА**, **БАКЛАГА**, **БАКЛАЖАН** и др., пришедших в белорусский язык через другие славянские языки, прежде всего русский; никак не помечаются все виды калек. Вышесказанное позволяет судить об отсутствии четко выраженных принципов классификации заимствований и последовательности в их представлении в существующих общепилологических словарях белорусского языка. При разработке нового поколения общепилологических словарей и, прежде всего, большого толкового словаря белорусского языка необходимо особенно тщательно подходить к отбору заимствованных единиц и к их описанию в словарных статьях с учетом реальной социолингвистической ситуации, прагматического фактора и системно-функционального подхода к самим заимствованиям. В связи с тем, что работа по составлению этимологического словаря белорусского языка существенно продвинулась, а также в связи с большим объемом заимствованной в разные периоды и по различным причинам лексики представляется разумным отказаться от пометы заимствования для полностью освоенных белорусским языком слов. Данная помета, тем не менее, остается актуальной для неозаимствований, и здесь предстоит решить вопрос о целесообразности разграничения заимствований и интернационализмов, а также о принципах включения в словник иноязычных вкраплений (следует отметить то обстоятельство, что сам факт написания латиницей для белорусского языка не является свидетельством иноязычия).

### Литература

1. Амосова Н.Н. Этимологические основы словарного состава современного английского языка. — М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1956. — 213 с.
2. Аристова В. М. Англо-русские языковые контакты (англицизмы в русском языке) / В. М. Аристова. — Спб: Изд-во Ленингр. ун-та, 1978. — 151 с.
3. Баханькоў А. Я. Культурна-гістарычныя прадпасылкі запазычвання лексікі беларускай мовай у савецкі час // Беларуская лінгвістыка, 1978. — Вып. 13. — С. 17–22.

4. Баханькоў А.Я. Савецкі перыяд у развіцці беларускай літаратурнай мовы // Беларуская лінгвістыка, 1987. — Вып. 32. — С. 3–10.
5. Булыка А. М. Батанічная лексіка грэка-лацінскага паходжання ў старабеларускай мове // Беларуская лінгвістыка, 1976. — Вып. 9. — С. 27–35.
6. Бодуэн де Куртэнэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию: в 2-х т. / И. А. Бодуэн де Куртэнэ. — М.: АН СССР, 1963. — Т. 2. — С. 226.
7. Брагина А. А. История слов в жизни народа — Word history in people's lives: кн. для чтения с рус.-англ. слов. и коммент. — М.: Русский язык, 1989. — 212 с.
8. Вайнрайх У. Языковые контакты: Состояние и проблемы исследования. — Киев: Вища школа, 1979. — 246 с.
9. Вербицкая О. Н. Слова в написании латиницей в «Нормативном толковом словаре живого русского языка» // Нормативный толковый словарь живого русского языка. Теоретические проблемы и практические трудности. — СПб: Филологический факультет СПбГУ, 2007. — С. 102–114.
10. Гибало Е.Н. Англо-американские семантические кальки в современном немецком языке (на материале прессы ФРГ и ГДР): дис. ... канд. филол. наук. — М., 1979. — 214 с.
11. Гранаткина Л.Ю. Основные типы иноязычных слов в немецком языке и их использование в немецкой художественной и публицистической литературе: дисс. ... канд. филол. наук. — М., 1951. — 257 с.
12. Ефремов Л.П. Сущность лексического заимствования и основные признаки освоения заимствованных слов: автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Алма-Ата, 1959. — 22 с.
13. Забавников Б.Н. Французские заимствования и их освоение в современном немецком языке: дис. ... канд. филол. наук. — М., 1971. — 256 с.
14. Івашка У.А. Беларуская абрэвіяцыя ва ўмовах беларуска-рускага моўнага ўзаемадзеяння // Беларуская лінгвістыка, 1983. — Вып. 23. — С. 30–33.
15. Коротких Ю.Г. Коллоквиализмы-заимствования в современном немецком языке: дис. ... канд. филол. наук. — М., 1974. — 347 с.
16. Кошкарлова Н.Н. Структурно-семантические особенности и степень адаптации англоязычной частично ассимилированной лексики в русском компьютерном подязыке: автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Екатеринбург, 2004. — 22 с.
17. Крысин Л.П. Лексическое заимствование и калькирование в русском языке последних десятилетий // Вопросы языкознания. — 2002. — №6. — С. 32–33.
18. Крысин Л. П. О новых иноязычных заимствованиях в лексике современного русского литературного языка // Вопросы культуры речи. — Вып. 5. — М., 1964. — С. 71–90.
19. Крысин Л. П. Иноязычные слова в современном русском языке. — М.: Наука, 1968. — 208 с.



20. Крысин Л. П. Заимствованное слово как транслятор иной культуры // Глобализация — этнизация: Этнокультурные и этноязыковые процессы: в 2-х кн. — Отв. ред. Г. П. Нешименко. — М.: Наука, 2006. — Кн. 1. — С. 106–113.
21. Леонтьев А. А. Иноязычные вкрапления в русскую речь // Вопросы культуры речи. — Вып. 7. — М., 1966. — С. 60–68.
22. Лотте Д. С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. — М.: Наука, 1982. — 148 с.
23. Майоров А. П. Заимствование в лексико-семантической системе языка (на материале англо-американизмов в современном немецком языке в ФРГ и ГДР): дисс. ... канд. филол. наук. — М., 1967.
24. Мжелская О. С., Степанова Е. И. Новейшие англицизмы в русском языке // Новые слова и словари новых слов. — Л., 1983. — С. 125–139.
25. Нормативный толковый словарь живого русского языка. Теоретические проблемы и практические трудности. — СПб: Филологический факультет СПбГУ, 2007. — 264 с.
26. Очередные задачи русской академической лексикографии. — СПб.: Изд-во ИЛИ РАН, 1995. — 172 с.
27. Ревенская Н.А. Родной язык и национальная культура // Русская речь. — М., 1991. — № 4. — С. 154–157.
28. Региня Л. А. «Спонсируя свою милицию», у меня слетела шляпа // Русская речь. — М., 1991. — №5. — С. 73–77.
29. Русская академическая неогрфия (к 40-летию научного направления). — СПб.: Изд-во «Лемма», 2006. — 188 с.
30. Рычкова Л. В. Отражение особенностей лингвистической экосистемы в национальной терминологии // Современное гуманитарное образование в социокультурном пространстве столичного мегаполиса. — Вып. 4. — Т. 1. — М.: МГПИ, 2011. — С. 204–208.
31. Рычкова Л.В., Данчишина Т.М. Заимствованные акронимы в современных русскоязычных текстах // Тыпалогія ўзаемасувязей беларускай і рускай моў і праблемы нацыянальнай самаідэнтыфікацыі. — Мінск : Права і эканоміка, 2011. — С. 266–272.
32. Секирин В. П. Лексическая ассимиляция французских слов в английском языке (на материале существительных, заимствованных в XII–XIII веках из областей государственного управления и военного дела): дис. ... канд. филол. наук. — Киев, 1955. — 265 с.
33. Складарская Г.Н. Слово в меняющемся мире: русский язык начала XXI столетия: состояние, проблемы, перспективы // Исследования по славянским языкам. — Сеул, 2001. — №6. — С. 177–202.
34. Сорокин Ю.С. Развитие словарного состава русского литературного языка в 30–90-е гг. XIX в. — М.: Наука, 1965. — 565 с.

35. Феоктистова И. М. Иноязычные заимствования в русском литературном языке 70–90-х годов XX века: автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Тверь, 1999. — 20 с.
36. Хауген Э. Процесс заимствования // Новое в лингвистике. Языковые контакты. — Вып. 6. — М.: Прогресс, 1972. — С. 344–382.
37. Цімашэнка А. І. Да лінгвістычнай праблематыкі вывучэння агульнага лексічнага фонду (на матэрыяле рускай і беларускай моў) // Беларуская лінгвістыка, 1985. — Вып. 27. — С. 16–22.
38. Belentschikow R. О принципах составления переводного словаря неологизмов (к вопросу соотношения словообразования и лексикографии) // Wortbildung: interaktiv im Sprachsystem — interdisziplinär als Forschungsgegenstand. — Innsbruck, 2000. — С. 271–278.
39. Bloomfield, L. Outline Guide for the Practical Study of Foreign Language. — Baltimore: Linguistic Society of America, 1942. — 231 p.
40. Karpilovskaja J. A. Интернационализация явная и скрытая в современном украинском лексиконе // Przejawy internacjonalizacji w językach słowiańskich. — Siedlce: Akiademia Podlaska, 2009. — С. 43–53.
41. Nieszczynenko G. P. Заимствования vs. интернационализмы // Przejawy internacjonalizacji w językach słowiańskich. — Siedlce: Akiademia Podlaska, 2009. — С. 29–42.
42. Porowa T.W. Современная массовая коммуникация: типологическая оценка креолизации языковых средств // Aktualne problemy komparatystyki słowiańskiej: teoria i metodologia badań lingwistycznych. — Siedlce: Uniwersytet Przyrodniczo-humanistyczny w Siedlcach, 2010. — С. 235–242.
43. Przejawy internacjonalizacji w językach słowiańskich. — Siedlce: Akiademia Podlaska, 2009. — 205 с.

#### Источники

- СБММ** Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / Пад рэд. М. Р. Судніка і М. Н. Крыўко. — Мінск: «Беларуская энцыклапедыя» імя Петруся Броўкі, 1996. — 784 с.
- СБМ** Тлумачальны слоўнік беларускай мовы / Пад агульнай рэд. К. К. Атраховіча (Кандрата Крапівы). — Мінск: «Беларуская Савецкая Энцыклапедыя» імя Петруся Броўкі, 1977–1984. — Т. 1–5.
- СІС** Булыка А.М. Слоўнік іншамоўных слоў. — Мінск: Нар. асвета, 1993. — 398 с.
- СІС-2** Булыка А.М. Слоўнік іншамоўных слоў. — Мінск: «Беларуская Энцыклапедыя» імя Петруся Броўкі, 1999. — Т. 1–2.

**Lyudmila RYCHKOVA**

**The Units of Foreign Origin in General Philological Dictionaries of the Belarussian Language**

The paper deals with the lexical borrowings and their presentation in general philological dictionaries. The problem of the process of borrowing and the issue of the typology of the units borrowed are considered. It is revealed that modern lexicology tends to differentiate foreign and international words, as well as the borrowed units and foreign language units used in the text. It is shown that among the main principles of neolexicography that of the pragmatic value is the most important for Belarussian language, which exists in conditions of limited usage. «The state of art» in representation of the borrowed lexical units in accessible Belarussian dictionaries illustrates lack of the most actual lexicology in those dictionaries and absence of systematic approach in illustrating the words' origin. Several recommendations are given taking into consideration the task of creation of the new generation of general philological dictionaries for Belarussian language.

## Система українських найменувань адресата мовлення та її лексикографічне опрацювання

Тривалий час вивчаючи в різних аспектах звернену мову українців, ми дійшли кількох, важливих, на наш погляд, висновків. По-перше, звернена мова, (функціональна сфера апеляції) як необхідний та важливий компонент мовної системи перебуває з цією системою в тісних різноаспектних відношеннях, що потребують адекватного й системного опису.

По-друге, звернена мова сама по собі являє чітко структуровану й організовану систему і повинна бути відповідно представлена у словниках, лексико-семантичних, граматичних, стилістичних, лінгвопрагматичних та етикетних інтерпретаціях тієї чи тієї мови.

По-третє, назріла виразна необхідність від часткового й фрагментарного відображення цієї системи у словниках різних типів (передусім тлумачних) перейти, використавши увесь накопичений позитивний досвід, до створення спеціалізованих лексикографічних описів системи зверненої мови того чи того етносу. Звернімо увагу на тези про необхідність такого опрацювання у працях російських дослідників А. А. Балакай та А. Г. Балакаєва, які чи не найдалі просунулися вперед у вирішенні задекларованої проблеми (маємо на увазі дисертацію [1] та ґрунтовний словник [2], який витримав три видання). Зокрема, у вступі до дисертації А.А. Балакаєва читаємо: «Лексикографічне опрацювання звертань актуальне і в науковому, і в соціально-культурному аспектах. Сьогодні як ніколи гостро стоїть питання про комунікативну компетентність не лише іноземців, що вивчають російську мову, але передусім самих росіян. Сучасна мовленнєва культура зазнає жорсткого пресингу тенденцій до спрощення й вульгаризації мови. [...] Одним з актуальних завдань є створення ситуативно-семантичного словника російських етикетних звертань, зорієнтованого передусім на комунікативні зацікавлення адресанта (мовця)» [1]. Ми переконані, що таке ж завдання стосовно звертань української мови є злободенним і для українських лінгвістів.

Мета нашої розвідки — обґрунтувати об'єктивність та основні параметри системи українських найменувань адресата мовлення, проаналізувати представлення цієї системи в найважливіших сучасних словниках української мови

і висвітлити проблеми, які постають при виробленні проекту спеціалізованого «Словника звертань української мови», роботу на яким розпочав колектив укладачів з кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Вивчення й систематизація фактичного матеріалу, дібраного з текстів різних стилів сучасної української мови (понад 40 000 уживань), критичний (з урахуванням національної специфіки) аналіз класифікацій найменувань адресата мовлення зарубіжними та українськими лінгвістами дає нам підстави твердити про достатню складність і багатовимірність цієї системи.

Передусім потрібно вичленити кілька принципових моментів її устрою. Варто чітко окреслити ядро цієї системи — найменування **одного** реального адресата, яке формують однослівні назви: іменникові займенники 2 особи **ти** і **ви**, іменники-антропоніми (саме такі номінації становлять основу сучасних найменувань знайомого співрозмовника, у них великою мірою виявляється українська специфіка, на відміну, наприклад, від титулювання, яке дуже поширене серед західних слов'ян) та іменники-загальні назви. Серед останніх: а) лексеми, ужиті в прямому значенні; б) лексеми, ужиті як у прямому, так і в переносному значенні, наприклад, використані як звертання назви людей за спорідненістю; в) лексеми, ужиті в переносному значенні (найменування осіб переносно використаними назвами тварин, рослин, предметів, абстрактних понять).

Ураховуючи частотність використання, ми пропонували вже вирізняти такі групи загальних назв одиничного адресата мовлення: усталені в суспільстві номінації, відзначені максимальною універсальністю використання і використовувані в ролі етикетних форм називання особи адресата мовлення: *пане, товаришу, добродію*; назви осіб за ознаками статі, доповнювані віковими характеристиками, що за частотою і сферою вживання близькі до універсальних: *чоловіче, жінко, хлопче, дівчино* тощо; назви осіб за спорідненістю та свояцтвом, використовувані в прямому значенні у спілкуванні між членами сім'ї, родини, які в переносному значенні прямують до універсальності: *батьку, мамо, брате, сестро, сину, дочко, діду, бабо, дядьку, тітку* тощо; назви осіб за їх стосунками до інших осіб у мікроколективі (*друже, приятелю, колего* тощо); професійні назви осіб (назви за фахом, родом діяльності, уподобаннями, посадою, званням, академічні титули тощо); назви осіб за майновим та суспільним статусом: *господарю, власнику, царю, рабе, князю*; назви осіб за ознакою їх належності до певної групи людей: за місцем проживання (перебування), етнічною приналежністю, віровизнанням тощо; назви осіб, що містять їх абсолютну чи відносну (ситуаційно зумовлену) експресивну оцінку або характеристику: *розумнику, дурню, йолопе* тощо; оказіональні назви особи адресата мовлення, в основі яких

лежать якісь зовнішні його характеристики (див. [12: 46] та порівн. з типологією К. Ф. Шульжука [22: 173–174]).

До ядра системи прилягають однослівні субстантивати, а також дво- і багатослівні розгорнуті найменування осіб, ближче до центру системи найменувань розміщені назви колективів реальних адресатів мовлення, які, з одного боку, є формами кличного відмінка множини проаналізованих вище груп лексем, а з другого боку, назвами колективів людей, збірними назвами тощо.

Периферію системи становлять найменування неосіб, до яких може риторично звернутися мовець.

Важливим свідченням об'єктивності аналізованої системи є її відображення в найважливіших словниках сучасної української мови: одинадцятитомному «Словнику української мови» [19], тлумачних словниках, що побачили світ пізніше [6], зокрема у двадцятитомному «Словнику української мови» [18].

У вказаних словниках спеціальними позначками та необхідними коментарями й ілюстраціями зафіксовано всі найважливіші типи українських номінацій адресата мовлення. Можемо констатувати, що сучасні тлумачні словники української мови відбивають українські засоби апеляції у їх розвитку, стильовій та територіальній диференціації, позбуваючись поступово ідеологічної тенденційності та вдосконалюючи науковий рівень лексикографічного опису (додано нові значення, вилучено згадки про кличну форму, уточнено порядок характеристик), проте ще не забезпечують повноти й різнобічності лексикографічного опису цих одиниць.

Номінації адресата мовлення згадують і в словниках інших типів, передусім орфографічних, діалектних тощо. Однак лише останнім часом у світовій лінгвістиці почали з'являтися спеціалізовані лексикографічні описи зазначених одиниць. Найближчим до передбачуваного лексикографічного довідника, на нашу думку, є «Словарь русского речевого этикета» [2], який містить доволі розлогий опис близько 6000 слів та стійких етикетних формул.

На жаль, українські лінгвісти не створили подібних словників, хоча необхідна підготовча робота уже здійснена: зокрема нами свого часу вироблено й апробовано на конкретному фактичному матеріалі схему й параметри опису системи найменувань адресата мовлення [15], здійснено огляд українських студій найменувань адресата мовлення [16] та видано анотований бібліографічний покажчик найважливіших праць, що вийшли друком до 2007 року [21]; багатий матеріал містить і колективна монографія, підготовлена викладачами кафедри історії та культури української мови ЧНУ [20].

Приступаючи до створення комплексного активного «Словника звертань української мови», передусім окреслимо завдання, які він мав би виконувати

(потреби, які міг би задовольняти), і відповідно до цього визначимо обсяг та тематичні складники реєстрової частини.

По-перше, з одного боку, такий словник міг би фіксувати наявні в текстах української мови номінації адресата мовлення, з іншого — у поле лексикографічної інтерпретації могли б потрапити всі можливі, потенційні номінації осіб і неосіб, до яких звернено мовлення, тим паче, що, погодьмося з А. А. Балакай, «список звертань не є закритим ні в діахронному, ні в синхронному планах», «по суті будь-який іменник, субстантивований прикметник чи субстантивне словосполучення, яке позначає предмет, до якого може бути звернене мовлення, можуть виступати у функції звертання» [1]. Словник першого типу (вужчий) у цьому випадку тяжіє до описового нормативного, другого (ширший) — до нормативного навчального. Причому і вужчий, і ширший словники можуть бути обмежені лише однослівними номінаціями адресата мовлення з вказівкою на використання цих одиниць як компонентів складених номінацій або містити всі наявні в українських текстах складені дво- і багатослівні номінації адресата мовлення. Крім того, особливою проблемою є включення до «Словника звертань української мови» онімів різних типів, зокрема антропонімів (передусім — імен).

Для вироблення принципів побудови словникової статті скористаємося досвідом, набутим попередниками. Зокрема А. А. Балакай пропонує такий склад компонентів: «1. Характеристика плану вираження (з вказівкою на специфіку написання та вимови звертання, якщо така є або була раніше). 2. Граматичні ознаки (обмеження в утворенні форм числа, рід іменника-звертання як вираження адресатної спрямованості до особи чоловічого і / чи жіночого роду). 3. Належність до активного чи пасивного лексико-фразеологічного складу. 4. Сфера звичайного використання. 5. Семантико-прагматична характеристика (конотативне, денотативне, прагматичне значення: «яка форма / формула звертання — використовувана ким — відносно до кого — у якій мовленнєвій ситуації»). 6. Сполучуваність з «ти» / «Ви»-формами, етикетними епітетами, іншими інтенсифікаторами ввічливості»[1].

Розглянемо можливість використання запропонованої структури статті для словника, який укладаємо.

Основу реєстрової частини «Словника звертань української мови», на нашу думку, міг би становити матеріал найбільшого за обсягом сучасного орфографічного словника української мови (наприклад, [7]). У подальшому реєстр варто було б доповнити, по-перше, онімами, які функціонують чи можуть бути використані у зверненому мовленні (передусім антропонімами, а також і онімами інших типів), по-друге, засвідченими в сучасній українській мові складеними номінаціями адресата мовлення (словосполученнями і реченнями).

Вважаємо, що «універсальний» «Словник звертань української мови» можемо створити, лише тривалий час збираючи та постійно доповнюючи фактичний матеріал і послідовно аналізуючи та інтерпретуючи його в різних аспектах — граматичному (словозмінному), акцентологічному, правописному, діалектологічному, семантичному, словотвірному, стилістичному, прагматичному, етикетному тощо. Чи не кожен з окреслених етапів міг би полягати у створенні лексикографічного довідника відповідного типу, об'єднання, синтез яких надалі виллється в багатоаспектний «Словник звертань української мови».

Першим етапом створення Словника вважаємо укладання його орфографічного фрагмента: до кожного слова, відібраного для реєстрової частини на основі наявних орфографічних та тлумачних словників української мови, поряд з початковою формою іменників чоловічого та жіночого родів (із вказівкою на родову належність) треба подати утворювану в сучасній мові (вужчий словник) або таку форму кличного відмінка, яку можна утворити за чинними нормами (ширший словник) з вказівкою на можливі чергування в основі змінюваної форми та фіксуючи її наголошування, тим паче, що українська мова зберегла в цих ситуаціях ще праїндоевропейські та праслов'янські тенденції акцентуації [див. про це: 9; 10: 90–91]. На цьому етапі певні труднощі виникатимуть з утворенням вокативних форм загальних іменників чоловічого роду на -ель, -ець та на -ик, окремих іменників м'якої та мішаної груп чоловічого та жіночого роду [див. про це зокрема: 3; 4; 23].

Вважаємо, що в подальшій роботі цікаво було би простежити «проблемні» форми вокатива за словниками української мови, насамперед орфографічними, створеними в різні часи, відбити в словниковому описі особливості витворення форм кличного відмінка іменників у різні історичні періоди становлення й функціонування української мови.

Не менш цікавим та плідним шляхом для виявлення й усвідомлення закономірностей утворення вокативних форм у сучасній українській літературній мові є аналіз особливостей відповідного формотворення в різних діалектах.

Окрему, доволі специфічну й проблемну частину майбутнього орфографічно-словозмінного фрагмента «Словника звертань української мови», на нашу думку, складає розділ, що містить опис онімів, орфографічне опрацювання яких детерміноване типом власної назви. Так, форми кличного відмінка необхідно подати до всіх імен осіб, використовуваних сучасними українцями. Причому в окремих випадках необхідно враховувати, ім'я є повним чи коротким демінутивним, оскільки від цього залежить закінчення вокатива. Треба, на наш погляд, подавати також вказівку на наявність форм імені чи то в діалектному, чи то в розмовному мовленні і відповідно фіксовані словниками чи текстами



факти витворення українцями усічених форм кличного відмінка (у російській лінгвістиці їх прийнято називати формами «нового кличного відмінка», чи «нового вокатива»; дехто з українців вважає їх росіянізмами, хоча використання в гуцульських говірках дає підстави для пошуку інших причин їх появи).

Немає потреби, на наш погляд, подавати окремими словниковими статтями всі чоловічі та жіночі по батькові та прізвища: такі форми не мають варіантних закінчень кличного відмінка; можна обмежити опис загальними правописними рекомендаціями, які допоможуть (слугуватимуть орієнтирами) мовцєві в конкретних комунікативних ситуаціях, чи подати в словнику лише ті прізвища, вокативні форми яких зафіксовано в текстах сучасної української мови. Такий же принцип, очевидно, доцільно застосувати при включенні до «Словника звертань української мови» онімів інших типів (топонімів, гідронімів, омонімів, урбанонімів, фірмонімів тощо [див.: 11]).

Наступним етапом роботи є доповнення формальних словозмінних та акцентуаційних показників семантико-прагматичною характеристикою описуваних звертань: вказівками на семантичні, стилістичні, лінгвопрагматичні, етикетні та інші можливі змістові та функційні особливості описуваних форм. Причому необхідно витворити спеціальну схему опису, адже «лексикографічний опис звертань за моделлю тлумачення номінативних іменників, субстантивованих прикметників чи субстантивних стійких сполук не враховує специфіки семантичної структури звертань і залишає нерозкритими деякі суттєві функційно-семантичні ознаки» [1].

За уявленнями А. А. Балакай, «словниковий опис етикетних звертань повинен відбивати денотативне значення («звертання до особи»: чоловіка, жінки, юнака, дівчини, дитини, публіки, аудиторії тощо); конотативне значення (...шанобливе, дружнє, жартівливе тощо); прагматичне значення (зумовлене стереотипним використанням у типовій комунікативній ситуації)» [1].

Можемо погодитися також і з твердженнями про те, що «при тлумаченні конотативного і прагматичного значення необхідно враховувати такі параметри типової комунікаційної ситуації: відношення між адресантом і адресатом: гендерні, вікові, за спорідненістю, соціальні, службові (старший, рівний, молодший віком, соціальним станом; свій, чужий; знайомий, незнайомий) та ін.; обставини спілкування: офіційне, неофіційне; спосіб спілкування: контактне, дистантне; мета спілкування: привернення уваги, підтримання мовленнєвого контакту, вираження ставлення до співрозмовника, намір звернутися з проханням, вибаченням та ін.; тональність спілкування: шаноблива, гречна, жартівлива, офіційна, прохальна, заступницька та ін.» [1]. Для цього передусім доповнюємо формальний опис семантичними коментарями, використовуючи уже

напрацьоване укладачами тлумачних словників сучасної української мови, причому знову ж прагнемо до врахування не лише загальноукраїнської, але й територіальної та соціальної специфіки окремих найменувань адресата мовлення.

Дуже важливим і водночас винятково трудомістким є доповнення кожної словникової статті, де це можливо, мікроконтекстами сучасної української мови зі словників та текстів різних стилів, які містять форми саме кличного відмінка описуваних слів, і визначення стилістичних параметрів використання тих чи тих номінацій адресата мовлення (книжних та розмовних, офіційних, дружніх, фамільярних тощо), адже, як слушно твердить А. А. Балакай, «ілюстративний матеріал виконує у словнику такі функції: а) підтверджує реальне існування і використання звертання в описуваний мовний період; б) підтверджує правильність тлумачення звертання, його функційно-стилістичної характеристики, представлені в інших зонах словникового тлумачення; в) доповнює і уточнює словникову характеристику звертання; г) допомагає розкривати відтінки прагматичного значення звертань; г) в окремих випадках є єдиним засобом розкриття соціостилістичного, семантико-прагматичного значення звертань» [1].

Доволі специфічним вважаємо й прагматичний аспект опису номінацій адресата мовлення з погляду як на абсолютний та відносний статус комунікантів (симетричне спілкування, асиметричне спілкування «згору вниз» та асиметричне спілкування «знизу вгору», спілкування між особами однієї та різної статей, спілкування однолітків та різних за віком співрозмовників), найрізноманітніші умови (офіційна, напівофіційна, неофіційна) й форми (усна, писемна) комунікації тощо. Думаємо, що повний перелік і відповідно типологію прагматичних чинників отримаємо лише після нагромадження достатньо повного за обсягом корпусу фактичного матеріалу. Одним із можливих шляхів опису лінгвопрагматичного потенціалу тих чи тих українських номінацій адресата мовлення вважаємо вказівку на первинні прагматичні функції конкретної назви (за основу можна взяти перелік функцій, запропонованих нами у попередніх студіях [12: 30–36; 13]). При описі конкретних звертань не зайвими будуть також відповідні коментарі про їх специфіку з погляду когнітивної лінгвістики, комунікаційної поведінки українців (ширше), мовленнєвого етикету (вужче), культури мовлення, етнолінгвістики та лінгвокраїнознавства.

Отже, спеціальний комплексний й багатоаспектний активний «Словник звертань української мови» міг би задовольнити потреби мовців зокрема та суспільства загалом в унормуванні цього фрагмента семантичного, граматичного та прагматичного ладу мови, забезпечити системне та систематичне використання отриманих знань у лінгводидактиці, зокрема і при вивченні української мови як іноземної, у порівняльних та зіставних студіях різного типу.

## Література

1. Балакай А. А. Этикетные обращения : Функционально-семантический и лексикографический аспекты: дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01. — Новосибирск, 2005. — 241 с.
2. Балакай А. Г. Словарь русского речевого этикета: ок. 6000 этикетных слов и выражений. — 3-е изд., испр. и доп. — М.: Астрель: АСТ: Хранитель, 2007. — 767 с.
3. Задорожний В. Еволюція форм кличного відмінка іменників із суфіксом -ик та похідними в сучасній українській мові // Матеріали VI Міжнародного конгресу україністів. Мовознавство: зб. наук. статей. — К., 2007. — Кн. 5. — С. 102–114.
4. Задорожний В. Кличний відмінок іменників на -ець у сучасній українській мові // Дивослово. — 2005. — № 3. — С. 39–42.
5. Миронюк О. Історія українського мовного етикету. Звертання. — К.: Логос, 2006. — 167 с.
6. Новый тлумачний словник української мови: у 4 томах. — К.: Аконіт, 1999. — Т. 1–4.
7. Орфографічний словник української мови. — К.: Довіра, 1994. — 864 с.
8. Пономаренко В.П. Категорія звертання та засоби її вираження в індоєвропейських мовах — етапи історичного розвитку і сучасність: Монографія. — К.: ВД Дмитра Бураго, 2008. — 368 с.
9. Скаб М. С. Вокатив на тлі взаємодії рівнів мови // Мовознавство. — 1990. — № 5. — С. 30–33.
10. Скаб М. С. Граматика апеляції в українській мові. — Чернівці: Місто, 2002. — 272 с.
11. Скаб М. С. Оніми у функціональній сфері апеляції // Науковий вісник Чернівецького університету. Слов'янська філологія: зб. наук. праць. — Чернівці: Рута, 2007. — Вип. 356–359. — С. 347–352.
12. Скаб М. С. Прагматика апеляції в українській мові. — Чернівці: Рута, 2003. — 80 с.
13. Скаб М. С. Прагматичні функції номінацій адресата мовлення // Українська мова. — 2003. — № 2. — С. 71–77.
14. Скаб М. С. Про здобутки й перспективи лексикографічного опрацювання українських назв адресата мовлення // Біблія і Культура: науково-теоретичний журнал. — Чернівці: ЧНУ, 2010. — Вип. 13. — С. 297–301.
15. Скаб М. С. Схема й параметри опису системи номінації адресата мовлення // Граматика слова і граматика мови: зб. наук. праць, присвячений ювілею докт. філол. наук, проф., чл.-кор. НАН України І. Р. Вихованця / укл. А. Загнітко. — Донецьк: ДонНУ, 2005. — С. 203–218.
16. Скаб М. С. Українська система номінацій адресата мовлення (результати та перспективи вивчення) // Вісник Прикарпатського національного університету

ім. В. Стефаника : [ювілейний випуск на пошану 100-річчя від дня народження проф. Івана Ковалика]. — Івано-Франківськ, 2007. — С. 506–510.

17. Скаб М. С. Функціональна сфера апеляції у «Словнику української мови» // Науковий вісник Чернівецького університету. — Слов'янська філологія. — Чернівці, 2006. — Вип. 276–277. — С. 180–185.

18. Словник української мови : у 20-ти томах. — Т. I. — К.: Наук. думка, 2010. — 911 с.

19. Словник української мови : в 11 томах. — К.: Наук. думка, 1970–1980.

20. Українська система найменувань адресата мовлення / за ред. М. С. Скаба. — Чернівці: Рута, 2008. — 312 с.

21. Українська система номінацій адресата мовлення: анотований бібліографічний покажчик і загальна бібліографія / за ред. М. С. Скаба. — Чернівці: ЧНУ, 2009. — 88 с.

22. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: Підручник. — К.: ВЦ «Академія», 2004. — 408 с.

23. Юносова В. Кличний відмінок іменників чоловічого роду II відміни в сучасній українській мові // Дивослово. — 2006. — № 4. — С. 40–42; № 5. — С. 32–34.

## **Marian SKAB**

### **System of Ukrainian Speech Addressee's Nomination Units and Its Lexicographic Presentation**

The article substantiates the objectivity of existence and sets the main parameters of speech addressee's nomination units concentrating on how this system is represented in the fundamental modern dictionaries of the Ukrainian language apprehending problems that accompany compiling vocabulary entries of specialized *Dictionary of Ukrainian Appellatives*, and working out the ways of eliminating these problems.

## Лексикографічне опрацювання історичної антропонімії як назріла проблема часу

Розвиток української мовознавчої науки настійливо ставить на порядок денний необхідність створення ономастичних історичних словників. Багаті масиви онімної лексики залишаються невивченими, непокласифікованими, невпорядкованими, зокрема й у вигляді словників. Проблема актуалізується тим, що останнім часом у результаті активних видавничих зусиль українських істориків з'явилася низка цікавих, раніше недоступних архівних матеріалів. Усе це вимагає і від українських мовознавців такий матеріал вивчити і ввести у науковий обіг. Крім того, дослідження давніх антропонімів суттєво покращило б якість етимологізації сучасних українських прізвищ, оскільки в цій ділянці ще не подолані залишки народної етимології.

Українські лексикографи у ХХ ст. історичними онімами цікавилися мало. Це впливає із давньої традиції східнослов'янської лексикографічної практики не включати оніми у мовні словники поруч із загальною лексикою. Історична онімна лексика (топоніми й антропоніми) вперше була включена у «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.» [3] у 1977–1978 рр., а ще раніше (у 1958 р.) розглянута і проаналізована в розділі «Власні назви» у монографії Л. Л. Гумецької «Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст.» [1], яка ввела у вищеназваний словник поруч із загальною лексикою також ономастичну лексику. Це було кардинальне і науково принципове рішення, оскільки деякі тогочасні мовознавці радили їй ономастичну лексику виділити окремо і в майбутньому (цього майбутнього для лексикографічного опрацювання ономастичної лексики, як показали подальші події в Інституті суспільних наук АН УРСР у Львові, де створювався словник, могло і не бути) створити окремо ономастичний словник староукраїнської мови XIV–XV ст. Час підтвердив правильність рішення Л. Л. Гумецької.

Наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. були зроблені дві успішні спроби укласти етимологічні словники українських прізвищевих назв середини ХVІІ ст. і кінця ХVІІІ — поч. ХІХ ст. [2; 6: 133–322]. Окремих лексикографічних праць про власні особові імена ХVІ–ХVІІІ ст. немає. Зараз ми працюємо

над створенням словника чоловічих власних імен на матеріалі Реєстру Війська Запорозького 1649 року. Поки що друкуємо словник частинами у наукових збірниках у вигляді лексикографічного опрацювання імен, що починаються на окремі літери. Уже опубліковано словникові частини, що починаються на літери **А** — **Н**, **Т**. Пропонуємо читачам варіант опрацювання словникових статей, які починаються на літеру **Ч**.

Під час вироблення принципів побудови цього словника ми спиралися на досвід львівської школи історичного словникарства [4: 4–20]. Але укладання онімного словника має свою специфіку. Деякі ідеї щодо структури словникової статті частково було перейнято зі «Словника особових власних імен» І. І. Трійняка (власне, із принципів, які були викладені ще у журнальному варіанті) [5: 151–153]. Маємо на увазі передусім прагнення передати в синхронії і діахронії багатоманітність різних мовних і позамовних характеристик, що групуються навколо ядра словникової статті — реєстрового слова. Разом із тим побудова словникової статті пристосована до особливостей вивчення та опрацювання історичного антропонімікону. Після реєстрового слова у рубриках, позначених римськими цифрами, указуються:

I. Походження й етимології імені (у тексті словника: I. Походження).

II. Приклади вживання імені в Реєстрі (у тексті словника: II. Приклади).

III. Кількісне вживання особового імені у списках полків згідно з графічними або фонетичними варіантами (у тексті словника: III. Варіанти, кількість носіїв).

IV. Уживання імені або його основи в Реєстрі у ролі прізвищевої назви, тобто на другому місці у двочлених іменуваннях (у тексті словника: IV. Прізвищеві назви).

V. Наявність імені в інших українських писемних пам'ятках і в словниках минулих століть (у тексті словника: V. Пам'ятки, словники).

VI. Фіксація імені в сучасному нормативному словнику власних особових імен або у словниках імен інших типів (у тексті словника: VI. Сучасний словник).

VII. Ім'я у функції сучасного українського прізвища або його основи (у тексті словника: VII. Прізвища).

VIII. Паралелі з інших мов (при потребі) (у тексті словника: VIII. Паралелі).

Якщо ім'я у Реєстрі представлене лише одним носієм, то рубрики II і III об'єднуємо; у кінці наведеного антропоніма, після цифр, що позначають номер аркуша в пам'ятці, у круглих дужках вказується скорочена назва полку. У таких випадках скорочених назв рубрик II і III не подаємо. Напр.: II–III. Амьбро(ж) ко Дроздь, 126 (Б). Якщо відсутня фіксація імені в будь-якій із рубрик IV–VIII,

ці рубрики у словнику не подаються, тобто нумерація рубрик може бути неповною. Наприклад, якщо відсутній ілюстративний матеріал для рубрики V, то після рубрики IV вміщується наступна наявна рубрика, тобто VI.

## Ч

**Чеберакъ I.** Походження: ім'я-прізвисько, що походило від діалектного апелятива **чеберати** (< **чеберяти** 'робити часті рухи ногами, рідше руками і т. ін.; пересуватися, рухатися у такий спосіб').

II–III. Чеберакъ Макъсиме(н)ко, 18 зв. (Чг).

IV. Прізвищеві назви: б) (в інших пам'ятках) пор. Чеберенчик [1787–1819 рр. Панцьо: 123].

VII. Прізвища: Чеберак [ЗА: Кв м, Рв обл]; Чебѣрко [РС: 1157; DUSC: 32]; Чеберяк [РС: 1157; DUSC: 32]; Чеберяк [Кр.: 160]; пор. ше: Чеберѣнчик, Чебѣря [РС: 1157].

**Че(р)ната / Черънята I.** Походження: усічено-суфіксальний дериват, утворений від давньої композитної антропонімної основи **Черн-** (**Чърн-**) за допомогою суфікса **-ат-а/-'ат-а** [Демчук: 112; ХД: 17–21; Чучка: 595].

II. Приклади: Черънята Чечеле(н)ко, 121 зв.; Че(р)ната Яне(н)ко, 180; Че(р)нята (одночленне іменування), 383 зв.

III. Варіанти, кількість носіїв: Че(р)ната 1: Бр; Черънята 1: Крс; Че(р)нята 1: М.

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) Богданъ Че(р)няте(н)ко, 95; Стефанъ Че(р)няте(н)ко, 120 зв.; Грыцько Че(р)няте(н)ко, 120 зв.; Иванъ Че(р)ната, 153 зв.; Андрушко Че(р)ната, 154 зв.; Оѣско Че(р)ната, 154 зв.; Панась Че(р)ната, 164 зв.; Ку(з)ма Че(р)нята, 307; Дѣмко Че(р)нята, 366; б) (в інших пам'ятках) Яхно Черната [1660 р. XII: 140].

V. Пам'ятки, словники: пор. пань черна(т) плоскаръ [Нямц, 1443 р. ССМ, II: 536].

VII. Прізвища: Черната [ЗА: Днц обл, Вн м, Кв м, Од м].

**Черъня I.** Походження: усічено-суфіксальний дериват, утворений від давньої композитної антропонімної основи **Черн-** (**Чърн-**) за допомогою суфікса-флексії **-а/-'а** [Демчук: 112; ХД: 17–21; Чучка: 595].

II–III. Черъня Петренъко, 57 (Чрк).

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) Васи(л) Че(р)някъ, 112 зв.; Дацько Черъниченя, 116; Стецько Че(р)нѣковски(й), 156; Лѣско Че(р)нявски(й), 157 зв.; Я(ц)ко Че(р)нявски(й), 157 зв.; Кость Черънявѣски(й), 157 зв.; Миха(й)ло Че(р)няче(н)ко, 159 зв.; Тимко Че(р)нинъ зя(т), 160; Кирило Че(р)навски(й), 175; Гринь Че(р)ни(н)ко, 187; Маникъ Че(р)няче(н)ко, 444; пор. Ромашко Чо(р)навски(й), 175; б) (в інших пам'ятках) игнатко черневи(ч) [Перемишль, 1378 р.

ССМ, II: 536]; Войник Черневич, каменецкий мешанин [1565 р. Тупи́ков: 821]; О́у Szernyszczyc [1604 р. ОО: 134]; Сенка Черниченко, белоцерковский казак [1654 р. Тупи́ков: 821]; Павел Черник, бывший сотник мѣский [1693 р. ВКДГМ: 983]; Захарий Прокопович Черняк и Миколай Платченев, мешане..., доходили на Татияни Мукосъихи чтирох талярий долгу [1693 р. ВКДГМ: 959]; Черневич, Чернецький, Чернига, Черник, Черниця, Чернявський [1787–1819 рр. Панцьо: 123].

V. Пам'ятки, словники: Czernyk [Виноградівщина, XIV ст. АЗ: 123]; Chernich [XIV ст. АЗ: 68]; пор. жін.: емоу и женѣ его Чернѣ [Сучава, 1461 р. ССМ, II: 536].

VII. Прізвища: Чёрна [ГБ: 129]; Чернак [Шеремета: 204]; Чернёга [ГБ: 129]; Чернега [ЗА: Вн обл; ТСВХ: 245]; Чернёга, Чернёй, Чернейчук [DUSC: 34]; Чернёнко [ГБ: 129; Горп.: 126; DUSC: 34]; Черненко [Кр.: 166]; Чернета [ЗА: Вн обл]; Чернець [ТСВХ: 245]; Чернецький [ГБ: 129]; Чернёчко [DUSC: 34]; Черник [Dict.: 435]; Чёрник [Горп.: 123]; Чернік [DUSC: 34]; Черніш [Горп.: 124; DUSC: 35]; Чернішин [DUSC: 35]; Чернів, Черніга, Черніга [Dict.: 435]; Чернієнко [ЗА: Вн обл]; Черній [DUSC: 34]; Чернік [ЗА: Плт обл]; Черніш, Чернов [Dict.: 435]; Черновіч [DUSC: 34]; Чернута [ТСВХ: 246]; Черну́ха [ЗА: м. Херсон; DUSC: 34]; Черню́к [ЗА: Лв м, м. Херсон; DUSC: 35]; Чёрня [ЗА: м. Херсон; DUSC: 34]; Черня́к [Горп.: 11; Кр.: 160; DUSC: 34]; Чернякóвич [Горп.: 255; DUSC: 34]; Черняхевич [ЗА: Кв м].

### **Черънята див. Чє(р)ната.**

**Чорната / Чорънята** I. Походження: усічено-суфіксальний дериват, утворений від давньої композитної антропонімної основи **Черн-** (**Чьрн-**) за допомогою суфікса **-ат-а/-'ат-а** [Демчук: 112; ХД: 17–21; Чучка: 595]. Перехід **е** в **о** у позиції після шиплячих на українському мовному ґрунті відбувся під асимілятивним впливом наступного твердого приголосного [ГУМ: 84].

II. Приклади: Чорната Печє(р)ски(й), 170 зв.; Чорната Стары(й), 177 зв.; Чорънята Кононо(в) зя(т), 186 зв.

III. Варіанти, кількість носіїв: Чорната 2: Бр; Чорънята 1: Бр.

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) Дмитро Чо(р)ната, 95 зв.; Михайло Чо(р)няти(н) зя(т), 119 зв.; Матѣ(й) Чо(р)натєнко, 156; Андрушко Чо(р)ната, 168 зв.; Васко Чо(р)натє(н)ко, 168 зв.; Дмитро Чо(р)нятєнко, 190 зв.; Микита Ча(р)нята, 377 зв.; б) (в інших пам'ятках) пор. Чорнила, Чорнота [1787–1819 рр. Панцьо: 113].

VII. Прізвища: Чорната [ЗА: Вн обл].

**Чо(р)нишь** I. Походження: усічено-суфіксальний дериват, утворений від давньої композитної антропонімної основи **Черн-** (**Чьрн-**) за допомогою су-



фікса **-ниш** [Демчук: 112; ХД: 17–21; Чучка: 595]. Перехід **е в о** у позиції після шиплячих на українському мовному ґрунті відбувся під асимілятивним впливом наступного твердого приголосного [ГУМ: 84].

II. Приклади: Чо(р)нишъ Ничипоренько, 100; Чо(р)нишъ Ряще(н)ко, 101 зв.; Чорънишъ Берестѣ(н)ко, 140; Чо(р)нышъ Ло(х)ви(ц)ки(й), 384.

III. Варіанти, кількість носіїв: Чо(р)нишъ 2: Крс; Чорънишъ 1: Б; Чо(р)нышъ 1: М.

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) Левько Чо(р)нише(н)ко, 98; Івань Чорънишъ, 125 зв.; Тихно Чо(р)нышъ, 152; Пѣдо(р) Чорънише(н)ко, 158 зв.; Івань Чо(р)нышъ, 447 зв.; б) (в інших пам'ятках) Процко Чо(р)ни(ш) [1756 р. АК: 199].

V. Пам'ятки, словники: Чорнишъ Петреня [1620 р. ВО: 171].

VII. Прізвища: Чорніш [РС: 1172].

**Чо(р)нома(з)** I. Походження: ім'я-прізвисько, яке належить до групи особових назв, утворених за зразком двоосновних слов'янських особових назв, перший член яких був виражений прикметником. Згодом вони перетворилися на прізвища.

II–III. Чо(р)нома(з) Асавуль, 308 зв. (Кв). Пор. ще одночленне іменування Ча(р)номазь, 184 зв. (Бр).

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) Сахъно Чоръномазе(н)ко, 99 зв.; Михайло Чоръномазь, 103; Васи(л) Чо(р)номазь, 103; Івань Чо(р)номазь, 149 зв.; Гринє(ц) Чо(р)нома(з), 160; Миско Чо(р)номазь, 163 зв.

VII. Прізвища: Чорномáz [РС: 1174]; Чорномаз [Кр.: 151].

**Чорънишъ** див. **Чо(р)нишъ**.

**Чорънята** див. **Чорната**.

**Чугу(й)** I. Походження: утворене від неясної за походженням основи **Чуг-** за допомогою суфікса **-уй**.

II–III. Чугу(й) Сотьникъ, 87 (Кнв).

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) пор. Євтухъ Чуга, 435 зв.; б) (в інших пам'ятках) пор. Чуганя [1787–1819 рр. Панцьо: 113].

VII. Прізвища: Чугу́ев, Чугу́енко [РС: 1176]; Чугу́й [ГБ: 131; РС: 1176]; Чугуй [Кр.: 157].

**Чура** I. Походження: а) усічено-суфіксальне утворення від народного варіанта Чурило (< Кирило) [Тр.: 174]: Чур[ило] + суфікс-флексія **-а** → Чура; б) від народного варіанта, що походить від імені Юрій. Пор. укр. народний варіант XVIII ст. Czura (Дзура) < Jura (Юра) < Jurko (Юрко) < Юрій [Кої: 188–189]; в) від некалендарних імен Чурило, Чур [Воробьєв: 867, 879].

II–III. Чура Буть, 44 (Чрк).

IV. Прізвищеві назви: б) (в інших пам'ятках) Yowtuch Czurylo [1604 р. ОО: 120]; Гаврило Чурило [1620 р. ВО: 365]; Чура, Чурик, Чурило [1787–1819 рр. Панцьо: 113].

V. Пам'ятки, словники: а се азъ чюрило бродовьский далъ есмъ) село свое бродово князу федору данильевичу [1385 р. ССМ, II: 552]; Чура Остаповски(и) [1584 р. АЖМУ: 131]; Піддворищні: Чурило, Карпець, Василь [1620 р. ВО: 278].

VI. Прізвища: Чу́ра [РС: 1178; DUSC: 39]; Чура [TCBX: 248; Dict.: 440]; Чура́й [РС: 1178]; Чура́к, Чура́ш [DUSC: 39]; Чура́вич [РС: 1178]; Чура́й [DUSC: 39]; Чура́й [ГБ: 131; РС: 1178; DUSC: 39]; Чу́рко [DUSC: 39]; Чу́рко, Чуру́к [РС: 1178].

VII. Паралелі: Чура, московский боярский сын [1526 р. Тупиков: 432]; сучасний рос. народний варіант Чу́ра (< Кирик, Курил, Кирилл) [Суперанская: 157, 351].

**Чучу(к)** I. Походження: а) ім'я-прізвисько з основою **Чуч-**. Збереглося кілька прізвищ на зразок Чуча, Чученко, Чучинський, Чучка, Чучко, які, на думку Ю.К. Редька, походять від діал. апелятива *чуча*, що, у свою чергу, утворилося від діал. дієслова *чучати* 'дрімати, спатоньки' [РС: 1179], пор. ще *чучко* 'мовчун', 'соня' [ПЗУ: 615]; б) дериват від давньослов'янського усіченого імені Чуча, що походить з Чудин, Чудимир, Чудомир [ПЗУ: 615], утворений за допомогою суфікса **-ук**.

II–III. Чучу(к) Пру(ч)че(н)ко, 121 (Крс).

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) пор. Матвѣи Чучькань, 99 зв.; Игнать Чучу(й), 375; Андрѣ(й) Чучманѣ(й), 375 зв. (давній суфікс **-ман** і суфікс **-ѣй**).

V. Прізвища: Чучу́к [DUSC: 38]; Чучук [ЗА: ІФ м; м. Прилуки Чрн обл; Dict.: 440]; пор. ще: Чуча, Чученко, Чучинський, Чучка, Чучко, Чучман [РС: 1179]; Чучуй [Кр.: 157].

VI. Паралелі: пор. рос. Чуча (селянин) [1539 р. Тупиков: 433]; Иван Чучай (селянин) [1629 р. Тупиков: 433].

## Література

1. Гумецька Л. А. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст. — К.: Вид-во АН УРСР, 1958. — 298 с.

2. Осташ Р. І. До походження прізвищевих назв Реєстру (Спроба етимологічного словника) // Реєстр Війська Запорозького 1649 року: Транслітерація тексту. — К.: Наук. думка, 1995. — С. 517–567.

3. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. — К.: Наук. думка, 1977–1978. — Т. 1–2.
4. Словник української мови XVI — першої половини XVII ст. — Вип. 1. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1994. — 151 с.
5. Трійняк І. Словник особових власних імен / За ред. проф. В. К. Журавльова // Донбас. — 1967. — № 1. — С. 149–156.
6. Фаріон І.Д. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XVIII — початку XIX століття (з етимологічним словником). — Львів: Літопис, 2001. — 371 с.

### Джерела

- АЖМУ** Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 рр.) / Підгот. до вид. М. К. Бойчук. — К.: Наук. думка, 1965. — 192 с.
- АЗ** Чучка П. Антропонімія Закарпаття. — Ужгород, 2008. — 672 с.
- АК** Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 5: Реєстр Війська Запорозького Низового 1756 року / Упоряд. Л. С. Гісцова, Л. Я. Демченко, Т. Л. Кузик, Л. М. Муравцева. — К., 2008. — 528 с.
- ВКДГМ** Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. Павленко. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. — 1056 с.
- ВО** Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / Переклад, упорядк. і передмова Ірини Ворончук. — Київ–Старокостянтинів, 2001. — 416 с.
- Вороб'єв** Вороб'єв В. М. Календарные имена в словаре Н.М. Тупикова // Тупиков Н. М. Словарь древнерусских личных собственных имён. — М.: Русский путь, 2004. — С. 858–880.
- ГБ** Горпинич В. О., Бабій Ю. Б. Прізвища Середньої Наддніпрянщини (Словник). — Дніпропетровськ: Пороги, 2004. — 140 с.
- Горп.** Горпинич В. О. Прізвища степової України. Словник. — Дніпропетровськ: ДДУ, 2000. — 408 с.
- Демчук** Демчук М. О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст. — К.: Наук. думка, 1988. — 171 с.
- ЗА** Записи авторів статті.
- ІГУМ** Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слин'ко І. І. Історична граматики української мови. — К.: Вища школа, 1980. — 319 с.

- Кої** Кої Іштван. Імена русинів комітату Земплин за часів Марії Терезії (1733–1774 pp.) // *Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyházen-sia* 5. — Nyíregyháza, 1997. — S. 185–194.
- Кр.** Кравченко Л.О. Прізвища Лубенщини. — К.: Факт, 2004. — 198 с.
- ОО** Описи Острожчини другої половини XVI — першої половини XVII століття / Упоряд. В. Атаманенко. — Київ–Острого-Нью-Йорк, 2004. — 384 с.
- Панцьо** Панцьо С.Є. Антропонімія Лемківщини. — Тернопіль: Книжково-журнальне вид-во «Тернопіль», 1995. — 132 с.
- ПЗУ** Чучка П. П. Прізвища закарпатських українців. Історико-етимологічний словник. — Львів: Світ, 2005. — 703 с.
- РС** Рецько Ю. К. Словник сучасних українських прізвищ у двох томах. — Львів, 2007. — Т. II. — 1438 с.
- ССМ** Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. / Ред. Л. Л. Гумецька, І. М. Керницький. — К.: Наук. думка, 1977–1978. — Т. 1–2.
- Суперанская** Суперанская А.В. Словарь народных форм русских имен. — М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. — 368 с.
- Тр.** Трійняк І.І. Словник українських імен / Відп. ред. І. М. Железняк. — К.: Довіра, 2005. — 509 с.
- ТСВХ** Телефонный справочник «Весь Херсон'96». — К., 1996. — 356 с.
- Тупиков** Тупиков Н.М. Словарь древнерусских личных собственных имен. — М.: Русский путь, 2004. — 904 с.
- ХД** Худаш М. А., Демчук М. О. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімії утворення). — К.: Наук. думка, 1991. — 267 с.
- ХП** Харківський перепис р. 1660 (Перепис Слобожанщини Ф. Т. Пестрикова й С. С. Ушакова) // *Записки іст.-філол. відділу ВУАН.* — 1928. — Кн. XXI. — С. 129–173.
- Чучка** [Чучка П.П.] Розвиток імен і прізвищ // *Історія української мови. Лексика і фразеологія* / [відп. ред. В.М. Русанівський]. — К.: Наук. думка, 1983. — С. 592–620.
- Шеремета** Шеремета С.В. Інверсійний словник сучасних прізвищ північної Тернопільщини // *Шеремета С. В. Антропонімія північної Тернопільщини: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01.* — Тернопіль, 2002. — С. 193–223.
- Dict.** Stephen P. Holutiak-Hallick, Jr. Dictionary of Ukrainian surnames in the United States. — Georgia, 1994. — 493 p.

DUSC

Bogdan F. Dictionary of Ukrainian surnames in Canada. — Winnipeg-Vancouver, 1974. — 334 p.

**Умовні скорочення назв полків**

Б — Білоцерківський, Бр — Брацлавський, Кв — Київський, Кнв — Канівський, Крс — Корсунський, М — Миргородський, Чг — Чигиринський, Чрк — Черкаський.

**Умовні скорочення назв міст та областей**

Вн м. — м. Вінниця, Вн обл — Вінницька область, Днц обл — Донецька область, ІФ м — м. Івано-Франківськ, Кв м — м. Київ, Льв м — м. Львів, Од м — м. Одеса, Плт обл. — Полтавська область, Рв обл — Рівненська область, Чрн обл — Чернігівська область.

**Roman OSTASH, Lyubov OSTASH**

**Lexicographical Processing of Historical Anthroponymy as an Urgent Problem**

Conditions of research of Ukrainian historical onym lexis in the lexicographical works are considered in the article. Historical onym lexis (toponyms and anthroponyms) was introduced for the first time in *The Vocabulary of Old Ukrainian Language of the 14-15th Centuries* in 1977–1978 by head of composite authors Professor L.L.Humetska. There are no separate lexicographical works on Ukrainian proper personal names of the 16-18th centuries. Principles of lexicographical research of proper personal names of previous centuries are presented in the article. Variants of processing of vocabulary entries that begin with letter Ч (Ch) from vocabulary of male proper names on material of Register of Zaporizhzhya Army of 1649 and are created by the authors of the article were proposed to the readers. Structure of vocabulary article is explained and personal names **Cheberak (Чеберакь)**, **Chernata / Chernyata (Черната / Черънята)**, **Chernya (Черъня)**, **Chornata / Chornyata (Чорната / Чорънята)**, **Chornysh (Чорнишъ)**, **Chornomaz (Чорномаз)**, **Chuhuy (Чугуй)**, **Chura (Чура)**, **Chuchuk (Чучук)** are analyzed.

## Картотека «Історичного словника українського языка»: минуле і сучасне

Історичний словник — найголовніше джерело будь-якої лінгвальної системи. За оцінкою Л.М. Полюги, «історичні словники кожної мови належать до загальнолюдських культурних надбань, а такого типу лексикографічні праці однієї із слов'янських мов є набутком загальнослов'янської культури, бо вони допомагають з'ясувати не лише минуле одного слов'янського етносу, багатівіковий розвиток його мови, а і його постійні зв'язки з іншими народами, навіть спільні корені їх надбань» [5: 195].

Після Другої світової війни центром української історичної лексикографії став Львів (відділ української мови Інституту суспільних наук АН УРСР, сьогодні — Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) [3: 27]. Тут зберігається передана з Києва Картотека «Історичного словника українського языка», укладена під керівництвом професора Є. Тимченка. Лексична картотека «Історичного словника українського языка» — сукупність карток-цитат із заголовними словами, під якими наведено цитати текстів (речення, словосполучення), що ілюструють уживання їх з відповідним значенням, а в кінці подано скорочення, рік (чи століття), сторінку джерела, звідки взято ілюстрацію.

Роботу над формуванням цієї Картотеки розпочато 1919 року в Києві, коли при Академії Наук було створено Постійну комісію історичного словника, яку очолив Є. Тимченко [3: 27]. Члени комісії поставили собі за мету — зібрати якомога більше лексичного матеріалу української мови від найдавнішого часу до XIX ст. Поставлене завдання виявилось надто широким, тому ухвалили видати зібраний матеріал у 4–5 томах [1: 240]. У створенні історичного словника члени комісії дотримувалися територіального принципу. За цим принципом було підібрано та розписано близько 400 пам'яток української мови, серед яких — рукописи різного характеру, стародруки та новодруки. Це насамперед акти (*Акты Бориспольскаго мѣйскаго уряда 1612–1699*, *Акты по исторіи землевладѣнія въ Малороссіи*, *Акты, относящіеся къ исторіи Западной Россіи*, *Акты Нѣжинскаго магистрата 1657–1674* та ін.), судові документи (*Книга декретовая суда консисторскаго митрополитскаго Кіевскаго 1693 г.*), заповіти, грамоти (*Грамоты великихъ князей литовскихъ съ 1390 по 1569 гг.*, *Гра-*

мота Кієвського Митрополита Мисаила къ папѣ Сиксту IV 1476 г.), літописи (*Лѣтопись Самовидца*, *Львовская лѣтопись*, *Хмельницкая лѣтопись*), твори конфесійної (*Тріодь постная 1627 г.*, *Тріодь Цвѣтная 1631 р.*, *Четія 1489 р.*), полемічної (*Антиризисъ или апологія противъ Христофора Филалета*) та художньої (інтермедії, драми, панегірики, поезія) (*Драма про Олексія чоловіка божого 1673–1674 рр.*, *Интермедія XVII–XVIII ст.*, *Різдяні вірші Памви Беринди*, *Вѣрши на Воскресеніє Христова 1719 р.*) літератури, епістолярна спадщина (*Листи Лебединського ігумена Філодея Контаровського 1765–1767 рр.*, *Письма преосвященнаго Лазаря Барановича съ примѣчаніями*) тощо.

На початковому етапі роботи Комісії акад. А. Кримський передав до неї матеріали, які підготував П. Житецький: приблизно 10–12 тис. карток слів, вибраних з Іпатіївського літопису (вибрав сам П. Житецький), із віршів Климентія Зіновієва, друкованих в «Основи» 1861 р., із творів Галятовського, з Палинодії З. Копистенського та ін. На жаль, цей матеріал докладно не використовували під час укладання Словника, бо вибір слів був неповний (Палинодія), або з неповного і некритичного видання (Климентій), або без вказівки назви твору чи сторінки (Галятовський). Найбільше використовували матеріал з Іпатіївського літопису, оскільки його перевірено, доповнено і цитовано зі сторінок нового видання. Окрім цього, Комісія одержала від проф. Є. Тимченка 60 тис. карток слів, вибраних із 34 українських пам'яток. У 1905 р. цей матеріал було подано на премію ім. М. Костомарова від «Київської Старини». У 1920 р. Комісія одержала в дарунок від Кам'янецького університету 26.700 карток слів, вибраних за вказівками професора Є. Тимченка переважно з Архіву ЮЗР. Від Є. Тимченка Комісія одержала ще 4194 картки. Решта матеріалу — понад 212.284 карток — розписували члени Комісії упродовж 9 років (1921–1929) [8: IV]. Зауважмо, що професор Є. Тимченко сам проводив велику практичну роботу під час укладання Картотеки «Історичного словника українського языка»: розписував пам'ятки, укладав словникові статті, редагував їх та виправляв помилки, переглядав друковані сторінки майбутнього словника.

Над створенням Картотеки працювали такі співробітники: Л. Білозір, Є. Боровик, Є. Волошин, Ф. Гаєвський, Г. Грушевська, О. Грушевська, М. Зеров, Л. Кістяківський, П. Ковалів, К. Лазаревська, М. Лев, Л. Назаревська, О. Назаревський, Г. Петренко, А. Різник, Є. Тимченко, М. Тимченко, С. Якимович та ін. [8: VII].

На сьогодні Картотека «Історичного словника українського языка» нараховує близько 300 тис. цитат-карток: 118 скриньок основного матеріалу і 8 скриньок — додаткового. Картотека складається із нестандартних карток різного кольору. Для її створення укладачі використовували різноманітний папір і чор-

нило. Оскільки матеріали до Картотеки розписували різні люди — «не одної освіти, не одних здібностей і не одного ставлення до праці» [8: V], — на картках є багато помилок і неточностей. Цитований матеріал на картці не завжди відповідав вимогам Комісії, внаслідок чого укладачі часто звіяряли з оригіналом друкованим або писаним. На жаль, не всі пам'ятки, з яких вибрано слова, були доступними для Комісії, тому не завжди укладачі могли виправити чи звірити «дефектну» картку: її доводилося відкладати до заміни кращою, а коли ні, то використовували такий матеріал у недосконалому варіанті [8: V–VI].

Часто спостерігаємо, що до реєстру «Історичного словника українського язика» (вийшов у двох зошитах 1930, 1932 рр.; літери **А, Б, В** уклад директор Комісії *Євген Тимченко*, літери **Г, І, Ж** уклали *К. Лазаревська* та *Г. Петренко*, літери **Д, Е, Є** — *Є. Волишин*.) із невизначених причин не внесено окремі лексеми, засвідчені у Картотеці; напр.: **абага**<sup>1</sup> (*тогда великій учинился голодъ: пшеницъ батманъ тоестъ 14 фунтов, по 80 р.;... ишачого мяса по 20 р. по абасе* Дн. Марк. II, 96), **авангардія** (*въ переду ишли передъ авангардією терковечіе и гребенскіе козаки* Дн. Марк. I, 312), **авантаує** (*татарє напавши, загорнули (коней), а человѣка его, Кочубея, ранили; за что Кочубей въ гнѣву былъ генералскомъ, же тоєю добычею неприятель себѣ получили авантаує и впредъ приступать до крѣпости* Дн. Марк. II, 4; *играли въ карти зъ Еропкиномъ и Шенишиномъ, при наиомъ авантаує* Там само), **авызувати** 'давати знати, доносити' (*Сотникъ Хоролскій вашей милости авызуетъ о неприятельскихъ оборотахъ* XVII ст. Ак.ЗР V, 278), **живость** (*О живостѣ на войнѣ кому би недоставало имѣть позичити съ позволеніємъ уряду и платитъ подлугъ разсмотренія* Стат. 33 б).

Неодноразово на картках до лексем подано різноманітні коментарі: значення слова, граматична ремарка, відповідник із мови-джерела; напр.: **агресть** 'агрус' р. крыжовник, **адаманть** (з гр. *αδάμας*) 'діямант', **адаманть** рм., **аерь** рм. 'покриття на «св. дари» в христ. ритуалі', **ажє** 'а коли, коли тільки', **ажь** 'коли тут', **ачколвекь** 'однако', **аквавита** (*agva vitae*) рж. 'оковита — горілка раз тільки дистильована' тощо. Трапляються всілякі виправлення і перекреслення слів.

Зіставляючи матеріали Картотеки і матеріали перших друкованих зошитів Словника, встановлюємо відсутність першої фіксації лексем у Словнику. Скажімо, до слова **Авва** використано ілюстративний матеріал із пам'ятки XVII ст. (*Стый Авва Георгій в синайской горѣ скончился* Крон. Боб. 325 б), а Картотека містить цитату із пам'ятки XVI ст. (*мовиль [Исус]: авѣва ш(т)че всѣ рѣчи можны соу(т) тобѣ* 1056–1057 Єв. Пер. (рк.) 187).

<sup>1</sup> Значення до слів подаємо за Картотекою.



Відзначмо, що деякі реєстрові слова представлено неоднаковою кількістю карток, зокрема службові слова (наприклад, прийменники **за, на, о**) нараховують кілька десятків карток. Водночас у Картотеці наявні слова, репрезентовані лише один раз; напр.: **забродье** ‘місце, місцевість за бродом’ (*перший полланокъ одъ Крымна подле стины... и другий, на подлости кгрунту писковатого, на забродю въ застѣнку* 1606 Арх.ЮЗР VI, I, 321), **обадникъ** ч.р. ‘той, що зводить на кого наклеп, обвинувачує, обмовляє кого, обмовник’ (*тыи сут клеветници, присажници, вбадници, кривосудци, потворци* Пам. укр. м. IV, 155), **ядровица** (*корова одна назбытъ старая, подъ нею телочка — сеголетна, другая ядровица, подъ нею бычокъ сеголетный* 1571 Кн. Гродск. Луцк. 343 об.) тощо.

Усі заголовні слова на картці записано у початковій формі, прийнятій для кожної граматичної категорії: для іменників — називний відмінок однини чи множини (які вживаються тільки у множині); для прикметників, дієприкметників, порядкових числівників, прикметникових займенників — називний відмінок однини чоловічого роду; для кількісних числівників, особових займенників — називний відмінок однини чи множини; для зворотного займенника — форма «себе»; для дієслів і дієприслівників — форма інфінітива. Непослідовно на картках із цитатою дотримано правила — підкреслення лексеми, про яку йдеться.

На жаль, на картці-цитаті не завжди повністю відтворено орфографічні і графічні особливості пам’яток. Ілюстративний матеріал із новодрукованих джерел під час укладання Картотеки не постійно точно відповідає рукописові. З’ясовано, що деякі видавці українських пам’яток послуговувалися правописними і граматичними нормами російської граматики (г і ґ передавали як г, літеру ѡ — я, літеру і писали згідно з правилом російського правопису тощо). Тому у картотеці виявлено різноманітні виправлення і перекреслення літер (хтось звів оригінал рукопису).

Фіксуємо в Картотеці і лексеми, які виписано із невстановлених джерел; напр.: **абедиенція** (*Войтъ... предреченного села Гусиного і посполитими людми должен ей якъ державци своему всякое отдавати... послушенство и абедиенцію* 1715 Ген. Сл. Луб. п. ? 59), **артос** (*Таки(и) ес(т) хлѣбъ квасны(и) досконали(и) шживляючи(и), ѡ(к) пише в Греції артось, то ес(т) вѣходѡчи(и) ѡ(т)квасу* XVII ст. Унд. № 527 ?, 199 б), **агиревый** прикм. аеровий (*Агиревъ корень... вари(т)* Рук. № 362 ?, 274) та ін. Ці слова не увійшли до словникового реєстру.

Роботу над «Історичним словником українського язика» було продовжено після реабілітації Є. Тимченка (1944 р.). Картотеку Словника поповнювали новими джерелами. Засвідчено ілюстративний матеріал із найдавніших писемних

пам'яток<sup>2</sup>: Ізборник Святослава 1073 року, XIII Слів Григорія Богослова, Почуєнь Володимира Мономаха — у складі Лаврентіївського літопису 1377 р., Житіє Феодосія Печерського; напр.: **агодичина** 'смоківниця, фігове дерево' (Сл. Григ. Богосл. 6), **наглашати** 'оголошувати, оповіщати' (Сл. Григ. Богосл. 246), **пагоуба** 'згуба, погибіль' (1073 Изб. Свят. 34 об.), **поминати** 'нагадувати' (1073 Изб. Свят. 32) тощо.

Із додаткових скриньок Картотеки дізнаємося, що проф. Є. Тимченкові доповнювати її новими джерелами допомагали Г. Ганжа, Г. Їжакевич, В. Коломієць, П. Тимошенко та ін. Зокрема П. Тимошенко розписав: Малорусській отривок Измарагда XVII ст. (73 картки), Думу козацьку про війну з поляками XVII ст. (78 картки), Матеріали по истории козацкого землевладения 1494–1668 pp. (682 картки). Г. Їжакевич у 1948 р. розписала такі пам'ятки: Письма Балыки XVII ст. (348 карток), Лист до Семашка XVI ст. (96 карток), Малорусско лечебний травник (256 карток), 4 Документи з життя Забузької Русі XVI ст. (418 карток); В. Коломієць — Мистерія страстей Христовых (Драматичний твір XVII ст.) (434 картки), Южно-русское житіє Володимира XVII ст. (552 картки), Показаніє игумена Феодосія Васьювскаго о положеніє кіевскихъ мѣщанъ до Богдана Хмельницкаго XVII ст. (322 картки), Запис в гродській володимирській книзі 1579 р. (152 картки) та ін.

До сьогодні збережено окремі папки машинопису «Історичного словника українського языка». Скажімо, букву **З** укладено за алфавітом від **ЗА** до **ЗВОЛЬКАТИ**. Записи на папці свідчать, що цю букву було укладено повністю від **ЗА** до **ЗЯТЬ**. Частина матеріалу втрачено. Дві папки з буквою **М** уміщують набрані машинописні матеріали від **МАГИСТРОВСТВО** (відсутня 1 с.) до **МУСТИРІОНЪ** (втрачено сторінки 5–44). Літеру **Н** у папці розпочинає лексема **НАБОЖЕНСТВО** до **НЕВИННЫЙ** (сторінки 281–286 відсутні). Буква **О** — від **О** до **ОБРАЖЕНЬЕ** (155 сторінок машинопису).

Картотека репрезентує різноманітні тематичні групи лексики. Зокрема лексика на позначення предметів і явищ зовнішнього світу та понять, пов'язаних з людиною (*вино, вода, громь, домь, животь, огонь, садь* тощо), виробничо-професійна лексика (*винарь, гончарь, кравець, склярь, швець*), суспільно-економічна лексика (*купецтво, купля, купно, купованье*), суспільно-політична (*грекь,*

<sup>2</sup> Відомо, що у своїх рецензіях І. Огієнко, ґрунтовно проаналізувавши джерельну базу словника, його будову, звинуватив членів академічної комісії в тому, що вони не використали пам'яток XI–XIII ст.; це, насамперед, Збірники Святослава 1073 і 1076 pp., Слова Григорія Богослова, Архангельське Євангеліє 1092 р., Остромирове Євангеліє 1056-1057 pp. І. Огієнко пише: "Більшість з цих пам'яток — то пам'ятки церковно-слов'янські, але дуже часто з зовсім виразними й численними ознаками живої української мови, що для історичного словника дають дуже цінний матеріал" [2: 86–87].

*грекня, жидь, жидокъ, пріязнъ, повага*), адміністративно-юридична (*зетманъ, декретъ, депутатъ, судъ, урядъ*), церковно-обрядова (*агіазма, акафість, вечерня, обѣтница, навечерниця, сакараментъ*), метрологічна та нумізматична лексика (*гривна, безмѣнь, личба, локоть, мѣра, мѣрница*) та ін.

Картотека Є. Тимченка є багатим джерелом стійких словосполучень і фразеологізмів; напр.: **мѣти за зле на кого** 'гніватись, бути незадоволеним' (*Подкова... убоявшися, же царь Турецкій и кроль мѣль на его за зле... поѣхаль до короля* Крон. Полск. 393), **забити гвалтомъ** 'замордувати' (*Кто би... гвалтомъ кого забиль то по доводу горло тратить самъ с помощники его* Стат. 64 б), **завертати голову** (кому) 'заморочувати, закручувати, затуманювати, задурювати голову' (*Великою трудностю своєю голову завернули* Гал. М. Пр. 54), **мати занобку** (на кого) 'гніватися, на зуб взяти кого' (*Братъ твой... мѣв на тебе занобку якую тоест гнѣв який* Єв. Реш. 16 б), **мати волю** 'бути вільним' (*Пят паръ воловъ... купилем и маю волю заробувати их* Єв. Реш. 171), **наложити раны** 'поранити' (*Марка... порвали... и раны ему наложили* Жит. Св. 99), **обернути въ нѣвецъ** 'знищити, зруйнувати' (*Тотъ неприятель вѣри християнской радъ бы усѣхъ християнъ в нѣвецъ обернути* Літ. Сам. 34) тощо.

У досліджуваній Картотеці виявлено низку антропонімів, що, на думку А. Свашенко, «не зафіксовані іншими джерелами і вже втрачені живою мовою лексеми, які були першоосновами для власних назв» [7: 115]. Фіксуємо ряд антропонімів, які вписано із українських пам'яток від найдавнішого часу до XVIII ст.; напр.: **ааронъ, аронъ, арвнъ, ааронъ** (Сл. Григ. Богосл. 67), Не бо... имаши... жьзла аарвнова (1073 Изб. Свят. 50), **аваридъ** (Сл. Григ. Богосл. 31), **авессаломъ** (1073 Изб. Свят. 69), **авиоудъ** (Сл. Григ. Богосл. 263), **авраамъ** (XII ст. Ж. Феод. 41), **абрамко** (*Хемья и Абрамко Рубиновичи на имя мое учили со мною постановень — двѣстѣ лаитовѣ попелу выстановити* 1569 Лит. евр. 232), **абрамковый** (*Я былъ певень приреченья Абрамкового* 1569 Лит. евр. 237), **авдоким** (*Авдоким Ивановъ* 1693 Акт. Старод. кн. 86), **бабаковий**, -ая, -ое (*Кеди булismo в ярмарку Прилуцком з вериками бабаковими, а скоро тие верики спродали, пошол зят мой Федор Дейченко* 1703 Стор. 211–212), **волочай** (Ак. Бор. 56) тощо. У Картотеці Є. Тимченка широко представлено апелятивні з віршів Климентія Зіновієва та інших письменників XVIII ст., які допоможуть встановити значення багатьох прізвищевих назв із попередніх століть: **Бердникъ, Догтярь, Золотарь, Колесникъ, Котлярь, Овчарь, Хандокгий, Хорбака, Швець** та ін. [4: 135–136].

У Картотеці представлено чимало мікропонімів (назви полів, нив, долин, лугів, лук, лісів, гаїв, бродів, мостів, доріг, боліт, річок, ставків тощо), які, за визначенням Я. Пури, «є цінними інформаторами про давню гідрографію, розкри-

вають генетичну природу власних географічних назв, з'ясовують особливості у семантичному, словотворчому та ареальному вияві відповідних апелятивів» [6: 118–119]; напр.: *Остап Ковтун... продал нив двѣ своих власных, одна за Воробьевкою у островѣ, другая у Грицькова футора Лихоносого, звороты на Логвинову тои нивки (1638 Акт. Бор. 24); земля Борцовская (йде)... от луговины долиною до верба противъ Кургана на землѣ Михайло(в)ской (XVIII ст. Оп. им. 6–6 об.); половину млина своего власного... при урочищѣ, зовеомъ Желѣзномъ Мостѣ, ... продалъ (1638 Акт. Старод. кн. 117).*

Картотека Є. Тимченка не втратила своєї наукової цінності й сьогодні. Її матеріали використовують під час роботи над «Словником української мови XVI — першої половини XVII ст.», укладачі якого завдяки цій Картотеці мають змогу уточнювати значення слів, наявність цитат, пам'яток тощо. Адже, як зауважує Р. Остап, «кожна нова пам'ятка, знайдена у відділах рукописів бібліотек чи архівів, підлягає попередньому вивченню стосовно багатства її лексики. Звіряється максимальна кількість слів із Картотекою Словника, а потім із Картотекою Тимченка. Буває, що наявне в пам'ятці рідкісне слово трапляється в обох картотеках. Деколи воно наявне у Картотеці Словника і відсутнє у Картотеці Тимченка. Інколи — навпаки» [4: 133]. Частина лексичного матеріалу із Картотеки «Історичного словника українського язика» залучено до «Словника української мови XVI — першої половини XVII ст.»

Довгий час із цією картотекою працював український лексикограф, відповідальний редактор згаданого вище «Словника української мови XVI — першої половини XVII ст.» Д. Г. Гринчишин. Він активно заохочував молодше покоління до цієї справи.

У зв'язку з тим, що «Словник української мови XVI — першої половини XVII ст.» хронологічно обмежено до першої половини XVII ст., матеріали Картотеки Тимченка є цінними тим, що вони охоплюють і пізніший період, до XVIII ст. включно, а це дає змогу простежити динаміку кількісного вживання слів, розширення або звуження значень, збільшення або зменшення їх числа.

Картотеку Є. Тимченка використовують передусім для наукових досліджень з історичної лексикології, історичної фонетики, граматики, словотвору, фразеології, стилістики, термінології, історичної діалектології, синтаксису, а також для укладання різногалузевих словників української мови. Вона слугує джерельною базою для написання докторських і кандидатських дисертацій, магістерських і дипломних робіт. Із Картотекою працювали і працюють учені з різних наукових центрів України і з-поза її меж: А. Бурячок, Г. Войтів, Д. Гринчишин, Г. Дидик-Меуш, Я. Ісаєвич, В. Карпова, Б. Крися, О. Кровицька, В. Лемцюгова,

М. Мозер, Р. Осташ, І. Паславський, Л. Полюга, К. Сімович, А. Фаловський, Н. Хобзей, М. Худаш, І. Черевко, М. Чікало, Т. Ястремська та багато ін.

Отже, Картотека Є. Тимченка — важливе надбання українського мовознавства, яке стає в пригоді не тільки дослідникам-філологам, а й історикам широкого профілю, літературознавцям, етнографам, усім тим, кого цікавить історичний розвиток української культури.

### Література

1. Гринчишин Д.Г. Історичний словник // «Українська мова». Енциклопедія / Редакол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М.П. та ін. — 3-є вид., зі змінами і доп. — Київ: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2007. — 856 с.: іл.

2. Кровицька О.В. Наукова спадщина Є. Тимченка в оцінці Івана Огієнка // Українська історична та діалектна лексика. Збірник наукових праць. — Львів, 1996. — Вип. 3. — С. 84–91.

3. Кровицька О.В. Українська лексикографія: теорія і практика. — Львів, 2005. — 175 с.

4. Осташ Р.І. Порівняльна характеристика Картотеки «Історичного словника українського язика» і Картотеки «Словника української мови XVI — першої половини XVII ст.» // Українська історична та діалектна лексика. Збірник наукових праць. — Львів, 1996. — Вип. 3. — С. 133–137.

5. Полюга Л.М. Українські історичні словники в контексті слов'янської лексикографії // Проблеми слов'янознавства: Зб. наук. праць. — Львів, 2000. — Вип. 51. — С. 195–198.

6. Пура Я.О. Мікротопоніми Ровенщини від гідротермінів // Питання сучасної ономастики. — Київ, 1976. — С. 118–119.

7. Свашенко А. Значення «Історичного словника українського язика» для дослідження етимології українських та білоруських антропонімів // Українська історична та діалектна лексика. Збірник наукових праць. — Львів, 1996. — Вип. 3. — С. 115–122.

8. Тимченко Є. Історичний словник українського язика. — Харків–Київ, 1930–1932.

### Джерела

**Ак. Бор.** Акты Бориспольскаго мѣйскаго уряда 1612–1699 pp. — Київ, 1892.

**Ак.ЗР** Акты, относящиеся къ исторіи Западной Россіи, собранные Археографическою Коммиссією.

**Акт. Старод. кн.** Актова книга стародубскаго городского уряда 1693 г. Подъ редакціей В.Л. Модзалевскаго. — Черниговъ, 1914 г.

- Арх.ЮЗР** Архив Юго-Западной России... — К., 1859–1911. — Ч/ 1–8.
- Гал. М. Пр.** Месія Правдивому Ісу Хрсту сну бжію... сію книгу... оффруєть... Іоаникій Галатовскій. — К., 1669.
- Дн. Марк.** Дневникъ генерального підскарбія Якова Марковича 1717–1740 гг. Ч. I–III. — К., 1893. — Т. IV, 1735–1740 pp.
- Єв. Пер. (рк.)** Пересопницька євангелія (1556–1561).
- Єв. Реш.** Сіа книга написаса ахо года. Наука христьянская зъ Євгтя... Зложилося... Семіономъ Тимофѣвичемъ сщникомъ на тот час Решетилловским... року Бж. ахо (1670).
- Ж. Феод.** Житіє Феодосія Печерського.
- Жит. Св.** Збірник Житій Св.
- Изб. Свят.** Изборник Святослава 1073 року.
- Кн. Гродск. Луцк.** Книга Гродская Луцкая. Рукопис Київського центрального архіву.
- Крон. Боб.** Лѣтописецъ си єсть кроника зъ розныхъ Авторовъ и гисторыковъ многихъ диалектом рускимъ єсть написана в монастыру Сто-Троецкомъ Илинскомъ Чернѣговском Іеромонахомъ Леонтиємъ Боболінскимъ, законником монастыра Выдубицкого Кієвского. Року от. Р. Хр. 1699. Знаходиться в Чернігівському архіві № 97.
- Крон. Полск.** Кроника о земли Полской... рускимъ языком списаная року отъ Рождества Христова 1682.
- Лит. евр.** Документы и регесты къ исторіи литовскихъ евреевъ. — Спб., 1882. — Т. 1–2.
- Лит. Сам.** Лѣтопись Самовидца. — К., 1878.
- Оп. им.** Опись краткая имѣній монастыра Золотоверхого Михайловского Кієвского собранная 1701–1736 года. Библиотека Кієво-Софійська № 372.
- Пам. укр. м.** Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. — Львів, 1896–1906. — Т. I–VI.
- Сл. Григ. Богосл.** XIII Слів Григорія Богослова.
- Стат.** Книга статуть і прочіє права Малоросійскіє і другіє служасіє в тому переписаны Трудовъ и собранія Василея Петрова сына Кондраѣева. 2 нумерації: 1-ша позначається Стат.; 2-а Стат. (II). Рукопис ВБУ. № 217.
- Стор.** Стороженки. Фамильный архивъ. — К., 1908. — Т VI.

**Juriy OSINCHUK**

**Card-register of *The Historical Dictionary of the Ukrainian Language*: the Past and the Present**

The article gives information about the compilation and development of the card-register of *The Historical Dictionary of the Ukrainian Language*, which was carried out under the leadership of Prof. Ye. Tymchenko. It also contains information about the state of the type-script of *The Historical Dictionary of the Ukrainian Language* and emphasizes the scientific importance of the card-register of *The Historical Dictionary of the Ukrainian Language* for current scholars.

## Семантичний обшир релігійних лексем у творах Пантелеймона Куліша та відображення його в словниках

Енциклопедична постать Пантелеймона Куліша привертає увагу мовознавців намаганням писати у XIX ст., перш за все, доступною для народного читача мовою, зберігаючи її глибоко український характер попри традицію використання церковнослов'янських слів. Будучи блискучим знавцем народної мови, задля піднесення авторитету «предківського слова як придатного для культурного поступу, задоволення найвищих духовних потреб», навчання «різних верств українства національної літературної мови», що «дало б змогу перед усім християнським світом заявити про існування окремого українського народу зі своєю самобутньою мовою» [7: 135–136], П. Куліш, як відомо, навіть перекладає Біблію. Тому його твори вважаємо скарбницею для вивчення стану функціонування та розвитку традиційних знаків національної культури українців — релігійних лексем, що і є завданням нашого дослідження.

Сакральні слова у своїх художніх творах (поетичних, прозових, драматичних) П. Куліш використовує природно, невимушено, кожен конкретно-чуттєвий знак читач сприймає легко. Автор повторює певні значеннєві використання релігійних слів, синонімічні ряди у вільних і стійких сполученнях. Шукаючи найближчі для простого читача словесні форми передавання інформації, щоразу, як справжній майстер слова, «зливається» з колективною національно-мовною свідомістю, підтверджуючи думку мовознавців про те, що «цілісність національної культури тримається на сутності МЕЗК (мовно-естетичних знаків культури. — А.К.), на тих висловлюваннях, які здатні викликати рефлексію над словом» [3: 5]. Наприклад, актуалізує семантичну в'язку традиційного ядра в синонімічному ряду ключових лексем: **Бог** – *Господь, Отець, Отець святий, Владика, Свята небесна сила, Творець небес, Бог правди, Создатель; Ісус Христос* — *Син Божий, Господній Син, Марії Син, Спас, Учитель, Премудрість; Мати Божя* — *Пречиста Діва, Пречиста, Марія* та ін.; як у фольклорі, на низує синонімічні номінації: – *Ой боже отче! Чи мені пропасти?* [6: 278]; ... *гримів крізь тучі голос бога, єдиного предвічного владика* [6: 358]; *Великий*



*боже, отче й творче світу!* [6: 278]; *Посланище небес, Мадонно величава, Натхненне праведне високого й святого!* [6: 441]; використовує субстантиви: *Милосердного гріхами прогнівили...* [6: 443]; *Доню! слава богу, пресвятий вказав з тобою іншу нам дорогу...* [6: 502]; *Ні, не землі, не нам благословляти Пречисту в помислах, у задумах величну!* [6: 441]. Мова П. Куліша фіксує похідні варіанти: значення лексеми *божок* «змен. до бог 2. / 2. Скульптурна фігурка якого-небудь божества» [9: I, 569], відсутнє у словнику Б. Грінченка (далі — СБГ): *Ось вип'ємо з божка* (гличика. — А.К.) *по кухлику, то, може, не так заговориш.* — *Із божка!* — *каже Шрам.* — *Так отсей чортик зветься в тебе божком?* [5: 19]; значення лексеми *боги* «зображення Бога або церковних святих; ікони, образи» [9: I, 569; 8: I, 60], яке для нехристиян — елемент негативного просторово-часового поля, оскільки є знаком чужої віри: «Знала змалку рушниками Боженики вкривати І пахущими квітками Всі боги квітчати...» «Всі боги? Мовчи, бабусю, Про боги між нами: Бо один Той, хто вкриває Землю небесами» [6: 483], — каже Маруся Богуславка про віру в єдиного Аллаха свого чоловіка-султана.

Безумовно, контексти насичені сталими конструкціями із релігійними компонентами: *боже правий / праведний, правосудний, як біг pomoже, щоб вас господь побив, йди собі з богом, куди господь несе, крий боже, дасть бог, не дай боже, мати бога в серці, господя в серці не чуєш, маєш надію в бозі / нема надії в бозі, хвали бога, господя благаю, божя воля, боже слово, божий світ, божі дива та ін. Божим чоловіком* П. Куліш за традицією називає подорожнього музиканта (кобзаря): *...чи се твоя душа прилетіла послухати божого чоловіка?* [5: 12]; *Коли б не божий чоловік, то довелось би з нудьги пропасти між плаксивим бабством. Той, спасибі йому, розважить таки інколи душу козацькою піснею...* [5: 88]; *Після обіду божий чоловік іграв і співав усяких поважних пісень* [5: 152]. Реалізовані й інші похідні прикметники, напр.: *богобоязливий парубок; безбожний глум / галера / татарва; господень* (І поглумилися над правдою святою, Котрою дух господень з нас сіяє... [6: 357]).

Часто повторюваними є лексеми *Суд, Страшний суд, Божий суд*; СБГ фіксує лише перші дві [8: IV, 225], на відміну від 20-томного СУМу [9: I, 581]: *Ой не виїде хамське кодро До суду із нужди* [6: 143]; *Щоб ти на страшний суд не встав!* [5: 139]; *Ти нам, кобзо, дзвони, Ти приближуй день божого суду* [6: 199].

Прямах використані лексем *рай* і *пекло* небагато: *А ми будем молитвами Добувати раю* [6: 84]; *В праведному серці той огонь палає, Що палить у пеклі душі беззаконні...* [6: 57]. Коли автора переповнює гнів до грішного «кодра кам'яного єхидної єхидни» [6: 196], замість *пекло* він подає церковнослов'янським *преісподня*: *Ні, предок ваш сидить в таємній преісподній* [6: 197]. Натомість

називання *раєм* молодііх літ [6: 48], *старої хатини* [6: 458], *дочки* [6: 443], *життя з милою* [6: 97], *успокоєного серця* [6: 56] та ін. — один з улюблених засобів метафоризації П. Куліша, особливо у поетичних рядках, де автор якнайповніше відображає оцінку та емоційну експресивність висловлень. У СБГ відсутні вказані переносні значення лексем *рай* і *пекло* — «щасливе життя» і «нестерпне життя»; не роз'яснюються й похідні переносні утворення *раювати*, *райський*, *пекельний*; на останніх двох позначилися якісні (а не відносні) прикметникові характеристики: *райська прохолода* [6: 441], *райська самотина* [6: 345], *райські пахоці* [5: 203], *пекельна сила* [6: 52] і т. д. Найчастіше образ біблійного раю П. Куліш переносить на Україну чи окремі її географічні об'єкти, послуговуючись при цьому різноманітними синтаксичними моделями: *Обгородимо Україну, Зробим божим раєм* [6: 512]; *Ні, земле рідна, краю ти мій, раю, Широке предків славних кладовище* [5: 382]; *І ти, Ворскло, бабусенько люба, старенька... як щаслива дитина ясенька, як рай, веселенька* [6: 524].

Демонічні найменування *чорт*, *чортяка*, *нечиста сила*, *диявол*, *гаспид*, *лукавий* та ін., їхні похідні (*чортова кров*, *чортяча грізня*, *бісова челядь*, *гаспидська жидова*, *чорти-пекельники*, *лукавство* і т. д.), безліч повторюваних фразеологізмів (частіше вигукової функції) (*чорти батька зна* [6: 139], *к нечистій матері* [5: 45], *к нечистому* [5: 14], *к дияволу* [5: 29], *знається з нечистою силою* [5: 59], *ні богу свічку, ні чорту кочережку* [5: 251] та б. ін.) демонструють зневажливе ставлення українців до боязні перед нечистою силою, про яку, за етнографічними свідченнями, й згадувати не можна [11: 87].

Тримаючи в серці щиру прихильність до православ'я, П. Куліш переймається життєвим стрижнем — безсмертною душею, для якої тіло — «злиденна хата» [6: 465]. Душа у його творах, полишаючи тіло, тужить за світом [6:154], прощається з дорогими їй людьми [6: 67], почувается сполоханим голубом [5: 497], проситься до раю [6: 95] і т. ін., напр.: «*Читайте молитву! — простота гукає. — Се ж душа Грицькова між нами літає! Се ж її вбивають Катрусині сльози, З миру не пускають Ринути в рай божий!*» [6: 67]. Очевидним є отожднення прямих значень лексем *душа* й *дух* («б. Духъ, душа» [8, I, с. 459]): «*Духу мій! — прорекла вона, зблідши і зцітивши руки, — Наступила хвилина гіркої земної розлуки... і серце замерло... Покотилось із рук у цариці султанове берло...*» [6: 528].

Активно функціонує низка переносних значень лексем *душа* й *дух* (у СУМі, крім значення «життя», вони зафіксовані); лише два з наведених нижче (їх ми підкреслили) є у СБГ. *Душа* — 1) «людина»: *Було із з души, мабуть, з тисячу* [5: 213]; *Просимось на ніч... — Їдьте, — каже, — люде добрі, до злодія, а тут вас нігде не пусять...* — *Та побійся ти бога, душе спасенна: як таки доброму*

чоловікові в злодія ночувати? [5: 266]; 2) «життя»: *Тепер я вже не той, тільки ж нехай враг візьме мою **душу**, коли я хочу зостатися з таким паскудним прізвищем* [5: 32]; 3) внутрішній психічний світ людини: *Ти заглянеш мені в **душу** своїм добрим оком* [6: 72]; *Плаче, стогне, вбивається, В сонні **душі** вривається* [6: 53]; *Усмішка часто в нас виявляє глибоко Затаєну в **душі** ненависть або страх* [6: 298]; 4) риси характеру, моральні якості людини: *Хоч родився ти від козака, та шляхетну **душу** В твоїх речах і учинках шанувати мушу* [6: 103]; ... *нема **душі живої** В сестрах-українках; Що пониклим, в'ялим серцем Німоту кохають, Покохавши, паненяток, німчиків рождають* [6: 51]; *Ой серце гаряче, Огненна **душо!** Чим же я вас погасити Де втопити мушу* [6: 138]; 5) помисли, бажання: *Твоя пісня пориває Туди мою **душу**...* [6: 59]; *І я чую тихі речі, Голосніше граю. Я **душею** молодую Красу обіймаю* [6: 54]; *Різно, діти, різно В світі пробували, та єдину **душу** Удвох вони мали* [6: 99]; 6) найдорожче для людини: *Лучче мені зацікавити, В домовині тліти, Ніж кохання, мою **душу**, Із рук упусти-ти!* [6: 96]. Переносні значення лексеми дух – це 1) сила, міць: *Духом правди з ворогами, Поки духу, битись* [6: 179]; 2) ідея: *Ти ж єдиним **духом** з нею Дихав, мій королю! І покинув, і спізнився... І живеш з ордою* [6: 479]; 3) напрямок: *В **дусі** правім буде вічно Об тобі молитись...* [6: 179].

Православного священика П. Куліш називає *попом* або *панотцем*: обидва найменування як офіційні назви православних священиків функціонують рівноцінними відповідниками, незалежно від часу подій, які висвітлює автор, – XVII чи XIX століття: *«Нехай же, — рече **пін**, — господь із небес... тебе, Як ти його даром твоїм, ушанує!... Тоді імператор чоло похилив. Забуте йому його пам'ять вертає... В простенькій кобзарській одежі співця Він давнього бачить свого **панотця**, — І ринули сльози* [6: 265]; *Чи не тим, що **попу** на молебень шагом скупували, А в шинку й таляра, мов шага, на меду пропивали?* [6: 325]; *Що ж то був за Шрам такий, і як се він був разом **пін** і полковник? Був він син паволоцького **попа**, по прізвищу Чепурного, учився в Київській братській школі, і вже сам вийшов був на **попу*** [5: 8]. Лексема *пін* не містить нашарування розмовності, що характерно для пізнішого періоду (СУМ подає слово *пін* як стилістично марковане (розм.) [10, VI: 538]). Відсутність будь-якої конотації підтримана в кожному творі П. Куліша, незалежно від жанру, тематики тощо. Так, у романі «Чорна рада» Кирило Тур урочисто, з почестями знайомить присутніх зі своїм гостем, відреконструвавши його як *попа*: — *Ось мій гість!... Се, коли хочете знати, син паволоцького **попа**, той самий, що, як стукнувся із мною за Києвом, що аж поле всміхнулось* [5: 105]. Черевань, частуючи колишнього священика Шраменка, шанобливо говорить про попа, ампліфікуючи при цьому синонімічні конструкції: — *Моя премудрость, бгатику, — сказав*

*Черевань, — знає тільки налити та випити; а вам собі мізкувати, як хоча. На те ви **попи**, на те ви мужі совіта, на те ви народні голови [5: 20]. Церковний староста до ксьондза сердито (на захист православних священників, своєї віри): *От ви й дожартувались із своєю унією! Отсе вам у наших **попів** хавтуру одбивати! Отсе бороди їм урізувати! Отсе вам дзвіниці на комори переробляти!...* [5: 300]. Кирило Тур, дізнавшись про підступні наміри Тетері зашкодити його побратимові Шраму, який подався визволити друга з біди, мчить Шрамові на допомогу, подумки промовляючи: *«Постривай, **попе**, ще, може, вернемо сокола з клітки»* [5: 145]. До дружини священника в «Марусі Богуславці» брат звертається *попаде*: ***Попаде**, з radoців тобі признаюсь, Що я — твій брат Івась* [6: 454]. Однак, зауважимо, що звертання *попе*, *попаде* – рідкісне явище, фіксоване П. Кулішем. Натомість літературні персонажі використовують *панотче*, *панотченьку* та *отче*: *«Куди се, **панотче?**» – тут лицар спитав* [6: 264]; ***Панотченьку** ти наш коханий! – каже йому Тарас Сурмач* [5: 31]; *«**Hi, отче!**» – й саджає його на коня...* [6: 264]. Припускаємо, що намагання українців обійти звернення до священника *попе* лексемами *панотче* та *отче* (загалом, у творах кількісно переважає лексема *nin*, а з-поміж нечисленної групи мікроконтекстів з лексемами *панотець*, *отець* більшість становлять якраз апелювативні використання) й активне функціонування демінутива *панотченько*, відтворене письменником, – перші ознаки зародження ще за козацьких часів стилістичної диференціації лексем *nin* – *панотець*. С. Бібла зауважує: згодом, це призвело до того, що лексема *nin* (з гр. «батько») перестала функціонувати й у церковних пам'ятках, а в розмовному стилі навпаки активізувалася. Пройшовши шлях від «книжності» до «народності» [1: 92], вона «застигла» як варіант значення, адаптований до народно-розмовної стихії.*

Підкреслимо, що помічені стилістичні ознаки лексеми *nin*, пов'язані з конотацією несхвальності, які проглядають зі звертань у діалогах П. Куліша, не торкаються позаапелювативних конструкцій. Лише змістом творів (а не мовою!) П. Куліш відображає падіння авторитету церкви в середовищі простого народу, рабську залежність священників від світської влади, підкуп і корупцію, що зародилися, на думку укладачів «Історії релігії в Україні», ще у XV ст. [4: 360]: *Притаїлись **попи** й дяки, Що панству служили...* [6: 142]. Прикметно, що про спотворення культу православної церкви духівниками письменник частіше говорить устами або неправославних (1), або козаків (2): 1) *... **попи** ваші гнітом важким Вашу славу і чесне ім'я погубили* [6: 317]; *Мій муж (Заїрин. — А.К.) звелів остерегти Марусю, Царицю нашу, від **попа** лихого: «Бо він, — рече, — продасть і господа самого. **Попи**, — рече, — запродають пророка...»* [6: 517]; ***Попи** й ксьондзи – се дві нечисті сили, що піднялися душі всім спасати І миром*

*вашим* так заколотили, *Що будете вовіки рабувати* [6: 495]; 2) *На попа* за се козацтво нарікало *І на часточку йому не подавало* [6: 443]; *Колись їх козаки хрестили Під карбачами без попа І вірувати в Суса вчили, Аж поки з них текла рона* [6: 398]; *І навіть козаки не довіряють Ні язика попівському, ні оку; Ні одного попа не допускають В коші до себе, мов джуму жорстоку* [6: 518]; — *Церква свята, да піп грішний. Так усюди по городах кажуть* [5: 418].

Разом з тим, П.Куліш обстає за священників як уособлювачів правдивої віри (— *Ні піп, ні ксьондз на таку науку, на варварство таке не наставляє...* [6: 493]), особливо в історичному романові «Чорна рада», високо поцінованому І. Франком як «перший великий український роман, ґрунтований на ретельному вивченні історії і написанні чудовою мовою» [13: 132]: — *А я тобі кажу, що вони свого попа у бору в пасіці ховають та до його й дітей хрестити возять* [5: 292]; *...і не в одну церкву попом уніта на огиду людям поставили...* [5: 9].

Семою 'професія' означено форму *попувати* (як *лікарювати, столярювати, вчителювати* і т. д.), яку 11-томний СУМ подає як марковану одиницю (розм.) [10: VII, 239], на відміну від СБГ («Священствовать. Быть попомъ» [8: III, 340]): *Волів тихо попувати, ніж з ляхами бучно панувати...* [6: 442]. Цікавими є стійкі висловлення: *постригтися у попи* — 'стати священником' (... *зложив з себе полковництво, постригся у попи да й став служити богові* [5: 10]) і *постригтися у ченці* — «стати ченцем» (*Підкопалися панове Під люд необачний з того часу, як постригся в ченці Сагайдачний* [6: 135]).

Лексему *храм* письменник використовує не лише як синонім до *церкви* у пряму значенні «релігійна споруда» [8: IV, 412; 10: XI, 202], але й у переносному «Галузь, сфера високих духовних цінностей» [10: XI, 202]: *Ти храм невидимий, храм духа нам постройи, Созиждуть нам його твої глаголи, Любові й істини незблими престоли* [6: 379]; *Як! Щоб творця небес та в мур заперти, під римські й візантійські ковпаки! Твій храм, — його стовпами не підперти, — Розгорнуто в нім зоряні книжки* [6: 278]. *Божим домом* названо і «церкву» [8: I, 81], і монастир (в 11-томному СУМі *Божий дім* не занотовано, 20-томний СУМ уже фіксує *Божий дім* [9: I, 581]), порівн.: *Вночі дом божий, церкву, обікрали* [6: 206]; *Світ йому одкривсь на шостому годі, як повезла його мати молитись богу в Озерянський монастир. Прозрівши в дому божому, маленький хлопчик розгорівся ревністю до божого дому* [5: 491].

*Корогва* (*корогов*) у творах — це символ Церкви, православної віри, *хрест* — символ християнства: *Крикне товариство: «Наливайте, друже! Не впевняйся, сизий орле, На лейстрових дуже; Бо ті лейстровії Виросли в неволі: Ой не вдержать проти вітру Корогви у полі»* [6: 34]; *Мазено, зраднику з прапращурів кривавих, З варягів, що хреста брат брата цілували І, по своїх*

клятьбах та присягах лукавих, У братню кров того **хреста** вмочали! [6: 204]. Зображення Бога чи святих, яким поклоняються віряни, П. Куліш послідовно називає *образами* (синоніма *ікона*, за нашими спостереженнями, не використовує): **Образи гарні, київської роботи** [5: 208]; – **Щоб на тебе образи падали** [5: 139].

У текстах активно функціонує гніздо однокореневих лексем *хрестити (-ся), охрестити (-ся), перехрестити (-ся)* і т. ін. у прямих значеннях: *Наші предки в твоїх водах чистих, святих **охрестились*** [6: 523]; ... *по гаях дітей **перехрещують***. *Сподівайтесь же добра своїй унії од таких парафіян!* [5: 299]. У значенні «робити знак хреста рукою» живають сталі словосполучення *класти / покладати хрест*, відсутнє у фразеологічному словнику [див. 12: I, 935]: «*Да воскресне бог!*» – *гукнула, **Хрест кладучи, мати*** [6: 502]; ...*І святого **хреста** на себе, поклонившись, не клали?* [6: 525]; *Ідучи мимо церкви, **покладали хрест, били поклони***... [5: 35].

Лексема *молити* функціонує як у релігійному значенні [8: 2, 440; 10: IV, 784], якого, до речі, немає у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» (*Ти, що мене премудро так устроїв, Ти чуєш глас мій, я тебе **молю**, Простри твою правицю надо мною: В твоїх законах твердо я стою* [6: 279]; *О святії чудотворці! **Умоліте** бога, Щоб ся кров не окропила нашого порога* [6: 452]), так і в переносному «Дуже просити, благати» [10: IV, 784; 2: 537], яке відсутнє в СБГ: *О! не хапайся, **молю**, до подвигів великих* [6: 248].

П. Куліш своїм художнім доробком зумів передати живомовну стихію українського народу XIX ст. Занурюючись в історичну тематику, митець доніс до сучасників колорит славної епохи козаччини. Авторіві вдалося відобразити високий рівень релігійно-естетичного світогляду українців, багатство релігійного словника української мови, уловити початки стилістичної диференціації назв духовних осіб (*ніп — панотець*), зафіксувати низку активно вживаних переносних значень (*рай, пекло, душа, дух, храм, молити*), відсутніх у «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка. Окремих значень релігійних лексем (*Божий дім, душа, хрест, молити*) немає в сучасних словниках: 11-томному «Словнику української мови», «Великому тлумачному словнику сучасної української мови», «Фразеологічному словникові української мови». Відрадно, що 20-томний «Словник української мови» (Т. 1: А–Б) врахував неточності попередніх лексикографічних джерел.

### Література

1. Бібла С. В. Склад, джерела і шляхи формування української церковної термінології (назви церковних чинів і посад): Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України, Інститут української мови. - К, 1997. - 215 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. - К. - Ірпінь: Перун, 2002. - 1440 с.
3. Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки культури в історії літературної мови // Мовознавство. - 2007. - № 4-5. - С. 3-12.
4. Історія релігії в Україні: У 10 т. — Т. 2. - Українське православ'я / За ред. проф. П. Яроцького. - К.: Укр. центр духовної культури, 1996. - 376 с.
5. Куліш П. Твори в 2-х томах. Том другий: Чорна рада. Хроніка 1663 року. Оповідання. Драматичні твори. Статті та рецензії. - К.: Дніпро, 1989. - 586 с.
6. Куліш П. Твори в 2-х томах. Том перший: Поезія. - К.: Дніпро, 1989. - 654 с.
7. Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш // Історія української літератури ХІХ століття: У 2-х кн. Кн. 2: Підручник / за ред. акад. М. Г. Жулинського. - К.: Либідь, 2006. - С. 69-152.
8. Словарь української мови: У 4-х т. / Зібр. ред. журн. «Киевская старина»; Упоряд., з дод. власного матеріалу, Б. Грінченко. - Репринтне вид. - К.: Лексикон, 1996.
9. Словник української мови: У двадцяти томах. Т. 1. А - Б / Гол. наук. ред. В. М. Русанівський. - К.: Наук. думка, 2010. - 911 с.
10. Словник української мови: В 11-ти томах. — К.: Наук. думка, 1970- 1980.
11. Українське народознавство: Навч. посібник / За ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирчіва. — Львів: Фенікс, 1994. — 608 с.
12. Фразеологічний словник української мови: У 2-х т. — 2-е вид. — Т. 1-2. — К.: Наук. думка, 1999. — 980 с.
13. Франко І. Зібрання творів у 50-и т. - К.: Наук. думка, 1981. — Т. 32.

#### Albina KOVTUN

#### **Semantic Scope of Religious Vocabulary in P. Kulish's Works and Its Reflection in Dictionaries**

The author of the article argues that P. Kulish associating himself first of all with an illiterate circle makes his own creative works a kind of vessel for living language of the 19th century; plunging into the subject of history, he brings home to his age the peculiarities of Cossack Tradition, promotes understanding of the religiously and aesthetically elaborated world-picture of the Ukrainians and the richness of the Ukrainian religious vocabulary, recognizes the beginning of stylistic differentiation of clergy ranks, fixes a range of actively used indirect meanings that are absent in B. Hrynchenko's *Dictionary of the Ukrainian Language*. Some meanings of religious lexemes are not recorded in the 11-volume *Dictionary of the Ukrainian Language*.

## Когнітивно-дискурсивний механізм уживання науково-технічної термінології

Когнітивна лінгвістика, за визначенням В. З. Дем'янкова та О. С. Кубрякової, вивчає мову як когнітивний механізм, який кодує та трансформує наукову інформацію [6: 53–55]. Вона формується в другій половині ХХ сторіччя, але предмет її вивчення — особливості засвоєння та оброблення інформації, способи ментальної репрезентації знань за допомогою мови — було започатковано в працях мовознавців іще в ХІХ сторіччі [12: 8].

В основі когнітивної науки є принцип категоризації світу, картина якого складається з двоєдності гносеологічного і мовного начал: з одного боку, у свідомості людини існує система денотативних образів (онтологічна картина світу), а з другого, — ця система актуалізується не інакше як за допомогою природної мови (мовна картина світу). Здатність класифікувати предмети і явища свідчить про те, що людина, сприймаючи світ, судить про їх подібність або відмінність. Когнітивна лінгвістика концентрує свою увагу на вивченні структури людської свідомості через призму її відображення знаком. Тим самим у сферу її інтересів входять ментальні основи продукування й розуміння мовлення, за яких лінгвістичне знання бере участь у збереженні, переробленні та репрезентації енциклопедичного знання [13: 23].

Актуальність дослідження полягає в тому, що технічна термінологія не просто називає поняття певної галузі засобами первинної чи вторинної номінації, а містить у собі результати розумової діяльності людини, відображення дійсності в мовній свідомості носія інформації, а значить відображає той дискурсивний зміст, який закладено в основі наукового поняття. Все це передбачає вивчення закономірностей когнітивно-дискурсивного механізму організації та зберігання знань у когнітивних структурах мовної свідомості людини, а також вживання технічної термінології в наукових текстах. Вивчити когнітивно-дискурсивні основи формування термінологічного значення науковець зможе, усвідомивши взаємодію процесів відображення об'єктивної дійсності у свідомості носія мови та номінативних процесів у термінознавстві.

Мета нашого дослідження — з'ясувати когнітивно-дискурсивні особливості реалізації науково-технічної термінології у фаховому мовленні.



Предмет дослідження — когнітивно-дискурсивний і когнітивно-прагматичний механізм уживання науково-технічних термінів та закономірності його дискурсивної об'єктивації в наукових текстах.

Наукова термінологія — найвищий вияв людської думки, національної своїми витокami, інтернаціональної за своїм призначенням. Саме в термінології закодовано історію й культуру народу. Основу кожної термінологічної системи становлять питомі слова, що ввійшли до наукового обігу дефінуванням [10: 6]. Науково-пізнавальна діяльність спрямована на оброблення фахової інформації, намагання впорядкувати її у власному лексиконі згідно з національною і фаховою мовною картиною світу та зберегти в пам'яті, а потім — забезпечити отримання з неї потрібного фрагменту інформації. Сучасна когнітивна лінгвістика, розглядаючи мовну творчість у нерозривному зв'язку з процесами пізнання, мислення і свідомості, із поверхневого, суто мовного погляду на дериватологію переходить на глибинний, концептуальний рівень її осмислення [14: 37].

Сучасні українські та зарубіжні мовознавці (Ф. С. Бацевич, Є. А. Карпіловська, О. О. Селіванова, Н. Д. Арутюнова, В. З. Дем'янков, О. С. Кубрякова, З. Д. Попова, Й. А. Стернін, М. В. Нікітін, О. Д. Огуй, М. М. Полюжин, Ю. С. Степанов, G. Brunner, G. Graefen, H. Kuke, M. Schwarz, W. Sucharowski та ін.) розглядають поєднання двох функцій — когнітивної та дискурсивної — з позицій лінгвофілософських поглядів на структуру й функції мови. Це означає в основних своїх рисах інтегральну когнітивно-дискурсивну парадигму сучасної лінгвістики, яка розглядає мовленнєву діяльність на тлі внутрішніх ментальних процесів. Становлення цього інтегративного напрямку з акцентом на когнітивних і прагмасемантичних механізмах трансформації одиниць мови в одиниці мовлення зумовило той факт, що чільне місце в ньому посідає функціонально-комунікативний підхід, в якому основний науковий інтерес концентрується навколо проблем мовлення, когнітивних і комунікативних аспектів семантики [1: 3].

«Знання когнітивних структур, пов'язаних з мовним знаком, передусе дискурсові: якщо людина знає мовний знак, вона знає і його категорійне значення, а в ситуаціях, коли людина сама створює знак, то цей знак також потрібно підвести під певну категорію, — поза цією операцією акт номінації не відбудеться. Дискурс тільки підтверджує, яка структура знання і в якому вигляді була в ньому використана» [5: 12].

У сучасному мовознавстві когнітивний і комунікативний аспекти досліджуються у нерозривній єдності когнітивно-комунікативної парадигми дискурсу. Ця парадигма дозволяє розуміння дискурсу як «ментально маркованого мов-

лення» [15: 13], як «мислекомунікації» [8: 103] — онтологічної двоїстості, що одним своїм боком звернена до когніції (життєвий світ індивіда), а іншим — до комунікації, соціальної взаємодії (життєвий світ соціуму). Тим самим дискурс постає як «багатоаспектна мовно-когнітивно-комуникативна система-гештальт у єдності когнітивного (використання мови, конструювання / передача ідей, переконань) і соціопрагматичного (взаємодія комунікантів у певних соціокультурних контекстах і ситуаціях) аспектів [16: 116; 7: 15].

На сучасному етапі розуміння комунікації як змістової взаємодії, залежно від соціально-культурних умов, істотно змінює традиційне ставлення до специфіки тексту, створеного в різноманітних інституційних дискурсах. Будь-який дискурс породжує текст — такий цілком конкретний матеріальний об'єкт, який відображає специфіку взаємодії людей при створенні інформаційного середовища в певній сфері діяльності. При цьому пропонований зміст і погляд на нього з позиції описуваної ситуації є не що інше, як ставлення користувача до мовного знака з одного боку, і ставлення користувача знака до реального світу, або онтології, з іншого. Для традиційної семантики онтологією мовного вираження є «світ дискурсу»: «Денотативний шар значення, чи денотативне значення, чи просто денотат мовного вираження, — це передана ним інформація про позамовну дійсність, про сказаний реальний чи уявлюваний світ. Щоб щоразу не підкреслювати про реальність / ірреальність світу, з яким співвідноситься мовне вираження, використовується нейтральний в цьому значенні термін світ дискурсу» [5: 58]. Онтологією мови є не спонтанні зовнішні мовні реалії, а ті мовні знаки, що «конструюються (концептуалізуються) мовою — а також за допомогою мови її носіями та мовознавцями в тому зовнішньому просторі» [11: 26].

Якщо для традиційної логічної семантики ототожнювання значення мовного вираження з тією позамовною дійсністю, яку воно позначає, є характерним, то для онтології мовного вираження є картина світу, реального чи уявлюваного, яку створює мовець та трактує слухач, тобто «світ дискурсу». «У кожній природній мові екстралінгвістична реальність є світом, який інтерпретується людьми, разом з їх стосунками одне до одного, і в цьому значенні «онтологія» явищ, як вона подана природною мовою, визначається тим, як носії мови концептуалізують позамовну дійсність; а з іншого боку, будь-які мовні реалії можливі лише на тлі певного заданого способу мовної концептуалізації світу» [2: 7].

Когнітивно-дискурсивна реалізація концепту відбувається в межах реальної дискурсивної практики. Можна стверджувати, що концепт є інтегративним елементом відносно до свідомості, культури та мовної системи в цілому.

В. З. Дем'янков доводить: «Дискурс концентрується навколо певного опорного концепту; створює загальний контекст, який описує дійові особи, об'єкти, обставини, часи, вчинки тощо, керуючись не стільки послідовністю речень, скільки тим загальним для того, хто створює дискурс, та його інтерпретатора світом, котрий «будується» у ході розгортання дискурсу» [3: 7].

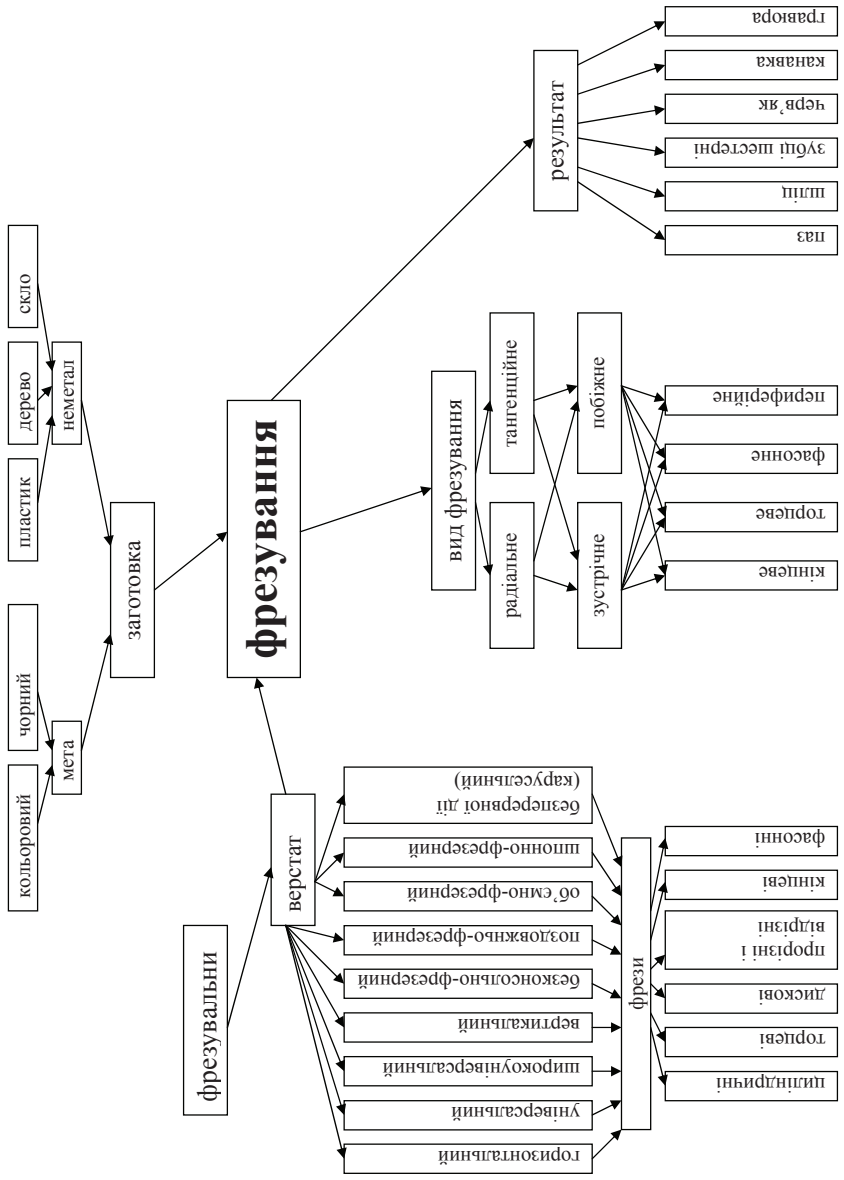
Інакше кажучи, динамічність як якість концепту полягає в дискурсивно-комунікативній його реалізації, у функціональності його існування як одиниці, яка належить не тільки рівню ментальних уявлень чи рівню культури, але і такої, що об'єднує ці рівні в реальній комунікації. Певною мірою концепт є «згорнутою» моделлю дискурсу чи його фрагмента, в якій латентно наявні всі можливі потенційні реалізації.

Зокрема, кожен тип інституційного дискурсу має у своєму складі базовий концепт, який імпліцитно проявляє себе на рівні макроінтенції мовців (у літературному дискурсі — «образ», у комп'ютерному — «база даних», в економічному — «ринкові відносини» тощо). Його безпосередня вербалізація (актуалізація на вербальному рівні) може відобразитися в самому текстові / дискурсові, а може, навпаки, проявлятися в мові комунікантів.

На прикладі базового концепту *фрезування* ми розглянули реалізацію його в дискурсі та виявили взаємозв'язки досліджуваного терміна із локальними концептами. Для когнітивно-дискурсивного аналізу процесу комунікації наявність (і виявлення) базового концепту має важливе, але, в основному, методологічне значення: дозволяє дослідникові (разом з іншими істотними показниками) класифікувати той чи той дискурс інституційно. На схемі видно, як взаємопов'язані технічні терміни на поняттєвому рівні, яка взаємозалежність існує між ними.

Базовий концепт *фрезування* (високопродуктивний спосіб механічної обробки металів багатолезовим різальним інструментом, що складається з корпусу й різальних зубців із загостреними вершинами, яким обробляють площини, фасонні, гвинтові або спіральні поверхні)<sup>1</sup> включає в себе залежні поняття названого процесу: *фрезувальник* (кваліфікований робітник, що працює на фрезерному верстаті), *верстат* (машина для обробки деталей або матеріалів), *заготовка* (напівпродукт у промисловому і т. ін. виробництві) та *вид фрезування* (розрізняють два основних види фрезування: *тангенційне*, при якому різальні леза обертового циліндричного інструмента утворюють оброблену поверхню паралельно осі його обертання, і *радіальне*, коли леза інструмента, що обертається, утворюють оброблену поверхню перпендикулярно до осі його обертання).

<sup>1</sup> Тут і далі приклади взято із Словника української мови в 11-ти томах.



Для когнітивного структурування та моделювання концептосфери дискурсу релевантними є не тільки базовий, але і локальний тип концепту. Термін **верстат** підпорядковує на поняттєвому рівні такі терміни, як *горизонтальний, універсальний, широкоуніверсальний, вертикальний, безконсольно-фрезерний, поздовжньо-фрезерний, об'ємно-фрезерний, шпонно-фрезерний, безперервної дії (карусельний)*, що вказують на типи фрезерних верстатів; названі концепти в пропонуваному мікрополі є локальними.

Термін **заготовка** взаємопов'язаний з поняттями **метал** (*хімічно проста речовина або сплав, ознаками якої є висока міцність, ковкість, добра тепло- та електропровідність і особливий блиск*) і **неметал** (*хімічні елементи, що своїми фізичними та хімічними властивостями відрізняються від металів*), які, своєю чергою, підпорядковують собі види названих термінів (*чорний і кольоровий, а також пластик, дерево, скло*).

Для роботи на фрезерному верстаті використовують **фрези** (*багатозовий різальний інструмент, що складається з корпусу й різальних зубців із загостреними вершинами, яким обробляють площини, фасонні, гвинтові або спіральні поверхні*). Термінові **фрези** підпорядковані назви, які розрізняють за виглядом: *циліндричні, торцеві, дискові, прорізні і відрізні, кінцеві, фасонні*.

Залежно від типу використовуваної **фрези фрезування** може бути *кінцевим, торцевим, периферійним та фасонним*. Також розрізняють *побіжне і зустрічне, радіальне і тангенційне фрезування*, яке визначається напрямом обертання **фрези**. Причому **фрезування** може бути *радіальне побіжне і радіальне зустрічне*, а також *тангенційне побіжне і тангенційне зустрічне*. Ці терміни вказують на пряму залежність від мовної конструкції *вид фрезування* і на запропонованій схемі є локальними концептами.

Залежно від вибору **фрезерувальником** відповідної **фрези** після процесу **фрезування** отримують **результат** — *паз, шлиц, зубці, шестерні, черв'як, канавка, гравюра*. Отже, це локальні концепти, породжувані в дискурсі, які, на відміну від базового, не можна сприймати як щось задане, фіксоване. Вони постійно утворюються в процесі мовної взаємодії на основі експектацій комунікантів і, відповідно, верифікації ймовірнісних інференцій [9: 355–357].

Їх вербальне втілення доступне дослідникові на рівні виявлення концептуальних кваліфікаторів — матеріально виражених вербальних одиниць (словформ, висловлювань тощо), які забезпечують «концептуальну» основу спілкування, причому комунікативно-прагматичні параметри виділення кваліфікаційних смислів лінгвістичних одиниць, ймовірно, досить суб'єктивні як з боку комунікантів, так і з погляду спостерігача (дослідника).

Концептуальні кваліфікатори можуть бути виражені експліцитно або проявляти себе на імпліцитному рівні. Цей процес пов'язаний з актуалізацією концепту. Основним (але не єдиним) експліцитним актуалізатором концепту є значення слова. «Будь-який приватний актуалізатор концепту — слово, фразеологізм, синтагма тощо — не є ізольованою одиницею, а входить до загальної системи актуалізаторів, яку можна подати у вигляді асоціативно-семантичного поля» [2: 8].

Експлікація концептів у вигляді системи актуалізаторів здійснюється на пропозиційному рівні. Саме вибудовуючи «ланцюжок» пропозицій, тобто актуалізуючи (імпліцитно або за допомогою кваліфікаторів) певний концепт, мовець зводить до мінімуму інтерпретаційну діяльність реципієнта. Фактично продуцент мови послідовно просувається від одного кванта інформації до іншого (від однієї пропозиції до іншої), синхронізуючи цей процес з ментальною зоною співрозмовника, забезпечує оптимальні умови адекватного сприйняття нової інформації і когерентність дискурсу в цілому [9: 355–357].

Отже, когнітивно-дискурсивна парадигма вивчення сучасної науково-технічної термінології виходить з можливості пізнання взаємозв'язків мовних і позамовних факторів, що зумовлюють лінгвокреативний статус терміна в мовній свідомості людини [9: 355–357].

Когнітивне дослідження дискурсу і тексту як результату дискурсивного процесу може бути здійснено на основі когнітивно-дискурсивного моделювання, що включає пропозиційний, контекстуальний і концептуальний аналіз в їх інтеграції. Такий дискурсивно-когнітивний аналіз мовної взаємодії можливий з урахуванням контексту, в якому виділяється смислове ядро (базовий концепт), що відбиває на онтологічному рівні структуру спілкування і діяльності, і периферія — сукупність інтенціонально зумовлених локальних концептів, які позиційно «цементують» дискурс.

### Література

1. Белозьорова Ю.С. Когнітивно-дискурсивна концептуалізація часу в сучасній німецькій мові: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.04. Запоріж. держ. ун-т. — Запоріжжя, 2005. — 22 с.
2. Булыгина Т.В., Шмелев А.Д. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики). — М.: Школа «Языки русской культуры», 1997.
3. Демьянков В. З. Англо-русские термины по прикладной лингвистике и автоматической переработке текста. Вып. 2. Методы анализа текста // Всесоюзн. центр переводов. Тетради новых терминов, 39. — М., 1982. — Вып. 2. — 90 с.

4. Кобозева И.М. Лингвистическая семантика. — М.: Эдиториал УРСС, 2000.
5. Кубрякова Е.С. Категоризация мира: пространство и время (вступительное слово) // Категоризация мира: пространство и время: Материалы научн. конф. — М.: Диалог МГУ. — 1997. — С. 3–14.
6. Кубрякова Е.С. Когнитивная лингвистика / Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац [и др.] // Краткий словарь лингвистических терминов; Моск. гос. ун-т. — М., 1996. — С. 90–93.
7. Манаенко Г.Н. Значения «мира текста» и смыслы «мира дискурса» // Язык. Текст. Дискурс / Научный альманах. Выпуск 6. — Ставрополь — Краснодар. — 2008. — С. 7–32.
8. Морозова О.І. До проблеми виділення одиниць дискурсу: дискурсема неправди // Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен. — Харків: Константа, 2005. — С/ 65–104.
9. Олешков М. Ю. Пропозиция как основа когерентности дискурса (опыт анализа устных дидактических текстов) // Коммуникация в современной парадигме социального и гуманитарного знания: Материалы 4–й международной конференции РКА «Коммуникация–008». — М., 2008. — С. 355–357.
10. Панык Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П. Українське термінознавство. — Львів: «Світ», 1994. — 215 с.
11. Переверзев К.А. Высказывание и ситуация: об онтологическом аспекте философии языка // Вопросы языкознания. — 1998. — № 5. — С. 24–52.
12. Попова З.Д. Когнитивная лингвистика / З.Д. Попова, И.А. Стернин. — М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. — 314 с.
13. Приходько А.М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики. — Запоріжжя: Прем'єр, 2008. — 332 с.
14. Ракшанова Г.Ф. Система дериваційних засобів сучасної науково-технічної термінології (когнітивно-номінативний аспект): Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 — К., 2004. — 192 с.
15. Степанов Ю.С. Концепт причина и два подхода к концептуальному анализу языка — логический и сублогический // Логический анализ языка. Культурные концепты. — М.: Наука. — 1991. — С. 5–14.
16. Шевченко І.С. Когнітивно-прагматичні дослідження дискурсу // Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен. — Харків: Константа, 2005. — С. 105–117.

**Ganna RAKSHANOVA**

**Cognitive-Discourse Mechanism of the Usage of Scientific Technical Terminology**

This article studies actual problems of modern cognitive linguistics. It analyses cognitive-discourse features of scientific technical terminology implementation in professional communication. On the example of basic concept «milling» the author studies cognitive-discourse paradigm of modern scientific technical terminology and researches possible linguistic and non-linguistic factors that specify linguo-creative status of a technical term in linguistic mind of a person.



## Словотвірна параметризація лексико-семантичного поля «мистецтво»

Дослідники нової лексики слов'янських мов зазначають, що переважають у ній похідні лексеми, а це підтверджує збереження провідної ролі словотворення в сучасній слов'янській номінації [10]. Для унормування та лексикографічного упорядкування нової лексики необхідно з'ясувати її активність, значущість у процесах номінації та комунікації, відповідність мовним нормам тощо [5]. Досвід створення комп'ютерного фонду лексико-словотвірних інновацій співробітниками відділу структурно-математичної лінгвістики показує, що залишається актуальною потреба не лише фіксації нових лексичних одиниць у словниках неологізмів, а й глибшого всебічного аналізу їх, зокрема, словотвірної параметризації нових одиниць, які переважно є похідною, мотивованою лексикою. Такі дослідження неминуче зачіпають проблеми варіантності та конкурування номінацій, динаміки норм, передусім лексичної та словотвірної, відношення системи мови й узусу тощо [9]. Ефективним показником входження й стабілізації нової номінації до мовної системи є поняття функціонального потенціалу, запропоноване Є. А. Карпіловською [4].

Для словотвірної параметризації новотворів важливо з'ясувати їхнє місце у складі словотвірних гнізд, афіксозорієнтованих рядів за словотвірними категоріями та у межах лексико-семантичних полів як угруповань за певними ознаками, наприклад, за семантикою складників поля на основі аналізу їхніх тлумачень [6].

Для дослідження обрано лексико-семантичне поле «мистецтво», реалізоване в сучасній українській мові низкою синонімів, питомих та запозичених, об'єднаних на підставі порівняння їхніх тлумачень і вичленування спільного робочого компонента значення.

Матеріалом дослідження слугують різноманітні словники української мови, які фіксують українську лексику ХХ століття, умовно окреслюючи три періоди: українізації до 20–30-х рр., радянського періоду 40-90-х рр. та періоду незалежності від 1991 р. до сьогодні. Це передусім академічний тлумачний «Словник української мови» в 11-ти томах, інші академічні словники. Нову лексику презентує комп'ютерний фонд лексико-словотвірних інновацій відділу структур-

но-математичної лінгвістики, електронний ресурс, твори сучасної української літератури.

Теоретики мистецтва наголошують, що конкретного явища «мистецтво взагалі» не існує, це абстракція, категорія мислення. Це поняття охоплює все найістотніше в різних видах мистецтва — від літератури до архітектури й існує як невід’ємний складник суспільного етнонаціонального організму на певному історичному етапі його функціонування. Мистецтвознавці окреслюють поняття «мистецтво» у зіставленні його із суміжними, подібними поняттями та виокремленні його характерних, специфічних ознак. Наприклад, мистецтво як засіб пізнання, порівняно з досвідом релігії, науки, вирізняється тим, що не вимагає віри, а через конкретний досвід стає загальним надбанням людства; як засіб перетворення світу, порівняно з технікою, окрім зручностей та комфорту, надає ще й естетичну насолоду; мистецтво — це завжди творення, і природа його творча, але це також і вид виробництва, хоча й художній тощо. Мистецтво є складним соціальним організмом, який передбачає сукупність діяльностей (виготовлення, нагромадження, збереження, користування предметами мистецтва, підготовку майстрів, виховання споживачів, створення бази для мистецтва і т. ін.).

Лексеми на позначення *мистецтва* в різних сучасних мовах (білор. *мастацтва*, рос. *искусство*, польсь. *sztuka*, англ. *art*, франц. *art*, нім. *Kunst* тощо) у тлумаченнях зберігають два основні значення, пор. в українській мові: 1) Творче відображення дійсності в художніх образах, творча худ. діяльність. Галузь творчої худ. д-сті. 2) Досконале вміння в якійсь справі, галузі, майстерність [СУМ, IV: 719]. Синонімічний ряд до *мистецтва*: *вправність, майстерність, мудрість, наука, умілість, хист; артизм, артистизм, творчість, художність, итука* демонструє, що у семантиці його перетинаються значення «робити щось добре своїми руками, виробляти щось, потрібне для життя» (ремесло) і «робити щось для прикрашання життя».

Слово *мистецтво* в українській мові є давнім запозиченням: як і польське *misterstwo*, чеське *mistrovství*, *мистецтво* виводять від [*мистерний*], *майстерний*, похідне від *майстер*, яке запозичене з німецької мови — *Meister*, що походить від латинського *magister* «начальник, учитель, керівник» [ЕСУМ, III: 363, 466]. Словник Грінченка також тлумачить слово *мистецтво* як «мастерство, мастерское уменье, искусство» [СУМГ, II: 428], а *мастак, мистець, мистюк, митець, містюк* як «мастерь, мастакъ» [СУМГ, II: 428]. Очевидно, первинним було розуміння вміння, вправності, майстерності в певній справі, до такого висновку підводять і етимологічні довідки слів *мистецтво, артизм*. Людина здавна прикрашала себе, своє мешкання, побут, однак це був різновид роботи,

в якій цінували рівень майстерності, вправності, або ж вважали це за розвагу, відпочинок після завершення тяжкої фізичної роботи. Звідси і спектр ставлення, висловленого в народній мудрості, від майстра своєї справи до «митця» у розумінні «нікудишнього майстра» [ПРУСП]:

*По роботі пізнати майстра.*

*Майстер зна, що кобилі робить.*

*Митець голою паністарою їжаків бить.*

Порівняно з селянською працею до мистецтва (музики, танців тощо) ставилися як до розваги, якій місце — після завершення праці [ПРУСП]:

*Соловей піснями не сит.*

*Хто багато говорить, той мало творить.*

*Коли почав орати, так у сопліку не грати.*

Складники лексико-семантичного поля різні за семантичним наповненням, функціонуванням та словотворчою потужністю. Розглянемо деякі з них. Сучасне словотвірне гніздо *мистецтво* є іменним і охоплює назви осіб (*мистець, митець, мистецтвознавець*), ознак (*мистецький, митецький, мистецтвознавчий*) тощо. Із форм *мистець, мистецький* розвинулися *митець, митецький*, а закріплення їх у мові відображає динаміку мовних норм: орфографічні словники 1930-х років подають *мистецький*, а лексема *митецький* відсутня [ПСГ: 213], а 1970–1990-х років подають *митець*, але не фіксують *мистець* [ОСУМ: 371]. Сучасні орфографічні словники послідовно подають усі варіанти, включно з прислівниками *мистецьки, митецьки*, а також іменниками-назвами осіб *мисткиня, мистюк* [ВЗОС: 350]. Назву особи *мистюк* у значенні *мистець* подає лише Словник Грінченка [СУМГ, II: 428], а потім майже через століття Л. Ставицька фіксує лексеми як належну до жаргону інтелігенції «соцреалістичний мистюк» [КСЖЛУМ: 175]. Однак, за період відсутності лексеми у словниках, вона побутувала у поширеному прізвищі *Мистюк*, таким чином не зникаючи з мовної мапи України. Що ж до назви на позначення особи жіночої статі, то поява таких новотворів є характерною ознакою словотвірної номінації сьогодення, змін у статусі жінки в українському суспільстві:

*«Марія Приймаченко — мисткиня з дитячим серцем; Єва Кочергіна — юна мисткиня Кременеччини; французька мисткиня Мартін ле Коз; ужгородська мисткиня Наталія Сіма (з інтернет-новин).*

Лексема *творчість* походить від праслов'янського *творити*, похідного від *tvorъ, tvarь* «творіння, створіння», яке має індоевропейське коріння [ЕСУМ, V: 533]. *Tvar*, яке в сучасній українській літературній мові має два омонімічні значення, серед них метафоричне: 1. *Застаріле*: 1) *книжне* — будь-яка істота, живе створіння, тварина; 2) *лайливе* — підла, мерзенна людина; і 2. *Заста-*

*рiле*. Обличчя [СУМ, X: 45]. Мовний матеріал підтверджує важливість цього поняття для наших предків: ним позначали мало не увесь навколишній світ; усіх живих істот; давня віра була анімістичною, все навколо — живе, серед тварин багато тотемних, священних. За часів Київської Русі слово означало ще й «виріб; усе, що створено», а також «світ, всесвіт», «вигляд, подоба». Останнє значення збереглося у сучасних чеській, словацькій мовах. Пор. і польське *twarz* «обличчя». А в македонській та словенській мовах воно означає «матерія, речовина», що відсилає нас до прадавнього розуміння створення світу [ЕСУМ, V: 530]: пор.: «*Всякої тварі — по парі*». Недаремно із приходом християнства на слов'янські землі *Творець*, *Творитель* стали втіленням розуміння «Бога як ідеальної першооснови, яка створила світ, землю, людину, все живе» [1: 591]. Видозміна значень, усього, що стосувалося давньої віри — поганства — стосувалося того, що «погани» (з латини — селяни) — пізніше «нехристияни», отже «погані, недобрі, кепські» й далі «*всей тварі поклоняхуся яко Богу*» (1534 р.) [3: 19]. Протиставлення *твар* — *Творець* знаходимо й у Біблії: «*поганство люди виявляють у тому, що вірять у природу, в саму твар (твориво), а не в Творця, і служать цій тварі*» (пор. Рим. 1. 21–32) [3: 20]. Такі зміни значень зачепили цілий пласт лексики, яка стосувалася давньої віри, пор.: *відьмак*, *відун*, *відьма* — той, що все знає (відає). Оскільки жінки найдовше трималися поганства, заступивши волхвів, то під впливом християнства відьму стали уявляти здатною лише на зло: «*Взагалі всякі потвори, то відьми чи відьмаки*» [3: 183]. Очевидно, протиставлення християнської та дохристиянської віри дали поштовх розвитку негативних значень лексем *твар*, *потвора*, *тварина* (груба, лайлива людина), *тварюка* тощо.

Вершина лексико-словотвірного гнізда *твар* об'єднує декілька словотвірних гнізд *творити*, *тварина*, *потвора*, *затвірник* (*затворник*), етимологічно споріднених з базовим *твар*. Таке етимологічне гніздо містить понад 95 простих суфіксальних похідних, у творенні яких засвідчено широкий спектр ресурсів: 9 префіксів (окремо *ви-*, *за-*, *не-*, *о-*, *пере-*, *по-*, *со-*, *спів-*, *с-* та комбінованих *с-* + *по-*, *не-* + *пере-*), понад 20 суфіксів (зокрема в комбінаціях по 2–3 простих (первинних) і складених (вторинних): *-ець*, *-тель*, *-тельк(а)*, *-ник*, *-ниц(я)*, *-кин(я)*, *-ювач*, *-ювачк(а)*, *-інн(я)*, *-іннячк(о)*; *-ен(ий)*, *-ильн(ий)*, *-ів*, *-ч(ий)*, *-ницьк(ий)*, *-н(ий)*; *-енн(я)*, *-ив(о)*, *-ил(о)*, *-ість*, *-к(и)*, *-ність*, *-янн(я)*, *-цтв(о)*, *-юваність*, *-юванн(я)*, *-еність*; *-итися*, *-юватися*, *-яти*, *-чо*, *-но*, *-ювальн(ий)*, *-юван(ий)*, *-ююч(ий)*), при творенні похідних спостерігаємо чергування голосних у корені: *-твар-* / *-твор-* / *-твір-*, змісторозрізнявальну функцію наголосу *потвoрити* (робити потворним) і *потвоpити* (створювати), семантичні зсуви, які призвели до розходження семантики й утворення кількох словотвірних гнізд

тощо. Частиномовний спектр похідних містить усі повнозначні частини мови. Реалізація словотвірних категорій також є максимально повною: це, передусім, назви дій, осіб, ознак, віддієслівні іменники тощо. І хоча це гніздо можна вважати одним із найповніше реалізованих, воно продовжує поповнюватися новотворами. Як і можна було очікувати, це переважно композити, де основа з коренем *-твор-* займає постпозицію. Принцип творення, поширений у термінології — у першій основі — уточнення, спеціалізація, аспектуалізація значення, вираженого другою основою (*-творення, -творчість, -творчий* та ін.): *кіноперетворення, націєтворення, націотворення, підручникотворення, тарифоутворення; ерзац-творчість, паперотворчість, правотворчість, телетворчість; законотворчий, націєтворчий, нормотворчий; європотова, поп-творіння, державотворення — державоспотоверення*. Окрім того, гніздо поповнюється і простими похідними: *недовитворити*.

Серед перерахованих простих похідних жоден із приступних словників не фіксує лексем на позначення осіб жіночої статі *творителька, творкиня, творчия*, однак вони є серед новотворів. Переважно, це тексти сучасної художньої літератури, тож ці новотвори можна віднести до авторських:

«Жінка перш за все — життя творителька...» (В. Шевчук, На полі смиренному, онлайн бібліотека, <http://www.erlib.com>);

«...головна функція «секрета» полягала не стільки в тому, щоб бути гарним, скільки в тому, що крім його творців — чи як тут сказати, «творкинь»?...» (О. Забужко, Музей покинутих секретів, К., 2010, С.75).

Послідовне творення категорії моці практикують деякі ЗМІ, телеканали (наприклад, СТБ), електронний ресурс, пор.:

«Згідно із сучасними світовими тенденціями гендерної рівноправності послідовно вживаємо жіночих суфіксів: мистець — мисткиня, творець — творчия, (со)творитель — (со)творителька, (со)творительниця, відтворник / відтворювальник — відтворниця / відтворювальниця.» (Ю. Семенов «З музикологічно-перекладацької робітні...», [http://www.ua\\_perekklad.org/ua/theory/yuriy-semenov](http://www.ua_perekklad.org/ua/theory/yuriy-semenov)).

На позначення чогось творчого (активно творчого) як процесу, потенціалу в будь-якій галузі у ЗМІ, рекламі активно вживають англійські неозапозичення *креативний, креатив, креативність* (пор.: англ. прикметник *creative*, іменник *creativity* від дієслова *create*, яке в одному з двох значень виражає процес, стан творення (створення) чогось нового, тобто *creative person* перекладається як «творча особистість, яка розвиває нові ідеї, зокрема й у мистецтві» (in the art)). В українській мові запозичену лексему *креатив* сприймають як «творчі ідеї», а в словотвірному плані — як утворений способом усічення за активною

моделлю іменник від запозиченого прикметника зі значенням опредметненої ознаки (пор.: *негативний* — *негатив*):

*Залучаються молоді та талановиті фотохудожники зі своїм креативом* («День», 15.09.2006, №156, С. 2).

Дослідники зауважують, що в різних мовах упродовж століть слова, які походять від лат. *creare* (створювати, творити), вказували передусім на божественний, недосяжний для людини, акт створення світу. Наприклад, в англійській мові сучасне значення лексеми *creation*, яке пов'язує акт творення з діяльністю людини, склалося лише в 18 ст., а в часи Шекспіра стосовно людини це слово вживали зневажливо, в значенні неякісної імітації, псевдотворчості [2]. Сьогодні креативність — це також термін, який увійшов у концептуальний апарат багатьох наук, зокрема й лінгвістики. Лінгвокреативність як мовна творчість — це «створення нового тексту або слова або нетривіальний вибір одного з наявних у мові й відомих мовцю засобів конструювання образу об'єкта» [2].

*Художній* (який дослідники вважають запозиченим із готського *handus* — мудрий) у значенні *мистецький* і похідні від нього СУМ Грінченка ще не фіксують. Натомість побутує лексема *маляр* з розгалуженим словотвірним гніздом, яке тлумачиться як *художник*, *живописець* [СУМГ, II: 402]. Пізніші словники періоду коренізації подають: *художник*, *художній*, *художність*, *художньо*, [ПСГ: 428]. Сучасне словотвірне гніздо з вершиною *художн-н(ії)* налічує понад чотири десятки похідних, однак простих похідних лише 9 (крім названих — *художниця*, *художників*, *художницький*, *художество антихудожній*, *антихудожність*). Інші, складні, переважно композити, уточнюють, спеціалізують значення *художній* і *художник*. Те саме можна сказати й про новотвори, не зафіксовані словниками, однак вживані у ЗМІ: *фотохудожник*, *художник-баталіст*, *художник-дизайнер*; *художньо-виробничий*; *худжерівництво*. Серед новотворів є й утворені за аналогією, наприклад, *художка* («художня школа»), *знехудожнювати*:

*...батько — саме він учив мене малювати, потім до художки щоранку відвозив на заняття...* (О.Забужко. Музей покинутих секретів, К., 2010, С.71).

*Хоча є й такі, що знехудожнюють, умертвляють її [мову] зсередини; стан суспільства не може не відбиватись у мові* («Україна молода», 02.0.2006).

Наявність похідного *знехудожнювати* спонукала до пошуків дієслова на позначення «робити художнім». І справді, в Google знайдено:

*Раджу «охудожнити» мову тексту: ввести епітети, описи природи і т. д.* [forum.hpclub.com.ua](http://forum.hpclub.com.ua).

*... Вчора розмовляла з Каганцем про справедливість на рівні волі — записувала з голосу, тому мушу трохи охудожнити* (Народна правда, 16 жов., 2009) [narodna.prawda.com](http://narodna.prawda.com).

Інший синонім до мистецтва — *штука* — прийшов в українську мову через польську *sztuka* [СІС: 937] як посередник з німецької, де воно означало буквально «мистецький фокус» — *Kunststück*. У розумінні «мистецтво» *штука* існувало тривалий час на Галичині, на це вказують і приступні словники [СЧС: 481; РУС-32], і матеріал художньої літератури: *Поет танцює і риди: се зветься штука*. (І. Франко) [РУС-32]; *Будовою своєю вони, мої оповідання, не кривдять естетики і штуки* (В. Стефаник) [СУМ, XI: 547]. В українській мові *штука*, *штукарство* вживалося у значенні майстерність, вправність, тому часто ним позначали так звані прикладні заняття, пор.: *кравецька штука* [РУС-32]; а також як окремий витвір мистецтва: «*штука Ліста*» (О. Кобилянська) [пор.: СУМ, XI: 546]. Пряме значення «фокус» засвоїлося в запозиченні *штукар* — *фокусник*. Обидва слова — німецького походження, *штукар*, вірогідно, через посередництво польської мови. Синонімом до *штукар*, *фокусник* є також полонізм *філяр* (*figlarz* — жартівник, бешкетник) [СЧС: 452, 281; СІС: 875] — акробат, фокусник, блазень, з переносним значенням кривляка, позер; пустун, витівник [СУМ, XI: 583]. Штука як витівка, трюк, фокус, хитрощі активно вживається як розмовне: *утнути* (*викинути*, *устругнути*) *штуку*. Це підтверджує багатий матеріал художньої літератури від 19 століття до сучасної, пор. [СУМ, XI: 546–547]. Розмовне *філяр*, *фігли*, *фігли-мігли* у значеннях «витівки, штуки, хитрощі для досягнення чого-небудь» і «залицання, женихання, любовні справи, зальоти» [СУМ, XI: 583] і сьогодні активно функціонує (пор. у творі буковинської письменниці М. Матіос «Кулінарні фігли», Л., 2011).

Слова *артист*, *артистичний*, *артистка* [СУМГ, I: 10], запозичені в українську мову з французької *art* «мистецтво» від лат. *ars*, *artis* «мистецтво, ремесло, заняття, наука», можливо, через посередництво російської мови. Запозичення словники 1930-х рр. тлумачать як *артист* — 1) мистець, людина, що працює в якійсь галузі мистецтва (актор, музикант, маляр); 2) переносно — людина, що чудово знається на своїй справі (добрий кравець); *артизм*, *артистичність*, *артистично* — майстерність, художність [СЧС: 48; РУС-32]; *артистка*, *артистичин* [ПСГ: 5]. Лексема *артизм* після вилучення її зі словників після 1930-х років знову повертається до вжитку і до лексикографічних видань [ВЗОС: 24].

Наступні запозичення з *-арт-* уже з англійської мови, де *art* є багатозначним словом (8 значень): *оп-арт*, *пон-арт* / *попарт* як напрями у мистецтві [СІС: 600, 670], і новіші, частину з яких фіксують нові словники: *арт-бізнес* [ССІС: 72], *арт-менеджер*, *арт-ринок*, *арт-фестиваль*, *арт-часопис* [НУЛ: 12–13]; *арт-місія*, *арт-шоу* [НСЗ: 23].

Українські дослідники нової лексики називають неозапозичену основу *арт-* як належну до словотворчого ресурсу з високим потенціалом. Переважну біль-

шість утворених за її участю нових номінацій становлять композити (зокрема й гібриди) на позначення особи, опредметненої дії, процесу, стану, результату, місця тощо [8: 229–230]. За матеріалами комп'ютерного фонду інновацій відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України виявлено близько 5 десятків нових утворень з основою *арт-*. Такий новітній вплив спостерігають і в інших слов'янських мовах, пор. у сучасній білоруській мові 17 лексичних інновацій з *арт-* дослідники вважають «фактично власне білоруськими новотворами», і навіть спостерігають тенденцію до переходу цієї кореневої лексики у розряд префіксоїдів у словах: *артгалерэя, артпедагог, арттэрапія, артцэнтр* [7: 175-176]. Те, що нові лексеми — композити, свідчить про дальшу деталізацію й аспектуалізацію поля, окресленого основою *арт-*. Цікавим є спостереження про автономне вживання запозичення *арт*, і навіть у множині *арти* на позначення мистецьких заходів.

Якщо розглянути реалізацію поля через базові словотвірні категорії: ознаки, дії, виконавця дії, результату дії, місця дії, то виразно видно тяжіння до максимального заповнення лакун у реалізації названих категорій. Особливо, якщо це базові словотвірні категорії, а творення похідних передбачено регулярними, отже, нормативними словотвірними моделями.

Найповніше (незалежно від походження) реалізована словотвірна категорія ознаки дії: *творчий, умілий, вправний, учений, мудрий, майстерний, мистецький, художній, штукарський, артистичний, креативний* і не засвідчене в словниках *артовий*.

Існує системно закладена вимога реалізації категорії дії, і для питомих дериватів логічним є словотвірно мотивований ланцюжок: *творити — творчий — творчість, уміти — умілий — умілість*. Натомість серед запозичень, де проникає, як правило, іменник, хоч і оформлений як похідний за правилами українського словотворення, дієслова відсутні, але потреба назвати дію залишається. Тому в Інтернеті, тобто в узусі (але не в словниках) маємо утворені за регулярними зразками відіменні дієслова: *художничати (охудожнити, знехудожнити), штукувати, артистувати, артувати, креативувати*.

Реалізація категорії діяча, передбачена системно, реалізується теж послідовно, має похідні, утворені за аналогією, й зафіксовані в електронних ресурсах: *вправляльник, артовик, креативник та креатор* [НСЗ: 125].

Послідовна поява новотворів категорії моці, яка в радянські часи під впливом російської мови реалізована неповно, є характерною ознакою словотвірної номінації сьогодення, зумовленою змінами у статусі жінки, з одного боку, і системними вимогами української мови, з іншого. Близько половини таких похідних у розгляданому полі функціонує в живому мовленні, тобто в узусі, й



утворена за регулярними словотвірними моделями: *творкиня, творчиня, мисткиня, креативниця, артовичка, спотворювачка* тощо. Деякі трапилися лише як власні назви: (*велика Мати*) *Сотворителька, (баба) Мудрачка*.

Дещо інша картина з категоріями результату дії і місця дії. Вони реалізовані переважно складеними номінаціями: *предмет мистецтва, художній виріб, арт-об'єкт*, загальними назвами є: *виріб, твір*, рідше *штука, мудрація*. Стосовно назв приміщення, або місця дії, то загальними є *майстерня, салон, студія, фабрика*, не зафіксовані словниками *творильня, штукарня, художка*, або складні номінації на зразок *арт-майстерня, арт-галерея, кінофабрика, телестудія* та інші. Запозичення *фабрика* (від латинського *faber* — майстер, творець), витіснило заборонений у 30-х роках питомий синонім *виробня*.

Отже, у реалізації базових словотвірних категорій поля мистецтво на розглянутому матеріалі помітно, що узус сьогодні виконує функцію, за потреби, максимально повної реалізації словотвірних категорій за регулярними, отже, нормативними словотвірними моделями. Словотворчі ресурси, використовувані в оформленні нових дериватів, сприяють збереженню типологічних рис української мови, виступають своєрідним захисним механізмом мови. Заповнення номінативних лакун новотворами дає підстави розглядати останні як матеріал для лексикографічної кодифікації.

### Література

1. Жайворонек В. Знаки української етнокультури. Словник-довідник. — К., 2006. — 703 с.
2. Ирисханова О. К. О понятии креативности и его роли в метаязыке лингвистических описаний. / Режим доступу: <http://new.ether-tv.ru/academia>.
3. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: історично-релігійна монографія. — К.: Обереги, 1991. — 424 с.
4. Карпіловська Є. Тенденції розвитку сучасного українського лексикону: чинники стабілізації інновацій // Українська мова, 2007. — № 4. — С. 3–15; 2008. — №1. — С. 24–35.
5. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. — К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. — 335 с.
6. Клименко Н. Ф., Пещак М. М., Савченко І. Ф. Формалізовані основи семантичної класифікації лексики. — К.: Наук. думка, 1982. — 249 с.
7. Лукашанец А. Элементы грэчаскага і лацінскага походжання ў сістэме лексічных інавацый сучаснай беларускай мовы // Мовы та культуры у новій Європі: контакти і самобутність. — К., 2009. — С.168–176.

8. Романюк Ю. Словотворчий потенціал нових засобів номінації у сучасній українській мові // Мови та культури у новій Європі: контакти і самобутність. — К., 2009. — С. 226–233.

9. Таран А. Конкурування номінацій у сучасній українській мові: тенденції стабілізації нової лексики. — Черкаси, 2011. — 232 с.

10. Słowotwórstwo / Nominacja. — Red. nauk. I. Ohnheiser. — Innsbruck: Univer. Innsbruck; Opole: Uniwer. Opolski, 2003. — 542 с.

### Джерела

**СУМГ** Словарь української мови: В 4-х томах. Упорядкував Б. Грінченко. — К.: Вид-во АН УРСР, 1958. — Надруковано з вид. 1907-1909 рр. фотомеханічним способом. — Т. 1.

#### Словники 1930-х років

**ПСГ** Голоскевич Г. Правописний словник (за нормами українського правопису ВУАН, Харків, 1929 р.). — Вид. 12. — Нью-Йорк — Париж — Сідней — Торонто — Львів, 1994.

**ПРУСП** Практичний російсько-український словник приказок. Упоряд. Г. Млодзинський. За ред. М. Йогансена. Серія «Із словникової спадщини». — Відтвор. вид. 1929 р. — К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАНУ, 2009. — Вип. 8.

**РУС-32** Російсько-український словник за ред. акад. А. Ю. Кримського та акад. С. О. Єфремова. — К.: Червоний шлях, 1924–1932, електронна версія К.: К.І.С., 2007.

**СЧС** Словник чужомовних слів / І. Бойків, О. Ізюмов, Г. Калишевський, М. Трохименко, за ред. О. Бадана-Яворенка. — К.–Х.: УРЕ, 1932.

#### Словники 1970-90 років

**ЕСУМ** Етимологічний словник української мови. — К.: УРЕ, 1982–2006. — Т. 1–5.

**ОСУМ** Орфографічний словник української мови. — К.: Довіра, 1994.

**СІС** Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука. — 2-е вид. — К.: УРЕ, 1985.

**СУМ** Словник української мови: В 11 т. — К.: Наук. думка, 1970-1980.

#### Словники після 1991 року

**НУА** Мазурик Д. Нове в українській лексиці: Словник-довідник. — Л.: Світ, 2002.

**ВЗОС** Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики / Гол. ред. В. Т. Бусел. — К.–Ірпінь: Перун, 2004.

- КСЖЛУМ** Ставицька Л. Короткий словник жаргонної лексики української мови. — К.: Критика, 2003.
- НСЗ** Нові слова та значення. Словник. — К.: Довіра, 2008.
- ССІС** Сучасний словник іншомовних слів. / Укл. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. — К.: Довіра, 2006.

**Larysa KYSLIUK**

**Word-Formation Parameterization of the Semantic Field «Art»**

The problem of studying of newly formed words is presented in the context of derivational nomination on the example of the semantic field «art» represented by a set of synonyms and word-formation nets in the modern Ukrainian language. The paper suggests application of native and borrowed word-formation resources, sequence of realization of the basic word-formation categories and functional potential of new words, which is the most important factor for the lexicographical processing of the new words. The data analysis shows the tendency to complete utilization of the word-formation categories in the oral communication in accordance with the regular word-formation models. This factor ensures preservation the Ukrainian language features being its sui generis protective mechanism.

## Актуальні проблеми системного дослідження лексики

Сучасні системні дослідження лексики зосереджені навколо таких актуальних проблем:

1) визначення чинників природної систематизації лексики (Ю. М. Караулов [7], Н. Ф. Клименко [9], Н. Ю. Шведова [22]) та з'ясування особливостей того, як «мова членує світ і як вона представляє його» [13];

2) моделювання лексико-семантичної системи у вигляді ієрархічно організованого об'єднання семантичних (поняттєвих) полів, що перетинаються і визначають мову як простір, у якому люди формують свої ідеї (Ж. П. Соколовська [27], Ю. С. Степанов [28]);

3) визначення співвідношення базового та найвищого рівнів узагальнення семантики і їх ролі в упорядкуванні лексичного складу мови (О.О. Селіванова [23], А. А. Уфімцева [31]);

4) побудова мовної картини світу як репрезентанта універсальних та національних особливостей освоєння світу мовцями (В. Л. Іващенко [5], Л. А. Лисиченко [14], Т. В. Радзівєвська [20] та ін.);

5) відображення результатів системного дослідження лексики словниками різного типу (В. В. Дубічинський [3], В. В. Морковкін [16], В. К. Щербін [33]) та ін.

Отже, зусилля сучасних лексикологів, лексикографів, семасіологів та лінгвоконцептологів зводяться до осмислення і систематизації результатів мовного освоєння дійсності соціумом за багатовікову історію його розвитку. В. М. Русанівський, характеризуючи мову як одну з найскладніших знакових систем, наголошує, що вона є засобом пізнання, «інформативною системою і акумулятором знань — матеріально втіленим відображенням мислення» [21: 49]. Змістову сторону мови учений визначає як всю реально пізнану або поетично осмислену дійсність, а також необмежені потенційні можливості пізнання і поетичного осмислення дійсності [21: 51].

Аналізуючи давньоруську лексику у складі українських лексичних систем «ВСЕСВІТ», «ПРОСТІР», «ЧАС», «ЖИВА ПРИРОДА», «НЕЖИВА ПРИРОДА» та «ЛЮДИНА», В. В. Німчук підкреслює, що лексичні багатства мови налічують десятки й сотні тисяч номінативних засобів [17: 3]. Досить

складно дослідити всю мегасистему як сукупність макро-, мікро- та підгруп. Тому нині особливої **актуальності** набувають комп'ютеризовані інтегральні дослідження лексики, основним завданням яких є опрацювання об'ємних лексичних масивів.

Теоретичні засади інтегрального вивчення лексики обґрунтовані у працях Ю. Д. Апресяна [1], Ю. М. Караулова [7], Є. А. Карпіловської [8], Н. Ф. Клименко [9], М. М. Пешак [18] та інших учених. Інтегральні лексикографічні системи забезпечують опис слова як центральної структурно-семантичної одиниці мови [30: 162] і подають лексико-семантичний рівень у вигляді синтезувального рівня мовної системи [11: 278].

Системність лексики, за визначенням М. П. Кочергана, полягає: «1) у відношенні одних лексичних одиниць з інших, тобто у можливості тлумачення будь-якого слова іншими словами тієї самої мови; 2) у можливості опису всіх лексичних одиниць за допомогою обмеженого числа елементів — семантично найважливіших слів; 3) у системності й упорядкованості зафіксованого в лексиці об'єктивного світу» [12: 305].

Системні автоматизовані дослідження здійснюються на основі академічних тлумачних словників, у яких зібрана багата і різноаспектна інформація про структуру, функціонування та динаміку лексики. У тлумачних словниках вона представлена лексикографічними параметрами [7], або формальними ознаками [18], які відображають семантичні, парадигматичні, синтагматичні та асоціативно-дериваційні характеристики слів. Комплексне дослідження лексикографічних параметрів тлумачного словника дозволяє моделювати лексико-семантичну систему як динамічне утворення, що характеризується власними законами організації і розвитку.

**Метою** нашого дослідження є створення інтегрованого автоматизованого середовища «Українська лексика: структура і функціонування», здатного на основі комплексу лексикографічних параметрів описати кожне слово (слово-значення) як системно зумовлену одиницю, відобразити об'єктивний характер систематизації лексики (у вигляді лексико-семантичних (поняттєвих) полів, синонімічних та антонімічних груп тощо) і визначити закономірності структурно-функціонального ладу лексики в синхронно-діахронному плані.

**Об'єктом** моделювання є українська лексика, відображена одинадцятитомним Словником української мови (СУМ) та іншими лексикографічними джерелами.

Спинимось детальніше на тих аспектах системного автоматизованого дослідження, які пов'язані з вирішенням таких завдань:

– здійснення ідеографічної класифікації іменників на основі одинадцятитомного СУМ та укладання ідеографічного тезауруса [24; 26];

– визначення особливостей динаміки лексичної системи української мови, відображеної словниками XVIII — поч. XXI ст.

Ідеографування лексики, об'єднаної в макросистему «Іменники», здійснюємо на основі **методу** компонентного аналізу [2; 32] та **методики** формалізованого аналізу семантики [9; 18].

Родові слова найвищого (універсального) рівня узагальнення семантики визначаємо на основі тих родових слів, якими описані лексичні значення іменників у СУМ і які відображають родові (інтегральні) семи, або архісеми, що є основою предметно-логічного ядра семем [27]. Такі родові слова вказують на поняття як найвищий рівень узагальнення семантики і групують навколо себе видові назви.

«Поняття, — зазначає Ю. С. Степанов, — відображає найбільш загальні, найбільш суттєві ознаки предмета, явища, думки. Це вища форма узагальнення... Значення слова прямує до поняття, як до своєї межі» [29: 13]. Отже, поняття (концепти) постають як системотворчі константи, які упорядковують усе словникове багатство мови.

Вінцем історичної науки називає Л. Єльмслев визначення комплексу родових слів мови та відтворення семантичних зв'язків між ними [4: 136]. О. О. Потєбня наголошує, що «показати безпосередню роль слова в утворенні послідовного ряду систем, що охоплюють відношення людини до природи, є основним завданням історії мови» [19: 173].

Для опису семантики майже 54 тисяч українських іменників укладачі академічного Словника української мови використали близько 9 тисяч родових слів. Вони відображають найвищий (універсальний) і базовий рівень систематизації іменників. На найвищому рівні, спроектованому нами з урахуванням будови синоптичних схем відомих ідеографічних словників [16], знаходяться поняття БОГ, ПРОСТІР, ЧАС, ЛЮДИНА, РОСЛИНА, ТВАРИНА, ДІЯ, ПРЕДМЕТ, ПОЧУТТЯ, СТАН, РЕЧОВИНА, ОДЯГ, ВЗУТТЯ, АБСТРАКТНЕ, СПОРУДА, ВЛАСТИВИСТЬ, КОЛІР та ін.

Базовий рівень ідеографічної класифікації складають вищезазначені слова та ті родові слова, які найчастіше використовуються мовцями [6], наприклад, *дерево, квітка, дівчина, чоловік, собака, будівля* тощо.

За статистичними даними, одержаними внаслідок аналізу метамови СУМ, можна відобразити кількісне наповнення кожної макро-, мікро- чи підгрупи, з'ясувати ієрархічну підпорядкованість груп, описати синонімічні ряди та ланцюжки фонетико-граматичних варіантів, визначити зони семантичного зв'язку між поняттєвими полями [25], окреслити потенціал образного вживання слів, частотність їх функціонування у складі фразеологізмів тощо. Отже, для кож-

ного окремого слова і для кожної ідеографічної групи формується своєрідний портрет структурно-функціональних ознак.

Так, поняттєве поле «ТВАРИНА», що налічує загалом 2166 слів, структуроване такими групами: «ТВАРИНА» (включає 261 слово), «ПТАХ» (249), «РИБА» (146), «КОМАХА» (74), «КІНЬ» (51), «СОБАКА» (45), «ЖУК» (44), «МЕТЕЛИК» (25), «ВІВЦЯ» (15) і т. д.

За кількісними показниками одразу можна визначити, які ділянки фауни освоєні мовцями детальніше і яке місце займають певні види тварин у житті людини. Досить детально описані в ідеографічному тезаурусі назви коней та їх порід: *аргамак, арден, бахмат, биндюг (бендюг), битюг (битюк), важковоз (ваговіз, ваговоз), возовик, воронець, воронько, гнідко, гривань, громак, драбант, зебра, іноходець, комонь, конисько, ломовик, лошак, мустанг, пати́ка, поні, рисак, румак, сиваш (сивець), сивко, скакун, ступак, текінець, фінка, шведка, шкапа (шкапина, шкапійка, шкапійчина)* та ін.

Численною є поняттєва група «КОМАХИ» (*бджола, блоха, блощиця, вовчок, джміль, довгоносик, ефемериди, жак, жук, золотоочка, капуста́нка, кобилка, козачок, комар, коник, медяниця, мідяниця, мошка, муха, мухоїдка, овід, оса, піскорий, попелиця, пухойд, сіноїд, сліпняк, терміт, тля, товстоніжка, черепа́шка, щипавка, щитівка*), підгрупа «МЕТЕЛИКИ» (*білан, бражник, деревоточець, капуста́ниця, кропив'янка, міль, монашка, нетля, нічниця, парусник, перламутрівка, сонцевик, сфінкс, шовкопряд*) та ін. Варто наголосити, що саме такі групи слів цікаві для зіставної лексикології, побудованої на ідеографічних засадах [15].

Детально представлені в українській мові назви малят тварин (*білчєня, бобрєня, ведмедя, ведмедєня, ведмежа, ведмедча, верблюдєня, видрєня, вовча, ву́жєня, жабеня, жєреб'я, змієня, козеня, козля, козятко, кроленя, кроля, лоша, павучєня, пацючєня, соменя, щурєня, щучєня, ягня*). Окрему групу складають назви пташенят: *воронєня, вороня, гайвороня, гайворонєня, галча, галчєня, голубєня, голуб'я, горобєня, гороб'я, грачєня, гусєня, гуся, журавленя, зозулєня, індича, індичєня, кача, качєня, лєлєчєня, лєлєча, орлєня, орля, перепелєня, перепєля, синича, соколеня, соколя, тетєря, чорногузєня, шпача, шпачєня, шулічєня, щигля, щуря, яструбєня, яструб'я* та ін.

Крім того, для поняттєвого поля «ТВАРИНА» характерна значна кількість демінутивів, пестливих і розмовних назв. 409 лексем входять до складу порівняльних зворотів, а на основі 405 багатозначних слів аналізоване поле перетинається з полем «ЛЮДИНА».

Електронний тезаурус інформує про те, що найбільшою кількістю синонімічних рядів і найширшим їх наповненням вирізняється в українській мові по-

няттєве поле «ЛЮДИНА». Багатокомпонентними є ряди синонімів та фонетико-граматичних варіантів із домінантами *бешкетник, бідолаха, базіка, нероба, залицяльник* та ін.

Значне місце в СУМ, як засвідчує автоматизований аналіз формальних показників, посідає застаріла та історична лексика. Цікаво, що в українській мові 70-80-х років минулого століття налічувалось 48 застарілих назв транспорту: карет (*берлин, диліжанс, ландо, мальпост*), возів (*брика, васаг, паровиця*), підвод (*форшпан, хурманка*), літаків (*аероплан*), пароплавів (*піроскаф*). Ремаркою історичне у СУМ відмічено майже 300 іменників, серед яких найбільше назв людей (*асесор, бунчужний, варяг, відрубник, вотчинник, гайдук, дейнека, дідич, колодник, кріпак, лучник, нарком, піддячий, працник, сірома, списник, тевтонець, чашиник, челядник, щитоносець* та ін.).

За комплексом ознак функціонально-стилістичного характеру (\*образне + у порівнянні + фразеологізм) в електронному тезаурусі визначаємо, що до складу образних засобів мови найчастіше входять ті предметні лексеми, які є давніми за походженням, простими за будовою і мають вихідне або набуте з часом абстрактне значення: *душа, любов, серце, кров, мед, сіль, дерево, голос, слово, час*.

Отже, автоматизована система «Українська лексика: структура та функціонування» передбачає аналіз лексики як за окремими семантичними чи функціонально-стилістичними ознаками, так і за їх комплексами.

Кожна ідеографічна група описує певну ідею, узагальнене поняття про предмети чи явища, яке є надбанням цілого народу. За влучним висловом Н. Ю. Шведової, такі групи слів мають глибоке пізнавальне значення і є своєрідними «картинками життя». Вони іменують певний фрагмент життя, інформують про нього, оцінюють його і яскраво описують (російською мовою — «живописують»). Саме такі «картинки життя» виявляють реальну тріаду: 1) лексична система — це мовна картина світу, 2) окреслена підмножина лексичного класу — це реальний вияв певної ділянки буття, 3) синонімічний ряд є відображенням внутрішньомовних, семантичних відношень між словами, які найближче пов'язані між собою [22: XI].

Отже, інтегрована автоматизована система «Ідеографічний тезаурус іменників» подає ієрархічно структуровані і взаємопов'язані поняттєві групи, відображаючи системність лексики, а також моделює мовну картину світу, відтіняючи її самотність.

У паперовому варіанті ідеографічного словника прагнемо якомога яскравіше відобразити вічні ідеї (образи) краси, любові і добра. Повсякчас переконуємося, що саме 11-томний СУМ дає цінний матеріал для формування тезауруса як духовної скарбниці народу.



Для опису краси рідного краю, наприклад, відбираємо лексику поняттєвих груп КВІТИ, ТРАВА, ДЕРЕВА, ЗЕЛЕНЬ, ЛІС тощо. Назви квітів представлені у словнику досить детально: *бузок, волошка, жоржина, квіття (поет.), мак, нарцис, півонія, роза, рястка, соняшник, троянда, хризантема, цвітка (діал.), чічка (діал.), цвіт, чароцвіт (заст., поет.)* та ін. Крім того, виокремлюємо групу «ЦВІТ» (*білоцвіт, білоцвіття, вицвіт, квіт, медоцвіт, пуστοцвіт, синьоцвіття, цвітінь, цвітть*), «СУЦВІТТЯ» (*вольт, волот, зонтик, китиця, колос, колосок, котик, кошик, реп'ях, свічка, сережка, хміль, чуб, шапка, шишка*), «БРУНЬКА» (*бростка, брость, забрость, бутон, вічко, очко, пуп'янок, сердечко*) тощо.

Поняття «ЗЕЛЕНЬ» відображене в тезаурусі словами: *зілля, зело, зелення, зелена, клечання, май, руна (вруна, рунь), ряст*.

Ідеографічну групу «ТРАВА» складають 44 назви: *бережина, буркун-зілля, вишар, вісйонець, вісйяниця, зелена, зелень, колосняк, костриця, кістриця, ластовень, лутига, моріг, мурава, нежер, огірочник, осока, остудник, отава, отавиця, паша, перлівка, підтравок, пізньоцвіт, покісниця, райграс, ратанія, різнотрав'я, ряст, свистуля, сіно, смовдь, содник, старник, стоколос, стоколо-са, сухотрав'я, тонконіг, трясуця, якірець*. Тут є назви молоді і сухої трави, тієї, що росте на березі річки чи у лузі. Укладачі СУМ описують різновиди трави так: *моріг* (синонім: *мурава*) — «густа молода трава», *отава* — «трава, що відростає на місці скошеної або після випасання худоби», *осока* — «багаторічна болотна трава родини осокових із довгими гострими листками», *огірочник* — «однорічна трава, листя якої має запах огірків», *бережина* — «берегова або лугова трава, берегове або лугове сіно», *нежер* — «торішня трава; неїстівна трава», *пізньоцвіт* — «багаторічна трава з коротким стеблом з родини лілійних», *покісниця* — «кормова трава», *смовдь* — «багаторічна трава з гранчасто-борозенчастим стеблом родини зонтичних», *тонконіг* — «багаторічна або однорічна посухостійка злакова трава з волотистим суцвіттям», *різнотрав'я* — «різноманітні трави, що ростуть уперемішку».

Варто зазначити, що в «Синонімічному словнику української мови» статті «трава» взагалі немає, а «Практичний словник синонімів української мови» С. Й. Караванського подає синонімічний ряд **трава**: *мурава, моріг, отава, отавиця, ряст* [ПСС: 405].

Отже, електронний тезаурус збагачує наші знання про довкілля та системне упорядкування лексики, дозволяє милуватися красою рідного краю і рідного слова.

Автоматизована система «Українська лексика: структура та функціонування» застосовується також для систематизації словникових матеріалів, які накопичуються у базі даних «Зведеного словопоказчика української лексики кінця

XVIII — початку XXI ст.» [10]. Робота над ним розпочалася недавно, тому можливості використання автоматизованих засобів можемо показати на невеликому фрагменті лексики (буква «З»), яка опрацьована за дев'ятьма словниками: СУМ, ВТС, Орф-75, Орф-94, Орф-09, ВЗОС, Гол, БН, Гр (див. повні назви словників у переліку джерел).

За матеріалами цих словників автоматично формуємо інформаційні блоки, які відображають стійкі та динамічні ділянки лексичної системи, а також особливості її лексикографічного відтворення.

Автоматизована система фіксує кількісне розширення українського лексикону. У «Словнику української мови» П. П. Білецького-Носенка для букви «З» зареєстровано 583 слова, у «Словарі української мови» Б. Д. Грінченка — 4958 слів, в Орф-75 — 7695 слів, в Орф-94 — 8973, ВЗОС — 13287, Орф-09 — 11231, СУМ — 11145, ВТС — 14041 слово. Можлива також статистика за частинами мови. Наприклад, у словнику П. П. Білецького-Носенка налічується 62 прислівники, а у ВТС їх 612.

Окремим блоком подаємо інформацію про обсяг та особливості фонетико-граматичного варіювання лексики. Виявляється, що серед аналізованих слів десять відсотків складають слова, у яких відбувалися або відбуваються фонетико-граматичні зміни: *завдаток, задаток; завивало, завивайло; завмирання, замирання; завулок, заулок; завушиниця, заушиниця; загоряння, загорання; заготівник, заготовник; задріпанець, задріпанець; заздрість, заздрість (БН) і зайздрість (БН); замислівка, замишлівка, замишлянка (Гр), замишляниця (Гр); закам'янілість, закаменілість; заорини, заори (Гр); зарібок, заробок, заріб (Гр), зарібок (Гол); зародок, зарідок (Гол); заткало, заткално; звичай, звичай; звірюка, звірюга; звуковловлювач, звукоуловлювач; здольник, здольщик; загнивання, зогнивання; зімлівання, зомлівання; зірка, зіра (БН); зістрибування, зстрибування; зішкрябування, зшкрябування; знахар, знахор, знахур; знеміцнення, знеміцнювання; зрадник, зрадець, зрадя тощо. Для позначення «зіниці» у словнику Б. Д. Грінченка засвідчені варіанти *зрілко, зрінко, зрінка, здрінка, зрівка, здрянка*.*

Автоматично перевіряємо наявність слова у певному лексикографічному джерелі. Так, до переліку слів, які були зареєстровані словником Б. Д. Грінченка, але не зафіксовані 11-томним СУМ, входять лексеми на позначення: а) людей (*заборянин, зичливець, забийця, закликальник, засольщик, зубань, з'єдник, зрадок, заведисвіток, завинитель, закладчанин, зятько*); б) місця (*запіччя, запліття, занив*); в) часу (*заранок, задобіддя, завляги, залітки*); в) рослин (*зраділля, земизеленя, зурка, зюзник, зюбрій і язбрій, забий-круча*);

г) їжі (*затираха, засадець і засадчик* «хліб», *запряжка*); д) предметів і знарядь (*залізник, запрута, забігач, заліззя, заткалка*) та ін.

Укладачі сучасних словників, і в першу чергу ВТС (за ред. В. Т. Бусла), актуалізують слова, що є у словнику Б. Д. Грінченка, але не потрапили в одинадцятитомний СУМ. Подаємо деякі з них із коротким поясненням значень: *забігало* «улеслива людина», *зайдисвіт* «волоцюга», *збивач* «скнара», *завітальник, зведенник* «посередник», *закордонець, закордонник, запивайло* «п'яниця», *забілка* «приправа до їжі», *зайдки* «закуска», *заколота* «юшка для худоби», *засадич* «хліб», *завага* «перешкода», *зазуванець* «чобіт», *закладанка* «плахта», *запішва* «рубець у шитті», *западь* «глибокий сніг», *заміття* «кучугури снігу», *задимка* «хурделиця», *збірослов* «словник», *забудьок, зависка* «прострочений платіж», *завірки* «огорожа», *загайко* «забара», *загорілець* «фанатик», *земняк* «картопля», *звіток* «жмут льону», *засніток* «зародок», *запечалля* «сум, печаль», *задушиця* «панахида», *завіс* «круча», *задих* «астма», *загуда* «докір», *зробок* «виснажена працею людина», *звірокруг* «зодіак», *землепис* і *землепись* «географія», *звозжай* «звезення хліба з поля».

Зі «Словаря української мови» Б. Д. Грінченка до СУМ не потрапили, наприклад, такі прислівники: *забіч* «осторонь», *завалисто, завстаришки, завчасто, задар* і *задарь, задобід* «перед обідом», *заправди* і *заправжски, заразічки* «негайно», *зараненька, захоходка, зачесно, збутяно, звірно* (багато хижих тварин), *згористо, здебела, зопак* (в протилежну сторону), *зорешливо* «зоряно», *зрізна* «окремо» та ін.

Укладачі сучасних словників (ВТС та Орф-09) включили до реєстру такі прислівники, зареєстровані у «Словарі української мови» Б. Д. Грінченка: *завічно, завкривдно, зазнаки* «свідомо», *заплатно* «за гроші», *запоряд* «один за одним», *засібно, зважливо, здатно* та ін.

За наслідками автоматизованого аналізу вдалося з'ясувати, що найбільш стійку ділянку лексики складають 57 слів: *забажати, завдати, заводити<sup>1</sup>, заволікати, загін<sup>1</sup>, загоїти, задній, задосить, зажерливість, заздальгідь, задрісний, закінчення, закон, закуток, заледве, залицятися, залізний, залоза, заміж, замовляти, замучити, занапастити, запашний, запобігати, зброя, збруя, зверхність, звикати, звичайний, звичний, зоря, зрада, зрадник, зранку, зріст, зробити, зрушити, зуб, зубожіти, зуміти, зустріч, зухвалий* та ін. Вони зареєстровані усіма вищезазначеними словниками і входять до лексичного ядра мови.

Отже, комплексне автоматизоване дослідження лексикографічних параметрів цілого ряду словників дозволяє всебічно аналізувати розвиток лексичної системи, визначати самотність мовної картини світу, а також систематизува-

ти багатий фактичний матеріал для подальшого дослідження закономірностей структурно-функціонального ладу мови.

### Література

1. Апресян Ю. Д. Основания системной лексикографии // Языковая картина мира и системная лексикография / Отв. ред. Ю. Д. Апресян. — М.: Языки славянских культур, 2006. — С. 31–60.
2. Гак В. Г. К диалектике семантических отношений в языке // Принципы и методы семантических исследований. — М., 1976. — С. 73–92.
3. Дубичинский В. В. Теоретическая и практическая лексикография. — Вена. — Харьков, Издатели: Wiener Slawistischer Almanach, 1998. — 160 с.
4. Ельмслев Л. Можно ли считать, что значения слов образуют структуру? // Новое в лингвистике. — М., 1962. — Вып. II. — С. 117–136.
5. Іващенко В. Л. Типологічна диференціація концептуальних структур як одиниць ментального простору / В. Л. Іващенко // Мовознавство. — 2004. — № 1. С. 54–61.
6. Калинина Л. В. Лексико-грамматические разряды имен существительных как пересекающиеся классы слов (когнитивно-семасиологический анализ): Автореф. дис. ... докт. филол. наук. — Киров, 2009. — 38 с.
7. Караулов Ю. Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. — М.: Наука, 1982. — 366 с.
8. Карпіловська Є. А. Роль інтегральних словників у вивченні сучасного українського лексикону // Українська історична та діалектна лексика. — Львів, 2003. — Вип. 4. — С. 4–15.
9. Клименко Н. Ф., Пещак М. М., Савченко І. Ф. Формалізовані основи семантичної класифікації лексики. — К.: Наук. думка, 1986. — 250 с.
10. Козирева З. Г. Зведений словопоказчик української лексики // Лексикографічний бюлетень: Зб. наук. праць / Відпов. ред. к. філол. н. І. С. Гнатюк. — К., 2009. — Вип. 18. — С. 31–41.
11. Кочерган М. П. Загальне мовознавство: Підручник. Вид. 2-ге, випр. і доповн. — К.: Видавничий центр «Академія», 2006. — 464 с. (Альма-матер).
12. Кочерган М. П. Лексико-семантична система // Українська мова: Енциклопедія. 2-ге вид., випр. і доп. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. — С. 305–306.
13. Кронгауз М. А. Семантика: Учебник для вузов. — М.: Рос. гос. гуманит. ун-т, 2001. — 399 с.
14. Лисиченко Л. А. Структура мовної картини світу / Л. А. Лисиченко // Мовознавство. — 2004. — № 5–6. — С. 36–41.

15. Манакін В. М. Деякі питання контрастивної лексикології слов'янських мов / В. М. Манакін // Мовознавство. — 2003. — № 4. — С. 26–37.
16. Морковкин В. В. Идеографические словари. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1970. — 72 с.
17. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / АН України. Ін-т української мови; Відп. ред. С. П. Бевзенко. — К.: Наук. думка, 1992. — 416 с.
18. Пешак М. М., Клименко Н. Ф., Карпиловская Е. А. Украинский семантический словарь. Проспект. / Отв. ред. М. М. Пешак. — Киев: Наук. думка, 1990. — 264 с.
19. Потєбня А. А. Мысль и язык. — Харьков: Типография А. Дарре. — 1892. — 228 с.
20. Радзівєвська Т. В. Концепт шляху в українській мові: поєднання ідей простору і руху // Мовознавство. — 1997. — № 4–5. — С. 17–27.
21. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потєбні; Відп. ред. О. С. Мельничук. — К.: Наук. думка, 1988. — 240 с.
22. Русский семантический словарь. Толковый словарь, систематизированный по классам слов и значений: В 6 т. / Под общей ред. Н. Ю. Шведовой. — Т. 2: Имена существительные с конкретным значением. — М.: Азбуковник, 2000.
23. Селіванова О. О. Концептуалізація просторової орієнтації в українських фраземах // Мовознавство. — 2004. — № 1. — С. 17–25.
24. Сніжко Н. В. Идеографічний тезаурус як модель лексико-семантичної системи (за наслідками автоматизованого аналізу українських іменників) // Мовознавство. — 1995. — № 6. — С. 28–35.
25. Сніжко Н. В. Моделі багатозначності українських іменників // Лексикографічний бюлетень: 36. наук. праць / Відпов. ред. к. філол. н. І. С. Гнатюк. — К., 2010. — Вип. 19. — С. 83–93.
26. Сніжко Н. В., Сніжко М. Д. Динаміка концептів та структурні зміни лексики в «Идеографічному словнику української мови» // Людина. Комп'ютер. Комунікація: 36. наук. праць / За ред. Ф. С. Бацевича. — Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2010. — С. 293–297.
27. Соколовская Ж. П. Проблемы системного описания лексической семантики. — Киев: Наук. думка, 1990. — 184 с.
28. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. — М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. — 824 с.
29. Степанов Ю. С. Основы общего языкознания: Учебное пособие для студентов филол. специальностей пед. ин-тов. Изд. 2-е, перераб. — М.: Просвещение, 1975. — 271 с.
30. Тараненко О. О. Слово / О. О. Тараненко // Українська мова: Енциклопедія. — 2-ге вид., випр. і доп. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. — С. 612–616.

31. Уфимцева А. А. Лексическое значение: Принцип семасиологического описания лексики. — М.: Наука, 1986. — 240 с.
32. Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики. — М.: Высш. шк., 1973 — 280 с.
33. Щербін В. К. Українська концептологія і концептографія: погляд із Білорусі // Українська мова. — 2008. — № 3. — С. 26–40.

### Джерела

- БН** Білецький-Носенко П. П. Словник української мови / Підгот. до вид. В. В. Німчук. — К.: Наук. думка, 1966. — 423 с.
- ВЗОС** Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. — 896 с.
- ВТС** Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. — 1736 с.
- Гол** Голоскевич Г. Правописний словник. — Нью-Йорк — Париж — Сідней — Торонто — Львів: 1994. — 461 с.
- Гр** Словарь української мови: В 4-х т. / За ред. Б. Д. Грінченка. — К., 1907–1909.
- Орф-75** Орфографічний словник української мови / Уклад. С. І. Головащук, Т. В. Зайцева, І. С. Назарова, М. М. Пещак, В. М. Русанівський. — К.: Наук. думка, 1975. — 856 с.
- Орф-94** Орфографічний словник української мови / Уклад. С. І. Головащук, М. М. Пещак, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. — К.: «Довіра», 1994. — 864 с.
- Орф-09** Український орфографічний словник / уклали: В. В. Чумак [та ін.]; за ред. В. Г. Скляренка. — К.: Довіра, 2009. — 1011 с.
- ПСС** Караванський С. Й. Практичний словник синонімів української мови. — К.: Кобза, 1993. — 471 с.
- СУМ** Словник української мови: В 11-ти томах. — К.: Наук. думка, 1970–1980.
- ССУМ** Словник синонімів української мови: У 2 т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. — Т. 1. — К.: Наук. думка, 2006. — 1040 с.; Т. 2. — К.: Наук. думка, 1999 — 2000. — 960 с.

**Natalya SNIZHKO**

**Actual Problems of Systemic Lexical Research**

This article describes the methodology of systemic lexical research in an automated modeling environment *The Ukrainian Vocabulary: the Structure and Functioning*.

According to this technique and on the basis of meta language of 11 v. Ukrainian explanatory dictionary, we describe the natural system of lexis as hierarchically organized meaning areas, which interact between each other and realize the lingual picture of the world. This technique is being developed for drafting *The Ideographical Thesaurus of Ukrainian Nouns*.

In addition, this approach is used for lexis systemizing in order to learn deeper the dynamical processes in Ukrainian language, which will be reflected in *The Summary Word Index of Ukrainian Lexis (the End of 18th — the Beginning of 19th Centuries)*. It's assumed that *The Summary Word Index* will include data from various lexicographical sources including explanatory, historical, orthographical dictionaries etc.

## Реципієнтні зони метафор в українській поезії ХХ ст.

Однією із найпопулярніших в сучасній метафорології є теорія концептуальної метафори, різноаспектно представлена в працях Дж. Лакоффа, М. Джонсона, Ж. Фоконьє, М. Тернера, А. Баранова, А. Чудінова, Е. Будаєва, К. Рахіліної, О. Селіванової, С. Жаботинської та ін. У руслі цієї теорії механізм метафори розглядають як взаємодію двох структур знань (фрейми, сценарії): когнітивної структури *донорської зони* (donor domain або source domain) і когнітивної структури *реципієнтної зони* (recipient domain або target domain).

Донорською зоною (donor domain або source domain) називають концептуальну сферу, властивості якої проєктуються на властивості іншої сфери. Когнітивна структура донорської зони — це узагальнений фізичний і культурний досвід життя людини, організований як «схема образу». Це те, з чим зіставляється осмислюваний предмет (явище, дія, ознака). Донорська зона відносно проста, зрозуміла і постійно відтворюється в процесі фізичної взаємодії людини з дійсністю.

Реципієнтною зоною (recipient domain або target domain) називають концептуальну сферу, на яку проєктуються властивості іншої сфери. Реципієнтна зона запозичує мовні знаки із донорської зони. Її когнітивна структура менш відома, менш конкретна, менш визначена. Це те, що зіставляється, що осмислюється, пізнається.

Метою цього дослідження є визначення основних реципієнтних зон та виявлення специфіки їх осмислення в українській поезії ХХ ст.

Основними реципієнтними зонами української поезії ХХ ст. традиційно були концептосфери *людина, душа, серце, життя, смерть, дорога, мова, слово, думка, час, небо, сонце, місяць, зорі, хмари, дощ, вітер, земля, вода, вогонь* та ін. Вони пов'язані з вічними літературними темами, які мають глибокий моральний і світоглядний зміст, що виходить далеко за межі однієї епохи, і окреслюють проблеми, які турбують людство впродовж усього його існування. Названі концептосфери експоновані в багатьох етнічних культурах, де вони доповнені національноспецифічними конфігураціями ідей. В українській мовній



картині світу кожна з них є асоціативно-образним поліконденсатом, у якому відображені національно-культурна, ментально-психологічна специфіка та ціннісні орієнтації нашого народу. Сформувалися ці концептосфери на основі архетипів, але, виступаючи в ролі реципієнтних зон у конкретному поетичному тексті, наповнилися також матеріалом свідомого досвіду митця.

Водночас в українській поезії ХХ ст. поряд з традиційними реципієнтними зонами метафор постійно з'являлися нові реципієнтні зони, пов'язані з новими поетичними темами. Проте, як наголошує Н. Кузьміна, нові теми закріплюються в поезії лише тоді, коли вони розгортаються у зі- / протиставленні з традиційними (місто — природа, революція — стихія, культура – цивілізація, сон – дійсність, пам'ять — забуття тощо) [7: 194].

Метафоризація названих концептосфер упродовж ХХ ст. не залишалася незмінною, а під впливом культурно-історичних, суспільно-політичних чинників та світоглядних орієнтирів окремого митця варіювалася більшою чи меншою мірою. Актуалізація тієї чи тієї концептосфери в поезії та її метафоризація істотно залежали від літературних тенденцій, естетичних орієнтацій митця та тематики його твору. Найчастіше в українській поезії ХХ ст. реципієнтними зонами метафор виступали *небо, сонце, місяць, хмари, вітер, земля, час, день, вечір, ніч, осінь, душа*. Ці концептосфери метафорично осмислювалися здебільшого в пейзажній та інтимній ліриці, тоді як *воля, свобода, пам'ять, слово, мова* — переважно у громадянській. Проте чіткого закріплення когнітивних структур за поезією певного жанру чи тематики немає.

Двічі актуалізувалася в українській поезії ХХ ст. вічна тема космосу. Перший раз космізм поширився на початку століття переважно в доробку революційних романтиків, футуристів та пролеткультівців під впливом останніх на той час досягнень науки, розвитку філософської думки, а згодом і жовтневих подій 1917 р. та пориву до «світової революції». *Небо, сонце, місяць, зорі, хмари*, а також *Земля* як планета часто метафоризувалися, проте у творчості кожного митця, який звертався до космічної теми, цей процес відбувався по-різному. М. Вороний, наприклад, у циклі «Ad astra» для зображення небесних світил використовував метафоричні архетипи у традиційному вигляді: *зіронько вечірня, // божою лампадою // з глибини величної // тихо сяєш ти* [Вороний: 114], *іскристе море* [Вороний: 116], *зорі-очі* [Вороний: 117]. Натомість П. Тичина у своїй першій збірці представив світу ще не знаний поетичний *міф про Космос*, його верховне начало — всезагальний, всепроникаючий світлоритм *Сонячних Кларнетів*. Поет створив оригінальні, переважно синестезичні метафори, лише зрідка звертаючись до метафоричних архетипів: *над мною, підо мною // горять*

*світи, біжать світи // музичною рікою* [Тичина: 37], *акордились планети* [Тичина: 37], *стигнуть зорі, як пшениця* [Тичина: 43].

Після встановлення радянської влади тема космосу в українській поезії початку ХХ ст. була трансформована в революційний космізм. П. Тичина у своїй другій збірці, що має назву «Плуг», а ще більшою мірою в поемі «В космічному оркестрі» виразив власне, глибоко індивідуальне розуміння революційного космізму: *В космічному оркестрі // підвладно все одній руці* [Тичина: 157], *Скажіть: що сонць системи, як не бризки? // Скажіть: що земля, як не крапка? // І вся людськість хіба не єсть інфузорії // (пожирай, пожирай себе в краплі води)?* [Тичина: 158].

Пролеткультівські поети також зверталися до космізму, який у їхніх творах являв собою «еманацію на Всесвіт пролетарської благодаті, риторичне й механічне прилучення небесних світил та фізичної карти Всесвіту до практичних потреб революції та класової боротьби» [5: 127–128]. Митці не намагалися пізнати таємничий і глибокий взаємозв'язок людини і космосу, а лише поширювали на нього пролетарську честь, як, наприклад, М. Семенко у своїй «ревфутпоемі» «Товариш Сонце!».

Удруге космізм в українській поезії ХХ ст. актуалізували у 60-х рр. польоти в космос та науково-технічна революція. *Небо, сонце, місяць, зорі, хмари* знову опинилися в центрі уваги українських поетів, але тепер їх переважно осмислювали через поняття науково-технічної сфери: *Вище стане стеля піднебесна, // Де ракетних мандрів течія* [Малишко: 352], *Землю тривожать галактик акорди. // Транспозиційних енграмів орди* [Малишко: 476]. У цей період космізм став настільки популярним, що проникав у вірші на будь-яку тему і перетворився на своєрідну хворобу [2: 24]. Захоплення ним призвело до витворів на кшталт *серце — найнадійніший локатор — сяга сузір'їв Ліри і Орла; завітчані метеорами; серця — сейсмографи Землі* та ін.

Специфічна асоціативність, остимулявана космічною темою, мала і позитивний вплив на розвиток поезії: «Завоювання нового тематичного рубежу привело за собою завоювання рубежу естетичного. Мистецьке «вторгнення» в космічну тему покликало до життя нові естетичні знахідки» [2: 24]. До таких знахідок можна віднести, наприклад, метафору І. Драча: *Так б'ють з сердець // протуберанці — // Повстанці сонця... Біль вмира // У грандіознім сонцетанці, // В космічнім клетоті тортур!.. // Так розкошуємо з добра // На рівні вічних партитур!* [Драч: 64].

Термін астрономії *протуберанці*, використаний митцем, не виглядає чужорідним тілом у поетичному тексті, бо він асоціативно узгоджений із мовним знаком, що репрезентує реципієнтну зону. В основі цієї метафоричної проєкції

лежить архетипна модель *вогонь / світло* → *серце*. Вогонь, з погляду науки, являє собою розжарені гази, що виділяються під час горіння й світяться, а сонце — центральне небесне світило Сонячної системи, у формі кулі, яка випромінює світло й тепло. Одна із сутнісних властивостей, яка об'єднує ці зони, — випромінювання світла. Асоціювавши *вогонь* і *сонце*, І. Драч спроектував із донорської зони *вогонь / світло* цю сутнісну властивість на реципієнтну зону *серце*. Світні утворення на краю сонячної кулі в науці називаються протуберанцями, тому використання цього терміна митцем виглядає цілком вмотивованим. Так з'явилася асоціативно ускладнена метафора, яка виражає особливості поетичної уяви поета, його світогляд та інтелект. Ця метафора є одним із яскравих прикладів індивідуально-авторської художньої інтерпретації метафоричних архетипів, спричиненої загальною цивілізаційною динамікою людства.

Соціальні катаклізми істотно впливали на актуалізацію й інтерпретацію метафоричних архетипів. У воєнне лихоліття в українській поезії набула особливої важливості тема Батьківщини, «в силовому полі якої і широкі соціально-політичні аспекти, трактовані, певна річ, в душі тогочасної тоталітарної ідеології, і аспекти духовно-історичні, пов'язані передовсім з батьківщиною — Україною, терзаною ворогом, і найінтимніші мотиви (отчий поріг, мати, діти, кохана, батьківська хата)» [6: 15]. У зв'язку з цією темою українські митці закономірно звернулися до метафоричного архетипу *мати* → *земля*, конкретизувавши його в образі матері-України, яка чекає своїх синів-визволителів. Асоціативний комплекс цієї моделі пов'язаний з найінтимнішими людськими почуттями і переживаннями, фізичними й інстинктивними відчуттями несвідомого, тому сила її переконання виявилася досить потужною й ефективною. Майстерно розгорнута в тексті (наприклад, «Слово про рідну матір» М. Рильського, «Матері забути не може» П. Тичини та ін.), вона не залишала байдужими читачів чи слухачів.

Проте метафоричний архетип *мати* → *земля* мав і інші інтерпретації в українській поезії минулого століття, що спричинено не стільки національними традиціями, скільки потужною енергією самого архетипу. Мати — це загадкова сила, яка дарує життя і є джерелом всього нового, але вона може й пригнічувати людину. Звідси моральна неоднозначність образу землі-матері в літературі. Наприклад, у поезіях Є. Маланюка рідна земля це не мати, а кохана або розпусниця, свята або відьма. Керований ідеєю української державності, у якійсь богоборчій напрузі митець протиставляв себе і свого ліричного героя цілій нації, продовжуючи в такий спосіб культурологічну традицію українського Ієремії — П. Куліша, а також Т. Шевченка, І. Франка. Співзвучне Маланюковому ставлення до своєї батьківщини висловлював і В. Стус, але його національна негачія

мала інше підгрунття. Якщо у Є. Маланюка рідна земля — це «бранка степова», то у В. Стуса — «відтята, стята, нежива, відторгнута» «рідна чужина».

До метафоричних архетипів, як уже зазначалося, звертаються письменники усіх напрямів і стилів, проте частотність, з якою митці використовують їх, неоднакова, як неоднаковий і зміст, реалізований через них. У творчості всіх українських поетів ХХ ст. наявна поетизація рослин, але лідерами в їх оспівуванні, за даними вчених, є О. Лятуринська (111 віршів) та І. Калинець (83 вірші) [3: 275]. За результатами нашого дослідження, у метафоризації різних рослин також лідує І. Калинець, крім того, часто метафоризували рослини П. Тичина, Б.-І. Антонич, Л. Костенко, М. Вінграновський, І. Драч, А. Малишко, В. Сосяра, В. Вовк.

Українські поети ХХ ст. незалежно від літературних напрямів, течій часто зверталися також до архетипу *дерева*, метафорично осмислюючи його. Священними у наших предків вважалися *дуб, ясен, береза, тополя, верба, липа, вишня*. Нині ці дерева репрезентують українську мовну картину світу. За результатами нашого дослідження, найчастіше в українській поезії ХХ ст. зазначали метафоричного осмислення *дуб, береза, тополя, верба, сосна, дерево*. Рідше метафоризувалися *липа, клен, яблуня, каштан, явір, вишня*, ще рідше — *смерека, акація, груша, ясен, горобина, осика, черемуха, шовковиця, черешня, ялина*, а також *пальма, кипарис, кедр, платан* та ін.

У творчості більшості українських поетів ХХ ст. *дерева* виступають як словесно-образні знаки національного мовомислення. Г. Сютя з цього приводу зазначає: «В інтерпретації поетів-новаторів навіть у картинах природи звична *тополя* виявляється не стандартним елементом пейзажної метафори, а інтертекстуальним символом, за яким — код національної словесності, код пам'яті, код морального роздвоєння поета між двома Батьківщинами» [8: 46].

Важливою реципієнтною зоною української поезії ХХ ст. була також концептосфера *людина*. Об'єктом художніх рефлексій вона стала ще в давньогрецькому мистецтві і відтоді незмінно посідає центральне місце в художніх творах. Увесь навколишній світ набуває свого ідейно-художнього змісту тільки у співвідношенні з людиною, її характером, життям, думками, переживаннями, почуттями. У процесі еволюції художньої свідомості і поетичного мислення митці поступово переходили від зображення людини до вираження її внутрішнього світу, осмислення його у зв'язку з природою та соціумом. Якщо міфи розповідали переважно про дії і вчинки героїв, то згодом письменники у своїх творах почали зображувати характери людей, мотиви їх поведінки, психічний світ в його численних і багатогранних виявах, розкривати зв'язки і взаємодії між людиною і навколишнім світом тощо.

Специфіку відтворення внутрішнього світу людини, її почуттів і переживань в українській літературі визначає такий важливий світоглядний чинник, як кордоцентризм — особливість ментальності українців, що виявляється у надмірній розчуленості, сердечності, релігійності, мрійливості, задумливості. Теоретичне обґрунтування кордоцентризму здобув у працях Г. Сковороди, П. Юркевича, М. Гоголя, Т. Шевченка, П. Куліша, які склали основу напрямку української філософії — «філософії серця». Саме у надрах українського естетичного кордоцентризму, зокрема у творах П. Куліша, вперше з'явилося поняття «українська ідея» (точніше «ідея України») та зародився україноцентризм або «філософія української ідеї». У поезії початку ХХ ст. під впливом європейської «філософії життя» кордоцентризм набув особливої популярності і став одним із важливих чинників еволюції української художньої свідомості.

Якщо народницька заангажованість притлумлювала емоційні імпульси, то філософія модернізму утверджувала «всесвітнє страждання», «універсальну душу» [4: 221]. Пізнавальні психічні процеси модерністи виражали в конкретно-чуттєвих формах, часто профілюючи якісь нові властивості осмислюваного. Власне, митці використовували властивість мови «виражати складні концепти, зокрема, які описують інтелектуальну сферу людини, за допомогою простіше влаштованих і спостережуваних фізичних понять» [9: 560]. Почуття людини модерністи також виражали в конкретно-чуттєвих формах переважно за аналогією до людини або рослини. Метафоричному осмисленню у поетичних текстах ХХ ст. підлягали *серце, душа*, а також психічні процеси (*пам'ять, спогад, дума, думка, мрія*) та окремі почуття, серед яких чільне місце посідали *сум, туга*.

На початку ХХ ст. в українській поезії з'явилися твори виразного еротичного спрямування. У них інтимні переживання передавалися із загостреною почуттєвістю та демонструвався підвищений інтерес до питань міжстатевих відносин. Це актуалізувало поетизацію тіла людини та метафоризацію окремих його частин: *В тебе личко як лілеї, // А усточка — рожі цвіт, // Очі — зорі, шовки — вії, // А волосся — оксамит* [Пачовський: 248], *Ти груди як сніг білі маєш, // Usta маєш сплетені з рож* [Пачовський: 282]. У творчості В. Пачовського цикл людського життя від його зародження до кінця був ототожнений з календарним циклом язичницької міфології. У такому контексті еротизм постав як «філософський мотив, що спирається на єдність людини й природи» [4: 309]. Згодом цей мотив набув поширення у поезіях О. Стефановича, Б.-І. Антонича та ін. З новою силою еротизм проявився у поезії рубежу ХХ–ХХІ ст.

Кожна нова доба приносить у поезію нові теми, які в процесі художньої рефлексії стають реципієнтними сферами. Осмислення їх відбувається як за участі метафоричних архетипів (у такому разі архетипи виступають у ролі донорських

зон), так і в індивідуально-авторських формах. В українській поезії у різний час реципієнтними зонами метафоризаційних процесів виступали *революція, місто, війна, воїн, ворог, голод, партія, праця, людина праці* та ін. Кінець ХХ ст. був увінчаний техногенною катастрофою — аварією на Чорнобильській АЕС, яка також була поетично осмислена багатьма українськими митцями.

Своє бачення цієї проблеми з граничною точністю виразила Л. Костенко: *Атомний Вій опустив бетонні повіки. // Коло окреслив навколо себе страшне* [Костенко: 537]. У наведеному прикладі властивості міфічного Вія спроектовано на реактор Чорнобильської АЕС, на якому сталася аварія. Лаконічна метафора містить глибокий зміст, який може бути реконструйований тільки за умови наявності відповідних фонових знань, а саме знання міфу та розвитку подій, пов'язаних із аварією на ЧАЕС. Так Вій в українській міфології виступає як представник підземного світу, очі якого закривають довгі вії і густі брови. Коли він їх піднімає, то своїм поглядом убиває людей і обертає на попіл міста і села. Реактор — *атомний Вій* — убивав людей і спопелював усе навколо доти, доки не збудували бетонне укриття — *опустив бетонні повіки*. Після аварії навколо ЧАЕС, як відомо, була утворена 30-ти кілометрова зона відчуження. Водночас коло у міфології є однією із основних форм структурування простору, поділу на «своє» і «чуже». Поєднання в метафорі реально-історичного змісту з міфологічним збільшує силу її впливу та виражально-зображальні можливості.

Метафоричному осмисленню підлягають будь-які явища, предмети, події, ознаки. В українській поезії ХХ ст. трапляються приклади метафоризації буденних речей, серед них *балкон, простирадло, антена*, різні види *посуду*. Про ці метафори можна сказати, що вони постали «на основі комплексу образів, які виникають у психіці людини під час сприйняття нею тих фрагментів дійсності, які мають сигнальне значення для життєдіяльності спільноти» [1: 273]. Незаперечним є і той факт, що специфіку сприйняття визначають культурні традиції, а вибір мовних знаків метафори — специфіка семіотичного простору. Проте такі реципієнтні зони залишаються на периферії метафоричних процесів через їх вузькопрактичність, неістотність.

Отже, основними реципієнтними зонами метафор в українській поезії ХХ ст. є концептуальні сфери, сформовані на основі архетипів та пов'язані із вічними літературними темами. Вони наявні у поетичних текстах письменників різних поколінь, різних напрямів і стилів. Водночас частотність їх використання та особливості метафоризації залежали від літературних тенденцій, естетичних орієнтацій митця, його інтенцій та тематики творів.

Поряд із традиційними реципієнтними зонами метафоричній інтерпретації підлягали концептосфери, актуалізація яких спричинена змінами в суспільстві, соціальними катаклізмами, а також світоглядом та уподобаннями окремого митця.

## Література

1. Гусев С. С. Метафора — знак неполноты бытия // Перспективы метафизики: Классическая и неклассическая метафизика на рубеже веков. — СПб.: Алетей, 2001. — 411 с.
2. Ільницький М. На перехрестях віку: у 3 кн. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — Кн. I. — 838 с.
3. Ільницький М. На перехрестях віку: у 3 кн. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — Кн. II. — 2008. — 703 с.
4. Ільницький М. На перехрестях віку: у 3 кн. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. — Кн. III. — 2009. — 904 с.
5. Історія української літератури ХХ ст.: у 2 кн. / За ред. В. Г. Дончика. — К.: Либідь, 1994. — Кн. 1 : 1910 — 1930-ті роки. — 1994. — 784 с.
6. Історія української літератури ХХ ст.: у 2 кн. / За ред. В. Г. Дончика. — К.: Либідь, 1994. — Кн. 2. Ч. 1. : 1940-ві — 1950-ті роки. — 1994. — 368 с.
7. Кузьмина Н. А. Интертекст и его роль в процессах эволюции поэтического языка. — М.: Едиториал УРСС, 2004. — 272 с.
8. Сюта Г. Словесно-образні знаки національного мовомислення в українській поезії діаспори // Культура слова. — 2001. — Вип. 57–58. — С. 45–51.
9. Языковая картина мира и системная лексикография / Отв. ред. Ю. Д. Апресян. — М.: Языки славянских культур, 2006. — 912 с.

## Джерела

- |                   |  |
|-------------------|--|
| <b>Вороний</b>    | Вороний М. Твори. — К.: Дніпро, 1989. — 687 с.   |
| <b>Драч</b>       | Драч І. Анатомія блискавки: Поезії, проза. — Харків: Фоліо, 2002. — 509 с.   |
| <b>Костенко</b>   | Костенко Л. В. Вибране. — К.: Дніпро, 1989. — 559 с.   |
| <b>Малишко</b>    | Малишко А. С. Поетичні твори. — К.: Наук. думка, 1988. — 736 с.  |
| <b>Пачовський</b> | Пачовський В. Зібрані твори — Філадельфія — Нью Йорк — Торонто: Об'єднання укр. письменників «Слово», 1984. — Т. 1. — Поезії. — 743 с. |
| <b>Тичина</b>     | Тичина П. Г. Зібрання творів: у 12 т. — К.: Наук. думка, 1983. — Т. 1.: Поезії (1906–1934). — 1983. — 735 с.                           |

**Larysa KRAVETS**

**Recipient Metaphor Zones in the Ukrainian Poetry of the 20th Century**

The article determines and characterizes the main recipient zones of metaphoric projections in the Ukrainian poetry of the 20th century. The influence upon metaphORIZATION processes by literary trends, artist's aesthetic focus as well as her/his intentions and the thematic scope of works is analyzed. The article proves that along with traditional recipient zones in the Ukrainian poetry of the previous century new recipient zones emerged, the active metaphORIZATION of which was caused by changes in the society, social cataclysms as well as literary fashion and the outlook and preferences of a separate artist.



## Актуалізація та пасивізація української лексики на сучасному етапі (на матеріалі І тому Словника української мови у 20 томах)

Лексична система завжди була й залишається найбільш динамічною й рухливою мовною системою, оскільки соціальні, політичні, економічні та інші зміни позначаються насамперед на лексиці певної мови, який зазнає істотних трансформацій у переломні періоди історичного розвитку суспільства. Серед процесів, пов'язаних із динамікою словникового складу сучасної української мови, на особливу увагу заслуговують актуалізація та пасивізація лексики.

Функціонування лексичних одиниць із погляду їх уживання в мові, а також проблеми взаємопереходу активної й пасивної лексики висвітлюють у своїх працях Б. М. Ажнюк, О. А. Стишов, Д. В. Мазурик, О. Г. Муромцева, Л. В. Струганець та інші мовознавці.

Досліджуючи сучасну українську лексику мови засобів масової інформації, О. А. Стишов зазначає, «... що в окремі періоди життя суспільства частина слів, а іноді й цілі шари лексики (нерідко значні за обсягом) використовуються активніше, ніж інші. Зворотний процес — це вихід із активного лексику не лише окремих слів, а й цілих груп лексики» [4: 87]. Однак, як засвідчує мовна практика, «... нерідко застарілі слова під дією найрізноманітніших позалінгвістичних (частіше — соціальних) факторів можуть знаходити «друге життя», повертаючись знову в активне слововживання...» [3: 83], тобто відбувається актуалізація таких одиниць, повернення з периферії до ядра слів, що раніше існували в мові й належали до її активного фонду, але з часом відійшли у пасив. Частина такої актуалізованої лексики зазнає семантичного переосмислення, значенневих модифікацій та перетворень. Натомість деякі реалії переходять на периферію суспільного життя або повністю зникають, сприяючи пасивізації й лексики, яка використовується для їх позначення.

Закономірно, що будь-які перетворення в словниковому складі покликані фіксувати й унормувувати лексикографічні праці, зокрема й великі тлумачні

словники. «Тлумачний словник національної мови посідає головне місце серед лексикографічних праць, виконуючи такі основні функції: наукову, систематизаційну, нормативну, тлумачну» [1: 4]. Він «... покликаний лаконічно й достатньо повно донести до користувача інформацію про слово літературної мови в лексико-семантичному, граматичному, стилістичному аспектах, дати поняття про правописні, валентнісні, контекстні норми вживання слова, його місце в лексичному фонді даної мови» [2: 27]. Крім того, великі лексикографічні праці, особливо цифрові, дають змогу здійснювати різноманітні лінгвістичні дослідження, зокрема й простежити особливості розвитку лексичного складу мовної системи за певний період.

Тому для дослідження процесів актуалізації й пасивізації лексики обрано I том Словника української мови у 20 томах, оскільки він уже вийшов із друку й читачі мали змогу ознайомитися з ним, і I том Словника української мови в 11 томах — найширшого і найавторитетнішого академічного тлумачного словника минулого століття. Аналіз було здійснено на основі Інструментального комп'ютерного комплексу «Фундаментальний академічний Словник української мови», у складі якого міститься електронна версія СУМ-11, що є повним аналогом відповідного паперового варіанта, а також СУМ-20.

Таким чином, за ремарками «заст.» (застаріле) та «іст.» (історизм) було досліджено реєстр першого тому СУМ-20 (літери А–Б) та відповідний діапазон СУМ-11, що дало змогу прослідкувати згадані вже процеси динаміки словникового складу: актуалізацію пасивної (на час створення Словника української мови в 11 томах) лексики й пасивізацію активної.

Згідно з матеріалом дослідження, більшу частину застарілих слів у I томі СУМ-11 становили релігійні або пов'язані з вірою у вищі сили лексеми, які сьогодні актуалізувалися й широко вживаються в повсякденному житті. Деякі з них залишилися з тією ж семантикою, у СУМ-20 знято лише ремарку «заст.» (застаріле) або змінено на «*рел.-церк.*» (релігійно-церковне), інші — набули певного переосмислення завдяки перебудуванню надто категоричних, критичних формулювань тощо.

Наприклад:

СУМ-11	СУМ-20
БЛАГОВІСТ, у, ч., <i>заст.</i> Дзвоніння перед початком церковної відправи, служби.	БЛАГОВІСТ, у, ч., <i>рел.-церк.</i> Дзвоніння перед початком церковної відправи.

<p>БЛАГОСЛОВЛЯТИ, яю, яєш і рідко БЛАГОСЛОВІТИ, влю, виш; <i>мн.</i> благословлять; <i>недок.</i>, БЛАГОСЛОВІТИ, влю, виш; <i>мн.</i> благословлять; <i>док.</i>, <i>перех.</i>          1. <i>заст.</i> Хрестити кого-небудь, проказуючи при цьому молитву, побажання.          2. <i>перев. на що, заст.</i> Давати згоду на що-небудь, дозволяти кому-небудь щось.</p>	<p>БЛАГОСЛОВЛЯТИ, яю, яєш, <i>недок.</i>, БЛАГОСЛОВІТИ, влю, виш; <i>мн.</i> благословлять; <i>док.</i> і рідко <i>недок.</i>, <i>кого, що.</i>          .. 2. <i>рел.-церк.</i> Хрестити кого-небудь, проказуючи при цьому молитву, побажання.          3. <i>перев. на що.</i> Давати згоду на що-небудь, дозволяти кому-небудь щось.</p>
<p>БОГОБОЯЗЛИВИЙ, а, е, <i>заст.</i> Який сліпо вірує у владу бога і церкви, боїться порушувати заповіді так званого святого письма.</p>	<p>БОГОБОЯЗЛИВИЙ, а, е. Який вірить у Бога, боїться порушити Його заповіді.</p>

Значна кількість лексики, яка повернулася в активний склад словника української мови, утворює словотвірні гнізда (*благословення, благословенство, благословляти, благословити, благословлятися, благословитися; благочестивий, благочестиво, благочестя; богобоязкий, богобоязливий, богобоязливість, богобоязний, богобоязно; богохульний, богохульник, богохульство, богохульствувати* тощо).

Актуалізувалося сьогодні вживання іменників та прикметників, і цей процес фіксує СУМ-20, які характеризують моральні якості людини. Це, наприклад, такі слова, як *безсрібник, благодійник, благодійний, благопристойний*. Окрім художньої літератури, названі слова широко вживаються в наукових виданнях, журналах, газетах, Інтернеті.

Перейшли з пасивного словника прислівники, прикметники і займенники зі складником *бозна* (*бозна-де, бозна-звідки, бозна-коли, бозна-колишній, бозна-куди, бозна-хто, бозна-чий, бозна-що, бозна-як*). Однак щодо цих одиниць однозначно не можна стверджувати, що вони не вживалися за часів створення Словника української мови в 11 томах узагалі. Швидше за все належність до застарілої лексики було приписано свідомо, оскільки в розмовній мові такі слова завжди активно використовувалися. У мові українських письменників радянського періоду також фіксуємо широке вживання цих одиниць. Наприклад: *Принцеса може чудесно сама чекати Страховища й визволяти свою коронку, не затримуючи бозна для чого людину...* [В. Винниченко: УНЛК]; *Під*

*частоколом стояв русин-купець, обличчя обгоріле, засмалена сорочка, борода бозна-коли голена* [Б. Лепкий: УНЛК]; *Таке почуття охоплювало її раптово, підкравившись бозна-звідки, руки в неї опускалися, серце бралось тривогою, вона кидала роботу і йшла шукати Тимка* [Григорій Тютюнник: УНЛК]; — *І чого б ото я заливався? Мабуть, подумали бозна-що!* [О. Бердник: УНЛК] та ін.

Крім описаної лексики, повернулися з пасивного фонду лексеми або окремі їхні значення, пов'язані з особистим життям людини, її вподобаннями: *альфонс*, *амур* (любовні справи, пригоди), *амурний*, *божественний* (у значенні «надзвичайно гарний»); входженням до вищих суспільних прошарків: *бомонд*; родом діяльності: *боярин* (на весіллі), *бюрократ* (урядовець) і т. ін. Поповнили активний словниковий склад нашої мови й одиниці на позначення побуту, певної обстановки (*антураж*, *апартаменти*), одягу (*боа*), взуття (*ботфорти*) тощо.

Менше в першому томі словника зафіксовано слів, які перейшли до пасивного вжитку. До цієї групи належить лексика, що застаріла через зникнення певних предметів, об'єктів, явищ, які вона позначала, або назва застаріла через появу іншої — нової. Наприклад: АГРИКУЛЬТУРА, и, ж., *заст.* Те саме, що рільництво; хліборобство; АМЕРИКАНКА<sup>2</sup>, и, ж. 1. *заст., розм.* Майстерня, в якій лагодження взуття або одягу здійснюється негайно, у присутності замовника. 2. *заст., розм.* Різновид невеликої друкарської машини. 3. *заст.* Сорт ярої пшениці. 4. *заст.* Сорт картоплі; БЕНЗИНКА, и, ж., *розм., заст.* Невеликий нагрівальний прилад, у якому як пальне використовується бензин; АЛЬМАНАШНИЙ, а, е, *заст.* Те саме, що альманаховий; БІСУЛЬФАТИ, ів, мн. (*одн.* бісульфат, у, ч.), *хім., заст.* Те саме, що гідросульфати.

Перейшли до розряду історизмів одиниці на позначення реалій радянських часів (*авіашкола*, *агітпоїзд*, *бурякорадгосп*) та, зокрема, словотвірні деривати для найменування політичних понять, пов'язаних із правлячою верхівкою (*більшовизація*, *більшовизувати*, *більшовизуватися*, *більшовик*, *більшовицький*). Частина зі слів другої групи зазнала певних змін, скорочення досить розлогих формулювань тощо.

Наприклад:

СУМ-11	СУМ-20
БІЛЬШОВИЗАЦІЯ, і, ж. Поширення ідей марксизму-ленінізму в масах і посилення їх впливу; збільшення кількості більшовиків у складі якої-небудь організації.	БІЛЬШОВИЗАЦІЯ, і, ж., <i>іст.</i> Поширення ідей більшовизму; збільшення кількості більшовиків у складі якої-небудь організації.

БІЛЬШОВІЙК, а́, ч. Послідовник більшовизму, член більшовицької партії (первісне — належний до очолюваної В. І. Леніним революційної більшості на ІІ з'їзді Російської соціал-демократичної робітничої партії); комуніст.	БІЛЬШОВІЙК, а́, ч., іст. Послідовник, прихильник більшовизму; комуніст.
--	---

Отже, як засвідчує досліджуваний матеріал, активна дія позамовних чинників посприяла перегрупованню проаналізованої лексики. Навіть на реєстрі першого тому СУМ-20 можна побачити, що соціальні, політичні, ідеологічні тощо зміни в нашій державі знайшли своє відбиття в переорієнтації лексичних одиниць, що й фіксує сучасна тлумачна лексикографія української мови. Подальший порівняльний аналіз реєстрового складу Словників української мови в 11 і 20 томах дасть змогу виявити найбільш поповнювані на сучасному етапі сфери та тематичні групи активною й пасивною лексикою, а також з'ясувати передумови перегруповання таких одиниць.

### Література

1. Балог В. О. Галузева лексика в Словнику української мови в 11-ти томах (1970-1980 рр.) (семантичний та стилістичний аспекти): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». — К., 2003. — 16 с.
2. Дієслово в лексикографічній системі / О. Г. Рабулець, Н. М. Сухарина, В. А. Широків, К. М. Якименко. — К.: Довіра, 2004. — 259 с.
3. Рахманова Л. И., Суздальцева В. Н. Современный русский язык. Лексика. Фразеология. Морфология: Учеб. пособие. — М.: Изд-во МГУ, Изд. «ЧеРо», 1997.— 480 с.
4. Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації). — К.: Вид. центр КНЛУ, 2003. — 388 с.

### Джерела

- СУМ-11** Словник української мови: В 11-ти т. — К.: Наук. думка, 1970—1980. — Т. 1.
- СУМ-20** Словник української мови: В 20-ти т. — К.: Наук. думка, 2010. — Т. 1.
- УНАК** Український національний лінгвістичний корпус. / Режим доступу: [http://lcorp.ulif.org.ua/virt\\_unlc/](http://lcorp.ulif.org.ua/virt_unlc/)

**Lyudmyla TOMILENKO**

**Actualization and Passivization of the Modern Ukrainian Lexicon (Based on the First Volume of *The Ukrainian Dictionary in 20 Volumes*)**

The article deals with the processes of actualization and passivization of the Ukrainian lexis at the actual stage of development. Investigation of the active to passive and vice versa lexis transitions was conducted on the basis of the first volume of *The Ukrainian Dictionary in 20 volumes* and the corresponding word range of *The Ukrainian Language Dictionary in 11 volumes*. Analysis showed that most of the obsolete words in the first volume of *The SUM-11* where lexemes associated with religion or the belief in a higher power, which are now widely used and actualized in everyday life. Some words denoting moral qualities, occupation, house hold, and furniture items and so on have entered the active vocabulary. There are few words in the first volume of *The SUM-20* that became passive. They include lexis to be outdated because of disappearance of appropriate subject, object, and events or the replacement of the old names with the new ones. The words to indicate the realities of Soviet times political concepts related to the ruling elite and so on became historicisms.

Even the word list of the first volume of *The SUM-20* shows that social, political, ideological, and other changes in our country contributed to the lexical reorientation.

## НАШІ АВТОРИ

БАБИЧ Надія Денисівна — кандидат філологічних наук, професор кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича; e-mail: ikum-dpt@chnu.edu.ua; nadiya.babych@i.ua

БАГАН Мирослава Петрівна — кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри теоретичної і прикладної лінгвістики та української філології Київського національного лінгвістичного університету; e-mail: mtbagan@voliacable.com

БУГАКОВ Олег Віталійович — кандидат філологічних наук, науковий співробітник Українського мовно-інформаційного фонду НАН України; e-mail: ovbugakov@gmail.com

ВОЛКОВ Сергій Святославович — кандидат філологічних наук, завідувач відділу «Словарь языка М. В. Ломоносова», Інститут лінгвістичних досліджень РАН, Санкт-Петербург; e-mail: volkov2006@yandex.ru

ГАБАЙ Анна Юріївна — кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник відділу граматики Інституту української мови НАН України; e-mail: gabai\_a@ukr.net

ГНАТЮК Ірина Святославівна — кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу лексикології та лексикографії, заступник директора з наукової роботи Інституту української мови НАН України; e-mail: iruna.gnatyuk@gmail.com

ГРИЦЕНКО Павло Юхимович – доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу діалектології, директор Інституту української мови НАН України

ГРЯЗНУХІНА Тетяна Олександрівна – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Українського мовно-інформаційного фонду НАН України

ДАНИЛЮК Ніна Олексіївна — доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Волинського національного університету ім. Лесі Українки; e-mail: nina\_daniljuk@ukr.net

ДЯДЕЧКО Людмила Петрівна — доктор філологічних наук, професор кафедри російської філології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка; e-mail: eptonim@ukr.net

ЕРМОЛЕНКО Світлана Яківна — член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України; e-mail: [kultura-slova@ukr.net](mailto:kultura-slova@ukr.net)

ЕРМОЛЕНКО Сергій Семенович — доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник відділу загального мовознавства Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України; e-mail: [signum70.1@gmail.com](mailto:signum70.1@gmail.com)

ЖУЙКОВА Маргарита Василівна — доктор філологічних наук, доцент, професор кафедри прикладної лінгвістики Волинського національного університету ім. Лесі Українки; e-mail: [mzhujkova@gmail.com](mailto:mzhujkova@gmail.com)

ЗАГНІТКО Анатолій Панасович — доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету; e-mail: [a.zagnitko@gmail.com](mailto:a.zagnitko@gmail.com)

ЗАДОРЖНИЙ Василь Богданович — кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу загальнославистичної проблематики і східнослов'янських мов Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України;

ІВАНЕНКО Олександр Володимирович — кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник відділу ономастики Інституту української мови НАН України; e-mail: [alex.ivanenko@mail.ru](mailto:alex.ivanenko@mail.ru)

КАЗИМИРОВА Ірина Андріївна — кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу наукової термінології Інституту української мови НАН України; e-mail: [ikazimir@mail.ru](mailto:ikazimir@mail.ru)

КАРПІЛОВСЬКА Євгенія Анатоліївна — доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України; e-mail: [karpilovska@gmail.com](mailto:karpilovska@gmail.com)

КИСЛЮК Лариса Павлівна — кандидат філологічних наук, докторант відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України; e-mail: [lkislyuk@meta.ua](mailto:lkislyuk@meta.ua)

КІРІЛКОВА Наталія Василівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Рівненського державного гуманітарного університету; e-mail: [kirilkovavolyn@ukr.net](mailto:kirilkovavolyn@ukr.net)

КЛИМЕНКО Ніна Федорівна — член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України

КОБИРИНКА Галина Степанівна — кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу діалектології Інституту української мови НАН України; e-mail: [kobyrunka2008@ukr.net](mailto:kobyrunka2008@ukr.net)

КОВАЛЕНКО Борис Олексійович — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка; e-mail: [kovalenko.bor@gmail.com](mailto:kovalenko.bor@gmail.com)



КОВАЛЕНКО Наталія Дмитрівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка; e-mail: kovalenko.bor@gmail.com

КОВТУН Альбіна Анатоліївна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича; e-mail: alb\_link@mail.ru

КОЛІБАБА Лариса Миколаївна — кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу граматики Інституту української мови НАН України; e-mail: kolibaba.lm@meta.ua

КРАВЕЦЬ Лариса Вікторівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри стилістики української мови Інституту української філології Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова; e-mail: kravec\_larisa@list.ru

КРИГІН Максим Юрійович — науковий співробітник Українського мовно-інформаційного фонду НАН України

КРИТСЬКА Валентина Іванівна — кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України

ЛЕБЕДЕНКО Юлія Миколаївна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди; e-mail: lebedenkoj@mail.ru

ЛОЗОВА Ніна Євгенівна — науковий співробітник відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАН України; e-mail: lozovane@yandex.ru

ЛЮБЧЕНКО Тетяна Петрівна — науковий співробітник Українського мовно-інформаційного фонду НАН України; e-mail: t.lyubch@gmail.com

МАЛИШЕВА Ірина Олексіївна — доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту лінгвістичних досліджень РАН, Санкт-Петербург; e-mail: iamalysheva@mail.ru

МАСЕНКО Лариса Терентіївна — доктор філологічних наук, професор Національного університету «Кієво-Могилянська академія», провідний науковий співробітник відділу соціолінгвістики Інституту української мови НАН України; e-mail: masenko14@gmail.com

МАЦЬКО Любов Іванівна — доктор філологічних наук, академік НАПН України, професор, завідувач кафедри стилістики української мови Інституту української філології Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова; e-mail: iuf@npu.edu.ua

МЕЙЗЕРСЬКА Ірина Вікторівна — кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАН України; e-mail: limerick\_2005@ukr.net

МОВЧУН Лариса Вікторівна — кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАН України; e-mail: lmovchun@bigmir.net

МОЙСІЄНКО Анатолій Кирилович — доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри сучасної української мови Інституту філології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка; e-mail: anmoj@ukr.net

ОСІНЧУК Юрій Васильович — кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; e-mail: osinchuk@gmail.com

ОСТАШ Любов Романівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри слов'янської філології Львівського національного університету ім. І. Франка; e-mail: romanostash@seznam.cz

ОСТАШ Роман Іванович — кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; e-mail: romanostash@seznam.cz

ПНОМАРІВ Олександр Данилович — доктор філологічних наук, професор кафедри мови та стилістики Інституту журналістики Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

ПРАДІД Юрій Федорович — доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри українського мовознавства, декан факультету української філології Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського

ПРЯДКО Ірина Андріївна — молодший науковий співробітник відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАН України

ПУЗДИРСВА Тетяна Костянтинівна — молодший науковий співробітник відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України

РАКШАНОВА Ганна Федорівна — кандидат філологічних наук, доцент Черкаського державного технологічного університету; e-mail: r\_anna\_f@mail.ru, anpaneh@ukr.net

РИЧКОВА Людмила Василівна — кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри загального та слов'янського мовознавства Гродненського державного університету ім. Янки Купали, Гродно; e-mail: rychkova@grsu.by; l.v.rychkova@mail.ru

РОМАНЮК Юлія Віталіївна — кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України

САВЧЕНКО Любов Василівна — кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри культури української мови Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського; e-mail: lvs@crimea.edu

СИДОРЧУК Надія Миколаївна — кандидат технічних наук, науковий співробітник Українського мовно-інформаційного фонду НАН України

СИМОНЕНКО Людмила Олександрівна — кандидат філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу наукової термінології Інституту української мови НАН України; e-mail: terminolog@ukr.net

СИТАР Ганна Василівна — кандидат філологічних наук, докторант кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету; e-mail: savchuk@interdon.net

СКАБ Мар'ян Степанович — доктор філологічних наук, професор кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича; e-mail: skabm1@gmail.com

СКАБ Марія Василівна — доктор філологічних наук, професор кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича; e-mail: skabm1@gmail.com

СКИБА Ірина Геннадіївна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри юридичної лінгвістики і документознавства Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка

СКРИПНИК Володимир Іванович — доктор фізико-математичних наук, Інститут математики НАН України; skrypnik@imath.kiev.ua

СНІЖКО Наталя Володимирівна — кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАН України; e-mail: natasnow@ukr.net

СТАРКО Василь Феодосійович — кандидат філологічних наук, доцент Волинського національного університету ім. Лесі Українки; e-mail: vstarko@hotmail.com

ТАРАН Алла Анатоліївна — кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького; e-mail: allazolo@rambler.ru

ТЄЛЄЖКІНА Олеся Олександрівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Національного фармацевтичного університету; e-mail: olesya\_ukr@bk.ru

ТИМЕНКО Лідія Олексіївна — кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАН України; e-mail: time-dida@mail.ru

ТИЩЕНКО Оксана Миколаївна — кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАН України; e-mail: ok-t@mail.ru

ТОМЛІЄНКО Людмила Миколаївна — кандидат філологічних наук, Український мовно-інформаційний фонд; e-mail: tomilenko@i.ua

ФЕДОНІУК Валентина Євгенівна — кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу західно- і південнослов'янських мов Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України; e-mail: valevgen@bigmir.net

ХОБЗЕЙ Наталія Василівна — кандидат філологічних наук, завідувач відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ЦИМБАЛЮК-СКОПНЕНКО Тетяна Василівна — кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАН України; e-mail: skorpenko@ua.fm

ШИРОКОВ Володимир Анатолійович — член-кореспондент НАН України, доктор технічних наук, професор, директор Українського мовно-інформаційного фонду НАН України

ШКУРКО Владислав Вікторович — молодший науковий співробітник Українського мовно-інформаційного фонду НАН України

ШУЛЬГІНА Валентина Іванівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри прикладної лінгвістики Черкаського державного технологічного університету; e-mail: tshvi@ukr.net.

ЩЕРБАКОВА Наталія Володимирівна — кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди; e-mail: shcherbakovanv72@mail.ru

ЩЕРБІН В'ячеслав Костянтинівич — кандидат філологічних наук, провідний науковий співробітник Центру системного аналізу та стратегічних досліджень НАН Білорусі; e-mail: slavalex@mail.ru

ЯКИМ Мирон Богданович — доцент кафедри української мови Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка; e-mail: mjakym@ukr.net

ЯРУН Галина Михайлівна — кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Українського мовно-інформаційного фонду НАН України

УДК 811.161.2'373'374

ББК 81-3-4

У 45

До друку рекомендувала  
вчена рада Інституту української мови НАН України  
(протокол №7 від 16 червня 2011 р.)

У 45 **Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія** (м. Київ, Інститут української мови, 12–13 травня 2011 р.) / Відпов. ред. к. філол. н. І. С. Гнатюк. – К., 2011. – 560 с.

**ISBN 978-966-489-112-4**

У доповідях висвітлено питання історичної й описової лексикології та лексикографії, сучасної фразеології, діалектології та фразеографії, окреслено головні напрями подальшого розвитку словникарства. Наголошено на доцільності укладання нового багатотомного тлумачного академічного словника української мови в Інституті української мови НАН України; підготування корпусу новітньої електронної лексичної картотеки; посилення лексикологічних досліджень з метою вивчення динамічних процесів у галузі семантики, зокрема в культурологічному та функціональному аспектах; здійснення комплексного перегляду жанрової різноманітності української лексикографії на тлі слов'янської лексикографії; створення етимологічного словника фразеологізмів та ін.

Підтримано ідею суцільного лексикологічного вивчення текстів, системної і систематичної лексикографічної критики, зокрема в започаткованій рубриці «Читаючи словник» у друкованому органі Інституту української мови НАН України «Українська мова».

### **Ukrainian Lexicography in the Slavonic Context: Theory, Practice, Typology.**

The reports highlight the problems of historic and descriptive lexicography, modern phraseology and dialectology, reflect the main trends of contemporary lexicography development. The most important issues pointed out in the discussion are: the necessity of compiling new explanatory academic dictionary of the Ukrainian Language in the Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine; creating the corpus of the new electronic lexical card index; intensifying lexical studies in the field of semantic dynamics in the cultural and functional aspects; complex review of the genres of Ukrainian dictionaries on the background of Slavonic lexicography; compiling etymological idiomatic dictionary etc.

The main idea of the Conference is to support and maintain in-depth lexicological text studies, systemic and systematic lexicographical criticism, particularly in the newly established column «Reading the Dictionary» in the printed edition of the Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine «Ukrainska Mova».

УДК 811.161.2'373'374

ББК 81-3-4

ISBN 978-966-489-112-4

© Інститут української мови НАН України, 2011

© Видавничий дім Дмитра Бурого, 2011

Серія «*Не все сплива рікою часу...*»

1. У силовому полі мови. Інні Петрівні Чепізі. – Київ: КММ, 2011: портр.
2. На хвилях мови. Аллі Йосипівні Багмут. – Київ: КММ, 2011: портр.
3. Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія. Ларисі Григорівні Скрипник. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011: портр.

*Наукове видання*

**Українська лексикографія в  
загальнослов'янському контексті:  
теорія, практика, типологія**

*Художня обкладинка: І. П. Тарасов*  
макет і комп'ютерне верстування: *Є.М. Нестеренко*

Підписано до друку 20.12.2011 р.  
Формат 60 x 84 <sup>1</sup>/<sub>16</sub>. Папір офсетний. Гарнітура «Тип Таймс».  
Обл.-вид. арк. 31,11. Ум.-друк. арк. 32,43. Наклад 350 прим. Зам. № 1118.

**Видавничий дім Дмитра Бураго**  
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 2212 від 13.06.2005 р.  
Тел./факс: (044) 228-38-28, 227-38-48; e-mail: [conf@graffiti.kiev.ua](mailto:conf@graffiti.kiev.ua)  
[www.burago.com.ua](http://www.burago.com.ua)  
Адреса для листування: 04080, м. Київ-80, а/с 41